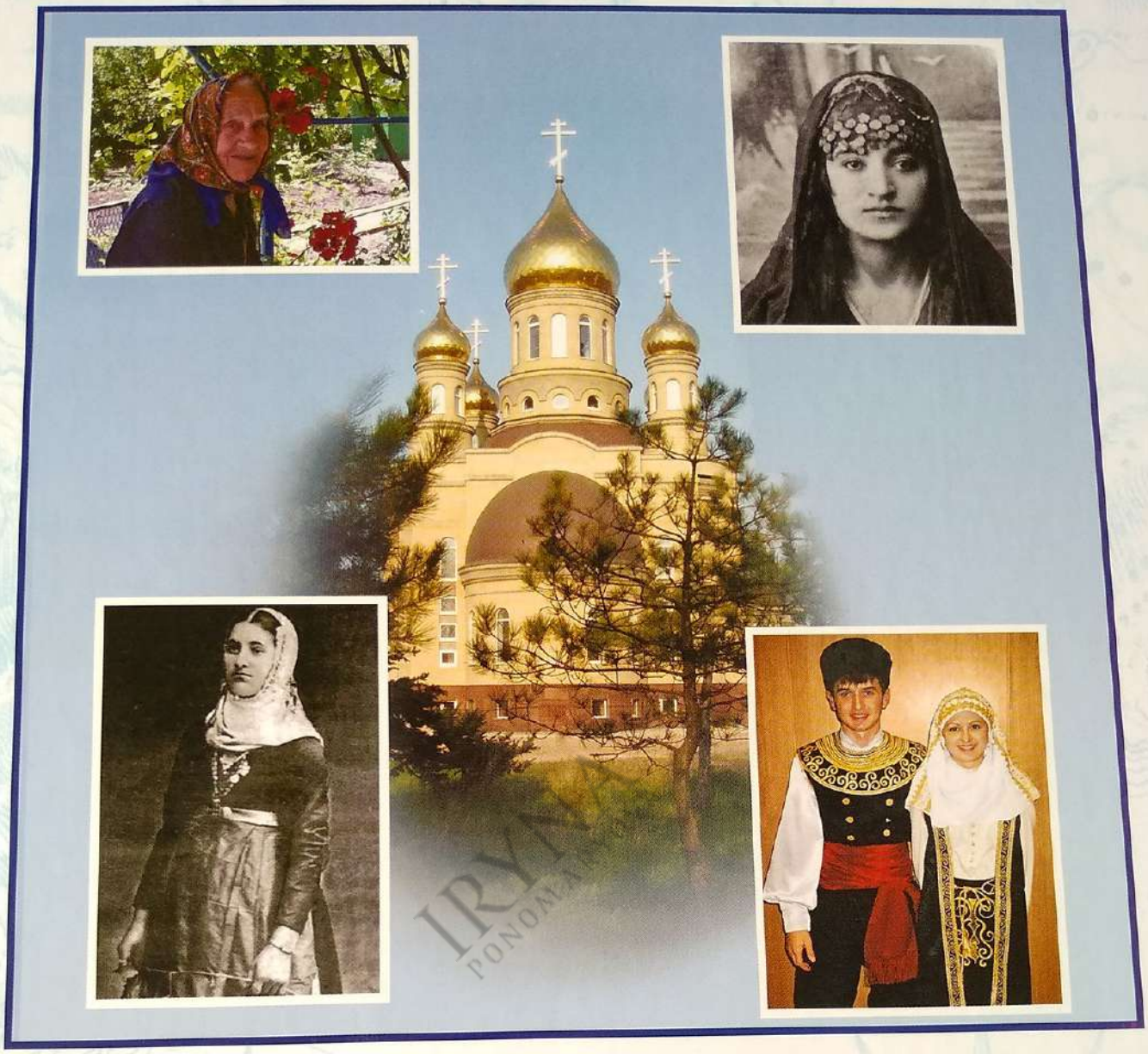

ІРИНА ПОНОМАРЬОВА

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я

ІСТОРІКО-ЕТНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІРИНА ПОНОМАРЬОВА

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я

(КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XXI СТ.)

Історико-етнографічне дослідження

IRINA PONOMARYOVA

Київ • *Реферат* • 2006

ББК 63.5(4Укр)+79.0(4Укр)
П56

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 8 від 20 травня 2004 р.).

Рецензенти:
Всеволод Наулко,
член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор
Сергій Сегеда,
доктор історичних наук, професор
Петро Добров,
доктор історичних наук, професор

Науковий консультант
Валентина Борисенко,
доктор історичних наук, професор

Етнографічні дослідження у грецьких селах Приазов'я авторка здійснювала завдяки підтримці Федерації грецьких товариств України (голова — О. Проценко-Пічаджі)

Пономарьова І.С.
П56 Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII — початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. — К.: Реферат, 2006. — 300 с., іл.
ISBN 966-8058-16-X

Монографія присвячена історико-етнографічному дослідженню греків українського Приазов'я. Ґрунтуючись на значному етнографічному матеріалі характеризуються локальні особливості матеріальної і духовної культури греків. Висвітлюються проблеми етнічної історії маріупольських греків, відображено збереження архаїчних рис, сучасний стан та етнокультурні взаємини .

Розрахована на істориків, етнологів, фольклористів, мистецтвознавців, краєзнавців, інших фахівців з етнокультурних проблем, аспірантів, студентів гуманітарних спеціальностей.

ББК 63.5(4Укр)+79.0(4Укр)

ISBN 966-8058-16-X

© Пономарьова І.С., 2006.
© Видавництво «Реферат», 2006.

ВСТУП

Сучасний період розвитку української держави характеризується глобальними змінами в галузі економіки, політики й культури. У процесі державного будівництва важливою проблемою є удосконалення міжнаціональних відносин. Взаємозв'язки представників різних етносів проявляються в усіх сферах життя. Глибоке історичне коріння мають сучасні міжнаціональні процеси в нашій державі. Історія людства відтворює складні процеси формування, розвитку і зникнення одних етнічних спільнот і заміни їх іншими. Історичний розвиток кожного народу відбувається неізольовано, тому для кращого розуміння та прогнозування на майбутнє важливо в нових історичних реаліях ретельно досліджувати минуле як українського народу, так й інших етнічних спільнот, які проживають в Україні.

На сьогодні в Україні важливе місце посідає аналіз етнонаціональних процесів, які мають відношення до етнодержавотворення. Слід звернути увагу на ретельну наукову розробку проблеми, а саме: як максимально сконцентрувати всі національні сили країни, щоб держава ґрунтувалася не на силі однієї національної спільноти — «титульної нації», — а на демократичних, політичних засадах. Це питання потребує підходу, який би висвітлив буття націй і національних відносин не лише в минулому, а й спроектував нові відносини на майбутнє.

Оскільки понад чверть населення України — представники не лише українського, а й інших етносів, настав час ретельно дослідити процеси взаємовідносин між ними. Відбувається і певний ренесанс етнічних спільностей України, який проходить нарівні з удосконаленням розвитку українського етносу. На тлі всебічного зростання інтересу до вивчення історії українства як «титульної» нації, історія інших етносів в Україні вивчалася епізодично. Існують чисельні дослідження, які не дають цілісного уявлення про розвиток історії національних меншин у державі, про всю повноту вирішення проблеми на сучасному етапі. Багато спорадичних публікацій, завдяки яким накопичений значний матеріал, потребують теоретичного осмислення, систематизації та узагальнення.

Актуальність вивчення культурної спадщини народів України обумовлюється і прискоренням змін традиційного існування етносу: побуту, духовної та матеріальної культури залежно від докорінних змін у суспільно — політичних та економічних відносинах, а іноді й до повного зникнення багатьох культурних традицій. Це стосується, зокрема, життєдіяльності грецького населення на теренах України.

«Маріупольські греки», які проживають в українському Приазов'ї, отримали свою назву від заснованого ними міста Маріуполь. У 1778 р. відбулося переселення греків-християн із Кримського ханства на територію Азовської губернії. Очолювані митрополитом Ігнатієм, греки залишили благодатний Крим та здобули адміністративну й політичну автономію у Приазов'ї.

На сьогоднішній день в етнічній структурі Донецької області греки посідають третє місце за своєю чисельністю (1,6 %). За переписом 1989 р. греків в Україні нараховувалося 98 тис.[1], а за Всеукраїнським переписом 2001 р. — чисельність зменшилися до 91,5 тис. Відповідно грецьке населення Донецької області, яке в 1989 р. нараховувало 83 691 особу, на 2001 р. зменшилося до 77 516 осіб[2]. В умовах іншоетнічного оточення грецьке населення неминуче залучається до процесів етнічної трансформації: піддається мовній та культурній асиміляції, але все ж таки зберігає національну самосвідомість. Інтерес до вивчення етнокультурної історії греків Приазов'я має сталий характер: як від

[1] *Наулко В.І.* Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998. — С. 52.

[2] Національний склад та рідна мова населення Донецької області. Статистичний збірник. — Донецьк, 2003. — С. 8.

часу розселення представників цього етносу, так і до наших днів.

Актуальність теми дослідження зумовлюється рядом чинників. По-перше, науковий інтерес до греків Приазов'я впродовж останніх століть пов'язаний з їхнім глибоким етноісторичним корінням. Греки входили до складу різних етнонаціональних систем — Візантійської та Османської імперій, Кримського ханства, царської Росії, СРСР і сучасної України, а унікальність цього етносу полягає в тому, що вони змогли пронести крізь століття свою культуру, традиції та мову. Причому іншоетнічне середовище кардинально не вплинуло на трансформацію самосвідомості грецького населення.

По-друге, окремі періоди етнічної історії маріупольських греків описувалися у чисельних статтях та дослідженнях. Проте є ще низка питань, які потребують комплексного дослідження. Відтак, ще немає цілісного уявлення про етнічну історію греків українського Приазов'я. Більшість праць орієнтована на висвітлення окремих історико-культурних явищ у кримський та приазовський періоди. Практично не проводилося досліджень в історичній динаміці цього етносу. І тому заслуговує на увагу сучасний стан побутування досліджуваної громади у Приазов'ї. Пожвавлення у дослідженнях із цього напряму пов'язане з розширенням кола джерел та вдосконаленням методології, що дає змогу використовувати польові матеріали як матеріал для вивчення етнічної історії маріупольських греків. При існуючій зацікавленості греків Приазов'я своїм етнічним корінням, не було проведене комплексне дослідження, яке б мало на меті постановку й вивчення нагальних наукових проблем, проаналізувало б дані історіографії та джерел, відомості про походження та давало б етнокультурну характеристику спільноти.

По-третє, термін «маріупольські греки» об'єднує дві етнічні спільноти: румеїв-еллінофонів, мова яких має п'ять діалектів, що відносяться до грецької групи індоєвропейської мовної сім'ї, та урумів-тюркофонів, які спілкуються чотирма діалектами тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Представники обох груп називають себе греками, але при цьому кожна група відокремлювала себе і не підтримувала зв'язків з іншою до початку XX ст. У Криму та Приазов'ї румеї селилися окремо від урумів, не вступали в міжетнічні шлюби і мали різні етноніми. Але спільна конфесійна прихильність урумів і румеїв до православ'я є одним з основних критеріїв їхньої спільної приналежності до грецького етносу.

Отже, постає запитання: чому уруми та румеї мають особливості у традиційній культурі та говорять різними мовами? Чи це наслідок сусідства із кримськими татарами, чи свідчення того, що вони переселилися у Крим із різних територій і в різний час? Щоб створити вірогідні гіпотези походження греків Приазов'я, слід провести комплексні дослідження, грунтуючись на можливому історико-етнографічному матеріалі з їхньою обов'язковою приналежністю до відповідних територій та конкретно-історичних подій.

По-четверте, закорінюючись у глибоку давнину, етнічна історія маріупольських греків увібрала в себе нашарування різних епох і народів. Реконструкцію усіх даних, які могли вплинути на формування урумів та румеїв як спільноти, необхідно пов'язувати з етнічними процесами у Кримсько-Малоазійському реґіоні. Даний реґіон є класичним прикладом найскладнішого переплетіння етнічних, політичних, соціально-економічних та культурних феноменів. Розташовуючись на шляхах перетину торгових магістралей, відіграючи роль мосту між Європою та Азією, реґіон увібрав у себе культуру Сходу й Заходу. Тому слід дуже уважно дослідити форми взаємодії, збагачення та кореляцію на міжпредметному рівні, що дасть можливість висвітлити етнічну історію румеїв та урумів.

По-п'яте, для висвітлення етнічної історії греків Приазов'я потрібно розглянути комплекс наукових досліджень, враховуючи безписемність цього народу. Без сумніву, для цього необхідно проводити ареальні вивчення традиційної культури та етнічних процесів у Чорноморсько-Середземноморському та Приазовському реґіонах. Ці дослідження мають виходити за межі вивчення лише греків, охоплюючи сусідні народи. Значну користь принесе розгляд реґіональних етнокультурних взаємодій народів вищеозначених реґіонів. Актуальною є можливість дослідити існування грецьких культурних ізоглос — ліній на карті, що вказують на територіальне розповсюдження певних етнічних явищ. Із урахуванням історичних реалій, етнічна історія маріупольських греків пов'язана з народами Балкан, Малої Азії, Криму та Приазов'я. Тому матеріали, що є у нашому розпорядженні, доречно співставляти з історичними, етнографічними, лінгвістичними, фольклорними та антропологічними матеріалами зазначених реґіонів. У дослідженні ми спробуємо створити відсутні ланки єдиного ланцюга, які є надзвичайно важливими для етнічної історії, з урахуванням періодизації, яка відображає якісні зміни основних ознак етносу.

По-шосте, немає комплексного історико-етнологічного дослідження етнічної історії греків Приазов'я. За останні десятиріччя відбулося помітне пожвав-

лення у вивченні історії та етнографії цього народу [1]. При аналізі робіт чітко виникає питання про нагальну потребу більш глибокого вивчення історії етносу, його побутової та духовної культури, передусім на сучасному етапі. Усі зазначені аспекти проблеми вказують на актуальність дослідження етнічної історії греків Приазов'я, яке ми проводимо у контексті їхньої традиційної культури.

Об'єктом дослідження є етнічна спільнота греків, компактно розселених на півдні Донецької області (на теренах колишнього Маріупольського повіту Катеринославської губернії).

Предметом пропонованого дослідження є етнічна історія греків Приазов'я в її історичній динаміці, в аспекті їхніх етнокультурних контактів з іншими народами.

Метою дослідження є комплексний аналіз етнічної історії греків Приазов'я, який ґрунтується на аналізі наукової літератури, архівних документів та польових матеріалів; розкриття особливостей традиційної культури греків, висвітлення її впливу на історичний розвиток реґіону; надання рекомендацій щодо подальшого опрацювання цієї теми.

Мета реалізується на тлі виконання таких дослідницьких завдань:

— проаналізувати науковий доробок попередників у вивченні етнічної історії та з'ясувати основні етапи й напрями дослідження грецької спільноти Приазов'я, обґрунтувати джерельну та історіографічну базу проблеми, осягнути характер досліджених результатів та їхню залежність від конкретно-історичних умов;

— простежити основні етапи заселення Приазов'я представниками грецької спільноти та проаналізувати демографічні зміни у середовищі греків від початку заселення до сьогодення, розробити історико-статистичну та історико-етнографічну характеристику грецьких поселень;

— відтворити стан дослідження музейних колекцій РЕМ, ДОКМ, МКМ, присвячених маріупольським грекам. Із цією метою зробити аналіз представлених музейних предметів у фондах та експозиціях, надати їхній розгорнутий опис;

— висвітлити етнічні характеристики греків-еллінофонів і греків-тюркофонів, дослідити етномовну ситуації та антропологічні дані греків Приазов'я;

— вперше зробити, на основі зібраного польового етнографічного матеріалу в грецьких селах і вивчених джерел та літератури, комплексне дослідження традиційної матеріальної та духовної культури греків Приазов'я: її стану, ступеня збереження етнографічних компонентів, етнокультурного впливу українського та російського навколишнього населення;

— дослідити генетичне коріння етнокультурних явищ, а також визначити основні чинники становлення та розвитку традиційної культури грецької спільноти, для цього провести культурно-історичне порівняння із відповідними формами традиційної культури інших народів. Виявити історичну послідовність нашарувань різних компонентів, співвідношення давньогрецької основи й більш пізніх тюркських нашарувань, взаємовплив і взаємодію з елементами культур балканських, малоазійських, кримських та слов'янських народів;

— окреслити сучасну етнічну ситуацію серед греків Приазов'я та виявити рівень їхньої етнічної самоідентифікації в умовах міжнаціонального спілкування з українцями та росіянами; визначити основні причини й чинники змін традиційної культури, етнічної самосвідомості та самоідентифікації греків у контексті міжнаціонального спілкування;

— визначити шляхи подальшого дослідження теми з використанням неопрацьованих джерел, які зберігаються у музеях, архівах, приватних колекціях, а також увести до наукового обігу польові матеріали.

Хронологічні рамки дослідження мають два виміри: по-перше — це межі історичних подій, які охоплюють кінець XVIII — початок XXI ст., коли активізувалися зв'язки маріупольських греків із сусідніми народами, які мешкали у Приазов'ї; по-друге — це межі трьох періодів, протягом яких формувалися етнокультурні явища та соціальні механізми життя греків на всіх етапах етнічної історії: докримський, кримський і приазовський.

Географічні межі дослідження охоплюють територію компактного проживання греків у Великоновосілківському, Володарському, Першотравневому, Старобешівському, Тельманівському районах Донецької області. Але історико-порівняльний аналіз дослідження пов'язує його з етнополітичними системами, у складі яких перебували пращури маріупольських греків — Візантійська й Османська імперії та Кримське ханство.

[1] *Араджиони М.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVII в. — 90-е гг. XX в.). — Симферополь, 1999; *Борисенко В.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я // Під одним небом. Фольклор етносів України. — К., 1996. — С. 69—78; *Гедьо Г.* Джерела з історії греків Північного Призов'я (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 2001; Греки России и Украины / Сост., отв. ред. Ю. Иванова. — СПб, 2004; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлєва, О. Ясь. — К., 2000; *Наулко В.* Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. — К., 1965; *Наулко В.* Етнонаціональні процеси в Україні. Історія та сучасність / За ред. В. Наулка. — К., 2001; *Наулко В.* Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975; *Терентьєва Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII — XX вв.). — К.,1999; *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. — К., 1999.

Теоретико-методологічною основою дослідження є комплексний підхід до оцінки чинників, завдяки яким виникла, розвивається і зберігається унікальна грецька культура. При цьому ми дотримувалися базових принципів дослідження — історизму й наукової об'єктивності. У процесі дослідження використовувалися описовий, історико-порівняльний, статистичний, синхронний та ретроспективний методи пізнання, що дало змогу всебічно проаналізувати різні аспекти етнічної історії греків Приазов'я та їхні етнокультурні зв'язки з сусідніми народами. Найчастіше застосовувався порівняльний метод, що дозволив зіставити різні підходи дорадянських, радянських і сучасних дослідників до проблеми.

Важливість дослідження полягає у тому, що в останні десятиріччя у наукових працях нагромадився значний матеріал, що потребує теоретичного осмислення, систематизації та узагальнення. Вирішенню визначених у дослідженні завдань сприяло використання існуючих загальнонаукових напрацювань щодо теорії етносу, природи та механізмів інформаційно-комунікативних зв'язків. Усі використані прийоми дали можливість з'ясувати етнокультурні взаємини, загальне та специфічне в культурі румеїв та урумів, а також порівняти їх з аналогічними явищами в культурі інших народів. Засадничим принципом роботи став міждисциплінарний підхід із залученням даних різних галузей наукових знань: історії, етнології, мовознавства, соціології, етнопсихології тощо.

Джерельна база дослідження ґрунтується на комплексі джерел, багато з яких вперше уведено до наукового обігу. Джерела, що використовуються в роботі, умовно можна розділити на основні групи: архівні та статистичні матеріали, законодавчо-нормативні акти вищих органів влади, колекції музейних предметів і рукописні праці краєзнавців, польові матеріали автора. Ці матеріали дозволили забезпечити новизну наукових результатів, визначити їхню науково-теоретичну та практичну вартість.

Значну базу для досліджень складають польові етнографічні матеріали, зібрані автором у грецьких населених пунктах самостійно (1990—1996 рр.) та під час роботи етнографічних експедицій, організованих на базі Маріупольського державного гуманітарного університету (1997—2005 рр.). Польові матеріали зберігаються в архіві Маріупольського державного гуманітарного університету (Ф. 1.— Спр. 6-03).

Експедиційна робота автора проводилася у 20 грецьких населених пунктах Великоновосілківського, Володарського, Першотравневого, Старобешівського і Тельманівського районів Донецької області. Польові матеріали містять записи обрядів і звичаїв, описи явищ матеріальної культури, дані опитувань інформаторів, відповіді на анкети, які зафіксовані у первісних селищах греків: Богатир, Велика Янісоль, Камара, Карань, Константинополь, Малоянісоль, Мангуш, Раздольне, Сартана, Старий Крим, Старобешеве, Старогнатівка, Староласпа, Старомлинівка, Стила, Улакли, Урзуф, Чердаклі, Чермалик, Ялта. Для збирання польового етнографічного матеріалу використовувалися методи безпосереднього спостереження, опитування інформаторів (переважно людей літнього віку). Збирання фактологічного матеріалу здійснювалося заздалегідь за допомогою розроблених програм та запитальників, фіксувалося шляхом фотографування, магнітофонних записів, замальовок. Отже, у процесі роботи над темою було використано комплексний підхід дослідження проблематики, заснований на принципах поєднання теоретичної та практичної бази.

Наступна група джерел охоплює опрацьовані матеріали Державного архіву Донецької області (Ф. Р—107, 110, 113), Державного архіву Запорізької області (Р. 12), Центрального державного архіву вищих органів України (Ф. 413), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (Ф. ВУА), Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного (Ф. 2), Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (Ф. Q., Греч. 804—806), Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (Ф. V, X), Російського державного архіву давніх актів (Ф. 16, 276), Російського державного військово-історичного архіву (Ф. ВУА), Російського державного історичного архіву (Ф. 379, 1281), Російського етнографічного музею (Кол.1737, 3071, 3270, 3282, 3283, 4929), експозиції та фонди Донецького обласного краєзнавчого музею, Маріупольського краєзнавчого музею, Донецького обласного управління статистики.

У роботі використані статистичні відомості матеріалів ревізій, дані Загальноросійського перепису населення 1897р., радянських переписів 1923, 1926, 1959, 1979, 1989 рр. та Всеукраїнського перепису 2001 р. Важливим статистичним джерелом у нашому дослідженні є погосподарські книги, які зберігаються в архівах Селищних Рад.

Окрему групу джерел становлять рукописні праці XIX — початку XXI ст., які містять описи явищ традиційної культури маріупольських греків. Як джерело для вивчення етнічної специфіки традиційної культури румеїв та урумів, нами опрацьовані

матеріали рукописних збірок місцевих краєзнавців: Х. Караманіци, С. Теміра, О. Хороша, Ф. Церахта.

На сьогоднішній день перед істориками та етнологами постає завдання не тільки всебічного вивчення історії та культури етнічних спільнот України, але й дослідження формування національно-культурних цінностей народу, аспектів міжетнічного спілкування, а також науковий аналіз і прогнозування розвитку етнокультурних і національних процесів. Тобто, розвиток суспільства у XXI ст. потребує вирішення найвагоміших питань міжетнічного спілкування.

З огляду на актуальність означеної проблематики, з'являється значна кількість наукових досліджень у сфері міжетнічних стосунків історичного, етнологічного, етнопсихологічного, культурного, політичного і соціологічного характеру. Але на даний час ми не маємо комплексного дослідження з етнічної історії та культури греків Приазов'я, заснованого на міждисциплінарному підході. Наявні дослідження висвітлюють окремі аспекти етнічної історії, які мали інші завдання. Проте вагомим внеском у історико-етнографічні дослідження цього народу є роботи цілої плеяди науковців: М. Араджионі, В. Борисенко, О. Гаркавця, А. Гедьо, І. Джухи, Ю. Іванової, С. Калоєрова, В. Наулка, С. Сегеди, Н. Терентьєвої, Л. Якубової.

До найбільш актуальних проблем, розроблених етнологічною наукою, слід віднести вивчення етнічної історії в контексті історико-етнографічних досліджень. Традиційна культура складалася упродовж століть і відображає особливості історичного розвитку народу з його традиційними своєрідними формами життєдіяльності. Вона по'язана з особливостями соціально-економічної структури суспільства, з історично утвореними традиційними формами господарства і, таким чином, відіграє значну роль при вивченні етногенетичних проблем, дозволяє виявити історичні зв'язки (міжетнічні, торговельно-економічні, соціальні, політичні та ін.) з сусідніми й віддаленими народами, які є спорідненими за походженням, культурою та мовою.

У даній монографії вперше у вітчизняній етнології робиться спроба узагальнити проблеми історії, традиційної культури та сучасного стану грецької громади Приазов'я і системного дослідження особливостей складних історичних, релігійних, етнографічних, лінгвістичних явищ у процесі взаємодії приазовських греків з етнічною культурою інших народів, оскільки традиційна культура складалася впродовж століть і відображає особливості історичного розвитку народу.

Культура пов'язана із соціально-економічною структурою суспільства та традиційними формами господарства, які історично склалися у певного народу, і таким чином відіграє значну роль при вивченні етногенетичних проблем, дозволяє виявити культурно-історичні зв'язки (міжетнічні, торговельно-економічні, соціальні, політичні) з іншими народами, як спорідненими за походженням та мовою, так і носіями інших культур.

Важливість дослідження проблеми полягає у тому, що в останні десятиліття було зібрано значний науковий матеріал, що потребує теоретичного осмислення, систематизації та узагальнення. На нашу думку, потрібно також осмислити, яким чином виявляються процеси історичної спорідненості епох і поколінь, національної пам'яті етносу, яка збереглася попри тотальну асиміляцію, особливо за радянських часів.

Висновки та пропозиції монографії дають можливість критично врахувати досвід минулого для будівництва гармонійного громадянського суспільства в Україні. Це пов'язано з тим, що останнім часом помітно зростає інтерес до історичного минулого греків України, до їхньої багатовікової культурної спадщини. Такий процес заснований на піднесенні культури народу, етнічної самосвідомості, на зростанні престижу народної культури загалом та підвищеній потребі суспільства до пізнання свого історичного минулого.

У своїх дослідженнях ми використовували побутову лексику греків-еллінофонів та греків-тюркофонів, зафіксовану під час польових обстежень. Виходячи з наявного польового матеріалу, припускаємо, що терміни, якими послуговуємося у монографії, можуть бути розповсюдженими і в інших населених пунктах. При фіксації урумських слів ми використовували знаки *ü* та *ö*, які у турецькому алфавіті позначають відповідні звуки, оскільки на усну й писемну мову греків-тюркофонів вплинула тюркська мова.

У зв'язку із тим, що назви грецьких населених пунктів у Приазов'ї більше 225 років змінювалися, ми, при позначенні румейських та урумських термінів, які подані у дужках, використовували уніфіковані назви грецьких поселень: Бешеве (урум. суч. Старобешеве), Богатир (урум.), В. Янісоль (рум., урум), Гнатівка (урум. суч. Старогнатівка), Камара (урум.), Каракуба (рум. суч. Раздольне), Карань (урум. суч. Гранітне), Керменчик (урум. суч. Старомлинівка), Константинополь (рум.), Ласпа (урум. суч. Староласпа), Мангуш (урум.), М. Янісоль (рум. суч. Малоянісоль), Сартана (рум.), С. Крим (урум.), Стила (рум.), Улакли (урум.), Урзуф (рум.), Чердаклі (рум. суч. Кременівка), Чермалик (рум.), Ялта (рум.), а у тексті — сучасні.

Розділ І.
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історико-етнографічні дослідження

Дослідження етнічної історії греків Приазов'я у контексті їхньої традиційної культури проводиться у хронологічних межах кінця XVIII — поч. XXI ст. Для історіографії приазовського періоду характерне висвітлення етноісторичних явищ у контексті внутрішньої політики Російської імперії, Радянського Союзу, незалежної України, але її вивчення потребує залучення окремих паралелей із більш ранніх періодів історії грецького етносу.

Слід акцентувати увагу на основних проблемах, які є дискусійними в історіографії етнічної історії греків Приазов'я. По-перше, гострі дискусії викликає питання етногенезу двох груп греків (урумів-тюркофонів і румеїв-еллінофонів). По-друге, потребує вивчення питання про шляхи та періоди переселення греків до Криму. Зауважимо, що докримський і кримський періоди етнічної історії маріупольських греків, у зв'язку з відсутністю писемних джерел, становлять вагому недосліджену проблему. По-третє, багато дискусій та протилежних точок зору серед вчених і краєзнавців викликають уже досить досліджені питання: про суспільно-політичне становище в Криму напередодні переселення православних греків, власне причина й мета переселення; роль митрополита Ігнатія та Катерини II у цьому процесі.

Наукові дослідження з окремих проблем етнічної історії греків Приазов'я почали з'являтися ще понад двох століть тому, однак мали фрагментарний характер. Окрім того, не було створене узагальнююче історико-етнологічне дослідження з історії та культури греків, що лише підсилює актуальність теми.

Історіографічне вивчення приазовського періоду можна визначити як кілька етапів накопичення матеріалів та його системного аналізу. Якщо на початку XIX ст. переважно проводилася фіксація характерних особливостей матеріальної та духовної культури й описи різних явищ серед грецької спільноти, то з появою державних наукових установ розпочалися цілеспрямовані дослідження, які поступово стали більш системними й набули наукового характеру. Вперше починають застосовуватися наукові методи та формуються певні системи поглядів. Питання етнічної історії маріупольських греків вивчали представники Російського географічного товариства [1], Одеського товариства історії і старожитностей [2], Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті [3], Товариства сільського господарства південної Росії, Таврійської ученої архівної комісії, Імператорської Археологічної комісії, а також викладачі Київського університету ім. Святого Володимира, Московського, Новоросійського та Санкт-Петербурзького університетів.

Найактивніше досліджували грецькі общини Криму та Приазов'я члени Одеського товариства історії і старожитностей. У різні роки тут були опубліковані матеріали з етнічної історії греків. Серед

---

[1] Російське географічне товариство (далі — РГТ) було організоване у 1845 р. Серед його засновників були: віце-адмірал Ф.П. Літке, контр-адмірал Ф.П. Врангель, академіки К.М. Бер, П.І. Кеппен, В.Я. Струве, М.О. Максимович та ін.

[2] Створення у 1839 р. Одеського товариства історії і старожитностей (далі — ОТІС) стало знаменною подією в розвитку історичної науки Півдня Російської імперії. Біля його витоків стояли такі видатні діячі науки, культури, громадського і політичного життя, як Д.І. Княжевич, І.О. Стемпковський, М.С. Воронцов, М.Н. Мурзакевич. У 1872 р. Олександр II подарував товариству «в воздаяние заслуг, оказанных отечественной науке», найменування Імператорського. Імператорське Одеське товариство історії старожитностей було першою у своєму роді організацією у причорноморському регіоні. Його діяльністю протягом 80 років забезпечувався тісний зв'язок людей, які мали те або інше відношення до старожитностей. У результаті всілякі знахідки й раритети із приватних колекцій закономірно потрапляли у поле зору вчених, публікації та висновки яких знаходили своє місце на сторінках «Записок ОТІС». Так, зусиллями Товариства створювалася солідна наукова база дослідження пам'ятників античної та середньовічної епох на півдні імперії, а Одеса ставала найбільшим центром російської історичної науки. Див.: *Руссев Н.Д., Пармакли С.И.* К истории изучения античных памятников Бессарабии (по документам Императорского Одесского общества истории древностей) // Скифский квадрат. — 1999. — № 3. — С. 12.

[3] Товариство любителів природознавства, антропології і етнографії (далі — ТЛПАЕ) засновано у 1863 р.

дослідників цього товариства потрібно особливо відзначити історика А. Маркевича[1] та відповідального редактора ОТІС М. Мурзакевича[2] (1806—1883 рр.). Їхні археографічні праці і сьогодні становлять значний науковий інтерес.

Історико-статистичні дані пов'язані з дослідженнями А. Скальковського[3] — редактора Головного статистичного комітету Новоросійського краю, дійсного члена ОТІС. Дослідник зібрав цікавий фактичний матеріал про заснування грецьких поселень, розвиток різних галузей господарства. Його праці мають особливе значення насамперед тому, що більшість використаних у них архівних матеріалів у наш час уже втрачено. А. Скальковський відзначався ретельним вивченням джерел, і це дало йому право наголосити, що у працях «не помещено ни одно событие, ни одно имя, ни одна цифра, которые нельзя было бы подтвердить документом, полученным из местных архивов»[4].

Для тематики нашого дослідження важливою є і діяльність П. Кеппена — члена Російського географічного товариства[5]. Ним було опрацьовано багато матеріалів, що стали основою ретельних історичних, географічних та етнографічних досліджень південної частини Кримського півострова[6]. Науковець здійснив опис готської єпархії, грецьких церков та інших давніх пам'яток Криму. Увагу П. Кеппена привернув факт відсутності будь-якої писемності у греків, у зв'язку з чим він жалкував, що для людства культура греків помирає навіки[7].

Середина XIX ст. пов'язана з діяльністю грецького (румейського) просвітителя, історика, педагога Ф. Хартахая[8]. У 1866—1867 рр. журнал «Вестник Европы» опублікував його історичний нарис «Историческая судьба крымских татар»[9]. У праці акцентується увага на відносинах між християнами й мусульманами Криму та на впливі татарської культури на мову і традиції греків. Відзначається віротерпимість греків як характерна риса міжетнічних взаємовідносин. А двома роками раніше у Сімферополі окремим виданням вийшло у світ дослідження «Христианство в Крыму»[10], де вперше у науковій літературі був опублікований пісенний фольклор румеїв. Автор подав зразок народної пісні у перекладі російською мовою «Дракон забирает детей архонтов» для характеристики становища грецького населення у ханському Криму, підкреслюючи насильство над греками з боку татар. Загалом слід зазначити, що у своїх наукових працях на широкому фактологічному матеріалі він спробував створити картину співіснування мусульманської та християнської спільнот Кримського ханства. Ф. Хартахай обґрунтував причини переселення християн-греків, яке пов'язав із політикою Російської імперії. Це була перша спроба аналізу міграції християн-греків до Російської імперії та висвітлення ролі в цьому процесі митрополита Ігнатія[11].

Автори праць, що вийшли у другій половині XIX ст., послуговувалися у своїй роботі емпіричним методом дослідження. Це дозволило із найбільшою точністю охарактеризувати різні явища, дотримуючись історичних фактів. Змістовна інформація про населені пункти, мову й етнографію греків міститься у працях В. Кондаракі[12] та Ф. Лашкова[13].

---

[1] *Маркевич А. И.* К вопросу о положении противомусульманской миссии в Тавриде. — Симферополь, 1911; К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества // Таврический церковно-общественный вестник. — 1910. — № 10—11. — С. 442—459, 516—543; Краткий очерк деятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму // Известия Таврической ученой архивной комисси (далі — ИТУАК). —1901. — № 31. — С. 1—27.

[2] *Мурзакевич Н.Н.* Описание городов и уездов Азовской губернии // ЗООИД. — 1853. — Т. 3. — С. 289—305; Отвод земли грекам, переселенным из Крыма к Азовскому морю // Записки Одесского общества любителей истории и древностей (далі —ЗООИД). — 1865. — Т. 4. — С. 359—363.

[3] *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1853. — Ч. 1—2; Хронологическое обозрение истории Новороссийского Края, 1730—1823. — Одесса, 1838. — Ч. 1—2.

[4] *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Ч. 1. — С. 9.

[5] Петро Іванович Кеппен (1793—1864) — російський учений, статистик, бібліограф, етнограф, академік С.-Петербурзької АН (з 1839 р.). У 1814р. закінчив Харківський університет. Влаштував систематичне збирання відомостей про чисельний національний склад населення Росії: Автор фундаментальної монографії «Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г.» (СПб., 1857). Один з фундаторів РГТ, у якому очолював відділ статистики; він створив першу «Этнографическую карту Европейской России» (1851), створив цінний «Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России» (СПб, 1861), здійснив велику підготовчу роботу для «Географо-статистического словаря Российской империи» (за ред. Семенова-Тян-Шанського. СПб., 1863—1885. — Т. 1—5.).

[6] Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. — СПб, 1937; Об этнографической карте Европейской России. — СПб., 1853.

[7] *Кеппен П.И.* О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. — С. 16—26.

[8] Ф.А. Хартахай. Собрание сочинений / Авт. вступ. ст. и сост. *С.А. Калоеров*. — Донецк, 2004.

[9] *Хартахай Ф.А.* Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. Ст. 1-я. — 1866. — Т. 2. — С. 182—236; Ст. 2-я. — 1867. — Т. 6. — С. 140—174.

[10] *Хартахай Ф.А.* Христианство в Крыму. Посвящ. незабвенной памяти Игнатия, митрополита Готии и Кафы. — Симферополь, 1864. Перевидання 1864 р. з переводом на сучасну орфографію: *Хартахай Ф.* Христианство в Крыму. — М., 2003.

[11] *Хартахай Ф.А.* Игнатий, митрополит Готфийский и Кафайский // Иллюстрация. Всемирное обозрение. — 1861. — № 171. — С. 321—322.

[12] *Кондараки В.Х.* История христианства в Тавриде. — Одесса, 1871; Подробное описание Южного берега Крыма. — Николаев, 1867.; Универсальное описание Крыма. — СПб, 1875. — Ч. 8.

[13] *Лашков Ф.Ф.* Исторический очерк крымско-татарского земледелия. — Симферополь, 1897; Камеральное описание Крыма 1784 г. //

Історичні концепції науковців цього часу спиралися на конкретні факти. Етнографічна наука, у зв'язку з цим, мала відповісти на питання про походження греків, встановити їхні культурні, мовні, антропологічні зв'язки. Ці завдання ставилися і розв'язувалися в працях таких учених-істориків, як В. Григорович та Ф. Браун.

У 1874 р. в Одесі, була видана праця професора Новоросійського університету В. Григоровича «Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсуньскую землю и на южные побережья Днепра, Днестра и Турунчука». Свої дослідження В. Григорович проводив за підтримки Міністерства народної освіти, яке відрядило його до Маріупольського повіту. Протягом десяти днів учений збирав етнографічні матеріали. Він відвідував населені пункти тюркофонів (Маріуполь, Карань, Мангуш, Старий Крим) та еллінофонів (Ялта, Урзуф, Чердаклі, Чермалик, Сартана, Малий Янісоль), сподіваючись знайти стародавню писемність у грецьких селах Приазов'я. Автор розмежував маріупольських греків на дві народності, відзначаючи антропологічні відмінності обох груп. Одну народність він називає *татами*, яка вийшла з Сугдейської єпархії і розмовляє своєрідною грецькою мовою. Друга, *базаріани*, вийшла з Херсонської єпархії та розмовляє татарською мовою. Праці В. Григоровича — це перші наукові публікації про мову маріупольських греків [1], а також наведена «Відомість О. Суворова» щодо християн—переселенців із Криму до Приазов'я [2], саме тому вони привертають увагу сучасних дослідників греків Приазов'я [3].

Пізніше до Маріупольського повіту прибув приват-доцент Санкт-Петербурзького університету філолог-германіст Ф. Браун. Перебуваючи у Приазов'ї, учений досліджував мову та традиційну культуру грецького населення, займався описом церковного життя, зробив свідоцтва про населені пункти [4]. Він був переконаний, що знайде серед урумів прямих нащадків готів, але жодних доказів своєї версії не зафіксував. Ф. Браун спілкувався із нащадками переселенців (синами, рідше — їх онуками), із священиками — також нащадками переселенців. Беззаперечних слідів готського життя він не виявив ні у лексиконі татарського говору переселенців, ні в переказах. Його розповіді про минулу могутність Криму викликали у співбесідників непідробне здивування. У церквах дослідником був знайдений ряд предметів, що збереглися із кримських часів, найдавнішою з яких була срібна чаша 1599 р. [5].

Етнополітичні процеси у Приазов'ї після приєднання Криму до Російської імперії були у колі зору і православної церкви. Тому дослідниками маріупольських греків у контексті історії християнства Криму були представники духовенства. Копітку роботу у збиранні різноманітних матеріалів, пов'язаних з історією церкви, здійснив архієпископ Херсонський та Таврійський Гавриїл (у миру — В. Розанов, 1781—1858). Він зібрав матеріали про переселення греків до Приазов'я та їхнє облаштування у Маріупольському повіті. Його праці заслуговують на увагу, незважаючи на деякі помилки [6].

Протоієрей Троїцької церкви у с. Керменчик Серафим Серафимів, базуючись на власних спостереженнях, свідченнях місцевих жителів і працях своїх попередників, написав змістовну працю про релігійне становище греків у Криму та Приазов'ї, а також записав зразки мови, вірувань та обрядів маріупольських греків. Він один із перших зробив висновок, що мова румеїв веде витоки з дорійських племен давньої Еллади [7].

Ретельно вивчав історію церкви єпископ Катеринославської та Таганрозької єпархії Феодосій (Макаревський). Він подав інформацію про церкви та приходи у XVIII ст., розповів про заснування міста Маріуполь [8]. Слід відзначити широку джерельну базу, використану ним при створенні дослідження.

ИТУАК. — 1887. — № 2. — С. 20—30; Сельская община в Крымском ханстве. — Симферополь, 1887; Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г. // ЗООИД. — 1886. — Т. 14. — С. 91—156.

[1] *Григорович В.И.* Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и южные берега побережья Днепра и Днестра. — Одесса, 1874; Несколько замечаний о языке мариупольских греков // Труды Третьего Археологического съезда в России. — К., 1878. — С. LIX.

[2] *Григорович В.И.* Записки о пособиях к изучению Южно-Русских земель, находящихся в военно-ученом архиве главного штаба // Сочинение собраний Виктора Ивановича Григоровича (1864—1876) / Под ред. М.Г. Попруженко. — Одесса, 1916. — С. 401—404.

[3] *Отин Е.С.* В.И. Григорович — исследователь языка и культуры греков Северного Приазовья // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития (далі ДППСНДР).Тез. док. науч.-прак. конф. — Мариуполь, 1993. — С. 13—15.

[4] *Браун Ф.А.* Мариупольские греки // Живая старина. — СПб., 1890. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 78—92.

[5] Там само. — С. 81—92.

[6] *Гавриил (Розанов В.Ф.)*, архиеп. Херсонский и Таврический. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 197—204; Остатки христианских древностей в Крыму // ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 320—328; Историко-статистическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. — 1848. — Т. 2. — С. 140—210; Хронолого-историческое описание церковной епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. — 1848. — Т. 2. — С. 140—220.

[7] *Серафимов С.А.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Материалы по истории и культуре греков Украины / Сост. и ред. С.А. Калоерова и Г.Н. Чердаклі. — Донецк, 1998. — С. 69—93.

[8] *Феодосий (Макаревский)*, епископ. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего 18 столетия. — Вып. 1. — Екатеринослав, 1880.; Вып. 2. — Екатеринослав, 1880.

На початку XX ст. були опубліковані дві невеличкі праці — «Панагия, или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит» [1] и «Успенский скит в Крыму близ Бахчисарая» [2]. Доповнюючи одна одну, вони подають історичний опис Бахчисарайського Успенського монастиря, який був твердинею християнства у Криму, звідки греки переселилися до Приазов'я, захопивши із собою і грецьку святиню — чудотворну ікону Богоматері [3]. Стародавність та походження ікони Одигітрії (дороговказна) із Сумельського монастиря (Анатолія) ґрунтувалися на свідоцтвах церковно-історичної науки кінця XIX ст., тому деякі факти можуть бути заперечені сучасною історичною наукою [4].

Цікавий історико-етнографічний матеріал міститься у збірнику екскурсій Маріупольської Олександрівської гімназії «Мариуполь и его окрестности» [5], яка є колективною краєзнавчою працею. Один із авторів, Г. Тимошевський, досліджував переселення християн із Криму до Азовської губернії, історію заснування міста Маріуполь, його духовне життя, діяльність православних храмів, а у статті С. Маркова змальовані побут, обряди урумів й наведені зразки урумських фольклорних творів.

У 1910 р. вийшов черговий том «Полного географического описания нашего отечества» під редакцією П. Семенова-Тян-Шанського, присвячений Новоросії та Криму. Дослідниця В. Алексеєва у статті «Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура» розподіляє греків на дві групи за походженням: одна — від готських князів з татарською мовою, а друга — від суміші грецьких та генуезьких вихідців, які розмовляють на наріччі «тат» чи «айла». Заслуговують на увагу її дослідження матеріальної та духовної культури як греків, так і сусідніх народів [6].

На початку XX ст. історією Таврії зацікавився професор Університету св. Володимира, член-кореспондент Академії наук Ю. Кулаковський (1855—1919). На підставі різноманітних джерел учений досліджував історичне минуле Криму [7]. Результати своїх досліджень античності вчений-археолог та візантолог виклав у книзі «Прошлое Тавриды» [8], де висвітлив історію Тавриди, зокрема життя християнського населення півострова, а саме греків. Дослідженню готської єпархії Ю. Кулаковський присвятив спеціальну працю «К истории готской епархии (в Крыму) в VIII веке» [9].

У 1915 р. в «Записках Одесского общества истории и древностей» була опублікована праця В. Латишева [10]. На основі відомих джерел він висвітлює значення постаті митрополита Ігнатія у часи переселення греків до Азовського повіту і його діяльність у Маріуполі, розглядає церковну організацію Готфейсько-Кафайської єпархії та процес перенесення її до Приазов'я.

Відомий археолог та історик Північного Причорномор'я, почесний член Одеського товариства історії і сторожитностей О. Бертьє-Делагард (1842—1920) [11] у фундаментальній праці «Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде» [12] проаналізував проблему етногенезу греків Північного Приазов'я, а також ним було простежено формування традиційної культури, зроблені припущення про вплив татарської культури на греків. О. Бертьє-Делагард критикує гіпотези походження маріупольських греків, висунуті В. Григоровичем та Ф. Брауном. Дослідник подав список та опис грецьких населених пунктів у Криму, із яких греки переселилися до Приазов'я, вказуючи на джерело даних — «Збірник Гавриїла». У цій же праці вперше були опубліковані маловідомі матеріали, зібрані архієпископом Гавриїлом.

Різноманітні політичні та релігійні питання розглядаються у дослідженнях А. Маркевича [13], який доводив, що уряд зробив помилку під час підписан-

---

[1] *Дионисий.* Панагия, или Успенский Бахчисарайский скит в Крыму. — Одесса, 1901.

[2] *Протопович М.* Успенский скит в Крыму близ Бахчисарая. — Севастополь, 1905.

[3] Дослідження XIX ст. відносять написання ікони Бахчисарайської Божої Матері до VIII—IX ст.; вона знаходилася у Сумельському монастирі і є однією із 72 ікон Богоматері, які приписують Євангелісту Луці. Див.: Белова С.Л. Церковь Пресвятой Богородицы в г. Бахчисарае. — Симферополь, 1993 — С.13.

[4] Крымский Афон (Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях) / Сост. и общ. ред. В.Н. Борисова. — Симферополь, 1995. — С. 4.

[5] Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892.

[6] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура // Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. П.П. Семенова-Тян-Шанского. — СПб., 1910. — Т. 14. — С. 172—228.

[7] *Варнеке Б.В.* Записка об ученых трудах Юлиана Андреевича Кулаковского, профессора Императорского Киевского Университета св. Владимира // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. — Казань, 1907. — Т. XXIII. — Вып.1. — Приложение. — С. 14.

[8] *Кулаковский Ю.А.* Прошлое Тавриды. — К., 2002.

[9] *Кулаковский Ю.А.* К истории готской епархии (в Крыму) в VIII веке // Журнал Министерства народного просвещения (далі —ЖМНП). — 1898. — Февраль. — С. 173—202.

[10] *Латышев В.В.* К начальной истории г. Мариуполя // ЗООИД. — 1915. — Т. 32. — С. 42—64.

[11] Кримський республіканський краєзнавчий музей (далі КРКМ). — Ф. Архив Бертье-Делагарда. — Оп. 5. — Спр. 64. — Арк. 5—37.

[12] *Бертье-Делагард А.Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ЗООИД. — 1915. — Т. 32. — С. 229—256.

[13] *Маркевич А.И.* К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. — Симферополь, 1910; Краткий очерк де-

ня Кючук-Кайнарджійського миру. Він пов'язує активізацію розповсюдження мусульманства у Криму з поспішним переселенням християн-греків до Приазов'я.

Праці згаданих авторів порушували низку важливих питань з етнічної історії приазовських греків. Щодо наукових досліджень радянського періоду, то вони проводилися відповідно до політичних та соціокультурних перетворень.

У 1920—1930-ті рр. розпочалося вивчення національних меншин України. Зокрема, систематизувалися знання про їхню кількість та географічне розташування [1]. Інтерес до приазовських греків пожвавлюється згідно із загальною програмою культурного будівництва серед національних меншин [2]. Було проведено широку експедиційну діяльність: історики, фольклористи, лінгвісти, етнографи досліджували грецькі села, збираючи та систематизуючи матеріали. У 1925 р. згідно із постановою ЦК НАЦМЕН при ВУЦВК сформовано комісію із вивчення грецького населення Північного Приазов'я, але зацікавленість була спрямована передусім на створення єдиної літературної мови для усіх радянських греків. Із того ж часу посилюється увага до вивчення і збереження народної творчості.

Науковому дослідженню традиційної культури народів України сприяло створення музеїв, які стали центрами збереження самобутньої національної культури [3]. У 1920-ті рр. почав функціонувати Маріупольський музей краєзнавства. Його директор І. Коваленко проводив експедиційно-методичну та дослідницьку роботу [4]. Він розробив програму вивчення грецького населення Маріупольської округи (нині південь Донецької області). Одним із розділів плану було дослідження побуту (одяг, житло, знаряддя праці, їжа, мова й писемність, звичаї та обряди) і збирання відповідного матеріалу для експозиції музею. Протягом 1927—1930 рр. музеєм було організовано декілька етнографічних експедицій у грецькі села: Ялту, Урзуф, Мангуш, Сартану, Македонівку, Старий Крим, Чердаклі, Чермалик, Малу Янісоль, Ласпу, Карань, Старогнатівку, Керменчик. Польові розвідки проводили, окрім І. Коваленка, завідувачка етнографічного відділу Н. Коваленко, завідувач історико-археологічного відділу П. Піневич, фотограф М. Улахов та інші. А в 1926 р. Маріупольському музею державою були виділені кошти для науково-дослідницької роботи та організації грецького відділу культури й побуту [5]. Вже у 1928 р. у м. Харкові була організована експозиція «Греческого отделения Выставки достижений национальной политики на Украине» із фондів Маріупольського музею [6]. Матеріали польових досліджень готувалися до публікації, але на сьогодні місце знаходження більшості рукописів невідоме. Проте діяльність МКМ була відображена у низці статей того часу [7].

У перші роки радянської влади дослідження грецького фольклору були пов'язані з іменем румейки Касандри Костан (наст. прізвище А. Гаргала, 1897—1939). Ще у студентські роки вона почала збирати зразки народної творчості, а в 1925 р. організувала першу експедицію [8]. Подальші пошуки етнографічних експедицій у 1926, 1928, 1932 рр. дали змогу систематизувати значний матеріал із духовної культури еллінофонів. Результати спільної роботи були опубліковані в журналах «Бюлетень української асоціації сходознавства» та «Східний світ» [9]. У книзі «З літератури маріупольських греків» [10] уперше було опубліковано твори румейських поетів, які стали народними піснями.

Секцію вивчення грецького населення на території СРСР було організовано з ініціативи Управління науки СРСР у 1927 р. До її складу ввійшли професор С. Дложевський, дослідники-історики Т. Теохаріді, Е. Загоровський та ін. На теренах України вони виділили населені пункти з переважною кількістю грецького населення, де й розпочали дослідження. Через відсутність коштів, робота не була систематичною. Як зазначав Т. Теохаріді, комісія вирішила досліджувати спочатку ті села, що на той час май-

---

ятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму. — Симферополь, 1900.

[1] Етнографічна мапа УРСР. — К., 1925; *Черлюнчакевич Н.А.* Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. — Харьков, 1925.

[2] Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. — К., 2000. — С. 124—125.

[3] *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. — К., 1989.

[4] *Пономарьова І., Божко Р.* Традиційна культура маріупольських греків в експозиції Маріупольського краєзнавчого музею (до 85-річчя Маріупольського краєзнавчого музею) // Схід. — 2005. — № 1. — С. 44—45.

[5] *Ялі С.* Про грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — № 2—3.

[6] *Араджиони М.* Деятельность Мариупольского музея краеведения по изучению этнической истории и традиционной культуры греков Приазовья в 20-е годы XX в. // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — Вип. III. — К.,1999. — С. 204.

[7] *Коваленко И.П.* Музеи краеведения в Донбассе // Просвещение Донбасса. — 1923. — № 5. — С. 90—99; *Ялі С.* Про грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства // Краєзнавство, 1928. — № 2—3. — С. 53—55; *Я[лі]. С[ава].* Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесію ВУЦВК // Краєзнавство, 1928. — № 6—10. — С. 75—76.

[8] *Хаджинов Е.В.* З історії фольклору південного Донбасу // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — 1976. — № 3. — С. 103.

[9] *Костан К.* З літературної творчості маріупольських греків // Східний світ. — 1928. — № 3/4. — С. 229—248.

[10] *Костан К.* З літератури маріупольських греків. — Харків, 1932.

же «дегрецізувалися». Результати роботи цієї комісії друкувалися кілька разів, але малим накладом (500 примірників). Саме ці звіти започаткували вивчення проблеми. Загальний висновок зводився до того, що у порівнянні з іншими греками, маріупольські греки, які проживали в Українській РСР, значною мірою зберегли свої культурні традиції [1].

Вершиною дослідницької активності у вивченні історії та культури маріупольських греків стали 20—30-ті рр. XX ст. Почався перехідний період від нагромадження матеріалу до його аналізу. Слід відзначити діяльність «Асоціації сходознавців», куди увійшли мовознавці Д. Спиридонов, І. Соколов, М. Сергієвський — відомі дослідники діалектів греків-еллінофонів Приазов'я. Про недоліки «еллінізації» йшлося на засіданні Всеукраїнської Асоціації Сходознавців у Харкові 1929 р. Для прискорення виконання накреслених планів на цьому засіданні було створено Комісію із вивчення мови та побуту грецької нацменшини УРСР. Члени комісії працювали у контакті з Г. Костоправом — майбутнім засновником радянської грецької літератури.

Наприкінці 1920-х рр., у результаті проведених польових та архівно-бібліографічних досліджень, філолог-еллініст професор І. Соколов продовжив історико-лінгвістичні дослідження румеїв Приазов'я. Результатом наукових пошуків стали декілька праць, що й тепер актуальні при вивченні етнічної історії греків Приазов'я. У них подаються характеристики зразків народної творчості та мови еллінофонів [2]. Мовознавець Д. Спиридонов, виступаючи з доповіддю на 2-му Українському з'їзді сходознавців, акцентував увагу на діалектологічних особливостях мови та фольклору мешканців румейських сіл, вказуючи на необхідність більш швидкого й ретельного вивчення говірок греків [3]. У 1933 р. Всесоюзний комітет нового алфавіту при Раді національностей ЦВК СРСР організував філологічну експедицію для вирішення питань, пов'язаних із літературною мовою греків Приазов'я. Матеріали експедиції слугували основним джерелом для наукових розробок професора М. Сергієвського, лінгвістичні дослідження якого надали можливість вирізнити в румейських селах п'ять еллінських говірок та встановити їхню наближеність до північногрецьких діалектів. Він також наводить перелік населених пунктів, у яких розмовляють на румейських діалектах [4].

Політика «еллінізації» у кінці 1920-х — на початку 1930-х рр. знайшла місце у працях А. Глинського [5] та С. Ялі — члена ЦКНМ при президії ВУЦВК. Автор роботи «Греки в УРСР» С. Ялі [6] мав доступ до маловідомих статистичних матеріалів, що висвітлювали проблеми культурного будівництва серед греків УРСР, мовної ситуації, формування національної системи освіти. У його праці розпочато перший бібліографічний опис літератури про греків Приазов'я і було вказано 59 джерел [7]. Звісно, кон'юнктура того часу диктувала свої правила, тому ця праця є яскравим взірцем радянського висвітлення етнічних процесів серед греків Приазов'я. Із нашої точки зору, необ'єктивність аналізу етнічних явищ зумовлена політикою радянського керівництва по відношенню до національних меншин. Попри все, саме завдяки копіткій роботі С. Ялі ми маємо багатий матеріал для аналізу тогочасного соціально-економічного та політичного стану греків в Україні, який допомагає з'ясувати етапи формування сучасної етнічної свідомості греків Приазов'я. На недосконалість бібліографічного покажчика роботи «Греки в УРСР» вказала у своїй праці М. Араджиони [8].

Значні досягнення у збиранні та дослідженні матеріалів духовної культури маріупольських греків належать відомому українському фольклористу-музикознавцю й збирачу народних пісень М. Гайдаю, який у 1930—1932 рр. записав разом із професором Д. Спиридоновим понад 600 маловідомих мелодій пісень серед мешканців урумських та румейських селищ. Зібраний у ті часи матеріал дав йому змогу зробити глибинний аналіз грецького фольклору. Вчений констатував, що «грекотатарські мелодії, маючи спільні риси з грецькими, відрізняються від них своїм вишуканим ритмом, якого чисто грецькі пісні здебільшого не мають» [9]. Ноти та тексти були підготовлені збирачем до дру-

[1] Звіт про роботу секції про вивчення грецької нацменшості на Україні комісії краєзнавства при УАН. — Одеса, 1930. — С. 4.

[2] *Соколов И.И.* Мариупольские греки. — М., 1932. — Т. 1. — С. 297—317; О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. — 1930. — Т. 6. — С. 49—67.

[3] *Спиридонов Д.* Історичний інтерес вивчення говірок Маріупольських греків // Східний світ. — 1930. — № 17(3). — С. 171—181.

[4] *Сергиевский М.В.* Мариупольские греческие говоры: Опыт краткой характеристики // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. — 1934. — № 7. — С. 533—587.

[5] *Глинский А.* Национальные меньшинства на Украине. — Харьков, 1931.

[6] *Ялі С.* Греки в УРСР. — Харків, 1931.

[7] Там само. — С. 204—208.

[8] *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVII в. — 90-е гг. XX в.). — С. 25.

[9] *Гайдай М.М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я // Під одним небом. — К., 1996. — С. 67.

ку, але тільки у 1996 р. частина цього матеріалу була опублікована його сином —М. Гайдаєм [1].

Етнографічне дослідження у селах Урзуф, Ялта, М. Янісоль, Н. Каракуба провадив В. Шевченко. Описуючи обряди та народні свята, дослідник відзначив повноту збережених обрядів [2].

Середина 1930-х років позначена звинуваченнями в національному ухильництві, що поклало кінець політиці «еллінізму». Кращі представники грецької інтелігенції були репресовані [3], а досягнення грецької національної культури — знищені. Були ліквідовані грецькі національні округи, закриті грецькі школи, Маріупольський педагогічний технікум, грецькі видавництва та Маріупольський грецький театр.

Аналізуючи ситуацію 1920—30-х рр., доходимо висновку, що діяльність радянської влади щодо політики укорінення, створення національних районів та пожвавлення в освіті й культурі серед національних меншин проводилися, виключно, під диктатом партійно-радянського керівництва. За цією діяльністю стояла боротьба за владу, одним із напрямків якої було придушення спроби антирадянського спротиву національних меншин [4]. Унаслідок «генеральних чисток від антирадянських елементів», грецька громада Приазов'я втратила багатьох представників грецької інтелектуальної та культурної еліти.

Після тривалої перерви, спричиненої насильницьким припиненням національно-культурного життя наприкінці 1930-х років, окремі дослідження були відновлені під час «хрущовської відлиги». Але слід зазначити, що період 1950—1970-х рр. є досить складним і суперечливим у справі вивчення історичних матеріалів греків Приазов'я. Цей етап у дослідженні етнічної історії національних меншин України був менш плідним, у зв'язку зі змінами державних пріоритетів. Проте лінгвістичні, антропологічні й етнографічні дослідження все ж відбувалися, вивчалися статистичні матеріали та демографічні процеси серед грецького населення, вирішувалися різні проблеми міжетнічних контактів народів України, про що свідчать праці цього часу.

Досить плідною у вивченні етнічної історії національних меншин була наукова діяльність викладачів та студентів Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Протягом кількох років, починаючи із 1952 р. студенти філологічного факультету на чолі з талановитим професором А. Білецьким і його ученицею, досвідченим діалектологом-елліністом Т. Чернишовою (із 1959 р. — доцент кафедри класичної філології і загального мовознавства КДУ) проводили ґрунтовне дослідження говірок, що розповсюджені в селищах Ялта та Урзуф. Під час експедиції було зроблено багато записів творів румейської народної творчості. Загалом із 1952 по 1977 рр. організовано 9 польових експедицій у села Урзуф, Ялту, В. Янісоль, Чердаклі, Сартану, Чермалик, Бугас й Анадоль. Підсумки роботи експедицій КДУ опубліковані Т. Чернишовою [5], а її дослідження і сьогодні не втратило наукового значення. Український філолог Н. Клименко у статті, присвяченій 70-річчю із дня народження Т. Чернишової, справедливо зазначає, що жоден із дослідників-етнолінгвістів у вивченні мови греків не зробив поки що більше за неї [6].

Один із найавторитетніших неоелліністів нашої країни А. Білецький [7] організував вивчення грецьких говірок на території сучасної України, про що йдеться у доробку Н. Клименко [8]. Він запровадив у науковий обіг термін «кримсько-румейські діалекти» й наголосив на необхідності об'єднати зусилля дослідників кримсько-румейської та кримсько-та-

---

[1] *Гайдай М.М.* Народознавча спадщина Михайла Гайдая // НТЕ. — 2003. — № 4. — С. 3—12.

[2] *Шевченко В.* Спроба описати й витлумачити два весняні хліборобські свята маріупольських греків // Етнографічний вісник. — 1930. — Кн. 9. — С. 111—126.

[3] *Никольський В.Н., Бут А.Н., Добров П.В., Шевченко В.А.* Книга памяти греков Украины. — Донецк, 2005.

[4] *Рафальський О.О.* Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. — К., 2000. — С. 153.

[5] *Чернышева Т.Н.* Новогреческий говор сел Приморского (Урзуф) и Ялты Первомайского района Сталинской области: (Ист. очерк морфологии глагола). — К., 1958; *Чернишова Т.М.* Короткий звіт про діалектологічну експедицію КДУ до сіл Кременівка (Чердаклі) Приморського району і Куйбишеве (Малоянісоль) Володарського району Сталінської області УРСР // Наук. щоріч. КДУ за 1958 р. — К., 1959. — С. 133—135; Етимологічні спостереження в галузі Урзуф-ялтинської говірки приазовського діалекту новогрецької мови // Наук. щоріч. КДУ за 1957 р. — К., 1958. — С. 154—156; *Чернышева Т.Н.* Местоимения в Урзуф-ялтинском говоре новогреческого языка // Вісник КДУ. Сер. філології та журналістики. — 1958. — № 1. — Вип. 2. — С. 130—137; Про грецький фольклор на Україні // НТЕ. — 1960. — № 4. — С. 97—103.

[6] *Клименко Н.* Елліністка з Божої ласки (до 70-річчя від дня народження Т.М. Чернишової) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К.,1998. — Вип. II. — С. 11.

[7] *Білецький А.О.* Дієслівна система говірок с. Кременівка (Чердаклі) і Куйбишево (Малоянісоль) // Вісн. КДУ. Сер. філології та журналістики. — 1959. — № 2. — С. 125—127; Греческая топонимика Крыма // 2-я Всесоюзная конференция по классической филологии. Тез. докл. — Л., 1961. — С. 5—7; Греческие элементы в географических названиях Крыма // Этимология. — М., 1969. — С. 201—215; Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). — К., 1950; Результаты двуязычия в говорах румейского языка на Украине (тюркизмы румейского языка) // Межвуз. лингвист. конф. «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д. Поливанова». Тез. докл. — Самарканд, 1964. — Т. 1. — С. 120—122; Эллинизм и мы // Греко-славянское духовное единство. — Донецк, 1993. — С. 34—46.

[8] *Клименко Н.* Він любив Грецію давню та сучасну // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 12.

тарської мов[1]. Дослідник упорядкував класифікацію діалектів румейської мови, визначив відмінності між ними та вказав на наявність у румейській лексиці численних тюркізмів. Учений подав історичну довідку з вивчення румейської мови, розглянув питання розселення греків, визначив перелік сіл за мовними ознаками.

Мовна неоднорідність еллінофонів стала темою досліджень філолога К. Журавльової, яка, на відміну від попередніх мовознавців, поділила румейські говірки на три діалектні групи та відокремила південну й північну територіальні групи говірок. Вона ввела до наукового обігу новий термін «новогрецькі тавроумейські діалекти»[2]. Незважаючи на численні публікації, у яких К. Журавльова ретельно досліджувала румейські говори[3], її класифікація не отримала розповсюдження. На сьогодні найбільш актуальною є класифікація І. Соколова та Д. Спиридонова, яка поділяє румейську мову на п'ять діалектів.

Сучасними дослідженнями урумської мови займались Е. Тенишев, Ф. Оглух, О. Гаркавець. Ця діяльність була започаткована 1951 р. групою студентів кафедри тюркської філології Ленінградського державного університету, які вивчали мову та фольклор тюркомовного населення греків Приазов'я. Результати діяльності експедиції описуються у статті С. Муратова[4]. Говори урумів селища Прасковіївка (Краснодарський край) досліджував Е. Тенишев[5]. Він вважав, що всі діалекти греків-тюркофонів, зокрема й приазовські, є похідними від турецької мови[6].

Подальші дослідження Ф. Оглуха[7] та О. Гаркавця призвели до поділу урумських говорів на чотири групи у порядку зростання огузьких діалектів[8]. У результаті ретельних досліджень О. Гаркавця[9] було знайдено новий концептуальний підхід до мови урумів. Урумська мова греків Приазов'я, припускає вчений, не є діалектом кримсько-татарської або турецької — це самостійна мова, наближена до тюркських мов.

На початку 1950-х років антропологічними дослідженнями греків СРСР займався грецький антрополог А. Пулянос[10]. Значення цієї роботи полягає у порівняльному антропологічному вивченні представників грекомовних та тюркомовних греків не лише у Приазов'ї, а і на теренах Малої Азії, Грузії, островах Егейського моря та Фракії. У своїх дослідженнях вчений ставив за мету визначити, із яких районів Середземномор'я прийшли до Криму маріупольські греки. Проводячи антропологічні заміри у двох селах, Ялті (греки-еллінофони) та Мангуші (греки-тюркофони), А. Пулянос зазначив, що урумів та румеїв можна віднести до південно-європейського типу великої європеоїдної раси, яка наближена до західно-середземноморської групи. Серед антропологічних типів греків Приазов'я він виділяє декілька варіантів — «передньоазійський», «егейський» та «нордійський», до того ж вказані домішки спостерігаються в обох групах[11].

У 1958 р. проводив дослідження грецького населення Приазов'я український антрополог В. Дяченко[12]. У праці з порівняльного дослідження народів СРСР він вказує на відсутність суттєвої різниці між урумами та румеями[13].

Найповніші дослідження розселення греків у Азовській губернії зробив В. Кабузан. Він простежив

---

[1] *Белецкий А.А.* Греческие диалекты Юго-Востока Украины и проблемы их языка и письменности // Балканская филология. —1970. — С. 7—8.

[2] *Журавлева Е.Ф.* Генезис палатального ряда в Новокаракубском говоре и классификация новогреческих тавро-румейских диалектов // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. — М., 1979. — С. 99.

[3] *Журавлева Е.Ф.* Изучение новогреческого тавроумейского фольклора в его деятельностном аспекте // Деятельностные аспекты языка. — М., 1986. — С. 54—55; Лингвогеографические данные о происхождении морфологических чередований в степных тавроумейских говорах и их генеалогическая классификация // Совещ. по общ. вопр. диалектологии и истории языка. — М., 1977. — С. 48—49; О фонологической трактовке твердости-мягкости в новогреческом говоре донецкой области // Вестн. МГУ. Сер. 9. Филология. — 1980. — № 2. — С. 52—62; Происхождение и функции шипящего ряда в греческом новокаракубском говоре // Сравнительно-историческое и сопоставительно-типологические исследования. — М., 1983. — С. 68—78.

[4] *Тенишев Э.Р.* Говор урумов села Прасковиевка // Советская тюркология. — 1973. — № 1. — С. 92—96.

[5] *Муратов С.Н.* Материалы по говорам тюркоязычных греков (урумов) Донецкой области УССР // Кратк. сообщ. Ин-та народов Азии. — 1963. — Т. 72: Языкознание. — С. 178—191.

[6] Там само. — С. 96.

[7] *Оглух Ф.І.* Маріупольські греки — хто вони // Здійснення ленінської національної політики на Донбасі: Тези доп. / Донецьк, 1990. — Т. 1. — С. 10—11.; Урумська говірка с. Старомлинівка Донецької області // Мовознавство. — 1990. — № 2. — С. 52—61.

[8] *Гаркавец А.Н.* Тюркские языки на Украине. — К., 1988. — С. 4.

[9] *Гаркавец А.Н.* О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья // Сов. тюркология. — 1981. — № 2. — С. 46—58; *Гаркавець О.* Зміна традиційного порядку слів у тюркських мовах на Україні // Мовознавство. — 1983. — № 3. — С. 41—49; Розвиток дієслова в тюркських мовах на Україні. Інститут мовознавства АН УРСР. — К., 1986; Принцип становлення та розвитку урумської пісенної мови // Мовознавство. — 1986. — № 3. — С. 55—57; Проблеми виділення інфінітива в урумській мові // Мовознавство. — 1981. — № 3. — С. 47—54; Уруми Надазов'я — Алма-Ата, 1999; Урумський словник. — Алма-Ата, 2000.

[10] *Пулянос А.Н.* К антропологии греков СССР // Вопросы антропологии. — 1960. — Вып. 4. — С. 82—102.

[11] Там само. — С. 89.

[12] *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. — К., 1965.

[13] Там само. — С. 99.

В.І. Наулко у складі етнографічної експедиції КДУ. 1959 р. Особистий архів В.І. Наулка.

В.Д. Дяченко та В.І.Наулко під час етнографічної експедиції. 1958 р. Особистий архів В.І. Наулка.

поетапне заселення Новоросії, формування етнічного складу реґіону, територіально-адміністративні зміни. Багато уваги було приділено переселенню греків, їх влаштуванню на нових місцях. Наведені статистичні матеріали дають змогу простежити зміни у складі населення у кожному повіті. Автор робить аналіз змін чисельності й етнічного складу населення, пояснюючи причини цих змін [1].

Питанням міграції греків до Росії, після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору, та етнокультурним особливостям маріупольських греків присвячена праця історика Г. Арша [2]. Автор простежує процес заснування грецьких населених пунктів у Приазов'ї, порівнює побут та господарську діяльність переселенців зі способом життя греків Одеси, Керчі, Херсона.

Починаючи із середини 1960-х років, у етнографічному вивченні греків українського Приазов'я відбуваються позитивні зміни. Значну дослідницьку роботу започаткував етнолог В. Наулко [3] у зв'язку з підготовкою до видання історико-етнографічного атласу України. У його працях особливе місце посідає аналіз соціально-демографічних процесів в етнічно змішаних районах України, а також дослідження етнічної історії, традиційної культури й соціодемографічної характеристики греків Приазов'я, які ґрунтуються на архівному матеріалі та особистих польових спостереженнях. Автор наводить відомості з історії формування грецької спільноти, улаштування житла, особливостей землеробської техніки й народного одягу [4].

Багато уваги дослідженню етнічних процесів серед греків приділи співробітники Інституту етнографії ім. Міклухо-Маклая АН СРСР — Ю. Іванова та О. Будіна. Дослідниця Ю. Іванова [5] донині вивчає життєдіяльність греків України та Росії, бере участь у етнографічних експедиціях та науково-практичних конференціях. У коло її наукових інтересів входять культурно-побутові явища у грецькій спільноті [6]. О. Будіна досліджувала житло приазов-

[1] *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII — первой половине XIX вв. (Екатеринославская и Херсонская губернии). — М., 1976; Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60—80-х рр. XVIII ст. // Укр. іст. -геогр. збірник. — 1971. — Вип. 1. — С. 135—150.

[2] *Арш Г.Л.* Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII — начале XIX в. // СЭ. — 1969. — № 3. — С. 85—95.

[3] ***Всеволод Іванович Наулко*** — член-кореспондент НАН України, професор, доктор історичних наук, є автором близько 450 публікацій із питань етногенезу й етнічної історії народів України, в тому числі греків. Див.: Всеволод Іванович Наулко. Біобібліографія вчених України / Упор. Н. Руденко, В. Старков. Авт. вступ. статті П. Сохань, Ю. Алексєєв. — К., 2003.

[4] *Наулко В.І.* Греки в аспекті етнодемографічного розвитку України XX ст. // Україна — Греція: Досвід друж. зв'язків та перспективи співробітництва: Тез. міжнар. наук-практ. конф. — Маріуполь, 1996. — С. 215—217; Етнічний склад населення Української РСР: Стат.-картогр. дослідження. — К., 1965; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В.І. Наулка. — К., 2001; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине: (Ист.-етногр. очерк). — К., 1975; Современный этнический состав населения Украинской ССР // СЭ — 1963. — № 5. — С. 46—59; Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.

[5] ***Юлія Володимирівна Іванова*** — кандидат історичних наук, ст. наук. співробітник Інституту етнології та антропології РАН, автор понад сто наукових публікацій, більшість з яких пов'язані з греками Росії та України.

[6] *Иванова Ю.В.* Хозяйственный быт греков Приазовья // Итоги полевых работ ИЭ АН СССР в 1970 г. — М., 1971. — С. 130—139; Трансформация традиционного греческого костюма в многонациональном районе Приазовья в 1920-х — 1970-х гг. // Всесоюзн. конф., посвящ. этнографич. изучению современности. — М., 1975. — С. 125—127; Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. — М., 1979. — С. 74—91; Влияние социально-экономических условий и этнических традиций на одежду сельских жителей: По материалам исследов. греч. населения Донец. обл. Укр. ССР // СЭ. — 1976. — № 2. — С. 43—56; Национальные традиции и формирование хозяйственного комплекса в многонациональном районе (На прим. Приазовья XVIII — начала XX вв.) // Всесоюз. науч. сес., посвящ. итогам полевых археол. и этногр. исслед.: Тез. докл. — Тбилиси, 1971. — С. 59—62; Традиционная культура греческого населения России — СССР в ее историческом развитии // Греки Украины: История и современность. — Донецк, 1991. — С. 173—180; Этнические традиции в современных семейных обрядах некоторых национальностей Юго-запада СССР // Всесоюз. конф. «Этнокультурные процессы в сов-

ських греків. У своїй роботі вона послуговувалася як багатими архівними матеріалами, так і польовими матеріалами, які зібрала у грецьких селах [1]. У межах Федеральної цільової програми «Культура Росії» було підготовлено колективну монографію за ред. Ю. Іванової «Греки России и Украины» [2], до якої були залучені численні дослідження сучасних істориків, етнологів, антропологів та краєзнавців [3].

Окремими питаннями етнографії греків займалися О. Моруженко [4], А. Орлов [5], Т. Сорока [6],

ременном мире» Тез. докл. и сообщ. — Элиста, 1981. — С. 128—129; Греческие этнические группы в СССР // Расы и народы. — 1988. — № 18. — С. 206—220.

[1] *Будина О.Р.* О некоторых особенностях развития жилища греков Приазовья // Итоги полевых работ ИЭ АН СССР в 1971 г. — М., 1972. — Ч. 2. — С. 193—203; Развитие жилища в этнически смешанной среде (По материалам греков Донец. обл. УССР) // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. — М., 1979. — С. 92—125; Жилище болгар, греков, албанцев // Материальная культура компактных этнических групп на Украине: Жилище. — М., 1979. — С. 92—150; Судьбы культурных традиций материального быта в этнически неоднородной среде: (на примере болгар и греков). — Элиста, 1981. — С. 96—97; О соотношении общих и локальных традиций // СЭ. — 1984. — № 2. — С. 15—27; Традиционные элементы в современном жилище: (По материалам Южных районов Украины). — М., 1975. — С. 120—122; К проблеме миграции в Россию: Особенности культурно-бытовых традиций у балканских мигрантов // История. Культура. Этнология. — М., 1994. — С. 198—206.

[2] Греки России и Украины / Сост., отв. ред. *Ю.В. Иванова*. — СПб., 2004.

[3] Книга складається із чотирьох частин: «Формирование греческой диаспоры» (автори: *А.В. Жилякова, А.Д. Шахова, Г.Л. Арш, А.Б. Семенова, В.Ф. Помарнацкий, А.А. Улунян;* «Мариупольские греки» (написана *Ю.В. Івановою*, а також вміщено матеріали *Л.А. Лиганової, С.К. Темира, Н.А. Хорош, Ф.Н. Церахто, Р.І. Саєнко, О.Р. Будіни*), «Греческая диаспора в первой половине и в середине XX века» (автори — *Ю.В. Іванова, А.А. Улунян*), «Этническая культура российских и украинских греков» (автор *Ю.В. Іванова*). У додатках наведені приклади румейського фольклору та таблиці румейських термінів спорідненості. Вміщені матеріали антропологічних досліджень греків Приазов'я (*А.М. Маурер, С.П. Сегеда, Г.Л. Хить, Н.Х. Спіцина*). Див.: Греки России и Украины. — СПб., 2004. — С. 13.

[4] *Моруженко В.В.* Анализ традиционной свадебной обрядности в Греции и у Приазовских греков // Матеріали вуз. наук. конф. професор.-виклад. складу за підсумками наук.-дослід. роботи. — Донецьк, 1997. — Кн. 1. — С. 25—27; Возрождение традиционных праздников и обрядов в греческих общинах Приазовья в 60—90-х годах XX ст. // Україна — Греція: Історія та сучасність (далі УПС) — К., 1995. — С. 151—152; Новые и традиционные черты свадебной обрядности греков Приазовья // ДППСНДР. — С. 143—145; Традиционная свадебная обрядность в Греции и у приазовских греков // УПС. — К., 1993. — С. 93—95.

[5] *Орлов А.* Греки в контексті сучасного етнонаціонального розвою України // УГІСПС — Т. І. — Ч. 2. — С. 368—369; Національна самосвідомість сучасних греків: етнокультурний вимір // Україна — Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. (далі УГДДЗПС). Тези міжн. наук.-практ. конф. — Маріуполь, 1996. — С. 217—218.

[6] *Сорока Т.И.* К вопросу о почитании животных в мифологии и религии античности // УГІСП. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 391—392; Традиционная и праздничная обрядность греков Приазовья // Межрегион. науч.-практ. семинар «Человек в современном мире»: Тез. докл. — М., 1991. — С. 54; К проблеме этнической истории мариупольскихгреков // ДППСНДР. — С. 121—124. (У співавтор. із *Пономарьовою І.С.*)

Експедиция Інституту етнографії АН СРСР. О.Р. Будіна та Ю.В. Іванова. 1988 р. Особистий архів Ю.В. Іванової

Ю.В. Іванова під час досліджень у грецькому селі Старомлинівка. Етнографічна експедиція Інституту етнографії АН СРСР. 1971 р. Особистий архів Ю.В. Іванової.

Краєзнавець С.К. Темір проводить дослідження у с. Камар у складі експедиції Інституту етнографії АН СРСР. 1971 р. Особистий архів Ю.В. Іванової.

Село Старомлинівка. Експедиція Інституту етнографії АН СРСР. 1971 р. Особистий архів Ю.В. Іванової.

С. Темир [1], А. Узун [2]. Активно досліджують явища матеріальної та духовної культури співробітники Донецького обласного краєзнавчого музею (ДОКМ). Особливо слід відзначити праці старшого наукового співробітника Л. Лиганової, які написані за матеріалами польових етнографічних досліджень [3].

Весільній обрядовості греків Приазов'я присвячена праця українського етнолога В. Борисенко [4]. Стаття написана на основі досліджень весільної обрядовості XIX ст. і польових матеріалів, зібраних під час етнографічної експедиції до Донецької області у 1970-ті рр. Це одна з небагатьох праць з етнічної культури греків, у якій акцентується увага на різниці у традиційній культурі урумів і румеїв.

Одним із перших дослідників, який зібрав багатий матеріал з етнічної історії та традиційної культури греків, є І. Джуха — уродженець грецького села В. Каракуба. Хоча у нарисі «Одиссея мариупольских греков» відсутні посилання на джерела та літературу, автору вдалося об'єднати чисельні матеріали для створення власної концепції етнічної історії греків у Приазов'ї [5].

Сучасною дослідницею історії приазовських греків є Р. Саєнко, старший науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею. У своїх публікаціях вона висвітлює окремі аспекти з історії переселення кримських християн-греків до Приазов'я, а саме у м. Маріуполь [6].

1990-ті роки стали періодом великих змін для дослідників етнічних меншин України, у зв'язку з доступністю до архівних матеріалів та підтримкою етнографічних досліджень з боку держави. Особливо різноплановими є пошуки кримської дослідниці М. Араджионі [7]. У результаті значної роботи вона зібрала чисельні матеріали, аналіз яких відображено в опублікованих працях з окремих аспектів етнічної історії греків Криму та Приазов'я [8]. Під час роботи

---

[1] *Темир С.К.* Греки Приазовья: очерки по истории и культуре. — Мариуполь, 2004; Забытые ремесла греческих сіл // Логос. — 1993. — № 1 (43); Культурно-бытовые процессы в Приазовье в конце XIX — начале XX вв. // Летопись Донбасса. — Донецк, 1992. — Вып. 1. — С. 105—111; Народное толкование топонимов (южные районы Донецкой области УССР // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 185—190.

[2] *Узун А.Х.* Інтер'єр житла греків на Північному сході України // НТЕ. — 1981. — № 4. — С. 158—172.

[3] *Лыганова Л.А.* Заметки о традиционном костюме греков Приазовья // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. — Вып. III. — Донецк, 1995. — С. 21—26; Поселения и жилища греков Приазовья (по материалам этнографических экспедиций) // Літопис Донбасу. Краєзнавчий збірник. — Вип. 7. — Донецьк, 1999. — С. 40—45; Поселения, планировка усадьбы, типология архитектурных особенностей и интерьер греческого жилища в Приазовье (кон. XIX — нач. XX вв.) // Проблемы археологии и архитектуры. — Т. 2: «Архитектура». — Донецк—Макеевка, 2001. — С. 65—75; Про особливості панаїра — престольного свята греків Приазов'я // Східний світ. — 2000. — № 1. — С. 46—52.

[4] ***Валентина Кирилівна Борисенко*** — доктор історичних наук, професор. Автор понад 120 праць із питань матеріальної та духовної культури українців і народів України, в тому числі греків. Див.: *Борисенко В., Вишневська Г., Гаврилюк Ю.* Холмщина і Підляшшя. — К., 1997. — С. 380.

[5] *Джуха И.Г.* Одиссея мариупольских греков: Очерки истории. — Вологда, 1993.

[6] *Саенко Р.И.* Из истории основания города Мариуполя. — Мариуполь, 1997; Документы по истории мариупольских греков в фондах Мариупольского краеведческого музея // Україна-Греція: архівна та книжкова спадщина греків України (далі УГАКСГУ): Наук. сб. — К., 1998. — С. 118—126; Историко-правовые основы жалованной грамоты Екатерины II христианам-грекам, выведенным из Крыма // УГІСП. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 279—281; К вопросу об основании г. Мариуполя // ДППСНДР. — С. 74—76; Ревизские сказки г. Мариуполя и Мариупольского уезда как исторический источник (По материалам Мариупольского краеведческого музея) // УГІС. — К., 1993. — С. 129—131; Мариуполь и греческие села Приазовья в конце XVIII — первой четверти XIX вв. (По материалам Мариупольского краеведческого музея) // УГІС. — К, 1995. — С. 109—112; Из истории основания города Мариуполя. — Мариуполь, 2002.

[7] ***Маргарита Анатоліївна Араджионі*** — кандидат історичних наук, зав. відділу етноконфесійних досліджень Кримського відділення інституту сходознавства ім. А. Кримського НАНУ. Автор монографії і понад 50-ти публікацій з етнічної історії й культури народів Криму. Див.: От киммерийцев до крымчаков. — Симферополь, 2004. — С. 284.

[8] *Араджиони М.А.* К вопросу об эмиграции христианского населения Крыма в конце 18 в. // Проблемы истории Крыма. Тез. докл. и сообщ. научн. конф. — Симферополь, 1991. — Вып. 1. — С. 8—9; К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения Горного Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Вып. 3. — С. 184—193; К вопросу о некоторых концепциях этногенеза тюркоязычного позднесредневекового христианского населения (греков) Юго-Западного Крыма. — Симферополь, 1992. — С.143—160; К вопросу о переселении приазовских греков в Крым // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 115—117; К вопросу о «татах» в Крыму // Греки и греческая культура в Крыму. Тез. науч.-практич. конф. — Симферополь, 1995. — С. 13—14; К истории формирования территориальной группы греков в Крыму (1775 г. — первая половина XIX в.) // УГІС. — Киев, 1993. — С. 3—5; Начальный этап изучения этнической истории и культуры мариупольских греков (К истории поиска «крымских древностей» в Приазовье) // Проблемы истории и археологии Крыма. — Симферополь, 1994. — С. 175—191; О материалах Н.И. Репникова по этнографии мариупольских греков в фондах Крымского республиканского краеведческого музея // Крымский музей. — Симферополь, 1994. — С. 82—89; Традиционный женский костюм позднесредневековых крымских греков // Южный архив. — Херсон, 1993. — Вып. 1. — С. 82—94;

Приазовських фольклорно-етнографічних експедицій (1993—1995 рр.), організованих Кримським відділенням Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України під керівництвом М. Араджионі, учасником експедиції В. Мухіною (Дмитрієвою) були зібрані польові матеріали з родильно-хрестильної обрядовості греків Приазов'я. На основі фактологічного матеріалу авторка зробила аналіз етнографічних явищ із цієї проблеми [1].

На сучасному етапі вивчення життя грецької общини провадиться фахівцями Інституту історії України НАН України, де створено відділ українсько-грецьких зв'язків. Його очолює Н. Терентьєва [2], яка тривалий час досліджує різні аспекти історії греків України. Результатом діяльності цього закладу є численні монографії, зокрема «Греки в Україні» [3], які висвітлюють минулий та сучасний стан і перспективи економічної, культурно-просвітницької діяльності греків.

Співробітниками відділу видані численні наукові праці, в основі яких лежить використання різноманітних джерел. Темі культурно-просвітницької діяльності в грецьких районах Донбасу кінця XIX — 20—30-х років XX ст. присвячена робота Н. Бацак, видана також Інститутом історії НАН України [4]. Серед наукових надбань викликає зацікавлення дослідження Л. Якубової (Насєдкіної) щодо грецьких національних сільрад та районів у радянські часи (1920—1930 рр.) [5]. У монографії «Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст.» висвітлюється господарське та суспільне життя грецької громади у період з 1778 р. і до початку 30-х років XX ст. Надані авторкою нові матеріали з питань етнічної історії греків у радянські часи висвітлюють державну політику їх укорінення в Україні [6].

Популярною темою для дослідників, особливо останніх років, стали різні аспекти історії переселення кримських християн на північні береги Азовського моря та питання їхнього самоврядування у нових умовах життя. У цьому аспекті заслуговують на увагу праці А. Гедьо [7]. Етнографічна специфіка культури греків Приазов'я у перерахованих працях не розглянута.

У 2003 р. Інститутом історії України НАН України було видано бібліографічний довідник-покажчик «Етнічна історія грецької спільноти в Україні», де репрезентовано бібліографічну інформацію з історії греків України [8].

Під керівництвом М. Дмитрієнко авторський колектив у складі В. Литвина, В. Томазова, Л. Яковлєвої, О. Ясь підготував наукову узагальнюючу працю «Греки на українських теренах» [9]. У книзі подано нариси з етнічної історії греків, що відтворюють загальноісторичний розвиток етносу. Праця не містить етнографічних даних, а тому корисна для нас лише як посібник із загальних питань історії.

Особливе місце в дослідженні політичної історії греків Приазов'я у 1920—1930-х рр. посідають сучасні праці вчених Донецького національного університету, у яких широко використовуються архівні матеріали. В. Нікольський на основі різноманітного матеріалу зробив аналіз мовно-культурної ситуації серед греків у період «еллінізації» та у 1930-ті рр. [10].

Эмиграция греков на Украину в XVI — первой трети XIX вв. // Греко-славянское духовное единство. — Донецк, 1993. — С. 61—75.

[1] *Дмитрієва (Мухина) В.В.* Некоторые элементы родильно-крестильной обрядности греков Приазовья, крымских татар и караимов // Культура народов Причерноморья: Научный журнал. — 1999. — № 9. — С. 176—178; Традиційна родильна обрядовість півдня України (на прикладі греків Приазов'я) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. — К., 2000. — Вип. 6. — С. 39—41; Комплекс оберегів у родильно-хрестильній обрядовості приазовських греків // Етнічна історія народів Європи: Збір. наук. праць. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 11—16; *Мухина В.В.* Родильно-крестильная обрядность греков Приазовья // — Україна — Греція: Історія та сучасність (далі УГІС). Тези II міжн. наук. конф. — К., 1995. — С. 153—155; Магические и рациональные приемы родовспоможения в традиционной культуре мариупольских греков // УГІСПС. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 425—427.

[2] ***Наталія Олексіївна Терентьєва*** — кандидат історичних наук, автор понад 100 наукових праць із проблем українсько-російсько-грецьких відносин у галузі економіки, науки і культури (XVIII — XIX ст.), серед яких статті, де досліджується історія греків Приазов'я.

[3] *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительная деятельность (XVII—XX вв.). — К., 1999.

[4] *Бацак Н.И.* Культурно-освітній розвиток грецької громади північного Приазов'я (XVIII—XIX ст.). — К., 1998.

[5] *Насєдкина (Якубова) Л.* Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х — 30-ті роки) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 6. — С. 64—72; Греческие национальные сельские советы Украины во взаимодействии национальной и социальной политики // Греки Украины: История и современность (далі ГУИС). — Донецк, 1991. — С. 118—127; Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х — 30-ті рр. XX ст. // Укр. іст. журнал. — 2004. — № 2. — С. 121—132.

[6] *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. — К., 1999.

[7] *Геде А.В.* К вопросу о политических взаимоотношениях России и Крымского ханства в последней трети 18 в. // УГІСПС. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 271—273; Переселение греков из Крыма в Приазовье (Вымыслы и реальность) // Новые страницы в истории Донбасса. — Донецк, 1995. — Кн. 4. — С. 8—17; *Гедьо Г.В.* Самоврядування греків Північного Приазов'я // Матеріали вуз. наук. конф. профес.-виклад. складу. — Донецьк, 1997. — С. 69—72; Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778—1820 рр.) // Південна Україна XVIII—XIX століть: Зап. наук.-дослід. лабораторії історії Південної України. — Запоріжжя, 1996. — С. 106—109.

[8] Етнічна історія грецької спільноти в Україні. Бібліографічний довідник-покажчик / Відповід. ред. М.Ф. Дмитрієнко. Упорядники: Я. Іщенко, Л. Маркітан, О. Ясь. — К., 2003.

[9] Греки на Українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлєва, О. Ясь. — К., 2000.

[10] *Никольский В.Н.* Национальные проблемы 20-х гг. и их решение // Новые страницы в истории Донбасса. — Кн. 2. — Донецк, 1992. — С. 51—70; Греческая операция // Правда через роки. Статті, спогади,

Підготовка етнографічної експозиції у МДГУ. Фото автора. 2001 р.

У колективній науковій праці «Книга пам'яті греків України» наведене широкомасштабне дослідження репресій 1937—1938 рр. проти грецького населення України [1]. Більш детально тема сталінських репресій та політичного режиму в кінці 1930-х років у Донбасі розглянута у працях З. Лихолобової [2]. А праці В. Пірко висвітлюють умови заселення Приазов'я, етносоціальні та демографічні процеси серед грецького населення [3], але питання етнокультури не порушуються.

Інтерес до історії грецької общини в Україні виявився у дослідженнях життя етнічних греків, які зробили вагомий внесок у культурну скарбницю нашої держави. Започаткував цю роботу Інститут біографічних досліджень, а у 1996 р. творчий колектив науковців видав іменний покажчик «Греки в Україні» [4]. Відразу за цим виданням було видано бібліографічний покажчик «Греки Приазов'я», упорядкований С. Калоєровим [5], де подаються бібліографічні описи. Увесь матеріал систематизовано за розділами: «Документи», «Статистика», «Історія», «Наука та освіта», «Мова та література», «Культура та мистецтво», а також подано персоналії. С. Калоєров у співавторстві з Г. Чердаклі підготував до друку й видав матеріали з історії та культури греків України [6], куди ввійшли маловідомі статті І. Александровича, С. Серафимова, Феодосія (Макаревського), П. Щербини.

Протягом десяти років збирав численні матеріали до енциклопедичного довідника директор грецького народного музею с. Сартана І. Папуш. До видання увійшли біографічні відомості про представників греків Приазов'я кінця XIX—XX ст.: політичних та громадських діячів, підприємців, діячів науки й культури [7].

На сучасному етапі дослідження етнічної історії маріупольських греків важливим є вивчення суміжними дисциплінами окремих питань етнічної історії греків. Одним із таких питань (дослідження історичних етнонімів) — переймався філолог Є. Назар'єв [8]. У своїх публікаціях він наводить історико-лінгвістичні паралелі щодо маріупольських греків у їхній докримський, кримський та приазовський періоди. Глибокий аналіз історичного та лінгвістичного матеріалу дає можливість простежити шляхи міграції грецького населення до Криму, історію та культуру греків Приазов'я, але, разом із тим, виникла необхідність узагальнити етнокультурні зв'язки населення азовсько-середземноморського реґіону.

Перше дослідження про генетичні витоки, спільне й локальне у танцях спільноти греків Приазов'я було здійснене автором даної монографії у доповіді на Міжнародному конгресі, присвяченому грецьким народним танцям [9]. Останніми роками нами ж було проведене дослідження етногенетичних зв'язків та етнічної специфіки грецьких танців у контексті історичних контактів маріупольських греків [10].

Значним внеском у вирішення цих питань є науково-практичні конференції як реґіонального,

документи. — Донецьк, 1998. — С. 39—48; Репресії на металургійному заводі // Правда через роки. — Донецьк, 1995.

[1] *Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О.* Книга пам'яті греків України. — Донецьк, 2005.

[2] *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. — Донецьк, 1996; Сталинские репрессии 1937—1938 гг. в Донбассе // ДППСНДР. — С. 55—58.

[3] *Пірко В.* Заселення Донеччини в XVI—XVIII ст. — Донецьк, 2003; Заселення степової України в XVI—XVIII ст. — Донецьк, 1998; Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) // Схід. — 2004. — Спецвипуск, вересень. — С. 19—22.

[4] Біографічний словник «Греки в Україні»: Іменний покажчик. — К., 1996.

[5] *Калоеров С.А.* Греки Приазовья: Аннот. библиогр. указ. — Донецк, 1997.

[6] Материалы по истории и культуре греков Украины: Сборник / Сост. С.А. Калоерова и Г.Н. Чердаклі. — Донецк, 1998.

[7] *Папуш И.А.* Творческая деятельность греков Приазовья конец XIX—XX в. Энциклопедический справочник. — Мариуполь, 2000.

[8] *Назар'єв Є.* Ісламізація візантійського населення Малої Азії в епоху сельджукідів // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. — Вип. 6. — К., 2000. — С. 61—65; Про питання протогенезу греків України // Етнічна історія народів Європи. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 54—58; Определение «эллин» и «румей», бытующие на территории украинского Приазовья // Мариуполь: история и перспективы. — Т. 2. — Мариуполь, 2002. — С. 40—43; (У співавторстві з І. Пономарьовою); О словообразовательном анализе в историко-этимологических исследованиях (на примере этнонима «таты», бытующего у греков украинского Приазовья) // Материалы 2 итоговой научно-практической конференции преподавателей Мариупольского гуманитарного института. — Мариуполь, 2000. — С. 75—77.

[9] *Πονομαρίόβα Ι., Ζάϊτσενκο Σ.* Η λαϊκή τέχνη του χόρου των Ελλήνων της Μαριούπολης. Dance beyond frontiers // 8th International Conference on Dance Research. — Drama, Greece, 1994. — С. 85—88.

[10] *Пономарьова І.С.* Музично-танцювальне мистецтво греків Приазов'я як джерело вивчення етнічної історії // Етнічна історія народів Європи. — Вип. 16. — К., 2003. — С. 65—71.

так і міжнародного значення: «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры» [1], «Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития» [2], «Греко-славянское духовное единство», «Україна—Греція: історія та сучасність» [3], «Україна—Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва» [4], «Україна—Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва» [5], «Мариуполь: история и перспективы» [6]. Проблематика доповідей цих конференцій містить широкий спектр питань з історії, політики, економіки, національного та духовного розвитку греків України.

Нині є актуальними питання українсько-грецьких відносин та проблеми організації національної освіти греків Приазов'я, які віддзеркалені у працях ректора Маріупольського державного гуманітарного університету К. Балабанова [7].

Історіографія закордонних видань стосовно маріупольських греків невелика й переважно однобічна. Науковий інтерес становлять праці професора Салонікського університету К. Фотіадіса, який досліджував історію греків Криму та Приазов'я [8], а також видання «Η ιστορία του απόδημού Ελληνισμού. Ατλας της Ελληνικής Διασποράς» 1ος- 2ος τόμοι. («Історія греків репатріантів. Атлас грецької діаспори у двох томах») [9]. Окрім того, останнім часом з'явилися монографії, підготовлені спільними зусиллями грецьких та українських учених [10].

Для нашого дослідження важливим є порівняльний аналіз різних явищ традиційної культури греків Приазов'я з аналогічними явищами, що відбуваються у греків Малої Азії [11]. Останнім часом у центрі уваги фольклористів з Туреччини є греки-тюркофони Приазов'я. Турецькою мовою опубліковані матеріали про традиційну культуру греків Приазов'я [12], а також прозвучали доповіді на Міжнародній конференції тюркологів «Національні традиції, святкування й церемонії» [13].

Незважаючи на численні спостереження та дослідження, ще багато питань потребують вирішення спільними зусиллями істориків, мовознавців, антропологів, оскільки відсутність ареальних досліджень етнічних процесів у Чорноморсько-Середземноморському регіоні не дає можливості у повній мірі висвітлити етнічну історію греків. Етнокультурні контакти маріупольських греків у період їхнього перебування на території Малої Азії, Криму та Приазов'я були надзвичайно широкими. У зв'язку з цим виникає потреба звернутися до досліджень традиційної культури балканських греків [14], а також сусідніх народів, зокрема культури тюркських [15] та слов'янських народів [16]. Порівняльний аналіз дає можливість висвітлити різнобічні питання з етнічної історії маріупольських греків.

---

[1] Греки Украины: история и современность (далі — ГУИС) // Материалы научно-практической конференции. — Донецк, 1991.

[2] ДППСНДР // Тезисы докладов международной практической конференции. — Мариуполь, 1993.

[3] УГІС // Тези міжнародної конференції. — К., 1993; УГІС // Тези міжнародної конференції. — К.,1995.

[4] УГДДЗПС // Тези міжнародної науково-практичної конференції. — Маріуполь, 1996.

[5] УПСПС // Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції: у 2 т. — Маріуполь, 1999.

[6] Мариуполь: история и перспективы (далі — МИП)// Сб. тр. науч. практ. конф.: у 2 т. — Мариуполь, 2002.

[7] *Балабанов К.В.* Украина — Греция: с любовью в сердце. Выступления, статьи, интервью, размышления. — Донецк, 2004; Повышение роли образования в укреплении дружеских связей между украинским и греческим народами: опыт и перспективы (у співавторстві з В.П. Шевченко) // УГІСПС. — Маріуполь, 1999. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 34—45.

[8] *Φωτιάδης Κ.* Ο Ελληνισμός της Κριμαίας. Μαριούπολη, δικαίωμα στη μνήμη. — Αθήνα, 1990; Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου. — Θεσσαλονίκη, 1993.

[9] Ατλας της Ελληνικής Διασποράς. — Τ. 1—2. — Αθήνα, 2001.

[10] Οι έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και Εκτοπισμοί, Οργάνωση και Ιδεολογία / Επιμέλεια Ι.Κ. Χασιώτης. — Θεσσαλονίκη, 1997.

[11] Μηνούδη Θεοδώρα Σπ. Θράκη. Αντίλαλοι της Ανατολικής Ρωμυλίας. Ιστορία και παραδόσεις του Ελληνισμού της Βόρειας Θράκης. — Αθήνα, 2003.

[12] *Altınkaynak E.* Urum türkleri // Tarih. — 2003. — № 09 (201). — S. 30—33.

[13] Uluslar Arası. Geleneksel (ananevi) bayramlar/Törenler sempozyumu. 5—7 Haziran. — Simferopol, 2003.

[14] *Ανωγειανάκης Φ.* Ελληνικά λαϊκά μουσικά όργανα. — Αθήνα, 1976; Ελληνικές Φορεσιές. Συλλογή Εθνικού Μουσείου. — Αθήνα, 1993; *Δήμας Η. Σ.* Ελληνικοί Παραδοσιακοί Χοροί. — Αθήνα, 1999; *Παπαχρίστου Β. Κ.* Ελληνικοί Χοροί. — Θεσσαλονίκη, 1979; *Μπίκου Α.* Ελληνικοί Χοροί. Ανάλυσις κινήσεων-χορογράφημα-μουσική. — Αθήνα, 1969; Ελληνικά λαϊκά μουσικά όργανα. Εθνική τράπεζα της Ελλάδος. — Αθήνα, 1993; *Κοκκίνου Α.* Ελληνικοί χοροί. — Θεσσαλονίκη, 1969; *Σαμουηλίδης Χ.* Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού. — Αθήνα, 2002; *Papantoniou I.* Greek costumes. — Nafplion, 1981.

[15] *Гордлевский В.А.* Образцы османского народного творчества. — Ч. 1. — М.,1916.; *Гордлевский В.А.* Османская свадьба / Избранные сочинения. — М., 1968. — Т. IV; *Серебрякова М.Н.* Семья и семейная обрядность в турецкой деревне (новейше время). — М., 1979; Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв ред. С.Я. Козлов, Л.В. Чижов. — М., 2003; *Kerenek Ş.* Umiteli röyünde kına gecesi / Türk folklor araştırmaları. — 1970. — № 252; *Rurhan Y.* Eskitaşlı köyü manografisi // Sosyoloji dergisi. — 1955—1956. — № 10—11; *Kerenek Ş.* Umiteli röyünde kına gecesi. / Türk folklor araştırmaları. — 1970. — № 252; *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 3, 5. — Ankara, 2002.

[16] *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди на Україні. — К., 1988; *Борисенко В., Вишневська Г., Гаврилюк Ю.* Холмщина та Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1997; *Борисенко В.К.* Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — К., 2000; *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995; *Войнович В.* Українська міфологія. — К., 2002; *Воропай О.* Звичаї нашого народу. — К., 1991; *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. — К., 1996.

IRYNA

1.2. Джерела

Джерельна база нашого дослідження з етнічної історії греків Приазов'я складається із архівних матеріалів, опублікованих документів, періодичних видань, довідниково-статистичних і картографічних матеріалів, польових етнографічних матеріалів, музейних колекцій та праць краєзнавців.

Початковий етап (кінець XVIII — початок XX ст.) ознаменований накопиченням фактичного матеріалу в галузі знань про маріупольських греків був, певною мірою, знаковим періодом в історії російської етнографії загалом, тому що саме з цього часу етнографічна наука почала формуватися як наукова дисципліна.

Етнографічні дослідження здійснювалися при безпосередній участі членів Санкт-Петербурзької Академії наук. На цю установу, створену за ініціативою Петра I, спочатку були покладені функції всеосяжного наукового дослідження території Росії. За недостатністю вітчизняних наукових кадрів Академія скористалася послугами іноземних учених. Таким чином було запозичено закордонний науковий досвід, зокрема в галузі вивчення народів. І. Гільденштедт та П. Паллас — перші професори Академії наук, які досліджували етнічні процеси в Росії. Спеціальний розділ їхнього дослідження про народи містив десять пунктів, які в загальному вигляді розкривали у собі комплексну програму етнографічного, антропологічного, археологічного й лінгвістичного вивчення населення досліджуваних територій.

Слід зазначити, що це був початковий етап дослідження етнічної історії, пов'язаний зі спостереженнями 1780—1790-х рр. Значну роль у цьому відіграв всесвітньо відомий учений-енциклопедист і мандрівник, академік Берлінської та Санкт-Петербурзької академії наук Петро Симон Паллас, який здійснив географічний, історичний, економічний опис узбережжя Чорного й Азовського морів у контексті вивчення нових територій Російської імперії. Згідно із програмою Санкт-Петербурзької АН, П. Паллас у 1794 р. провів дослідження грецького населення у Приазов'ї та здійснив перший науковий опис «грецького» Криму та Приазов'я [1].

Для нашого дослідження особливий інтерес являє собою книга, опублікована у 1999 р. у межах російського проекту «Наукова спадщина». У ній представлені раніше не опубліковані російською мовою твори П. Палласа, де є описи традиційної культури й умов життя греків Криму, а також населених пунктів Маріупольщини (склад населення та географічне положення) [2].

Одним із перших зібрав етнографічні матеріали про маріупольських греків Г. Титов, який у своїй праці «Письма из Екатеринослава» надав опис антропологічних рис греків, їхньої традиційної культури і мови [3].

Інтерес, що виявлявся у цей час до народів Російської імперії, був обумовлений практичними потребами адміністративного апарату. Цим пояснюється інформаційна обмеженість етнографічного матеріалу, який міститься у відомих нам писемних джерелах — документах діловодства різних державних установ. Загалом можна зазначити, що етап розвитку знань у царській Росії про маріупольських греків був достатньо активним. І хоча процес накопичення відомостей проходив спонтанно, чимало досягнень у галузі етнографії згодом виявилися затребуваними й отримали подальший розвиток.

У XIX ст. в етнографії починають формуватися й основні методики етнографічних досліджень. Уперше почав застосовувався анкетний засіб збору матеріалу, при якому складалися запитальники і розсилалися у різні реґіони країни. Щодо маріупольських греків, то згідно з «Программой предметов, собираемых для Этнографического музея» [4] та «Инструкции собирания предметов для Русской этнографической выставки и Русского музея в

---

[1] ***Паллас Петро Симон*** (1741—1811) — природодослідник, географ і мандрівник, член Петербурзької Академії наук (1767 р.). Навчався у Німеччині, Голандії, Англії. У 1767 р. переїхав до Росії. У 1768—1774 рр. очолював експедицію Петербурзької Академії наук у центральних областях Росії, результати якої опублікував у праці «Путешествие по разным местам Российского государства» (Ч. 1—3, 1773—1788 рр.). У 1793—1794 рр. відвідав Поволжя, Північний Кавказ, жив у Криму. Під час подорожі зібрав і згодом опрацював багатий географічний, геологічний, ботанічний, зоологічний, етнографічний матеріали, які опубліковані у наступних виданнях: *Паллас П.С.* Путешествие по разным местам Российского государства / Пер. с нем. Ф. Томанского. — СПб., 1786. — Кн. 1. — Ч. 2; Путешествие по разным местам Российского государства / Пер. с нем. Ф. Томанского. — СПб. 1786. — Кн. 2. — Ч. 2; Путешествие по разным провинциям государства Российского / Пер. с нем. В. Зуева. — СПб., 1788. — Ч. 3; Поездка во внутренность Крыма вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // ЗООИД. — 1883. — Т. 13. — С. 35—92; Путешествие по разным провинциям Российского государства. — СПб., 1788. — С. 35—92.

[2] *Паллас П.С.* Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Российского государства в 1793—1794 г. — М., 1999. — С. 74, 82—86, 116—122, 182—194.

[3] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — Одесса, 1848.

[4] Программа предметов, собираемых для этнографического музея общества: Отчет Русского географического общества за 1863 г. — СПб., 1864. — С. 130—140.

Москве»[1], було зроблено опис явищ традиційної культури головою Маріупольської міської думи А. Аттаріновим[2]. Але основним методом збору етнографічного матеріалу залишалося, звичайно ж, безпосереднє спостереження.

Статистичні матеріали дослідження мають широкий діапазон, адже використовуються дані, що зафіксовані за останні 225 років — переписи населення, статистичні таблиці тощо. Для дослідників греків Приазов'я завжди представляли великий інтерес загальнодержавні ревізії (перепис населення)[3]. Ревізький облік у Росії, як відомо, був запроваджений згідно з указом Петра I від 27 листопада 1718 р.[4] Ревізія проводилася у Російській імперії серед селян, міщан, цехових людей, тобто тих прошарків населення, які повинні були сплачувати подушний податок. Ревізії почали проводитися з початку XVIII ст., коли подвірне оподаткування змінилося подушним. Із 1781 р. система загальнодержавних ревізій розповсюдилася і на Україну. Ревізькі реєстри містять відомості з демографії, етнічної та цивільної історії маріупольських греків упродовж тривалого періоду (кінець XVIII — середина XIX ст.). Для них, передусім, притаманний суто практичний підхід укладачів до подій, що відбувалися. Інформація про греків обмежується, зазвичай, вказівкою на чисельність населення, житло і спосіб господарювання, тобто відповідає інтересам адміністративного апарату для більш ефективного управління територією. Розгорнуті етнографічні описи в цих документах украй рідкісні. Мало згадок про спосіб життя, що зустрічаються у списках, вони розкидані у тексті й мають другорядний характер.

Під час четвертої ревізії (1781 р.) було зроблено ретельний перепис у грецьких селах. Нині відомі «Ревізькі реєстри», які зберігаються у МКМ[5] за такими селами: Богатир, Камар, Константинополь, Мангуш, Урзуф, Ялта[6]. По кожному з цих населених пунктів є загальна інформація згідно з державною формою.

П'ята ревізія населення (1795 р.) мала визначити етнічний склад населення як Російської імперії загалом, так і населення Азовської губернії. Вона є найдокладнішим зведенням статистичного дослідження. Так, у ревізькому реєстрі м. Маріуполя подана «Генеральная ведомость», де наведено дані про чисельність населення та зроблено порівняння із четвертою ревізією[7]. Організація, проведення перепису та форма запису залишалася такою ж, як у четвертій ревізії.

Шоста ревізія у зв'язку з наближенням війни 1812 р. проводилась поспіхом (1811 р.)[8]. Для запису інформації використовувався розгорнутий аркуш з записами для чоловічої статі — з одного боку, і для жіночої — з другого[9]. Щодо ревізьких реєстрів м. Маріуполя, то у джерелах враховували лише чоловіче населення, бо тільки ревізька душа чоловічої статі була власником землі та сплачувала податки. Жіноче населення фіксувалось менш ретельно і жодного разу не перевірялося[10].

Матеріали шостої та сьомої ревізії (1816 р.) частково збереглися у Державному архіві Запорізької області. Згідно з документами, перепис населення проводився двічі, тому наявна велика кількість документів та розбіжностей у них[11]. Загалом слід зазначити, що архів має значну джерельну базу, яка віддзеркалює чисельність грецького населення шос-

---

[1] Инструкция собирания предметов для Русской этнографической выставки и Русского музея в Москве. — М., 1866.

[2] Прізвище автора було перекручене (з Аттарінов на Анторінов). Див.: Анторинов А. Домашний быт мариупольских греков // ИОЛЕАЭ. — Т. 13. — Вып. 1. — Труды этнографического отдела. — Кн. 3. — Вып. 1. — 1874. — С. 44—47.

[3] Ревізій (від лат. *revisio* — перегляд) всього в Російській імперії було проведено десять (1-а — 1719 р., 2-а — 1744—1745 рр., 3-а — 1763 р., 4-а — 1782 р., 5-а — 1795 р., 6-а — 1811 р., 7-а — 1815 р., 8-а — 1833 р., 9-а — 1850 р., 10-а — 1857 р.). Одиницею обліку чоловічого населення була «ревізька душа», дані про яку заносилися в іменні списки — ревізькі реєстри. Крім того, матеріали ревізій подають загальну чисельність населення Росії за віком, статтю, сімейним станом, заняттям, також містять відомості про становий і національний склад. Про значущість цих ревізій говорить той факт, що не охоплена ними частка населення не перевищувала 5 % від кількості усіх жителів країни. У списки (ревізькі реєстри) вносилися усі особи чоловічої статі («ревізькі душі»), за кількістю яких визначався подушний податок. Особи жіночої статі були записані «до уваги» у 3—5-й і 7—10-й ревізіях. У ревізьких реєстрах наголошувався сімейний стан, вік за попередньою і поточною ревізією, народження, смерть, продаж, переселення, станова приналежність і ін. Див.: Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Авт. кол. *Власенко Н.С. Лібанова Е.М. Осауленко О.Г.* та ін.; Наук. ред.: *Кураса І.Ф.*, акад. *Пиріжкова С.І.* — К., 2004. — С. 35—44.

[4] Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Т. V. — № 3245. — С. 597.

[5] Дослідила та зробила узагальнюючі висновки щодо «Ревизских сказок», що зберігаються в МКМ, провідний науковий співробітник МКМ Р.І. Саєнко. Див.: *Саенко Р.И.* Ревизские сказки г. Мариуполя и Мариупольского уезда // УПС — К., 1993. — С. 132.

[6] МКМ. — Фонди. — Матеріали грецького суду. — Спр. 3461—3466-Д. Окрім чисельності населення були складені списки духовенства Маріупольського повіту. Див.: МКМ. — Фонди. — Спр. 6219-Д.

[7] МКМ. — Фонди. — Спр. 3475-Д.

[8] Зведені відомості шостої ревізії здавалися у повітове казначейство і у Казенну палату, де складались «указані» відомості для Сенату.

[9] Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти — С. 42.

[10] Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі — РДІА). — Ф. 379. — Оп. 1. — Спр. 108, 190—194; Маріупольський краєзнавчий музей (далі — МКМ). — Фонди. — Спр. 3470-Д.

[11] *Гончарова Н.О.* Ревізькі реєстри грецьких поселень // Запорізький архів. Студії з історії греків Південної України XIII—XX ст.: Наук.-попул. вид. / Авт.-упоряд.: *О.Г. Величко, В.О. Бондар, Н.О. Гончар, І.В. Козлова, Ю.О. Приймак.* — Запоріжжя, 2003. — С. 8—16

тої (1811 р.)[1], сьомої (1816 р.)[2], восьмої (1835 р.)[3], дев'ятої (1850 р.)[4], десятої (1858 р.)[5] ревізій.

Ми не будемо докладно описувати джерела, які вже широко відомі дослідникам, а зосередимо увагу на нових. У кінці 30-х років XIX ст. військове міністерство Росії розпочало статистичне вивчення країни. Побачили світ дві багатотомні серії результатів досліджень, у яких знайшли відображення матеріали про маріупольських греків: «Военно-статистическое обозрение Российской империи»[6] и «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба»[7]. У 1834 р. було створено статистичний відділ при Міністерстві внутрішніх справ Росії[8], а у 1857 р. — Центральний статистичний комітет[9]. Діяльність цих структур була пов'язана з обробкою статистичних даних та їхнім друкуванням. Матеріали переписів узагальнювалися у статистично-географічних виданнях[10]. У земсько-статистичних виданнях (1860—1917 рр.) наведено дані щодо демографії та соціально-економічних явищ[11]. Статистичні збірки по Маріупольському повіту слугували основою для укладання списків сільських громад і общин Катеринославської губернії. Для нас цікавий п'ятий випуск цього видання[12], оскільки дає можливість порівняти чисельність населення грецьких сіл з аналогічними даними Першого перепису населення.

До скасування кріпацтва в Російській імперії було здійснено десять «ревізій». Вони охоплювали не всю територію країни і не всі верстви населення. Тому ревізії не дають чіткого уявлення про чисельність як грецького, так і корінного населення. Перший і єдиний Загальний перепис населення Російської імперії був проведений 9 лютого (28 січня за старим стилем) 1897 р. Ініціатором Першого загального перепису населення Російської імперії став видатний російський учений П. Семенов-Тян-Шанський. Цей перепис — єдине джерело вірогідних даних про чисельність і склад населення Росії наприкінці XIX ст. Одиницею спостереження було господарство, про яке і складався переписний лист, що містив 14 пунктів. Програма перепису вміщувала соціально-демографічні характеристики опитуваних, шлюбний стан, місце народження, віросповідання, рідну мову, писемність і заняття[13]. Ці матеріали найбільш точно відтворюють демографічну ситуацію в середовищі греків Маріупольського повіту.

За радянських часів під егідою Головного статистичного управління УРСР були зроблені вибіркові переписи[14]. Але першим докладним переписом грецького населення за радянських часів є «Сплошная подворная перепись Донецкой губернии» (1923 р.)[15]. Унікальним джерелом за інформаційним потенціа-

---

[1] Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф. 12. — Оп. 2. — Спр. 25, 27, 28, 32, 38, 40, 41.

[2] Там само. — Спр. 71, 74, 82, 86, 92.

[3] Там само. — Спр. 161, 169, 170, 172, 180, 181, 183, 191, 195, 206, 208, 212.

[4] Там само. — Спр. 265. — Арк. 52 зв., 53, 54, 54 зв.

[5] Там само. — Спр. 284. — Арк. 10 зв., 11.

[6] Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. XI. — Ч. 4. Екатеринославская губерния. — Санкт-Петербург, 1850.

[7] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. / Сост. В. Павлович. — СПб., 1862.

[8] У 40—50-ті рр. XIX ст. у Росії, за особистою ініціативою академіка П.І. Кеппена, був проведений облік усього неросійського населення імперії. Для цього місцева адміністрація використовувала наявні в її розпорядженні дані ревізії (VII—IX за 1815—1850 рр.), церковної статистики й місцевих обстежень для з'ясування у дрібних адміністративних одиницях (нерідко у населених пунктах) відомостей про етнічний склад жителів. У архіві Російського географічного товариства збереглися дані про етнічний склад населення. Вони збиралися для етнографічної карти Європейської Росії. У результаті цієї величезної роботи, у 1851 р. П.І. Кеппеном була складена й вперше опублікована в історії Росії «Етнографічна карта Європейської Росії». Якщо раніше про місця розселення у Росії народів, які її населяли, уявлення формувалося приблизно, то на цій карті були конкретно виділені різним кольором навіть найдрібніші ареали розповсюдження кожної народності.

[9] За матеріалами восьмого перепису 1834 р. у Катеринославській губернії, до складу якої входив Мариуполь з околицями, проживало 32 633 греки (Кеппен П.І. Об этнографической карте европейской России. — СПб.,1853.

[10] Географическо-статистический словарь Российской империи / Сост. П. Семенов. — СПб., 1867. — Т. 3.; Списки населенных мест Российской империи по сведениям 1859 г. — Т. 13. Екатеринославская губерния с Таганрогским Градоначальством. — СПб., 1863; Статистика Российской империи. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. — Вып. 13. — СПб., 1887; Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии — Екатеринослав, 1884. — С. 7—44; Статитстико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии за 1885—1886 гг. — Екатеринослав, 1887. — С. 244—291.

[11] Праці щодо статистики Катеринославської губернії цього періоду були систематизовані у 1926 р. Кабінетом сільськогосподарської статистики ім. А.Ф. Фортунова при Науково-дослідному інституті сільського господарства. Див.: *Григорьев В.Н.* Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 г. — Вып. 16. — М., 1926. — С. 196—201.

[12] Списки сельских обществ и общин Екатеринославской губернии. — Вып. V. Мариупольский уезд — Екатеринослав, 1899.

[13] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. 13. — Екатеринославская губерния. — СПб., 1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод империи результатов разработки данных Первой переписи населения по родному языку, вероисповеданию, по группам занятий и т. д. / Под ред. *Н. Тройницкого.* — СПб.:[Б.и.], 1905; Первая Всеобщая перепись населения российской империи 1897 г. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным первой Всеобщей переписи населения 1897 г. / Под ред. *Н. Тройницкого.* — СПб.:[Б.и.], 1905.

[14] Національні меншості на Україні. (реєстр селищ). — Харків, 1925. — С. 24—29.

[15] Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (Январь—февраль 1923 г.). — Т. 6. Список населенных пунктов Донбасс / Донец. губ. исполком СРККК (Донецкое губстатбюро). — К., 1924.

лом є дані Всесоюзного перепису населення 1926 р. [1]. Широка інформація щодо чисельності греків у 1923—1933 рр. міститься у Центральному державному архіві вищих органів України [2].

Післявоєнні Всесоюзні переписи населення 1959 р. [3], 1970 р., 1979 р. [4], 1989 р. [5] відзначаються заідеологізованістю. У своїх дослідженнях за основу ми брали матеріали Центрального статистичного управління УРСР «для службового використання», що були видані малими накладами Статистичним управлінням Донецької області. У збірках опубліковано загальні дані щодо статі, віку, мови, шлюбних відносин, рівня освіти тощо, причому проводилися зіставлення із відповідними даними попереднього перепису. Але дані з грецьких населених пунктів у цих переписах не наведені. Динаміку кількості греків у Приазов'ї ми змогли прослідкувати завдяки неопублікованим даним ЦСУ СРСР, які нам люб'язно надав В. Наулко [6].

Після прийняття незалежності України, відповідно до Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення», був підготовлений та проведений Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Для аналізу демографічної ситуації серед грецького населення ми маємо зведені таблиці відділу демографії Донецького обласного статистичного управління [7] та видання Державного комітету статистики України [8]. До речі, перепис 2001 р. ускладнив дослідження сучасної демографічної ситуації серед греків. Історія та зміни адміністративно-територіального поділу серед грецького населення відображені у справах, документах та матеріалах Державного архіву Донецької області [9].

До наукового обігу вводяться господарські книги — діловодні матеріали, що зберігаються в архівах селищних Рад [10]. Значущість цього виду джерел обумовлена великим обсягом інформації, яка міститься у них. У господарських книгах вказані прізвища, імена та по-батькові членів родини, дати народження, ступінь родинного зв'язку з головою родини, національність, освіта, місце роботи, дата зведення будинку, повний облік господарства, присадибні насадження, кількість землі в особистому користуванні. Ці дані дозволяють охарактеризувати етнічну, соціальну структуру населеного пункту у досліджуваний період, а також економічну ситуацію грецької громади кожного населеного пункту [11]. Селищні Ради грецьких населених пунктів проводили господарський облік населення з певною періодичністю. Але бібліографічний опис джерел ускладнений через те, що в деяких випадках не збереглися номери опису, не вказана кількість аркушів у джерелах.

Стосовно вивчення етнічного стану грецьких сіл у післявоєнний період існують певні проблеми: по-перше, за роки радянської влади частина греків, які піклувалися про майбутнє своїх дітей, записували їх росіянами або українцями за походженням, по-друге, у «Програмі розроблення матеріалів Всесоюзного перепису населення 2001 р.» не передбачалися дані про розподіл населення за національністю у кожному сільському населеному пункті, а тільки, загалом, за районами. У зв'язку із цим перед дослідниками постає проблема вивчення етнодемографічної ситуації у грецьких селах Приазов'я. Саме тут відчутну допомогу можуть надати господарські книги.

Багатим джерелом для дослідження етнічної історії греків Північного Приазов'я є картографічні матеріали. Період заселення цього регіону відображено у документі, який визначив кордони

[1] Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. — Т. 11. Украинская ССР. Итоги по республике. Полесье: Национальность. Родной язык. Возраст. Грамотность / ЦСУ СССР. — М., 1929; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. — Т. 13; УССР. Степной Днепропетровский и Горнопромышленный подрайоны: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность / ЦСУ СССР. — М., 1929; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткие сводки. — Вып. 4. Народности и родной язык населения СССР. — М., 1928; Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. — Харків, 1928; Національний склад населення України (за національністю господарів): Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. — Харків, 1927; Статистичний бюлетень Маріупольщини. — Маріуполь, 1926—1927. — № 9—11. — С. 5—13.

[2] Центральний державний архів вищих органів України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 413. Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК

[3] Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. СССР: (Свод. том). — М., 1962.

[4] Распределение населения отдельных национальностей по полу, возрасту, языку, состоянию в браке, уровню образования, общественным группам, отраслям народного хозяйства и занятиям (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). — Донецк, 1981.

[5] Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — М., 1991.

[6] В.І. Наулко під час підготовки своєї докторської дисертації працював у ЦСУ СРСР, де отримав дозвіл ознайомитися із матеріалами переписів «для службового використання», у яких зафіксовано інформацію про кількість греків у населених пунктах Приазов'я. Див.: Особистий архив В.І. Наулка. Зошит 5.

[7] Донецьке обласне управління статистики (далі — ДОУС) Всеукраїнський перепис населення 2001 р. — Таблиця 5.4.

[8] Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. — Донецьк, 2003.

[9] Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. Р-202, Р-279, Р-2109, Р-2794; Фонд мікрофільмів. — № 1506. История административно-территориального деления Донецкой области 1919 — 2000 гг. Сборник документов и материалов. — Донецк, 2001.

[10] Архів Мангуської Селищної Ради (далі — АМСР). — Ф. 1. — Господарські книги за 1947—1986 рр.

[11] *Пономарьова І., Матвійко І.* Етнодемографічна та етносоціальна характеристика греків Приазов'я (на прикладі дослідження погосподарських книг с. Мангуш 1947 — 1949 рр. // Схід. — 2005. — № 1. — С. 41—44.

відведеної грекам землі. Це «Карта, представляющая часть Азовской губернии Мариупольского уезда, земли, которые определяются вышедшим из Крыма грекам. Октябрь 1779 г.», або Конфірманова карта [1]. 21 грецький населений пункт, який існував у Маріупольському повіті у 1781 р., позначений в «Генеральной карте, представляющей Азовскую губернию с показанием казенных и помещичьих дач. Июнь 1781 г.» [2]. Перші відомості про грецьке місто Маріуполь та Маріупольський повіт відносяться до 1782 р. і зустрічаються у рукописі невідомого автора «Описание городов и уездов Азовской губернии» [3]. Автор вказує, що місто Маріуполь було збудоване у 1780 р. для поселення греків, далі вказує кількість будівель та мешканців. Але найдосконалішою картографічною роботою був Атлас Катеринославського намісництва, який нараховує, крім загальної карти, ще 15 окремих карт. Цей документ свідчить про існування міста Маріуполь та 20 грецьких сіл, де проживало 21 410 чоловіків та 17 494 жінки [4]. Про хід адміністративних реформ 1775—1785 рр. відомо з «Геометрической карты Екатеринославского наместничества с описанием провинций и прочих земель, оное составивших … апреля 1787 г.» [5]. Проаналізувати демографічні зміни грецького населення можна завдяки картографічним матеріалам кінця XVIII ст. [6]. У Адміністративній карті Катеринославської губернії 1809 р. подані назви та типи поселень, вказана їхня відстань від повітових міст, кількість будинків [7].

Науковий інтерес представляють державні та рукописні карти, які зберігаються у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського: «Карта Екатеринославской губернии», де вказані земельні володіння греків [8] та «Карта волостей Екатеринославской губернии» [9]. Проте ці карти ще чекають дослідників, адже авторство та роки їх створення невідомі.

На сьогодні велике зацікавлення для дослідників грецького традиційного одягу являють собою матеріали, які зберігаються в Інституті етнології та антропології Російської академії наук. У 1891 р., згідно з програмою Імператорського товариства любителів природознавства, антропології і етнографії, вчителями грецьких шкіл описано одяг у селах Ялта, Камар, Чермалик. Найбільш докладні описи були надані вчителем Чермаликського однокласного зразкового училища Георгієм Афанасьєвим. Він описав матеріал й особливості жіночого і чоловічого одягу, а також жіночі прикраси, що вийшли з ужитку. Ним надана докладна інформація про головні прикраси — ханьяр, цамблис, кам. У відомостях, зібраних вчителем Камарської народної школи Віктором Гофом, містяться описи традиційної тканини, одягу, вишивки і прикрас. А вчитель Ялтинської школи Микола Богольденський надав вельми обмежені відповіді на питання Програми, акцентуючи увагу на втрату традиційного грецького одягу [10]. Як видно, була встановлена практика кореспондентських відносин між представниками влади на місцях і співробітниками державних наукових установ. Значна кількість описів складена місцевими ентузіастами-любителями. Ці матеріали дають нам змогу зробити порівняльний аналіз збереження традиційного одягу маріупольських греків наприкінці XIX ст.

Кіно-фотодокументи є важливим історичним джерелом для вивчення різноманітних проявів життєдіяльності народу. Особливість цих матеріалів полягає у їхній ілюстративності та відтворенні фактів і подій. На відміну від писемних джерел кіно-фотодокументи, з одного боку — більш об'єктивний матеріал, що залежить від суб'єктивної точки зору автора, а з іншого — фрагментарність у відображені подій та відсутність багатьох деталей потребують копіткої аналітичної роботи. Часто кіно-фотодокументи підкреслюють важливі явища етнокультурного життя [11].

---

[1] Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. ВУА. — Спр. 25792; Маріупольський краєзнавчий музей (далі МКМ). — Спр. 3354-Д;

[2] РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 25793.

[3] Описание городов и уездов Азовской губернии // ЗООИИД. — 1853. — Т. 3. — С. 289—305.

[4] РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 18725. — Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и 17 уездных с назначением каждого владения дач, к коим присоединены подробные изъяснения и купно 15 уездных, двух приписных и 1 портового городов плана 1787 г.

[5] Там само. — Спр. 20141. Геометрическая карта Ектеринославского наместничества с описанием провинций и прочих земель, оное составивших апреля 1787 г.

[6] Там само. — Спр. 18727. Атлас Екатеринославского наместничества и пр. 1793; Спр. 18728. Описание Екатеринославского наместничества 1795 г.; Спр. 20159. Атлас Новороссийской губернии 1799 г.

[7] Там само. — Спр. 20775. Генеральная карта Екатеринославской губернии с показанием уездов, городов, посадов, местечек и пр.1808г.; Спр. 18733. Описание Екатеринославской губернии с приложением мнения гражданского губернатора и описания квартир 1808 г.

[8] Картографічний відділ НБУВ. — Інв. № 9333. Карта Екатеринославской губернии

[9] Картографічний відділ НБУВ. — Інв. № 42254. Карта волостей Екатеринославской губернии.

[10] Інститут етнології та антропології Російської академії наук (далі — ІЕА РАН). — Ф. 22. Архів товариства любителів природознавства, антропології та етнографії (далі — АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1—28.

[11] *Слончак Н. М.* Проблеми джерелознавчого та архівознавчого аналізу документів // Українське архівознавство: історія, сучасний

Єдиною спеціалізованою архівною установою, яка зберігає документи на нетрадиційних носіях інформації, є Центральний державний кіно-фото-фоноархів України ім. Г. Пшеничного, де зібрані та зберігаються документальні, науково-популярні фільми, фотонегативи, слайди, фотоальбоми, документальні та художні звукозаписи [1]. Серед них є й матеріали, що стосуються греків Приазов'я. Більшість фотографій — це репродукції з колекції Н. Тагріна, які відображають м. Маріуполь початку XX ст. [2].

Кіноматеріали пов'язані із с. Старобешеве, де народилась та працювала П. Ангеліна — бригадир тракторної бригади колгоспу «Заповіти Ілліча» Старобешівського району Донецької області, двічі Герой соціалістичної праці. Кіносюжети про знамениту трактористку охоплюють багато аспектів культурно-побутових явищ грецького села [3]. У фільмі «Маріупольщина» (1929 р.) показовим є сюжет про здачу хліба державі у с. Сартана, у якому спостерігаються музичні традиції греків [4]. Джерела, що зберігаються у ЦДКФФАУ, дають можливість познайомитися із проявами грецької матеріальної та духовної культури першої половини XX ст.

Із джерельної бази Центрального державного архіву вищих органів України ми розглянули документи 1923—1933 рр., що зберігаються у фонді 413 [5]: постанови ВУЦВК і Раднаркому УРСР у справах національних меншин, циркуляри, інформації, плани, звіти ЦК національних меншин і окружних бюро національних меншин при виконкомах, статистичні матеріали. Документи надають відомості про національний склад населення УРСР, радянське будівництво й культосвітню роботу серед національних меншин, підготовку кадрів тощо. У дослідженні ми використовували ті документи, які віддзеркалюють етномовне становище у середовищі маріупольських греків [6]. Вони сприяють науковому осмисленню реалізації національної політики у 1923—1933 рр.

Для нашого дослідження також є необхідними й ті документи, що віддзеркалюють діяльність члена ЦК нацменшин С. Ялі, який мав безпосереднє відношення до роботи із грецьким населенням. Його розвідки загальноісторичного та етнографічного характеру подають потрібні нам демографічні й соціальні дані. Хоча практично уся надана інформація була підігнана під партійні ідеологічні шаблони, проте більшість документів є цінними, оскільки дають чітке уявлення про тодішнє становище грецької національної меншини. Нами використані матеріали дослідження економічного, політичного та культурного стану грецьких сільрад Мангуського та Сартанського районів, проведені С. Ялі у 1925—1927 рр. [7], «Докладная записка о положении греческого населения в Мариупольском округе» [8], а також документи про підготовку вчителів для грецького населення та впровадження рідної мови у школах [9], щодо організації експедиції Асоціації сходознавства для вивчення грецької мови [10].

Досить цінні свідчення щодо початкового періоду існування Маріупольської грецької громади зберігаються у фондах Російського державного

стан та перспективи // Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. — К., 1996. — Ч. 1. — С. 62—64.

[1] Центральний кіно-фото-фоноархів України ім. Г.С. Пшеничного // Авт. — упор.: *Н. Слончак, Н. Топішко, Н. Щербаков.* — К., 2002. — С. 1—2.

[2] Центральний державний кіно-фото-фоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (далі — ЦДКФФАУ). — Фонди. — Фото № 2-77404, 2-77405, 2-77406. — Улица Екатерининская в городе Мариуполе Екатеринославской губернии. (1912 г.); № 2-77437. Здание Государственного банка в Мариуполе (до 1917 г.); № 2-77414. Улица Екатерининская в городе Мариуполе. (1916 г.); № 2-77396. Улица Екатеринославская в городе Мариуполе Екатеринославской губернии. Справа — гостиница «Континенталь». (до 1917 г.); № 2-77449. Улица Екатерининская в г. Мариуполе Екатеринославской губернии. Слева гостиница «Континенталь». (1901 г.); № 2-77400. Здание уездного земства в г. Мариуполе Екатеринославской губернии. (до 1917 г.); № 2-77435. Павильон в городском саду. (1903 г.); № 2-774228. Вид со стороны моря. (1916 р.); № 2-77422. Вид г. Мариуполя. (1901 г.); № 2-77409. — Александровская площадь; № 2-77395. Общий вид слободки и железнодорожной станции. (до 1917 г.); № 2-77418. Общий вид г. Мариуполя со стороны пристани. (1901 г.); № 2-77421. Вид со стороны пристани. (до 1917 г.); № 2-77432. Вид с отходящего парохода. (до 1917 г.); № 2-77403. — Окрестности г. Мариуполя. (до 1917 г.)

[3] Там само. — Фонди. — Кіносюжети. — № 679-I-III-VI; 1863-1,II; 10017-I; 570; 2856; 8769,I; 7648-I; 680-I.V; 2255; 1003-I; 256; 529-VI; 269; 250; 376; 2046-I-II; 5376-1; 2904; 831; 651; 9280; 6748 I, V; 7868-I; 4956-I; 6471-I; 4531; 1279; 7273; 112; 2913; 477; 5434-I-II; 1300-IV; 4011; 2385; 6535-IV; 494; 126; 8066; 2514; 1701-1; 378; 5802; 3847; 3583; 4317-II; 156; 1543-II; 764-II; 642; 6819-II; 782; 1003-III; 200; 237; 1005-V; 1024; 1568; 1203; 668-II; 603; 538; 601; 599-II; 1000-I; 283-I-II; 355; 369; 1034; 278-III; 10093-I; 9354; 9989-I; 10043; 8168; 7835; 1750; 7965-V; 1863; 1706-I; 7822-I; 9070; 270; 651.

[4] Фільм «Маріупольщина» розповідає про значні події у с. Сартана, де відкривалась електростанція. Див.: ЦДКФФАУ. — Фонди. — Кіносюжети. — № 1437; 16109-I.

[5] Центральний державний архів вищих органів України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 413. Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК. У фонді зібрані документи про такі національні меншини: німецьку, польську, єврейську, болгарську, молдавську, естонську, латиську, татарську і грецьку. У березні 1923 року Рада Народних Комісарів УРСР прийняла рішення ліквідувати відділ у національних справах при НКВС УРСР, а 24 жовтня 1924 р., за постановою українського уряду, була створена при ВУЦВК Центральна комісія національних меншин. Комісія брала участь у розробці, погодженні і впровадженні в життя законопроектів у справах національностей; збирала, вивчала й розробляла відомості про економічне, культурне та побутове життя національностей; керувала й наглядала за діяльністю її місцевих органів.

[6] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1 вміщує 599 справ.

[7] Там само. — Спр. 100. — Арк. 56—72; Спр. 322. — Арк. 1—26.

[8] Там само. — Арк. 87—88.

[9] Там само. — Спр. 146. — Арк. 34—34 зв.; Спр. 190. — Арк. 82, 92, 95; Спр. 250. — Арк. 62; Спр. 283. — Арк. 18—24, 30, 38, 43—44, 58—58 зв.; Спр. 383. — Арк. 8—12, 21, 24.

[10] Там само. — Спр. 283. — Арк. 52—52 зв., 99.

історичного архіву у Санкт-Петербурзі (РДІА)[1]. Вони характеризують динаміку змін кількості населення міста, повіту наприкінці XVIII — на початку XIX ст., фіксують дані про заворушення серед частини грецької громади, яка прагнула повернутися до Криму. Важливим джерелом інформації з питань статистики грецького населення є також матеріали Центрального Державного воєнно-історичного архіву у Москві (ЦДВІА)[2].

З Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України для нашого дослідження ми використали матеріали фонду V, де зібрані матеріали Одеського товариства історії та старожитностей[3] та фонду X, що містить Архів Академії наук УРСР[4].

У Відділі рукописів Російської Національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі зберігаються цінні для нашого дослідження джерела — рукописні збірки грецького просвітителя, публіциста та історика Ф. Хартахая. Він здобував освіту у Харківському, Київському, а з 1860 р. — у Петербурзькому університетах. Ф. Хартахай — перший дослідник історії та культури свого народу. Під час канікул він приїздив у рідне село Чердаклі, де записував зразки народної творчості. Особливий інтерес викликає рукописна збірка грецьких пісень «Сартанський пісенник», у яких розкривається становище греків у Криму і Приазов'ї[5], та 6 зошитів глосаріїв грецьких говірок[6].

Таким чином, попри короткостроковість і часто поверхневість етнографічних спостережень, у XVIII — на початку XX ст. було накопичено досить широку інформацію про маріупольських греків. За якістю ця інформація, у багатьох відношеннях, була унікальною. Ми спостерігаємо два ґрунтовних процеси — практичну діяльність і теоретичні дослідження, поєднання яких дозволяє говорити про складання джерельної бази для подальших досліджень.

Джерела, що вперше вводяться до наукового обігу, умовно можна поділити на три основні групи: музейні колекції України, Росії; польові матеріали; неопубліковані рукописи, малюнки, матеріали з особистих архівів.

Музейні колекції є одним із важливих джерел з етнічної історії грецької спільноти Приазов'я. Вони подані в етнографічних зібраннях і віддзеркалюють окремі грані їхньої матеріальної культури, яка виконувала необхідні побутові, соціальні та обрядові функції. Ми дослідили зібрані колекції, що містяться у Маріупольському краєзнавчому музеї (МКМ), Донецькому обласному краєзнавчому музеї (ДОКМ), Російському етнографічному музеї (РЕМ), музеях грецьких сіл Сартана, Старобешеве, Старомлинівка, Ялта.

Музейні предмети, що зберігаються у музейних фондах та експозиціях, переважно відносяться до кінця XIX — початку XX ст. Представлені експонати відображають традиційну культуру і являють собою цінну наукову інформацію. Зауважимо, що роботу ускладнює відсутність наукового опису етнографічних пам'яток. Зібрані музейні колекції раніше не піддавалися детальному опису та атрибуції.

Перша грецька етнографічна музейна колекція була зібрана на початку XX ст. Російським етнографічним музеєм[7]. На сьогодні тематичні колекції РЕМ налічують 329 одиниць зберігання[8]. Матеріали, присвячені історії маріупольських греків, зберігаються у науковому архіві, фондах і фототеці музею, де наявні колекційні описи, тематичний та алфавітний каталоги. Але представлені музейні

---

[1] Російський Державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі — РДІА). — Ф. 379. Департамент государственного имущества. — Оп. 1. — Спр. 190. Камерально-экономическое описание селений мариупольских греков. 1817 г.; — Спр. 193. Камерально-экономическое описание селений мариупольских греков. 1817—1821 гг.

[2] РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 18737. Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. 1850 р.; — Спр. 18738. Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. 1850 р.

[3] Інститут рукописів. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР ЦНБУВ). — Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей (далі — ОТІС).

[4] Там само — Ф. X. Архів Академії наук УРСР (далі — ВУАН).

[5] Відділ рукописів. Російська національна бібліотека (далі — ВР РНБ). — Ф. Греческие рукописи. Хартахай Ф.А. Словарь умирающего греческого наречия. — Греч. 804. — Тетради 1—6; Песенник начала XX в. — Греч. 806.

[6] Рукописна збірка грецьких пісень «Сартанський пісенник» та 6 зошитів глосаріїв грецьких говірок були знайдені в архіві Ф.А. Хартахая у бібліотеці ім. М.Є. Салтикова-Щедріна Т.Н. Чернишовою у 1959 р. Див.: *Чернышева Т.Н.* Греческий глоссарий Ф.А. Хартахая // Вісник Київського ун-ту. Серія філології та журналистики. — 1959. — Вип. 2.

[7] Із метою уникнення плутанини в назвах і посиланнях проведемо невеликий історичний екскурс. Російський етнографічний музей (далі — РЕМ) заснований у 1901 р. як Етнографічний відділ Російського музею пам'яті Олександра III, із 1917 р. Російський музей — Етнографічний відділ, із 1923 р., відкритий для публіки. У 1934 р. музей отримав самостійність під назвою Державний етнографічний музей (ДЕМ). У 1948 р. після включення до його складу ліквідованого в роки Другої світової війни Державного музею народів СРСР у Москві ДЕМ отримав назву Державний музей етнографії народів СРСР (ДМЕН СРСР). Із 1992 р. — Російський етнографічний музей (РЕМ).

[8] РЕМ. — Фонди. — Кол. 1737. Греки. (Екатеринославская губ. Мариупольский уезд, с. Бешеве, Мангуш. Передана в дар В.А. Бабенко в 1909 г.); Кол. 3071. Предметы традиционной культуры мариупольских греков. Коллекция собрана Н.И. Репниковым в 1913 г. Там само. — Фототека. — Кол. 3270. Мариупольские греки. (Фотографии 1904—1905 гг. с. Стыла, Чермалык, Каракуба, Бешеве, Игнатьевка. Передана В.А. Бабенко в 1910 г.); Кол. 3282. Фотографии сделанные Н.И. Репниковым в 1914 г. в с. Ласпи, Старый Крым, Каракоба, Волноваха, Бешеве, Игнатьевка, Ялта, Урзуф, Сартана, Мангуш, г. Мариуполе; Кол. 4929. Мариупольские греки. Фотографии, переданные в дар Мариупольским музеем краеведения в 1929 г.; Кол. 3283. Церкви, храмовая утварь, иконы мариупольских греков. Фотографии, сделанные Н.И. Репниковым в 1913 г.

предмети з різних причин пройшли неоднорідний ступінь вивчення, тому виникла необхідність їхнього дослідження й переосмислення, виходячи з нових історичних реалій.

Колекція РЕМ стосовно маріупольських греків пов'язана з діяльністю В. Бабенка — почесного члена Московського археологічного інституту й завідувача Верхньо-Салтовського народного училища Харківської губернії. Його діяльність по збиранню етнографічних предметів відображена у матеріалах листування (1907—1912 рр.) з адміністрацією етнографічного відділу Російського музею пам'яті Імператора Олександра III. У науковому архіві привертає увагу документ «Переписка с В.А. Бабенко, заведующим Верхне-Салтовским народным училищем Харьковской губернии, о собирании этнографических материалов по Екатеринославской и Харьковской губерниям» [1]. У своїх листах дослідник пропонує передати на постійне зберігання невелике зібрання етнографічних предметів, у тому числі грецьких, але протягом тривалого часу дослідник і адміністрація музею з'ясовували спірні питання щодо зібраної колекції [2]. Після тривалого листування у 1909—1910 рр. до Етнографічного відділу Російського музею було передано дві колекції — «Мариупольские греки» [3] та «Греки-поселенцы» [4].

Колекція «Греки-поселенцы» (1909 р.) складається із чотирьох експонатів із сіл Бешеве та Мангуш. Це два головних убори «періфтар» (Мангуш) [5], рушник для прикраси житла — «тухмайда» (Мангуш) та чотириструнний музичний інструмент «кугу» (Бешеве) [6].

Колекція «Мариупольские греки» (1910 р.) складається із 10 фотографій, зроблених у 1904—1905 рр. у грецьких селах Бешеве, Ігнатівка, Каракуба, Стила, Чермалик [7], на яких зображені різні аспекти матеріальної та духовної культури греків Приазов'я [8].

Більш чисельними й різноманітними є колекції, придбані М. Рєпніковим на кошти етнографічного відділу Державного Російського музею у 1914 р. У науковому архіві РЕМ зберігається «Переписка с археологом Н.И. Репниковым о собрании этнографических коллекций во время археологических раскопок в Старой Ладоге Петербургской губ. и Мариупольском уезде» [9]. У цьому документі для нас є важливим покажчик до фотографічних знімків, виконаних у Маріупольському повіті Катеринославської губернії [10], адже більша їх частина відображає ті явища традиційної культури греків, які нині відновити вже неможливо.

Колекція фотографій «Мариупольские греки» (1914 р.) [11] зроблена М. Рєпніковим у селах Бешеве, Волноваха, Ігнатівка, Каракуба, Ласпа, Мангуш, Сартана, Ст. Крим, Урзуф, Ялта та м. Маріуполь. На 44 фотографіях — характерні риси матеріальної та духовної культури, антропологічні типи греків Приазов'я, представлено численні типи житла, господарських споруд, двору [12], посуд [13], прикраси [14]. Особливий інтерес для дослідників традиційного грецького одягу представляють копії фото із зображенням чоловіка й жінки у національних костюмах із с. Бешеве [15]. Інформаційними є ще декілька фото: грекині у чотирьох ракурсах у національному костюмі із с. Кара-Коба [16], грекині в національному костюмі на повний зріст [17] і старої жінки із с. Сартана у національному вбранні в анфас та про-

[1] РЕМ. — Науковий архів. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 27. — Од. зб. 27. Переписка с В.А. Бабенко, заведующим Верхне-Салтовским народным училищем Харьковской губернии, о собирании этнографических материалов по Екатеринославской и Харьковской губерниям. (Начато 21 августа 1907 — конч. 10 окт. 1912).

[2] Йдеться про невдоволення адміністрації РЕМ, висловлене у такій формі: «Многоуважаемый Василий Алексеевич! Коллекцию, собранную Вами, я просмотрел и должен довести до вашего сведения: 1. Переполнением не дублетами даже, а повторением одного и того же. Вы должны избегать на будущее повторения. 2. Обратите внимание на дороговизну. 3. У вас нигде не обозначено точное приобретение». Див.: РЕМ — Науковий архів. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 32.

[3] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3270.

[4] Там само. — Фонди. — Кол. 1737.

[5] Там само. — № 2, 3.

[6] Там само. — Кол. 1737 — № 4.

[7] Там само. — Науковий архів. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 120.

[8] У колекції репрезентовано наступні фото: «Групи чоловіків і жінок у національних костюмах» (с. Чермалик, Каракуба), «Жінки за ткацьким верстатом» (с. Стила), «Кузня, складена з дикого каменю» (с. Бешеве); «Вівчар — пастух, обвішаний предметами чабанської праці (с. Ігнатівка); «Грек, який грає на тулуп-зурні на ярмарку» (с. Каракуба); «Національний танок на Панаїрі» (с. Каракуба); «Музики» (с. Чермалик). Див.: РЕМ. — Фототека. — Кол. 3270. — № 2—10.

[9] Там само. Науковий архів. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 497. Переписка с археологом Н.И. Репниковым о собрании этнографических коллекций во время археологических раскопок в Старой Ладоге Петербургской губ. и Мариупольском уезде, отчеты и описи (29 апреля 1910 — 3 апреля 1923. На 95 листах).

[10] Там само. — Арк. 75—79.

[11] Там само. — Фототека. — Кол. 3282. — № 1—31.

[12] Там само. — № 1—9.

[13] Там само. — № 10—12.

[14] Там само. — № 13—15.

[15] Ці копії були зроблені з фотографій 1878 р і передають елементи костюма маріупольських греків у всіх його деталях. Див.:РЕМ — Фототека. — Кол. 3282. — № 19-20/2.

[16] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3282. — №22/1-4. На усіх фотографіях представлена молода жінка у традиційному головному уборі «періфтар» — із багаточисельними прикрасами.

[17] Там само. — № 21.

філь [1]. Чотири фотографії присвячені населеним пунктам — м. Маріуполю та с. Мангуш [2].

Колекцію фотографій доповнюють пам'ятки матеріальної культури маріупольських греків. У фондах РЕМ у відділі народів Криму та Кавказу зберігається ще одна колекція М. Рєпнікова «Мариупольские греки», яка налічує 71 предмет традиційного одягу греків. Етнографічні експонати зібрано у с. Н. Керменчик, Сартана, Чермалик, Гнатівка, Ст. Керменчик, Каракуба, Бешеве, В. Янісоль, Ласпа. Колекція була придбана на кошти етнографічного відділу Державного російського музею у 1914 р. [3]. Донині вона ще не експонувалася.

Саме завдяки М. Рєпнікову ми маємо уявлення про зовнішній вигляд комплекту весільного костюма із с. В. Янісоль, до складу якого входять 13 предметів [4]. У цій колекції широко представлені деталі жіночого костюма [5], прикраси голови «періфтар» [6], предмети жіночих металевих прикрас [7], 33 предмети домашнього побуту із тканини з вишивкою, які призначені для хатніх прикрас, зібрані в різних грецьких селах, як серед урумів, так і серед румеїв [8].

У музеї представлена колекція фотографій церков, храмового начиння, ікон маріупольських греків, зроблених М. Рєпніковим у 1913 р. [9]. Аналогічна колекція зберігається у Кримському республіканському краєзнавчому музеї та описана в науковій статті М. Араджиони [10].

Кінець 1920-х рр. був часом перегляду діяльності етнографічних музеїв СРСР у зв'язку з новою суспільно-політичною ситуацією, що склалася у країні. Відповідно до головного положення, згідно з яким формувалися програми діяльності етнографічних музеїв, вони повинні були віддзеркалювати впровадження національної політики й демонструвати розвиток національних культур. У результаті фотоматеріали про маріупольських греків, що відображають побут і культуру греків Приазов'я, були передані етнографічному відділу Державного Російського музею від Маріупольського музею краєзнавства 28 травня 1929 р. [11].

Усі розглянуті колекції дають можливість детальніше познайомитися з етнічною специфікою маріупольських греків. Колекції РЕМ висвітлюють явища народної культури кінця XX — початку XX ст. Слід зазначити, що кожний експонат і фотодокумент представляє науковий інтерес, оскільки несе інформацію, яка на сьогодні є унікальною. Завдяки колекціям РЕМ ми можемо зробити аналіз специфіки й етнокультурної спорідненості традиційної грецької культури з культурою інших народів, а це допомагає глибше зрозуміти етнічні процеси серед греків Приазов'я.

Маріупольський краєзнавчий музей невдовзі після його заснування у 1920 р. започаткував свою етнографічну колекцію. Значна увага в цій роботі надавалася культурі греків Приазов'я, що відповідало державній політиці розвитку національних меншин. У 1925 р. завідувач музею І. Коваленко розробив програму вивчення грецького населення Маріупольської округи. Одним із пунктів плану дослідження було «вивчення побуту (одяг, житло, знаряддя, їжа, мова та писемність, звичаї та обряди) і збирання відповідного матеріалу для експозиції музею» [12]. Завдяки діяльності І. Коваленка було зібра-

[1] Там само. — №23/1—3.

[2] Там само. — № 29/1—30, 31. На фото зображено м. Маріуполь та с. Мангуш.

[3] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. Мариупольские греки. «Коллекция приобретена от Н.И. Репникова на средства этнографического отдела Государственного Русского музея».

[4] Там само. — № 1—13.

[5] Там само. — № 16, 17.

[6] Там само. — № 15, 18—21.

[7] Там само. — № 57—69.

[8] Там само. — Кол. 3071. — № 22—54.

[9] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3283. — 125 од. зб.

[10] *Араджиони М.А.* О материалах Н.И. Репникова по этнографии мариупольских греков в фондах Крымского республиканского краеведческого музея // Крымский музей. — Симферополь, 1994. — С. 82—89.

[11] РЕМ. — Фототека. — Кол. 4929. На фото зафіксовано різні типи традиційного одягу: греки в кожухах із с. Ст. Крим, грек Абельмаз Анастас Михайлович із с. Ст. Крим, грек у старовинному одязі із с. Багатир, старі жінки у чорних хустках із с. Сартана, дівчина-грекиня із с. Ст. Крим; фото сільськогосподарського знаряддя: дерев'яний плуг «сабан», що вийшов із користування у середині XIX ст., житель с. Ст. Крим Єлисей Андрійович Кіор з ручною сівалкою «темече». Вила «бешнармах» і грати ремінні для віяння зерна із с. Ялта ; фото, де зображена обробка вовни: прядка із с. Ст. Крим; прядка з експозиції МКМ, пристосування для намотування пряжі — «чахр» і «анем»; фото будови і житла (7 шт.), розповсюджених у селах Ялта і Сартана, а також типове «вогнище» у с. Ст.Крим; чабанський віз із с. Сартана; посуд (6 шт.): дерев'яна ступа для розмелювання зернових із с. Ст. Крим, фото посуду з червоної міді й глеки із глини, завезені греками з Криму. Фото з експозиції МКМ; одяг (4 шт.): старовинна сукня грекині із с. Сартана, весільна сукня для нареченої і старовинні черевики, старовинна грецька сорочка, чоловічий халат весільний шовковий; вишивка (22 шт., с. Сартана) із грецьких тканин «тохма» або «хибриз», короткі рушники, наволочки для довгої подушки «ястих» на «софу», довгі рушники для прикрашання стін; сім'я і догляд за дитиною (2 шт., с. Ялта): кримська колиска «тукниц» або «хрим бешики»; вірування (11 шт., с. М. Янісоль, Чердаклі, Сартана) : Панаїр — боротьба, перегони, приготування обіду, молебен перед початком обіду, загальний вигляд двору на Панаїр у Сартані, почесний стіл, де старі обідають у с. Сартана, вівці з числа жертовних тварин у с. Сартана, вулиця під час Панаїру; Музичні інструменти (1 шт., с. М. Янісоль): тулуп-зурна — старовинний музичний інструмент.

[12] Протягом 1927—1930 рр. музеєм було організовано кілька етнографічних експедицій у грецькі села: Ялту, Урзуф, Мангуш, Сартану, Македонівку, Старий Крим, Чердаклі, Чермалик, Малу Янісоль, Ласпу, Карань, Старогнатівку, Керменчик. Польові дослідження проводили завідувач музею І.П. Коваленко, завідувачка етнографічного відділу Н.С. Коваленко, завідувач історико-археологічного відділу П.М. Піневич, фотограф М.Н. Улахов та ін. Вони координували свої дії

но значний етнографічний матеріал із традиційної культури греків.

Сьогодні матеріали МКМ з етнографії греків Приазов'я демонструються у експозиції відділу історії дорадянського періоду, у Музеї народного побуту жителів Приазов'я, у Музеї історії та етнографії греків Приазов'я (с. Сартана) [1]. Сучасна грецька етнографічна колекція Маріупольського краєзнавчого музею (МКМ) нараховує понад 700 експонатів. Загалом це предмети побуту греків Приазов'я: сільськогосподарський реманент, знаряддя праці ремісників, предмети оздоблення житла, одяг, прикраси, колекція церковної атрибутики [2].

Варто звернути увагу на зміни у фіксації фондових зібрань. Вони змінювалися двічі: з 1948 р. музейні предмети систематизувалися згідно із приналежністю до відділу; з 1978 р. — згідно із групою зберігання, де в основу систематизації покладено матеріал виготовлення. Сьогодні етнографічні матеріали розподіляються так: ТКО (тканини, шкіра, одяг), МД (метал, дерево), КСП (кераміка, скло, пластмаса), Ф (фото), Д (документи), Н (неґативи), П (інші). Назви предметів у картотеці зроблені російською або українською мовою і не відображають грецьку термінологію [3].

У експозиції Музею народного побуту жителів Приазов'я представлено загальний вигляд внутрішнього оздоблення кімнати, в основу якого покладено фотоматеріал типового грецького житла [4]. Ремесла маріупольських греків представлені текстильними й килимовими виробами, пов'язані з виготовленням необхідних у господарстві речей, предметів убрання житла. У МКМ зберігаються різноманітні полотна, візерункові тканини, пояси, скатертини й рушники, виконані різною, часто дуже складною технікою, прикрашені вишивкою [5]. Унікальними є зразки ткацтва та вишивки, різноманітні за технікою, рівнем виконання і функціями. За характером орнаментації ткацькі вироби поділяються на дві основні групи: з рослинним орнаментом (стилізовані квіти) і геометричними малюнками [6].

Предметом етнографічного вивчення є металевий посуд, збагачений елементами античної, тюркської та слов'янської культур, тому особливий інтерес викликають його форма, орнамент і написи, а також 115 малюнків писанок, зібраних у грецьких селах протягом 1928 р. співробітником музею Н. Коваленко.

із співробітниками Науково-дослідного інституту історії літератур та мов Заходу і Сходу та Асоціації сходознавства України.

Про характер зібраного етнографічного матеріалу красномовно розповідає звіт І.П. Коваленка за 1926—1927 фінансовий рік: «... приобретены большие коллекции: а) ковров различных рисунков; б) дорожек; в) шерстяных тканей (окрашенных), шерстяных тканей простых; г) полотняных тканей оригинальных рисунков; д) полотенец из шелковой и льняной ткани, вышитых оригинальным рисунком: двухсторонним типа «марама», «ишлеме юзьбез» и «тохма юзьбез»; е) цветных узорчатых тканей типа «тохма» для украшения стен дома,... кружев, других женских рукоделий. Отдел располагает богатой коллекцией художественных местных пасхальных писанок «иканыча»; коллекцией хлебных изделий разных типов; богатой коллекцией экспонатов религиозно-семейного обихода; коллекцией женских головных украшений из серебра, меди, камней и жемчуга; коллекцией одежды свадебной; небольшой коллекцией предметов домашне-хозяйственного обихода; огромной коллекцией амулетов — фетишей от различных болезней; ... коллекцией оригинальной медной посуды, ... выдающееся место занимает коллекция предметов религиозного культа ручной работы из крымского серебра и предметы культа шитые золотом, серебром и шелком».

Слід зазначити, що з 1930 по 1932 рр. співробітником Маріупольського музею краєзнавства був відомий український фольклорист, збирач народних пісень і композитор М.П. Гайдай. У тяжких умовах голодомору він працював у селах, де записав на фонограф, розшифрував та підготував до друку близько 600 примірників збірника грецьких пісень.

Чергове значне поповнення фондів Маріупольського музею відбулося у 1967 р. Жителька с. Сартана В.С. Гумеч — аматор музейної справи — зібрала та передала колекцію тканин, вишивок, посуду, писанок тощо. Пізніше В.С. Гумеч разом з Д.М. Ярмаш створили музей на громадських засадах у рідному селі. У 1974 р. після його ліквідації до Маріуполя надійшло ще 130 оригінальних експонатів з історії та культури греків Приазов'я. У 1980 — 1990 рр. співробітники Маріупольського краєзнавчого музею час від часу здійснювали поїздки у грецькі села південної частини Донецької області. Зазвичай вони мали комплексний характер: з читанням лекцій, відвідуванням шкільних і народних музеїв, збором експонатів. Див.: *Пономарьова І.С., Божко Р.П.* Традиційна культура Маріупольських греків в експозиції Маріупольського краєзнавчого музею (до 85-річчя Маріупольського краєзнавчого музею // Схід. — 2005. — № 1. — С. 44—48.

[1] У 1989 р. було відкрито філію МКМ — Музей народного побуту жителів Приазов'я. Співробітник Н.А. Тиркалова, яка є глибоким знавцем етнокультурних явищ, що відбуваються на півдні Донецької області, створила нинішню експозицію культури і побуту греків Приазов'я. У 1992 р. статус філії Маріупольського музею отримав також Музей історії та етнографії греків Приазов'я у с. Сартана, створений ініціативною групою за участю І.А. Папуша, Л.Н. Кір'якова та ін. Філія має самостійні фонди. Співробітники Маріупольського краєзнавчого музею значну увагу приділяють вивченню і популяризації історії та культури греків Приазов'я. Див.: *Пономарьова І.С.* Відображення етнокультури греків Приазов'я в колекції Маріупольського краєзнавчого музею // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. — 2003. — № 15. — С. 63.

[2] МКМ. — Фонди. Книга поступлений 1948 г. — Т. 2—7. Предметы традиционной культуры приазовських греков.

[3] Щоб не було плутанини, ми акцентуємо увагу на тому, що дослідники традиційної культури маріупольських греків другої половини XX ст. Ю.В. Іванова, О.Р. Будіна, М.А. Араджионі використовували у своїх працях кількісну фіксацію експонатів (наприклад, прикраси того часу позначаються №1606, 1974, 2347 та ін., а сучасна фіксація виглядає наступним чином — 130 МД, 616 МД, 813 МД). Тому у дослідника, який не зовсім розуміє, про що йдеться, можуть виникнути різночитання.

[4] МКМ. — Фонди — № 6768 Ф (с. В. Каракуба, 1930).

[5] Там само. — № 407 ТКТ (с. Богатир, поч. XX ст.); № 421 ТКО (с. Старобешеве, кін. XIX ст.); № 422, 425 ТКО (с. Чердаклі, кін. XIX ст.) № 329,440, 446 (с. Ст.Ласпа, кін. XIX ст.); № 455 ТКО (с. Ст. Керменчик, кін. XIX ст.); № 437, 464, 484 (с. Сартана, 1890 р.); № 476 ТКО (с. Ст. Камар, поч. XX ст.); № 471, 472 ТКО (с. Ст. Камар, поч. XX ст.); № 316, 318, 438, 451, 468, 473 ТКО (Маріуполь, кін. XIX ст. — поч. XX ст.).

[6] Там само. — Фонди. — № 481,484, 497, 577 ТКО.

У МКМ представлені деякі зразки жіночого й чоловічого одягу. Речове зібрання органічно доповнює фотоколекція, яка допомагає з'ясувати способи носіння одягу. На жаль, повний комплект одягу не зібраний. У фондах МКМ зберігається традиційний одяг: тунікоподібні сорочки з ромбовидними ластками [1], жіночі головні убори — хустки та періфтари [2], численні мідні та срібні прикраси — хан'яр [3], сережки, амулети, шпильки, пряжки і пояси тощо [4]. Чоловічий одяг у музеї практично відсутній, за винятком сорочки та комплекту одягу вівчаря, що складається зі штанів, сорочки, пояса і постолів.

Нині у Маріупольському краєзнавчому музеї нараховується понад 5000 фотографій, але фото маріупольських греків не відокремлені. На жаль, потрібно зазначити, що авторство більшості з наявних фотографій невідоме, оскільки під час евакуації архів постраждав. Здебільшого фотографії відносяться до кінця 1920-х рр., коли було переглянуто діяльність музеїв СРСР у зв'язку з новою суспільно-політичною ситуацією в країні. Головна вимога, на якій базувалися програми діяльності етнографічних музеїв, — впровадження національної політики й демонстрація розквіту національних культур. У межах цього напрямку у 1928—1929 рр. були підготовлені фотоматеріали про маріупольських греків, що відображають побут і культуру греків Приазов'я [5]. На сьогодні фото в МКМ можна згрупувати за такими темами — антропологічні типи, сільськогосподарські знаряддя, ремесла, житло та оздоблення, одяг, сімейне життя, вірування, музичні інструменти й танці. У фондах зберігаються негативи, на яких зафіксовані об'єкти та явища традиційної культури маріупольських греків. Вони зроблені протягом 1928—1930 рр. і на сьогодні нараховують 163 од. зб., але більшість із них є копіями зазначених вище фотографій.

Статистичні дані зафіксовані у матеріалах Маріупольського Грецького суду та документах під назвою «Ревизские сказки» у зв'язку з проведенням у Росії переписів населення 1782 р. [6], 1795 р. [7], 1811 р. [8]. Справи Маріупольського Грецького суду — адміністративного, поліцейського та судового органу маріупольських греків містять і багатий історичний та деякий етнографічний матеріал з м. Маріуполя та грецьких сіл [9].

У результаті реформування музейної системи 1956—1957 рр. значна частина етнографічної колекції Краєзнавчого музею м. Жданов (Маріуполь) була передана до обласного краєзнавчого музею у м. Сталіно (Донецьк). Донецький обласний краєзнавчий музей, заснований у 1924 р., — один з найбільших краєзнавчих музеїв в Україні. Грецька колекція ДОКМ налічує 2215 одиниць зберігання предметів традиційної культури маріупольських греків. Поповнення колекцій здійснювалося за рахунок проведення етнографічних експедицій, роботи з населенням міста та сіл, шляхом передачі експонатів від різних установ, купівлі у населення [10]. До колекції входять: рідкісні взірці тканин, вишивок, жіночого одягу, головних уборів, настінних прикрас, металевих виробів жіночих грецьких прикрас, грецьких вотивів-амулетів [11].

Нині в ДОКМ ведеться копітка робота з існуючим фондовим зібранням. Пріоритетним напрямом наукової діяльності є дослідження музейних зібрань, науковий опис, класифікація, систематизація та подальша каталогізація музейних предметів [12].

Музейні предмети, представлені в РЕМ, МКМ, ДОКМ, відображають етнічні процеси, що відбувалися і відбуваються у середовищі греків Приазов'я. Поряд з іншими джерелами вони дають додаткову

---

[1] Там само. — № 392 ТКО (с. С. Крим, поч. XX ст.); № 393 ТКО (с. Стила, поч. XX ст.); № 395 ТКО (с. Ст. Керменчик, поч. XX ст.); № 396 ТКО (Маріуполь, поч. XX ст.).

[2] Там само. — № 409 (с. Ст. Крим, поч. XX ст.); № 413 (с. Чердаклі, поч. XX ст.); № 415 (с. Чердаклі, поч. XX ст.); № 424 (с. Чердаклі, кін. XIX ст.); № 427 (с. Маріїнка, церква, поч. XX ст.); № 456 (с. Сартана, поч. XX ст.); № 470 (Маріуполь, поч. XX ст.); № 474 (с. С. Крим, поч. XX ст.); № 475 ТКО (с. Чердаклі, поч. XX ст.).

[3] Там само. — № 130 МД (с. Старогнатівка, поч. XIX ст.); 642 МД (с. Каракуба, поч. XIX ст.).

[4] Там само. — № 108—109 МД (с. Сартана, поч. XIX ст.); № 112—117 МД (с. Анадоль, поч. XIX ст., збір 1927 р.); № 141, 143—154 МД (с. Каракуба, поч. XIX ст.); № 105 МД (с. Сартана, поч. XIX ст.); № 813 МД; № 519, 107,175 МД.

[5] Значна частина фотографій МКМ (71 од. зб.) була передана етнографічному відділу Державного Російського музею 28 травня 1929 р.

[6] Там само. — Спр. 3461—3470-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Книга переписи населения «Ревизские сказки».

[7] Там само. — Спр. 3469-Д. Ревизская сказка г. Мариуполя о городских жителях 1795 г.

[8] Там само. — Спр. 3470-Д. Книга переписи населения «Ревизские сказки» г. Мариуполя.1811 г.

[9] Збережені матеріали відносяться до періоду 1782—1858 рр. Див.: МКМ. — Фонди. — Спр. 3461—3470, 3473—3484, 3500—3504, 3523—3529, 3563—3570, 6218—6226, 6238—6243, 6253—6277-Д.

[10] ДОКМ. — Фонди. Книга надходжень 1956—1957 рр. Предмети традиційної культури маріупольських греків, передані із Жданівського краєзнавчого музею у 1956—1957. — Фонди. Книга надходжень 1956—1957 рр.

[11] Там само. — МД 1019 (метал), МД 242, 247, 491, 492 (срібло), МД 227, 235, 236, 237, 241, 248, 252, 459, 489, 497, 525—530, 545, 1000 (срібло), МД 221, 224, 238, 249, 344, 448, 480, 487, 513, 524, 1003, 1094 (срібло), МД 208, 209, 211, 213, 214, 217—223, 228, 230—232, 234, 239, 240, 251, 243—246, 255—257, 260, 261, 265, 266, 255—257, 260, 265, 266, 269—276, 279—292, 299, 304—306, 308—313, 317, 321—324, 326, 330, 332, 334—337, 341, 462—465, 730, 472, 675, 474—479, 481—486, 499, 500, 502, 504—506, 509, 515, 516, 519, 531—531, 536—541, 674 (срібло, чеканка), МД 215, 216, 498 (срібло), МД 590 (метал).

[12] *Горбова М.В.* Вотивные привески в собрании Донецкого областного краеведческого музея. Каталог. — Донецк, 2003.

можливість для вчених простежити генетичні, історичні й культурні зв'язки та допомагають заповнити прогалини у вивченні етнічної історії цього народу.

Важливим джерелом дослідження етноісторичних явищ є публікації у грецьких періодичних виданнях, які виходили у 1930-х рр.: газетах «Комунистис» и «Коллективистис», журналах «Пионерос» и «Махитис». Особливо цікавою для вивчення життя грецької громади є газета *Κολλεχτιβιστις* (Колективіст) — орган Донецького обкому і Маріупольського ГК КП(б) України, яка видавалася грецькою мовою в м. Маріуполі в 1930—1937 рр. [1].

Широку джерельну базу нашого дослідження репрезентують польові матеріали, зібрані під час етнографічних експедицій 1991—2005 рр. [2]. Експедиційна робота проводилась у 21 грецькому населеному пункті Великоновосілківського, Першотравневого, Тельманівського і Старобешівського районів Донецької області.

Робота проводилася відповідно до сучасних вимог. Збирання фактологічного матеріалу здійснювалося за заздалегідь розробленими програмами та анкетами, фіксувалася шляхом фотографування, магнітофонних записів, замальовок, використання анкет. У процесі роботи нами були підготовлені та опубліковані анкети, які обговорювалися та затверджувалися на засіданні кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка [3].

Зібрані нами матеріали вміщують описи обрядів і звичаїв, описи явищ матеріальної культури, дані опитувань інформаторів, анкети та запитальники. Для збирання польового етнографічного матеріалу використовувалися методи безпосереднього спостереження, опитування інформаторів (переважно людей літнього віку).

Під час польової експедиційної роботи було опитано понад 2500 інформаторів. Записано на фоноплівки 24 години зразків народної творчості: музика, пісні, молитви, а також розповіді про традиційну культуру грецького населення. Зроблено понад 1000 фотографій. Предмети матеріальної культури, зібрані під час польових етнографічних досліджень, були передані до Музею культури народів Приазов'я Маріупольського державного гуманітарного університету.

Для дослідження традиційної культури та етнічної самосвідомості греків українського Приазов'я використовувалися такі методи: інтерв'ю, анкетування, картографування та робота із запитальниками, які були складені на основі нових авторських розробок. Найбільш дієвим є етнографічний метод безпосереднього спостереження серед мешканців грецьких населених пунктів та м. Маріуполя. Поряд із хронологічними дослідженнями використовувалися методи етносоціологічного опитування для вивчення самоідентифікації та етномовної ситуації в реґіоні у середовищі грецького населення. Розроблений запитальник складався із 90 запитань, зведених у три блоки. Перший — запитання, що фіксували стать, вік, освіту, професію, сімейний стан; другий блок містив запитання про етнічну ідентифікацію, мовну компетенцію та мовні орієнтири; третій — висвітлював питання міжетнічних і міжетногрупових відносин у реґіоні на рівні родини, друзів, сусідів та міграційні настрої серед греків Приазов'я. Було заповнено 1345 анкет у грецьких населених пунктах, де мешкають греки-еллінофони та греки-тюркофони. У ході дослідження проводилося опитування серед греків за принципом випадкового відбору респондентів. Обрані села середні за чисельністю та існують з XVIII ст., тобто з періоду переселення греків до Приазов'я.

У нашому розпорядженні маємо експедиційні матеріали члена-кореспондента АН України В. Наулка, який у 1960—1970-х рр. проводив польові етнографічні дослідження серед греків Донецької області. Як джерело для вивчення етнічної специфіки традиційної культури румеїв та урумів ці матеріали мають вагоме значення. Нами опрацьовані й польові зошити В. Наулка. Чотири польові зошити вміщують описи обрядів, одягу, знарядь праці у грецьких населених пунктах, а також дані, що характеризують соціально-економічну ситуацію серед грецького населення [4].

Дослідивши джерела та історіографію з етнічної історії греків Приазов'я, ми можемо зазначити, що найбільш розробленою є проблема еміграції грецького населення Кримського ханства до Азовської губернії — питання мотивів та причин її здійснення, ролі окремих політичних діячів у організації переселення у контексті загального колонізаційного

[1] Газета «Κολλεχτιβιστις» (Колективіст) — 972 номери: 1930 р. — 12; 1931р. — 66; 1932р. — 67; 1933р. — 100; 1934 р. — 114; 1935 р. — 139; 1936 р. — 162; 1937 р. — 172 зберігаються в Російській державній бібліотеці (РДБ) та в Російській національній бібліотеці (РНБ).

[2] Архів Маріупольського державного гуманітарного університету (далі — Архів МДГУ). — Ф. 1. — Спр. 06-3. —Арк. 1—2567.

[3] *Пономарева И.С., Назарьев Е.И.* Практический комплекс по изучению этнического самосознания и этноязыковой ситуации среди греков Приазовья (урумов и румеев). — Мариуполь, 2003; *Пономарьова І.С.* Теоретико-практичний комплекс по вивченню грецької общини Приазов'я. — Маріуполь, 2003.

[4] *Наулко В.І.* Польовий зошит. — № 1—4. — Маріуполь, 1967—1970 рр. Матеріали польових етнографічних досліджень В.І Наулко люб'язно передав автору.

процесу, що розгорнувся на південноукраїнських землях у XVIII — на початку XIX ст.

Фактичний матеріал з історії та традиційної культури греків, що був накопичений у XIX — першій половині XX ст., сьогодні надзвичайно цінний з огляду на масштаби втрат, яких зазнали чимало архівних та музейних фондів дожовтневого періоду. Це ґрунтовна база для подальших історико-етнографічних розвідок. Дослідження другої половини XX ст. підготували фундамент щодо комплексного аналізу етнокультурних явищ у грецькій спільноті.

На сучасному етапі багатим джерельним матеріалом характеризуються праці дослідниці А. Гедьо [1]. У монографії «Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII — початок XX ст.)» авторка аналізує основні архівні зібрання з історії грецької общини Приазов'я. Вона чітко виокремлює три великі масиви джерел: акти державного управління та діловодства, статистичні та картографічні матеріали, які ґрунтуються на ревізіях та переписах; наративні джерела — матеріали експедицій, щоденники, записи, повідомлення, мемуари. У додатках опубліковано джерела з державного управління та діловодства [2].

У праці А. Гедьо «Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII — XIX ст.» опубліковані документи, що висвітлюють особливості політико-правового статусу та соціально-економічного розвитку грецької громади [3].

Певне значення у вивченні етнічної історії мають краєзнавчі роботи. Так, фахівцями Мелітопольського державного педінституту була підготовлена та опублікована праця із народознавства «Народи Північного Приазов'я», у якій подано матеріали з побутово-традиційної культури греків [4]. Серед греків-краєзнавців виділяється яскрава постать М. Хороша (Луїс) — мешканця села В. Янісоль, організатора та керівника фольклорного ансамблю «Тернихор». Протягом багатьох років він збирав матеріали з духовної культури греків Приазов'я [5]. У 1996 р. вийшла його збірка під назвою «Яліта», де опубліковані легенди й перекази, народні жарти, описи свят та обрядів румеїв і урумів, які мешкають на Донеччині [6]. Слід зазначити, що за краєзнавчу діяльність по збиранню матеріалів духовної культури М. Хорош удостоєний звання лауреата обласної премії ім. Іонова. Друга книга — «Янісольские рассветы» — видана при сприянні Г. Попова, є історико-етнографічним есе [7].

У наш час місцеві краєзнавці готують до видання історії своїх населених пунктів. Уродженець с. Чермалик В. Хасхачих упродовж багатьох років збирав матеріали з історії та традиційної культури своїх односельчан, унаслідок чого в селі відкрився музей «Бойової та трудової слави». Усі матеріали музею увійшли до книги «Історія села Чермалик» [8]. У 2002 р. видана книга І. Папуша «Сартана: прошлое и настоящее» [9], у якій також багато уваги приділено історії радянського періоду грецького населеного пункту. Видання прикрашають численні ілюстрації та фотографії. Історію та традиційну культуру с. Стара Ласпа подав у книзі «Село над Кальмиусом: Очерки истории села Старая Ласпа» мешканець села В. Душка [10]. Причин переселення греків до України торкнувся і краєзнавець Л. Кузьменков [11], який проаналізував існуючі концепції щодо міграції греків із Криму.

Глибокі краєзнавчі дослідження були здійснені Л. Яруцьким. Його публікації містять багато цікавих відомостей про реліквії маріупольських греків – ікону св. Георгія та гробницю митрополита Ігнатія, про постать самого митрополита Ігнатія. Загалом слід зазначити, що тема духовно-релігійного життя греків Маріупольського повіту переважає у дослідженнях автора. Так, у праці «Мариупольские храмы вчера и сегодня» представлені малюнки та історичні свідоцтва про зруйновані за радянських часів

---

[1] ***Анна Володимирівна Гедьо*** — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України» Інституту історії України НАН України. Автор понад 50 наукових праць із проблем історії та джерелознавства грецьких громад України середини XVII—XIX ст. Див.: *Гедьо А.В.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII—XIX ст. — К., 2005. — С. 416.

[2] *Гедьо А.В.* Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII — початок XX ст.) — К., 2001.

[3] *Гедьо А.В.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII — XIX ст. — К., 2005.

[4] Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). — Запоріжжя, 1997.

[5] *Хорош Н.А.* Поговорки и пословицы греков Приазовья // ГУИС. — С. 155—157; Обрядовые песни («колядки») в фольклоре греков Приазовья // УПС. — К., 1995. — С. 162—164; Солдатские песни греков Приазовья // УПСПС. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 407—411.

[6] *Луіс (Хорош) М.О.* Яліта. Вірші, легенди, народні усмішки. — Донецьк, 1998.

[7] *Луис (Хорош) Н.* Янисольские рассветы. — Великая Новоселка, 2003.

[8] *Хасхачих В.И.* История села Чермалык. — Мариуполь, 2001.

[9] *Папуш И.А.* Сартана: прошлое и настоящее (взгляд сквозь годы). 1778—2000 гг. — Мариуполь, 2002.

[10] *Душка В.* Село над Кальмиусом: Очерки истории села Старая Ласпа. — Донецк, 2005.

[11] *Кузьменков Л.Н.* Переселение греков в Северное Приазовье в 1778—1780 гг. (Причины и следствия). — Мариуполь, 1997.

грецькі церкви. Загалом сфера інтересів краєзнавця досить різноманітна [1].

До сьогодні збереглося мистецтво народної хореографії греків, але дослідження цього мистецтва практично не проводилося. Існують лише описи деяких фігур танців маріупольських греків, зроблених дослідниками кінця XIX — початку XX ст. [2]. Винятком є методичний посібник С. Зайченка «Танці греків Приазов'я» [3], де вміщено опис трьох найбільш розповсюджених грецьких танців. Як професійний хореограф і великий ентузіаст, С. Зайченко записав і поставив танці у відомому грецькому ансамблі танцю з с. Сартана «Сартанські самоцвіти» [4].

Розглянуті література та джерела дають нам можливість досліджувати етнічну історію греків Приазов'я із урахуванням головних атрибутів етнічної спільноти [5], а також прослідкувати збереженість і зміни у культурно-побутових явищах греків протягом кінця XVIII — початку XXI ст. Аналіз опублікованого та опрацьованого нами матеріалу допомагають переосмислити історичні процеси та специфіку традиційної культури приазовських греків.

---

[1] *Яруцкий Л.* Куинджи Архип Иванович. Рассказы о художнике. Воспоминания современников. Художественная критика. Документы. — Донецк, 1998; Мариупольская мозаика. Рассказы краеведа. — Т. 1. — Мариуполь, 1998; Мариупольская мозаика. Документальные повести и рассказы краеведа. — Т. 2. — Мариуполь, 2002; Мариупольская старина: Рассказы краеведа. — М., 1991; Выдающиеся греки-мариупольцы — Мариуполь, 1991; Мариупольские храмы: вчера и сегодня. Историко-краеведческий очерк для верующих и неверующих. — Мариуполь, 1991.

[2] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 46; *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 124, 126, 127.

[3] *Зайченко С.А.* Танцы греков Приазовья. — Мариуполь, 1995.

[4] *Гайтан М.Г.* Истоки: Документальная повесть на основе фактического материала и архивных справок, фотографий, писем, телеграмм. — Донецк, 2006. — С. 100.

[5] *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 30.

IRYNA PONOMARYOV

Розділ II.
ЕТНОДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У СЕРЕДОВИЩІ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ПРИАЗОВ'Я

2.1. Переселення греків до Азовської губернії

У останній чверті XVIII ст., після остаточного приєднання Північного Приазов'я до Російської імперії, царський уряд вжив низку заходів з метою прискорення його заселення. Найбільш відчутним було переселення кримських християн у 1778 р. до Азовської губернії, яке очолив митрополит Готський і Кафський Ігнатій [1]. Ми не будемо зосереджуватися на питаннях переселення греків із Криму, бо протягом XIX — XXI ст. навколо цієї проблеми постійно ведуться дискусії про причини та мету переселення, кому належала така ідея та яким чином вона здійснювалася. Усі ці питання ставились у зв'язку з відсутністю або недостатністю дослідження джерел. На сьогодні у працях М. Араджионі [2], А. Гедьо [3], С. Калоєрова [4], Р. Саєнко [5] на основі багатьох джерел висвітлюються ці явища в історії маріупольських греків. Щодо мотивів переселення, то вони визначаються як економічними, так і соціально-політичними чинниками [6]. Але ці питання не є предметом нашого дослідження.

Маріупольські греки є нащадками переселенців з кримських сіл, які входили до турецького санджаку (або Кефінського каймаканства, який поділявся на Кефінський, Судацький та Мангупський кадилики) [7] із центром у Кафі та Бахчисарайського, Акмечетського, Карасубазарського каймаканств [8], які належали Кримському ханству. Причому уруми (греки-тюркофони) і румеї (греки-еллінофони) мешкали окремо в різних селах [9] і спілкувалися між собою в межах потреб господарської діяльності.

Поліетнічне та поліконфесійне населення Криму тривалий час було єдиним господарським механізмом. Значну частину доходів до казни Кримського ханства вносили греки-християни. Тому, коли в межах державної політики Російської імперії почалась підготовка до переселення греків до Приазов'я, у Криму почалися етнічні заворушення. У липні 1778 р. почалася міграція кримських християн на територію Російської імперії. За відомостями О.В. Суворова до Азовської губернії з Криму виїхало 31 386 християн [10], з яких 18 395 були греки. Але обставини були

---

[1] ***Митрополит Ігнатій*** (в миру Іаков Газадінов) — грек, родом із о. Фермія Кікладського архіпелагу. Навчався в Афонському монастирі. Член Вселенського патріаршого синкліту при Константинопольській патріархії. У 1771 р. у шестидесятирічному віці був обраний на митрополичу кафедру Готфії і Кафи. Див.: *Серафимов С.А.* Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // ЗООИД. — 1867. — Т. — С. 592.

[2] *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. — С. 49—53 ; *її ж* К вопросу о переселении приазовских греков в Крым // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 115—117.

[3] *Гедьо А.В.* Переселение греков из Крыма в Приазовье (Вымыслы и реальность) // Новые страницы в истории Донбасса. — Донецк, 1995. — Кн. 4. — С. 8—17; Переселення греків з Криму до Приазов я // Український історичний журнал. — 2001. — № 1. — С. 73—84; *її ж.* Політика Росії щодо Маріупольської грецької общини на підставі законодавчих актів // Історичні та політологічні дослідження. — Донецьк. — 2001. — № 4. — С. 29—35; *її ж.* Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVI — початок XX ст.). — С. 19—23.

[4] *Калоеров С.А.* Греки Приазовья: Аннот. библиогр. указ.; *його ж* — Греческие населенные пункты Приазовья XVIII — начала XX века / УПСПС. — Маріуполь, 1999. — С. 255—258; *його ж* — Из истории переселения греков в Приазовье и основания греческих населенных пунктов (по архивным материалам) / УГДДЗПС. — Маріуполь, 1996. — С. 56—58 (у співавторстві з А. В. Гедьо)

[5] *Саенко Р.И.* Из истории основания г. Мариуполя. — Мариуполь, 1997. — 11 с.; *її ж.* К вопросу об основании г. Мариуполя //ДППСДР. — Мариуполь, 1993. — С. 74—76.

[6] *Терентьєва Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.). — С. 154—155.

[7] *Бушаков В.А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — Київ. 2003. — С.32; *Кеппен П.И.* Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. — Спб, 1937. — С. 75—79.

[8] *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году // ЗООИД., 1888.-Т.14. —С.91 — 156.

[9] Карта рекогносцирование его высокопревосходительства г(оспо)д(и)на генерала порутчика и разных орденов кавалера Александра Васильевича Суворова часть полуострова Крым марта дня 1777 года. — Рукопись; Карта полуострова Крым с показанием на оной крепостей городов также магометанских христианских деревень. (1: 336 000), (8 верст в дюйме). — Рукопись.

[10] Ведомость от 18 сентября 1778 г., учиненная с показанием, сколько разного рода из крымской земли, каких городов и деревень отправлено в Россию христиан обоего пола мужского и женского, из оных коликое число оставшихся для торговли, зимующих тож своими расправами по домам значительно ниже сего. Див.: *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — С. Пб, 1885. — Т. 2 — С. 711—714.

не зовсім сприятливими. Серед переселенців поширювалися різні хвороби, які призводили до людських втрат [1]. За підрахунками грецьких дослідників, з Криму до Приазов'я переселилося 13 740 осіб, де вони зайняли 8 114 кв. км. (приблизно територію о. Кріт) [2].

Основними статистичними джерелами про грецькі населені пункти та кількість греків у Криму є Відомість О.В. Суворова [3], Відомості каймаканів [4] та Відомість митрополита Готфійського та Кефайського Ігнатія [5]. Але найбільш точною є Відомість О.В. Суворова, за повідомленням якого греки, грузини і волохи вийшли із 68 населених пунктів. За свідченням Ю. Кулаковського, переселення було здійснено, не дивлячись на протести як татар так і християн [6], за свідченням митрополита Ігнатія (1783) переселенці вийшли з 6 міст, 60 сіл і монастиря св. Георгія Ця невелика розбіжність, очевидно, пов'язана з неврахуванням останнім деяких населених пунктів. О.В. Суворов згадує міста: Бахчисарай, Балаклава, Козлів, Карасу, Ялта, Ескі-Крим і Кафа; села: Маріум, Улакли, Мангуш, Бешев, Стилю, Лака, Керменчик, Кубуш, Улусала, Біясала, Усири, Каськалія, Ласпа, Алсу, Камара, Корсань, Інкерман, Белбектой, Черкес-Кермень, Мармара, Богатир, Албатський, Аргин-Каракуба, Чердаклі, Барникой, Каракуба, Білсус, Малий Янісоль (Єнісала), Сартана, Чермалик, Аслама, Дюрмень, Улуні, Чиларкой, Аян, Салгирбаши, Єнісала, Дерміджі, Куруузень, Улуузень, Кучук-Узень, Нижня Аутка, Верхня Аутка, Масандра, Магарач, Никита, Урзуф, Кизільташ, Декрменський, Велика Лампада, Алушта, Імерет, Хукой, Орталан і Тапсан [7]. Доповнення до існуючих документів зроблено М. Араджионі. Дослідниця проаналізувала джерела, які зберігаються у державному архіві при Раді міністрів Автономної республіки Крим [8].

Загалом треба відзначити, що після переселення греків із Криму була зруйнована румейська та урумська топонімічна система, але завдяки праці філолога В. Бушакова ми маємо можливість висвітлити географічні та етнолінгвістичні умови щодо назв грецьких сіл [9].

Розбудова грецьких населених пунктів у Приазов'ї пов'язана з діяльністю митрополита Ігнатія, якого називають засновником Маріуполь [10]. Для розташування міста було запропоновано гирло річок Кальміус та Кальчик. Уся територія слободи і прилеглі місця були розбиті за спеціально розробленим планом поділу на ділянки. Кожна ділянка була пронумерована і номери складені в ящик, звідки кожний житель витягав свій номер і визначав свою ділянку. 26 липня (8 серпня за новим стилем) 1780 р. греки зайняли свої ділянки [11] і поклали початок місту Маріуполю. Загалом треба відзначити, що більшість джерел та дослідники XIX—XX ст. вказують на те, що Маріуполь був заснований греками [12].

Місто Маріуполь (за польовими матеріалами: *Маріамі, Маріамполь, Маріанполь, Маріопул, Маріуполь, Марнупіль, Марнополье, Марнопілля, Маріуполь, Шеєр)* [13] заселили тюркомовні греки з кримських міст: Балаклави [14] (Чембало) — 82 чол., 28дворів, Бахчисарая [15] — 1321 чол., 280 двор., Козлов (Гезльове, Евпаторія) [16] — 174 чол., 65 двор., Кара-су-базара (Білогірськ) — 1004 чол., 265 двор., Кафи (Кефе, Феодосія) [17] — 1643 чол., 166 дворів,

---

[1] *Гавриил.* Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию. Основание Готфейской и Кафийской епархии // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 200. — С. 197—204.

[2] *Τρουμπούκη Α.* Ο Ελληνισμός της Αζοφικής // Ελληνική Διεθνής Γλώσσα. — 2002. — Τεύχος 5 (49). — Σ. 494.

[3] *Дубровин* Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения. — Т. 2. — С. 714—716.

[4] *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783г. — С. 106—112; *його ж* Камеральное описание Крыма 1784г. // ИТУАК, 1888. — Вып. 6. — С. 36—64.

[5] *Лашков* Ф.Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г. — С. 136—151.

[6] *Кулаковский Ю.* Прошлое Тавриды. — С. 206.

[7] *Лашков* Ф.Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г. — С. 136—141.

[8] *Араджиони* М. Хозяйство греков Южного Крыма в середине XVIIIв. // Р.Ф. Кайндль і історична наука // Матеріали Міжн. наук. семінару «Кайндлівські читання». — Вижниця, 2004. — С.211.

[9] *Бушаков В.А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — С. 5.

[10] ІР НБУВ. — Ф.V.(ОТІС). — Спр.457. — Арк.116. Сборник архиепископа Гариила.

[11] ДААРК. — Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. 2557. — Арк. 2-2об. План строения г. Мариуполя на 596 дворов (жителей 1425 д. мп. и 1300 д. ж. п.) (февраль 1782г.).

[12] ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр. 11726. — Арк.15. *Піневич П.* До питання про грецькі привілеї на Маріупольщині. (Аграрне питання). 1929 р.; *Бушаков В.А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — С. 37; *Макаревский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской губернии. — Дніпроперовськ, 2001. — С. 997; *Реклю Э.* Земля и люди. Всеобщая география / Под ред. С.П. Зыкова. — Т. V. — С. Пб. — С.1112.

[13] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06—3. — Арк. 244, 351, 620-626.

[14] Balıklava (< тур. deniz, göl ve ırmaklarda balık yatağı olan yer — місце моря, озера чи річки, у якому збирається риба). Див.: Türkçe Sözlük. Cilt 1. — Ankara, 1998. — S. 210.

[15] Bahçe Saray (тур.) — «Садовий палац». Місто засноване у 1502—1503 рр. Ханом Менглі Гиреєм I, пізніше перетворилося на постійну столицю Кримського ханства. Див. *Туранли Ф.Г.* Літописні твори М. Сена та Г. Султана як історичні джерела. — К., 2000 — С. 83.

[16] Gözleve (тур.) — місто, розташоване на західному узбережжі Криму, збудоване з дозволу султана Сулеймана Кануні (роки правління 1520—1566) як морський порт. Див.: *Боплан Г.Л.* Опис України — К., 1990. — С. 51, 173; *Sertoğlu M.* Osmanlı Tarih Luğeti (Словник з Османської історії). — Istambul, 1985. — S. 252—253.

[17] Тюрк. Kefe — означає «тарілка від ваги». Це місто у XIV—X Vст. було центром генуезьких колоній у Криму, а здобуте тюрками, з

Марієн (Майрум, Майрам, передмістя Бахчисарая)- 75 дворів [1] та Белбека. Кримські переселенці володіли тюркською мовою (огузькі говори [2]).

Як бачимо, населення м. Маріуполя кінця XVIII ст. складали уруми з багатьох населених пунктів Криму, але найважливішу роль зіграли переселенці з Бахчисарая, різні частини якого мали назви: *Маріамполь*, *Калі* (або *Чуфут-калі*; серед жителів було багато караїмів), і *Маїрум* (*Маріам*, *Маурум*). Спочатку на новому місці, обмеженому морським узбережжям, Кальміусом і нижньою частиною його правої притоки Кальчика (Кальця), з'явилося декілька самостійних, але пов'язаних між собою населених пунктів. Назви деяких з них повторили найменування кварталів столиці Кримського ханства: *Бахчисарай* і *Маріуполь* [3]. З часом усі ці селища злилися в одне із загальною назвою Маріуполь.

Основу населення власне Маріуполя, головної частини майбутнього міста, складали жителі бахчисарайського селеща *Маріами* і *Калі*. Примітно, що ще наприкінці XIX ст. мешканців цього району Маріуполя в довколишніх грецьких селах називали *халелилер* (*халели*, *калеиль*, *калесі*), тобто «жителі Калі», тоді як переселенців з Феодосії, що поселилися дещо північніше, іменували *кефели* «феодосійці» (< *Кефе* < *Кафа*).

Щодо назви міста існує багато версій. Назва *Маріуполь* вперше зустрічається в ордері кн. Потьомкіна від 29 вересня 1779 р. *Марианополь* — це попередня назва Павлограда та *Маріенполь* [4], що значиться у грамоті Катерини II від 21 травня 1779 р. (але на карті до цієї грамоти місто позначене як Маріуполь). Назва Маріуполя залишається з 29 вересня 1779 р без зміни : на плані від 2 жовня 1779 р. і в Указі 24 березня 1780р. — Маріуполь [5]. І. Соколов з посиланням на джерела підкреслює, що своє місто Маріуполь греки тривалий час називали «Маріуполі» або «Маріамполі» [6].

Відмінність між кримською або бахчисарайською назвою *Маріамполь* і новим приазовським — *Маріуполь* — не лише фонетичного характеру. Перша частина складного топоніма *Маріамполь* пов'язана з біблійним ім'ям богоматері — *Маріам* (рум., урум. < арамейськ. *Maryam* < грец. *Μαριάμ* < *Μαρία*; тюрк. *ат* — мати), шанованим у румеїв і урумів, які сповідували православ'я. Друга його частина —*поль*, властива назвам селищ міського типу (< грец. *πόλις* — місто). Ще у XIX ст. була висунута гіпотеза про значення кримської назви Маріамполь — «місто Марії», даної поселенню «на ім'я чудотворної ікони Божої Матері» [7] — *Παναγιά*. Висловлювалося також припущення, що на честь чудотворної ікони Одігітрії Божої Матері було названо не тільки християнське село *Майрум* напроти Успенського скельного монастиря в Криму («обитель божої матері — Марії»), але і місто на березі Азовського моря. Цю ікону, як святиню, греки привезли з собою з Бахчисарая [8]. Тобто, топонім цей нібито не був перенесеним, а повторно виник у Приазов'ї.

Духовне життя маріупольських греків, відігравало значну роль. У Криму переселенці-християни мали 68 церков [9], які входили до Готфійсько-Кафійської єпархії [10], тому після прибуття до Маріуполя митрополит Ігнатій доклав багато зусиль для будівництва православних церков [11]. У перші роки свого перебування в Маріуполі він прводив богослужіння в Кальміуському Свято-Миколаївському храмі, який був побудований ще запорожцями. У 1780 р. було закладено декілька церков: Харлампіївська — міська, соборна церква для грецької общини (освячена 22 квітня 1782 р.) і церква Різдва Пресвятої Богородиці (освячена в 1782 р.) — для карасубазарських греків. У цьому ж році була закладена невелика Успенська церква, де була встановлена ікона

1475 року, стало важливим портовим містом османських володінь у Криму. Див. *Туранли Ф.Г.* Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. — С. 83. Але В. Радлов порівнює з араб.-турец. kafa — «череп». Див. *Радлов В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Т. 2. — С. 459.

[1] Назви кримських населених пунктів, із яких вийшли переселенці до Приазов'я та їхня чисельність, подаються на підставі наступних джерел: Гавриил, архимандрит (Розанов В.Ф.) переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 197—204; *Бертье-Делагард А.Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов в Тавриде. — С. 229—256; *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2. — С. 711—713; *Лашков В.В.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С. 136—141.

[2] *Гаркавець О.* Уруми Надазов'я. — С.14.

[3] Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С. 69—70; *Отин Е.С.* Топонимия Приазовских греков. — Донецк-Мариуполь, 2000. — С. 90—91.

[4] Слід зазначити, що на оригіналі грамоти Катерини II від 21 травня 1779 р., який зберігається у МКМ, помітні виправлення у тому місці тексту, де написана назва міста «Мариенполь», як російською так і грецькою мовами. Коли і при яких обставинах було зроблено виправлення, нам невідомо. Див. : МКМ. Фонди.

[5] І. Соколов зауважив, що назва Маріуполь «з погляду грецького словотвору не є вірною.: Див. ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 14773. — Арк. 69—70. *Соколов І.І.* З історії колонізації Маріупольщини.

[6] Там само. — С. 71.

[7] Мариуполь и его окрестности. — С. 69.

[8] *Макаревский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Днепропетровск, 2000. — С. 997.

[9] *Лашков Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г. — С.136—144.

[10] Готфійська єпархія існувала з 1678 р.

[11] *Калоеров С.А., Геде А.В.* Приазовские церкви греков, выведенных из Крыма // Проблемы греческой культуры Материалы Междун. науч.-прак. конф. — Симферополь, 1997. — С. 127—128.

Пам'ятна медаль «Здесь пристанище благотишное».1779. МКМ. Фонди. № 2468-ОМЗ. Фото А. Ладкіна.

Одігітрії Божої матері, як перша святиня. Для жителів Кефайського кварталу була закладена церква Феодоро-Стратилатівська [1]. У 1781 р. була освячена церква Марії Магдалини. Слід зазначити, що у Приазов'ї греки будували церкви на честь тих святих, які були у них в Криму [2]. Необхідно також звернути увагу на походження назви ікони Одігітрії Божої матері, яку вивезли греки із Криму [3]. Вона носить ім'я Бахчисарайської ікони Божої Матері, але відомі інші назви: Панагія, Кримська та Маріупольська ікона Богоматері [4]. Наші дослідження дали можливість висунути гіпотезу, що ця ікона була привезена греками із монастиря Панагії Сумельської [5], який розташований поблизу міста Трапезунда, куди вона була привезена з Афін. Переказ оповідає про те, що євангеліст Лука є автором цього зображення Богоматері [6]. Більш докладно цей переказ подано в «Історії святого монастиря Панагії Сумельської» [7]. Переказ, який повідомив грецький священик із Трапезунда під час свого перебування в 1850 р. у Бахчисараї, свідчить, що саме у сумельському монастирі знаходилася чудотворна ікона Богоматері, яка була перенесена в Бахчисарайську печерну скелю, «дійсно найдавніша ікона, що відноситься до часів Апостольських, є одна із тих 72-х ікон Богоматері, які приписують Євангелісту Луці» [8]. На старовинну ікону Бахчисарайської Божої матері указував і відомий вітчизняний історик і археолог М. Рєпніков, який відносив її написання до VIII—IX ст. [9]

Трансформацію назви міста Божої Матері у місто Маріуполь (в місто, яке має привілеї) [10] краєзнавець Л. Яруцький пов'язував із політичними аспектами діяльності митрополита Ігнатія [11]. Можливо, митро-

[1] *Макаревский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — С. 998—999.

[2] Ведомость [А.Л. Бертье-Делагарда] христианского населения, вышедшего из городов и деревень Крыма в 1778году, и оставшихся после него старых церквей / Публ. А.В. Малыгина // Крымский музей.— Симферополь,— 1995.— № 1/94.— С. 152—169. Цей документ зберігається у Кримському республіканському музеї. Він складений на основі Відомостей О. Суворова та митрополита Ігнатія.; *Лашков Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами.—С. 136—142.

[3] В Успенській церкві був образ Божої матері в срібній шаті. Він нагадував про передмістя Бахчисараю — Маріен. На іконі зберігся напис: «Моление всеблагочистивых христиан-содействием и помощию живущих в местности Мариен христиан. 20 апреля 1774 г.». Див.: ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 14773. — Арк. 71.

[4] Крымский Афон. Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях. — Симферополь, 1995. — С.13.

[5] Монастир Панагії Сумельської, згідно з однією із версій, був заснований у 386 р. Див.: *Σαμουηλίδης Χ.* Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού.— Αθήνα, 2002. — Σ. 91—94; *Σαμουηλίδης Χ.* Οδοιπορικό στον Πόντο. — Αθήνα, 1979. — Σ. 65; *Fallmerayer J.* Fragmente aus dem Orient, — Stuttgart und Tübingen, 1845. — Σ. 122; *Κυριακίδη Ι.* Ιστορία της παρά την Τραπεζούντα Ιεράς Μονής Σουμελά. — Αθήνα, 1898. — Σ α-νς, παράρτημα.

[6] *Грегоровиус Ф.* История города Афин в средние века от эпохи Юстиниана до турецкого завоевания. — СПб, 1900. — С. 24

[7] Цей переказ наводиться у праці «Ιστορία της ιεράς Μονής Παναγίας του Σουμελά», яка додається до книги «Η Θεία και Ιερά Ακολουθία των οσίων ... Πατέρων ... Βαρνάβα και Σωφρονίου των εξ'Αθηνών, και του ιερού Χριστοφόρου, των εν Μελά όρει ασκησάντων». — Лейпціг, 1775.

[8] *Белова С.Л.* Церковь Пресвятой Богородицы в г. Бахчисарае / Историческая справка / Крымреставрация.— Симферополь.— 1993. — С.13.

[9] ИИМК. РАН. — Ф. 10. — Спр.10. *Репников Н.И.* Материалы к археологической карте Юго-Западного Крыма.

[10] *Яруцкий Л.* Мариупольская старина. — М., 1991. — С.45.

[11] Там само — С. 45—46.

полит Ігнатій вкладав в нову назву міста подвійне значення. Ім'я Марія дослівно з давньоарамейського перекладається, як «перевага».

Співробітник МКМ Р. Саєнко назви Марієнполь—Маріанополь—Маріуполь розглядає в одному ряду з назвами інших міст Північного Причорномор'я у 70—80-і рр. XVIII ст.: *Сімферополь, Севастополь, Ставрополь, Мелітополь, Овідіополь*. Це провадилося в рамках державної політики Катерини II, яка була спрямована на територіальне приєднання південних земель з далекосяжною зовнішньополітичною метою [1]. Але є версія, згідно з якою Маріуполь називався так на честь цариці Марії Федорівни, дружини Павла I, на зразок грецького Κωνσταντινουπολις [2].

Під час наших польових досліджень у грецьких селах ми зафіксували, що сучасні мешканці грецьких населених пунктів назву міста Маріуполь пов'язують із іконою Божої Матері, яку переселенці привезли із Успенського монастиря до Азовської губернії як святиню. Греки довгий час відрізнялися глибокою релігійністю, і більшість літніх інформаторів підтримують саме цю версію [3]. Важливо, що на рівні історичної пам'яті уруми і румеї назву грецького міста пов'язують виключно із іконою Одігітрії Божої матері.

Крім Маріуполя, греками, грузинами та волохами в межах сучасної Донецької області було засноване 21 село: [4] Камара (Камар), Салгір Янісала або Великий Янісоль (Велика Новосілка), Керменчик (Старомлинівка), Богатир, Константинополь, Улакли, Бешев (Старобешеве), Каракуба або Велика Каракуба (Раздольне), Стила, Ласпа (Староласпа), Карань (Гранітне), Чермалик (Заможне), Малий Янісоль, Чердаклі (Кременівка), Мангуш, Ялта, Урзуф, Сартана, Старий Крим, Гнатівка, Чембрек [5]. Заснувавши нові населені пункти в Приазов'ї, греки зберегли їхні кримські назви. Топоніми мали значні розбіжності у вимові і написанні у зв'язку з безписемністю переселенців. Найчастіше жителі декількох кримських сіл селилися разом. Назви повторювали ті топоніми кримських сіл, з яких була більшість переселенців.

Митрополит Ігнатій, який організував переселення греків до Приазов'я, згодився на це при умові надання їм певних пільг, які в подальшому лягли в основу урядових документів: «Постанови кримських християн» від 16 липня 1778 р. і «Высочайшей грамоты об устройстве христиан-греков, выведенных из Крыма», яка була підписана російською імператрицею Катериною II 21 травня 1779 р. [6] Переселенцям відводились землі між річками Кальміусом і Бердою, Вовчою та Азовським морем [7], і греки могли користуватися багатьма пільгами, згідно з якими мали великі земельні наділи (по 30 дес. на душу), матеріальну допомогу для влаштування осель і продовольче забезпечення, довічне звільнення від військової служби та можливість займатися всіма видами промислів. Окрім того, греки отримали територіальну та духовну автономію та звільнялися на десять років від податків [8]. Згідно з п'ятим пунктом Жалуваної грамоти одним із привілеїв, наданих грекам-переселенцям, була можливість мати свій «суд, расправу и всю внутреннюю полицию» з виборних представників свого народу. Таким чином, для керівництва містом Маріуполем і селами указом Катерини II було створено Грецький суд — виборний орган самоврядування, що виконував адміністративні, поліцейські й судові функції у всьому повіті відносно всіх громадян грецької національності. На підставі цього документа все грецьке населення підрозділялося на духівництво, купців трьох гільдій, цехових, міщан і повітових селян, які користувалися правами вільних селян. Указом від 30 березня 1783 р. підтверджувалися права й обов'язки Грецького суду [9], який був гарантом громадянських прав та привілеїв маріупольських греків.

У 1780 р. в Маріупольському повіті була відновлена Готфейсько-Кефайська (Готсько-Кефайська) єпархія, яка у 1787—1799 рр. знаходилася у Феодосійсько-Маріупольському вікаріаті, а з 1799 р. грецькі церкви увійшли до складу Катеринославської єпархії [10]. Протягом XIX ст. церковне життя греків поступово позбулося етнічних рис. Загалом, треба зазначити, що адміністративно-судова автономія не відповідала вимогам Російської імперської політики, що призвело до її скасування і після цього, у другій половині XIX ст., почалися асиміляційні та інтеграційні процеси у грецьких населених пунктах.

---

[1] *Саенко Р.И.* Из истории основания г. Мариуполя. — Мариуполь, 1997. — С.11.

[2] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1986. — Т.1. — С. 574.

[3] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06—3. — Арк. 233, 455—461, 772—183, 1141—1263.

[4] ЦДІА України. — Ф. 1576. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 26 зв. Ведомость Мариупольского греческого суда от 21 августа 1781 года.

[5] *Кеппен* П.И. Крымский сборник. — С. Пб., 1836. — С. 100.

[6] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесе-ния. — Т. 3. (1779—1780). — С.Пб, 1887. — С. 194—197; История Донецкого края в документах и материалах XVII — нач. XX века. — С. 17—18.

[7] ПСЗ. — Собрание первое. — СПб., 1830. — Т. 20. — № 14879. — С.824.

[8] МКМ. Фонди. Спр. 3471. Жалованная грамота об устройстве христиан-греков, выведенных из Крыма; Там само. — Спр. 1520. Указ из Азовской губернской концелярии от 24 марта 1780 г.

[9] ПСЗ. — Собрание первое. — Т. 20. — № 14979; — Т. 21. — № 15700.

[10] *Калоеров С.А., Геде А.В.* Приазовские церкви греков, выведенных из Крыма // Проблемы греческой культуры: Межд. науч. — практич. конф. — Симферополь, 1997. — С.127—128.

2.2. Грецькі населені пункти у системі адміністративно-територіального поділу. Демографічні та етносоціальні явища

У Приазов'ї протягом кін. XVIII — поч. XX ст. відбулися значні демографічні зміни, які пов'язані зі складними процесами соціально-політичного характеру. Це стосується і маріупольських греків — румеїв і урумів, які внаслідок певної спільності етногенезу і етнічної історії і тривалого перебування в межах одних країн сформували багато спільних культурно побутових рис [1]. Але якщо розглядати глобальні демографічні зміни, то ми маємо прослідкувати динаміку чисельності греків за всі роки їх перебування у Приазов'ї. Дослідник В. Пірко наводить, що у перші роки свого перебування на нових місцях греки становили — 7,3 % від загальної частини населення і займали третє місце в етнічній структурі реґіону, де проживали представники понад 30 етносів [2]. А за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. тут проживали представники 133 національностей. Греки займають третє місце за чисельністю, але складають 1,6 % населення Донецької області [3].

Динаміку грецького населення протягом вказаних хронологічних рамок ми будемо досліджувати, залучаючи різноманітні джерела. Статистичні дані початкового етапу етнічної історії греків Приазов'я пов'язані з ревізькими казками, які зберігаються у різних державних установах — Державному архіві Запорізької області, Маріупольському краєзнавчому музеї, Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Що стосується адміністративно-територіального поділу, куди входили грецькі населені пункти, то у 1780 р. було створено Маріупольський повіт, а у 1807 р. — Маріупольський округ з окружним центром у Маріуполі, який разом із грецькими селами увійшов до складу Катеринославської губернії [4].

[1] *Наулко В.І.* Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.А. Зіневич та ін.; За ред. В.І. Наулка. — К., 2001. — С. 32

[2] *Пірко В.* Заселення Донеччини у XVI—XVIII ст. — С. 99.

[3] ДОУС. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. — Таб. 5.4. Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Донецька область.

[4] Катерининське намісництво було утворене 30 березня 1783 р. з губерній Азовської і Новоросійської (ПСЗ 15.696). Центр намісництва до 1789 р. знаходився в місті Кременчуці, потім перенесений у Катеринослав. При реорганізації намісництв у губернії 12 грудня 1796 р. його було перетворено в Новоросійську губернію (ПСЗ 17.634 і 18.117), яка 8 жовтня 1802 р. була розділена на губернії Таврійську і Екатеринославську (ПСЗ 20.449). Адміністративно-територіальний розподіл завершився до кінця XIX ст. В цей час губернія нараховувала 8 повітів, 218 волостей, 10 міст, 15 містечок і 4 937 — решти

Таблиця 2.2.1. [1]

РОЗПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ НАЙБІЛЬШ БАГАТОЧИСЕЛЬНИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА СТАТТЮ ТА ВІКОМ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 2001 р.)

Греки

	Всього жителів	Греків, обидві статі	Чоловіки	Жінки
А	Б	1	2	3
В.-Новосілківський район	49 323	9 730	5 030	4 700
Тельманівський район	35 365	6 172	3171	3 001
Володарський район	31 168	6 223	3 115	3 108
Першотравневий район	29 312	5 882	3 073	2 809
Старобешівський район	55 952	7 491	3 737	3 754
Міська Рада м. Маріуполь	510 835	21 923	10 500	11 423

Росіяни

	№ рядка	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
А	Б	1	2	3
В.-Новосілківський район	49 323	6 568	2 901	3 667
Тельманівський район	35 365	7 359	3 433	3 926
Володарський район	31 168	7 538	3 493	4 045
Першотравневий район	29 312	7 881	3 635	4 246
Старобешівський район	55 952	17 761	8 311	9 450
Міська Рада м. Маріуполь	510 835	226 848	103 213	123 635

Українці

	№ рядка	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
А	Б	1	2	3
В.-Новосілківський район	49 323	31 850	14 514	17 336
Тельманівський район	35 365	20 442	9 594	10 848
Володарський район	31 168	16 494	7 573	8 921
Першотравневий район	29 312	14 735	6 801	7 934
Старобешівський район	55 952	29 170	13 352	15 818
Міська Рада м. Маріуполь	510 835	248 683	114 473	134 210

[1] Таблиця складена за даними ДОУС: Таблиця 5.4. Розподіл населення за національністю та рідною мовою.

IRYNA NOMAKYOVA

Співробітник МКМ Р. Саєнко у тезах Міжнародної конференції «Україна—Греція: історія та сучасність» описала ревізькі казки 1782, 1795, 1811 рр. та звернула увагу на необхідність глибокого дослідження перших переписів грецького населення [1].

За нашими дослідженнями, матеріали IV Ревізії (1782 р.), які зберігаються у МКМ, дають можливість зафіксувати кількість греків тільки у селах Камар (233 чол., 224 жін.) [2], Богатир (291 чол., 255 жін.) [3], Ялта (411 чол., 364 жін.) [4], Урзуф (96 чол., 84 жін.) [5], Мангуш (386 чол., 281 жін.) [6], Константинополь (280 чол., 236 жін.) [7], Гнатівка (280 чол., 236 жін.) [8]. Статистичні дані першої половини XIX ст. дають нам обмежену інформацію про чисельність греків у Приазов'ї і тільки перепис 1850 р. (IX Ревізія) дає нам повну хількість жителів у 24 грецьких населених пунктах на території Олександрівського повіту Катеринославської губернії (16 575 чол., 14 800 жін.) [9].

Необхідно також зазначити, що написання назв сіл змінюється у різних документах рівізьких казок: Мангуш — Мангут; Анадолія — Анатолія; Стіле — Стіла — Стель; Керменчик — Кермечук; Сартана — Сартань; Улакли — Улакла. Демографічні, соціальні та міграційні зміни грецьких поселян фіксують їх збільшення і перепис 1858 р. (X Ревізія), з якого випливає, що сільські мешканці Маріупольського грецького округу Олександрівського повіту Катеринославської губернії складали 18 713 чоловіків та 17 320 жінок [10]. У цей час почалася активна колонізація Приазов'я, що сприяло створенню межетнічних та виникненню нових поселень, особливо хуторів. Їх розвиток був пов'язаний з активною трудовою та підприємницькою діяльністю греків-колоністів. Але, починаючи з 1852 р. привілеї та пільги, надані грекам Катериною II, уряд Російської держави почав ліквідовувати, і греки підлягали дії загальноросійських законів [11]. З 1859 р. у м. Маріуполі дозволили селитися особам негрецької національності, а 1873 р. було ліквідовано грецьку округу, яку об'єдиали із земством новоутвореного Маріупольського повіту.

У 1863 р. число греків, які проживали в Російській імперії, становило до 60 тис. чоловік. Але найбільша кількість їх, а саме — до 40 тис. — припадає на Катеринославську губернію, де вони жили в Таганрозі і в Маріупольському грецькому окрузі [12]. У 1892 р. у Маріупольському повіті налічувалося 130 сіл, де греки становили 34 % всього населення повіту, росіяни і українці — 50 %, німці — 13 %, євреї — 3 %. Згідно з переписом населення у 1897 р., в Катеринославській губернії греки становили 2,31 % (48 740 осіб) усього населення [13].

У другій половині XIX ст. кількість населених пунктів почала значно збільшуватися у зв'язку з проведенням буржуазних реформ. У 1867 р. греки-волонтери російської армії заснували село Волонтерівку (на місці того, що називалося Гозадіновка). У 1881 р. були засновані села Нова Карань (нині Кам'янка Тельманівського району) вихідцями з Карані і Новогнатівка — вихідцями з Гнатівки. У 1893 р. вихідцями з Сартани було засноване село Македонівка, вихідцями з Чермалика — село Келлерове (Новий Чермалик), вихідцями з Богатиря — Новобогатир (Ново-Богатир 2).

На початку XX століття вихідці з Сартани заснували Нову Сартану (Візантія, Зоря), вихідці з Малого Янісоля — Новий Янісоль, вихідці із с. Ялта — Юр'ївку, з Керменчика — Малий Керменчик. Велике значення для заснування нових населених пунктів відіграла столипінска реформа. У цей час з'явилися наступні села і хутори: Кашлагач, Хаячих Тарама і Шайтанка, Новий Константинополь-1, Новий Кон-

---

поселень. Див.: Губернии Российской империи. Истории и руководители. 1708—1917. — М., 2003. — С.105.

[1] *Саенко Р.И.* Ревизские сказки г. Мариуполя и Мариупольского уезда как исторический источник (по материалам Мариупольского краеведческого музея) // УПС. — К., 1993. — С.129—133.

[2] МКМ. Фонди. — Спр. 3461-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Камар Мариупольского уезда Азовской губернии. — 1782.

[3] Там само. — Спр. 3468-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Богатырь. —1782.

[4] Там само. — Спр. 3462-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Ялта. — 1782.

[5] Там само. — Спр. 3463-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Урзуф. — 1782.

[6] Там само. — Спр. 3464-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Мангуш. — 1782.

[7] Там само. — Спр. 3465-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Константинополь. — 1782.

[8] Там само. — Спр. 3466-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Игнатьевка. — 1783.

[9] У джерелах наведені наступні села: Анадоль, Богатир, Бешев, Волноваха, Ігнатівка, Камар, Каракуба Велика, Каракуба Нова, Карань, Керменчик Старий, Керменчик Новий (Дардабо), Константинополь, Крим Старий, Ласпа, Мангуш, Сартана, Стила, Улакли, Урзуф, Чердаклі, Чермалик, Ялта, Янісоль Велика, Янісоль Мала). Див.: ДАЗО. — Ф. 12. — Оп. 2. — Спр. 265. — Арк. 52 зв, 53, 54, 54 зв.

[10] Там само. — Спр. 284. — Арк. 10, 11 зв.

[11] Энциклопедический словарь / Под ред. *Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. — СПб., 1896. — Т. 36. — С. 636.

[12] Географическо-статистический словарь Российской империи. — С. 687.

[13] Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. 13. — Екатеринославская губерния — С.Пб., 1904. — С.14. Тут же наводяться дані відносно греків у Маріупольському повіті — 48 290 осіб з 254 056 всього населення.

стантинополь-2, Новий Константинополь-3, Старий Анадоль, Кир'яківка.

У XX ст. відбувалися політичні зміни в адміністративно-територіальному розподілі Донецької області. Грецькі населені пункти в певні періоди належали до різних повітів та районів, відбулися деякі перейменування. З перших років радянської влади територія сучасної Донецької області поступово виокремлювалася в самостійну адміністративно-територіальну одиницю. 12 липня 1920 р. був прийнятий документ, за яким Донецька губернія поділялася на 13 районів [1]. До трьох районів увійшли волості з грецькими населеними пунктами. Гришинський район об'єднав Богатирську, Велико-Янісольську, Константинопольську, Камарську, Старо-Керменчикську, Улаклицьку волості; Маріупольський — Караньську, Ласпинську, Мангуську, Мало-Янісольську, Сартанську, Урзуфську, Чердаклицьку, Чермаликську, Ялтинську, Старо-Кримську, Гнатівську волості, а Юзефський — Бешівську, Велико-Каракубську, Стильську волості. Але через декілька місяців було видано наказ [2], за яким Донецька губернія поділялася на 11 повітів. Згідно з цим наказом райони перетворилися на повіти. Такі швидкі перетворення не враховували економічних інтересів селянства.

Наступним етапом адміністративно-територіального поділу республіки було затвердження нової системи. Найбільшими адміністративними одиницями залишалися губернії, а повіти та волості було замінено на округи та райони [3]. За цією постановою Маріупольський округ (повіт) з окружним (повітовим) центром у місті Маріуполь складався з повітів: Маріупольського та частин Азовського, Таганрозького, Донецької губернії та частини Бердянського Катеринославської губернії у складі ряду районів. Юзівський округ (повіт) з окружним (повітовим) центром у м. Юзівка складався з наступних повітів: Юзівського, Бахмутського та Таганрозького з деякими з їхніх районів. Використовуючи джерела, ми склали наступну картину адміністративно-територіального поділу Донецької губернії у 1923 р.: до Маріупольського окружного центру входили Мангуський район (с. Мангуш, Ялта, Урзуф), Нікольський район (с. Мало-Янісоль, Чердаклі), Старо-Керменчицький район (с. Старий Керменчик), Старо-Караньський район (с. Старогнатівка, Чермалик, Ласпа, Стара Карань), Новоселівський район (с. Сартанська, Старий Крим). А до Юзівського окружного центру входили три райони — Стильський (с. Стила, Бешеве, Каракуба), Андріївський (с. Богатир, Улакли, Константинополь), Велико-Янісольський (с. Велика Янісоль, Камар). Але ця система себе не виправдала і через два роки у червні 1925 р. Донецьку губернію було ліквідовано та було створено п'ять округів: Артемівський, Луганський, Маріупольський, Старобільський та Сталінський [4]. Цього ж року Стильський район було переіменовано в Бешівський, у 1927 р. відбулися деякі зміни в Маріупольському окрузі, Нікольський район було перейменовано у Володарський [5].

Впровадження радянською владою політики коренізації також відобразилося на адміністративно-територіальному розподілі грецьких сіл [6]. У травні 1928 р. у зв'язку з прийняттям постанови «Про оформлення національних грецьких районів на терені Маріупольської округи» було створено два грецьких райони: Мангуський та Сартанський. На той час на території Маріупольського та Сталінського округів було 30 грецьких національних сільрад з чисельністю 105 тис. чол [7]. Сільради ділилися, у свою чергу, на 16 греко-татарських (урумських) і 14 греко-еллінських (румейських). Було ухвалене рішення увести для румеїв новогрецький алфавіт, а для урумів — кримськотатарський [8].

Так, у 1929 р. Велико-Янісольський район було оформлено як національний грецький [9]. У 1931 р. було розформовано Маріупольський округ, але залишилися Володарський, Мангуський, Сартанський (Новоселівський), Старо-Караньський та Старо-Керменчицький райони [10].

---

[1] ДАДО. — Ф. Р-1146. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 56—58. Приказ Донецкого губисполкома о разделении Донецкой губернии на районы.

[2] Приказ Донецкого губисполкома о разделении Донецкой губернии на уезды 16 декабря 1920г. Див.: ДАДО. — Ф. Р-1146. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 230, 231.

[3] Постановление Президиума ВУЦИК об админитративно-территориальном делении Донецкой губернии, образовании округов и районов 7 марта 1923г. Див.: Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1923. — № 18—19. — С. 562—567.

[4] Из постановления ВУЦИК о ликвидации губерний 3 июня 1925г. Див.: Собрание узаконении и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — Харьков, 1925. — № 29—30. — С. 435.

[5] ДАДО. — Ф. Р-1218. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 203. Приказ Мариупольского окрисполкома о переименовании населённых пунктов в ознаменование 6-й годовщины Октябрьской революции 22 сентября 1923 г.

[6] Статистичний бюлетень Маріупольщини. — 1928. — № 3—4 (14). — С. 31.

[7] Итоги работы среди греческих нацменьшинств на Украине. — Харьков, 1927. — С. 21.

[8] Протокол Коллегии НКО УССР. — №4. — 23 февраля 1926. — С.13—14.

[9] Из протокола заседания центральной административно-территориальной комиссии об оформлении существующего Больше-Янісольского района как греческого 7 июня 1929г. Див.: ДАДО. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 1253. — Арк. 10.

[10] ДАДО. — Ф. Р. 1202. — Оп. 1. — Спр. 363. — Арк. 57. Перечень районов, оставшихся после ликвидации Мариупольского округа 8 января 1931г.

У липні 1932 р. була прийнята постанова ВУЦВК про утворення Донецької області, у якій зазначалася мета постанови: «Щоб наблизити та поліпшити якість оперативного керівництва розвитком промисловості та культурно-побутовими процесами Донбасу, удосконалити плановість, забезпечити сільськогосподарську базу для потреб виробництва та робітничого постачання» [1]. З 1933 р. м. Сталіно стало адміністративним центром Донецької області [2]. В цьому ж році було створено Старо-Бешівський район, до якого увійшли: Старо-Бешівська, Стильська та Велико-Каракубська сільські ради Сталінської міськради [3]. Територія Маріупольського району поступово розширювалася, у зв'язку з чим у 1938 р. була прийнята Постанова про розукрупнення Маріупольського району, від якого відділили Мангуський район з селами Мангуш, Урзуф та Ялта [4].

Наші дослідження джерел ДОАД показують, що у адміністративно-територіальному поділі Сталінської області станом на 1 жовтня 1938 р. серед інших виділяються наступні грецькі райони: Велико-Янісольський, Мангуський, Старо-Бешівський, Старо-Караньський, Старо-Керменчицький; м. Маріуполь не входило до цих районів [5]. У 1939 р. було ліквідовано Старо-Караньський район, Старо-Керменчицька та Старо-Ласпинська сільські ради увійшли до Тельманівського району, Старогнатівська сільська рада увійшла до Волноваського району [6]. У 1940 р. відбулися адміністративно-територіальні зміни у Велико-Янісольському районі. Хутір Петровський Улаклицької сільської ради увійшов до складу Мар'їнського району [7].

Після завершення Великої Вітчизняної війни 15 серпня 1945 р. була прийнята постанова Сталінського облвиконкому про розукрупнення Маріупольського району та створення Приморського району і про перейменування селища Сартана у Приморське. До Приморського району увійшли с. Чермалик, Старий Крим, Чердаклі (з Володарського району) [8]. У 1948 р. м. Маріуполь було перейменоване у м. Жданов [9].

У 1954 р. Мало-Янісольська та Куйбишевська сільські Ради були об'єднані в одну Куйбишевську сільську Раду з центром у с. Мало-Янісоль, яке перейменували в Куйбишеве [10]. Через десять років, 20 червня 1958 р., було прийняте рішення Сталінського облвиконкому про віднесення села Старо-Бешеве до категорії селищ міського типу [11]. У 1963 р. відбулись деякі зміни в Старо-Бешівському районі. До його складу увійшли села Стила (Стильський район) та Ласпа (Старо-Караньський район) [12].

У 1964 р. Приморська та Старо-Кримська селищні ради Володарського району перейшли у підпорядкування Ілічівській районній раді м. Жданова [13]. Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 січня 1965р., у зв'язку з об'єднанням обласних промислових та обласних сільських Рад, в області було створено 15 районів [14]. Відбулися наступні зміни у районах: Великоновоселківський — до нього відійшли с. Богатир, Камар, Константинополь, Керменчик; Володарський — с. Приморськ (Урзуф), Ялта, Куйбишево (Мала Янісоль), Першотравневе (Мангуш), Чердаклі; Волноваський — с. Старогнатівка; Мар'їнський — Улакли, Великий Янісоль; Старобешівський — Старо-Бешеве, Ласпа, Стила,

[1] Там само. — Ф. Р-2109. — Оп. 1. — Спр. 310. — Арк. 1,2. Постановление ВУЦИК об образовании Донецкой области.

[2] Там само. — Фонд мікрофільмів. — № 1506. Постановление Президиума ВУЦИК об утверждении г. Сталино административным центром Донецкой области 16 июля 1932г.

[3] Там само. — Ф.Р-279. — Оп.І. — Спр. 685. — Арк.116. Из протокола заседания Донецкого облисполкома об образовании Марьинского, Старо-Бешевского, Амвросиевского и Александровского районов.

[4] ДАДО. — Ф. Р-2794. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 21, 22, 23. Постановление президиума Донецкого облисполкома о разукрупнении Ворошиловоградского, Мариупольского, Сергиевского, Сталинского, Ровенецкого и Краматорского районов 28 января 1938 г.

[5] Административно-территориальное деление Сталинской области на 1 октября 1938г. Див.: СССР. Административно-территориальное деление союзных республик. — М., 1938. — С. 162—163.

[6] ДАДО. — Ф. Р-2794. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 95. Из постановления президиума Сталинского облисполкома о ликвидации Старо-Каранского района 15 марта 1939г.

[7] Там само. — Ф. П-326. — Оп.1. — Спр. 1625. — Арк. 1,4. Из протокола заседания бюро Сталинского обкома КП(б)У об административно-территориальных изменениях в Больше-Янісольском, Марьинском и Харцызском районах.

[8] «В целях улучшения административно-хозяйственного руководства промышленностью и сельским хозяйством крупного промышленно-портового города Донбасса — Мариуполя — и создания необходимых условий для быстрейшего восстановления промышленных предприятий, социально-культурных учреждений, городского коммунального и жилищного хозяйства, а также учитывая ходатайство партийных и советских организаций г. Мариуполя...». Див.: ДАДО. — Ф. Р-2794. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 54, 55.

[9] Для увічнення пам'яті Андрія Олександровича Жданова. Див.: ДАДО. — Ф. Р-2794. — Оп. 1. — Спр. 332. — Арк. 124, 125.

[10] Там само. — Ф. Р-2794. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 31 -41. Указ Президиума Верховного Совета УССР об укрупнении сельских советов в Сталинской области.

[11] «Отнести село Старо-Бешеве Старо-Бешевского района к категории поселков городского типа». Див.: ДАДО. — Ф. Р-2794. — Оп. 2. — Спр. 406. — Арк. 552.

[12] ДАДО. — Ф. Р-2794. — Оп. 2. — Спр. 1060. — Арк. 193, 194. Указ Президиума Верховного Совета УССР об образовании Старо-Бешевского района в составе Донецкой области 6 мая 1963 г.

[13] Там само. — Спр. 1116. — Арк. 350. Решение Донецких облисполкомов (промышленного и сельского) о передаче Приморского и Старокрымского поселковых советов Володарского района в подчинение Ильичевскому районному совету г. Жданова.

[14] Из Указа Президиума Верховного Совета УССР о внесении изменений в административное районирование Украинской ССР 4 января 1965 г. Див.: Ведомости Верховного Совета УССР. — 1965. — № 3. — С. 51—61.

Велика Каракуба, Чермалик, Карань; до м. Жданов відійшли Старий Крим та Приморське (Сартана).

У грудні 1966 р. в області було створено ще три райони: Добропільський, Першотравневий та Тельманівський [1]. До Першотравневого району увійшли Приморськ (Урзуф), Першотравневе (Мангуш) та Ялта, які до того були у складі Володарського району, а до Тельманівського району — Старогнатівка Волноваського району та Ласпа Старобешівського. У 1969 р. Ялта була віднесена до категорії селищ міського типу [2].

У другій половині 1980-х рр., в умовах «перебудови», населеним пунктам почали повертати попередні назви. У 1989 р. місто Жданов стало знову Маріуполем [3], село Приморське Першотравневого району — Урзуфом [4], селище міського типу Приморське — Сартаною [5], село Куйбишеве перейменували на Малоянісоль [6], Першотравневе — на Мангуш [7].

Отже, у XX ст. зміни в адміністративно-територіальному поділі Донецької області відбувалися досить часто, і зумовлені вони були, насамперед, політичними чинниками і не відповідали економічним та соціально — культурним інтересам грецької громади Приазов'я.

Протягом XIX та першої половини XX століття кількість грецького населення у сучасних кордонах України спочатку збільшувалась: з 1897 р. було 100, 2 тис. чол.; у 1926 р. — 104 666 чол. [8]. З другої половини XX ст. спостерігається зменшення кількості осіб, які називали себе греками: у 1959 р. — 104 359 чол. [9], у 1979 р. — 104 091 чол. [10]; у 1989 р. — 98,6 тис. чол. Згідно із Всеукраїнським переписом населення 2001 р., в Україні нараховувалося 91,5 тис. осіб грецької національності [11], з них у Донецькій області — 77 516 осіб [12], або 84,7% від загальної чисельності грецького етносу в Україні.

Зупинимося на деяких важливих чинниках, які вплинули на статистичні відомості щодо кількості греків. Для прикладу нами використано господарські книги с. Мангуш за 1947—1963 рр., які зберігаються в Архіві Мангуської Селищної Ради народних депутатів Донецької області. Цінність даного виду джерел зумовлена тим, що у них вказані прізвища, імена та по-батькові членів родини, дати народження, ступінь родинного зв'язку з головою родини, національність, освіта, місце роботи та інші дані, які дозволяють охарактеризувати етнічну, соціальну структуру населеного пункту [13].

У господарських книгах періоду 1947—1949 рр. населення с. Мангуш було репрезентоване трьома етносами — греками, українцями і росіянами, причому греки становили 56,18 % від загальної кількості мешканців селища. Українців було 32,65 %. Росіян у цей період у Мангуші налічувалося значно менше — усього 9 % (106 осіб). Щодо представників інших національностей, то у погосподарських книгах є інформація про єдину жінку-єврейку.

У всіх вікових категоріях спостерігається тенденція до кількісного переважання жінок, що можна пояснити наслідками війни. Уточнення статево-вікової структури дозволяє простежити стійку тенденцію серед чоловіків усіх національностей: на вікову категорію з 1 року і до 24 років у середньому припадає 50,23 % усіх чоловіків (у греків менше — 55,74 %); найбільш працездатне населення 32-59 років складає 36,53 % у середньому. Помітна різниця тільки у категорії старшого і похилого віку. Тут росіяни складають лише 2,1%, у той же час греки та українці — приблизно 6—7%. Справа у тому, що росіяни часто приїжджі, а серед українців та греків більше старожилів.

У жінок співвідношення між віковими категоріями 1—24 роки і 25—59 років більш рівномірне — 51 % і 40 % відповідно. Значно більша, ніж

[1] Из Указа Президиума Верховного Совета УССР об образовании Добропольского, Першотравневого и Тельмановского районов 8 декабря 1966 г. Див.: ДАДО. — Ф. Р—2794. — Оп. 2. — Спр. 1454. — Арк. 156.

[2] Решение Донецкого облисполкома об отнесении села Ялта Першотравневого района к категории посёлков городского типа. Там само. — Спр.1865. — Арк. 208.

[3] Там само. — Спр. 6038. — Арк. 186. Распоряжение Донецкого облисполкома о доведении до сведения постановления Совета Министров СССР от 13 января 1989 г. «Об отмене решений Правительства СССР, связанных с увековечиванием памяти А. Жданова» 28 января 1989 г.

[4] Там само. — Спр. 5982. — Арк. 211. Указ Президиума Верховного Совета УССР о возвращении селу Приморское Донецкой области прежнего наименования Урзуф.

[5] Постановление Верховного Совета Украины о восстановлении посёлку городского типа Приморское Донецкой области прежнего наименования Сартана 15 июня 1992 г. Див.: Ведомости Верховного Совета Украины. — 1992. — № 33.

[6] Постановление Президиума Верховного Совета Украины о восстановлении селу Куйбышево Володарского района Донецкой области прежнего наименования МалоЯнісоль. 2, март 1995 г. Див.: Ведомости Верховного Совета Украины. — 1995. — № 14.

[7] Постановление Президиума Верховного Совета Украины о восстановлении посёлку городского типа Першотравневое Першотравневого района Донецкой области прежнего наименования Мангуш. 27 марта 1995 г. Див.: Ведомости Верховного Совета Украины. — 1995. — № 16.

[8] Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. —Харків. —С. XII. За даними В.І.Наулко -120, 7 тис. чол. Див.: Хто і відколи живе в Україні. — С.52.

[9] Итоги Всесоюзной переписи населения 1959. Украинская СССР. — М., 1963. — С.168.

[10] Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. —М., 1984. — С.102.

[11] За даними Міністерства закордонних справ Греції, в Україні нараховується близько 250 тис. греків за рахунок міжетнічних шлюбів.

[12] Статистичний щорічник Донецької області за 2002 рік. — Донецьк, 2003. — С. 233.

[13] АМСР. — Ф.1. — Оп.1. Господарські книги за 1947—1963 рр.

серед чоловіків, кількість жінок старшого і похилого віку — приблизно 8,88 %, причому грекині — 9,68 %, українки — 8,5 %, а росіянки — лише 5,01%. Водночас, у категорії найбільш працездатного населення росіянки лідирують (42,4 % проти 40 % грекинь і 39 % українок). Пояснюється це тією ж самою причиною, що і у чоловіків: серед грекинь та українок більше корінних мешканок, ніж серед росіянок.

Таблиця 2.2.2. Міжшлюбні відносини у с. Мангуш у 1947—1949 рр.

Національність подружжя	Кількість шлюбів	% від загальної кількості шлюбів	Однонаціональні шлюби (%)	Міжетнічні шлюби (%)
Грек-грекиня	84	50	83,9	
Українець-українка	46	27,38		
Росіянин-росіянка	11	6,55		
Українець-росіянка	0	0		16,1
Українець-грекиня	10	5,95		
Українець-єврейка	1	0,595		
Росіянин-українка	4	2,381		
Росіянин-грекиня	1	0,595		
Грек-українка	8	4,76		
Грек-росіянка	3	1,786		

Важливим показником міжетнічного спілкування є міжшлюбні відносини. Через те, що архіви РАГСу є закритими і доступ до них обмежений законом про зберігання юридичної таємниці, то погосподарські книги — практично єдине достовірне і доступне джерело.

У наших розрахунках використані обстеження тільки родини з обома батьками, яких у досліджуваний період налічується 168. За данними господарських книг 1947—1949 рр., переважна більшість шлюбів була однонаціональними — 83,9 %, міжетнічні шлюби складали лише 16,1%. Причому українці радше одружувалися з грекинями (5,95 %), ніж греки з українками (4,76 %). Родини росіян та українців досить малочисельні (2,38 %), а шлюб між росіянином та грекинею був такою ж рідкістю, як і між українцем та єврейкою — лише по одному шлюбу у с. Мангуш.

Таким чином, у 1940-і рр. міжшлюбні відносини були досить традиційними, родини створювалися переважно у межах своєї національної групи.

Рівень освіти є важливою характеристикою положення етносу. Для обстеження цього показника у нашому дослідженні враховувалися особи, які досягли у 1949 р. 17-ти років і старші. У погосподарських книгах налічується 709 осіб, які відповідають цим вимогам. Було виділено декілька загальноосвітніх рівнів: «неграмотний», «малограмотний», «писемний», «початкова освіта», «неповна загальна», «середня», «середньо-технічна», «вища». Загалом, у селищі переважали писемні мешканці. Таких налічувалося 72,78 %. Неграмотні становили 11,28%, з неповною середньою освітою — 6,35 %. Найменше було мешканців з вищою освітою (0,71 %, тобто 5 осіб) і з середньо-технічною освітою (1 особа). Проте наведені показники є середньостатистичними. Якщо ж проаналізувати рівень освіти у кожній етнічній групі, то виявляються значні розбіжності. Греків слід вважати найбільш освіченою групою населення, тому що відсоткове співвідношення писемних греків значно перевищує аналогічні показники серед українців та росіян (80,5 % проти 62,8 % і 63,9 % відповідно). Водночас показники неграмотних росіян (16,4 %) і українців (14,6 %) значно вищі за аналогічні показники у греків (8,35 %). З вищою освітою греків у Мангуші було 3 особи, українців — 2, а росіянина — жодного.

Чоловіки усіх національностей були більш освіченими від жінок. Але якщо взяти до уваги рівень освіченості у кожній національній групі, то грекині були більш освіченими, ніж їхні українські та російські односельчанки (малограмотних та неграмотних грекинь удвічі менше, ніж українок та росіянок). Таким чином, більшість жителів селища була писемною. Незалежно від національності, вищий рівень освіти мали чоловіки.

Отже, аналіз господарських книг 1947—49 рр. дає підстави стверджувати, що у кінці 40-х рр. XX ст. греки становили більшість населення у с. Мангуш. Рівень освіти представників цього етносу був вищим, ніж у росіян і українців. У виборі подружжя вагомим аргументом для греків була приналежність партнера до грецького етносу [1].

Цікаву тенденцію дозволили нам простежити господарські книги села за 1961 р., у яких вміщено дані про 208 сімей. З них сімей, де чоловік і дружина були греками, налічувалося 60. Ці родини мали 91 дитину, причому 82 з них записані у погосподарських книгах греками, а 9 дітей — росіянами та українцями. Тобто близько 10 % грецьких дітей були записані негреками. Щодо міжетнічних шлюбів, то за нашими підрахунками, у погосподарських книгах їх було зафіксовано 38, де греки знаходилися у шлюбі з росіянами і українцями. Більше було сімей, де чоловік — грек, а дружина негрекиня — 27 сімей. Із 37 їхніх дітей — 22 записано греками, а 15 — росіянами та українцями. Значно менше сімей (11 сімей), де чоловік негрек,

[1] *Пономарьова І., Матвійко І.* Етнодемографічна та етносоціальна характеристика греків Приазов'я // Схід. — 2005. — № 1. — С. 41—43.

Таблиця 2.2.3. Рівень освіти мешканців с. Мангуш у 1947—1949 рр.

		Неграмотні	Малограмотні	Писемні	Початкова освіта	Непов. середня освіта	Середня освіта	Середня технічна освіта	Вища освіта	Всього осіб
Греки	кількість чол.(осіб)	8	2	146	4	8	2	0	2	170
	% від чол.	4,71	1,18	85,89	2,35	4,71	1,18	0	1,18	
	кількість жін.(осіб)	25	7	172	2	13	4	1	1	225
	% від жін.	11,1	3,1	76,44	0,88	5,77	1,77	0,44	0,44	
	% від загальної кількості	3,5	0,99	24,26	0,28	5,54	0,56	0,14	0,14	
	загальна кількість(осіб)	33	9	318	6	21	6	1	3	395
Українці	кількість чол. (осіб.)	8	9	86	5	9	1	0	1	119
	% від чол.	6,72	7,56	72,27	4,2	7,56	084	0	0,395	
	кількість жін. (осіб.)	29	13	73	6	10	1	1	1	134
	% від жін.	21,6	9,7	54,48	4,48	7,46	0,75	0,75	0,75	
	% від загальної кількості	4,09	1,83	10,3	0,85	7,51	0,14	0,14	0,14	
	загальна кількість (осіб.)	37	22	159	11	19	2	0	2	253
Росіяни	кількість чол. (осіб.)	0	2	19	0	2	0	0	0	23
	% від чол.	0	8,7	82,61	0	8,7	0	0	0	
	кількість жін. (осіб.)	10	2	20	3	3	0	0	0	38
	% від жін.	26,3	5,26	52,63	7,89	7,89	0	0	0	
	% від загальної кількості	1,41	0,28	2,82	0,423	8,2	0	0	0	
	загальна кількість(осіб.)	10	4	39	3	5	0	0	0	61
	загальна кількість осіб у селі	80	35	516	20	45	8	2	5	711

IRYNA PONOMARYOVA

а дружина — грекиня, причому 15 їхніх дітей записано негреками — росіянами та українцями. Тобто 60% дітей у міжетнічних родинах вже не репрезентували грецький етнос для офіційної статистики.

Наведені приклади дають нам підставу з'ясувати ситуацію, яка була характерна для всіх грецьких сіл, яка мала місце серед представників нацменшин у СРСР, коли батьки навмисно змінювали національність своїх дітей для подальшої перспективи їхнього життя.

Для наукових досліджень є цікавим порівняльний аналіз відсотка етнічно-мішаних пунктів у районах розселення приазовських греків. В. Наулком було проведене порівняння даних архівів РАГС Старобешівського району за ряд років: 1938, 1948 і 1965 рр[1]. Так, у 1938 р. етнічно-мішані шлюби тут складали біля 40 %. Усіх шлюбів греків цього року у районі було 29, з них етнонаціональних — 17. У 1948 р. греки справили 116 весіль, у тому числі 85 — з особами своєї національності (73 %); у 1965 р. таких шлюбів було 46 %, у різні роки відсоток етнічно-змішаних сімей змінювався. Чим це пояснити, важко сказати. Ці тенденції потребують свого дослідження.

Чекає свого дослідження і коливання кількості шлюбів греків з представниками інших етносів. У різні роки відсоток етнічно-змішаних сімей мінявся. Причини цього явища лежать у глибині політичних і соціально-економічних процесів і потребують копіткого і прискіпливого вивчення.

Проведене В. Наулком у 1970-х рр. дослідження соціально-професійної структури грецьких поселень Приазов'я на підставі даних погосподарських книг сільрад засвідчило певні відмінності між грецьким і іншим населенням. Усе населення грецьких сіл В. Наулко вивчав за VII критеріями: кваліфіковані з розумовою працею, некваліфіковані з розумовою працею, кваліфіковані з фізичною працею, некваліфіковані з фізичною працею, пенсіонери, учні, непрацюючі. На прикладі с. С. Карань (Гранітне), можна з'ясувати, що у 1970 р., серед працівників кваліфікованих і некваліфікованих різновидів праці спостерігалось приблизно однакове кількісне співвідношення. Натомість серед некваліфікованих працівників фізичної праці греків було менше. І навпаки, серед кваліфікованих працівників — більше майже втричі. Це свідчить, що «негреки» з'явилися пізніше, вони були переважно переселенцями з інших реґіонів. Також учнів, як і непрацюючих, серед

[1] *Наулко В.І.* Польовий зошит 4 // Особистий архів В.І. Наулка.

греків менше майже вдвічі. Крім того, як свідчать інформатори, у 1960-х рр. у це село приїхало багато переселенців із західних областей і кримських татар, депортованих у 1944 р. Усі розглянуті дані господарських книг свідчать про наявність широкого діапазону джерел, які містяться у документах Селищних Рад грецьких населених пунктів.

Стосовно вивчення сучасного етнічного стану грецького населення існують певні проблеми: по-перше, за роки радянської влади частина греків, які опікувались майбутнім своїх дітей, записували їхню національність як росіян або українців; по-друге, у відповідності до Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення» на виконання п. 2 постанови кабінету Міністрів України від 28 вересня 1998 р. у «Програмі розроблення матеріалів Всесоюзного перепису населення 2001 р.» не передбачалася фіксація статистичних даних про розподіл населення за національністю у конкретних сільських населених пунктах, тому серед матеріалів Донецького обласного управління статистики зберігаються тільки загальні відомості по адміністративних районах [1].

Ці факти не дають можливість з'ясувати точну етнодемографічну ситуацію як у грецькому середовищі, так і серед інших народів, а останній перепис відбиває лише загальні тенденції.

Натепер найчисельніші народи в Приазов'ї — українці, росіяни, греки. Окрім них, на теренах досліджуваного реґіону проживають євреї, німці, цигани, татари, але вони представлені у значно меншій кількості. Розглянемо співвідношення найбільш чисельних етносів на матеріалі даних з районів, де компактно проживають греки, та Маріупольської міськради за матеріалами Всеукраїнського перепису 2001 р [2].

Таблиця 2.2.4. Національність, стать та середній вік населення Маріупольської міськради Донецької області (всього населення — 514 548 особи) станом на 2001 р. [3]

Національність	Кількість населення / середній вік		
	обидві статі	чоловіки	жінки
Греки	21923 / 43,2	10500 / 40,9	11423 / 45,4
Росіяни	226848 / 40,5	103213 / 38,0	123635 / 42,5
Українці	248683 / 39,4	114473 / 37,1	134210 / 41,4

На підставі цих даних можемо зробити висновок, що на території Маріупольської міськради кількісно переважають українці та росіяни, проте греки становлять половину від усіх інших національностей. Тривалість життя серед них дещо вища, ніж у представників української та російської національності. Разом з тим, серед усіх вище перелічених національностей кількість жінок переважає кількість чоловіків. Жінки як грецької, так і української та російської національностей, мають більший середній вік життя, ніж чоловіки.

Таблиця 2.2.5. Національність, стать та середній вік населення Тельманівського району Донецької області (всього населення — 35 058 осіб) станом на 2001 р.

Національність	Кількість населення / середній вік		
	обидві статі	чоловіки	жінки
Греки	6172 / 44,7	3171 / 42,0	3001 / 47,5
Росіяни	7359 / 39,7	3433 / 37,3	3926 / 41,8
Українці	20442 /39,3	9594 / 36,3	10848 / 42,0

Дещо інша ситуація склалася на території Тельманівського району. Тут чисельно переважають українці, а росіяни і греки представлені приблизно рівною кількістю населення, з невеликою перевагою перших, на 16,1 % або 1 187 осіб. Серед представників грецької національності в Тельманівському районі кількість чоловіків переважає кількість жінок; серед українців та росіян — навпаки, кількість жінок більша. Якщо у останніх середній вік приблизно однаковий — 39,3 та 39,7 роки, то у греків обох статей він у середньому на п'ять років вищий. Найбільший середній вік у жінок, як і серед українців, так і серед росіян. Щодо інших національностей, то вони представлені незначною мірою.

Таблиця 2.2.6. Національність, стать та середній вік населення Великоновосілківського району (всього населення — 49 272 особи) Донецької області станом на 2001 р.

Національність	Кількість населення / середній вік		
	обидві статі	чоловіки	жінки
Греки	9730 / 45,1	5030 / 42,5	4700 / 47,8
Росіяни	6568 / 41,9	2901 / 38,8	3667 / 43,2
Українці	31850 / 40,3	14514 / 37,1	17336 / 43,0

На території Великоновосілківського району українці значно переважають за кількістю усі інші національності. Друге місце за кількістю населення посідають греки, яких на 32,5% або на 3 162 особи більше, ніж росіян. Кількість жінок серед них переважає. Середній вік грецьких жінок та чоловіків вищий, ніж серед росіян та українців.

[1] Программа розроблення матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2001. — С.65.

[2] ДОУС. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. — Таб. 5.4.

[3] Таблиці 2.2.4—2.2.9 складені за даними Всеукраїнського перепису населення 2001р. Таблиця 5.4. Кількість та територіальне розміщення населення Донецької області за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — Донецьк, 2003. — С. 3—100.

Таблиця 2.2.7. Національність, стать та середній вік населення Старобешівського району Донецької області (всього населення —56 048 осіб) станом на 2001 р.

Національність	Кількість населення / середній вік		
	обидві статі	чоловіки	жінки
Греки	7491 / 45,0	3737 / 42,1	3754 / 47,9
Росіяни	17761 / 39,1	8311 / 36,6	9450 / 41,2
Українці	29170 / 40,1	13352 / 37,2	15818 / 42,5

Таким чином, у Старобешівському районі греки становлять 13,4 % від загальної кількості населення. Жінок серед них проживає майже стільки, скільки й чоловіків, тоді як серед росіян та українців ця різниця значно більша. Середній вік грекинь вищий за середній вік представниць усіх інших національностей.

Таблиця 2.2.8. Національність, стать та середній вік населення Володарського району Донецької області (всього населення — 31 169 осіб) станом на 2001 р.

Національність	Кількість населення / середній вік		
	обидві статі	чоловіки	жінки
Греки	6223 / 42,0	3115 / 40,1	3108 / 43,9
Росіяни	7538 / 39,5	3493 / 37,0	4045 / 41,8
Українці	16494 / 39,8	7573 / 36,9	8921 / 42,2

Як бачимо, на території Володарського району українці представлені в значно більшій кількості, ніж інші національності, а греки та росіяни мають приблизно однакову чисельність. Серед греків чисельно переважають чоловіки. Щодо середнього віку, то у грецьких жінок він найбільший, а в українських чоловіків — найменший. Загалом, у Володарському районі найвищий середній вік у греків.

Таблиця 2.2.9. Національність, стать та середній вік населення Першотравневого району Донецької області (всього населення — 29 241особа) станом на 2001 р.

Національність	Кількість населення / середній вік		
	обидві статі	чоловіки	жінки
Греки	5882 / 44,2	3073 / 42,1	2809 / 46,5
Росіяни	7881 / 40,3	3635 / 37,7	4246 / 42,5
Українці	14735 / 40,6	6801 / 37,6	7934 / 43,1

Таким чином, на території Першотравневого району чисельно переважають українці. Греки та українці разом складають майже половину всього населення, при тому, що росіян на 25,4 % більше, ніж греків. Найбільшу тривалість життя мають грецькі жінки.

Особливістю сучасного територіального розташування греків у Донецькій області є те, що вона частково співпала з найбільшою чисельністю грецького етносу у загальній структурі населення. Наприклад, найбільш висока питома вага греків у загальній структурі населення у Першотравневому (21,3 %) і Володарському (19,7 %) районах, які за чисельністю цього етносу посідають лише 7 і 8 місця. Водночас, найбільші за чисельністю в області грецькі громади на території Маріупольської і Донецької міськрад за своєю часткою у загальній кількості жителів знаходяться лише на 6 і 10 місцях серед територій усіх міськрад і районів області.

Дотепер велика частина греків проживає у сільській місцевості: міських жителів серед них значно менше. Але у сільських районах з їхньою відносно невисокою густонаселеністю і чисельністю, грецькі общини мають більшу питому вагу порівняно з грецькими общинами, розташованими у Маріуполі і Донецьку. Історично склалося так, що значна його частина (52,1 %) проживає на південному заході Донецької області.

На території кожного з вищеназваних районів найбільший середній вік у греків, а саме — у грецьких жінок. Майже у всіх випадках кількість жінок переважає кількість чоловіків, причому це є характерним для всіх етносів. Виняток складають тільки грецькі жінки, яких у Тельманівському районі на 5,4 %, або на 170 осіб менше, ніж чоловіків. Грецьких жінок Великоновосілківського району на 6,6 %, або на 330 осіб менше від чоловіків. Жінок-грекинь Володарського та Першотравневого районів, відповідно, на 0,3 % чи 7 осіб та 8,6 % чи 264 особи менше, ніж чоловіків. Слід зазначити, що на усіх цих територіях українці кількісно переважають. Також з'ясовано, що середній вік греків обох статей вищий, ніж серед росіян та українців, причому на теренах усіх вищеназваних територій. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., серед греків зафіксовано найбільший процент довгожителів, а середній вік їх складав 43,9 року, тоді як у росіян 40,6, в українців — 39,5 років [1].

Загалом перед дослідниками постає копітка робота з вивчення етнодемографічної ситуації у грецьких селах Приазов'я, де велику допомогу можуть надати джерела, які зберігаються у селищних радах грецьких сіл. Офіційні дані переписів не можуть повною мірою висвітлити етнічну ситуацію, а лише аналіз господарських книг може дати точну статистику чисельності греків у кожному населеному пункті.

Як зазначалося вище, греки є третім за чисельністю етносом у Донецькій області, після ук-

[1] ДОУС. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — С. 62—67.

Таблиця 2.2.10. Динаміка чисельності грецького населення у селах Приазов'я [1].

Населений пункт	1781		IV рев. 1782		1784	V рев. 1795	VI рев. 1811	VII рев. 1816		VIII рев. 1835		IX рев. 1850		X рев. 1858		1859		1885—1886		1897	1913	1923	1926	1959	1979	1989	2001
	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.			Ч.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.								
Маріупольська міська Рада																										24 078	21 923
Сартана	340	309			682	848	615			896	776	1117	980	1269	1151	1303	1179	1995	1924	4834	5398	4289	4719			5566	
С. Крим	204	163			399	315	188			268	230	359	352	407	430	422	452	570	730	1779	2252		2072			1984	
Великоновосілківський район																											9730
Богатир	300	277	291	255	560	735	533			692	681	745	696	835	803	860	817	1237	1158	3258	4023			2358	2271		
В. Янісоль	315	268			623	856	508					775	673	868	763	887	783	1214	1124	3492	4712	4470		5074			
Камара	227	214	233	224	468	656	589	43	20			672	601	792	726	832	746	1209	1123	3310	3751			2472	2580		
Керменчик	362	322			686	1005	731	165	144	218	203	799	700	896	787	906	819	1240	1158	3402	4196	3224	3387				
Константинополь	282	225	280	236	523	606	474			390	367	404	350	465	401	485	415	711	646	2593	2589			1370	1231		
Улакли	179	150			314	432	285	308	264	423	335	414	377	470	475	488	487	624	548	1680	2415			1025	892		
Старобешівський район																											7491
Бешеве	314	263			558	802	549	-	532	762	699	898	880	1054	1078	1107	1104	1620	1462	3887	4501	4158					
В. Каракуба	703	637			1318	1428	433	292	215			549	451	545	464	646	580	914	817	1869	2581	3112	3138	2970	3231		
Стила	243	242			484	540	433	-	462			780	701	967	884	1060	1000	1407	1323	3620	4389			3276	3160		
Тельманівський район																											6172
Старогнатівка	342	232			525	852	589	630	531	916	777	1124	1005	1265	1134	1340	1150	1252	1208	2904	3825	3470	3698	2684	3113		
Карань	351	312			624	754	578					1084	1010	1225	1138	1267	1158	1096	1079	2907	3961	3369	3399	3465	4636		
Ласпа	220	212			369	434	359	396	372			636	550	689	628	711	640	910	846	1891	2806	3445	2348	1202	1214		
Чермалик	223	189			508	574	408			574	573	702	604	793	755	810	753			3048	3771		3387	1763	1653		
Володарський район																											6223
М. Янісоль	188	162			917	1126	803					1104	904	1218	1094	1298	1977	1949	1829	4983	5392		4260	3249	2854		
Чердаклі	279	201			493	512	358			528	438	473	391	514	423	553		785	730	2072	2392		2293		1286		
Першотравневий район																											5882
Мангуш	386	277	386	281	683	915	621			836	786	1103	1048	1291	1245	1300	1283	2155	2018	5837	8680	4613	5133	5578			
Урзуф	91	74	96	84	182	259	185	198	226	285	299	430	417	493	461	1107	1097	787	836	2309	2691	2357	2479	2368	2351		
Ялта	454	354	411	364	793	654	497			720	621	926	872	1096	1077	500	469	1843	1689	5853	6056	4842	5464	5232			
Всього у Донецькій області	8467	7364																							90 585	83 691	77 516

[1] Таблиця складена за даними наступних джерел: **1781 р.** РДАДА. — Ф.16. — Спр. 58. — Ч. 7. — Арк. 30; **1782 р.** Див.: МКМ. — Фонди. — № 3461—3468 — Д; **1811 р.** Див.: ДАЗО. — Ф. 12. — Оп. 2. — Спр. 25, 27, 28, 32, 38, 40, 41; **1816 р.** Див.: ДАЗО. — Ф.12. — Оп. 2. — Спр. 71, 74, 82, 86, 92; **1835 р.** Див.: ДАЗО. — Ф. 12. — Оп. 2. — Спр. 161, 169, 170, 172, 180, 181, 183, 191, 195, 206, 208, 212; **1850 р.** Див.: ДАЗО. — Ф.12. — Оп. 2. — Спр. 265. Арк. 52 зв. — 54 зв.; **1858 р.** Див. ДАЗО. — Ф. 12. — Оп. 2. — Спр. 284. Арк. 10 зв., 11; **1859 р.** Див.: Список населенных мест по сведениям 1859 г. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. — С.Пб., 1863. — Т. 13. — С. 126—127; **1885—1886 рр.** Див.: Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — Вып. 2. — Екатеринослав, 1887 — С. 244, 260, 276; **1897 р.** Див.: Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наочного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой всеобщей переписи населения 1897 г. — С.Пб., 1905. — С. 58—64; **1911 р.** Див.: Численность сельского населения Екатеринославской губернии на 1 января 1911 года. — Екатеринослав, 1911. — С. 67, 70—74; **1926, 1959, 1979 рр.** Див.: Матеріали ЦСУ СРСР // Особистий архів В. Наулка; Матеріали переписів 1959, 1978, 1989 рр.; ДОУС. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979, 1989; Всеукраїнський перепис населення 2001 р.

раїнців і росіян, а їхні громади є на території усіх 24 міськрад та 18 районів області. Найбільші з них розташовані на території Маріупольської та Донецької міськрад і у Великоновосілківському та Тельманівському районах. Щодо міст, то їх чисельність, яка зафіксована у статистичних матеріалах Всеукраїнського перепису 2001 р. значно обмежена. У колись грецькому місті Маріуполь чисельність греків склала 21 923 особи (4,3 %), а у Донецьку — 10 180 осіб (1 %) [1].

Щодо динаміки чисельності греків, то наведена нами таблиця ілюструє демографічну ситуацію у населених пунктах Приазов'я. Використані джерела висвітлюють загальну ситуацію у грецькій спільнот і деякі позиції таблиці є не заповнені, бо документи не дають нам цієї інформації.

Питання чисельності греків цікавлять багатьох дослідників як в Україні так і за її межами [2]. На нашу думку, зменшення кількості грецького населення обумовлене декількома чинниками. По-перше, переїздом у міста, де відбувається етнічна асиміляція. За даними останніх переписів ми маємо наступну картину змін сільського та міського населення серед греків Донецької області.: у 1970 р. (усього з 93 937 осіб грецької національності) — 57 997 осіб були мешканцями міст, а 35 940 осіб — сільські жителі [3]; 1979 р. (усього 90 585 осіб), чисельність міського населення — 57 962 особи, практично не змінилося, а сільське зменшилося до 32 623 осіб [4]. У 1989 р. (усього 83 691 особа) греки у містах зафіксовані у кількості 56 150 жителів, а у селах склали 27 541 особу. У 2001 р. — міське населення складало 51 414 особи, а сільське — 26 102 особи [5]. За останні тридцять років міграція греків із села до міста була найбільш активна, але за офіційними даними цей процес майже не відображено. По-друге, від'їзд у зарубіжну еміграцію. За станом на 1989—1990 рр. з республік колишнього СРСР до Греції виїхало 4,9 % греків. З них вихідці з України становили п'яту частину від загальносоюзної кількості. По-третє, мають місце негативні наслідки репресій 1937 р. та Другої Світової війни, яка забрала велику кількість населення України, зокрема греків [6].

Але головною причиною є необ'єктивні статистичні дані, які пов'язані із політикою Радянського Союзу щодо нацменшин. Як видно із поданої таблиці динаміки чисельності греків Приазов'я, офіційні дані по кожному населеному пункту за 1959, 1979, 1989, 2001 рр. у Донецькому обласному управлінні статистики відсутні. Щодо районів, то тільки останній Всеукраїнський перепис 2001 р. надав таку статистику. Тому на сьогодні ми маємо складну ситуацію для підрахування загальної кількості приазовських греків.

---

[1] Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. — Донецьк, 2003. — С. 12, 17.

[2] *Папазоглу Г.К.* Понтийские греки вчера и сегодня (состав населения и диаспора) // Насильственное отуречивание и исламизация турками народов Малой Азии и Кипра. Матер. межд. науч. конф. — Салоники, 1995. — С.14—15.

[3] ДОУС Национальный состав населения Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) Статистический № 4. — Донецк, 1992. — С. 4—6.

[4] ДОУС. Распределение населения отдельных национальностей по полу, возрасту, языку, состоянию в браке, уровню образования, общественным группам, отраслям народного хозяйства и занятиям (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). — Донецк, 1981. — С. 6—7.

[5] Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — С. 8—10.

[6] *Наулко В.І.* Греки України: етнічна історія і сучасні етнонаціональні процеси // Записки історико-філософського товариства ім. А. Білецького. — 1997. — Вип. 1. — С. 63 — 66.

РУНА РОНОМАРЕНКО

Розділ III.
ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ ТА АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИК ГРЕКІВ

3.1. Етномовна ситуація у середовищі греків-еллінофонів

Дослідження етнічної історії греків Приазов'я охоплює і мовну ситуацію, і тому її аналіз потребує пильної уваги. По-перше, процес формування етнічних груп відбувався на територіях, де активно проходили міграційні процеси. По-друге, якщо не враховувати історичної спорідненості грецького населення Приазов'я із населенням східного Середземномор'я та Причорномор'я, у першу чергу Малої Азії, островів басейну Егейського моря, Кримського півострова, вивчення історичного контексту мовлення неможливе. Нарешті, завдання ускладнюється різнорідністю діахронічного аспекту румейських і урумських говірок, окрім того, мови румеїв та урумів належать до різних сімей: індоєвропейської та тюркської.

Мови, що існують дотепер у грецькому середовищі Приазов'я, відображають етнічну історію цього народу, етнокультурні контакти, їхні світоглядні уявлення. Проте говірки грецьких сіл поступово зникають, що робить нагальним їх вивчення та консервацію тезаурусу. У 2003 р. Верховною Радою України була ратифікована Європейська Хартія регіональних мов або мов національних меншин, у якій зазначено, що під державним захистом на час прийняття Хартії перебувають 13 мов національних меншин [1], до числа яких входять і мови маріупольських греків — урумська та румейська.

Своєрідність мовної ситуації на території використання румейських та урумських говірок визначалася специфічними історичними умовами, які сприяли формуванню білінгвізму. Таке положення склалося ще у доприазовський період історії грецьких спільнот. На першому етапі переселенці з Середземноморсько-Малоазійського регіону перебували в оточенні автохтонного населення Криму. Змішування призвело до утворення своєрідної грекомовної групи населення Криму, у якій головну роль відіграли елліни. У I ст. н. е. Крим став проміжною ланкою у великому переселенні народів: окремі групи кочовиків осіли на теренах півострова й були асимільовані. Помітний слід залишили й готи, які були асимільовані до початку XVI ст. Наприклад, із середини I ст. н. е. і до переселення у Приазовські степи, навіть у перші десятиріччя проживання греків існувала Готсько-Кафайська єпархія, очолювана митрополитом. Серед румейських прізвищ зустрічається Халангот, яке можна інтерпретувати як «той, який є переможцем готів» («халанусин т'готс»).

Для тюркомовного населення Криму політична ситуація склалася таким чином, що румейське населення півострова втратило домінуюче положення у політичному просторі, залишаючи за собою підтримувану релігійним фактором культурну автономію. Після занепаду Константинополя у 1453 р. та встановлення османського протекторату, у містах Кримського ханства панував білінгвізм, у той час як у гірських та степових районах Криму, вірогідно, склався монолінгвізм тюркського та еллінофонського населення півострова. Після переселення християн із Кримського ханства білінгвізм перейшов на побутовий рівень, оскільки переселення до Російської імперії унеможливило зв'язок із метрополією. Тому впродовж XIX ст. рідна мова грецького населення, маючи широке коло використання на побутовому рівні, не мала жодної перспективи на інституційно-правовому рівні та в освіті. Румеї та уруми поступово позбавилися усіх імператорських вшанувань, а в середині 1850-х рр. було втрачено всі інституалізовані ознаки автономії. Якщо брати до уваги обмеженість етнокультурного відродження 1920-х рр. та його подальше офіційне забуття і замовчування, то грецьке населення фактично знаходилося у ситуації білінгвізму лише на побутовому рівні. Ігнорування прав маріупольських греків на правовому, державному рівнях і в системі ос-

[1] Рамкова конвенція про захист національних меншин. Україна: стан виконання / Упор. А.Є. Санченко. — К., 2004. — С. 43.

віти призвело до феномена криптоідентичності. Наприклад, це виявилося у русифікації румейських та урумських прізвищ, етнічних образ як зі сторони домінуючого етносу, так і з боку меншин. Таким чином, білінгвізм у сучасному положенні румейського та урумського населення є наслідком асиміляції етнічних груп і має не природний, а більш примусовий характер.

Значення мови у з'ясуванні процесу етногенезу не менш вагоме. Питання ускладнюється невизначеністю походження тюркомовного населення Кримського півострова, яке належить, згідно з нормами конституційного законодавства, до автохтонних національних меншин. Окрім того, питання етногенезу румеїв висвітлено недостатньо. Враховуючи діахронічний аспект грецьких говірок, а також антропологічні дослідження, на сьогодні існує кілька концепцій. Згідно з ними, греків-еллінофонів Приазов'я вважають прямими нащадками давніх еллінів [1], емігрантів із Візантійської та Османської імперій [2]. Етнофори урумського походження розглядаються як нащадки аланів, гото-афганських племен і, власне, тюрків, що зумовило виникнення багатьох концепцій етногенезу урумів. На сьогодні є поширеною версія, згідно з якою кримські греки вважаються християнізованим конгломератом автохтонних і захожих етносів [3].

Відповідно до сучасної класифікаційної схеми, говірки румеїв та урумів належать до двох мовних сімей. У сучасній лінгвістиці говірки румеїв поділяються на п'ять діалектів, які належать до грецької групи індоєвропейської сім'ї [4]. Урумські говірки

Плита мармурова. Привезена греками із Криму до Приазов'я. 1726 р. МКМ. Фонди. 1789-ПР. Фото А. Ладкіна.

розподіляються на чотири діалекти тюркської групи алтайської мовної сім'ї [5].

Сучасні представники обох етнічних груп у Приазов'ї називають себе греками, але етнонім *грек* набув поширення лише у XX ст. Відомо, що балканські, малоазійські та кримські греки терміном *грек* себе не визначали. Етнонімом *грек* називалася народність, яка сформувалася на початку II тис. до н. е. на півночі Балканського півострова після вторгнення ахейців, іонійців та дорійців з Іллірії. Але з VII ст. до н. е. склалася загальногрецька етнічна єдність під назвою «елліни». Екзоетнонім «греки» надали еллінам римляни в період своїх завоювань, що у перекладі з латини означає «людина, яка займається скотарством» (лат. *grex, gregis* — череда). М. Фасмер вказав на те, що термін *грек* сягає до грецького *ρωματος* — римлянин — та новогрецького *ρωμιός* — грек [6]. Цей термін одночасно увійшов до лексики урумів та румеїв у Приазовський період їхньої етнічної історії.

Наше історико-етнографічне дослідження етномовних явищ греків Приазов'я почнемо з мови та етнонімів греків-еллінофонів. Перша фіксація етнонімів, які мали розповсюдження у Приазов'ї, відноситься до середини XIX ст. Термін «грек» — *ρωμεός* [7]

[1] *Хартахай Ф.А.* Христианство в Крыму. — Одесса, 1874; *Ялі С.Г.* До історії грецької колонізації на Україні // Краєзнавство. — 1928. — № 6—10. — С. 57—68.

[2] *Кулаковский Ю.А.* К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке. — С. 73—202.

[3] *Айбабин А.И., Герцен А.Г., Храпунов И.Н.* Основные проблемы этнической истории Крыма / Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 1993. — Вып. 3. — С. 216—217; *Араджиони М.А.* К вопросу о некоторых концепциях этногенеза тюркоязычного позднесредневекового христианского населения (греков) Юго-Западного Крыма // История и археология Юго-Западного Крыма. — Симферополь, 1993. — С. 143—160; *Φωτιάδης Κ.* Ο Ελληνισμός της Κριμαίας. Μαριούπολη, δικαίωμα στη μνημη. — Αθήνα, 1990.

[4] *Соколов И.И.* О языке греков Мариупольского и Сталинского округов. — С. 49—67; *Спиридонов Д. С.* Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків. — С. 171—181; *Сергиевский М.В.* Мариупольские говоры.—С. 533—587; *Чернышева Т.Н.* Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. — С. 8; *Белецкий А.А.* Греческие диалекты на Юго-Востоке Украины. — С. 5—15; *Царенко Е.И.* Румейско-тюркско-восточнославянское лексическое взаимодействие в условиях Донбасса // ГУИС. — С. 128.

[5] *Баскаков Н. А.* Тюркские языки. — М., 1966; *Гаркавец А.Н.* Тюркские языки на Украине. — К., 1988; *його ж.* О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья // Советская тюркология. — 1981. — № 2. — С. 46—58; *Муратов С.Н.* Материалы по говорам тюркоязычных греков (урумов) Донецкой области УССР // Краткие сообщения института народов Азии. — Ленинград, 1963. — № 72. — С. 178—191; *Тенишев Э.Р.* Говор урумов села Прасковиевка // Советская тюркология. — 1973. — № 1. — С. 79—96.

[6] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1987. — Т. 3. — С. 516.

[7] *Хартахай Ф.А.* Словарь умирающего греческого наречия: (Греческий глоссарий). — Сартана, 1859 // ВР РНБ. — Ф. Греческие рукописи. — Греч. 804. Тетрадь III.

був зафіксований у «Словаре умирающего греческого наречия» [1], укладеному відомим грецьким просвітителем та істориком Ф. Хартахаєм (1836—1880) [2], а на початку XX ст. дослідниця К. Костан закцентувала увагу на тому, що самоназвою греків-еллінофонів є «румеї» або «ромайї» [3].

Під час польових досліджень у 2001—2003 рр. нами зафіксовані наступні терміни для греків-еллінофонів: *румєй* (рум. М. Янісоль), *румєйсь* (рум. Урзуф, Ялта), *румєйс* (рум. В. Янісоль, Константинополь), *румеюс, ромеюс* (рум. Сартана, Чердаклі), *урумєйс* (рум. В. Каракуба). Греки-тюркофони називають румеїв *рум* (урум.). Термін *тат* (урум.), який був поширений у кримські часи та на початковому етапі приазовського періоду, нами не був зафіксований, оскільки жоден інформатор не зміг пояснити, що означає цей етнонім [4]. Але В. Наулко під час етнографічних досліджень у 1950—1970-х роках зустрічав термін «тат» серед грецького населення. За його польовими записами, в урумському с. Карань так називали всіх греків-еллінофонів [5]. Ми не будемо зосереджувати увагу на цьому питанні, адже воно було досліджене раніше [6]. Окрім того, цю проблему висвітлювали у своїх працях М. Араджиони [7] та О. Бубенок [8].

Термін *румейський* передається в усному побутуванні наступним чином: *урмєйск* (рум. В. Янісоль), *умєйку* (рум. М. Янісоль), *румєйку (ус)* (рум. В. Янісоль, Константинополь, Сартана, Чермалик), *румєйку, ромєйку* (рум. Сартана, Чермалик). У деяких селах зустрічаються специфічні терміни для позначення рідної мови. Так, у с. Малоянісоль її називають *харахлотку*, а у с. Сартана — *сартаньотку*. На сьогодні найвживанішим є спільний термін, поширений серед румеїв Приазов'я, — *румейку глоссу* — «мова румеїв» [9]. Щодо більш раннього терміна, зафіксованого в писемних джерелах, то в записах Ф. Хартахая, які відносятся до середини XIX ст., він виглядає як *ρωμέκως* [10].

Румейські діалекти виділяються ученими у самостійну мову — румейську, близькоспоріднену з новогрецькою мовою, яка відноситься до індоєвропейської сім'ї [11]. Лінгвісти називають румеїв еллінофонами, а термін *румейська мова* виводять від самоназви цієї частини *маріупольських греків — румеїв*, який, у свою чергу, походить від слова *ρωμαίος, ρωμαίος* — офіційної назви візантійців [12]. Мешканці Візантії називали свою країну Романією — *Ῥωάανία* [13] — *країною Риму, Римською імперією*, а пізніше — *Румелією* (< тур. *Rumeli*) [14]. Але ці терміни мають різні наукові інтерпретації [15].

Нині румейськими діалектами Приазов'я користується грецьке населення у п'яти районах Донецької області: Великоновосілківському, Володарському, Волноваському, Першотравневому, Старобешівському. Незначна частина греків проживає у Новоазовському районі. Нижче ми подаємо перелік приазовських румейських діалектів та назву поселень, зазначаючи в дужках їхні старі назви, а через тире — назви кримських населених пунктів, заснованих вихідцями. *Урзуф-Ялтинський діалект*: Урзуф (Урзуф, Маджар) — Урзуф, Кизил-Таш; Ялта — Біюк-Ламбат, Кучук-Ламбат, Магарач, Марсанда (Масандра), Нижня й Верхня Аутка, Микита, Ялта; *Великоянісольський діалект*: Велика Новосілка (Великий Янісоль, Велика Єні-Сала) — Салгирбаши Єні-Сала; Стила — Стила;

---

[1] Там само. — Тетради I—VI.

[2] Про просвітницьку та творчу діяльність Ф.А. Хартахая див.: *Геде А., Новикова С.* Феоктист Хартахай // Підприємці й меценати: Грецькі підприємці й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII—XIX ст. Історико-бібліографічні нариси / Під ред. В. Смолія. — К., 2001. — С. 220—227; 342.

[3] *Костан К.* З літератури маріупольських греків. — С. 21.

[4] Ми маємо приблизно 2000 анкет із дослідження етномовної ситуації у грецьких селах за 1999—2001 рр., але у графі «Що означає термін «тати» всі опитувані поставили прочерк. Див.: Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 977—2715.

[5] Зап. В.І. Наулком у 1970 році у с. Карань. Особистий архів В. І. Наулка. Польовий зошит № 4. — 1970. — Арк. 9.

[6] *Пономарьова І.С., Назар'єв Є.І.* До питання формування етноніму «тат», що побутує серед етнічних грецьких груп українського Надазов'я // Сходознавство. — 2000. — № 9—10. — С. 195—210.

[7] *Араджиони М. А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. — С. 73—75; *її ж.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения Горного Крыма. — С. 184—193.

[8] *Бубенок О.Б.* Алан-Асы в Золотой Орде (XIII—XV вв.). — К., 2004. — С. 205—207.

[9] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 977—1115.

[10] *Хартахай Ф.А.* Словарь умирающего греческого наречия: (Греческий глоссарий). — Греч. 804. Тетрадь III.

[11] *Чернышева Т.Н.* Итоги диалектологической экспедиции филологического факультета КГУ в Первомайский район Сталинской области. — С. 62—65.

[12] *Чернишова Т. М.* Тюркські елементи в соціальній сфері лексики грецьких говірок Донеччини // Мовознавство. — 1975. — № 4. — С. 51.

[13] *Κανδηλάπτη Κ.Η.* Διάλεκτος των Ελλήνων της Μαριούπολης // Ελληνική Διεθνής Γλώσσα. Επιμέλεια του Ιωάννη Μ. Αρβανίτη, Γεωργίου Α. Παυλάκου. — 2002. — Τ. 5 (49). — Σ. 500.

[14] Румелія — загальна назва завойованих у XIV— ст. турками-османами балканських країн. Із XVI до XIX ст. назва турецької провінції з центром у Софії (включаючи Болгарію, Сербію, Герцеговину, Албанію, Македонію, Епір і Фессалію). Сучасна назва європейської частини Туреччини, окрім Стамбула.

[15] Про термін *Ῥωμανία* див.: *Georgacas D.* The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Survivig Anatolian Pre-Turkish Placenames. — Heidelberg, 1971. — P. 66—68; Impero romano e Romania // La nozione di 'Romano' tra cittadinanza e universalita. — Naples, 1984. — P. 247—261; Ibid. Roma e Romania dagli Isaurici ai Comneni // SettStu. — 1988. — T. 34. — P. 531—592; Türk Ansiklopedisi. — Cilt XXVII. — Ankara, 1978. — S. 456—457.

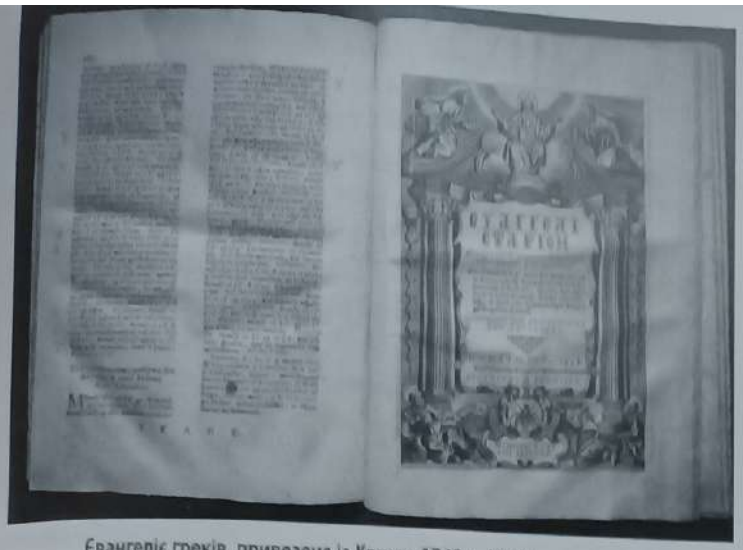

Євангеліє греків, привезене із Криму. 1748 р. МКМ.

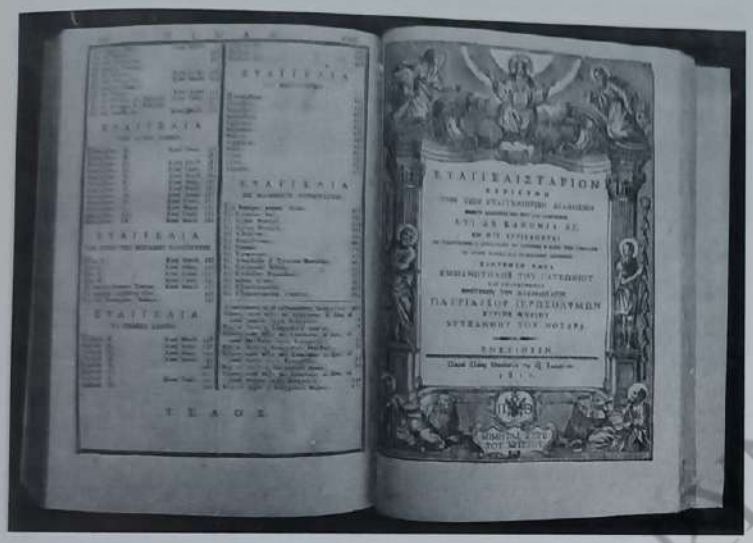

Євангеліє греків Приазов'я. 1811. МКМ.

Константинополь (Демерджі, Фуна) — Алушта, Демерджі (Фуна), Куру-Узень, Кучук-Узень, Улу-Узень; *Каракубський* діалект: Роздольне (Велика Каракуба, Каракуба); висілок Красна Поляна (Нова Каракуба) — Аргин-Каракоба, Каракоба; *Сартанський діалект*: Сартана — Сартана; Заможнє (Чермалик); висілок Македонівка — Айланта (Аслама), Капсіхор, Чермалик, Шелен; *Малоянісольський діалект*: Кременівка (Чердаклі) — Байсу, Чердаклі; Малоянісоль (Куйбишеве, Мала Єнісала); висілок Новий Янісоль — Джемрек, Єні-Кой (Малий Яникуль, Бурульча, Єні-Кой), Єні Сала (Яникуль, Карасубаши, Єні Сала, Мала Єні Сала), Уйшунь (Усунь) [1].

Щодо румейської писемної мови, то ми маємо небагато джерел, пов'язаних із Приазовським періодом. Це, переважно, документи, які зберігають-

[1] *Спірідонов Д.С.* Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків. — С.177. (Дослідник висловлює думку, що *Урзуф-ялтинський діалект* є суто балканським, а *Каракубський, Сартанський діалекти* за фонетикою східні, малоазійські.); *Соколов И.И.* О языке греков Мариупольского и Сталинского округов. — С. 49—67.

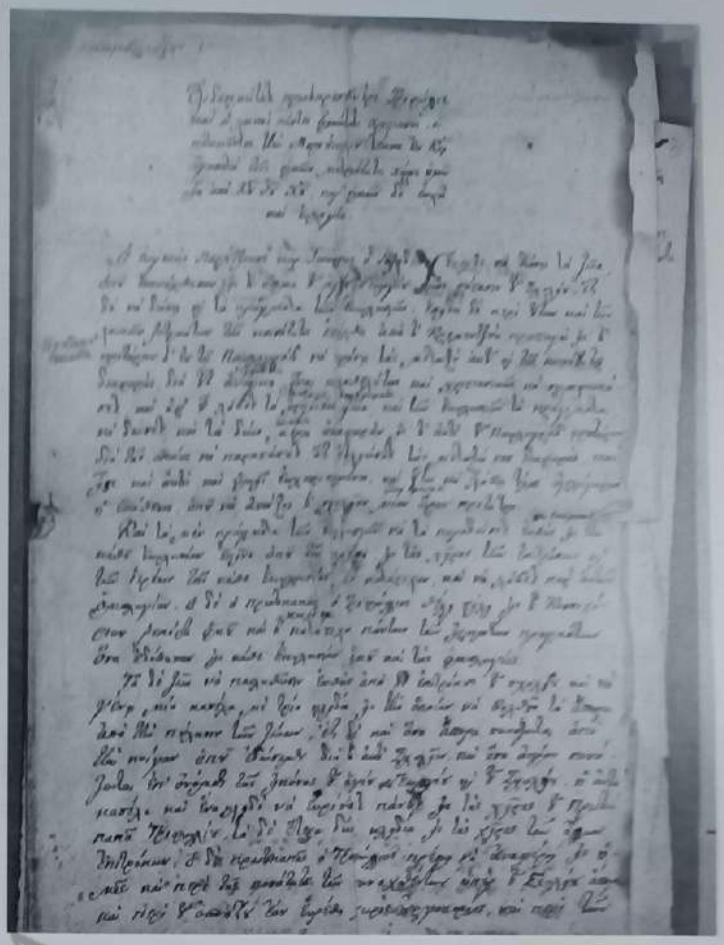

Матеріали, які мають відношення до Маріуполя. Кінець XVIIII ст. (Грецькою мовою). — ІР НБУВ. — Ф. V(OTIC). — Спр. 3642.— Арк.1.

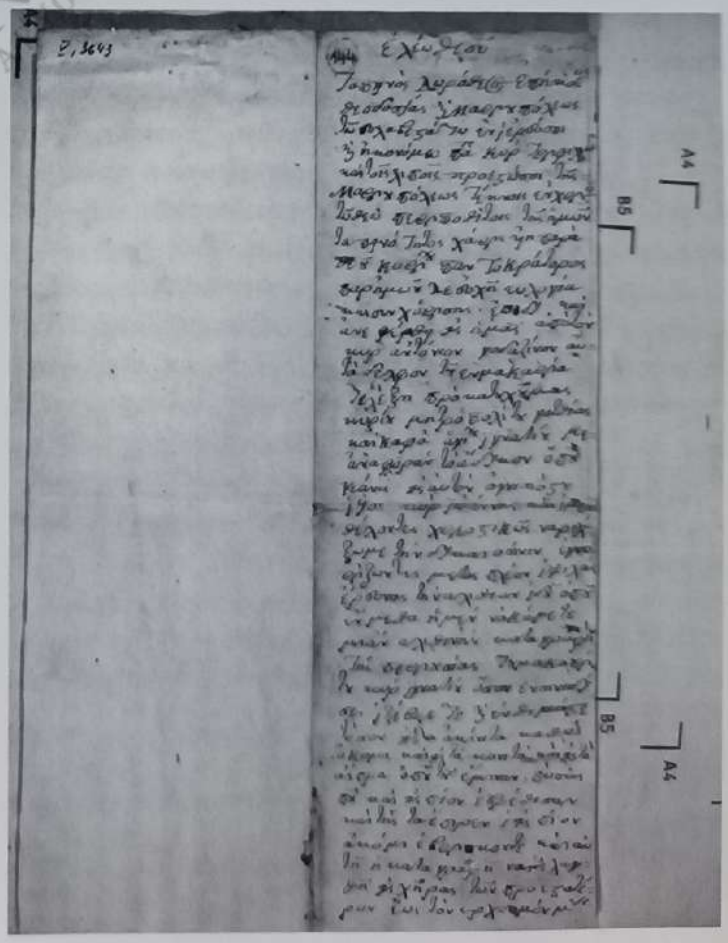

Послання Дорофея, єпископа Феодосії і Маріуполя. Кінець XVIII ст. (Грецькою мовою). ІР НБУВ. — Ф. V (OTIC). — Спр.3643. — Арк. 1.

IRINA PONOMARENKOVA

ся в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, у Центральному державному історичному архіві України, Державному архіві Запорізької області, Державному архіві Донецької області, Маріупольському краєзнавчому музеї.

Ще в середньовічний період діалекти маріупольських греків, унаслідок тривалого часу перебування етносу в іншомовному оточенні, набули певних змін у фонетиці, граматиці й лексиці. В основу румейської мови покладено середньогрецьку мову, яка сформувалася під час існування Візантії [1], де новогрецька мова була усталеною до XV ст. Додамо, що у результаті міжетнічних контактів і нині утворюються її діалекти.

Мовознавці виділяють три періоди у формуванні новогрецької мови. Перший — загальногрецький (Ελληνιστική Κοινή), що містить у собі три діалекти: аттичний, дорійський та іонійський (300 рік до н. е. — 550 р. н. е.); другий — середньовічний (Μεσαιωνική) (550—1453 рр.); третій — новогрецький (Νεοελληνική) (1453 р. — і до наших часів) [2].

На початку XIX ст. з'являються дві форми новогрецької мови — *кафаревуса* (гр. *καθαρεύουσα*) і *димотика* (гр. *δημοτική*). *Кафаревуса* — різновид мови, переважно писемної; була офіційною мовою Греції до 1976 р. Історично характеризується тенденцією до обмеження іноземних і діалектних елементів у мові й тенденцією до панування у ній елементів старогрецької мови та наукових елементів [3]. *Димотика* — це сучасна форма грецької мови загального вжитку [4], яка сприйняла нові елементи з романських, слов'янських і тюркських мов, орієнтується на нову міську койне (гр. *κοινή* — спільна говірка). У світі існують численні грецькі діаспори, де зафіксовані різні діалекти. Самостійно розвивалися мови греків Каппадокії, Закавказзя, Приазов'я, відобразивши свою складну етнічну історію [5].

Найімовірніше, маріупольські греки прибули до Криму з території Анатолії та навколишніх островів, маючи сформовані діалекти, а перебування у складі Кримського ханства, у свою чергу, наклало відбиток на зміни у них. Цю тезу підтверджує і дослідження відомого лінгвіста Т. Чернишової [6]. У Криму, де проживало неоднорідне за етнічним і мовним складом населення, із XIII ст. мовою міжетнічного спілкування поступово стає тюркська [7]. Але при цьому румеї зберегли свою мову. Для ілюстрації можна охарактеризувати мовну ситуацію у с. Стила, де мешканці, незважаючи на іноетнічне та тюркомовне оточення у Криму, перенесли свій діалект-еллінофон до Приазов'я.

Сучасні румеї називають себе еллінами, румеями та греками, але останнім часом значно рідше використовують термін «грек», аніж «еллін». У середньовіччі, коли елліни утворили ядро Візантійської імперії, їх офіційно називали *ромеї* (*римляни*). До того ж, так називали не лише греків за походженням. *Ромеями* не визнавалися піддані візантійського імператора, які не були правовірними християнами. У Візантії, де проживали представники різних етносів, вислів *стати справжнім ромеєм* означав, що його носій завоював надійне становище у суспільстві. Для цього необхідно було прилучитися до панівної грецької культури, і, насамперед, добре володіти мовою. Але мозаїчність етнічного складу Малої Азії, а також багатопрошарковий етно- і культурогенез народів (турки, вірмени, курди, греки та ін.), які населяли цей реґіон, спричинили розмежування їхніх культур кордонами історично-етнографічних областей, сформованих під впливом географічних, природно-ландшафтних і господарських особливостей. Тому сусідні етноси в різних реґіонах Малої Азії менше відрізнялися один від одного, ніж етнографічні групи одного етносу. Уруми, знаходячись в іноетнічному оточенні, були змушені перейняти чужу мову для зручності, але зберегли свою релігію. У сучасній етнографічній науці панує думка, що мова є результатом раціонального вибору людей під впливом економічних та соціальних факторів.

У вивченні діалектів греків Приазов'я окреслились певні проблеми. Вони пов'язані зі складними етноісторичними процесами, що віддзеркалились у структурі говірок різних населених пунктів. Аналіз історії вивчення румейської мови подано у працях М. Араджионі [8]. Більшість дослідників визначили у румейській мові п'ять мовних груп за ступенем побутування чужорідних елементів та ввели градацію у порівнянні із сучасною новогрецькою

[1] *Чернышева Т.Н.* Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. — С. 3—5.

[2] Πολίτης Λίνος. Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζης. — Σ. 4—5.

[3] *Μπαμπινιώτης Γ.* Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. — Αθήνα, 1998. — Σ. 804.

[4] Там само. — Σ. 480.

[5] Η ιστορία του απόδημού Ελληνισμού. «Άτλας της Ελληνικής Διασποράς». — Τόμος 1ος—2 ος.

[6] *Чернышева Т.Н.* Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района, Сталинской области. — С. 42.

[7] *Араджиони М.А.* К вопросу об этнолингвистической ситуации в Крыму в XVI—XVIII вв. — С.82.

[8] *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. — С. 71—80; *її ж.* К вопросу об этнолингвистической ситуации в Крыму в XVI—XVIII вв. — С. 70—86.

мовою. Вперше ця точка зору була висловлена мовознавцями І. Соколовим [1] та Д. Спірідоновим [2], які ретельно досліджували маріупольські говірки, а в другій половині XX ст. її підтримали автори фундаментальних праць з історії румейських говірок Т. Чернишова [3] та А. Білецький [4].

Проте існують й інші погляди. Так, К. Журавльова-Паппу розмежовує румейську мову на три діалекти, називаючи діалекти греків-еллінофонів *таврорумейськими* (ταυρο-ρουμέικη διάλεκτο) [5]. Грецький лінгвіст А. Хаджитакі об'єднує румейські діалекти в один — *Маріупольський* (Μαριουπολίτικη διάλεκτος) [6].

Важливість наукового вивчення маріупольських говірок підкреслював Д. Спірідонов, пов'язавши із цим можливість вивчення походження греків Приазов'я [7]. Тому в нашому дослідженні будемо визначати діалектні особливості румейської мови на прикладах термінів обрядового та сімейно-побутового циклу.

За більш аніж 225-річний період історії, маріупольські греки зберегли власну мову, незважаючи на натиск із боку Російської імперії, а потім СРСР. Проте політика цих держав значно вплинула на мовну ситуацію греків Приазов'я. Починаючи із 1782 року поступовому зникненню мови сприяла планомірна русифікація, а з 1820-х років уряд царської Росії почав насаджувати російськомовну освіту в середовищі еллінофонів та тюркофонів Приазов'я.

Необхідно зазначити, що духовенство, як головний носій просвітництва у грецькому середовищі, використовувало літературну грецьку мову лише як офіційну мову богослужіння. Вона ніколи не використовувалася у побутовому спілкуванні, тому спроби у 1820-х роках митрополитів І. Газадінова та Н. Феотоки впровадити й вивчати давньогрецьку та новогрецьку мови у духовних навчальних закладах Маріуполя зазнали поразки [8].

Як зазначалося вище, у середині XIX ст. уродженець румейського с. Чердаклі Ф. Хартахай почав записувати грецьку лексику та пісні. Ці рукописні джерела, хоч і не в повному обсязі, збереглися у Фондах грецьких рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург). Деякий час матеріали Ф. Хартахая зберігалися у професора Ф. Брауна, а потім ним були передані до бібліотеки, про що дослідник повідомив у своїй праці [9]. Детально рукописи Ф. Хартахая вивчала мовознавець Т. Чернишова [10].

Зошити-словники Ф. Хартахая (6 шт.) містять румейську лексику. Вона нечисленна, проте дає уявлення про рукописні тексти, де використовується грецький алфавіт поряд із російськими літерами *ж*, *ч*, *ш*, *щ* (наприклад, *χαλάч* — калач, *чαμπάς* — хус-

---

[1] *Соколов И.И.* О языке греков Мариупольского и Сталинского округов. — С. 49—67.

[2] *Спірідонов Д.С.* Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків. — С. 171—181.

[3] *Чернышева Т.Н.* Местоимения в урзуф-ялтинском говоре новогреческого языка. — С. 130—137; *її ж.* Развитие румейского языка на Украине. — С. 122—125; ; *її ж.* Етимологічні спостереження в галузі Урзуф-ялтинської говірки приазовського діалекту новогрецької мови. — С. 154—156; *її ж.* Новогрецька говірка сіл Приморського (Урзуфа) і Ялти Первомайського району Сталінської області. — С. 243; *її ж.* Фонетический обзор (гласные) новогреческого говора сіл Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. — С. 97—116.

[4] *Белецкий А. А.* Греческие диалекты на Юго-Востоке Украины. — С. 5—15; *його ж.* Греческие элементы в географических названиях Крыма. — С. 201—215; *його ж.* Результаты двуязычия в говорах румейского языка на Украине (тюркизмы румейского языка). — С. 120—121; *його ж.* Дієслівна система говірок с. Кременівка (Чердаклі) і Куйбишеве (Малоянісоль). — С. 125—127.

[5] К. Журавльова-Паппу працювала на базі Московського університету і Таганрозького педагогічного інституту. У даний час продовжує свої дослідження за підтримки Македонського університету й Університету м. Салоніки. Див.: *Журавлева Е. Ф.* Изучение новогреческого таврорумейского фольклора в его деятельностном аспекте.. — С. 54—55; *її ж.* Лингвогеографические данные о происхождении морфологических чередований в степных таврорумейских говорах и их генеалогическая классификация. — С. 48—49; *її ж.* О фонологической трактовке твердости-мягкости в новогреческом говоре Донецкой области. — С. 52—62; *її ж.* Происхождение и функции шипящего ряда в греческом новокаракубском говоре. — С. 68—78; *її ж.* Фонологическое описание греческого новокаракубского говора в сравнении с другими таврорумейскими говорами и северогреческими диалектами. Автореф. дис. ... канд. филол. наук / МГУ. — М., 1982; *Zuravleva-Pappou E.* The Gender and the Nouo in the «Tavrorumeic» Dialekt of Ukrainian greeks (of the See of Azov) // Greek Linguistics 95. Proseedings of the Second Internationel Conference on Greek Lingeistics. Salzburg, 22—24 September 1995. Ed.. by G. Drachman, C. Klidi, J. Fykias. Vol. II. — Graz, 1995. — P. 727—736; *Παππού-Ζουραβλιόβα* Α. Η ελληνική ταυροουμαίικη δίλεκτος στην νοτιοαναταλική Ουκρανία (το ιδίωμα του Νόβαγια Καράκουμπα), Λεξιλόγιο. — Το Α. Ελληνική Διαλεκτολογία 4. — Θεσσαλονίκη, 1995. — Σ. 131—139; *її ж.* Μορφολογία των νεοελλ. ιδιωμάτων της Ουκρανίας Οι αντωνυμίες και η ταξινόμησή τους στην ταυροουμαίικη διάλεκτο των Ελλήνων της Μαριούπολης σε σύγκριση με την Νέα Ελληνική (μέρος Β' τα ιδιώματα Μάλιι Γιανισόλ και Μπολσόι Γιανισόλ). / Μελέτες για την Ελλ. Γλώσσα-Πρακτικά της 18ης Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ., 1997. — Θεσσαλονίκη, 1998. — Σ. 428—442; *її ж.* Οι Ελληνες της Αζοφικής (περιοχή Μαριούπολης) και η γλώσσα τους / The Greeks of the Azov Region (Marioupolis District) and their language. Διαλεκτικοί θύλακοι της Ελληνικής Γλώσσας / Dialect Enclaves of the Greek Language. — Αθήνα / Athens, 1999. — Σ. 55—63 (στα ελλ.) 129—137 (in English).

[6] *Χατζηδάκη Α. Η.* Επιβίωση και η Λειτουργικότητα των Ελληκών Διαλέκτων της Περιοχής της Μαριούπολης. Κέντρο Ελληνικής γλώσσας. — Θεσσαλονίκη, 1997. — Σ. 66.

[7] *Спірідонов Д. С.* Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків. — С. 175.

[8] *Бацак Н.* Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII—XIX ст.). — С. 21—22.

[9] Перше повідомлення про існування рукописів було зроблено Ф. А. Брауном. Див.: *Браун Ф. А.* Мариупольские греки. — С. 92.

[10] *Чернышева Т.Н.* Греческий глоссарий Ф. А. Хартахая // Вестник КГУ. — 1959. — Вып. 2. Серия филологии и журналистики. — С. 113—124.

тка) [1]. Те ж стосується і пісенника із с. Сартана, датованого початком XIX ст. [2]. Усі вказані джерела містять невеликий за обсягом матеріал, тому що більша частина його була втрачена [3].

Починаючи із другої половини XIX ст., у зв'язку з реформами та загальноімперською політикою русифікації, діалекти маріупольських греків зазнають значного впливу російської мови. Російський імператор Олександр II видав Указ від 30 вересня 1858 р. «Об учреждении в г. Мариуполе общества, отдельного от греческого», який надав можливість у Маріупольському повіті селитися особам негрецької національності [4]. Румеї «перейшли на двомовність, використовуючи російську мову та мови, привезені з Криму: грецьку *апла* та *турецько-татарську*» [5]. Представники грецького етносу почали спілкуватися між собою російською мовою. Цьому сприяла і православна церква, адже з 1878 р. богослужіння у грецьких селах велося російською мовою.

Стан розмовної мови цього періоду важко з'ясувати, бо з писемних джерел ми маємо лише глосарій, складений В. Григоровичем у 1874 р. у грецьких селах Приазов'я [6]. Яскравим прикладом писемності румеїв зазначеного періоду є рукописні збірки відомого грецького поета **Леонтія Хонагбея** (1853—1918), який, створюючи поезії грецькою мовою, користувався російським алфавітом [7]. У ті часи змінився не лише алфавіт румейської мови (із грецького на російський), але й фольклор. Виникли нові фольклорні традиції та нова писемна література, які спрямовані на задоволення духовних потреб маріупольських греків. Набула популярності творчість народних поетів Д. Богадица, Ф. Зурнаджи, Х. Папуша, І. Харами, Л. Хонагбея, які створювали авторські грецькі пісні у фольклорному стилі [8].

На початку XX ст. серед румеїв та урумів грецька мова була розповсюджена ще досить широко, а документи того часу свідчать, що рідною мовою більшість греків Південної України вважали саме грецьку [9]. Мовна ситуація, що склалася на території Маріупольського повіту до початку XX ст., дає підставу говорити про «повну колективну двомовність» носіїв грецької мови. У побуті й під час зібрань надавалася перевага грецькій мові і «только при земских начальниках говорили по-русски» [10]. Більшість жінок та людей похилого віку не знали російської мови [11]. Але значна частина молоді, навчаючись у російськомовних школах, добре засвоювала її і часто вважала за краще спілкуватися російською мовою. До етнографічної експозиції Маріупольського державного гуманітарного університету був переданий рушник, вишитий у с. Ялта на початку XX ст., із використанням грецької традиційної техніки, але з російським написом «Лицо свое утирай, меня не забывай» [12]. Надалі, у зв'язку з інтенсивним індустріальним розвитком та міграційними процесами, російська мова почала використовуватися в усіх сферах життєдіяльності греків Приазов'я. Вона вживалася у офіційному діловодстві, у роботі державних органів влади й господарстві, в освіті, поступово витісняючи українську мову й мови національних меншин із загального вжитку. Згодом використання румейських і урумських говірок на побутовому рівні скоротилося до емоційної сфери. Наприклад, більшість тезауруса сучасних румейських говірок складають слова, що позначають ментальні стани й дозволяють виражати почуття і переживання. У той же час практично закінчився процес словотворень, пов'язаних із відображенням предметно-побутової сфери.

Бурхливі суспільно-політичні події 1920-х рр. призвели до корінної зміни суспільного устрою грецької громади, що, природно, не могло не позначитися на розвитку і функціонуванні рідної мови. Загалом, специфіка стану мовної ситуації серед

---

[1] *Хартахай Ф.А.* Словарь умирающего греческого наречия: (Греческий глоссарий). — Тетради 1—6.

[2] У зошиті зазначено, що «Приобретен песенник этот в 1859 году в селении Сартана» Див.: *Хартахай Ф.А.* Песенник начала XIX в. // ВР РНБ. — Ф. Греческие рукописи. — Греч. 806. — Арк.76.

[3] *Спірідонов Д.С.* Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків. — С. 174.

[4] ПСЗ. — С.Пб., 1861. — Т. 34. — Отд. 1. — № 34308. — С. 246—247.

[5] Мариупольский греческий округ // Энциклопедический словарь. — С.Пб., 1898. — Т. 36. — С. 636.

[6] *Григорович В.* Записки антиквара о поездке на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра. — Прибавление 1-е.

[7] *Хонагбей Л.* Алфавіт про неминучість смерті // Рукописний зошит-пісенник. (Власноручні записи Л. Хонагбея зберігаються у родині Едуарда Хаджинова.)

[8] Ми маємо вибрані уривки із «Грецької п'єси» Л. Хонагбея відтворені українською мовою. Див.: *Костан К.* З літературної творчості маріупольських греків. — С. 234—248.

[9] *Хаджинов Э.* Леонтий Хонагбей — народный рапсод греков Донбасса (1853—1918) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 187—197.

[10] ДАЗО. — Ф. 147. — Спр. 134. — Арк. 505.

[11] У документі підкреслюється: «…русским языком владеет, главным образом, греческая интеллигенция и верхи зажиточной части населения, да и то больше тоже в общественно-государственных учреждениях. Это обычно живущие в центре села, ближе к учреждениям. Вся же остальная масса греков, особенно живущая на окраинах сел и в небольших деревнях — знает больше и говорит родным словом и поэтому мало активна или почти не активна в общественно-политической жизни. В семье, на улице, на общественных праздниках, т. е. в быту, в жизни господствует родной греческий язык». Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 34—35.

[12] Рушник був вишитий дівчиною для коханого, коли той вирушав на російсько-японську війну (1904—1905). Куля зачепила тільки рушник, а солдат залишився живий. Див.: МДГУ. Експозиція «Культура народів Приазов'я».

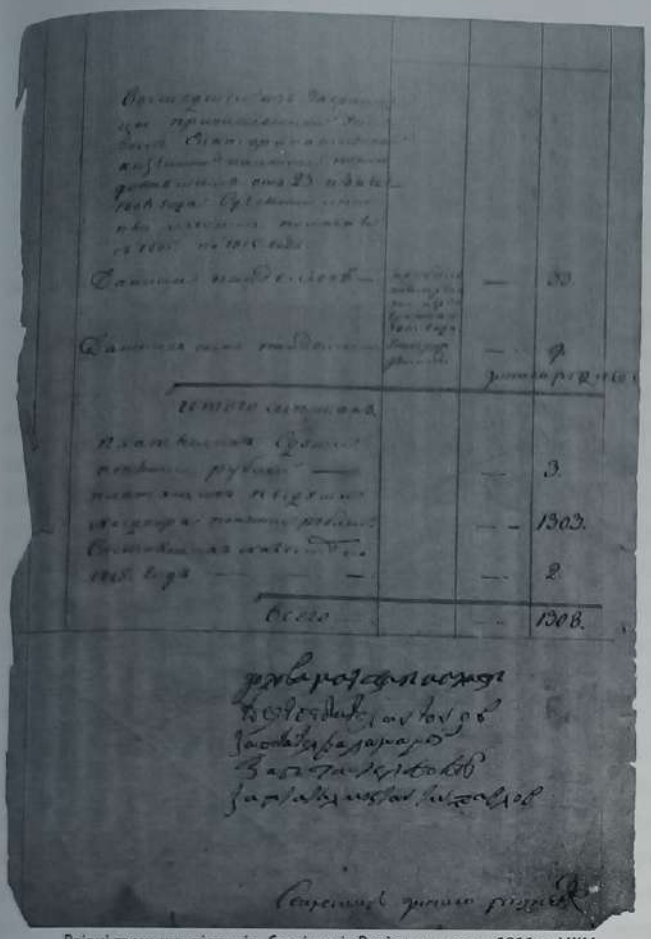

Взірці грецьких підписів. Сторінка із Ревізьких казок. 1811 р. МКМ.

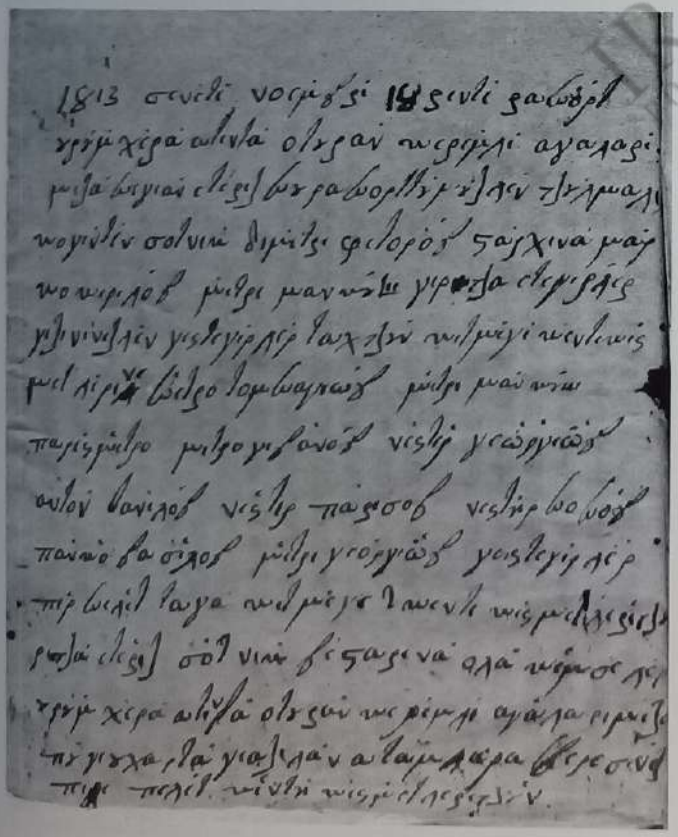

Грецький текст із справи Маріупольського Грецького суду. МКМ. — Фонди. — Спр. 6259-Д. — Арк. 25 зв.

греків Приазов'я полягає у тому, що переважна більшість змін у мові пов'язана зі змінами в суспільстві.

Після встановлення радянської влади мовна ситуація залежала від національної політики СРСР. На першому етапі радянського будівництва діяльність державних установ спрямовувалася на відродження грецької культури (як і культур інших етносів). Була здійснена спроба вирішити мовну проблему двох етнічних груп — еллінофонів і тюркофонів. Але всі заходи проводилися спонтанно, не сплановано, без ретельного дослідження життєвих проблем грецької спільноти. Ми охарактеризуємо лише основні риси цієї політики [1].

Греки Приазов'я опинилися під пильною увагою ВУЦВК. У результаті діяльності комісії було встановлено, що у 1926 р. національні меншини Маріупольського округу складали майже половину населення — 46,8 %, але найчисленнішою із них була грецька, яка становила 17,82 % (64 255 чол.). При обстеженні грецького населення з'ясувалося, що значна частина його (36 709 чол.) була еллінофонами і в «Доповіді Маріупольського окружного Бюро НАЦМЕН про проведення національної політики у Маріупольському окрузі» була відображена мовна ситуація зазначеного періоду. Йдеться про ситуацію, коли значна частина грецької інтелігенції орієнтувалася на російську мову й була «чужда возрождению своей письменности» [2].

За переписом 1926 року, зі 104 666 греків України (40 966 чоловіків і 44 162 жінки) назвали грецьку мову рідною 45 % [3], але лише 2,7 % маріупольських греків володіли писемною національною мовою. Це був один із найнижчих показників серед етнічних меншин України [4]. У травні 1926 р. пройшла І Всесоюзна нарада з питань освіти й культурного будівництва у середовищі греків СРСР, на якій було прийнято рішення визначити димотику єдиною офіційною та розмовною мовою грецького населення України [5]. Без достатньої підготовки була прийнята постанова Президії ВУЦВК про відкриття

[1] Ретельне дослідження з цього питання зроблено Л. Якубовою. Вона на підставі багатьох архівних матеріалів розкрила політику радянського уряду щодо грецької меншини. Див.: *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. — С. 120—147, 181—203.

[2] Для прикладу можна навести запис: «Настроение интеллигенции передается и остальным грекам, отчего проводимая нами политика возрождения греков не встречает особого сочувствия среди городского населения. Сельское же население за малым исключением сочувствует этим мероприятиям». Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 41—42.

[3] Короткі підсумки перепису населення України. — Х., 1928. — С. 42—43.

[4] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 372. — Арк. 80.

[5] Там само. — Спр. 53. — Арк. 53.

при Маріупольському педтехнікумі грецького відділення, яке не давало кваліфікації вчителя грецької мови, а лише знайомило з нею слухачів [1]. Методи запровадження еллінізації без достатнього наукового обґрунтування та необхідного теоретичного забезпечення призвели до невдоволення населення. Для греків димотика перетворилася на неживу мову, яка не виконувала головної функції мови — комунікативної [2].

Комісія контролювала впровадження еллінської мови у грецькій спільноті, звертаючи увагу на недоліки мовної еллінізації. Через деякий час після запровадження рідної мови було проведене анкетування серед секретарів грецьких сільських рад щодо вживання грецької мови у зовнішніх атрибутах влади: вивіски, штампи тощо. У записах комісії зустрічаємо таке: «Из 20 сельсоветов только в 3—4-х все атрибуты используются на национальном языке; родной язык частично лишь применяется в обращениях населения к председателю и секретарю» [3]. Усі ці недоліки, з точки зору радянського керівництва, необхідно було виправляти [4].

У шкільній освіті греків Призов'я до 1926 р. використовувалася російська мова. Після створення у 1925 р. Сталінського й Маріупольського округів, а пізніше після виділення трьох національних грецьких районів — Мангуського, Сартанського і Велико-Янісольського — в усіх районах, у населених пунктах румеїв почали впроваджувати політику еллінізації, для цього необхідно було вивести румейську мову з розряду безписемних. Унаслідок такої політики організовувалися школи із грецькою мовою навчання, провадилися курси підготовки вчителів грецької мови, друкувалася періодика й література грецькою мовою; працювали бібліотеки, грецький педагогічний технікум, грецький національний театр. Загалом можна сказати, що почала формуватися грецька система національної освіти. Протягом 1926—1928 рр. було підготовлено близько 150 педагогів для еллінських шкіл [5]. Для подальшої підготовки викладачів для грецького населення на засіданні бюро НАЦМЕН при Маріупольському виконкомі було висунуто прохання ЦК НАЦМЕН поставити питання про поступове перетворення грецького відділу Маріупольського педтехнікуму в Педагогічний грецький технікум [6].

У 1926—1927 рр. по Сталінському округу в еллінських селах нараховувалося 9 шкіл, де навчалися 1592 учні. Із 53 вчителів 24 були не греками (знали лише російську або українську мови). Із 29 вчителів-греків тільки 15 володіли розмовною грецькою мовою, 8 — викладали еллінську мову, а решта 6 учителів були урумами, які не володіли румейськими діалектами [7]. Документи свідчать, що лише 28 % учителів у румейських школах могли спілкуватися із дітьми їхньою рідною мовою, тому втілити в життя політику щодо впровадження загальної для усіх еллінофонів мови було практично неможливо.

Для поліпшення ситуації в освіті були організовані літні курси, які «...носили исключительно характер изучения эллинского языка. Организованы они были с таким расчетом, чтобы охватить учителей, работающих в эллинских населенных пунктах, с целью перевести все первые группы детей в этих населенных пунктах на родной язык обучения с начала 1926/27 учебного года» [8]. Освітній рівень курсантів-учителів виглядав таким чином: 28 мали середню освіту, 7 — спеціальну, 3 — звання вчителя. За соціальним походженням 2 вчительки були доньками священиків, 35 — вихідці із селян [9]. Отже, професійна підготовка майбутніх учителів вимагала значних зусиль, тому організація навчання грецькою мовою мала певні недоліки. По-перше, відсутність педагогічних кадрів, по-друге, відсутність навчальної літератури, що не могло залишитися поза увагою батьків: «Собрания родителей школьников в своих постановлениях выражают пожелания наладить работу преподавания эллинского языка. Очень заметна необеспеченность школы учебниками» [10].

З одного боку, проведена реформа грецької мови — перехід на димотику — спростила мову, з іншого — вона була практично незрозумілою для більшості греків-еллінофонів, оскільки не враховувалася діалектна різниця. У Греції така реформа

[1] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 66; Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5152. — Арк. 19.

[2] Якубова Л. Еллінізація приазовських греків (середина 20-х — 30-ті роки) — мовно-культурний аспект // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К, 1998. — Т. 2. — С. 94. — С. 87—96.

[3] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп.1 — Спр. 250. — Арк. 27.

[4] Йдеться про таке: «Делопроизводство, впредь до восстановления письменности греков, должно оставаться на русском или украинском языке; Но решительно должен употребляться родной язык: при обращениях населения к председателю, работникам аппарата сельсовета и Райисполкома, на заседаниях последних, собраниях сельских общин избирателей, в докладах сельсоветов... Внешние атрибуты (вывески, штампы, печати и пр.) должны быть на двух языках: украинском и греческом (в селах с греко-татарским языком на татарском). Див.: Там само. — Арк. 28.

[5] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 190. — Арк. 83—85.

[6] Там само. — Спр. 283. — Арк. 43.

[7] Там само. — Спр. 383. — Арк. 8—9.

[8] Там само. — Спр. 190. — Арк. 83.

[9] Там само. — Спр. 190. — Арк. 85.

[10] Там само. — Спр. 232. — Арк. 93.

викликала негативні відгуки: її оцінили як перекручення мови [1].

Запровадження мови було невдалим. Для прикладу наведемо ситуацію, зафіксовану нами під час польових досліджень у 2004 р. у с. Ялта (еллінофони), де протягом 10 років (1926—1937) діяла грецька школа [2]. Ми опитали 11 осіб, які навчалися у цій школі, проте жоден із них не зміг прочитати текст із газети «Κολεχτιβίστις», яка надрукована новогрецьким алфавітом. Водночас дані інформатори добре розмовляють грецькою, використовуючи свій діалект [3]. Це свідчить про те, що в період «еллінізації» введення нового алфавіту не відіграло суттєвої ролі в мовній ситуації у середовищі греків-еллінофонів, тому що в побуті румеї орієнтувалися виключно на рідну мову.

Із перспективою реформування мови для греків-еллінофонів пов'язані наукові дослідження румейських діалектів, де акцент було зроблено на вивченні й систематизації мови румеїв. Тому з 1926 р. почалося вивчення мови маріупольських греків [4]. Постановою Малої Президії ВУЦВК від 19 січня 1926 р., в резолюції до доповіді Комісії з вивчення грецького населення було надано директиву Наркому освіти щодо фінансування Маріупольського музею для збирання етнографічних матеріалів у грецьких селах. За два роки грецький відділ Маріупольського Музею краєзнавства зібрав значну кількість матеріалів. Але нічого не було зроблено для збирання матеріалів для збереження грецької мови: пісень, прислів'їв, інших фольклорних жанрів [5].

Перша експедиція із вивчення румейської мови була організована і проведена вченими Ленінградського університету під керівництвом Н. Державіна та І. Соколова. Вони вивчали мовні процеси у 10 елліномовних селах Маріупольського округу. У 1928 році ЦК НАЦМЕН ВУЦВК та Головнауки Наркомпросу доручив членам Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС) організувати фольклорно-діалектологічну експедицію «для изучения диалектов греков Мариупольщины и Сталинщины» [6]. Із 1 серпня по 19 вересня 1928 р. у грецьких селах Приазов'я працювала експедиція фахівців-мовознавців під керівництвом дійсного члена ВУНАСу професора В. Гавриленка: І. Соколов, Д. Спірідонов, К. Костан, А. Ковалевський. Але, як свідчить «Протокол засідання Комісії для затвердження плану експедиції ..., влітку 1928 р.», кількість учасників експедиції було змінено, оскільки за документом склад такий: дійсний член ВУНАС професор В. Гавриленко, Д. Понадіяді, а також професори І. Соколов (Ленінград) та Д. Спиридонов (Крим) [7]. Територію дослідження «обмежено на основі типових груп селищ: 1) Ялта, Урзуф; 2) Сартана, Чердаклі, М. Янісоль, Чермалик; 3) Анатоль; 4) Стіла, В. Янісоль, Констянтинопіль» [8]. Після завершення експедиції наголошувалося на необхідності подальшого вивчення мови маріупольських греків [9]. Основні висновки були викладені у статтях І. Соколова, де він доводить, що усна грецька традиція є важливим джерелом мови румеїв. Зокрема він зазначає, що в науковому дослідженні мови маріупольських греків особливу роль відіграють казки. Вони передаються живою розмовною мовою, із характерними особливостями місцевих говірок і є інформативними щодо з'ясування різних деталей історичного минулого. Зафіксовані в них певні традиції переходять із покоління у покоління, зберігаючи колишні фольклорні надбання для сучасників. Казки зберігаються у пам'яті людей похилого віку, тому можна констатувати тенденцію до їх зникнення [10].

У грецьких селах існували різні форми усної народної творчості. Особливо яскраво їх передають грецькі співаки та місцеві поети [11]. Так, у с. М. Янісоль молодий поет писав свої твори на сучасні побутові теми рідною мовою. Як підтверджують до-

---

[1] *Терентьева Н. А.* Греки Украины: проблемы национально-культурного возрождения. Опыт 20—30-х гг. (в области национального образования) // ДПІСНДР. — С. 131—135.

[2] Κολεχτιβίστις. № 104 (348). — 30 νοεβρι. — Σ. 4.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1131—1165.

[4] У жовні 1926 року Центральний музей Тавриди відрядив до Маріуполя працівника Д. Спірідонова, який побував у селах Ялта та Македонівка (виселок Сартани). Він переконався, що тут була розповсюджена нежива димотична мова з багатьма чужорідними елементами, але за своєю фонетекою, морфологією та лексикою це була мова грецька. Див.: Спірідонов Д.С. Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків. — С. 178.

[5] *Яві С.* Про Грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства. — С. 54.

[6] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 25.

[7] Д.С. Спірідонов протягом трьох років займався вивченням діалектів не лише маріупольських греків, а й греків Криму. Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 283. — Арк. 44.

[8] Там само. — Спр. 283. — Арк. 52—52 зв.; 99.

[9] Там само. — Спр. 351. — Арк. 97 зв.

[10] *Соколов И.И.* Мариупольские греки. — С. 97—117; *його ж.* Об определении национальной принадлежности греков СССР // Революция и национальности. — М., 1936. — № 8. — С. 68—71; *його ж.* О языке греков Мариупольского и Сталинского округов. — С. 49—67.

[11] Найбільш популярними в румейських селах були балади та історичні пісні: «Тесера пенті матак'ему», «Кір Мануліс архонтас», «Трія меро гамброс», «А еш омурфу гітоніса», «Г'армені йос», «С тім поліму кастру», «Кату с та пенті гьофіра», «Кату с тін Айя Соф'я», «Афенда м'ая Йоріс», «Ту мір Алі та катерга», «Саранта пенті», «Астріці му, аструла му», «Ах ананаса с тім Поті». Див.: *Гаддай М.М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я. — С. 65.

кументи, не завжди така діяльність підтримувалася місцевими організаціями [1].

У 1934 р. продовжив наукове дослідження діалектів маріупольських греків М. Сергієвський. На основі польового матеріалу та періодичних видань він здійснив дослідження «Мариупольские греческие говоры» [2], де порівняв сучасний йому стан румейського говору з тим, що був досліджений Григоровичем на 60 років раніше. Учений констатував той факт, що місцева говірка мало змінилася, хоча зафіксовано певні втрати лексичного характеру [3].

Основоположником писемної румейської мови називають грецького поета Георгія Костоправа (Кофтирос — псевдонім поета, що в перекладі із грецької означає «гострий»). Г. Костоправ (1903—1938) створив загальну для усіх місцевих діалектів граматику, а його твори покладені в основу національної літератури. При створенні писемності ним була розроблена спрощена орфографія із використанням грецького алфавіту, але з вилученням букв Η — *ита*, Ξ — *кси*, Ψ — *пси*, Ω — *омега*, σ — *сигма* на початку і в середині слова; буквосполучення *αυ* та *ευ* замінені на *αφ* та *εβ*; дифтонги *αι, ει, οι, ου* замінені однією буквою відпоідно *ε, ι, υ*; шиплячі звуки позначалися таким чином: *Ж, З — Z, Ц — TZ, Ч — TΣΣ, Ш — ΣΣ*. Використовувався знак наголосу — *оксиа* (грецьк. *οξεία* — знак наголосу) — та артикль відповідно до роду й числа іменників. Загалом слід зазначити, що при створенні румейської писемності використовувався сартанський діалект [4].

У 1928 р. на Всеукраїнській нараді працівників грецьких національних адміністративно-територіальних одиниць було зазначено, що реформа грецької мови (мається на увазі перехід на мову димотику) вирішила проблему румейскої писемності. Традиційна грецька орфографія була замінена орфографією фонетичною, що «значительно облегчило перевод школьного дела в греческих селах на национальный язык, так как язык *катаревуса* в условиях Греков Украины (почти поголовная неграмотность сельского греческого населения на своем языке) встретил бы непреодолимые препятствия» [5].

До 1938 р. літератори використовували нову орфографію для написання своїх творів румейською мовою. У 1930-ті рр. румейською мовою друкувалися численні періодичні видання: газета «Κολεχτιβίστις» [6], альманахи «Флогоменітрес спитес» і «Неотіта», дитячі журнали «Піонерос», «Неос махитыс», які на сьогодні майже не збереглися, проте представляють інтерес для багатьох дослідників мови та історії маріупольських греків [7].

Для ілюстрації писемної літературної румейскої мови розглянемо невелику статтю із газети «Колехтівістіс», зі збереженням орфографії: «ΣΑΡΤΑΝΑ. Στο 4-τάκςιο σκολιό τυ 5 κβαρτάλ ίνε 110 μαθιτές. Ανάμεςά-τυς πρέπι να περάζυμε μεγάλι βοςπιτάτελνι δυλιά. Γι'αφτό ςτο 4-τάκςιο ςκολιό μπικιτράιζαμε βοζζάτυς απ'το 10-τακςιο ςχολιό, τις μαθιτριες τις 8-τάκςις, ΜΠΑΛΑΧΤΖΙ κε ΠΑΤΖΑΝΤΖΖΙ Ε. Ι βοζζάταια Μπαλχντζί υντάρνικα περάζι αφτί τι δυλιά. Αφτί μαθίζι τυς μαθιτές-πιονέρθς τραγύδια, πεχνίδια κ.τ.λ. Φένετε, ότι ι Μπαλαχτζί αγαπά αφτί τι δυλιά. Κάθε μέρα, όταν Μπαλαχτζί έρκετε ςτο ςκολιό, τα πεδιά αντάμα τις κε με χαρά πςςιρύνε τα μαθιματά-τυς. Ι δασκάλα ΤΖΙΤΖΑ Ε. κε ι άλι τιν κάνυνε μεγάλο γιαρτίμ. Ι βοζζάταια Μπαλαχτζί κατας όν κε τα μαθίματα-τις να μάθεν κε να περάζι κυλτύρνο-μαζικί δυλιά-τα ανάμεςα ςτα πεδιά. Μα ι βοζζάταια ΠΑΤΖΑΝΤΖΖΙ Ε. δυλέβι παρακάτα. Στο 4-τάκςιο ςκοΫιό έρκετε πότε κρύι ςτο νύ-τις κε κανά λυγάς δυλιά πα ανάμεςα ςτα πεδιά δεν περάζι. Πιονέρι! Πάρτε παράδιγμα απ'τι βοζζάταια Μπαλαχτζί, δυλέπςτε υντάρνικα, όπος δυλέβι ι βοζζάταια Μπαλαχτζί» [8].

Поданий текст загалом відтворює писемну уніфіковану румейську мову, яка не була зрозумілою для більшості жителів грецьких сіл через її віддаленість від розмовної румейської мови. Це пов'язано з тим, що лише невелика кількість слів існує у місцевому діалекті (наприклад, *παρακάτα* — погано). Більшість слів відповідає новогрецьким лексемам за звучанням, а не за написанням, оскільки були спрощені дієслівні закінчення та скасовані деякі літери ново-

[1] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 38.

[2] *Сергиевский М. В.* Мариупольские греческие говоры. — С. 533—587.

[3] Там само. — С. 547.

[4] *Παππού-Ζουραβλιόβα Α.* Οι Ελληνές της Αζοφικής (περιοχή Μαριούπολης). — Σ. 55.

[5] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 26.

[6] Газета «Κολεχτιβίστις» («Коллективистис») — орган Донецького обкому й Маріупольского ГК КП (б) України. Газета випускалася румейською мовою із використанням грецького алфавіту.

[7] *Αγτζίδης Β.* Η πολιτιστική ανάπτυξη των Ελλήνων της Μαριούπολης κατά την περίοδο του μεσοπολέμου // Ελληνικη διεθνης γλώσσα. — 2002. — № 5 (49). — Σ. 513.

[8] Ι ΚΑΛΙΤΕΡΙ ΠΙΟΝΕΡ-ΒΟΖΖΑΤΑΙΑ ΜΠΑΛΑΧΤΖΙ // Κολεχτιβίστις. — № 104 (348). — 30 νοεβρι. — Σ. 4. (Переклад: «САРТАНА. У початковій школі 5-го кварталу 110 учнів. Серед них ми повинні провести ґрунтовну виховну роботу. Тому в початкову школу відправили вожатих середньої школи, учениць восьмого класу Балахджі і Падзанджі Е. Вожата Балахджі проводить роботу справно. Вона навчає піонерів пісень та ігор тощо. Відчувається, що Балахджі любить свою роботу. Щодня, коли Балахджі приходить до школи, діти спілкуються із нею і з радістю приходять на її уроки. Вчителька Джіджа Е. та інші вчителі надають їй кваліфіковану допомогу. Вожата Балахджі встигає учитися і проводити культурно-масову роботу серед дітей. А вожата Падзанджі Е. працює погано. Приходить до початкової школи коли їй надумається і проводить мало роботи серед дітей. Піонери! Беріть приклад із вожатої Балахджі, працюйте ударно, як працює вожата Балахджі»).

грецького алфавіту. Значною мірою використовується радянська термінологія, написана грецькими літерами у поєднанні з грецькими словами (наприклад, *κυλτίρνο-μαζικί* — культурно-масовий).

У 1937 р. вийшов останній 972 номер газети «Κολεχτιβίστις» [1]. Це було початком діаметрально протилежної політики радянського керівництва по відношенню до національних меншин СРСР загалом і до греків зокрема. Політика згортання національно-культурного відродження призвела до втрати інтелектуального потенціалу як на рівні осіб, так і на рівні джерельної бази.

У кінці 30-х рр. XX ст. було проведено адміністративну реформу, внаслідок якої відбулася ліквідація національних сільських рад і районів [2]. За усім цим стоять колективізація та репресії грецького населення, особливо активістів грецького національного руху [3]. Відтоді припинилася усіляка державна підтримка вивчення еллінської мови, а діалекти маріупольських греків використовувалися лише на побутовому рівні. Протягом наступних десятиріч простежилася тенденція до звуження сфери використання національної мови, значно зменшилася кількість її носіїв. Це пов'язано зі зростанням кількості змішаних шлюбів і збільшенням у селах нетрецького населення.

Із 1970 р., завдяки зусиллям професора Київського державного університету А. Білецького, була розроблена спеціальна абетка для публікації творів румейськими діалектами. Вчений підготував румейську фонологічну абетку кириличним письмом на основі російської графіки, яка давала змогу адекватно передавати фонетичні особливості цього діалекту [4].

У 1963 та 1969 рр. було здійснено два видання збірки посмертно реабілітованого румейського поета Георгія Костоправа «Калімера, зисимо» («Добридень, життя»). Збірка оригінальних творів грецьких поетів, їхніх перекладів українською мовою із передмовою та коментарями А. Білецького

ΚΟΛΕΧΤΙΒΙΣΤΙΣ

Румейська газета «Колективіст». 1931 р.

побачила світ 1973 р. У 1989 р. опубліковано перше зібрання «Пірнешу астру», написане на кримсько-румейському діалекті. У ньому представлено поезію, прозу, переклади з української, російської мов, дитячий фольклор, тексти популярних румейських пісень. Збірку уклав і відредагував Л. Кир'яков.

Упродовж багатьох років грецькі поети Приазов'я перекладали «Кобзар» Тараса Шевченка румейською та урумською мовами, однак, у часи духовного застою не знаходилося можливості для його видання. Збірка побачили світ лише 1993 р., майже на 10 років пізніше від «Кобзаря», перекладеного літературною новогрецькою мовою та опублікованого в Афінах у 1984 р.

До розв'язання проблеми викладання у школах новогрецькою мовою грецька громадськість Приазов'я звернулися лише в роки незалежності України. І знову, як і в 1930-ті рр., постало питання: яку мову вивчати, якою мовою викладати в школах — діалектною чи новогрецькою літературною мовою-димотикою. Нові реалії життя диктували різні аспекти розв'язання проблеми. Можливість виїзду до Греції відкрила нові грані усвідомлення своєї етнічної ідентичності й самобутності, а також поглибила вивчення традицій, звичаїв, історії, свого коріння. Отже, спілкування новогрецькою мовою стало першочерговим.

На початку 1990-х рр. новогрецьку мову-димотику почали викладати як факультатив у загальноосвітніх школах України. Найбільше їх у Донбасі, де компактно проживає більш 80 % греків від загальної кількості грецького населення України. Новогрецьку мову вивчають понад 5000 дітей та дорослих у 23 населених пунктах Приазов'я: школах, дитячих садках, недільних школах грецьких товариств (її викладають у 58 навчальних закладах), а також викладають у загальноосвітніх школах Києва та Сімферополя. Така мовна ситуація вимагає особливої стратегії викла-

[1] Газеты СССР 1917—1960. Библиографический справочник. — М, 1978. — Т. 3. — С. 48.

[2] История административно-территориального деления Донецкой области. — С. 77—80.

[3] Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам'яті греків України. — С. 228—304.

[4] Головна причина використання російської графіки — «відсутність у населення та в друкарнях необхідних засобів для відтворення на письмі грецького алфавіту; до цього слід додати втрачену традицію читання та писання грецькою мовою, відмінності у вимові звуків румейських діалектів порівняно з сучасною літературною новогрецькою мовою, наявність у діалектах звуків, що не відображені грецькою абеткою». Див.: Затус ки пухтар (народна казка надазовських греків). Від редакції // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 1999. — Т. 3. — С. 68.

дання новогрецької мови у школах, зважаючи на бажання греків і визнання у Конституції України прав націй, меншин та етнічних груп на вільне виявлення етнокультурних особливостей і на організоване вивчення їхніх рідних мов. Об'єктивний стан речей сьогодні такий, що викладання новогрецької мови, здебільшого, не входить до офіційної шкільної програми, тому на її факультативне вивчення відводиться 1—2 години на тиждень; немає у достатній кількості шкільних підручників, які б допомагали учням засвоювати мову, обмаль і посібників для учителів [1]. Проте вже існують проекти двосторонніх угод між Україною та Грецією, які мають сприяти поліпшенню стану в освітніх закладах України, де вивчають новогрецьку мову.

Писемна румейська мова у сучасному варіанті увійшла до вжитку з 1970 р., коли з'явилися твори сучасних письменників. У їхньому доробку переважає лірична поезія, є кілька поем. У тематиці превалюють елементи вираження автором різних сторін громадського життя і особистісної історії, як правило, вписаної у контекст значущих подій суспільного життя. Також багато перекладів, які, на думку перекладачів, відображають можливості виражальних засобів мови у побудові художньо-образної системи.

Неоднозначним є інтерес до писемної румейської мови, але її вивчення знаходяться на початковому етапі становлення, оскільки в освітній системі вона не вивчається. Регулярний доступ до писемної румейської мови можуть мати лише читачі періодичних видань, наприклад, газети «Хронос» Маріупольського товариства греків Федерації грецьких товариств України. Однак писемна румейська мова на сторінках періодичних видань і літературних альманахів скоріше консервується, аніж має перспективу розвитку. Причини такого становища у грецькій громаді публічно не обговорювалися. Формування тезауруса писемної мови ведеться у двох напрямках: перший — кодифікація емоційно-образних висловів побутового мовлення, другий — запозичення окремих лексичних одиниць із новогрецької мови.

Таким чином, сучасне становище писемної мови й огляд перспектив її розвитку дозволяє стверджувати, що етнічна ідентичність залишається на рівні образно-чуттєвого усвідомлення своєї приналежності до визначеної групи. Такий стан речей підтверджує відображення на нормативно-правовому рівні положення про греків як зникаючого народу. Але згідно з дослідженням, зникнення народу з етнічної мапи світу відбувається не тільки на фізико-біологічному рівні, а й у свідомості людей, хоча за расово-антропологічними ознаками вони залишатимуться носіями свого історико-генетичного фенотипу.

Відсутність писемної румейської мови загального вжитку призводить до відсутності кодифікованої та систематизованої нормативної мови. Фактично румейська писемність існує лише на рівні графем. Сучасну румейську абетку було укладено професором А. Білецьким на основі кириличного шрифту. Для цього він упорядкував фонетичний устрій грецької абетки 1920—1930-х рр. Нині цей алфавіт використовується для підготовки словників та публікацій румейських текстів [2]. Загальної граматики румейська мова не має. На культурно-побутовому рівні це призвело до того, що навіть етнофори-румеї за походженням користуються у спілкуванні лише опанованим діалектом. Однак у діалектному вжитку, на відміну від нормативного, навіть однакові явища можуть називатися по-різному. Загалом слід констатувати, що румейська мова у сучасних умовах існує лише на діалектному рівні. Вживання її носіями залежить від вікового стану та освіти; багаті фольклорні традиції поступово згасають. Лінгвістична компетенція носіїв румейської мови визначена лише вузьким колом висловлювань, які дозволяють у більшості випадків встановити спорідненого етнофора, а подекуди встановити приналежність до певної діалектної спільноти. Значний відсоток населення, особливо старшого покоління, не володіючи писемною мовою румеїв, продовжує спілкуватися, у межах засвоєного ще з дитинства, місцевим діалектом. На сьогодні всі діалекти маріупольських греків використовуються як розмовна, побутова мова.

При вивченні культурно-побутових процесів етносу привертає увагу той факт, що іноді румеї, вихідці з різних населених пунктів, часто не розуміють одне одного, бо спілкуються кожний на своєму діалекті. Наприклад, слово *війна* у селах Ялта, Урзуф — *полимь*, у с. Сартана — *полему*, а в селах Стила і В. Каракуба — *дугкуш*. Інший приклад: у всіх грецьких селах слово *глина* — *хомо*, у Каракубі — *пилос*. Ми виявили мовні ситуації, коли в румейських селах одне й те ж поняття можна означити різними словами, наприклад, *няня* (годувальниця) звучить як *парамана* (Урзуф, Ялта), *взалихтра* (Сартана, М. Янісоль), *взастра* (Сартана). Це зумовлено тим, що тривалий час греки Приазов'я не мали писемної

[1] *Проценко-Личадиу А.И.* Федерация греческих обществ Украины: основные направления деятельности // УГКГС. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 66.

[2] *Кирьяков Л.Н.* Русско-румейско-новогреческий словарь. — Мариуполь, 1999; Румейско-русский словарь. — Володарское — Киев, 2003. При укладанні словника були використані сартанський та маріонісольський діалекти румейської мови. Словникова частина нараховує близько 10 тис. румейських слів. Складений ентузіастами із грецьких товариств смт. Володарське і с. Кременівка (Чердаклі). Головний укладач і координатор роботи над словником — *Г. А. Анимица*.

мови та літератури рідною мовою, побутували лише місцеві діалекти. Словників бракує і в наш час.

Сучасну мовну ситуацію серед греків-елліно-фонів можна охарактеризувати як російськомовну. Власне російська мова є домінуючою мовою спілкування на виробництві й у громадських місцях. Водночас ми зафіксували ситуації, коли греки-односільчани переходили з російської мови на діалект, якщо під час їхньої бесіди поблизу з'являлися сторонні люди [1].

Румейська мова фактично є другою мовою для маріупольських греків. Дослідниця із Санкт-Петербурга Е. Перехвальська вказує на те, що румейська мова відіграє таку роль, яка не властива російській мові. Вона є найважливішим засобом самоідентифікації для приазовських греків. Саме тому румейська мова тривалий час передавалася із покоління у покоління. Носії румейської мови не можуть вийти за вузькі межі повсякденних тем, оскільки незрівнянно біднішим виявляється словниковий запас етнічної рідної мови, ніж російської. Румеї, інформатори старшого та середнього віку, із певними труднощами розповідають про свою родину, про своє селище [2]. Здебільшого румейська мова функціонує у формі діалогів, але зауважимо, коли спілкуються люди старшого віку, то використовується румейський діалект. Ми часто спостерігали ситуацію, коли на запитання румейською мовою представники старшого віку одержували відповідь від своїх дітей або внуків російською, рідше — українською мовами [3]. Російська мова для сучасних приазовських греків є першою мовою, засвоєною у дитинстві. Це пов'язане з наслідками політики Радянського Союзу щодо загального впровадження російської мови серед національних меншин країни. Але російська мова греків має багато слів і конструкцій, які запозичені з української. Причому російсько-український суржик з'явився у побутовій мові греків ще на початку XX ст., коли молодь у грецьких селах почала спілкуватися не на рідному діалекті. У 2004 р. у с. В. Янісоль нами був зафіксований напис, який вишила грекиня на рушнику майже сто років тому: «Козакъ коня прывязалъ до дывчіны побежалъ» [4]. Ми подали напис без зміни орфографії для підтвердження нашої тези щодо формування сучасної слов'янської мови греків. На факт використання суржику у грецькому середовищі звернула увагу й антрополог з Інституту середземноморської та порівняльної етнології (Франція) Кіра Каурінкоскі у 2000 р., під час своїх досліджень із етнокультурної ідентичності греків Приазов'я [5].

Згідно з нашими польовими дослідженнями, найбільш збереженим є *малоянісольський діалект*, який розповсюджений у селах Кременівка (Чердаклі), Малоянісоль (Куйбишеве, Мала Єнісала) і висілках Новий Янісоль. Ймовірніше за все, це пов'язано з діяльність Г. Костоправа, який, будучи уродженцем с. Малий Янісоль, писав твори на рідному діалекті. Наші польові спостереження мовної ситуації згаданого села було проведено у 2001—2002 рр. За даними, які ми отримали у Малоянісольській селещній раді, грецьке населення становило 72 % [6]. Більшість румеїв постійно використовують свій діалект у родині та у спілкуванні з сусідами. Винятком є сім'ї, де батьки мають вищу освіту і тривалий час перебували в середовищі російськомовного населення. У таких сім'ях основна мова спілкування — російська, і практично відсутнє використання української мови. Характерно, що молодь послуговується своїм діалектом, проте вільно ним не володіє. Так, у сім'ї Галалу, де четверо дітей віком від 11 до 16 років знають багато румейських слів, але висловити думку румейською мовою неспроможні, хоча їхній батько, С. Галалу, пише вірші на діалекті. Цей приклад ми подали для того, щоб констатувати факт поступової втрати румеями рідної мови. Дані наших досліджень свідчать про те, що батьки зацікавлені у вивченні дітьми рідного діалекту, але це стосується сільських жителів. Мешканці міста Маріуполь більш прагматичні й не орієнтовані на вивчення своїх діалектів.

Нині батьки у багатьох грецьких родинах заохочують своїх дітей до вивчення новогрецької мови, оскільки розглядають її як споріднену. Учні румейських сіл та з румейських міських родин, у яких збереглися етнічні традиції, на побутовому рівні сприймають, іноді володіють румейською мовою, але при цьому послуговуються російською мовою, володіють на рівні мовлення та писемності українською, вивчають іноземну (зазвичай, англійську) мову, а також мають можливість факультативно вивчити новогрецьку. Тому сучасне покоління румеїв від дитинства перебуває у полілінгвістичній комунікаційній системі.

Більшість слів, які відображають особливості світосприйняття на ментальному рівні, є за походженням давньогрецькими, близькими до їх серед-

[1] Ці факти ми спостерігали у Малоянісольській Селищній Раді та у школі с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1145, 1209.

[2] *Новак А.А., Перехвальская Е.В.* Этнолингистическое изучение Приазовья // www.genling.nw.ru

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1087, 1126, 1325.

[4] Там само. — Арк. 1264.

[5] *Кауринкоски К.* Греки Приазовья: особенности этнокультурной дентичности // Диаспора. — 2001. — № 1. — С. 88.

[6] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1498.

ньогрецького варіанту. Наприклад, слова, що відображають просторово-часові явища: *уранос* — небо, *ілюс* — сонце, *астрис (астра* — зірки) зірка, *ора* — час, *мера* — день, *парора* — ранок, *нихта* — ніч, *васлея* — держава (букв. царство, організований простір існування людей). Збереглися незмінними слова, що відображають орієнтацію у просторово-часовому вимірі існування. Наприклад, *ісапану* означає «зверху», *ісакату* — «знизу», *панду* — «всюди». У румейській мові збереглося і двозначне заперечення, характерне для давньогрецької античної доби. Також характерним є те, що більшість слів румейської мови для Північночорноморських говірок вже за Пізньоантичної доби з переходом фонем «х» у «ш», «к» у «ч» відповідає говіркам Румелії і теперішньої Македонії. Таким чином, можна стверджувати, що процес формування румейської мови почався у Пізньоантичну добу. Логіко-семантична структура окремих висловлювань аналогічно містить багато аналітичних конструкцій, що засвідчує спрощення мови. Наприклад, фрагменти колядок та слова, які відображають релігійні уявлення, є за походженням або періоду пізньої Античності, або ж Візантії. Наприклад, фрагмент колядки: «*Христос інитсин / Харас тон космо...*», у перекладі «На радість людям і задля благословення Христос народився...».

Іншою є природа тюркомовних слів. Вони відображають нині забуті соціально-правові, господарчі, культурно-побутові умови життя румеїв у Кримському ханстві. Наприклад, *тайфа* — родина, проте, вірогідно, у Кримському ханстві *тайфа* означала особливий тип військово-кланової структури суспільства. Поняття *махала* означало територіальну громаду, а нині — мешканці однієї вулиці.

Зауважимо, що запозичення з інших мов не мали системного характеру. Наприклад, *алгу* від скіфського — кінь, *чичак* із хазарського — квітка, *сирник'я* із українського — сирники тощо. Чи слід російські слова вважати запозиченнями? Вірогідно, до певного часу — так. Наприклад, *капік'я* (< рос. копейка) в румейській мові означає гроші, *колекхтевистс* — колективіст, яке використовувалося у значенні «колгоспник». Однак від 1940—1950-х років йдеться не про запозичення, а про інкорпорацію російської мови до румейської, що і призвело до сучасної ситуації.

У румейській мові майже не існує слів, у значенні яких відображено соціально-політичні реалії. Ми вже наводили слово *васлея* і похідне від нього *василгес*, окрім того, існує архаїчний вислів «*на еис канина арха*», який за семантикою відповідає «мати архонта». Тому процес русифікації, який завершується на початку XXI ст., слід розглядати як такий, що відбувся, спираючись на об'єктивний стан речей. Діалекти румейської мови ще за часів Кримського ханства були пристосовані до використання у традиційному аграрному побуті, а втративши, під владою імперської Росії, а потім і за сталінського режиму, правовий та освітній простори існування, позбавившись абетки і, не завершивши процес кодифікації граматики, румейська мова була приречена на загибель в індустріальному суспільстві та при засобах володарювання, що не спиралися на демократичні цінності, серед яких захист прав меншостей становить суттєву ознаку.

Як вже зазначалося, основний словниковий запас п'яти діалектів румейської мови складається зі слів грецького походження. Нам видається цікавим покажчик збереження румейських слів на прикладі глосарія, укладеного В. Григоровичем 1874 р. у грецьких селах Приазов'я [1]. Зіставляючи матеріали наших польових досліджень із глосарієм, ми вважаємо, що із 145 слів глосарія В. Григоровича 132 слова є вживані у лексиконі грецького середовища румеїв і на сьогодні. Під час етнографічних досліджень у грецьких селах нами зафіксований широкий спектр використання сімейно-побутових термінів у носіїв різних діалектів румейської мови. Однак походження та етимологія деяких термінів нами не з'ясовані, вони потребують спеціальних досліджень мовознавців. Слід зазначити, що навіть у межах одного села існують різні терміни на позначення однакових явищ. Для прикладу розглянемо термін сват — *худас* (В. Янісоль, Стила, Сартана), *сімбітирос* (Сартана, М. Янісоль), *сібетьур* (Урзуф, Ялта), *пукушарс* (В. Каракуба, Константинополь, В. Янісоль), *пукушарь* (Урзуф, Ялта) *пукушарик* (В. Каракуба). Останнє трансформоване від візантійсько-грецького *ἀποκρισιάριος* — вісник, посол [2].

Велике розмаїття має термін сватання — *аравона, аравонязма, арундязма* (Урзуф, Ялта), *аравонязму* (Сартана), *аравондязму* (М. Янісоль, В. Каракуба), *аравонягма* (В. Янісоль, Константинополь, Стила). Усі наведені терміни походять від давньогрецької — *ἀρραβών*. Додамо, що термін *аравона* поширений серед усього румейського населення Приазов'я. Поряд із цим, у с. Сартана існує термін *худлих*, який має таке ж значення. Термін весілля — *дугкун* (Каракуба, Сартана, Стила, Чердаклі), *дикун* (М. Янісоль), *дугкунь* (Урзуф, Ялта), походить від турецького *düğün* — весілля. У с. Сартана, поряд

[1] Григорович В. Записка антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю на южные побережья Днепра и Днестра. — Приложение 1-е.

[2] Чернишова Т.М. Тюркські елементи в соціальній сфері лексики грецьких говірок Донеччини. — С. 54.

із тюркською назвою, побутує термін *гамус* (грец. γάμος < дав. грец. γαμώ — весілля).

Загалом, у румейській культурно-побутовій сфері широко представлені терміни грецького походження: кум — *кубарсь* (Урзуф, Ялта), *кумбарус* (В. Янісоль, Константинополь, Чермалик, Сартана < грецьк. κουμπάρος); скатертина — *стули мандил* (В. Каракуба, Сартана < грецьк. μαντήλι — хустка), *трапезумандилу* (Сартана < грец. τραπεζομάντιλο) та багато інших.

Те ж саме можна сказати і про прядильно-ткацьку термінологію. Наприклад, у с. Каракуба, яке було відоме ткацькими традиціями, румейська термінологія взагалі залишилася грецькою. Це свідчить про стародавнє грецьке походження слів, що збереглися, незважаючи на тривале іноетнічне оточення (*мали* < грец. μαλλί — вовна; *плегну* < грец. πλέκο — плести, в'язати; *знар* < грец. ζωνάρι — пасок; *рока* < грец. ρόκα — прялка; *плумі* < грец. πλουμί — візерунок, вишивка; *анем* < грец. ανέμη — котушка, мотовило; *кувар* < грец. κουβάρι — клубок; *фандра* < грец. φάντρα — ткаля; *стама* < грец. στημόνι — основа тканини). Ми співставили назви термінів, що були записані нами 1998 року під час польових досліджень у с. В. Каракуба, з аналогічними, які відносяться до 1960-х років [1].

У музично-танцювальній термінології лише незначна частина народних танців має грецькі назви: *Дупло-хоро* (грец. διπλός — подвійний, χορός — танець) — круговий танець із подвійним колом; *Трапезитка* (грец. τραπέζι — стіл) — застільний танок; *Макрицаура* (грец. μακρύς — довгий, τσάπα — сапка для прополювання) — довгий плуг (танець із хустками); бубон, обтягнутий шкірою та обвішаний дзвониками — *кабаница* (Урзуф, Ялта), *камбаница* (В. Янісоль, Константинополь, М. Янісоль, Сартана < грец. κουδουνάκια — *дзвоники*). Бубон маріупольських греків є аналогом грецького музичного інструмента *ντέφι*.

При вивченні обрядових явищ привертає увагу той факт, що переважна кількість термінів закорінюється у давньогрецьку мову: терміни посаг — *прика* (< грец. προίκα < дав. грец. προίξ — посаг) — розповсюджений у всіх румейських селах, окрім В. Каракуби. У Стилі та В. Каракубі вживається термін *пиртию*. Таке ж значення має і термін *симадька*, розповсюджений у селах В. Янісоль, Константинополь, В. Каракуба, Сартана. Термін Велике сватання — *мегала аравонис* (< грец. μεγάλος αρραβώνας < дав. грец. μέγας αρραβών — сватання), наречена; невістка — *ниф* (< грецьк. νύφη < дав. грецьк. νύμφη — наречена); наречений — *габрос* (Урзуф, Ялта), *гъамброс* (< грец. γαμπρός < дав. грецьк. γαμβρός — наречений, зять); свекруха — *питъера* (Урзуф, Ялта), *пет'ира* (В. Каракуба, В. Янісоль, Константинополь, М. Янісоль), *петера* (Сартана) (< πεθερά < дав. грец. πενθερ — свекруха); подарунок — *харизму* (М. Янісоль, Сартана), *харизма* (В. Янісоль, Константинополь, М. Янісоль), *харизму* (Сартана < грец. χάρισματα < дав. грец. χάρις — подарунок). Але у с. В. Каракуба має розповсюдження термін подарунок — *пудупіш*, етимологія якого нами не з'ясована. Давнє історичне коріння має і термін породілля — *лухуса* (< дав. грец. λεχούσα < λεχώ < λέχος — κρεβάτι).

Термінологія культурно-побутових явищ на основі латинської мови представлена незначною кількістю словотвірних елементів: пиріг, калач із золотою монетою — *флуто* (< грец. φλουρί — візантійська золота монета < лат. *florinus*); хресна — *нуна* (< грец. νουννά < лат. *nonnus* — хресна мати); подушка — *макслар* (М. Янісоль), *максларь* (Гурзуф, Ялта), *максилар* (В. Каракуба, Сартана) (< сер. грец. μαξιλάριον < лат. *maxilla* — подушка).

Запозичення із тюркської мови є результатом етнокультурних контактів. Тюркські терміни широко представлені у національній кухні та в обрядовій лексиці: *чебурек* (< тюрк. *börek* — пиріжок); печиво — *хурбе, хурубе, хурибе* (Сартана) (грецьк. κουραμπιές, тюрк. *kurabiye*); м'ясо, обсмажене й залите салом, — *хаурма* (< грец. καβουρμάς < тюрк. *kavurmak* — піджарка, сушка); бульйон із баранини — *шурпа, сюрпа, шорба, шорбаси, чорба* (< тюрк. *çorba* — юшка); солодка молочна страва з вершків — *каймак, хаймах* (< грец. καιμάκι < тюрк. *kaymak* — пінка); цукор — *шитер* (В. Янісоль, Константинополь, Стила), *шикар* (Сартана) (< тюрк. *şeker* — цукор); горілка — *арахи* (В. Янісоль, Гурзуф, Ялта), *рахи* (В. Каракуба, Сартана); ячмінь — *арпа* (В. Янісоль, Константинополь) (< турецьк. *арра* — ячмінь).

Тюркське походження мають і назви весільних танців греків Приазов'я: *Агир аваси* (< тур. *ağır-avası* — важкий або повільний, статечний, урочистий танець; крим. татар. *Агьыр аватар*); *Агир-ава-кайтарма* (< тур. *ağar* — ставати білим, сивим) — циклічна форма танцю, коли повільний плавний танець змінюється танцем швидким; *Хайтарма* — від татарського танцю *Кайтарма* (< крим. татар. повторення); *Бойім-одаман* (< тюрк. *boğum adaman* — керівник пастухів); *Ярим-ава* (< тур. *yarım* — неповний,

[1] Терміни використовувалися у статті Р. Харабадот, написаній 1970 р. на основі матеріалів діалектологічної експедиції 1963 р., очолюваної А. Білецьким і Т. Чернишовою. Див.: *Харабадот Р.* Румейская прядильно-ткацкая терминология // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2003. — Кн. 1. — В. IV. — С. 54.

незакінчений, *hava* — мелодія, наспів) — весільний танець найстарших жителів села після вінчання молодих під час весільної ходи. Як бачимо, більшість слів сформувалися під впливом татарської танцювальної культури.

На сьогодні вплив турецької та татарської мов зменшується, натомість спостерігається тенденція до заміни тюркських слів російськими та українськими, на що вказує і дослідниця румейської термінології Р. Харабадот, яка вивчала її в с. В. Каракуба у 1960-ті роки [1].

Згідно з результатами проведеного польового дослідження, ми мали змогу встановити, що поряд із простими за структурою термінами існують змішані та складні. Наприклад, назва старший дружка — *парагъдамброс* (< грец. *παρα* — перший компонент складного слова, означає «той, що поряд»; *γαμπρός* — наречений); вбрання для голови — *періфтар* (< грец. *περί* — навколо, з усіх боків; *φταρ* < рум. *фталь* < дав. грец. *κεφάλι* — голова). Можна простежити трансформацію назви сир — *тирі* (рум. < грец. *τυρί* — сир), сирний пиріг — *тиропіта* (< грец. *τυρόπιτα* — сирний пиріг) [2], *тиритун піта* (Ялта); сирники — *татлиск тирі* (В. Янісоль < тюрк. *tatlı* — солодкий). Існують терміни, що походять із грецької та турецької мов, наприклад, солодка горілка — *гъальти рахи* (< грецьк. *γλυκός* — солодкий, < тюрк. *raki* — виноградна горілка).

Але є терміни, що потребують досліджень фахівців-лінгвістів. Наприклад, на сьогодні етимологія назви свята — *панаїр* — є дискусійною: вона може бути як турецького (< тур. *Panayir* — ярмарок), так і грецького (< грец. *Παναγία* — Божа матір) походження, тому з'ясування етимології даного терміна вимагає ретельного дослідження.

Отже, лексичний склад румейскої мови демонструє запозичення із старогрецької, димотики, новогрецької, а також із тюркських мов. Є новоутворення із мов романських і слов'янських. Поряд із цим відбувається поступове витіснення діалектів із сучасного життя маріупольських греків. Дослідники зазначають, що зафіксовані у 1970—1990-х роках морфологічний і фонетичний стани діалектів збереглися, але відбулися певні лексичні зміни [3]. На думку сучасних дослідників румейської мови, нинішній стан викликає сумніви щодо її збереження [4]. Загалом, для румейскої мови другої половини XX ст. характерні традиційні тенденції розвитку. У розмовній румейскій мові утворюється нова лексична функціонально-стилістична система. Це пов'язано із суспільно-політичними процесами, які впливають на інтенсивність змін у мові румеїв.

[1] *Харабадот Р.* Румейская прядильно-ткацкая терминология. — С. 54.

[2] Тіропіта є однією із популярних страв сучасної грецької кухні (Греція). Див.: The best traditional recipes of Greek Cooking. — Athens, 2001. — S. 64. Βουτσινα Ευη Α. Όσες γεύσεις φέρνει ο χρόνος. — 2000. — Σ. 16—21.

[3] *Журавлева Е.Ф.* Таврорумейские говоры греков Приазовья и их роль в подготовке учителя греческого языка // Проблемы греческой культуры. — Симферополь, 1997. — С. 19—23.

[4] *Χατζηδάκη Α.Η.* Επιβίωση και η Λειτουργικότητα των Ελληνικών Διαλέκτων της Περιοχής της Μαριούπολης. Κέντρο Ελληνικής γλώσσας. — Θεσσαλοείκη, 1997. — Σ. 70.

3.2. Етномовна ситуація у середовищі греків-тюркофонів

Греки-тюркофони також називають себе греками, але їх більш давнім ендоетнонімом є термін *урум* (виник на території Малої Азії, набувши поширення у Криму). Походження його пов'язане з терміном *рум*, який впровадили турки-мусульмани (сельджуки) для позначення жителів Османської імперії, які сповідували православ'я і спілкувалися грецькою мовою [5]. Греки, які розмовляли тюркською мовою, набули екзоетноніму *уруми*. Із часом вони й самі себе почали так називати. По суті, назви *урум* і *рум* — ідентичні терміни [6], але з урахуванням фонетичних особливостей тюркської мови [7]. У турецькій науковій літературі наголошується на факті, що екзоетнонім *urum'lar* пов'язаний із греками-тюркофонами, які мігрували, переважно з Анатолії, під час існування Візантійської імперії на територію Південного берега Криму, де уруми почали використовувати південний діалект кримсько-татарської мови [8]. Але потрібно враховувати, що етнонімом *урум* називали ряд змішаних етнічних груп, які нині проживають у різних регіонах Причорномор'я та Середземномор'я, маючи склад-

[5] Rum // Türk ansiklopedisi. — Cilt XXVII. — Ankara, 1978. — S. 456—457.

[6] Грецькі дослідники вважають, що етимологія цих термінів походить від слова «Ρωμαίος» — ο κάτοικος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Див.: *Κανδηλάπτη Κ.Η.* Διάλεκτος των Ελλήνων της Μαριούπολης // Ελληνική Διεθνής Γλώσσα. Επιμέλεια του Ιωάννη Μ. Αρβανίτη, Γεωργίου Α. Παυλάκου. — 2002. — Τ. 5 (49). — Σ. 500.

[7] Найбільш характерними типологічними рисами тюркських мов у розділі фонетики є сингармонізм — відсутність на початку слів сонорних «р», «л», «м», «н».

[8] Urum'lar // Türk ansiklopedisi. — Cilt XXXIII. — Ankara, 1984. — S. 99.

ну історію [1], проте є вихідцями з території Малої Азії. Сучасні дослідники оперують різними концепціями щодо цього етноніма [2].

На сьогодні серед урумів існують такі етноніми: *урум* — грек; *урум алхи* — грецький народ; *урумнух* — греки, уруми, грецьке населення; *урумлар* — стає греком. У 2001 р., у рамках дослідження етнічного самовизначення та сучасної мовної ситуації, нами було обстежено населення сіл Мангуш, Старий Крим, Старомлинівка, Гранітне. Було отримано 1234 відповіді жителів вищеназваних селищ, які були зафіксовані в розроблених нами анкетах, де на питання «Вкажіть Вашу національність» уруми, переважно, записали себе *греками* (72 %), зрідка — *урумами* (19 %) і частково (9 %) — *греко-татарами*. На відміну від маріупольських греків-еллінофонів, зазначені вище терміни розповсюджені в усіх урумських селах.

Згідно з нашими польовими дослідженнями, свою мову уруми Приазов'я називають *урум ділі* (урум. Бешеве, В. Янісоль, Карань, Ласпа, С. Крим) або *урум тілі* (урум. Богатир, Гнатівка, Карань, Камар, Улаклі). У 1951 р. дослідники з Ленінградського державного університету також зафіксували урумський термін *урум ділі* під час своїх польових робіт [3].

Урумські говори Північного Приазов'я об'єднуються у чотири діалекти [4], які відображають складні етноісторичні процеси. У їхньому формуванні брали участь мови кипчацьких і огузьких племен. Тюркська мова [5] маріупольських урумів, як і мова урумів Кавказу, відзначається неоднорідністю [6].

Сучасна класифікація діалектів урумських говорів виглядає таким чином: *кипчацько-половецькі* — Велика Новосілка, Старобешеве, Мангуш; *кипчацько-огузькі* — Старомлинівка, Богатир, Улакли; *огузько-кипчацькі* — Гранітне, Староласпа, Камар, Старогнатівка; *огузькі* — Маріуполь, Старий Крим [7]. У побутовій мові жителів кожного урумського села є свої особливості. Діалекти греків-тюркофонів зберігають лексичні релікти, тому представляють інтерес для дослідників мови та етнічної історії маріупольських греків.

Ми не маємо достатньо матеріалів для з'ясування часу виникнення та формування урумських діалектів. На нашу думку, у візантійський період своєї етнічної історії греки Малої Азії та Криму спілкувалися грецькою мовою. Створення Османської держави призвело до мовної асиміляції малоазійських греків і втрати рідної мови, а згодом — до переходу на спілкування тюркською мовою. Докримський період історії урумів майже невідомий — ні одна існуюча версія не підтверджується джерельною базою. Гадаємо, що версію про розшарування маріупольських греків на тюркофонів та еллінофонів доречно розглядати з докримського періоду. Основна версія, до якої апелюють учені сьогодні, — це думка про те, що поділ греків на дві мовні групи відбувся ще за часів середньовічного Криму. На думку М. Араджіоні, під впливом навколишнього грецького населення частина кримських татар перейшла у православ'я; релігійна приналежність мала незрівняно більше значення для самосвідомості людей, аніж мова чи спільність походження, тому тюркомовні християни стали ототожнювати себе із греками, а не із кримськими татарами, турками або іншими народами, які сповідують іслам [8].

Щодо кримського періоду етнічної історії урумів, то строкатість різномовного кримського населення після створення Кримського ханства зберігалася, проте вплив тюркської мови у регіоні значно зріс, поступово витіснивши грецьку мову як засіб міжетнічного спілкування на півострові. Після входження південного Криму до складу Османської імперії більшість його населення спілкувалася тюркською мовою. Але й урумська писемність, на основі грець-

---

[1] *Дрон И.В., Курогло С.С.* Современная гагаузская топонимия и антропонимия. — Кишинев, 1989. — С. 20; *Шобашов А.В.* Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. — Одесса, 2002. — С. 412.

[2] *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. — С. 75.

[3] *Муратов С.Н.* Материалы по говорам тюркоязычных греков (урумов) Донецкой области УССР. — С. 180.

[4] Мова урумів кримського походження базується на мові кипчацько-половецькій, але протягом тривалого часу вона зазнала впливів місцевих татарських, караїмських, кримчацьких, огузько-турецьких, ногайських говорів, що призвело до формування змішаного характеру мови. Якщо не брати за основу грецьку мову, то слід зазначити, що урумські говори Північного Приазов'я у своїх діалектних рисах є відображенням кримськотатарських говорів тих місць, звідки уруми були виселені понад два століття тому. Див.: http://www.qypchaq.unesco.

[5] Тюркські мови, за класифікацією Н.О. Баскакова (1969 р.), засновані на періодизації їхнього розвитку й формування. Формуванню окремих тюркських мов передували: рух із Азії у Прикам'я гурських племен (V ст.); просування із Центральної Азії до Середньої Азії огузів та ін. тюркських племен (V—VI ст.); розширення ареалу уйгурських і огузьких племен, їхнє просування у Східний Туркестан, Середню та Малу Азію (X—XII ст.).

[6] Назву *урумська мова* мають дві генетично і типологічно різні групи говорів тюркомовних греків. Першими були переселені у 1778—1779 роках із Криму до Північного Приазов'я *маріупольські греки*, разом із тюркомовними волохами (Молдавія) і грузинами. Другими переселилися із Туреччини на Кавказ і Прикавказзя у XVIII—XIX ст. і відомі також як *трабзонські (трапезундські) греки*, яких нараховується близько 30 тис. чоловік. Мова другої групи — мова триалетських урумів — від турецької відрізняється фонетичним, лексичним і граматичним субстратом, і є мовою огузькою. Див.: *Кримський А.Ю.* Тюрки, їх мови та літератури // Зібр. тв.: У 5 т. — К., 1974. — Т. 4. Скодознавство. — С. 447—583; *Корелов И.А.* Язык триалетских урумов и его специфические особенности. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Баку, 1970; *Горкавець О.Н.* Уруми Надазов'я.

[7] *Горкавець О.Н.* Уруми Надазов'я. — С. 14.

[8] *Араджиони М.А.* К вопросу об этнолингвистической ситуации в Крыму в XVI—XVIII вв. — С. 83.

кого алфавіту, у зазначений період значно розповсюдилася, до сьогодні зберігши джерела: переклади християнських текстів [1], посібники із грецької мови, листування. Перехід греків на тюркську мову був поширеним явищем як у Кримському ханстві, так і в межах усієї Османської імперії. Прикладом цього може слугувати фольклор народів із різною етноконфесійною приналежністю, але які спільно проживають на території Малої Азії та Криму. Так, однією зі складових частин епічного жанру урумського фольклору є середньовічні кипчацько-огузькі масали (*дастани*) із прозовим викладом сюжетної лінії та пісенними монологами й діалогами [2]. Народнопоетичні твори урумів свідчать про глибокі історичні зв'язки урумської мови з іншими мовами західнохунського відгалуження говорів: середньовічні *масали* (*дастани*) про героїв Ашихе Гарібе, Арзу й Гамбере, Тер-оглу. У маріупольських урумів досі незмінною популярністю користується епічна оповідь про Тер-оглу, яка впродовж багатьох століть існує серед тюркомовних народів. Відмінності у мові, національній культурі й релігії не були перешкодою для розповсюдження цього твору на величезному ареалі, де він існує під назвою «Кер-огли», «Гер-огли», «Кур-огли» [3]. Версії тюркських народів, попри збіг деяких сюжетних ліній та спільність мотивів, відзначаються своєрідністю й оригінальністю [4]. На розвиток урумської пісенної мови вплинула поетична османська традиція, що мала широке розповсюдження і в середньовічному Криму.

На початковому етапі приазовського періоду (кінець XVIII — XIX ст.) уруми користувалися своїми діалектами, а писемна мова фіксувалася виключно літерами грецької абетки. Під час досліджень нами було знайдено деякі документи урумською мовою.

У Рукописному відділі Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігається посібник початку XIX ст. «Євангельські читання на весь рік», який написаний урумською мовою, але грецькими літерами [5]. Серед джерел Приазовського періоду урумська мова зустрічається у матеріалах Маріупольського грецького суду, які зберігаються у Маріупольському краєзнавчому музеї [6]. Вони написані грецьким алфавітом і відносяться до 1811, 1846, 1874 рр. Кожен із перелічених документів написаний грецькими літерами з використанням не лише тюркської лексики, а й містить досить багато грецьких і російських слів. Але ми не можемо однозначно стверджувати, яку саме тюркську (турецьку, татарську чи іншу) мову використовували уруми, оскільки не маємо спеціальних досліджень для з'ясування цього питання. Дослідниця із грецької мови К. Папу-Журавльова вказує на те, що на ранніх етапах Приазовського періоду мову урумів називали по-різному, тому що її діалекти відносяться до кримсько-османського діалекту [7]. Проте спроби зрозуміти наявні у нашому розпорядженні тексти урумською мовою мають незначні успіхи. Сучасні

Урумський текст (1822 р.), с. Старопнатівка.
Фото Р. Сашінської, 2004 р.

[1] ІР НБУВ. — Ф. V (ОТІС). — Спр. 3641. — Арк. 5 — зв. 6. Поминальник Готської та Кафської митрополії у Криму.

[2] *Горкавец А.Н.* Тюркские языки на Украине. — С. 36.

[3] *Коррыев Б.А.* Эпические сказания о Кер-огли у тюркоязычных народов. — М., 1968. — С. 5.

[4] Оповідь посідає чільне місце у фольклорі урумів і кримських татар. До Туреччини вона прийшла із Кримського півострова, про що довідуємося із робіт, присвячених турецькому фольклору. Див.: Образцы османского народного творчества. — М., 1916. — С. 39; Османские сказания и легенды // ЭО. — М., 1912. — № 86 — 87. — С. 77.

[5] ІР НБУВ. — Ф. V (ОТІС). — Спр. 3738. — Арк. 191.

[6] МКМ. — Фонди. — Дело Мариупольского Греческого суда. — № 3503-Д. Приговор сельского схода села Карань Мариупольского уезда о посылке двух депутатов в С.-Петербург для выяснения «прав по воинской повинности». — 7 декабря 1874 г.; № 6259-Д. Дело об отпуске леса из казенных Леонтьевых, Глухих и Березоватых буерзаков жителям Мариупольского греческого округа; № 6271-Д. Жалоба поселян села Игнатьевка на смотрителя Ивана Калцатина. Фрагмент. — 20—29 июля 1846 г. — Арк. 352, 353.

[7] Παπαο-Ζουραβλιόβα Αι. Λεξιολογικοί αρχαϊσμοί της Μαριουπολίτικης Ελληνικής διαλέκτου. — Σ. 123—156.

філологи, які володіють і урумською, і грецькою мовами, говорять про неможливість повністю з'ясувати зміст текстів [1].

До початку XIX ст. відносяться урумські пісні, зафіксовані у так званому пісеннику Ф. Хартахая, де зібрані урумські тексти, записані за допомогою грецького алфавіту. Серед інших творів записана пісня *«Ах χιζμι χιζμι!»* [2], яка і нині є найбільш популярною. Причому аналогічна пісня «Вай курціц, курціц» розповсюджена й серед румейського населення. В обох варіантах переклад такий: «Ой дівчина, дівчина»; ритм і зміст пісень не відрізняються.

Цікаво, що мову урумів у XIX ст. називали як турецькою, так і татарською. При описі домашнього побуту маріупольських греків у 1874 р., А. Анторінов зазначив, що «... разговор ведется в иных селениях по гречески, а в иных — по-турецьки» [3]. У 1891 р. вчитель народної школи Віктор Гоф засвідчив, що мешканці селища Камар «говорят на турецком языке», але пояснює, що їхня мова є сумішшю турецьких, татарських і ногайських слів [4]. А директор Маріупольської Олександрівської гімназії Г. Тимошевський у статті 1892 р. називає урумську мову виключно татарською: «а употребляющие татарское наречие по-гречески и не говорят, и не понимают» [5]. У збірнику «Мариуполь и его окрестности» були опубліковані урумські фольклорні тексти, подані в російській транскрипції [6], але на сьогодні вони не досліджені спеціалістами.

Одне із найдавніших джерел про мову урумів датується 1884 р., коли О. Блау опублікував тексти, написані з використанням грецького алфавіту, більшість із яких були релігійної тематики [7]. На жаль, вони не дають можливості висвітлити повною мірою мовну ситуацію серед урумів. Урумські тексти також подані у праці В. Латишева [8]. Отже, на сьогодні нам бракує досліджень урумських писемних джерел через їх нечисленність.

Після переселення, упродовж майже 150 років, уруми, не маючи національних шкіл, змогли зберегти свою рідну мову у побуті. Такий висновок ми зробити на підставі обстеження національних меншин серед грецького населення, яке проводилося у 1920-х рр. «Панування рідної мови у побуті» зафіксовано у довідках про результати обстеження, натомість російську мову можна почути лише в установах і на зборах сільрад [9]. Було з'ясовано, що молоде покоління добре володіло російською мовою, гірше її знали жінки-гречині. Про урумську писемність не йшлося. Проте в архівних матеріалах зафіксовані дані про писемність в урумських селах: «Якщо говорити про урумську писемність, то її не було, і лише окремі особи, які навчалися 5 років у грецьких школах, уміють писати й читати на рідній мові» [10]. Урумська усна мова у 1920-х рр. мала загальний вжиток і була невід'ємною частиною духовного життя греків-тюркофонів Приазов'я. Особливою популярністю користувалися місцеві співаки й поети, які пам'ятали й виконували фольклорні твори, що передавалися із покоління у покоління. Такими були оповідання «Ашик-Горіб», «Алім» та ін. У селах великий успіх мали п'єси «турецько-татарською мовою». Але прояви збереження грецької традиційної культури, як і сучасні твори рідною мовою, радянськими органами влади не заохочувалися. Прикладом цього є витяг зі «Звіту комісії ВУЦВК по обстеженню грецького населення у Маріупольському окрузі»: «Характерно, что местные организации не только не поощряют подобного рода проявления народной культуры, но в некоторых местах даже препятствуют их развитию, не содействуя или даже запрещая иной раз ставить пьесы и т. д. на греческом языке». Також підкреслюється, що через відсутність друкованих грецьких видань мова забувається, а люди похилого віку зберігають у своїх зошитах пісні й оповіді, записані наприкінці XIX ст. [11].

Зі середини 1920-х років ситуація змінилася. Центральними радянськими органами влади було дано вказівку про підтримку та розвиток національної грецької культури місцевою владою. У першу чергу увага зверталася на впровадження рідної мови серед грецького населення. Але, на відміну від румейських діалектів, які вивчалися у ті роки, урумські діалекти опинилися поза увагою науковців. Як зазначалося раніше, у 1925 р. директор Науково-дослідного інституту порівняльного вивчення літератур і мов заходу й сходу при Ленінградському

[1] Зап. автором у 1999 р. від В.І. Кіора у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1223.

[2] Пісенник (із позначкою, яка належить Ф. Хартахаю) датований 25 жовтня 1860 роком. Див.: ВР РНБ — Ф. Греческие рукописи. — Греч. 805. — Арк. 42. Песенник начала XIX в.

[3] Анторинов А. Домашний быт мариупольских греков. — С. 46.

[4] Архів ІЕА РАН. — Ф. — ОЛПАЕ). — Од. зб. 8. — Арк. 1.

[5] Тимошевский Г.И. Переселение православних христиан из Крыма в Мариупольский уезд Азовской, ныне Екатеринославской губернии. — С. 38.

[6] Фольклорні та обрядові взірці з урумської мови. Див.: Мариуполь и его окрестности. — С.411, 419 — 426, 436 — 437. Приложение.

[7] Urum'lar // Türk ansiklopedisi. — Cilt XXXIII. — Ankara, 1984. — S. 99; Blau O. Griechisch-turkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften // ZDMG. — Leipzig, 1884. — Bd XXVIII. — S. 562 — 575.

[8] Латышев В.В. К начальной истории города Мариуполя. — С. 3—25.

[9] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 61.

[10] Там само. — Спр. 483. — Арк. 63.

[11] Там само. — Спр. 100. — Арк. 38.

держуніверситеті (НДІ ПВЛМЗС) Н. Державін запропонував здійснювати експедиції для обстеження грецьких сіл Маріупольщини. За невеликий проміжок часу було проведено 12 експедицій із вивчення мови еллінофонів [1]. Але парадокс ситуації полягає у тому, що вивчення мови греків-тюркофонів звелося тільки до її порівняння із кримсько-татарською мовою. Ймовірніше, йшлося не про відсутність фахівців, а про навмисне ігнорування урумської мови через зовнішньополітичні пріоритети.

Наукового опису урумської мови не було зроблено. Але комісія ВУЦИКу дійшла висновку, що «в турко-татарском языке нет особой разницы между отдельными селами», порівнявши деякі лексичні одиниці в урумських селах Мангуш, С. Карань і С. Ігнатівка [2]. Нині ми не маємо змоги з'ясувати, чи були серед членів комісії фахівці з тюркської мови. Справа в тім, що урумам із вищеназваних сіл пропонували читати «турецко-татарские книжки», які читачі добре розуміли. Далі було проведено порівняння лексики урумської мови з кримськотатарською, але на основі одного навчального посібника [3]. Недосліджену урумську мову у звіті називають виключно турецько-татарською, тому що спостерігається «...большое сходство Мариупольско-татарского с турецко-татарским. Мариупольские греки-татары почти свободно разговаривают с турками, бывая в городе в их булочных и лавках». Проте підстав для таких тверджень, за браком друкованої літератури, було замало.

Таким чином, із легкої руки членів Комісії ВУЦВК, уруми були вимушені вивчати кримськотатарську мову, яка не викликала інтересу у греків-тюркофонів. Відтак постало питання про мову викладання у школах. При організації національних шкіл було вирішено послуговуватися кримсько-татарською мовою, оскільки уруми запозичили свою мову від кримських турків і татар [4], у результаті чого, для позначення мови греків-урумів, набув поширення термін *греко-татарська мова*, а греків-тюркофонів почали називати греко-татарами. Термін *греко-татари* використовується й досі, але з нашої точки зору він є штучним і не відповідає справжньому стану речей.

Окрім того, кадровий склад в урумських школах потребував підтримки. Вчителі не мали достатньої підготовки, деякі навіть не володіли мовою. Для аналізу розглянемо ситуацію в одному з районів, яка була характерною і для інших навчальних закладів. Так, у 1926—1927 рр. у урумських селах Сталінського округу нараховувалося 16 шкіл із загальною кількістю 2 605 осіб (8—9 років — 88,4 %; 8—11 років — 86 %; 8—15 років — 62,7 %). Усього вчителів у школах нараховувалося 62 особи, із них 26 осіб [5], тобто 41 % учителів, — були нетреками; 29 осіб — уруми, 6 — румеї, які знали румейську мову, і одина особа могла викладати еллінську мову. Наведений приклад є свідченням того, що впровадження тюркської мови за допомогою вчителів було неможливим, тому що більшість із них не володіла урумською мовою.

У 1928 р. розпочалася робота (латинізація) із запровадження нового тюркського алфавіту серед тюркськo-татарських національних меншин УРСР і греко-татарів [6]. Зазначимо, що формування на основі кримсько-татарської мови урумської літературної мови мало однотипний та уніфікований характер. Загальна тенденція у національно-культурній політиці відносно тюркських мов країни була пов'язана з очищенням від арабо-іранських запозичень і введенням російських та інтернаціональних слів [7]. Без сумніву, реформування урумської мови призвело до порушення орфографічних норм і фонетичного устрою, що призвело до втарти у мові тюркомовного населення багатьох елементів лексики, яка накопичувалася століттями.

Для підготовки викладачів урумських шкіл були запрошені фахівці із кримськотатарської мови (Кримська АРСР), а також надсилалися «рекомендованные книги на греко-татарском языке» [8]. Ці за-

---

[1] Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. — С. 24 — 29.

[2] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 33.

[3] «Нет сомнения, что в этих селах, говорящих турецко-татарской речью, язык также один. Каково сходство этого языка с Крымско-татарским языком — Комиссия сверила, как было только что сказано, этот язык с крымско-татарским по «руководству» для обучения крымско-татарскому языку» (А. Одабаш и И. С. Кая, Крымиздат, 1924 год) и нашла почти полное сходство с ним, во всяком случае не меньше как на 90 %. Если есть разница, то она мала и заключается прежде всего в том, что Мариупольские греки-татары употребляют звук «х» вместо «к», употребляемого в крымско-татарском языке, как, например, девушки в Мариупольских селах говорят «кыз», а в Крыму «кыз». Встречается весьма немного слов — одно-два слова на 30—40 слов таких, которые у нас не употребляются». Див.: Там само.

[4] Там само.

[5] Там само. — Спр. 383. — Арк. 8 — 9.

[6] Там само. — Арк. 21, 24.

[7] Изидинова С. Р. Современное состояние и проблемы изучения крымскотатарского языка // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симф., 1993. — Вып. 3. — С. 202.

[8] Подаючи список книг, ми зберегли орфографію: Ахмед. Природоведение; Ислам Карлы. Новая геометрия для 3-х групп трудовой школы I-й ступени; Чобан Задс. Научная грамматика; А. Одабаш и И. Кая. Руководство для обучения крымско-татарскому языку; Мухеддинов. Математика; А. Одабаш и И. Аджи-Асан (первая книга после букваря); Эдим Фейзан. Уроки географии для 4-й группы школ I-й ступени; Эдым Фейзан. География ч. III; Бектуев. Детский букварь; Бектуев. Букварь для взрослых; А. Смирнов. В помощь полит. деревенского комсомола; В. Елагин. Национальные иллюзии крымских татар; Окопан. Первый перелет маленькой птички; Сборник революционных стихов; Спиранский. Азбука матери-крестьянки; В. Невский.

ходи лише ускладнили навчання греків-тюркофонів, у зв'язку з наявністю серед носіїв мови чотирьох діалектів і певних особливостей у кримсько-татарській мові. Придбані для урумських шкіл орфографічні словники кримськотатарської мови були незрозумілими для урумів [1]. А під час підготовки до уроків із рідної мови багато учнів, завчаючи вірші, не розуміли значення слів [2]. Загалом, запровадження єдиного тюркського алфавіту не сприяло збереженню рідної мови, а для сучасних дослідників урумських діалектів лише ускладнило роботу [3].

Для підготовки місцевих учителів греко-татарських шкіл були організовані літні курси, на яких читалися лекції з історії та культури свого народу. Греків-тюркофонів після закінчення семирічки надсилали для продовження освіти до навчальних закладів Криму. У 1928—1929 рр. в урумських селах було 12 початкових і 4 семирічних школи, де працювало 45 викладачів і навчалося 2 605 дітей [4]. Згодом дослідник урумських говірок професор О. Гаркавець зазначив про негативні наслідки механічного впровадження кримсько-татарської мови у школах греків Приазов'я, котрі були зумовлені відсутністю тюркологів серед членів проведених діалектологічних експедицій. Мовлення урумів не було чистою кримськотатарською мовою — говірки зберігали грецькі елементи. Тому викладання кримськотатарською мовою у школах спричинило невдоволення серед грецького населення, оскільки мова, яка насаджувалася в урумських населених пунктах, не виконувала комунікативно-пізнавальної функції, в першу чергу, а також функції соціально-консолідуючої, тобто не сприяла об'єднанню греків-тюркофонів, які спілкувалися на різних діалектах.

Спроба запровадити рідну мову в усі сфери суспільного життя була пов'язана не тільки з освітою. Так, у тезах доповіді на Всеукраїнській нараді працівників грецьких національних адміністративно-територіальних одиниць пропонувалося: «По линии судебного обслуживания греческого населения необходимо поставить перед Наркомюстом вопрос о проведении в жизнь следующей сети греческих нацсудкамер, а именно на греко-татарском языке: в Мариупольском округе — Старо-Игнатьевском и Мангушском национальном районе по одной в каждом нацсудкамеры, в Кермечинском (смешанном) — одна судкамера на 2-х языках, украинском и греко-татарском; В Сталинском округе, в Б-Янісольском — 1 судкамера, в Стыльском (смешанном) — на 2-х языках» [5].

Ми акцентуємо увагу на тому, що урми неоднозначно поставилися до впровадження кримсько-татарської мови. Це зумовлювалося тим, що старше покоління, стурбоване перспективами для своїх дітей, вбачало у вивченні кримсько-татарської мови однобокість освіти. Наші польові матеріали засвідчують, що і батьків, і дітей більше приваблювало отримання освіти в російськомовних школах, оскільки у молоді з'являлася можливість розширювати своє спілкування, підвищувати рівень освіти й оволодіти новими професіями. Тому, коли зі середини 1930-х рр. національні школи почали ліквідовуватися, особливого жалю із цього приводу урумське населення не висловлювало [6].

Занепаду урумської мови сприяли й репресії 1937 р. та фашистська окупація, коли греки позбуватися друкованої літератури рідною мовою з метою унебезпечити свою родину від страти. Про це ми дізналися від урумського поета, уродженця с. Старогнатівка, В. Бороти, який під час бесіди розповів про окупацію німцями рідного села. У той час було спалено багато цінних урумських книг. Доповненням до цього слугують і наші спостереження під час польових експедицій 1990—2003 рр. На сьогодні ми не зустріли у грецьких родинах жодного примірника будь-якої урумської книги, виданої у довоєнні часи.

На основі зібраної лексики культурно-побутової сфери ми з'ясували, що словниковий запас урумів переважно складається із тюркських слів, але серед них існують слова грецькі, перські, арабські та слов'янські. Є багато слів, що використовуються і румеями, і урумами. Прикладом слугують назви традиційних музичних інструментів греків Приазов'я: *кіміча* (рум. Сартана), *темене* (рум. В. Янісоль), *тимане* (рум. В. Каракуба), *чимане* (рум. М. Янісоль та Анадоль), *т'еманче* (урум. Ласпа), *т'емене* (урум.

В. Ленин, Н. Крупская. Моя жизнь; М. Ходороаский. В. И. Ленин; «Болезни животных». Статьи ветеринарии ветврачей Щепетова, Медведева и др.; Е. Ярославский. Ленин — вождь угнетенных народностей; М. Медведев. Государственное страхование сельскохозяйственных животных от смерти; Е. Ярославский. Ленин, крестьянство, РКП; Аджи Асан. Методика татарского букваря; Детям об Ильиче; Дж. Рид. 10 дней, которые потрясли мир; Программа и устав РЛКСМ; Е. Ярославский. Ленин и раскрепощение женщин; Е. Ярославский. Ленин и комсомол; Юные пионеры; Корпинский. Пролетарский вождь крестьянина; Е. М. Медведь. Уход за животными, их содержание в правильном кормлении; В. И. Ленин. Как мы поведем к социализму сельское хозяйство; Памятка пионера. Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 263 — 264.

[1] Орфографический словарь крымскотатарского языка (для средней школы). — Симферополь, 1936.

[2] Зап. автором у 1998 році від А. Куркчи у с. Мангуш // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 884.

[3] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр.351. — Арк. 2; Спр. 383. — Арк. 8, 23; Спр. 461. — Арк. 12 — 13.

[4] *Клименко Н.Ф.* Про вивчення новогрецької мови в Україні. — С. 28—31.

[5] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 29.

[6] Зап. автором у 2004 році від Г. Гуртіна (1926 р. н.) у с. Мангуш // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 557.

Бешеве), *т'смече* (урум. С. Крим) — струнно-смичковий інструмент, назва якого походить від тюркської *кеменчі* (< тюрк. *kemençe*) [1]. Аналогічний інструмент *кемандза* (< грец. *κεμαντζά*) є традиційним грецьким музичним інструментом [2]. До духових інструментів відносяться дудка, сопілка: *хавал* (рум., урум. < тюрк. *xavah* — сопілка), *зурна* (рум., урум. < грецьк. *ζουρνά*, тюрк. *zurna*) — музичний інструмент перського походження, *тулуп-зурна* (рум., урум. < тюрк. *tulum* — волинка) — старовинний чабанський музичний інструмент. Назви ударних інструментів: великий барабан *давул* (рум., урум. В. Янісоль), *даул* (В. Каракуба, Сартана < грец. *ντάουλι* < *ταβούλι* < тюрк. *davul* — великий барабан) і малий барабан *дайре* також розповсюджені у середовищі обох мовних груп [3].

На сьогодні урумська мова представлена серед компактного грецького населення у 29 селах Донецької області, в одному селі Запорізької області й у м. Маріуполь. За нашими підрахунками та згідно з переписом населення 2001 р., чисельність приазовських урумів становить близько 40 тис. чоловік. Але більшість населення лише частково володіє розмовною урумською мовою. Прояви побутування урумської мови ми прослідкували у селах Карань та С. Крим серед трьох поколінь: [4] старші члени сім'ї, народжені у 1920-ті рр., між собою спілкуються урумською мовою, їхні діти (1940—1950-ті рр.) — розуміють своїх батьків без проблем, проте ледве висловлюють свої думки, використовуючи діалект, а представники молодшого покоління (1970—1980-ті рр.) розуміють тільки окремі вислови, використовуючи лише окремі слова. За нашими спостереженнями, найбільш поширеною урумська мова є у селах Старобешеве, Старогнатівка, а найменше — у с. Мангуш. У м. Маріуполь, який було засновано греками-тюркофонами, з 90 обстежених родин урумів у 70 родинах урумська мова не використовується зовсім. У 8 родинах діалект побутує у формі окремих речових кліше, прислів'їв, виразів, завдяки присутності старших членів (бабусі, дідуся), яких привезли з урумських сіл у зв'язку з необхідністю догляду за ними. У 12 родинах урумська мова збереглася лише в невеликій кількості термінів, пов'язаних із традиційною культурою [5]. Це зумовлено рядом зовнішніх та внутрішніх чинників. На сьогодні мова греків-тюркофонів функціонує у сімейному побуті та звучить у виступах самодіяльних фольклорних колективів [6]. Писемність греків Приазов'я грунтується на основі кирилиці, на якій розроблено та впроваджено нинішній урумський алфавіт. Але освіта урумською мовою, шкільна й університетська, відсутня й досі. Мабуть, саме із цим пов'язаний той факт, що до теперішнього часу ступінь її збереження істотно нижчий, аніж збереження румейської грецької мови у Приазов'ї. Як підкреслив відомий філолог В. Казарін, «урумский язык исчезает на глазах» [7]. Майже півстолітнє мовне обмеження урумського населення завдало великих втрат для культури цього народу. У радянські часи урумська мова не виконувала свої соціальні функції, окрім однієї — сімейного спілкування. Унаслідок цього занепала її стилістична система, зі словникового складу зникли величезні пласти слів, пов'язаних із традиційною культурою.

Протягом багатьох років художня література урумською мовою не друкувалася. Лише з 1970-х рр. в урумів з'явилася можливість познайомитися із творчістю письменників-греків В. Кіора і В. Бороти, які пишуть твори рідною мовою. Загалом слід зазначити, що зі створенням національної преси пов'язаний розвиток грецької літератури, яка представлена такими митцями, як Г. Костоправ, В. Тишлек, В. Галла, П. Саравас, Д. Теленчі, Д. Папуш, А. Шапурма, Л. Кір'яков, Г. Данченко, С. Коссе, П. Хандельди, П. Чумбаша, Ф. Шебаніца, А. Балджі, Н. Харакоз.

Наприкінці останнього десятиріччя XX ст. розпочався новий етап у розвитку мови греків Приазов'я. Нові соціально-економічні умови спонукають більшість греків Приазов'я до вивчення новогрецької мови для подальших перспектив не тільки для окремої людини, а й для грецької спільноти загалом, як мови для об'єднання усіх греків України. Тому для дослідників мовних процесів в Україні постали важливі питання з'ясування історії мови греків Приазов'я та проблема вивчення сучасної новогрецької мови у нашій державі [8].

До усвідомлення своєї етнічної ідентичності додався ще й міграційний фактор, тобто потреба опанування новогрецькою мовою, зважаючи

---

[1] Öger B. Türk kültür tarihine giriş. Türk halk musikisi aletleri. — Ankara, 2000. — Silt IX. — S. 283.

[2] Αντωνιάδης Φ. Ελληνικά Λαϊκά Μουσικά Οργανα. — № 173.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 675, 877, 910.

[4] Там само. — Арк. 98.

[5] Там само. — Арк. 78, 287, 654 — 701.

[6] Самодіяльний фольклорний колектив с. С. Крим «Бір тайфа» у перекладі з урумської — одна сім'я. Ансамбль співає урумською мовою. Збирає, відтворює, зберігає традиції, народні обряди: весільні, різдвяні, святкові. У репертуарі ансамблю народні й авторські пісні: історичні, ліричні, колисові, обрядові. У складі ансамблю (близько 20 учасників) вокалісти й інструментальна група — баян, скрипка, бубон, кларнет. Співають у «Бір тайфа» переважно жінки середнього віку, завдяки їм залучається до національної самобутньої культури й молоді. Див.: Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1231.

[7] Казарин В. Язык — это философия мира // www.inforos.ru.

[8] Клименко Н.Ф. Про вивчення новогрецької мови... — С. 28—31.

на можливість виїзду до Греції. Більшість греків Приазов'я сьогодні вважає своєю історичною батьківщиною Грецьку республіку, а новогрецьку мову розглядає як справжню мову своєї культури. Однак вивчення новогрецької мови переважно залишається показником освіти, а на побутовому рівні вона вживається лише тими, хто вивчав її у навчальних закладах або опанував на побутовому рівні, перебуваючи у Греції. Осередками вивчення новогрецької мови у недільних школах або на курсах є і грецькі товариства в Одесі, Сімферополі, Керчі, Маріуполі, Донецьку, Києві, Дніпропетровську, Львові, Харкові, Слов'янську, Мелітополі.

Важливим кроком на шляху відродження традицій етнічної культури урумів і румеїв є освіта. Правові засади розвитку національних меншин загалом і грецької спільноти зокрема виписані у Конституції України, загальні положення якої становлять норми розвитку мов, традицій, культури національних меншин. Відповідно до Конституції були прийняти конституційні закони, основним із яких є Закон України «Про національні меншини». Окрім того, Україна приєдналася до головних міжнародних угод, що регулюють статус національних меншин. Нормативно-правова база, регулюючи стан і розвиток національних меншин, заклала фундамент для інституційних змін. Яскравим прикладом таких змін є діяльність Маріупольського державного гуманітарного університету та його ректора, професора К. Балабанова. Із червня 1993 р. навчальний заклад пройшов складний шлях від гуманітарного коледжу до університету. МДГУ вдалося здобути визнання не тільки в Україні, а й у Європі. Не останню роль у цьому відіграли його зв'язки із Грецією. Понад 270 іноземних делегацій, у тому числі з Греції, Кіпру, більш, аніж 1200 гостей відвідали університет за останні десять років. Особливістю освітянської діяльності є тривала, цілеспрямована робота щодо налагодження тісних взаємовідносин із Грецією, Кіпром і грецькою діаспорою з усього світу. На базі університету створено єдиний в СНД факультет новогрецької філології, який користується популярністю серед абітурієнтів України. Вагомий внесок стосовно кадрової підтримки, коштів, стипендій зробила Грецька республіка. Іншим напрямком є розвиток культурного співробітництва між студентською молоддю і молодіжними організаціями. Діяльність МДГУ не є винятковою, вона продовжує традиції грецької діаспори в Україні, яка за добу Речі Посполитої, гетьманщини, а потім на теренах українських земель Російської імперії мала можливість отримувати національно спрямовану освіту у навчальних закладах Ніжина, Львова, Харкова, Чернігова, Одеси, Києва. Перспективи становлення національної освіти ректор МДГУ професор К. Балабанов бачить у тому, що «...кінцева мета — це створення... центру гуманітарної освіти Приазов'я і центру відродження еллінізму. Мета шляхетна, і я особисто, як ректор... як грек за походженням пишаюся, що разом із моїми товаришами, колегами-сподвижниками здійснюю її» [1].

У 2005 р. МДГУ, разом із Генеральним Секретаріатом у справах греків зарубіжжя та Генеральним консульством Греції в Маріуполі, підписали договір [2], одним із пунктів якого є наукова програма «Порівняльне дослідження діалектів приазовських греків», яка охоплює проведення етнолінгвістичних експедицій, обробку мовного матеріалу, за допомогою комп'ютерних програм, й аналіз сучасного стану діалектів у середовищі еллінофонів і тюркофонів. Поки що у дослідженнях зроблено перші кроки: зібрано матеріал для словника, описані діалекти у селах Малоянісоль і Ялта, досліджується мовна ситуація у с. Сартана. Копітку роботу в цьому напрямку проводить дослідниця-філолог із Арістотелівського університету (Салоніки, Греція) Хайдо Хрісту, яка протягом останніх трьох років збирає та систематизує матеріал греків-еллінофонів [3].

На підставі викладеного розглянемо проблеми, які потребують подальшого вирішення. Першочерговим завданням є наукове дослідження сучасних діалектів урумів та румеїв із урахуванням особливостей мови у минулому. Для цього необхідно активізувати збір мовних реліктів, особливості яких виявляються лише у розмовній лексиці грецького населення старшого покоління. Окрім того, особливу увагу необхідно приділити вивченню та систематизації термінів у їх співвідношенні зі грецькою, перською, тюркськими та слов'янськими мовами.

Для дослідження етногенезу маріупольських греків важливо проаналізувати польові та писемні джерела, що відносяться до різних періодів (йдеться про співвідношення історичних відомостей із мовними ізоглосами). Це дасть можливість розкрити багато аспектів етнічної історії греків Приазов'я, а також їхніх етнокультурних зв'язків.

---

[1] Балабанов К.В. Украина — Греция: с любовью в сердце. Выступления, статьи, интервью, размышления. — Донецк, 2004. — С. 39.

[2] Договір було підписано 23.09.2005 р. між Генеральним Секретаріатом у справах греків зарубіжжя в особі заступника міністра закордонних справ П. Скандалакіса, Генеральним консульством Греції в Маріуполі в особі Генерального консула Греції Ф. Костелвеноса та Маріупольським державним гуманітарним університетом в особі ректора К. Балабанова.

[3] Χρίστου Χ. Γλωσσική συπλίκνωση στην κρωμαιοαζοφική διάλεκτο / Διπλωματική εργασία. — Θεσσαλονίκη, 2005.

На сьогодні накопичено величезний матеріал, пов'язаний із румейськими та урумськими етнонімами, що потребує пильного критичного вивчення. Але він не зведений, не класифікований, а розпорошений у численних етнографічних, історичних, лінгвістичних виданнях і джерелах. У роботі використовувалися етноніми та терміни, які нами були зафіксовані у грецьких селах. Також ми спробували дослідити етимологію слів греків-еллінофонів та тюркофонів, але це було зроблено у контексті етнографічних досліджень, а не лінгвістичних. Сподіваємося, що наші матеріали стануть у пригоді для спеціалістів-лінгвістів.

3.3. Антропологічні особливості греків Північного Приазов'я

Перші спроби охарактеризувати фізичний тип греків Північного Приазов'я були зроблені в етнографічних описах XIX ст., де, спираючись на власні візуальні спостереження, дослідники висловлювали свою думку. Так, описуючи зовнішній вигляд маріупольських греків, Г. Титов зазначив, що риси їхніх облич мають небагато грецького, але підкреслював, що вони мають спільні риси «со всеми обитателями Тавриды». Дослідник закцентував увагу на привабливості грекинь. Загалом, антропологічні зміни греків він пов'язував із їх тривалим перебуванням у Криму [1].

На відміни у контурах облич маріупольських греків одним із перших звернув увагу професор Новоросійського університету В. Григорович. Протягом десяти днів 1874 р. він збирав етнографічні матеріали в населених пунктах тюркофонів (Старий Крим, Мангуш, Карань, Маріуполь) і еллінофонів (Ялта, Урзуф, Чердаклі, Чермалик, Сартана, Мала Янісоль), сподіваючись знайти стародавню писемність у грецьких селах Приазов'я. У своїй роботі він згадує про поселення, які відомі як місця проживання маріупольських греків. В. Григорович звернув увагу на те, що тут мешкають представники двох народностей, і це було помітно «навіть у зовнішніх контурах осіб» [2].

У 1890 р. приват-доцент Імператорського Санкт-Петербурзького університету Ф. Браун, який займався пошуками залишків кримських готів, вирушив до Криму для проведення розкопок. По дорозі він заїхав у Маріупольський повіт Катеринославської губернії з метою відшукати тут залишки існування готів і перевірити припущення А. Куніка [3], із яким повністю погоджувався.

Ф. Браун, у кожному з відвіданих ним сіл, зустрів одного або декількох представників антропологічного типу, названого ним «готським»: «Ростом повыше греков, вместе с тем более крепкого, широкого телосложения, глаза тёмно-голубые, не такие широкие, как у греков, волосы золотистого цвета с рыжеватым оттенком…, цвет лица, как у всех блондинов, нежный, щёки и губы алые, нос короткий, прямой…» [4]. Прояв цього «суть готского» типу він пояснював атавізмом, проявом готської крові у жилах нащадків переселенців. При опитуванні Ф. Браун з'ясував, що домішків світлого типу, великороса, у цих людей не було. Рідкість світлого німецького типу в цих краях Ф. Браун пояснював тим, що у боротьбі двох типів, світлого та смаглявого, завжди перемагає смаглявий. На основі особистого візуального спостереження вчений висловив думку про те, що на обстежуваній території мешкають носії трьох антропологічних типів, а саме: «чисто новогрецького», «тюркського» і «чисто готського». На його думку, особливу роль у формуванні антропологічного складу грецької людності відіграли таврійські готи.

Висновки Ф. Брауна вже за радянських часів перевірив антрополог Г. Петров, який брав участь у експедиції до Ески-Кермен у 1928—1929 рр. [5]. Свої дослідження він проводив у найближчому до розкопок с. Черкес-Кермен, яке знаходилося у глибокому гірському міжгір'ї, віддаленому від проїжджих доріг, що сприяло відносній стійкості й чистоті його етнічного населення. У ті часи всі мешканці села вважали себе татарами, розмовляли татарською мовою і сповідували іслам. Але, за їх розповідями, у XIX ст. у селі ще були руїни грецької церкви, і була поширена грецька мова. Частина жителів с. Черкес-Кермена у кінці XVIII ст. переїхала до Маріупольського повіту. Г. Петров вважав за необхідне докладно вивчити антропологію маріупольських греків для поглибленого опрацювання готської проблеми. Із цією метою

[1] Титов Г. Письма из Екатеринослава. — С. 137.

[2] Григорович В.И. Записка антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю на южный побережья Днепра и Днестра. — С. 5.

[3] А.А. Куник припускав, що «декілька крапель готської крові ще тече у жилах тих греків, які переселилися до Маріуполя. Див.: Куник А.А. О записке готского топарха // Записки Императорской Академии наук. — С.Пб., 1874. — Т. 24. — Кн. 1. — С. 61—160, 142.

[4] Браун Ф.А. Мариупольские греки. — С. 84.

[5] Петров Г.И. Потомки готов в Советском Крыму // Вестник знания. — 1929. — № 7. — С. 296 — 297.

Група грецьких селян. 1920-ті рр. МКМ. Фонди. № 6768-Ф.

через декілька років він приїхав до Маріупольського округу. Але виявилося, що «готський» тип Ф. Брауна зустрічається тут лише як виняток, і що морфологічні ознаки виявляються у не менш змішаному вигляді, ніж у кримського населення [1].

Спроба порівняти антропологічні риси урумів і румеїв була зроблена у 1914 р. археологом М. Репніковим, під час досліджень у грецьких селах Приазов'я. Крім того, ми маємо світлини, що фіксують антропологічні особливості. На них зафіксовані чоловіки та жінки різного віку в анфас і профіль, а також дівчатка та хлопчики [2]. Але ніяких коментарів до фотофактів ми не знайшли. Очевидно, ці світлини були спеціально зроблені для А. Бертьє-Делагара [3], хоча листування М. Репнікова з адміністрацією РЕМ (1910—1925 рр.) свідчить про те, що дослідник узгоджував свої пошуки та формував колекцію в інтересах музею [4].

Наукове антропологічне дослідження греків Приазов'я було започатковане у 1920-х рр., коли Маріупольський музей краєзнавства проводив польові дослідження серед грецького населення. Але ми не маємо можливості з'ясувати, чи були у складі групи спеціалісти-антропологи, які використовувалися ними методики. У звіті за 1928 р. є лише вказівка на те, що антропологічні дослідження проводилися у 16 грецьких селах [5].

Про антропологічні дослідження «шляхом вимірювання тіла» повідомив С. Ялі, сподіваючись, що ці матеріали допоможуть дати відповідь на питання про походження греків-тюркофонів [6]. У результаті обстеження були підготовлені до друку матеріали, які так і не були видані [7], проте збереглися декілька негативів фото, які нам вдалося відновити [8].

У 1930-х рр. дослідниця із Праги Г. Чучукало обстежила за соматологічною програмою греків-румеїв с. Ялта. За її спостереженнями, антропологічний склад греків Маріупольщини сформувався за участю «трьох рас»: середземноморської, передньо-

[1] *Петров Г.И.* Об антропологических материалах Эски-Керменской экспедиции // Известия Академии истории материальной культуры. — Москва, Ленинград, 1935. — Вып. 117. — С. 17.

[2] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3282-16-18, 24, 25, 27/1-28/2 (чоловіки середнього і немолодого віку в анфас і профіль — 5 фото зі с. С. Крим, Урзуф; дівчинка, жінки середнього і немолодого віку у анфас і профіль — 2 фото зі с. Урзуф; дівчата у європейських костюмах в анфас і профіль — 4 фото зі с. Ігнатовки, чоловіки й жінки різного віку в анфас і профіль — 9 фото (Бешев, Кара-Коба, Гурзуф).

[3] *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. — С. 19 — 20.

[4] У науковому архіві РЕМ зберігається «Переписка с археологом Н.И. Репниковым о собрании этнографических коллекций во время археологических раскопок в Старой Ладоге Петербургской губ. и Мариупольском уезде, отчеты и описи (29 апреля 1910 — 3 апреля 1923. На 95 листах). Див.: РЕМ. Науковий архів. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 497.

[5] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 382. — Арк. 21—22.

[6] *Ялі С.Г.* Про Грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства. — С. 53—55.

[7] *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. — С. 43.

[8] Нам довелося відновлювати фото зі скляних негативів (10×15), які зберігаються у фондах Маріупольського краєзнавчого музею. Див.: МКМ. — Фонди. — № 967—970, 1000, 1001-Н. (Старий Крим), 1002-Н. (Сартана), 1003-Н. (Богатир), 1210-Н. (В. Янісоль,1930), 1221 — 1224-Н. (Сартана,1930).

Тип грека. 1920-ті рр. МКМ. Фонди. №3437-Ф.

Типи грецького населення з с. Сартана. 1920-ті рр. МКМ. Фонди. № 1002-Н.

Тип грецького населення з с. Старий Крим. 1920-ті рр. МКМ. Фонди. № 969-Н.

Тип грецького населення з с. Старий Крим. 1920-ті рр. МКМ. Фонди. №1000-Н.

Тип грецького населення з с. Старий Крим. 1920-ті рр. МКМ. Фонди. № 1001-Н.

азійської та «східної» [1]. Праця Г. Чучукало ґрунтувалася на недосконалих методичних засадах і нині становить суто історіографічний інтерес для дослідників.

У 1959 р. відомий грецький фахівець-антрополог А. Пулянос, навчаючись у аспірантурі Інституту етнографії ім. М. Міклухо-Маклая АН СРСР, провів антропологічні обстеження греків Радянського Союзу — мешканців Грузії та Приазов'я, опублікувавши результати дослідження у великій статті [2]. Одним із завдань цієї роботи, виконаної з урахуванням сучасних методичних вимог, було визначення тих районів Середземномор'я, звідки, за словами автора, «...могли походити маріупольські греки» [1]. Доробок містить таблиці, у яких подані соматологічні характеристики двох груп греків Маріупольщини: греків-румеїв с. Ялта та греків-урумів с. Мангуш. Обидві вибірки охоплюють 100 осіб чоловічої статі віком від 19 до 60 років. Аналіз даних А. Пулянoса свідчить про спільність багатьох показників. Обидві вибірки греків Маріупольщини характеризуються дещо вищим, від середнього, зростом; переважанням чорного кольору волосся, яке має, здебільшого, пряму чи хвилясту форму; як правило, темними та змішаними відтінками очей; брахікефальною, тобто округлою, формою голови; прямим нахилом лоба зі

[1] Cucukalo G.J. Rekove Mariupolsti // Anthrohologie. — Praga, 1930. — T. 8. — № 2—3. — P. 129.

[2] Пулянос А.Н. К антропологии греков СССР. — С. 82—103.

[1] Там само. — С. 85.

слабким і середнім розвитком надбрів'я; середньою і близькою до великої шириною обличчя; вузьким носом із переважно прямим або випуклим профілем спинки; значним розвитком бороди і середнім розвитком третинного волосяного покриву на грудях. Окрім того, їм властиве слабке випинання вилиць і сильне горизонтальне профілювання обличчя — маркери, які свідчать про відсутність монголоїдних домішок. Такий комплекс ознак властивий носіям південноєвропеоїдних антропологічних комплексів.

Дослідження містить широкий комплекс антропометричних і антропоскопічних ознак, найважливіші з яких подано у таб. 3.1.1.

Таблиця 3.1.1. Основні антропометричні й антропоскопічні ознаки греків Північного Приазов'я (чоловіки) [1].

Ознаки	Місцезнаходження вибірки	
	С. Ялта (греки-румеї)	С. Мангуш (греки-уруми)
Кількість спостережень	100	100
Довжина тіла (см)	167,51	167,32
Показчик голови	83,7	83,9
Найменша ширина лоба (мм)	107,78	108,32
Нахил лоба		
Прямий (3)	63	70
Середній (2)	36	30
Сильний (1)	1	—
Середній бал	2,62	2,7
Розвиток надбрів'я (%)		
Слабкий (1)	48	49
Середній (2)	51	47
Сильний (3)	1	4
Найсильніший (4)	—	—
Середній бал	1,53	1,55
Діаметр вилиць (мм)	144,02	144,41
Випинання вилиць (%)		
Слабке (1)	98	96
Середнє (2)	2	3
Сильне (3)	—	1
Середній бал	1,02	1,05
Морфологічна висота обличчя (мм)	129,2	128,78
Показчик морфологічної висоти обличчя	89,7	89,17
Горизонтальне профілювання обличчя (%)		
Слабке (1)	—	—
Середнє (2)	3	4
Сильне (3)	97	96
Середній бал	2,97	2,96
Висота носа від брів (мм)		
Ширина носа (мм)	36,4	36,14
Показчик носа	63,73	64,1
Загальний профіль спинки носа (%)		
Вигнутий (1)	4	9
Прямий (2)	46	49
Випуклий (3)	50	41
Хвилястий (4)	—	1
Висота перенісся (середній бал)	2,99	2,99
Виступання крил носа (%)		
Слабке (1)	21	8
Середнє (2)	63	81
Велике (3)	16	11
Середній бал	1,78	2,03
Колір очей (за Бунаком) (%)	42	54
Темний (1—4)	52	42
Мішаний (5—8)	6	4
Світлий (35)	1,36	1,5
Середній бал (0—11)		
Форма волосся голови (%)		
Пряме (1)	67	50
Хвилясте (2)		
Кучеряве (3)	1	3
Дуже кучеряве	3	—
Середній бал (4)	1,4	1,53
Колір волосся (за Фішером) (%)	78	74
Чорне (4—5, 27)	18	21
Темно-русяве (6—8)	4	3
Русяве (9, 12,26)	3,74	3,65
Середній бал		
Розвиток бороди у дорослих осіб (%)	4	4
Найслабший (1)	3	37
Слабкий (2)	22	52
Середній (3)	59,9	7
Сильний (4)	12	3,62
Найсильніший (5)	3,72	—
Середній бал		
Ріст волосся на грудях у дорослих чоловіків	31	41
Середній (3)	10	21
Сильний (4)	16	10
Найсильніший (5)	2,56	2,45
Середній бал		
Складка верхньої повіки (% присутності)	78	81

[1] За А.Н. Пуляносом, 1960 р.

IRYNA

Типи грецького населення з с. Сартана. 1930 р. МКМ. Фонди. № 1221-Н.

Типи грецького населення з с. Сартана. 1930 р. МКМ. Фонди. № 1222 - Н.

Типи грецького населення з с. Сартана. 1930 р. МКМ. Фонди. № 1224-Н.

На думку А. Пуляноса, маріупольські греки доволі змішані в антропологічному відношенні, однак, у переважній більшості належать до т. зв. «егейського» варіанта східно-середземноморського атропологічного типу, який посідає проміжне місце між власне східно-середземноморськими і передньо-азійськими комплексами [1].

У обох обстежених групах спостерігаються незначні домішки ще двох антропологічних типів: т. зв. «нордичного», тобто атланто-балтійського, якому властиві світла пігментація волосся та очей і увігнута спинка носа, та передньоазійського, якому притаманні значний розвиток третинного волосяного покриву, опукла форма спинки носу і відносно широкий діаметр вилиць. «Нордичні» риси, що теоретично можуть бути пов'язані з готами, частіше трапляються серед греків-румеїв. Так, за даними А. Пуляноса, у них вищий, аніж у греків-урумів, відсоток світлих і змішаних відтінків кольору очей. Однак і така типово передньоазійська ознака зовнішності людей, як випукла спинка носа, також дещо частіше трапляється у вибірці греків-румеїв (табл. 3.1.1).

Що ж до загальної оцінки відмінностей між греками-румеями і греками-урумами Маріупольщини, за даними соматології, то вони загалом мають слабко виражений характер. Останнє дало підстави А. Пуляносу висловити припущення про спільність їхнього походження. «...Найважливіше в антропології маріупольських греків, — писав він із цього приводу, — спільне походження грекомовних і татаромовних їхніх представників. Коли і яким шляхом частина з них стала розмовляти татарською мовою, слід ще з'ясувати» [2].

Схожих висновків дійшов також відомий вітчизняний дослідник В. Дяченко, опублікувавши результати соматологічних досліджень двох невеликих груп греків-румеїв (46 чол.) та греків-урумів (47 чол.), обстежених ним 1958 р. у м. Маріуполь і с. Старий Крим, під час робіт Української антропологічної експедиції ІМФЕ АН УРСР. Відзначивши притаманний їм темний колір волосся, переважно чорний колір очей, випуклу спинку носа, середні розміри голови, середній і трохи вищий від середнього діаметр вилиць, дуже інтенсивний розвиток третинного волосяного покриву, він зауважив, що «...істотної різниці між обома групами немає...» [3], хоча й утримався від коментарів щодо їхніх генетичних витоків. Справа у тім, що він досліджував дві невеликі групи греків. А тому відмінностей і не могло бути. Адже у зазначених населених пунктах проживають представники однієї групи — уруми.

Ще одним джерелом інформації про антропологію греків Приазов'я є дані етнічної одонтології — розділу антропології, що вивчає міжгрупову змінюваність будови зубів, зібрані С. Сегедою під час експедиційних досліджень 1988 р., організованих Інститутом етнографії ім. М. Міклухо-Маклая

[1] *Пулянос А.Н.* К антропологии греков СССР. — С. 89.

[2] Там само.

[3] *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу (Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій). — К. 1965. — С. 68.

АН СРСР [1]. Було обстежено 119 греків-румеїв (51 чол. і 68 жін.) — мешканців с. Красна Поляна Велико-Новосілківського р-ну та с. Кременівка Володарського р-ну, і 62 греки-уруми (37 чол. і 25 жін.) — жителів сіл Старогнатівка і Староласпа Тельманівського р-ну, сіл Старомлинівка і Улакли Велико-Новосілківського р-ну. Збирання матеріалу та обробка даних проводилися за методикою О. Зубова [2].

У 2002 р. на базі Маріупольського гуманітарного інституту проводилися польові етнографічні дослідження грецького населення Приазов'я. Одним із напрямків експедиційної роботи був антропологічний. Антропологічні (одонтологічні та дерматологічні) дослідження велися провідним фахівцем-антропологом Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України С. Сегедою. Було проведено обстеження урумського населення с. Старий Крим і румейського у с. Ялта [3]. У результаті експедиційної роботи складено каталоги антропологічних типів (фенотипів) маріупольських греків за місцем їхнього проживання, а також виявлено різницю фенотипів не лише між урумами та румеями, а й всередині етнічних груп.

На підставі наших фотоматеріалів можна виділити декілька фенотипів, що є найбільш розповсюдженими серед греків Приазов'я. Насамперед, це середземноморсько-балканський варіант, який відрізняється хвилястим волоссям, сильно розвинутим третинним волосяним покривом, тонкістю (граціальністю) в будові тіла, слабко розвинутими вилицями, широко розплющеними (мигдалевидними) очима, вузьким носом із прямою спинкою. Вказані риси переважають у селах Ялта, Урзуф, Сартана, Чермалик, Мала Янісоль і Чердаклі [4].

До передньоазійського варіанта відноситься антропологічний тип, який вирізняється різко виступаючим носом із випуклою формою профілю, причому ніс із розвинутими крилами, кінчик носа опущений, тип має масивний череп, великий нахил лоба, чітко виражене надбрів'я [5]. Цей фенотип зустрічається серед жителів м. Маріуполь, сіл В. Каракуба, Бугас, В. Янісоль, Стила, Константинополь, Старий Крим, Мангуш, старобешіво, Багатир, Керменчик, Улакли. Така група зустрічається серед малоазійських греків на сході Туреччини і може бути названою анатолійською, вірменоїдною або ассироїдною [6]. Вона належить до числа якнайдавніших малоазійських типів. До неї відносяться трапезундські й тюркомовні греки [7]. Серед греків зустрічаються й інші типи, наприклад, блакитноокі брюнети, а також світлоокі й темноокі блондини з увігнутим носом [8], що підтверджує їхнє гетерогенне походження.

Аналіз результатів за матеріалами С. Сегеди (див. табл. 3.1.2) демонструє поєднання ознак, властивих носіям т. зв. південного граціального одонтологічного типу, різновиди якого здебільшого поширені на Балканах, у Кавказькому регіоні, у Передній та Середній Азії.

Таблиця 3.1.2. Основні антрополого-одонтологічні ознаки греків Північного Приазов'я (чоловіки). (За С. Сегедою.)

Групи	Греки-румеї		Греки-уруми	
	N	%	%	N
Лопатоподібність верхніх медіальних різців (бали 2 + 3)	119	5,0	58	19,0
Редукція верхнього латерального різця (бали 2 + 3)	115	1,7	55	0,0
Редукція гіпоконуса другого верхнього моляра (бали 3 +, 3)	56	58,9	33	48,5
Горбик Карабеллі на першому верхньому молярі (бали 2 — 5)	113	64,6	52	61,5
Чотиригорбикові перші нижні моляри	95	9,5	53	7,6
Шестигорбикові перші нижні моляри	95	2,2	53	9,4
П'ятигорбикові перші нижні моляри	95	88,4	53	83,0
Чотиригорбикові другі нижні моляри	64	84,4	32	96,9
Дистальний гребінь тригоніда на першому нижньому молярі	97	0,0	52	1,8
Колінчата складка метаконіда на першому нижньому молярі	96	3,1	52	6,1
Варіант II впадіння другої борозни метаконіда на першому нижньому молярі	90	26,7	52	30,8

[1] Сегеда С.П. Одонтология греков Приазовья // Греки России и Украины. — С. 532 — 535.

[2] Зубов А.А. Одонтология: Методика антропологических исследований. — М., 1974.

[3] Програми антропологічних досліджень складені на базі одонтологічного і дерматологічного методів, що дозволяють на підставі комплексу ознак визначити ступінь схожості й відмінності між представниками двох етнічних груп — урумів і румеїв. Обстеження проводилося у грецьких населених пунктах серед школярів 10 — 17 років, у яких батьки, а також дідусі й бабусі є представниками однієї етнічної групи. Див.: Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 885—894.

[4] Там само. — Арк. 881. — Фенотипи. — № 11—34.

[5] Там само. — Арк. 883. — Фенотипи. — № 55—72, 81—94.

[6] Еремеев Д.Е. Этногенез турок. — С. 222 — 224.

[7] Пуленос А.Н. К антропологии греков СССР. — С. 89.

[8] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 887. — Фенотипи. — № 40—47.

Проведення антропологічних досліджень С.Сегедою у с.Ялта. Фото автора. 2003 р.

Порівняння одонтологічних комплексів греків-румеїв та греків-урумів Приазов'я засвідчує, що в останній вибірці спостерігається дещо вища концентрація ознак «східного» походження, а саме: шестигорбкових форм другого нижнього моляра. Але відмінності між ними виражені доволі слабко і за поєднанням найважливіших характеристик досить близькі між собою. Статистичним підтвердженням цього висновку є помірна величина т. зв. «середньої таксонової відстані» (СТВ) між ними, яка визначена С. Сегедою на підставі характерних ознак будови зубів — 0,49 [1].

Отже, за даними двох антропологічних систем — соматологічної та одонтологічної — греки Північного Приазов'я належать до представників південної гілки великої європеоїдної раси. Властиві їй риси зовнішності та расово-діагностичні ознаки морфології зубів здавна поширені у тих регіонах Південно-Східної Європи й Передньої Азії, з якими історичні джерела пов'язують витоки грецької колонізації Кримського півострова. Що ж до антропологічних відмінностей між греками-румеями і греками-еллінами, то вони не мають чітко вираженого характеру. Останнє опосередковано свідчить про спільність їхнього походження.

[1] Методику визначення величин «середньої таксономічної відстані» див.: Аксянова Г. А., Зубов А. А., Кочиев Р. С. Материалы с одонтологии коми-зырян как этногенетический источник // С. Э. — 1979. — № 3. — С. 60 — 70. Для підрахунків СТВ С. Сегеда використав провідні антрополого-одонтологічні ознаки: лопатоподібні форми верхніх медіальних різців, чотири- і шести- горбикові форми першого нижнього моляра, чотиригорбикову форму другого нижнього моляра, дистальний гребінь тригоніда, колінчату складку метаконіда і варіант II впадіння другої борозни метаконіда.

Сьогодні з'ясування етногенетичного коріння маріупольських греків дещо ускладнене. Це зумовлене різноманітними методиками та підходами дослідників, які проводили антропологічні обстеження у різні часи. Щодо порівнянь основних антропологічних показників маріупольських греків із народами Криму, які, без сумніву, мають на них етногенетичний вплив, то праці з цього питання також неможливо привести до єдиної системи [2].

Узагальнені матеріали дозволяють простежити етногенетичні зв'язки греків Приазов'я. Зважаючи на фізичний вигляд цієї групи населення, слід зазначити, що він склався за участі декількох компонентів. Антропологічно маріупольські греки пов'язані, по-перше, з місцевим населенням Балкан, «досельджукським» і «доосманським» населенням Малої Азії; по-друге — із прийшлими елементами, так званими «східними» — огузо-туркменськими. Загалом обидві групи — урумів та румеїв — належать до південноєвропейського типу великої європейської раси, причому у них явно присутні риси середземноморського, малоазійського і східного типів.

Антропологічні дослідження греків Приазов'я вимагають продовження. Проте це доволі складно, адже потрібно добре знати не лише антропологічний облік сучасних румеїв та урумів, але й тих компонентів, із яких вони сформувалися, тобто населення Балкан, Малої Азії, Криму та ін. Дослідження із цих питань наразі відсутні.

[2] *Балабан и Молочек.* Строение тела шизофренных татар Крыма // Русский антропологический журнал. — Т. 14. — 1926; *Иванчинский А.А.* Об антропологическом составе населения России // Труды антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — Т. XXIII. — М. 1904; *Иков К.Н.* К краниологии татар южного берега Крыма // Дневник антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — М., 1891. — В. 1; *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма. — С. 25; *Лежкин Н.И.* Антропологические наблюдения над таврическими татарами // Дневник антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — М., 1891. — Вып. 1; *Мережковский К.С.* Отчет об антропологической поездке в Крым в 1880 г. // Географические известия. — С.Пб., 1881. — Т. 17. — Вып. 2; *Носов А.З.* До антропології кримських татар // Антропологія. — К.,1929. — Т. 2; *Носов А.* Кримські татари (антропологічний нарис) // Східний Світ. — 1930. — № 10—11 (1—2). — С. 301—312; *Теребинский-Шенгер Н.* Крымские татары // Русский антропологический журнал. — М., 1928. — Т. 17. — Вып. 1—2; *Харузин А.Н.* Заметки о татарах южного берега Крыма // Дневник антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — М., 1890. — Т. 12. — Вып. 2. — С. 59—62; Вып. 3. — С. 80—88; Вып. 7—8. — С. 249—270; *Харузин А.Н.* О росте татар южного берега Крыма // Труды антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — М., 1890. — Т. 12. — Вып. 3. — С. 80—88; *Харузин А.Н.* Татары Гурзуфа // Дневник антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — М., 1890. — Т. 12. — Вып. 7—8. — С. 249—270.

Розділ IV.
МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА ГРЕКІВ У КОНТЕКСТІ ЇХНІХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

4.1. Особливості поселень та житла греків Приазов'я

Населені пункти та традиційне житло маріупольських греків формувалися під впливом історичних, географічних, соціально-економічних та культурно — побутових чинників. У 1779—1780 рр. кримські греки-християни заснували місто Маріуполь та 21 село. Грецькі села — *кӥйлӥк* (урум. Бешеве < тюрк. *köy* — село), *хасаба* (урум. Карань < тур. *kasaba* — поселення, населений пункт), *хора* (рум. < грец. *το χωριό* — село) у Приазов'ї розташовувалися на раніше незаселених місцях: «они занимают всю местность Екатеринославской губернии между реками с востока — Кальмиусом, с севера — Береснеговатою, Осиковою и Волчею, с запада — Ялами, Кобыльною и Каратышем, с юга — берегом Азовского моря» [1]. Основним критерієм вибору місця поселення був природний чинник. Загальною ознакою грецьких поселень була їх прив'язка до річок або моря. Водойми уособлювали господарські, економічні та духовні потреби. Багато із традиційних обрядів греків, про які буде сказано нижче, відбувалися біля води.

З кінця XVIII ст. і дотепер у Приазов'ї існує тип самобутніх грецьких селищ, заснованих уздовж берегів річок та Азовського моря. Місто Маріуполь — (*Марйампол, Марйанпол Маріамполь, Маріанполь, Маріопул, Маріуполь, Марнупіль, Марнополье, Марнопілля, Шеєр*) розташувалось на підвищенні між Азовським морем і річкою Кальміусом [2], а грецькі села — у долинах між горбами, ланцюжком один за одним, на відстані декількох кілометрів за течією річок. Так, на правобережжі р. Кальміуса греки-переселенці з Криму заснували села Бешев — *Бешӥй* (урум.), В. Каракубу, Ласпі — *Ласпі*, Карань — *Карани* (урум.), Сартану, Чермалик; уздовж р. Вовчої — села Богатир — *Багатир* (урум.), Улакли — *Улахли* (урум.), Чембрек; уздовж річки Сухі Яли — *Хуру-Йали* (урум. Камар, Улакли) — село Константинополь — *Темірчі/Деміржі* (урум. Камар); уздовж р. Мокрі Яли — *Силах Йали* (урум. Улакли) села Камара — *Камара*, Салгир Янісала — *Йансала, Йани Сала* (урум.), Керменчик — *Т'ерменчик* (урум.) ; уздовж р. Мокра Волноваха — село Стила; уздовж р. Калца села Старий Крим — *Ест'ї Хирим* (урум.), Чердаклі, Мала Янісоль; поблизу р. Білосарайки село Мангуш — *Мангуш* (урум.); на побережжі Азовського моря — Ялта, Урзуф; у верхів'ях Дубової Балки — Георгіївку [3]. Унаслідок міграції греків із Криму до Приазов'я відбулося і перенесення географічних назв на нові місця поселення, тому ми звернему увагу на походження та етимологію топонімів грецьких сел.

Урумські — *урум кӧйлєрі* (урум. Ласпа, С. Крим) та румейські села — *румека хорес* (рум. М. Янісоль) мають переважно свої етнічні топонімічні назви, у яких віддзеркалено різні явища. Вони є джерелом для дослідження історії, культури, побуту, господарської діяльності. Важливість вивчення народних географічних термінів пов'язана з тим, що в них не тільки збереглося багато архаїчної лексики, але з'явилися і нові топоніми, властиві лише окремим діалектам, що дозволяє отримати додаткову інформацію про історію, етнічні контакти, ареали розповсюдження і мовні зрушення.

За кожним топонімом стоять різні історичні обо соціальні явища, що висвітлюють явища етнічної історії та традиційної культури урумів та румеїв. Розглянемо приазовські назви грецьких населених пунктів. Топонім с. *С. Крим* занесено переселенцями з кримського населеного пункту *Еськи Крим* (*Ескъ-Крим*) або *Солхат* — одного із найдавніших міст Криму, що на османських картах позначався як важливий населений пункт [4], де мешкали татари

[1] Анторинов А. Домашний быт мариупольских греков. — С. 44.

[2] МКМ. — Фонди. — Спр. 3354. Карта, представляющая часть Азовской губернии Мариупольского уезда земли, которая определяется вышедшими из Крыма греками. 2 октября 1779 г.

[3] РДАДА. — Ф. 16. — Спр. 588. — Ч. 7-А. — Арк. 263—264 зв.

[4] Від. картографії. НБУВ. — № 6709. نك اقطار ثحاليه سر حا لك خريطه سيلر عثانيه — Карта, що позначає території областей

та греки [1]. Таким чином, це перенесений топонім, який має давнє походження.Щодо етимології назви Старий Крим, то найвірогіднішою є версія, де Крим позначає фортецю [2], рів [3] або місто «с крепостью, окруженною древнею и высокою толстою стеною» [4]. Монголи називали його *Kerem*, тюрки — *Qirim*, турки — *Kırım*, а кримські татари — *Къырым* [5].

Етимологія назви с. Сартана походить від *Saritana* (< тур. *sari tana* — жовте теля) [6]. Греки-інформатори назву свого села тлумачать як «руде дворічне теля». Мотив терміну міститься у сартанській легенді: греки поселилися на цьому місці після того, як побачили на водопої руде теля. Цю легенду зафіксував і дослідник топонімії приазовських греків Є. Отін [7]. Серед місцевих жителів має місце ще одна версія походження назви села, яку пов'язують із старогрецькою державою Спарта. Як вважає краєзнавець І. Папуш, можливо у Криму був населений пункт із назвою Спартана, але під впливом татарської мови слово трансформувалося у Сартану [8]. Мають місто ще декілька версій. Одна із них пов'язана із географічним положенням с. Сартана у Таврії, де населений пункт знаходився у важкодоступній гористій місцевості, тому має місце для розглядання термін *сар* (< дав. тюрк. *sar* — верх, вершина, голова [9]), як виключно географічний. Інша версія стверджує, що назва походить від з'єднання двох слів — *сарт* (< дав. тюрк. *sart* — купець, торговець) та *ана* (< тюрк. *ана* — мати, благодійниця). У кожному випадку термін має тюркське походження, більш за все малоазійське.

Але етимологія назв збереглася не у всіх селах. Так, походження назви с. Карань (суч. Гранітне), ми з'ясували під час спільної українсько-турецької лінгвістичної експедиції, коли жителі села були не в змозі дати свою версію назви села, фахівці — тюркологи із Університету Газі (м. Анкара) та Київського національного університету імені Тараса Шевченка були єдині у думці, що історична назва цього українського села пов'язана із терміном *карани* (< дав. осман. *karan, karani* — люди з одного роду), що підтверджує тлумачний словник Шемседдіна Самі [10]. На території сучасної Туреччини досить багато є сіл із такою назвою [11].

Село *Великий Янісоль, Велика Янісоль, Єнісаль, Салгір-Єнісала, Буюк Єнісала* є єдиним населеним пунктом, яке засноване представниками двох етнічних груп — греками-тюркофонами та еллінофонами, які переселилися із кримських сіл *Салт-Єні-Сала (Салгирбаші-Єнисала), Ай-Ян* [12] Анисчетського кадилаку. Топонім складається із двох слів — *єні* (< кр.-тат. *янъы* < тюрк. *уени* — новий) та *сала*. Щодо етимології назви села, О. Бертье — Делагард писав, що *сала* — це префікс, який представлено у назвах багатьох сіл, розкиданих по всьому гірському Криму, але «у татарській та грецькій мовах це слово не має значення» [13]. Термін *сала* (село) зустрічається у казанськотатарській [14] і караїмській [15] мовах, де позначає «кут, рукав ріки і село». Прихильником тюркського походження основи *сал* є Є. Мурзаєв: «Що стосується основи *сал* — то її легко пояснити з допомогою тюрксько-монгольської лексики, тобто «тілка, притока або рукав річки» [16]. Останнє значення, на думку В. Радлова, — результат переробки російського слова *село* [17]. У Криму мешканці селищ, у назві яких присутній префікс *сала*, сповідували християнство і володіли грецькою мовою. Ймовірно, цим терміном мусульмани називали села християн.

У Приазов'ї переселенці-тюркофони із кримських сіл *Албат, Бія-Сала, Керменчик, Улу-Сала,*

Османської імперії і кордони з Російською державою (османською мовою). — Рукопис.

[1] РДІА. — Ф. 1350. — Оп. 312. — Спр. 21. План міста Старий Крим. 1798.

[2] *Мурзаев Э.М.* Опыт Объяснения названия «Крым» / Известия Всесоюзного географического общества СССР. — 1948. — №3; *Кеппен П. И.* О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических (Крымский сборник) — СПб., 1837. — С. 338.

[3] За висловом Тунманна «Крим» не позначає фортецю. Значення і походження цієї назви дискусійні. Деякі дослідники стверджують, що «кирим» тюркською мовою означає «рів». Див.: *Тунманн.* Крымское ханство. — С. 34.

[4] *Бронневский М.* Описание Крыма. — С. 346.

[5] *Бушаков В.А.* Термины, обозначающие селения и крепости, в топонимии Крыма // Советская тюркология. — Баку. 1985. — № 2. — С. 26.

[6] *Бушаков В.А.* Антропонимия в історичній топонімії Криму // Сходознавство. — 2002. — № 19. — С. 45.

[7] *Отин Е.С.* Топонимия приазовских греков. — С. 109; Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 887, 1223.

[8] *Папуш И.А.* Сартана: прошлое и настоящее. — С. 22.

[9] *Мурзаев Э.М.* Очерки топонимики. — М., 1974. — С. 131.

[10] Sami Ş. Kamusi Türki. — İstanbul, 2001. — S. 1023.

[11] Зап. втором у 2005 р. від проф. Ялмаза Х. з Університету Газі (м. Анкара, Туреччина) // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр.06-3. — Арк. 2154.

[12] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.136—141.

[13] *Бертье-Делагард, А.* Примечания к «Описанию Черного моря и Татарии» Э.Д. д'Асколи (1634) // ЗООИД. — С.Пб, 1902. — Т. XXIV. — С. 175—176, прим.119.

[14] *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Т. II. — С.Пб, 1899; — Т. IV. — С.Пб., 1911; Атлас мира. Указатель географических названий. — М., 1968. — С. 525, 526.

[15] Караимско-русско-польский словарь. — М., 1974. — С. 462.

[16] *Мурзаев Э. М.* Очерки топонимики. — С. 247; *Отин Е. С.* Топонимия Приазовских греков. — С. 45.

[17] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. — С. 349—350.

Шурю[1] заснували с. *Керменчик* (Старомлинівка, Старий Керменчик) на лівому березі р. Мокрі Яли та на правому березі Кобильної Балки[2], на відстані 95 верст від Маріуполя[3]. У назві *Керменчик* (крим.-тат. *кермен, керман* < тюрк. *germen, kermen, kirman* — фортеця) суфікс «*чик*» має зменшувальне значення, тобто «невелика фортеця, укріплення, містечко».

Село *Багатир* засноване греками-тюркофонами, вихідцями із кримського однойменного села та с. Лака, які входили до складу Готської єпархії та Мангуського кадилику Бахчисарайського каймаканства[4]. Щодо назви населеного пункту, то його етимологія походить від кримсько-татарського та турецького *bagatir* — хоробрий, сміливий[5].

Село *Камар* засноване урумами із кримського села *Камара*, яке входило до складу Херсонської єпархії Мангуського кадилику Бахчисарайського каймаканства[6]. Основу походження назви *Камара* становить місцевий (народний) географічний термін, поширений у тюркській та іранській топонімії, — *камар* (урум. *кемер* < тюрк. *kemer* — пояс, арка, скріплення, впадина) із широким колом значень: берег, гора, бугор та ін. Топонім *Кемер, Камар* розповсюджений на території Туреччини[7] та Ірану[8]. Друга версія етимології висловлена дослідником з кримської топонімії В. Бушаковим у праці «Лексичний склад історичної топонімії Криму», де він вказує на грецьку назву населеного пункту *Камара* (< грец. *καμάρα* — скріплення, арка)[9].

Село *Константинополь* засноване румеями сіл *Алушта, Демерджі (Фуна), Куру-Узень, Кучук-Узень, Улуь-Узень*, які входили до складу Сугдейської єпархії та до Анисчетського кадилику Акимечетського каймаканства[10]. У Приазов'ї село *Константинополь (Фуна, Демерджі)* засноване біля злиття річки Вовчої і її лівої притоки Сухі Яли[11]. Перенесені із Криму первісні назви села — *Фуна* і *Демерджі* (< тур. *demirci* — коваль) у наш час ще побутують серед мешканців грецьких населених пунктів[12]. Топонім *Константинополь* з'явився вже на новому місці поселення греків — на згадку про колишню столицю Римської імперії[13]. О. Бертьє-Делагар наводить легенду про назву села Константинополь, яка розповідає, що у Криму усі переселенці були сусідами і разом заснували село, сподіваючись назвати його Фуною. Священик Тріфідій побудував церкву, як і у кримській Фуні, на честь св. Федора Стратилата. А митрополит Ігнатій, угледівши надзвичайно велику кількість підношень жителів інших сіл у дар новій церкві при освяченні, у 1780 р. дав соборному селу пишну назву *Константинополь*[14].

Село *Улакли або Жиндрель* засноване греками-тюркофонами, у своїй більшості переселенцями із кримського села *Улакли*, яке входило до складу Фулльської єпархії та Бахчисарайського кадилику Бахчисарайського каймаканства[15]. *Улакли* — перенесений з Криму топонім. У наш час вже важко встановити його походження. Під час наших польових досліджень ми зафіксували старовинну назву села — *Жиндеєнь*[16]. Місцеве населення називає своє село *Улла-Хилі*[17] (урум. < тюрк. *ula, ahilli* — розумна, мудра, поважна людина).

Селище *Бешеве* засноване греками-тюркофонами, вихідцями із кримського села *Бешів (Бешуй)*, яке входило до складу Фульської єпархії та Бахчисарайського (Муфті-Арпаликського кадилику) кадилику Бахчисарайського каймаканства[18].

---

[1] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С. 136—141.

[2] РДАДА. — Ф. 16. — Спр. 588. — Ч. 7. — Арк. 263—264 зв.

[3] Географическо-статистический словарь Российской империи. — Т. 2. — С. 573.

[4] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.136—141.

[5] *Бушаков В.А.* Антропонімія в історичній топонімії Криму // Сходознавство. — 2002. — №19 — 20. — С. 36.

[6] *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.100.

[7] Місто Кемер розташоване у південно-західній частині Анталії. Див.: Turkiye Mulki Idare Bölümleri Haritasi. — Istanbul, 1998.

[8] *Мурзоев Э.М.* Словарь народных географических терминов. — М., 1984. — С.248.

[9] *Бушаков В.А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — К., 2003. — С.65.

[10] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.136—141.

[11] РДАДА. — Ф.16. — Спр.588. — Ч. 7. — А. 263—264 зв.

[12] Зап. автором у 2001 р. від С.С. Уласкіної (1909 р. н.) у с. Красна Поляна // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 420.

[13] *Отин Е.С.* Топонимия Приазовских греков. — С. 78.

[14] *Бертье-Делагар А.Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. — С. 235—236.

[15] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С. 136—141.

[16] Зап. автором у 1996 р. від А.К. Хараш (1910 р. н.) у с. Улаклі // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 233.

[17] *Темир С.К.* Народное толкование топонимов (южные районы Донецкой области) // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С.187.

[18] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С. 136—141.

Назва складається із числівника *беш* (урм. < тур. *beş* — пять) та іменника *ев* (урум. < тур. *ev* — будинок) тобто — п'ять хат.

Деякі назви мають багато версій свого походження. Село *Велика Каракуба* або Харахоба[1] засноване греками-еллінофонами із кримських сіл *Аргін-Каракоба* та *Каракоба*, які входили до складу Карасівського кадилику Карась Базарського каймаканства[2]. У Приазов'ї село *Каракуба* (*Велика Аргинь, Кара куба, Большекаракуба*[3]; *Каракуб, Хара-Хоба, Аргинь*) було засноване на правому боці р. Кальміус, з лівого боку гирла р. Волноваха[4], біля 70 верст від м. Маріуполя. Досьогодні іноді мешканці села називають його *Аргін* (рум., урум.). Щодо етимології назви *Аргін*, то тут, ймовірно, відобразився кримськотатарський прикметник *арґі* — «розташований на протилежному боці»[5]. Друга версія пов'язана із дослідженнями тюркської історії Ф. Туранли, який доводить, що ім'я *Аргін* — це ім'я одного із спадкоємців «великих монгольських ханів»[6]. Цей рід у Кримському ханстві обіймав територію між Акчеметом і Карасубазаром[7] та входив до Аргінського кадилику. Там і знаходилося с. Каракуба. Сучасний дослідник тюркської мови О. Гаркавець також підтверджує, що термін *Арґьын* (кр.-тат.) означає рід[8]. А філолог — тюрколог В. Бушаков термін *арґэн* порівнює з давньотюркським *arğin* — «долина між горами»[9]. Однак мешканці села наділяють термін *arğı* значенням «усе село»: «Греки прибули сюди аргином», тобто усім селом. І впродовж більше двох століть термін зберігається[10].

Село *Стила* засноване греками-еллінофонами, переселенцями із однойменного кримського села *Стиля* або *Істілі*[11], яке входило до складу Бахчисарайського кадилику, Бахчисарайського каймаканства[12]. Основна версія походження терміна *Стила* — від грецького *στύλος* — стовп, колона. Народні тлумачення топоніму походять від румейського словосполучення *ста сту мула* «коштуй біля сонця»[13]. Цікава версія опублікована у «Путівнику по Криму», складеному в 1879 р., де можна прочитати наступне «...недалеко від села Лакки знаходиться велике і хороше село Стилю, по-татарськи Істіл (вважаю, що це зіпсоване слово *Устинія*: тут була церква св. Устинії). Стила — велике і багате грецьке селище... Руїни грецької церкви св. Устинії існують тут і донині. На плиті, яка знаходиться на місці церковних дверей, видно грецький напис 1754 р.»[14]

Село *Старогнатівка* засноване греками-тюркофонами, які переселилися разом із грузинами й волохами із населених пунктів *Бахчисарая, Бешутки, Какчіої, Каракоби, Карасубазара, Кафи, Козлова, Султан-Сали, Урталака, Чермалика*. Населені пункти входили до складу Фулльської та Сугдейської єпархії та Козловського і Кафинського каймаканств[15]. Неофіційна назва села *Гюрджі* збереглася у мові мешканців старшого покоління У 80-ті роки XX ст. часто ще можна було почути: «Поїхав у *Гюрджі*», «живе в *Гюрджі*»[16]. Таким чином, назва *Гнатівка* не є перенесеним з Криму топонімом, оскільки в Криму грузини і волохи особливих сіл не мали.

Ласна, Ласні — село, засноване греками-тюркофонами. Значна частина жителів була переселенцями із кримських сіл *Алсу, Ласні, Качі-Кальєн*, які входили до складу Херсонської єпархії[17] та Мангупського кадилику Козловського каймаканства. У назві кримського селища *Ласні* (< грец. *λάσπη* — грязь) має місце географічний чинник. Більш за все місце, де знаходилося кримське село Ласні, відрізнялося болотистим, мулистим грунтом.

---

[1] ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 14773. — Арк. 76.

[2] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.136—141.

[3] Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. — С. 229.

[4] РДАДА. — Ф.16. — Спр. 588. — Ч. 7. — Арк. 263—264 зв.

[5] *Отин Е.С.* Топонимия Приазовских греков. — С. 68.

[6] *Туранли Ф.Г.* Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. — К., 2000. — С.90.

[7] *Bosworth C.E.* Islam Devletleri Tarihi (Історія ісламських держав). — Istanbul, 1994. — S.181, 187.

[8] *Гаркавець О.М., Усейнов С.М.* Великий кримськотатарсько-російсько-український словник. — Симферополь, 2002. — С. 69.

[9] *Бушаков В.А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — С. 80.

[10] *Джуха И.* Одиссея мариупольских греков. — С.96.

[11] І.Соколов вказує на цей аспект. Див.: ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 14773. — Арк. 80.

[12] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.136—141.

[13] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) у с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 762.

[14] Греки на Дону и в Приазовье. Историко-культурный сборник. — С. 82.

[15] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.136—141.

[16] Зап. автором у 2004 р. від Е.В. Тирнахсис (1938 р.н.) у с. Старогнатівка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 981.

[17] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2 — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.136—141; Карта Юго-западного Крыма. — С.П6.,1836.

Село Чермалик, Чирмалих[1] засноване греками-еллінофонами із сіл *Айланма* (*Аслама*), *Капсіхор*, *Чермалик*, *Шелен*, які входили до складу Сутдейської єпархії та Карасівського кадилику Карась Базарського каймаканства[2]. Назва населеного пункту — це перенесений топонім. В. Григорович, який відвідав у 1874 р. деякі грецькі поселення «на Калке и Кальмиусе», зафіксував і більш ранні варіанти цього ойконіму — не з тюркським суфіксом — *лик*, а у вигляді урумського прикметника з суфіксом -ли: *Черманли*, *Чирманлі* і *Черменлі*. Жителі села наводять назву населеного пункту від назви рослини ломоноса — *чермалик* (< кр.-татар. трава, що в'ється)[3].

Село Малий Янісоль (*Єні-Сала*) засноване греками-еллінофонами із сіл *Джемрек*), *Єні-Кой* (*Малий Яникуль*, *Бурульча*, *Єні-Кой*) *Єні-Сала* (*Янкуль*, *Карасубаши Єні-Сала*, *Мала Єні-Сала*), *Уішунь* (*Усунь*) Усі села у Криму входили до складу Сутдейської єпархії та Карасівського кадилику Карась Базарського каймаканства[4]. Серед його жителів спочатку переважали переселенці із с. Єни-сала, тоді як серед жителів Великого Єни-сала (суч. Велика Новосілка) — вихідці з іншого кримського села зі схожою назвою — Салгир Єні Сала. У 1793 р. число жителів у цих селищах було: 620 чол. — у В. Янісолі і 290 чол. — у М. Янісолі, тобто вдвічі менше, що і зумовило появу визначень *Великий* і *Малий*. Сучасне с. Малоянісоль називають наступними термінами: *Мала Єнісала*, *Харахлая*, *Салгір Башчь-Янісела*, *Куйбишеве*[5].

Село Чердаклі засноване греками-еллінофонами, які вийшли із кримських сіл *Байсу*, *Кара-Коба*, *Чердаклі*. Усі села у Криму входили до складу Сутдейської єпархії та Карасівського кадилику Карась-Базарського каймаканства[6]. Ми зафіксували серед грецького населення різних сіл наступні назви села: *Чердаклі*, *Чердахли*; *Чердахле*. Щодо етимології терміну, то він походить від *чардак* (< кр.-тат. верхній поверх, балкон, горище). Будинки кримського села Чердаклі, ймовірно, відрізнялися цією архітектурною особливістю — мали балкони, або верхні кімнати, характерні для східних будинків[7]. Це слово поширене у багатьох народів Східної Азії: турец. *çartak* — балкон; азерб. *чардах* — дах; персид. *чар* — чотири; араб. *так* — арка[8]. Найвірогідніше, назва села походить від тюркського терміну *çardak* — альтанка (бесідка), яка завита виноградними лозами.

Село Мангуш засноване греками-тюркофонами із кримського с. Мангуш (суч. Партизанське), яке входило до складу Фулльської єпархії та Бахчисарайського кадилику, Бахчисарайського каймаканства[9]. Етимологія назви, більш за все, походить від імені *Manguş* — сина Котяна, із половецького племені. А для мусульманського населення Криму село Мангуш — це село, де мешкали християни[10].

Село Урзуф, Гурзуф, Осозилташ[11] засноване греками-еллінофонами із кримських сіл *Гурзуф та Кизіл-Таш*[12], які входили до до складу Готської єпархії та Мангупського кадилику, що належав турецькому султану[13]. У джерелах приазовського часу існують наступні назви села: Урзуф, *Гурзеф*[14], *Кизиташ*, *Хізіль-Таш*[15], село *Зелийне*.

Село Ялта засноване греками-еллінофонами, вихідцями із населених пунктів: *Біюк-Ламбат*, *Кучук-Ламбат*, *Магарач*, *Марсанда*, *Нижня Аутка*, *Верхня Аутка*, *Никита*, *Ялта*[16], які входили до

---

[1] ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр. 14773. — Арк. 75.

[2] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2. — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.99—100, 136—141.

[3] Зап. автором у 2000 р. від В.І. Хаскачих (1919 р. н.) у с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 887.

[4] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2. — С.711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С. 99—100, 136—141.

[5] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк.355-361.

[6] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2. — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С. 99—100, 136—141.

[7] *Отин Е.С.* Топонимия Приазовских греков. — С.98.

[8] *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. — М., 1984. — С 608.

[9] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2. — С. 711—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С. 99—100, 136—141.

[10] *Бушаков В.А.* Антропоніми в історичній топонімії Криму // Сходознавство. — 2002. — №19—20. — С. 40.

[11] Вчитель урзуфської школи М.І. Закруткін, який підготував відомості про село у середині XIX ст., повідомляє: «настоящее название села Осозылташ, слово татарское, в переводе на русский язык — зеленый камень». Див.: ІР НБУВ. — Ф.V. — Спр. 706. — Арк. 1.

[12] *Бертье-Делагар А.Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. — С. 234; *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2. — С. 71—713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.99 — 100, 136—141.

[13] *Кеппен П.И.* Крымский сборник. — СПб, 1837. — С.76.

[14] Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. — Т.XIV. Новороссия и Крым. — СПб., 1910. — С. 624.

[15] ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр. 14773. — Арк.80.

[16] *Бертье-Делагар А.А.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. — С. 234; *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2. — С.711 — 713; *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.99 — 100, 136—141.

кадилику Ялта і підкорялися турецькому султану[1]. Ялта є одним із найдавніших населених пунктів Кримського півострова. Вже у XII ст. відомий арабський вчений ал-Ідрісі у своїй географічній праці «Развлечение истомленного в странствии по областям» (1154 р.) неодноразово згадує про Ялту, використовуючи як грецькі, так і італійські джерела для позначення низки топонімів Причорномор'я[2]. Італійська форма Ялти — Джаліта. Ототожнення Джаліти з Ялтою загальновизнане[3]. Середньовічна назва Ялти — Яліта від новогрецької Γιαλίτα, Αἰγιαλιται. Кримська назва йде від античної назви *Яліта*, яка етимологічно пов'язана із грецьким *γιάλος* — берег.

Сучасна назва Ялта зберігає у своїй назві середньовічний топонім — Яліта[4]. Професор А. Білецький акцентує увагу на трансформації Яліти в Ялту у зв'язку із переходом із одного мовного оточення в інше (з грецького у татарське). Але сучасні мешканці села часто називають своє село Яліта[5]. На це вказувала і проф. Т. Чернишова, яка у 50-ті рр. XX ст. проводила експедиційну роботу у грецьких селах Ялта та Урзуф[6].

Жителі кожного села мають свої екзоетноніми та ендоетноніми. Уруми називають мешканців сіл таким чином: мешканців с. Ялта — *йалтали* (урум.), *ялтайот* (рум.) Великої Новосілки — *йансалали, йенісалали, йенсалали* (урум.), Камари — *камарали* (урум.), Керменчика — *т'ерменчикли*, Каракуби — *каракубали, аргин-каракубали* (урум.), Карані — *каранілі, каранні* (урум.). Староласпи — *ласпілі*, Мангуша — *мангушлу* (урум.), Стили — *стиляли* (урум. Бешеве), Кєрмєнчіка — *т'єрмєнжіклі* (урум.), Костантинополя — *темірчілі* (урум. Камар), С. Криму — *ест'їхиримли* (урум. С. Крим), мешканців м. Маріуполя називають — *маріуполілі, марйамполлу, марйанполлу* (урум. Мангуш, Карань)[7]. Жителів с. Улакли румеї із сусіднього с. Константинополь називають *джемреки*. У сусідніх селищах жителів

Краєвид вулички навколо скель у с. В. Каракуба. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 963-Н.

Стили часто звуть *попуви* (*Попов* — одне з найпоширеніших прізвищ у селі)[8]. Мешканців села Чердаклі румеї називають *чердахлут, чердахлути, чердоклот* (рум. М. Янісоль)[9], а села Малоянісоль — *харахлоти, піраткис* (рум.).

У ряду випадків народні терміни більш точно і наочно інформують про зміст природного явища. Грецькі населені пункти розташовувались у низинах балок та на кам'янистих схилах[10], і зберегли свої етнічні терміни. Назви балок — *тарама* (рум., урум.), *джіранти* (рум. М. Янісоль, Сартана), *місарея* (рум. М. Янісоль), курганів — *оба* (урум.), *уба* (рум. < грец. *τούμπα* — курган), назви хуторів збереглися тільки в усній традиції, тому важливо їх зафіксувати.

Збереглось багато топонімів, в основу яких покладено прізвища мешканців сіл або імена людей, на землях яких знаходилися ці географічні об'єкти, наприклад, три кургани, розташовані поряд — *Андрон обалар* (урум. Ласпа), Кирсанівській курган — *Кирсан оба* (урум. Ласпа), *Аджалан тарама* (урум. Ласпа), гора Малхазан — *Малхазан оба* (урум. Карань), скелі *Хайтул Левон хаялари* (урум. Ласпа *хаялари* — скелі, а Хайтул Льовон — житель села), *Кальян тарама* (урум. Ласпа), *Малтапар тарама* (урум. Карань), Михайлівські скелі — *Міхайловкан хайлари* (урум. Ласпа)[11]. На території с. Малоянісоль є пагорб — *Тудор уба* (рум. *уба* — курган), а кам'яні гори уздовж річки Кальчик жителі села називають — *тіміріц та хаячіхья* (рум. *хаячіх* — кам'яні

[1] *Кеппен П.И.* Крымский сборник. — С.76; Від. картографії. НБУВ. — № 6709. حا لكحريطهسيلر عثانيه نكاقطار ثخاليه سر — Карта, що позначає території областей Османської імперії і кордони з Російською державою (османською мовою).

[2] *Коновалова И.Г.* Восточная Европа в сочинениях ал-Идриси. — М.,1999. — С. 49, 156, 161, 162, 166, 181, 182.

[3] *Таркави А.Я.* Крымский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе. — С.244; *Кулаковский Ю.* Прошлое Тавриды. — К., 1906. — С.90 — 91.

[4] *Белецкий А.А.* Греческие элементы в географических названиях Крыма. — С. 203.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 238.

[6] *Чернышева Т.Н.* Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. — С. 67.

[7] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 256.

[8] Там само. — Арк. 276.

[9] Зап. автором у 2005 р. від С.В. Янковського (1966 р.н.) родом з с. Малоянісоль // Там само. — Арк. 2346.

[10] МКМ. — Фонди. — № 929 — Н. Краєвид с. Стара Карань Каранського району. 1936 р.; — № 963 — Н. Панорама вулички навколо скель у с. В. Каракуба; — № 928 Н. Краєвид с. Старий Крим. 1937 р.; — № 1220 Н. Краєвид с. В. Каракуба.

[11] *Душка В.* Село над Кальміусом. — С. 8—10.

тори; *Тімірц* — прізвище жителя, який заснував хутір біля підніжжя цих гір)[1].

Але переважна більшість мешканців населених пунктів не можуть пояснити етимологію топонімів, наприклад наступні назви балок: *Аргін тарама* (урум. Ласпа. *аргін* < тур. *argin* — слабкий, стомлений), *Ханни тарама* (урум. Карань *ханни* — кривава), частина балки *Аргін — Хулах* (урум. Ласпа *хулах* < тур. *kulak* — вухо), *Папаз чалган тарама* (урум. Ласпа *папаз* — священик, *чалган* — косив).

Народні географічні назви також відтворюють природні особливості місцевостей: Ведмежі кургани — *Аркд'і та убайда* (рум. М. Янісоль — *аркд'і* — ведмідь), Самотній курган — *Манахо ту уба* (рум. М. Янісоль *манахо* — самотній), Суха балка — *Хурут тарама* (урум. В. Янісоль), Самотній курган — *Янгис оба* (урум. Ласпа), Кам'яна балка — *Ташли тарама* (урум. Ласпа *ташли* — кам'яна), балка Маленька скеля — *Хайчихіт тарама* (урум. В. Янісоль), *Су тарама* (урум. Ласпа *Су* — вода), *Йалх тарама* (урум. Ласпа *йалха* — обмивати), *Т'ісе тарама* (урум. Ласпа *т'ісе* — церква), *Пельті тарама* (урум. Ласпа), *Сали чохрах тарамаси* (урум. Ласпа *сало* — село; *чохра* — криниця, джерело), *Чохрах тарама* (урум. Карань), *Хамуш тарама* (урум. Карань *хамуш* — очерет), *Скйлй тарама* (урум. *скйлй* — льон), *Чочха тарама* (урум. Мангуш *чочха* — свиня)[2].

Поряд із курганом *Чумахку ту уба* (рум. М. Янісоль *чумахку* — чумацький) проходив чумацький шлях, звідси і курган одержав свою назву[3]. Між с. В. Янісоль і Керменчик розташовувалася Спірна балка — *Хавгалтим тарама* (урум. В. Янісоль *хавкала* — сваритися). Назва пов'язана з тим, що там пасли овець пастухи із цих сіл і часто вступали в суперечку один з одним через землю.

Багато цікавих відомостей з топонімії ми здобули від грецького краєзнавця, жителя с. Старомлинівка С. Темір, який пояснює назви різних частин цього села: північна частина села — *Яніх коші* (урум. тат. *яніх* — горить). Назву він тлумачить подвійно: нібито на початку XIX ст. на цій околиці села відбулася велика пожежа, а інша версія — назва утворилася за прізвищем одного жителя — Яніх. Ставок *Таш чихарган тинях* (< урум. *тинях* — ставок, *чихарган* — вийшло, *таш* < тюрк. *taş* — камінь). Дослівно назва означає «викопали камені». Для забезпечення численної худоби питною водою жителі села будували ставок і, копаючи траншеї для нього, потрапили на суцільний камінь. Звідси і назва «*Таш чихарган тинях*», яка збереглася і донині. У східну частину села, яка розташована на правобережжі р. Мокрі Яли — *Харшийах* (урум. заріччя), за легендою, відселяли селян, які провинилися. Південно-східні частини села *Біржа* (урум. берегова частина) тепер називаються Велика Набережна і Мала Набережна[4].

З іншого боку, для свого житла греки — переселенці обирали кам'янистий грунт і тверді місця для вигулу худоби у зв'язку з первинним заняттям греків — скотарством. Тому грецькі населені пункти практично не мали дерев протягом XIX — І пол. XXст. Ось як описував грецькі поселення співробітник ММК П. Пиневич «Особой красотой и привлекательностью греческие селения не отличаются, т.к. в большинстве своем лишены растительности и всюду в глаза бросаются желто — бурые глыбы известняка и гранитов, из коих во многих селах делают дома и ограды возле них»[5].

У другій половині XIX ст., з початком активних етнокультурних контактів з представниками інших народів регіону, в грецьких селищах почали висаджувати садки, які розташовувалися частіше в балках або на околицях. Наприклад, садки жителів с. Ласпа знаходились у балці — *Аргін тарама* (урум. Ласпа)[6], сади *Аслан бахча* (урум.), *Балабан бахча* (урум.); у с. Старобешевому та у с. Чердаклі — *Дужан Баха*[7] (рум.) розташовувалися за селом. Були і шовковичні садки — *дутлух* (урум. Камар). До сьогодні збереглась народна назва «Шовковиця» — південно — східна околиця с. Старомлинівка, на березі річки, де на початку XX ст. росли тутові дерева — шовковиця. У наш час у цьому місці залишився тільки пляж з аналогічною назвою[8].

Інтенсивне озеленення грецьких сіл почалося лише у другій половині XX ст., коли з'явилися фруктові й декоративні дерева у приватних садках у межах кожного домогосподарства. Для прикладу, ми наведемо динаміку цього явища за данними погосподарських книг с. Мангуш. Так у 1947—1949 рр., у населеному пункті зафіксовано невелику кількість фруктових дерев (абрикоси, вишні, сливи), і виро-

---

[1] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) у с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф. 1, — Стор. 06-3.

[2] Зап. автором у 1996 р. від Ф. Болі (1910 р. н.) у с. Ласпа // Там само. — Арк. 556.

[3] Зап. автором у 2002 р. від А.Н. Негрей (1905 р. н.) у с. Малоянісоль // Там само. — Арк. 769.

[4] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) в с. Старомлинівка // Там само. — Арк. 564.

[5] ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 11725. — Арк. 9. *Пиневич П.* Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа.

[6] *Душка В.* Село над Кальмиусом. — С. 8.

[7] У основу назв лягли імена або прізвиська колишніх власників цих садків // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 356, 476.

[8] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р.н.) у с. Старомлинівка // Там само. — Арк. 872.

щували їх лише 5 % господарств[1], а садиби з виноградом були відсутні[2]. У 1961—1966 рр. відбулися помітні зміни: 11 % господарств мали 10—50 кущів винограду, а 6 % господарств мали від 100 до 500 кущів винограду. До цього ж періоду відноситься поява дерев горіхів, груш, черешень, яблунь. Садки (10—15 дерев) мали уже 16 % мешканців с. Мангуш[3]. Це пов'язано з міжетнічним господарським обміном, коли греки перейняли досвід садівництва та виноградарства у сусідів — слов'ян. На прикладі с. Мангуш ми продемонстрували загальну тенденцію, пов'язану із садівництвом, яка характерна для грецьких сіл загалом. У наш час практично кожне грецьке домогосподарство має фруктові дерева.

У другій половині XIX ст. почала проявлятися тенденція до виселення на хутори, коли заможні греки стали власниками відособлених земельних ділянок з садибою. На 1885 р. хутори — *метох, метох* (рум. < грець. *то μετόχι*), *метохіс* (урум. Карань), *хутра* (рум.), окрім Великоянісольської волості, були розповсюджені в усіх грецьких волостях. Поблизу с. М. Янісоль таких хуторів було понад десять. Пам'ятають їх за прізвищами господарів хуторів: *Гурджі ту хутра, Денис ту хутра, Джавлах ту хутра, Думбалка ту хутра, Ширас ту хутра*[4].

Біля с. С. Керменчик був хутір *Кöйбаш* (урум. Керменчик < тур. *köy* — село; тур. *baş* — голова, пагорб) і донині цю місцевість називають вищеозначеним терміном, хоча хутір уже давно зруйнований. Треба відзначити, що найбільша кількість хуторів у вищезазначений період була заснована вихідцями з Малоянісольської, Сартанської та Ялтинської волостей[5].

Грецькі поселення у Приазов'ї формувались відповідно до державних проектів. Плани м. Маріуполя та грецьких сел, які відносяться до 1782 р., зберігаються у Державному архіві Автономної республіки Крим. Згідно із ними, населені пункти мали квартальне планування[6]. На першому етапі засе-

Хутір Мелекіне. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №1372-Н.

лення на нових землях греки селилися кварталами. Це пов'язане з тим, що у багатьох селах селились разом жителі різних кримських населених пунктів. Так було, наприклад, у с. В. Янісоль — *Єнісала*, який заснований представниками двох етнічних груп — греками — тюркофонами та еллінофонами. Переселенці із кримських сіл *Салт-Єни — Сала (Салгирбаши-Єнисала)*, які вийшли із 85 дворів та села *Ай — Ян*, звідки вийшло — 222 особи із 25 дворів[7], почали будувати перші житла понад

[1] У середньому домогосподарства мали сім дерев. Див.: АМСР. — Ф.1. — Оп.1. Погосподарська книга за 1947 — 49 рр. Підрахунки зроблені у 2004 р. І. Матвійко під час польових досліджень у с. Мангуш.

[2] АМСР. — Ф.1. — Оп.1. — Од.з.35. Погосподарська книга за 1950—1952 рр.

[3] АМСР. — Ф.39. — Оп. 1. — Од. з. 277. 287. Погосподарська книга за 1961—1966 рр.

[4] Зап. автором у 2001 р. від Д.Ф. Сарбаш (1926 р. н.) у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк.432.

[5] Статистико — экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — Вып. 2. — Екатеринослав, 1887. — С. 246—289.

[6] Державний архів Автономної республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф. 535 (Попопы. Документы личного происхождения). — Оп.1. — Спр. 2557. Планы города Мариуполя и строения вышедших из Крыма греков, которые поселились в Мариупольском уезде с показанием как в городе Мариуполе, так и слободах, построено каменных, земляных и деревянных домов, и затем какое число незанятых еще мест осталось. Сочинены февраль, ... дня 1782 года. Там само. — Арк.1. Геометрический Генеральный план Азовской губернии Мариупольского узда с показанием назначенных для вышедших из Крыма греков округ, и в них селений тоже и крепости Петровской сочинень 1782 года. Там само. — Арк. 2. План строения г. Мариуполя на 596 дворов; муж. п. 1425; жен. п. 1300 душ. Там само. — Арк. 3. План строения греческой слободы Большой Каракубы на 272 двора; муж. п. 680; жен. п. 625 душ. Там само. — Арк. 4. План строения греческой слободы Ялты на 228 дворов; муж. п. 420; жен. п. 372 душ. Там само. — Арк. 5. План строения греческой слободы Константинополя на 116 дворов; муж. п. 277; жен. п. 229 душ. Там само. — Арк. 6. План строения греческой слободы Ласпы на 116 дворов; муж. п. 195; жен. п. 180 душ. Там само. — Арк. 7. План строения греческой слободы Керменчика на 160 дворов; муж. п. 361; жен. п. 314 душ. Там само. — Арк. 8. План строения греческой слободы Чермалыка на 116 дворов; муж. п. 228; жен. п. 189 душ. Там само. — Арк. 9. План строения греческой слободы Мангуша на 168 дворов; муж. п. 394; жен. п. 290 душ. Там само. — Арк. 10. План строения греческой слободы Большой Енисалы на 116 дворов; муж. п. 190; жен. п. 161 душ. Там само. — Арк. 11. План строения греческой слободы Богатырь на 127 дворов; муж. п. 289; жен. п. 260 душ. Там само. — Арк. 12. План строения греческой слободы Гурзуфъ Кизил Таша на 58 дворов; муж. п. 99; жен. п. 80 душ. Там само. — Арк. 13. План строения греческой слободы Бешева Сочи на 124 двора; муж. п. 290; жен. п. 209 душ. Там само. — Арк. 14. План строения греческой слободы Стили на 120 дворов; муж. п. 244; жен. п. 245 душ. Там само. — Арк. 15. План строения греческой слободы Малой Енисалы на 186 дворов; муж. п. 544; жен. п. 488 душ. Там само. — Арк. 16. План строений греческой слободы Старого Крыма на 100 дворов; муж. п. 216; жен. п. 141 душ. Там само. — Арк. 17. План строения греческой слободы Камары на 96 дворовъ; муж. п. 231; жен. п. 219 душ. Там само. — Арк. 18. План строений греческой слободы Сартаны на 144 дворов; муж. п. 347; жен. п. 309 душ. Там само. — Арк. 19. План строения греческой слободы Карани на 168 дворовъ; муж. п. 339; жен. п. 290 душ. Там само. — Арк. 20. План строения греческой слободы Чердаклі на 100 дворов; муж. п. 282; жен. п. 217 душ. Там само. — Арк. 21. План строения грузинской слободы Игнатьевки на 155 дворов; муж. п. 312; жен. п. 228 душ.

[7] *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения. — Т. 2. — С.711-713; *Лашков Ф.Ф.*

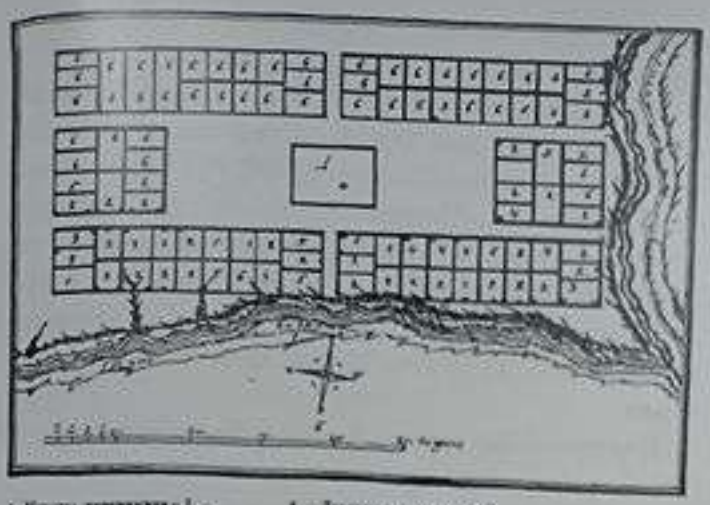

План с. С. Крим. 1782 р. ДААРК. Ф. 535. Оп. 1. Спр. 2557. Арк.16.

річкою Мокрі Яли у такій послідовності: три перші квартали нового села об'єднали *єнісальців*, потім будували свої хати *айяноти*, а далі на схід були квартали *озенбашців*[1].

Найчастіше квартали — *мале, мейле* (урум. Бешеве < тур. *mahalle* — квартал, район), *маале* (урум. В. Янісоль, Ласпа, Керменчик), *майле* (урум. Камар), *йах* (урум. Бешеве, В. Янісоль, Карань), *кōше* (урум. Богатир, Керменчик < тюрк. *köşe* — куток), *махала* (рум. М. Янісоль) позначалися цифрами, причому не тільки житлові споруди, а й адміністративні. Так, у с. Старобешеве будівля Управи називалася «сьомий квартал», а початкова школа у с. Сартана знаходилась у п'ятому кварталі[2]. Іноді квартали мали свої назви, наприклад у с. Улакли квартал, який знаходиться в низовинній частині населеного пункту, називається *Аша майле.* (урум. нижній квартал). У селах дотепер збереглися назви кварталів, які пов'язані з іменами жителів цих населених пунктів. Наприклад, у с. Новобешеве є квартал *Запад*, за прізвищем заможного жителя, який заснував і утримував у цьому кварталі школу. У кожному кварталі стежили за правопорядком квартальні урядники — *чавуш* (урум. В. Янісоль < тюрк. *çavuş* — військовий), *мале ожаси* (урум.), *махаладьи* (рум.) та вуличні урядники — *сохахчи* (урум. с. Богатир < тур. *sokakçi* — вуличний урядник), *майлежі* (урум. В. Янісоль < тюрк. *mahalleci* — вуличний урядник).

Загалом необхідно підкреслити, що грецькі поселення від самого їх заснування мають чіткий план, при якому існує головна вулиця, і від неї відходять другорядні під прямим кутом. Дослідник поч. XX ст. В. Бабенко називає типовими с. Бешеве, Каракуба, Сартана[3].

Тільки у 1930—1970-ті рр. у грецьких населених пунктах перейшли офіційно від квартальної фіксації до вуличної[4]. Центральні вулиці — *страта* (рум. Сартана), *д'ромос* (рум. Урзуф, Ялта < грец. *ο δρόμος* — вулиця), *согах* (урум. Мангуш), *сохах* (урум. Керменчик, рум.) у селищах часто називали Великими вулицями — *Бююк Сохах* (урум. Камар. *бююк* < тур. *büyük* — великий; *сохах* < тур. *sokak* — вулиця.), *Мега Сохах (*рум. Чердаклі). Були також Нижні вулиці — *Кату Сохах* (рум. Чердаклі. *Кату)* та Верхні вулиці — *Пану Сохах.* У с. Урзуф первинний план поселення, із кварталами уздовж берегів (суч. вул. Берегова і Набережна), зберігся донині[5], а у с. Старобешеве досьогодні збереглась давня народна назва центральної вулиці — *Бой тарлих* (урум. *бой* — русло, *тарлих* — вуличка), тому що річку Кальміус, яка проходить у центрі населеного пункту, жителі називають *Бой.* Також збереглася назва найбільш старого кварталу — *Оджахсиз чети* (урум. *оджах* < тюрк. *осак* — відкрита піч без димаря; *чет* — край, околиця) і нової частини села *Хамиш суат чети* (урум. *хамиш* — очерет, *суат* — водопій), *Харши йах* (урум. *харши* — протилежний бік; *йа* — берег, квартал, куток села). У с. Сартана східний квартал називається — *Купур* (рум. міст).

Плани грецьких поселень мали і до сьогодні мають чітко визначену центральну забудову[6], де центр, здебільшого, у вигляді перехрестя — *кōше* (урум. Богатир, Керменчик), *ставро страта* (рум.) кількох головних вулиць, на яких знаходились церква — *кілсія* (рум. < грец. *η εκκλησία* — церква), *кілсе, кільсе, т'ільсе, т'ісе, екіліс*е (урум. < тур. *kilise* — церква), управа, школа та інші громадські будинки. Так, у с. Стила збереглась назва кварталу — *Клисиес махала* (рум), де знаходилась церква. Центральну частину цього села мешканці називають — *хору, хору* (рум. село від грец.), а околичну — *Шили махала* (рум. в російському варіанті — *Собичевка).*

Прикладом квартального заселення є с. Урзуф, яке засноване на відстані 40 верст від Маріуполя[7], у гирлі річки Зеленої, що впадає в Азовське море[8].

Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.99 — 100, 136 — 141.

Зап. автором у 1996 р. від Н. А. Хорош (1929 р.н.) у с.В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 367.

Κολεχτιβιότις. — №104 (348). — 30 νοεβρι. — Σ.4.

[3] Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С.9.

[4] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 445, 678 — 681.

[5] Там само. — Арк. 981.

[6] ДААРК. — Ф. 535 — Оп.1. — Спр.2557. — Арк. 1—22.

[7] Список населенных пунктов по сведениям 1859 года. Екатеринославская губерния. — С. 126.

[8] РДАДА. — Ф. 16. — Спр.588. — Ч. 7. — Арк. 263—264 зв.

Село Урзуф (*Осозилташ*)[1] має прямолінійні вулиці по обидва боки Зеленої балки, яка є основною композиційною віссю. Така композиція села збереглася із часів первинної забудови. Село довгий час було поділене на чотири квартали, в кожному з яких поселилися вихідці з різних кримських сіл, і мешканці с. Урзуф дотепер пам'ятають, що в першому кварталі жили *курусовити*, у другому — *карасовці*, а у третьому — *маджар'ьоти*. Четвертий квартал виник на початку XX ст.[2] Назва вулиць з'явилася тільки у 1970-ті рр[3].

Більшість грецьких селищ до теперішнього часу діляться жителями на частини, у яких виділяються старі квартали і нові вулиці. Центральна частина, церква і деякі громадські споруди селищ, найчастіше, зберігають старі назви, що передані жителями з покоління в покоління, ще з часів первинного переселення. Наприклад, с. М. Янісоль називали *Барахлі-Енісала*[4], *Харахла* (рум. *харахлев* — шукати)[5]. Село поділяли на квартали, які мали по дві назви: Анадольський квартал або *Харахла* (від центру села і до південно-західної околиці). Південно-східна частина мала назву Чимрекський квартал або *П'ятах*, *Чумрек*, *Джемрек* (від центру і до південно-східної околиці). Назва *Джемрек* пов'язана з найменуванням кримського села, звідки прибули переселенці. Ця частина села найбільш давня, і деякий час своє село жителі називали Джемрек[6]. Район *Піратку* (від центру до північної околиці, де був радгосп ім. Володарського) до 1930-х рр. був дуже популярним. На території *Піратку і Джан* (рум., урум. — гора) проводилися у вихідні дні масові гуляння та перегони. Молодь також розважалась у місці *Тугай*, поряд із річкою Кальчик, де влаштовувалися змагання з плавання та боротьби — *куреш*[7]. Слід зазначити, що такі місця для розваг були в усіх селах. Наприклад, у с. Стила таке місце має назву — *Кунанеіс* (рум. < грец. *καύνια* — гойдалки), а у с. Улаклі — *Курочи хош* (урум. — місце для розваг).

Більшість селищ мають також і свої етнічні назви околиць — *качамах* (урум. < тур. *kaçamak* — схованка), *йага* (урум. Ласпа — край): у с. Керменчик — *Бержа* (урум.), с. Чердаклі — *Камбу* (рум. від грец. *κάμπος* — поле). У с. С. Керменчик на правому березі р. Мокрі Яли є квартал *Бучіт* (урум. *бу* < турец. *bu* — це, *чіт* — берег, околиця < тюрк. *çit* — околиця, огорожа), де будувало свої хати негрецьке населення.

Дороги — *йіз* (урум. Бешеве, Богатир), *страта* (урум., рум.) у грецьких населених пунктах також мають свої етнічні назви: дорога із с. Старобешевого до м. Донецьк — *Злут йол* (урум.), *Кашлагач страта*, *Керменчик страта*, *Шайтанка страта*, *Пручаник страта* (рум.), *Тайгани страта* (рум. дорога із с. Сартана на Таганрог). На сьогодні росіяни та українці, які є мешканцями грецьких сіл, часто у спілкуванні використовують етнічні грецькі назви частин села та шляхів[8].

Як було зазначено вище, сільські грецькі населені пункти мали центричну забудову, але прикладом є і м. Маріуполь, який, згідно із планом 1811 р., складався з житлових кварталів: Маріуполь, Кефе, Гезеле, Карасубазар, с. Мар'їне, Бахчисарай[9]. Назви пов'язані з тим, що кожний квартал у Маріуполі був заселений вихідцями з Бахчисараю, Карасубазара, Кафи, Козлова, Успенського скиту, які селилися окремо один від одного. Таким чином, північна частина міста отримала назву Карасівка, оскільки там поселилися жителі Карасубазара, а південна частина — квартал Кефе, бо там заселилися жителі Кафи[10]. У 1820 р. у м. Маріуполі налічувалося 606 дворів, які були об'єднані в шість кварталів[11] а у 1855 р. нараховувалось вже 768 будинків.[12] Статистичні дані середини XIX ст. також свідчать про наявність 6 кварталів, які об'єднали 810 дворів та 2 будинки[13].

Офіційно зафіксовані назви вулиць міста стосуються 1876 р.: поздовжні вулиці — Італійська, Георгіївська, Катерининська, Миколаївська, Митро-

---

[1] Вчитель урзуфської школи М.І. Закруткін повідомляє: «Настоящее название села Осозылташ, слово татарское, в переводе на русский язык — «зеленый камень». Див.: ІР НБУВ. — Ф. V. — Спр. 706. — Арк. 1; Закруткин М.Д. Сведения о с. Урзуф Мариупольского уезда.

[2] Зап. автором у 2005 р. від С.І. Кудокоцева (1918 р. н.) у с. Урзуф // Там само. — Арк. 1228.

[3] Зап. автором у 2005 р. від А.К. Аврамова (Голова сільради) у с. Урзуф // Там само. — Арк. 1134.

[4] Григорович В. Записка антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южный побережья Днестра и Турунчука. — С. 6; ІР НБУВ — Ф. X (Архів ВУАН). — Спр. 14773. — Арк. 77; Соколов І.І. З історії колонізації Маріупольщини.

[5] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) у с. Старомлинівка // Там само. — Арк. 654.

[6] Зап. автором у 2001 р. від Д.Ф. Сарбаш (1926 р.н.) у с. Малоянісоль // Там само. — Арк. 802.

[7] Зап. автором у 2003 р. від М.Г. Кумуржи (1930 р. н.) у с. Малоянісоль // Там само. — Арк. 976.

[8] Зап. автором у 2003 р. від С.І. Кудокоцева у с. Урзуф // Там само. — Арк. 1183.

[9] План Екатерининской губернии города Мариуполя. // ПСЗ. — Собрание первое. Книга чертежей и рисунков. (Планы городов). — Санкт-Петербург, 1859.

[10] Джуко И. Одиссея мариупольских греков. — С.91.

[11] ДАДО. — Фонд мікрофільмів. — № 1377. Описание г. Мариуполя 1820 г.

[12] Азовское море, с его приморскими и портовыми городами, их жителями, промыслами и торговлею, внутри страны и вне России. — Санкт-Петербург, 1855. — С.73.

[13] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. — С.339.

План г. Мариуполя. ПСЗ. Книга чертежей и рисунков. С.Пб, 1859.

політна, Фонтанна, Евпаторійська, Кефайська, Готська, Карасівська, Бахчисарайська та інші, поперечні — Тортова, Харлампіївська, Грецька, Магдалинівська [1], де розташовані усі споруди культурно-суспільного призначення [2].

На розі головних вулиць для жителів кожного кварталу були побудовані храми — *сератулах* (урум. Маріуполь), *кілсія* (рум.): Успення Божої Матері Одигітрії — для переселенців з Бахчисараю й с. Мар'їного, Різдва Богородиці — для карасубазарців, а у Кефайському кварталі була закладена церква св. Феодорів Тирона й Стратилата, яка у 1785 р. згоріла. У центрі міста також був розташований соборний храм св. Харлампія та завершено будівництво церкви Марії Магдалини.

Мандрівник Г. Тітов вказував, що у 1848 р. у м. Маріуполі було лише «несколько каменных домов, несколько правильных улиц, два ряда деревянных лавок» [3], але офіційні дані вказують на наявність у 1850-х рр. макаронної фабрики, черепичних, цегельних та тютюнових заводів [4], чотирьох водяних млинів, 60 торговельних закладів [5]. А на початку XX ст. у довіднику «Вся Екатеринославская губерния» зафіксована наступна інформація про місто: «Город с заводами и портом занимает 1152 десятины. Улиц и переулков — 156 ... число площадей — 13, общественных садов — 5. Жилых строений — 5 562, из них: 219 деревянных и 5 343 каменных и глинобитных; крыто железом — 611 и 4 951 — черепицей. Число жителей 57 747 человек, по национальности:

[1] Тимошевский Г.И. Основание г. Мариуполя и некоторые данные к его истории. — С.86.

[2] Карта к изысканиям и проекту Мариупольского порта. — 1883.

[3] Титов Г. Письма из Екатеринослава. — С.135.

[4] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. — С. 340.

[5] Азовское море, с его приморскими и портовыми городами, их жителями, промыслами и торговлею, внутри страны и вне России. — С.74.

Карасівська церква у Маріуполі. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 1422-Н.

Свіжа овеча шкіра висить на ганку хати у с. В. Каракуба.1930 р. МКМ. Фонди. № 1349-Н.

русских и греков 65 %, евреев 15 %, поляков 10 %, французов 3 %, турок 3 %, прочих 4 %».

У 1914 р. м. Маріуполь «...не поражает грандиозностью построек, но вместе с тем общий вид его довольно красив, улицы правильно построены, чисты, все почти освещены электричеством». Кількість торговельних установ зросла: їх налічувалось 73 тільки на Катерининській вулиці: 2 аптеки, 4 аптечних магазини, книгарня, 2 магазини паперових і канцелярських товарів, 6 мануфактурних магазинів, 9 галантерейних крамниць, 8 магазинів шкіряно-взуттєвих виробів, 2 магазини з продажу швейних виробів, 6 магазинів з продажу годинників, 2 магазини з продажу залізних виробів, 2 магазини з продажу меблів, 1 — з продажу готового одягу, 2 — з продажу шапок, 3 — з продажу капелюхів, 2 — з продажу посуду, 1 — з продажу фарб. Продукти продавались у двох ковбасних магазинах, трьох магазинах кондитерських виробів. Окрім того, на вулиці знаходились два готелі і три друкарні [1].

До початку XX ст. кожний сільський населений пункт мав усе необхідне для нормальної життєдіяльності його жителів. Наші дослідження грецьких поселень пояснюють, чому впродовж ніж століття греки вели досить замкнутий спосіб життя. Тобто, була створена зручна система як для вирішення матеріального забезпечення кожної сім'ї, так і для збереження грецької етнічності загалом. У кожному грецькому селі була церква — *кілсе* (урум. Мангуш, Керменчик, Богатир, Улаклі), *кільсе*, *клісе* (урум. Маріуполь), *т'ільсе*, *т'ісе* (урум. Карань, С.Крим), *екілісе*, *еклісе*, *кілсія* (рум.), крамниці — *т'ит'ан* (урум. В. Янісоль), *тік'ан* (урум), *тит'ан* (урум.), *тутянь* (рум. Урзуф, Ялта), *тутян* (рум. В. Янісоль < тюрк. *dükkan* — крамниця), *ткан* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі), шинки — *ічлен йер* (урум. С. Крим < тур. *içmek* — пити, *yer* — місце).

Ремісничі заклади, де працювали ремісники — *зенейатчи* (урум. < тур. *zanaatçı* — ремісник із металу) по шкірі — *кінжй* (урум.), *чинбар*, *куркчу* (урум. Камар) та ковалі — *кувальсь* (рум. Урзуф), *сід'арась* (рум. Ялта < грец. *ο σιδεράς* — коваль), *кувалс*, *демерджіс* (рум. М. Янісоль, Сартана), *кувал* (урум. Кеменчик, Ласпа) були майже повсюдно. Особливо було розвинуте ковальство — *демиржилик* (урум.). Були поширені олійниці, цегельні заводи — *тула соба* (урум. < тур.< *tuğla*, < грец. *τούβλο* < lat. *tubulus* — цегла, *soba* — піч), ковальські, гончарні, шкіряні майстерні, освітні та лікувальні заклади.

Добробут грецької родини був пов'язаний з гарним врожаєм зернових, тому млини були збудовані у багатьох грецьких селах [2]. Млини були двох типів: вітряні — *жельдермен* (урум. Бешеве, Ласпа, Камар), *йельтермен*, *термен*, *дермен*, *дегирмен* (урум. Бешеве, Богатир, Карань), *джельдермен* (урум. Ласпа < тур. *değirmen* — млин), *анимій мілар* (рум. < грец. *ο ανεμόμυλας* — вітряний млин) і водяні *су дермені* (урум. Ласпа < тур. *su* — вода; *değirmen* — млин). Слід зазначити, що традиційно водяні млини були поширені на території Малої Азії з давніх часів [3]. Перераховані явища підтверджують доводи інформаторів, що мешканці грецьких сіл вирішували свої побутові проблеми, не виїжджаючи з рідного села [4].

[1] Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. — Екатеринослав, 1914. — С. 133 — 142.

[2] МКМ. — Фонди. — № 1226, 1227, 1228 Н. Млин — вітряк. 1931 р.

[3] Türkler / Editör H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. — Cilt.10. — Ankara, 2002. — S. 777—778.

[4] Зап. автором у 1996 р. від Н.А. Хорош (1929 р. н.) у с. В. Новоселка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 529.

Вимішування глини на цегельно-черепичному заводі у с. Стародубівка. Поч. XX ст. № 1360– Н

Гончарна майстерня у с. Андріївка, поч. XX ст. МКМ. Фонди. №4337-Ф.

Подрібнення глини на цегельно-черепичному заводі у с. Стародубівка. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 1362– Н

Гончарна майстерня. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №5085-Ф.

Гончар з цегельно-черепичного заводу с. Стародубівка. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 3346– Н

Для повноцінної життєдіяльності мешканців у грецьких селах у другій половині XIX ст. почали відкриватися промислові та торговельні заклади. Ми маємо дані за 1885—1886 рр. по кожному селу, що підтверджують наявність вищевказаних закладів. Наприклад, у с. М. Янісоль їх нараховувалося 41: 10 — торговельних точок, 10 — кузень, 2 — олійниці, 9 — вітряних млинів і 9 — водяних млинів. У с. Урзуф функціонували 8 торговельних лавок і шинків, 4 кузні, 1 олійниця і 8 вітряних млинів. Найбільша кількість вітряних млинів була у с. Ялта — 18, у с. Карань були тільки водяні млини — 10. Всього ж у грецьких селах Маріупольського повіту налічувалося 133 торговельних заклади, 127 ковальських майстерень, 12 олійниць, 183 вітряних млинів і 163 водяних млина [1].

Ми навели ці дані, щоб підкреслити, що показники в сусідніх іноетнічних селах були значно нижчими. Це пов'язано з економічною та господарською незалежністю грецьких поселень, яка збереглася протягом століття. І лише наприкінці XIX ст. — поч. XX ст. грецькі поселенці почали досить активно включатися в загальні економічні процеси, що відбувалися в Росії під впливом загальнодержавних реформ. Так, у 1914 р. працювали парові млини в наступних селах: В. Каракуба, В. Янісоль, Гнатівка, Керменчик, Константинополь, Мангуш, М. Янісоль, Сартана, Стила, Урзуф, Чермалик, Ялта.

[1] Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — С.257, 272, 288.

Млин-вітряк з с. Андріївка. 1931 рік. МКМ. Фонди. № 1226- Н.

Аналіз «Карти Маріупольського повіту Катеринославської губернії» дає нам підстави зробити висновок, що у 1914 р. 3/4 парових млинів Маріупольського повіту знаходились виключно у грецьких селах[1], що також давало підстави для більш активного включення грецького населення до загальнодержавних соціально-економічних процесів.

Після встановлення радянської влади у грецьких селах спостерігався занепад промислів, які забезпечували необхідними предметами побуту й одягу сільських жителів, але практично в кожному селі працювали млини й кузні, у багатьох селах були олійниці. Виходячи з аналізу статистичних матеріалів (січень—лютий 1923 р.), ми можемо зазначити, що найбільш активно розвивалися наступні села: В. Янісоль (млинів — 9, кузень — 6), Б. Каракуба (млинів — 8, кузень — 6, олійниць — 2), Сартана (млинів — 14, маслоробень — 6, кузень — 2), Чермалик (млинів — 7, кузень — 5, олійниць — 5), С.Карань (млинів — 5, кузень — 4, олійниць — 3). Але в с. Улакли був тільки один млин, а в с. Камар — одна олійниця та одна кузня[2]. Ці дані свідчать, що у I пол. XX ст. становище в грецьких селах залежало від впливу промисловості близько розташованих міст Маріуполь та Юзівка, а також наявності зручних шляхів сполучення.

У грецьких селищах мала місце ще одна характерна риса — наявність чистого джерела. За результатами наших польових досліджень ми дійшли висновку, що біля кожного грецького села було джерело — *чохрах, йилга,чємше* (урум. Карань, Керменчик, С. Крим < тур. *çeşme* — джерело), *д'ешме* (урум. Бешеве), *пигадь, згадь* (рум. < грец. *то πηγάδι* — джерело) з цілющою водою — *земзем суву* (урум. Карань < тур. *Zemzem suyu* — смачна вода[3]). Часто поряд із джерелом висаджували святе дерево — *тіміон ксілон* (урум. Карань). Такі комплекси «джерела здоров'я» — *Савлух чохрах* (урум. Карань)[4], або комплекси «джерело-каплиця» — *Сали чохрах* (урум. с. Ласпа) були глибоко шановані і довгий час мали сакральне значення. Мешканці с. Старобешеве (урум. *бешевли*) до сьогодні пам'ятають про джерело — *Савлух чохрах*, яке відвідували жителі і інших грецьких сіл. Традиційними були для греків хресні ходи та відвідини джерел у дні релігійних свят із зав'язуванням різнокольорових стрічок на дереві (кожна стрічка означала прохання жителя села про одужання його або близької людини) та киданням у воду срібних монет. Часто біля джерела будувалась каплиця, де постійно горіла лампада *хандиль кандиль* (урум., рум. < грец. *то καντήλι*, тур. *kandil* — лампада). У даному випадку переплітались елементи язичництва із християнськими обрядами.

Поряд із селами найчастіше існували джерела з доброю питною водою. Навколо с. Ласпа старі мешканці пам'ятають декілька таких джерел: *Ефтимаган чохрах* (урум. Джерело дяді Ефтима), *Харчи чохрах* (урум. Протилежне джерело)[5]. Для жителів румейського села Урзуф до 1920-х рр. головне джерело знаходиться у західній частині населеного пункту поряд із маленькою капличкою[6]. На околиці с. Стила було декілька таких джерел під загальною урумо-румейською назвою — Батьківські джерела — *Бабала пигадья* (урум. *баба* — батько). Популярними джерелами були у с. Староігнатівка — *Капалах чохраги*, с. Чердаклі — *Хартахай-ти-пігавь* — (рум. Джерело Хартахая), с. Бешеве — *Чавмі*

[1] Карта Мариупольского уезда Екатеринославской губернии. Сост. А.В. Науменко. — Екатеринослав, 1914.

[2] Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии. — Т. 6. Список населенных пунктов Донбасса. — С. 81, 87, 197, 201, 213.

[3] Zemzem suyu — свячена вода, яку мусульмани привозять з каджу з Мекки. Zemzem — назва джерела біля Кааби.

Див.: İslam Ansiklopedisi / Editör A. Adıvar. — Cilt 6. — Eskişehir, 1997. — S. 7.

[4] Старожили села стверджують, що джерельна вода ніколи не псується. Зап. автором у 2004 р. від Л.Н. Хайтулова (1955 р. н.) у с. Гранітне // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 535.

[5] Душка В. Село над Кальмиусом. — С.11.

[6] Зап. автором у 2005 р. від С.І. Кудокоцева (1918 р. н.) у с. Урзуф // Там само. — Арк. 1946.

бурун (урум. Бешеве). У с. Сартана було джерело із гіркою водою — *Пікро фантан* (рум. < грец. *пікрός* — гіркий), у с. Старобешеве було джерело із вируючою водою *Хайнах чохрах*, а у с. Новобешеве — Горіхове джерело — *Кьоз чохрах* [1]. Традиційно цілющі джерела розповсюджені із античних часів у багатьох народів Середземномор'я, зокрема, на території Малої Азії [2] — «Джерела здоров'я» (тур. *sağlık pınarı*) та Криму.

Із часів переселення до Приазов'я у грецьких населених пунктах на вулицях та у дворах були колодязі — *кую* (урум. Гнатівка), *хую* (рум. Сартана, Чердаклі; урум. С. Крим, Карань), *пігавь* (рум. Урзуф, Ялта), а також громадські колодязі, які утримувала державна влада. Наприклад, у с. В. Янісоль із кінця XIX ст. і до 1960-х рр. був великий громадський колодязь *Фонтал* із двома самостійними підйомниками води для діжок і цеберок. Колодязь був відомий у всій окрузі, бо вода з нього відрізнялася особливими властивостями [3].

Назви колодязів пов'язані з їхніми особливостями (вода, вигляд), але найчастіше головну роль у назві відігравали антропоніми, як правило, ім'я господаря, на землі якого і був побудований колодязь: у с. Чермалик — *Кацка-ту-пігад* (рум.), недалеко від с. Стила — криниця *Юргач пегавь* (рум.), у с. Ялта — *Маламизь хую* (рум.), *Уразбей хую* (рум.), у с. Старобешеве — *Мамай чохрах* (урум.), у с. Чермалик — *Ослан-ту-пігавь* (рум.), у с. В. Янісолі — *Пресняк хую* (рум.); у с. Сартана — *Сарбан хую* (рум.), у с. Карань — *Осрах хую* (урум. *осрах* — неприємний запах). На території с. М. Янісоль було багато криниць, кожна із яких названа ім'ям господаря, на землі якого були розташовані джерела, наприклад, *Джарти ту пігад* (рум. *Джарти* — прізвище) [4]. А у с. Гончариха був колодязь під назвою «Криниця півня» — *Лухтура ту пигад* (рум.). Ця назва пов'язана із подією: «...коли рили колодязь, знайшли шар в'язкої різнокольорової глини, із якої місцеві жителі стали виготовляти дитячі іграшки — півники-свистки» [5].

У 1920-ті рр. колодязі були під наглядом радянської влади, тому кількість колодязів та ставків з питною водою ретельно обліковувалась. Статистичні матеріали цього часу дають нам можливість виявити наступні факти. Найбільша кількість колодязів була у с. С. Керменчик (на 755 господарств) — 600, у с. Сартана (на 920 господарств) — 400, у с. Мангуш (на 1058 господарств) — 180, тоді як у с. Камар (на 674 господарства) — 5, у с. В. Каракуба (на 368 господарств) — 10, у с. С. Бешеве (на 724 господарств) — 10 [6]. Це можна пояснити природно-географічним положенням населеного пункту.

Колодязь у с.Андріївка. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №3547-Ф.

Колодязь у с. Урзуф. Фото автора. 2005 р.

Колодязь у с.Сартана. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №3430-Ф.

[1] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р.н.) у с. Старомлинівка // Там само. — Арк. 321.

[2] Цю інформацію ми отримали під час українсько-турецької експедиції до грецьких сіл у 2005 р. Див.: Там само. — Арк. 2435.

[3] Зап. автором у 1996 р. від М.О. Хорош (1929 р. н.) у с. В. Янісоль // Там само. — Арк. 530.

[4] Зап. автором у 2002 р. від А.Н. Негрей (1905 р.н) у с. Малоянісоль // Там само. — Арк. 592.

[5] Отман Е.С. Топонимия Приазовских греков. — С.84.

[6] Щодо інших сіл, то у с. »Урзуф (на 477 госп.) — 90 шт., 1 ставок у с. С. Крим (на 433 госп.) — 40, Ласпа (на 407 госп.) — 5 шт., с. С Гнатівка (на 763 госп.) — 100 шт., с. С. Карань (на 738 госп.) — 50 шт., с. Бога-

Церква на цвинтарі у Маріуполі. Кін. XIX ст. МКМ. Фонди.№ 14121– Н.

У кожному селі на ставку або на річці були спеціальні місця — *сват* (урум. — Камар) для забирання води у водовозки — *саха* (рум. В. Янісоль), купання, прання, водопою — *суват* (урум. Бешеве, Керменчик, Улаклі), *потистра* (рум. Сартана, Чердаклі < грец. *πότισμα* — водопій), а також для замочування конопель. Поряд було місце для вимочування снопів льону — *бір йумрух скілі* (урум. Багатир), які готували до подальшої обробки для виготовлення ниток.

Особливе відношення у греків було до цвинтарів — *мезарлих* (урум. < тюрк. *mezarlık* — цвинтар), *нимата* (рум. с. Урзуф, Ялта), *дафіята* (рум. с. Каракуба), *д'афія* (рум. В. Янісоль), *тафія* (рум. < грец. *ο τάφος* — могила), *мурмор'я* (рум. М. Янісоль, Чердаклі, Сартана). У багатьох грецьких населених пунктах у межах цвинтаря були побудовані церкви-каплиці [1]. У Маріуполі цвинтар, відповідно до плану 1811 р., передбачався за Кленовим яром і почав діяти у 1832 р. [2], а у 1848 р. там була побудована церква в ім'я Всіх святих [3]. Наші дослідження старих кладовищ у м. Маріуполі та селах Гранітне (Карань), Старобешеве, Старогнатівка засвідчили, що на сьогодні на їхній території збереглися кам'яні надмогильні плити — *баш таш, мезар таш* (урум. Карань < *mezar taşı* — надмогильні плити), *мезарин üстündекі таш* (урум. < тюрк. *mezarın üstündeki*

Цегляна каплиця із дерев'яним хрестом у с. Каракуба. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №1339-Н.

Старовинні надгробки на Маріупольському цвинтарі. Кін. XX ст. МКМ. Фонди. № 1408– Н.

Старовинні надгробки на Маріупольському цвинтарі. Кін. XIX ст. МКМ. Фонди. № 1404 – Н.

тир (на 655 госп.) — 5 шт., с. Константинополь (на 425 госп.) — 5 шт., с. Улаклі (на 421 госп.) — 10 шт, с. В. Янісоль (на 907 госп.) — 28 шт., с. Стила (на 793 госп.) — 120 шт. Див.: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии. — Т. 6. Список населенных пунктов Донбасса. — К., 1924. — С. 73, 81, 85, 87, 89, 197, 201.

[1] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3283. — № 8. Церковь — часовня на кладбище с. Чермалык.

[2] Тимошевский Г.И. Основание г. Мариуполя и некоторые данные к его истории. — С.87.

[3] МКМ. — Фонди. — №1421 — Н. Кладбище. Церковь.

Церква с. Улакли. Поч. XX ст. — МКМ. — Фонди. — №1340-Н.

Церква с. С. Крим. 1930-ті рр. — МКМ. — Фонди. — № 1336-Н.

lay — надмогильна плита). Вони відносяться до другої половини XIX ст. і мають написи грецькими або слов'янськими літерами [1].

Відомі з кримських часів надмогильні пам'ятні споруди греків — склепи із круглими або квадратними цегляними та металевими спорудами над землею з пірамідальними, напівсферичними і конічними дахами, що зображені на музейних фотографіях, на поч. XX ст. [2], нами не зафіксовані. Нині старі грецькі цвинтарі знаходяться у занепаді.

У грецьких населених пунктах жителі неправославного віросповідання мали свої цвинтарі, наприклад до сьогодні в урумському с. Гранітне (Карань) його має татарське населення, а у м. Маріуполі довгий час був єврейський цвинтар [3]. Ці факти підтверджують доброзичливі стосунки між представниками різних народів Приазов'я.

У сучасному плануванні поселень за 225 років після їхнього заснування наявних змін у старих кварталах населених пунктів не відбулось. Винятком є частини селищ, де були побудовані, а потім зруйновані церкви. Так, за радянських часів, після руїнації у с. Гранітне (Карань) на місці церкви побудовано Будинок культури, а у с. С. Крим — школу [4].

Тепер перейдемо до розгляду традиційної грецької садиби, де були розташовані різні за технікою, будівельними матеріалами, конструкціями та плануванням споруди [5]. У Криму та Приазов'ї, де етнічний склад відзначається неоднорідністю, розвиток будівництва осель має особливості, викликані міжетнічними контактами, які сприяли взаємопроникненню традиційних форм житла греків і сусідніх народів [6]. Загалом слід відзначити, що у 20-ті роки XX ст. були проведені дослідження Б. Куфтіна, який вивчав етнічні типи та культурно-побутові процеси серед татарського населення Кримського півострова. Але він не обмежився дослідженнями життя татар, а вивчав питання формування кримсь-

[1] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 862.

[2] МКМ. — Фонди. — №1403 — Н. Кладбище. Старинный надмогильный чугунный памятник; — №1404 — Н. 1408 — Н. Кладбище. Старинные надмогильные памятники ; — №1405 — Н. Кладбище. Старинные надмогильные памятники (кирпичные).

[3] МКМ. — Фонди. — №1419 — Н. Успенская площадь. Дорога, идущая к еврейскому кладбищу.

[4] Під час польових досліджень нами були підготовлені паспорти грецьких населених пунктів. Див. : Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк.587, 688, 654.

[5] Найдавніші традиційні будівлі XIX ст. у грецьких селах були зафіксовані під час етнографічних досліджень співробітниками Маріупольського музею краєзнавства у 1929 р. Фотонегативи зберегли зображення різних типів житла греків. Див.: МКМ. — Фонди. — № 992 — 995 — Н.

[6] *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области) // Культурно — бытовые процессы на Юге Украины. — М., 1979. — С.93.

Церква с. Зачатіївка. Поч. XX ст. — МКМ. — Фонди. — №1343-Н.

Церква у с. В. Янісоль. Поч. XX ст. МКМ. Фонди.№1334-Н.

Церква с. Константинополь. 1931 р. МКМ. Фонди. №1335-Н.

Церква с. Новомар'їнка. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №1342-Н.

IRYNA PONOMARYOVA

ких етнічних груп, впливів етнокультурних елементів минулих епох і народів на розвиток кримських етносів, у тому числі і греків. Б. Куфтін відзначив вплив греків на культуру південнобережних татар. Загалом дослідник акцентує увагу на малоазійські (дотурецькі), османські та кавказькі традиції у культурі народів Криму [1].

Після переселення до Приазов'я, протягом останніх століть, житло греків зазнало певних змін. Причому можна простежити дві тенденції: по-перше — це риси, специфічні тільки для греків, а по-друге — це риси, характерні для усіх етносів реґіону. Але слід зазначити, що житло урумів та румеїв майже не відрізняється.

[1] *Куфтин Б.А.* Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова // Мемуары этногр. отд. о — ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. — М., 1925. — Вып.1. — С. 1—58; Южнобережные татары Крыма // Крым. — 1925. — №1. — С. 22—31.

Дослідники традиційного грецького будівництва в Приазов'ї В. Наулко [1], О. Будіна [2] і Л. Лиганова [3], акцентують увагу на його кримському корінні, але в Криму грецькі садиби також мали етнічні відмінності [4]. Дослідник початку XX ст. В. Бабенко зазначав, що грецькі поселення відрізняються від поселень інших народів Приазов'я [5]. Але поступово, протягом XX ст., у помешканнях греків Приазов'я відбулися зміни під впливом етнокультурних взаємин. Виходячи із сучасних польових матеріалів, можна визначити як певне збереження традиційного вигляду садиби впродовж тривалого часу, так і його трансформацію під впливом зовнішніх чинників у зв'язку із запозиченнями від сусідніх народів [6].

На підставі матеріалів наших польових досліджень ми маємо змогу розглянути характерні типи забудов двору, які є найбільш поширеними і побутують протягом більше двохсот років у селах греків Приазов'я. Для греків є характерним відкритий тип двору, де мали розповсюдження декілька варіантів поєднання житла з господарськими спорудами. За нашими спостереженнями, найбільш давнім типом будівлі є однорядне, де житло та всі господарські споруди знаходяться під одним дахом. Одним з прикладів є садиба Ф. Булі, побудована наприкінці XIX ст. у с. Ласпа [7].

При Г-подібній та П-подібній забудовах їхні елементи найчастіше мали часткову форму взаємозв'язку. Ми маємо план-схему земельного господарства з типовим Г-подібним подвір'ям у с. Мангуш, яке відноситься до 1878 р., що засвідчено у документі «Маріупольської землевпоряджувальної комісії повіту Головного Управління землеустрою» [8]. Виходячи із даних документів, ми зафіксували, що в одноосібному володінні Дорофєєва Анастаса Климентійовича у 1909 р. знаходилися 22 десятини землі. На цій території розташовані будинок, двір, господарські споруди в Г-подібному порядку. Житло, як більшість старих грецьких споруд, повернено торцевим боком на схід. Таким чином забезпечувалось найкраще природне освітлення житла. Таке планування було одним з оптимальних варіантів влаштування життєзабезпечення сім'ї. Зазвичай, навпроти входу в будинок знаходяться господарські споруди. Аналогічні плани садиб, побудованих на початку XX ст., нами зафіксовані у багатьох селах, але в приморських селах старих забудов майже не залишилося, наприклад у с. Урзуф, за деяким винятком [9], мешканці змінюють традиційне розташування будівель відповідно до сучасних вимог.

На сьогодні розміщення житла відносно вулиці найчастіше представлено наближеним варіантом, де перед будинком є невелика земельна ділянка для озеленення деревами та квітами. Значно рідше житло розташоване у глибині двору.

До розглянутих вище комплексів традиційної грецької садиби — *харалди, биченея,* (рум. с. В. Янісоль, Константинополь, Каракуба), *йурт* (урум. В. Янісоль < тур. *yurt* — житло, будинок), *пчанея* (рум. М. Янісоль, Сартана), *бичанея* (рум. В. Янісоль), *азбар* (урум.), *барх* (урум. Карань, Ласпа < тюрк. *bark*), *чизих* (урум. Керменчик), *ев барх* (урум. Бешеве, Карань, Керменчик), зазвичай, входили будинок, літня кухня та господарські споруди [10]. Відводилося також місце для молотьби зерна катком [11] та його подальшої обробки [12].

На початку XX ст. «греческие дворы в Мариупольском уезде, кроме жилых хат, на улице имеют отдельные летние кухни «хибарки», напротив хаты — сараи и загородки, на огородах исключительно — половники. Колодцы устраиваются на улице» [13]. Кожний елемент садиби має свої етнічні терміни у залежності від ареалу розповсюдження: літня кухня — *магазі* (рум. Каракуба, Сартана), *ашхана* (урум. Бешеве < тюрк. *aş* — їжа, страва

[1] *Наулко В.І.* Польові зошити. — 1967—1970 рр. / Особистий архів В.І. Наулка.

[2] *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области)

[3] *Лыганова Л.А.* Поселение, планировка усадьбы, типология архитектурных особенностей и интерьер греческого жилища в Приазовье (кон. XIX — нач. XX вв.) / Проблемы археологии и архитектуры. — Т. 2. — Донецк—Макеевка, 2001. — С.65—75.

[4] *Васюкова С.И.* Крым и горные татары. — СПб., 1904. — С.12.

[5] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославской края. — С. 8.

[6] *Чижикова Л.Н.* Материальная культура компактных этнических групп на Украине. — М., 1979. —С.35; *Лыганова Л.А.* Жилища греков конца XIX — начала XX в. // УГІС. — К., 1995. — С. 147.

[7] Садиба Ф. Булі, побудована наприкінці XIX ст. у с. Ласпа // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 936.

[8] Выписка из приговора Мангушской сельской общины, Мангушской области, Мариупольского уезда, Екатерининской губернии от 2 августа 1909 года по книге приговоров за №110; Выкопировка с плана Екатеринославской губернии Мариупольского уезда, села Мангуш на усадебный и полевой отрубной участки, что на общем плане значатся под №№ 199, 199а, поступившие во владение крестьянина Дорофеева Анастаса Клементьева. 1909 г. Див.: Там само. — Арк. 854.

[9] Садиба (1927 р.) С. Кудакоцева у с. Урзуф // Там само. — Арк. 1344.

[10] МКМ. — Фонди. № 993 — Н. Забудови греків у с. Сартана. Кухня та комора для зберігання зерна; № 994-Н. Обора для худоби у грецькому поселенні Сартана. 22 квітня 1928 р.; № 932-Н. Комора з деревини у с. В. Янісоль. 1930 р.

[11] Там само. № 1235-Н. Обмолот катком на подвір'ї греків у с. Старий Крим; № 1234-Н. Молотьба катком у с. В. Янісоль. 1930.

[12] Там само. № 1369-Н. Обмолот та віяння зерна на грецькому подвір'ї с. Старий Крим. 1930 р.

[13] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С.14.

Обмолот та віяння зерна на грецькому подвір'ї с. С Крим. Поч. XX ст. МКМ. Фонди № 1369-Н.

< перськ. *hane* — кімната, приміщення), *одаж* (урум. Карань), двір — *авли* (рум. М. Янісоль < грец. *η αυλή*, тюрк. *avlu* — двір), *навли* (рум. В. Янісоль, Константинополь, Урзуф, Ялта), *харалди* (рум. В. Янісоль, В. Каракуба, Константинополь, Сартана), *хапöгй* (урум. Керменчик, С. Крим), *харалти* (урум. с. Старогнатівка), хлів — *хахра* (рум. с. Константинополь, В. Янісоль), *мандри* (рум. с. Сартана < грец. *το μαντρί* — овечий хлев), *азбар* (урум., рум. В. Янісоль), *аран* (рум., урум.)[1], комора[2]— *кöш* (урум.), комора на високих палях — *хоч* (урум. Карань), погріб — *мурси* (рум. М. Янісоль), *порип* (рум. с. В. Янісоль, Константинополь), колодязі[3]— *хую* (рум., урум. < тюрк. *kuyu* — колодязь), *пігадь* (рум. Ялта, Урзуф), город — *пчанея* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі). До початку 1930-х рр. кожне домогосподарство мало місце для обмолоту зерна і були споруди для зберігання зерна, соломи, сіна. З початком колективізації з'явилося більше споруд для домашньої птиці (курей, гусей, качок, індиків) — *кümес* (урум. Керменчик < тур. *kümes* — пташиний двір), для худоби (овець, корів, свиней) — *чочха сажаси* (урум. Гнатівка).

Зупинимося детально на вигляді деяких господарських споруд, які у наш час залишилися лише у спогадах літніх людей. Так, у кожному сільському подвір'ї в XIX — поч. XX ст. будувалася клуня. Це було господарське приміщення досить великих розмірів (10×15 м). Стіни споруджували з хмизу з використанням дерев'яного остову або з «дикого» каменю, залежно від природних умов. Дах покривався очеретом або житньою соломою. У клуні зберігали сільськогосподарський реманент, підводи, а якщо не було комори, то і солому з половою[4]. Слід зазначити, що ці господарські приміщення греки запозичили від сусідів — слов'ян, наприклад мешканці с. В. Янісоль будували їх, ураховуючи будівлі в с. Андріївка[5] й Олексіївка.

Садиба захищалася огорожею — *гунея, фрахти* (рум. < грец. *ο φράχτης* — огорожа), яка виготовлялася з різних матеріалів (лоза, камінь, глина, цегла, дерево), відповідно до природно-географічного чинника. Цікавим є той факт, що у селах найчастіше огорожі зводилися лише із боку вулиці. Менш розповсюдженим було повністю огороджене з усіх боків подвір'я — *мєндерєк* (урум. Бешеве). Наші дослідження дали нам змогу зафіксувати наступні типи конструкцій огорож: паркани з боку вулиці, складені з каменя або цегли — *гунея* (рум. Урзуф, Ялта), *хала* (урум. В. Янісоль; рум. Урзуф, Ялта), *таш хура* (урум. В. Каракуба, Сартана), *япу* (урум. Карань < тюрк *yarı* — споруда), *хала* (рум. с. В. Янісоль, Константинополь), *ташхура* (рум.), саманний паркан — *чöплйк йапу* (урум. Керменчик), конопляний тин — *т'єндір йапу* (урум. Карань). Часто сусідні господарства відділялися одне від одного ровом або парканом з дерну, кізяку, каменю, хмизу — *кора* (урум.), *йапу* (урум. Бешеве, Карань), *індек* (рум. В. Янісоль, М. Янісоль, Константинополь), *ендек* (урум, рум. В. Янісоль, М. Янісоль, Сартана, Чердаклі), *індеть* (В. Каракуба, М. Янісоль, Сартана) (урум., рум. < грец. *χαντάκι*, < тур. *hendek* — канава). До середини XX ст. з боку сусідів на городах — *хора* (урум. Керменчик), *бічанея* (рум. В. Каракуба, В. Янісоль, Урзуф, Ялта), *пчанея* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі) не робили огорожі, а викопували неглибокий рів (до 0,5 м завширшки). На сьогодні переважають огорожі із дерева, цегли, рідше — із каменю та металу.

В огорожах влаштовувалися хвіртки, ворота — *хапй* (урум. Бешеве), *хапу, хапи* (урум. < тюрк. *kapı* — двері, ворота), *чизих хапусу* (урум. Камар), *воротица, портика* (рум. Урзуф, Ялта), *пуртіца* (рум. В. Янісоль < грец. *το πορτάκι* — ворота), *йірі* (рум. М. Янісоль, Каракуба, Сартана), *хапах* (рум. Сартана, Чердаклі), де робили підвищення над рівнем землі.

Звертає на себе увагу факт, що у XIX ст. у грецьких садибах було багато господарських споруд. Виходячи зі статистичної таблиці за 1885—1886 рр.,

[1] Терміном *аран* греки-тюркофони та еллінофони називають корівник, свинарник, стайню. Див.: Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 897.

[2] МКМ. — Фонди. № 1232 — Н. Комора у грецькому с. Стила; Там само. № 1371. Комора з «кониками» на грецькому повір'ї с. Стила. 1930 р.

[3] Там само. — № 1381 — Н. Колодязь у с. Сарт-на. 1930 р.

[4] Зап. автором у 1996 р. від М.О. Хорош (1929 р. н.) у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 543.

[5] МКМ. — Фонди. — № 964 — Н. Клуня у господарстві грецького селянина — одноосібника з с. Андріївка.

Комора у грецькій садибі з с. Стила. Поч. XX ст. МКМ. 42801. № 1232-Н.

Комора з «кониками» на подвір'ї с. Стила. 1930 р. МКМ. Фонди. № 1371– Н.

Комора з деревини у с. В. Янісоль. 1930 р. МКМ. Фонди. № 932-Н.

Клуня на дільниці селянина Бабіча. Поч. XX ст.МКМ. Фонди. №6697-Ф.

Господарські споруди у с. Сартана.1928 р МКМ. Фонди. №6718-Ф.

де зафіксована кількість таких споруд у кожному населеному пункті, можна зробити висновок про пріоритетні заняття жителів грецьких сіл [1].

Більша кількість комор говорить про те, що серед місцевих жителів переважає заняття землеробством, а більша кількість повіток говорить про скотарський характер господарства в селі. Так, жителі північних волостей Маріупольського повіту орієнтувалися на землеробство і вирощували зернові культури, а у волостях, які були розташовані ближче до Маріуполя, займалися переважно тваринництвом, бо був добрий збут вирощеної продукції, що сприяло розвитку торгівлі.

Традиційна грецька садиба практично не зазнала змін до 1930-х рр., доки радянська влада не почала запроваджувати політику колективізації. З того часу зникла необхідність у клунях, де сім'я зберігала зерно, та місцях для його обробки. У селах з'явились колгоспні господарські приміщення. Наприклад, у с. Урзуф у приміщені церкви була влаштована колгоспна комора, де зберігалося зерно [2]. На той час це було розповсюдженим явищем не лише у грецьких селах. За декілька десятиліть у більшості садиб відбулися значні зміни, пов'язані зі зміною господарської діяльності.

На розбудову садиб у кожній грецькій родині впливали різні фактори. Найчастіше кількість гос-

[1] Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — С. 257, 272, 288.

[2] Зап. автором у 2005 р. від С.І. Кудокоцева (1918 р. н.) у с. Урзуф // Архів МДГУ. — Спр. 06 — 3. — Арк. 1178.

подарських будівель та їх оздоблення залежало від матеріального статку. Щоб з'ясувати, як змінювалися господарські споруди у грецьких садибах, ми звернулися до статистичних джерел. У 1926 р. у Мангуському районі нараховувалося 3 613 господарства, із яких 13 % господарств не мали ніякої худоби, але коні були у 20 % господарств, велика рогата худоба — у 41 %, вівці — у 33 %, свиней утримували у 6 % господарствах [1]. Ці дані свідчать, що більшість домогосподарств мали корівники та загони для овець.

У наш час садиба містить наступні частини: будинок (часто стара та нова будівля в одному дворі), двір, город — *бичанея* (рум. Урзуф, Ялта, В. Янісоль, В. Каракуба) *пчанея* (рум. Константинополь, Сартана), палісадник, садок — *бахча* (рум.), *бахче* (урум. Карань), *бахчи* (урум. Ласпа < тюрк. *bahçe* — садок), виноградник — *баг* (урум. Карань < тур. *bağ* — виноградник, *йїзїмїлк* (урум. Камар < тюрк. *üzümlük* — виноградник), *стафілея* (рум. < грец. *το σταφύλι* — виноград) та господарські споруди для птиці й худоби.

У процесі облаштування у Приазов'ї греки використовували для спорудження своїх будинків, у першу чергу, природний матеріал, який знаходився під руками будівельників. На початковому етапі в основу будівництва був покладений досвід попередніх поколінь, перенесений з Криму, але за час перебування греків на нових місцях зазнали змін будівельні матеріали та типи споруд. Якщо розглянути це явище в ретроспективі, то зазначимо, що типи будівель у грецьких поселеннях пройшли через певні стадії: землянки, плотово-мазанкові, глинобитні, саманні, лимпачові (сирцева цегла), кам'яні [2], дерев'яні, шлакоблочні та цегельні забудови. Природно, що велику роль відігравали природні географічні чинники, що відобразилося у техніці будівництва та матеріалі для споруд.

На початковому етапі свого перебування на території Азовської губернії греки використовували ті будівельні матеріали, які можна було отримувати без особливих зусиль — глину, крейду, вапно, каміння. Поблизу м. Маріуполя були великі родовища необхідного матеріалу: «Под самым городом со стороны Кальмиуса выламывается из горы известковый камень, из коего выжигаются известь, употребляемая гражданами на строение домов, заборов, груб, загонов и прочее. Глину копают из горы с морской стороны, песок же берут с поемных мест, лежащих от горы к берегу морскому» [3]. Коли греки-переселенці у 1780 р. прибули на узбережжя Азовського моря, то тут вже були будови з каменю, дерева, глини [4].

Губернатор В. Чертков у вересні 1780 р. зазначив, що переселенці будують хати «из плит на глине, кои по осмотру моему оказались совершенно прочными и в построении безубыточными, потому что весь берег реки Кальмиуса наполнен таким каменем» [5]. Це було пов'язане з тим, що греки, поселившись на берегах Азовського моря, використовували вже відому їм кримську техніку зведення житла з каменю, хоча історик Г. Тимошевський, який досліджував історію м. Маріуполя зазначив, що «вначале постройки, по бедности, по спешности..., были бедны, малы и непрочны» [6]. Описи м. Маріуполя, здійснені Г. Тітовим у 1848 р., дають нам уявлення про споруди того часу: «Несколько каменных домов, несколько правильных улиц, два ряда деревянных лавок... Дома в Мариуполе построены, большей частью, из земляного кирпича и дикого камня, который бесконечными пластами наполняет почву того времени» [7].

У описі А. Аттарінова, що відноситься до 1874 р. вказується на наявність двох видів будинків, які «построены частью из сырцового кирпича, а частью из дикого камня на каменных фундаментах» [8]. Більш точна інформація подана у відомості 1795 р., де зафіксовано, що у Маріуполі і розташованих поблизу селах нараховується 459 дворів: кам'яних будинків — 118, із земляної цегли — 121, дерев'яних — 213, плетених — 17 [9]. Як бачимо, на початковому етапі греки у Маріуполі будували дерев'яні будинки, хоча використовували для будівництва своїх осель і господарських споруд усі відомі їм будівельні матеріали. Це пов'язане з тим, що грецькі населені пункти, і м. Маріуполь зокрема, виникли внаслідок державної колонізації, тому переселенці забезпечу-

[1] Статистичний бюлетень Маріупольщини. — 1926—1927. — № 9 — 11. — С. 10.

[2] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославской края. — С. 16—18.

[3] «Под самым городом со стороны Кальмиуса выламываются из горы известковый камень, из коего выжигается известь, употребляемая гражданами на строение домов, заборов, груб, загонов и прочее. Глину копают из горы с морской стороны, песок же берут с поемных мест, лежащих от горы к берегу морскому». Див.: ДАДО. — Фонд мікрофільмів. — № 1377. Описание г. Мариуполя 1820 г.

[4] ІР НБУВ. — Ф. V. — Спр.704. — Арк. 5 зв. Описание городов и уездов бывшего Екатеринославского наместничества. Азовская губерния. 1780.

[5] РДАДА. — Ф.16. — Оп.1. — Спр. 588. — Ч. 6. — Арк. 265.

[6] *Тимошевский Г.И.* Основание г. Мариуполя и некоторые данные к его истории. — С.84.

[7] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — С.136.

[8] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 44.

[9] *Тимошевский Г.И.* Основание г.Мариуполя и некоторые данные к его истории. — С. 77.

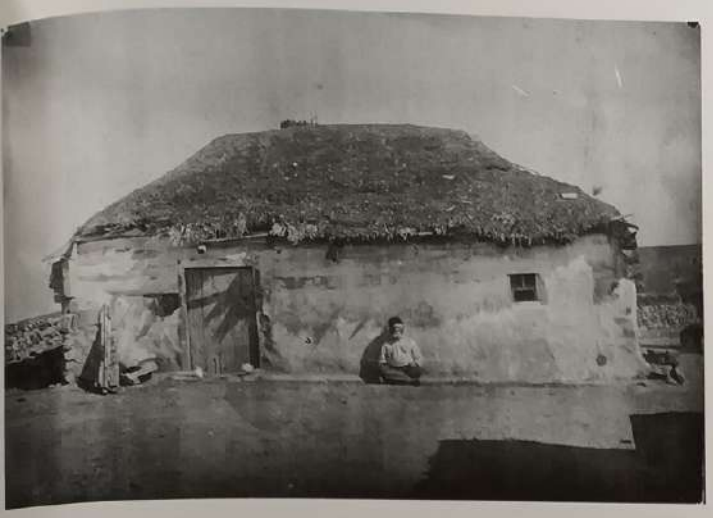

Хата часів переселення у с. Чердаклі. МКМ. Фонди. № 3788-Ф.

валися усім необхідним для облаштування [1], особливо будівельним деревом.

Стосовно сільських населених пунктів, то інформацію про використання основного будівельного матеріалу у перші роки перебування греків у Приазов'ї ми можемо знайти у відомостях Феодосія Макаревського, який описав перші церкви Катеринославської єпархії. У 1780 р. парафіяни с. Керменчик, С. Крим, Ласпа, Богатир влаштували маленькі плетені церкви з лози і хмизу. З каменю були побудовані церкви в селах Камар, Мангуш, Сартана, Стила, Чердаклі, Чермалик, Ялта, а земляні церкви з'явилися у с. Бешеве, В. Янісоль, М. Янісоль, Улакли. У селах Константинополь і Урзуф для будівництва використовувались дошки [2]. Ця статистика демонструє якою технікою будівництва володіли греки-переселенці у Криму, і які будівельні матеріали в Приазов'ї були для них найбільш зручними.

Із Криму греки завезли спосіб будівництва житла, який зазнав змін або зник на певному етапі приазовської історії греків. На нових місцях поселення греки використовували досвід, одержаний в Криму, з урахуванням нових умов. Наприкінці XVIII — поч. XIX ст. у грецьких селах було поширене найпростіше житло. Ю. Іванова наводить інформацію про печери та курені, які були побудовані у с. М. Янісоль та Каракуба у перші роки їх заснування [3]. Також будували землянки — криті поглиблення у землі, які були на той час найбільш поширеним житлом для населення південно-східної України [4]. Грецькі землянки — *патитку спит* (рум.), *кулїпє* (урум.

[1] *Дубровин Н.Ф.* Присоединение Крыма к России. — Т. 2. — С.Пб., 1885. — С. 319—320.

[2] *Макаревский Ф.* Материалы для историко — статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. — Дніпрпетровськ, 2000. — С. 1007—1010.

[3] Греки России и Украины. — С.163.

[4] *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде. — С. 94

Будинок, який, за переказами, споруджено ще під час заснування Маріуполя. Фото поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 959 – Н.

Двір, де був будинок митрополита Ігнатія у м. Маріуполь. Поч. XX ст. МКМ. Фонди.

Стара хата із часів переселення. Фото поч. XX ст. МКМ. Фонди. №2728-Ф.

Карань, Камар < тур. *kulübe* — хижина), *чаоаш* (урум. В. Янісоль) мало чим відрізнялися від аналогічного житла сусідів-українців. Нами зібрана інформація, яка дає уявлення про цей найбільш забутий тип грецького житла. Загалом слід зазначити,

що землянки в грецьких селах мають загальні риси: прямокутні в плані, стіни з дерену, хмизу, саману або вальків, які обмазувались глиною, дах був двоскатним та земляним, критий хмизом чи соломою. Були землянки як з поглибленням, так і наземні.

Із часу переселення греків до Приазов'я, більш як 180 років, залишалася жилою землянка у с. В. Янісоль. Вона є зразком типового раннього грецького житла: прямокутна у плані (7×5 м) із поглибленням до 80 см, стіни із хмизу обмазані глиною. Єдине невелике вікно знаходилось на протилежному причілку від дверей. Двоскатний дах був без стелі, спочатку він був критий очеретом, потім — дерев'яними дошками, а у кінці 1940-х рр. — хмизом, який обмазували глиною. До житла вели земляні сходинки. Внутрішні і зовнішні стіни землянки були побілені білою глиною [1].

У с. Ласпа землянки також були прямокутними, хати зглиблювались на 1—1,5 м в землю для економії будматеріалів і кращого збереження тепла взимку. Стіни таких будівель були з дерену, або плелися із лози і хмизу з подальшою обмазкою глиною ззовні і всередині. Одна з нечисленних фотографій такого житла (1957 р.) зберігається у родинному архіві жителя с. Ласпа — Ю. Барбара [2]. А у с. М. Янісоль під час польових досліджень в 1967 р. В. Наулком була зафіксована землянка — *хуматисспит* (рум. < грец. *το χώμα* — земля, *το σπίτι* — будинок), із заглибленням у землю на 70 см і 1,5 м — над землею [3]. Опис аналогічної землянки мешканця цього села Ф. Айнагоз було зроблено дослідницею із Інституту етнографії О. Будіною: «Землянка была длиной 12 м. Короткие стены землянки завершались в виде треугольников, на которых держалась невысокая двускатная крыша» [4].

Дослідниця з ДОКМ Л. Лиганова описала землянки 1929 та 1945 рр. у с. С. Керменчик. Одна була побудована просто на землі, без заглиблення, а друга — на фундаменті з каміння та черепиці [5]. Стіни й дах землянок зводили зазвичай за 3—4 дні. Схема будівництва мала декілька етапів: спочатку рили котлован, потім будували зазначеним способом стіни, причому зі східної й північної сторін стіни до-

Хата-землянка. Піч та жаровня у с. Стила. 1930 р. МКМ. № 1230-Н.

датково утеплювалися дереном. Дах утеплювався сіном, обкладався дереном і обмазувався глиною з піском. Після цього будували дверні прорізи й тамбури для вхідних дверей [6]. Цей вид житла був поширений до середини XIX ст., поки повсюдно не почали використовувати саман.

Перші грецькі поселенці будували також і турлучні житла, в яких дерев'яний каркас стін заповнювався глиняними вальками. У с. С. Керменчик перші поселенці будували плетені стіни, простір між дерев'яними стовпами заповнювали вальками, але до початку XX ст. таких будинків було вже мало і з дерену робили вальки лише для підсобних приміщень [7].

Найбільш швидким будівництвом було зведення плотового житла із хмизу та очерету — *чирпи* (урум. Карань). Наприклад, у с. В. Янісоль через три роки після переселення була збудована церква з плоту. Для стін використовували дерев'яні стовпи, які забивали через кожні 1,5 м, потім обплітали їх хмизом і обмазували розчином глини, піску й кінського гною [8].

У XIX ст. цей вид будівель був розповсюджений у населених пунктах, розташованих на річці Вовчій, де було достатньо очерету для заповнення каркаса, причому каркасне будівництво з використанням очерету було характерним і для сусідів-слов'ян. Мазанки такого типу були розповсюджені в південній смузі України, особливо у місцевостях, ближчих до Дніпра [9].

---

[1] Зап. автором у 1996 р. від М.О. Хорош (1929 р.н.) у с.В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 631.

[2] *Душка В.* Село над Кальмиусом: Очерки истории села Старая Ласпа. — С.49, 52.

[3] Зап. В.І. Наулком у 1967 р. від Ф. Айнагоз (1876 р. н.) у с. М. Янісоль // Особистий архів В.І. Наулка. Польовий зошит. — № 1. — 1967.

[4] *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде. — С.93.

[5] *Лыганова Л.А.* Поселение, планировка усадьбы, типология архитектурных особенностей и интерьр греческого жилища в Приазовье. — С. 72.

[6] Зап. автором у 1994 р. від М.О. Хорош (1929 р.н.) у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 226.

[7] Зап. В. Наулком у 1967 р. від І.С. Сизмас (1891 р. н.) у с. Керменчик // Особистий архів В.І. Наулка. Польовий зошит. — № 1. — 1967.

[8] Зап. автором у 1992 р. від М.О Хорош (1929 р. н.) у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 261.

[9] *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. — С.100.

Дослідник житла кримських татар Б. Куфтін[1] підкреслює етнокультурну взаємодію народів Криму і Кавказу, де схожі конструкції будівель також були поширеними, хоча є думки, що розвиток кавказького і кримського будинку відбувався самостійно через схожі економічні і природно-географічні умови[2]. На сьогодні ми маємо докладні описи типу будинку-плетінки, який був поширений по всьому Криму ще з монголо-татарських часів (XIII ст.)[3]. Надалі плетені конструкції будівель набули широкого розповсюдження завдяки географічному місцезнаходженню, тобто у залежності від наявності матеріалу для будівництва. Цей традиційний кримський тип споруд був використаний греками на нових місцях проживання як найбільш швидкий при будівництві житла та тимчасових церков у селах[4]. Але загалом ці конструкції не набули поширення у Приазов'ї.

Наявність чисельних місцевостей із родовищами каменю сприяла будівництву кам'яних споруд. Найчастіше із каменя зводили огорожі, будували сараї, рідше будинки, які були розповсюджені у селах Бешеве, В. Каракуба, Гнатівка, Карань, Ласпа. Поблизу від цих сіл знаходилися каменоломні, де добували і переробляли камінь. Так, наприклад, у балці *Пляти Таш* (урум. Бешеве) видобували плаский камінь, який використовувався для вулиць та господарських будівель. Фототека грецьких споруд із каменю, зібрана в музеях, а також під час наших польових досліджень, є свідченням широкого використання даного типу будівель у кінці XVIII — поч. XX ст. як серед урумів, так і серед румеїв[5].

Наприкінці XIX — поч. XIX ст. у багатьох грецьких населених пунктах був розповсюджений і тип кам'яних житлових споруд[6] із кладкою на вапняному розчині або глині. Часто ці споруди зводилися за допомогою системи *махас* (урум., рум. < тюрк. *makas* — ножиці). Будинки будували із дикого каменю, де крокви (стропила) зв'язувалися із стінами двома поперечними балками за відсутністю продовжньої балки. Цей метод, розповсюджений у Сасанідській Персії і на території Малої Азії, є одним з найдавніших, причому до Криму він був завезений малоазійськими греками у XIV ст.[7] У цьому випад-

Будинок у с. Мангуш. Кін. XIX ст. Фото автора. 2004 р.

Будинок у с. С. Крим. Кін. XIX ст. Фото автора. 2004 р.

Стара хата у с. С. Бешевому. 1930 р. МКМ. Фонди. № 960-Н.

[1] *Куфтин Б.А.* Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. — С.50; Южнобережные татары Крыма // Крым. — №1. — М., 1925. — С.22 — 24.

[2] *Берштам А.Н.* Жилише Крымского предгорья / По виданню: Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре./ Авт. — сост. *М.А. Араджиони, А.Г. Герцен.* — Симферополь, 2005. — С. 24.

[3] *Боданинский У.* Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. — Симферополь, 1930. — С.15—16.

[4] *Макаревский Ф.* Материалы для историко — статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. — С.1007—1010.

[5] МКМ. — Фонди. — № 959 — Н. Будинок, який, за переказами, споруджено під час заснування Маріуполя; — № 934 — Н. Стара хата в селі В. Каракуба. 1930 р.; — № 927 — Н. Б.Каракуба. Старинный греческий дом.1930 г.

[6] ІР НБУВ. — Ф.V. — Спр.706. — Арк.1 зв. Закруткин М.Д. Сведения о с. Урзуф Мариупольского уезда.

[7] *Боданинский У.* Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. — С. 16.

Грецька хати у с.Сартана.1928 р. МКМ. Фонди. 5006-Ф.

Будинок заможного грека у с. Сартана. 1920 рр. МКМ. Фонди. № 935-Н.

Стара хата у с. В. Каракуба. 1930 р. МКМ. Фонди. № 934-Н.

Стара хата у с. С. Бешеве. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 962-Н.

IRYNA PONOMARYOVA

Будинок середняка з с. Сартана. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 1214-Н.

Грецька хата. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №3443-Ф.

ку ми можемо зазначити, що грецька традиція будівництва кам'яних споруд була передана татарському населенню центрального, гірського, передгірного та Східного Криму. Це відрізняє грецький будинок від житла інших жителів Причорноморського реґіону, зокрема українців.

Греки-переселенці до середини XIX ст. будували житло без фундаменту, тому глиняні стіни починалися від самих підвалин будівлі [1]. Взагалі кам'яний фундамент набув розповсюдження переважно із другої половини XIX ст. Про це свідчить «Санитарное описание школ Мариупольского уезда», де зроблено опис шкіл, побудованих у 1870—1880-ті рр. у грецьких населених пунктах. В описі підкреслюється, що всі грецькі шкільні споруди побудовані «из жженого кирпича на каменном фундаменте» [2].

[1] Зап. автором у 1990 р. від М.Д. Хорош (1905 р.н.) у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 32.

[2] Санитарное описание школ Мариупольского уезда. — Екатеринослав, 1904. — С.102, 110, 138, 142, 145, 161, 164, 168, 187, 190, 220, 230, 234.

Старовинна грецька будівля у с. В. Каракуба. Фото С. Чермалик. 1930 р. МКМ. Фонди. № 927-Н.

Грецька хата. Кін. XIX ст. МКМ. Фонди. №3543-Ф.

Дерев'яне житло (урум. *чатма* — з'єднаний, каркас < тюрк. *çatma* — дерев'яний каркас) у другій половині XIX ст. будувалося у декількох волостях: Старо-Керменчицька (8 %), Великоянісольська (14,8 %), Богатирська (34,2 %) [1]. Жителі цих волостей є вихідцями з Бахчисарайського району, де житла із дерева були поширеними. Як зазначав Б. Куфтін, у Бахчисараї будівельниками таких споруд найчастіше були греки: «По примеру и при помощи греческих мастеров строило дома и прочее татарское население» [2]. Можна сказати, що в цьому випадку свою етнічну традицію греки передали татарському населенню, яке, у свою чергу, дерев'яне житло *catma ev* визначає найбільш давнім [3]. Звичайно, не останнім чинником будівництва зрубових будинків є наявність дубових лісів у вищезгаданих волостях.

Але мешканці с. М. Янісоль не будували житло із дерева взагалі, лише згадують про два таких будинки [4]. Можливо, це пов'язане із тим, що у малоянісольських греків с. М. Янісоль ще за кримських часів не було традиції будування дерев'яного житла.

Традиційні кримські кам'яні і плотові споруди [5] у Приазов'ї було замінено на саманні хати. Довгий час найбільш популярним матеріалом для будівництва житла був *саман* (рум., урум. < тюрк. *saman* — солома), *т'єрпіч* (урум. Карань), *кєрпіч* (урум. Камар < тюрк. *kerpiç* — цегла) — висушена на повітрі, але необпалена цегла з ґрунту чи глини *топрах* (урум. Бешеве < тур. *toprak* — ґрунт), *чамур* (урум. Богатир, Карань, С. Крим), *жамур* (урум. Карань < тур. *çamur* — грязь), *хома* (рум.), *пілос* (рум. В. Каракуба < грец. *πηλός* — будівельна глина) з домішкою різаної соломи або інших волокнистих матеріалів. Греки, як відомо, надавали перевагу скотарству. Можливо, саме з цієї причини при виготовленні саману замість соломи нерідко замішувалася вовна [6]. Саман робили з глини, яку замішували — *чамурлух ач* (урум. Камар) із соломою, нарізали та розкладали для сушіння у спеціально відведених місцях — *т'єрпічлік* (урум.). Термін *саман* поширений серед греків-еллінофонів [7].

Для вивчення питання про будівництво житла греками-переселенцями у перші роки їхнього перебування у Приазов'ї відіграє значну роль рапорт генерал-губернатора В. Черткова, у якому він наголосив на престижності будинків з каменю й глини, які переселенці будували відповідно до їхніх традиційних звичаїв, а землянки ж використовувались лише як тимчасове житло [8].

У статистичній літературі другої половини XIX ст. при обстеженні житла греків Маріупольського повіту [9] використовується термін «земляна цегла», що є різновидом саману: чорна цеглина — саман із дерену, мулу або з гною — *джатма* (урум. Керменчик) і жовта цеглина — саман з глини. Усі види «земляної цеглини» робили з додаванням соломи або полови — *палав* (урум. Камар), *пулов* (рум. М. Янісоль). У наш час чорний саман зустрічається на руїнах будинків дуже рідко. У с. Гранітне (Карань) і сьогодні знаходиться напівзруйнований будинок, зведений у середині XIX ст. де ми мали можливість зафіксувати чорний саман із дерену (0,4×0,25×0,25 м). Чорна цегла практично не зруйнована, не дивлячись на

[1] Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — С. 257, 272, 288.

[2] Б.А. Куфтін зазначав, що до м. Бахчисараю «не могли не проникнуть местные строительные навыки туземного населения, которое в лице, например, греков, давало и главный контингент всего ремесленного класса древнего Бахчисарая». Див.: *Куфтин Б.А.* Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. — С. 8.

[3] *Берштам А.Н.* Жилище Крымского предгорья. — С. 33.

[4] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк.

[5] *Берштам А.Н.* Жилище Крымского предгорья. — С. 32

[6] *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — С. 166.

[7] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 921.

[8] РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр.588. — Ч.8. — Арк.108.

[9] Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — С.257, 273.

Кам'яна житлова споруда у с. Каракуба, кін.XIX ст. Фото О. Рибалка. 2004.

Стара хата. С. Стила. 1930 р. МКМ. Фонди. Н.В.2797-сов.

Грецький будинок, с. М. Янісоль.Фото 1929 р. МКМ. Фонди. №4966-Ф.

Грецька хата. С. В. Каракуба. 1930 р. МКМ. Фонди. Н.В.2795-сов.

Грецька хата. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №4968-Ф.

Хата середняка у с. Ялта.1928 р. МКМ. Фонди. №3439-Ф.

IRYNA PONOMARYOV

те, що декілька років лежить під відкритим небом. У її розломах видно дрібну солому і пісок, важить кожна з них біля п'яти кілограмів. Складалась стіна з чорного саману за допомогою червоної глини [1]. У прибережному селі Урзуф чорна саманова цегла довгий час робилася із морського мулу — *піло* (рум.) із додавання соломи або полови (дрібна солома). З 1920-х рр. замість мулу почали використовувати земляну цеглу із в'язкої жовтої глини [2]. У Мангуші цеглу — *тула* (урум. < грец. *η τούβλα*) робили із розчину глини, піску й просяної соломи [3].

Така ж технологія виготовлення саману була розповсюджена в Криму, де було достатньо глини, піску

[1] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 2128 — 2134.

[2] Зап. автором у 2005 р. від С.І. Кудокоцева (1918 р.н.) у с. Урзуф // Там само. — Арк. 1187.

[3] Там само — Арк. 542.

та води[1]. Греки-переселенці протягом більше ста років перебування у Приазов'ї не змінювали кримську технологію, але пристосування для нарізки саману запозичили у сусіднього українського населення, яке також будувало мазанки із саману[2].

Під час наших етнографічних досліджень ми переконалися, що у грецьких селах частіше зустрічалися кам'яні й глинобитні будинки[3], дерев'яні й турлучні ж споруди не прижилися. У перші роки переселення царська влада, заохочуючи грецьку колонізацію, забезпечувала греків деревом, але у подальшому це було економічно невигідно.

Стіни *гунея* (рум.), *дувар* (урум. < грец. *το ντουβάρι*, тур. *duvar*[4] — стіна) каркасних, дерев'яних, кам'яних і саманних будинків обмазувалися землею чи глиною — *топрахла* (урум. Камар). Найчастіше це була суміш, основу якої складала глина — *чамур* (урум. Бешеве, Карань), *балчих* (урум. < тюрк. *balçık* — глина), *пилос* (рум.) та пісок, який видобували у кар'єрах. Наприклад, мешканці с. В. Янісоль брали цей будівельний матеріал за селом — у місцевості *Хумчурурья*.

Як свідчать джерела, у 1780—1781 рр. для греків-переселенців державним коштом було побудовано 50 кам'яних та 18 дерев'яних будинків, і 2006 мазанок[5], тому можна сказати, що глина на той час була основним будівельним матеріалом. При будівництві житла використовувалась різна глина: червона — *хизил балчих* (урум. < тюрк. *kızıl balçık* — червона, руда глина), біла звичайна — *ах топрах* (урум. Керменчик < тюрк. *ak toprak* — біла земля), *чапохма* (рум.), *хара балчих* (урум.), жовта-вогнетривка — *сари балчих* (урум.< тюрк. *sarı balçık* — жовта глина). Червона глина використовувалася у багатьох тюркських народів, головним чином, для зведення хлібної печі, а жовта — для оздоблення стін, бо вона не пропускає води. Після чого стіни оброблялися піском і потім їх білили білою глиною або вапном[6] — *т'іреч* (урум.Мангуш), *тереч; кіреч* (рум., урум. < тур. *kireç* — вапно), яке видобувалося в печерах або

Грецький будинок. Фото1929 р. МКМ. Фонди. №4964-Ф.

привозилося з Маріупольських заводів. У 1850 р. у місті Маріуполь було два таких заводи[7].

Внутрішні стіни будинків обов'язково штукатурилися усередині глиною і піском, а із 1960-х рр. — цементом і вапном. Після обмазування стін — *топрахла* (урум. Камар) — їх білили білою глиною. Більше 150 років з часу переселення підлога — *тöшеклік* (урум. Бешеве, Мангуш), *тöшеме* (урум. Карань < тюрк. *döşeme* — підлога), *ев тüбü* (урум. Улаклі), *єнус* (рум.) грецького будинку була земляною — *пат* (рум. В. Янісоль), *пату* (рум. Сартана < грец. *πατώ* — ступати), що відрізняло їх від хат сусідніх народів. Ще до 1930-х рр. у грецьких селах повсюдно підлогу мазали глиною — *бухлаіз* (рум. В. Янісоль), *бухлизу* (рум. Константинополь), *ялайз* (рум. Ялта), *аяліз* (рум. М. Янісоль). Часто підлоги підводилися розчином із червоної глини. На 15—20 см від підлоги формувалася червона смужка — облямівка *зенджеф* (урум.). Останні п'ятдесят років у грецьких будинках стали робити підлогу з дошок[8].

У процесі облаштування у Приазов'ї греки пристосовували для будівництва, у першу чергу, природний матеріал, який знаходився під рукою будівельника. На початковому етапі в основу будівництва був покладений досвід попередніх поколінь, перенесений з Криму і збережений на нових місцях протягом ста років. На підставі «Статистико-экономической таблицы», яка була складена у 1885—1886 рр. у Маріупольському повіті[9], можна зробити висновок, що в той час основою для будівництва житла були земляна цегла, камінь і дерево, причому в кожній волості надавались переваги певним будівельним матеріалам. У Бешівській волості (с. С. Бешеве, В. Каракуба)

[1] *Берштам А.Н.* Жилище Крымского предгорья. — С.30.

[2] Зап. автором у 1996 р. від М.Д. Хорош (1905 р. н.) у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 77.

[3] Там само. — Арк. 52.

[4] Термін *duvar* з'явився у турецькій мові лише на поч. XIV ст. Див.: *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 3. — S.9.

[5] РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Ч. 8. — Арк. 108 зв.

[6] Вапно для господарських потреб добувалося в печері з гірським вапняком, яка знаходилася у 4 верстах від с. Каракуба. Див.: Географическо — статистический словар Российской империи. — Т.II. — С.Пб., 1863. — С. 497.

[7] Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. XI. — Ч. 4. С.Пб., 1850. — С. 163.

[8] Архів МДГУ. — 1. — Спр.06 — 3. — Арк. 342.

[9] Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — С. 257—288.

налічувалася найбільша кількість житлових споруд із земляної цегли — 979, з каменю — 4, і не було жодних споруд із дерева. У Богатирській волості (с. Богатир, Константинополь, Улакли), навпаки, житлові будинки були переважно дерев'яними — 290, тоді як саманних будинків було — 191, а кам'яних — 11. У Великоянісольській волості (с. В. Янісоль, Камар) в с. Камар з 465 будинків, 120 — були з дерева, тобто четверта частина житлових споруд. У Гнатівській волості, у с. Стила були будинки тільки із земляної цегли. Споруд із інших будівельних матеріалів тут взагалі не виявлено. У селі Н. Керменчик Ґрунауської волості зі 128 житлових будинків було зафіксовано 35 будинків із каменю, 91 будинок — із саману і 2 — із дерева [1]. Мешканці Каранської волості (с. Карань, Н. Карань, Ласпа) мали із саману 1 099 будинків і 68 — з каменю, а дерев'яних споруд не було. Така ж тенденція спостерігалася і у Малоянісольській волості (с. М. Янісоль, Анадолія, Чердаклі), де не зафіксовано дерев'яних хат, мінімальна кількість кам'яних — 13, але будівель із земляної цегли налічується 1 251. Дещо інша ситуація у Мангуській волості (с. Мангуш, С. Крим). У с. Мангуш кам'яні житла складали третю частину з усіх будинків (261 будинок з 839 споруд), дерев'яних споруд зовсім мало — 6. У с. Старий Крим повністю були відсутні дерев'яні будинки, а кам'яних споруд було тільки 5. Будівлі Сартанської волості (с. Сартана, Чермалик, Митрополитське) також не відрізнялися різноманітністю будівельних матеріалів. Житлових споруд у вказаних селах налічувалося 1 527, з яких тільки одна була з каменю, а інші — із земляної цегли [2]. Села С. Керменчик і Н. Каракуба (Гончариха) входили до складу Старокерменчицької волості, де були наявні житлові споруди з саману (717), дерева (74) і каменю (65). У Ялтинській волості (с. Ялта, Урзуф) згідно статистичних даних, у Ялті налічувалося 20 % кам'яних будов (129 з 662), а у с. Урзуф — 33 % (99 із 297 будинків). У результаті досліджень маємо статистичні дані, що загалом у грецьких населених пунктах житлових споруд із земляної цегли налічувалося 10 086, із каменю — 757, із дерева — 562 [3].

[1] Там само. — С. 257.

[2] Там само. — С. 273.

[3] Там само. — С. 289.

Таблиця. Співвідношення споруд із дерева, каменя, земляної цегли у грецьких селах у 1885—1886 рр. [4]

Волості	Доля житлових споруд, %		
	із каменя	із дерева	із земляної цеглини
Ялтинська	23,8	0,1	76,1
Старо-Керменчикська	7,6	8,0	83,8
Сартанська	0,1	—	99,9
Мангуська	24,5	0,6	74,9
Мало-Янісольська	0,9	—	99,1
Каранська	6,4	—	93,6
Гнатівська	1,0	—	99,0
Велико-Янісольська	4,8	14,8	80,5
Богатирська	2,1	34,2	63,7
Бешевська	2,1	—	99,6

Як свідчать наші дослідження, найбільш розповсюдженим будівельним матеріалом у грецьких селах другої половини XIX ст. була земляна цегла. Ми простежимо зміни в будівництві у с. В. Янісоль на прикладі спорудження сільської церкви. Як було вказано вище, у 1779 р. перша церква в селі була споруджена у землянці, у 1781 р. її побудували з плоту [5], наступну — із саману, а у 1881р. — з цегли. Церква була зруйнована у 1933 р [6].

Традиція використання різних будівельних технологій була характерною і для грецьких будівель загалом. У перші роки переселенці будували землянки та саманні хати. Природний камінь використовували частіше для сараїв і огорож, ніж для житла. До середини XIX ст. змінилася техніка будівництва: повсюдно стіни до вікон зводили із каменю, а решту будівлі — із саману. З другої половини XIX ст. у грецьких селах відбувається помітне соціальне розшарування. Більш заможні греки почали облицьовувати цеглою саманні стіни зовні або ж зводити будинки з випаленої цегли. З середини XIX ст. у Приазов'ї будуються заводи, які виробляли цеглу. Так у м. Маріуполі у 1850 р. було вже чотири таких заводи [7]. А на поч. XX ст. заможні греки за-

[4] Складена за: Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — Екатеринослав, 1887. — С. 257—289.

[5] ГААРК. — Ф.535 (Поповы). — Оп. 1. — Спр. 2557. — Арк. 10. План строения греческой слободы Большой Енисалы на 116 дворов; муж. п. 190; жен. п. 161.

[6] Зап. автором у 1996 р. від М.О. Хорош (1929 р.н.) у с.В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 338.

[7] Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. XI. — Ч. 4. Санктпетербург, 1850. — С. 163.

здалегідь замовляли для своїх будинків цеглу, бо на неї був великий попит. Цегла високої якості на той час вироблялась у м. Маріуполі на цегляних заводах І. Горенштайна та Д. Хараджаєва [1].

За радянських післявоєнних часів широкого використання набуло житло, побудоване зі шлакобетону, а в наш час жителі сіл надають перевагу житлам із цегли [2]. Наведемо дані по житлу із господарських книг с. Мангуш (1947—1966 рр.). При дослідженні цих джерел ми з'ясували, що 48 % грецьких родин у селі проживали у будівлях, які були зведені до 1918 р. Більшість нових хат за радянських часів побудували росіяни та українці [3]. Ця ситуація пов'язана не з матеріальним становищем, а з тим, що грецькі будівлі були у доброму стані і передавалися у спадщину. Діти залишалися жити у батьківських оселях, тим самим зберігаючи сімейні та етнічні традиції. [4].

Довгий час у грецьких будинках стелі — *тавань* (рум. Урзуф, Ялта < грец. *το ταβάνι* — стеля), *таван* (урум., рум. < тюрк. *tavan* — стеля), *арафі* (рум. В. Каракуба) були одним із елементів, яки відрізняли житло греків від будинків інших етносів. Традиційно стелі у грецьких будинках робилися з дошок. У XIX — на поч. XX ст. для стель вибирали кращий ліс. Тому селяни купували ліс на спеціальних складах, які переважно знаходились на вузлових станціях (Оленівка, Карань) або у м. Маріуполі [5].

До нашого часу існує декілька способів встановлення стелі — на балках, підшивної та обштукатуреної. Нами зафіксовані наступні етапи технології встановлення стелі: перший етап — дошки клали поряд одна з одною, на другому — перекривали один ряд дошок іншим; третій, найбільш поширений спосіб — дошки настилали над квадратними балками. Люді на балках фіксувалися дати найбільш важливих сімейних подій [6]. До недавнього часу стеля не фарбувалася. У 1960—1970 рр. дерев'яні стелі почали фарбувати у світлий колір. Ці особливості ми зафіксували у с. Ласпа, де будинки із дерев'яною стелею збереглися із кін. XIX ст. і до нашого часу [7].

За інформацією, наданою нам у с. В. Янісоль, стелю робили зі струганих дошок, а потім обмазували її глиною. Така стеля відзначалася міцністю й добре зберігала тепло [8]. Вона робилася за традиційною грецькою технологією, при якій укладалися балки — *т'єріш* (урум. Мангуш) *т'ірєш* (урум. В. Янісоль, Керменчик), *чіріш*, *тартих*, *архалих* (рум. В. Каракуба, Сартана; урум. Бешеве), *кіріш* (рум. Урзуф, Ялта), *кірши* (рум. В. Янісоль), *крші* (рум. Сартана < тур. *kırış* — балка), до центральної балки — *омурга* (урум. Карань, Керменчик *omurga* — хребет) та вгорі приєднувалися крокви. На відстані 120—150 см одна від одної на них закріплювали дошки. Якщо ж дерева було недостатньо, то балки укладали на відстані через дошку. Між дошками залишали проміжки 20—25 см, потім їх застилали очеретом і підмазували глиною. Стелю білили, а зверху на дошки вкладали шар сирого глиняного розчину (до 20 см). У наш час дошки підшивають до стельових балок, а потім штукатурять [9].

Форма дахів — *дам* (урум. < тур. *dam* — дах), *ёртй* (урум.Карань, Мангуш), *тепє* (урум. Бешеве, Багатир, Карань < тюрк. *tepe* — пагоб, вершина), *табан* (рум.) у різних селищах була як дво-, так і чотирисхилою [10]. У кожному селі були свої традиційні форми. Наприклад, у с. М. Янісоль більш популярними були двосхилі дахи, а у с. В. Янісоль, Керменчик — чотирисхилі [11]. Вкривалися дахи соломою, очеретом — *хамуш* (урум.), черепицею [12], рідше бляхою [13] та дерев'яними дошками [14]. Все це пов'язане з природними умовами. Наприклад, у с. В. Янісоль у центрі населеного пункту знаходиться невелике болото — *Арим* (урум. В. Янісоль), де мешканці села брали очерет для накривання даху [15].

Опрацьовані нами статистичні матеріали за 1885—1886 рр. дають нам можливість з'ясувати, що у цей час у всіх грецьких селах основним матеріалом для покриття даху була солома, за винятком с. Ялта,

---

[1] Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. — Екатеринослав, 1914. — С. 135.

[2] Зап. автором у 2002 р. від М. Хорош у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 556.

[3] АМСР. — Ф. 1, 39 — Погосподарські книги за 1947—1966 рр.

[4] Зап. автором у 2004 р. від Г.І. Гуртіна (1926 р.н) у с. Мангуш // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 38.

[5] Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. — С.142.

[6] Зап. автором у 2002 р. від А.Н. Негрей (1905 р.н) у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 779.

[7] Будинок Ф.Болі (1890р.) Див.: Там само. — Арк. 165.

[8] Зап. автором у 1996 р. від М.О Хорош (1929 р.н.) у с.В. Янісоль // Там само. — Арк. 667.

[9] Зап. автором у 2003 р. від С. І. Кудокоцева у с. Урзуф // Там само. — Арк. 980.

[10] *Будина О.Р.* Жилище болгар, греков, албанцев в Приазовье // Материальная культура компактних этнических групп на Украине. Жилище. — С. 99.

[11] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) у с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 486.

[12] *Анторинова А.* Домашний быт мариупольских греков. — С.44.

[13] Родовище залізняку знаходилося недалеко від с.Каракуба вгору по р. Кальміус. Див.: Географическо — статистический словарь Российской империи. — Т.II. — Санктпетербург, 1863. — С.497.

[14] Зап. автором у 2004 р. від Д.В. Фомичової (1929р.н.). у с. Гранітне // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 24.

[15] Зап. автором у 1996 р. від М.О. Хорош (1929 р. н.) у с. В. Янісоль // Там само. — Арк. 112.

де більшість дахів були вкриті черепицею [1]. Але, як свідчать джерела, мали місце і дерев'яні дахи — *евтелеси* (урум.) [2].

Існувала унікальна технологія покриття чотирискатного даху соломою або очеретом. Дах утримувався на центральній головній балці — *архалих* (рум., урум. Бешеве), *омурга* (урум. Карань), *кириш* (рум. Ялта, Урзуф), *крші* (рум. Сартана), до якої приєднувалися крокви — *макас* (урум. < тур. *makas* — зчіплення, підпора), що стягувалися жердинами, до яких в'язалися снопи соломи або очерету — *кельте* (урум. В. Янісоль, Керменчик), *д'имат* (рум.). Перший ряд снопів укладали основою вниз, а колосками догори — робився дах. До жердин снопи (діаметр до 25 см) прив'язувалися скрученим джгутом соломи. Наступні ряди укладалися колоссям донизу, але заздалегідь змочувалися рідкою глиною, для того, щоб снопи не спресовувалися, не зносилися вітром і не пропускали води [3]. Така технологія покриття дахів на сьогодні забута, але у с. Карань до 1950-х рр. хати накривалися соломою саме в такий спосіб [4].

Для покриття даху соломою методом «в натруску», поверх соломи намазувалася червона глина, яка виконувала захисну функцію [5]. Іноді замість соломи або очерету для покриття житла використовувалася ще і ковила [6]. Технологію настилати дах соломою греки перейняли в українців, оскільки у Криму греки для цього часто використовували очерет [7]. Стріха із житньої соломи слугувала у 30-ті роки XX ст. [8] Досліджуючи польові матеріали, зібрані у 1961—1971 рр., О. Будіна дійшла висновку, що чотирисхилий дах у греків є результатом етноконтактів із українцями, бо для спорудження даху запрошувались українські майстри.

З кінця XIX ст. у будинках найзаможніших греків солому й очерет замінюють черепицею — *т'єраміт* (урум. Камар, Улакли), *т'іраміт, тирамідъ* (рум. < грец. *κεραμίδι*, турец. *kiremit* — черепиця). Черепиця була декількох видів: опукла — *татарка* і пласка — марсельська [9] й минаївська. Найбільшого поширення набула черепиця *татарка* [10]. Заводи, які виготовляли черепицю, розміщувались як у селах, так і у Маріуполі. Наприклад, у 1850 р. в місті нараховувалося чотири заводи з виготовлення черепиці [11]. На початку XX ст. для покриття дахів почали використовувати толь, який виробляли на фабриках у Маріуполі [12]. До нашого часу збереглись дахи з черепичним покриттям на старих будинках, а нові забудови здебільшого покривають бляхою або шифером [13].

Дерево використовувалося для виготовлення віконних луток — *пенжере чати* (урум. Багатир, Улакли < тюрк. *pencere* — вікно). У кожному селі був свій майстер — *пєнжєрєжі* (урум. < тюрк. *pencereci* — майстер із віконних рам), який виконував і функції скляра. Особливу увагу забудовники приділяли внутрішнім віконницям — *пенжери* (урум. Бешеве, Керменчик, Камар), *хапахья* (рум.). До початку XX ст. віконні рами — *іра* (рум. Урзуф,Ялта), *яра* (рум. В. Янісоль) були одностулкові. Двостулкові ставні — *хапах* (рум. Сартана), *хапах'я* (рум. В. Янісоль) встановлювали традиційно усередині житла. Із 1920-х рр. ставні почали ставити ззовні [14]. Зовнішні хатні двері — *аксупорта* (рум. В. Янісоль, В. Каракуба < грец. *η εξώπορτα* — зовнішні двері), *капу* (урум. Богатир, Карань, Керменчик < тюрк. *kapı* — зовнішні двері) були одностулкові, внутрішні — часто двостулковими.

У будинках XIX ст. у сінях був виступ даху біля входу над нішею — *кощень* (урум.), де карниз даху, стріха — *чатах, сачах* (урум. Камар < тюрк. *çatı* — стріха) використовували для веранд. У багатьох селах існували будинки із терасами — *халдирма* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі < тур. *kaldırmak* — піднімати), *хадрама* (рум. Сартана), *шилеват* (урум.). Найбільш давніми житлами були оселі із вбудованими галереями. Зовнішні галереї кріпилися на чотирьох стовпах «вроде колон с дверцами» [15] й були продовженням довгого даху, з фасадної частини

---

[1] Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — С. 257, 272, 288.

[2] МКМ. — Фонди. — № 3543 — Ф. Грецька хата.

[3] Зап. автором у 2001 р. від Д.Ф. Сарбаш (1926 р. н.) у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 755.

[4] Зап. автором у 1998 р. від А.К. Хараш (1910 р.н.) у с. Улакли // Там само. — Арк. 342.

[5] Зап. В.І. Наулком у 1967 р. від Ф. Айнагоз (1876 р.н.) у с.М. Янісоль // Особистий архів В.І. Наулка.

[6] Будинок Айнагоза Ф.Ю. (1876 г.) у с. М. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 43.

[7] *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — С.165.

[8] *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде. — С.107.

[9] Марсельську черепицю виготовляв цегляно-черепичний завод с. Стародубівка. Див.: МКМ. — Фонди. — №1360-Н. Вимішування глини; — №1361-Н. Виробництво марсельної черепиці; — №1362-Н. Дроблення глини.

[10] ДОКМ — Фонди. — №468 — 471-КС. Черепица — татарка (с. Константинополь, нач. XX в.) ; — № 398 — 408 КС (с. Мангуш, завод Т.И. Алагозова, завод М. Никулина, с. Сторокерменчик, завод Михайлова и Челпанбаева, нач. XX в.).

[11] Военно-статистическое обозрение Российской империи. — С. 163.

[12] Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. — С.135.

[13] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 1143.

[14] МКМ. — Фонди. — № 1382-Н. Орнаментовка вікна грецької хати у с. Стила. —1930 р.

[15] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 44.

Традиційна грецька хата з галереєю, 1913 р., с. Волноваха. РЕМ. Фототека. Кол. 3282. № 6.

будинку[1]. Для піднесення над рівнем землі підлога галереї укладалася диким каменем і засипалася землею. А з початку XX ст. зверху підлоги настилали дошками. Функції галереї були вельми різноманітні: від господарських до естетичних.

У с. Урзуф на поч. XX ст. повсюдно були будинки із галереями[2], але під час наших польових досліджень не було зафіксовано будинків із такими деталями. На сучасному етапі відбулася трансформація галереї у закриті веранди, які є елементом житла будь-якого населеного пункту Донецького реґіону. Але слід зазначити, що в деяких селах житло із галереями не було характерним загалом, наприклад, у с. В. Янісоль[3].

Ми маємо фото грецького двоповерхового будинку із галереями на кожному поверсі[4], що є аналогом кримських будинків, які описав Б. Куфтін[5]. Будинки з галереями були широко розповсюджені у Західній Анатолії (Мала Азія), де аналогічна галерея відома із давніх часів, і її походження має античне коріння[6]. Унаслідок етноконтактів цей елемент житла має досить широкий ареал розповсюдження — у Греції, Албанії, Болгарії, Бессарабії[7]. З нашої точки зору, галерея була запозичена від греків тюркськими народами, у тому числі і татарами в Криму[8]. Легенькі галерейки вздовж передньої або бічної стіни хати були також розповсюджені у житлах українців Південної України[9].

Грецький будинок — *й* (урум. Бешеве), *йй* (урум. Бешеве, Керменчик), *ев* (урум. Карань < тур. *ev* — будинок), *ханє* (урум. Бешеве, Богатир, В. Янісоль, Ласпа < перськ. *hane* — приміщення[10]) *спит* (рум. < грец. *то спіті* — будинок), будувався відповідно до давніх традицій народного календаря. У першу чергу, визначалося місце для будівництва. Найбільш досвідчений у цьому місцевий житель села за допомогою металевої, дубової або акацієвої тростини з'ясовував стан ґрунту: «Якщо при ударі об землю дзвенить — це надійне місце, якщо звуки глухі, місце для фундаменту хати несприятливе». При виборі пори року перевага надавалася весні, коли дме сухий східний вітер. Забудовники звертали увагу на положення місяця, за яким визначали сиру і суху погоду: «*Ай догганда ай боса сирт сне — чабан бурун сне*» (урум. «Якщо новий місяць на спині, то чабан на носі».) Це означало, що буде сиро або піде дощ[11].

Враховувався місячний календар. Починали будівництво або на місяць, що зростає, або на повний місяць, частіше у суботу-неділю, коли родичі і сусіди мали можливість допомогти. Будівництво ніколи не починалося у понеділок[12]. Будували практично усією родиною — *соі* (урум.), *сой* (рум. < грец. *то σόι* — родина, < тюрк. *soy* — рід, родина) разом із сусідами, і така взаємодопомога — *талаха, йардим* (урум. < тур. *yardım* — допомога), *еканагам файда* (рум. < тюрк. *fayda* — користь.) була завжди безкорисливою. Про взаємодопомогу під час будівництва хати детальніше описано Ю. Івановою[13].

Вважаємо за потрібне звернути увагу на будівельні обрядові дії. Під час закладки житла забудовники обов'язково кидали під основу фундаменту — *йймун темєлі* (урум. Бешеве < тюрк. *temel* — основа, фундамент) срібло — *кімйш* (урум. Богатир, Карань < тур. *gümüş* — срібло), особливо по кутах, що є про-

[1] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3282. — № 4. Хата заможного селянина у с. Ст. Крим. 1914 р.; там само — № 5. Хата заможного селянина у с. В. Каракуба. 1914 р.; там само. — №6,7; МКМ. — Фонди. — № 4964-ф. Грецький будинок. 1929 р.; там само — № 4966-ф. Грецький будинок у с. М. Янісоль. 1929 р.; Там само. — № 2797-ф. Стара хата у с. Стила. 1930 р.; там само. — № 2795 — сов. Зовнішній вид грецької хати у с. В Каракуба. —1930; Там само. — № 961-Н. Стара хата у с. В. Каракуба. 1932 р.; Там само. — № 962 — Н. Стара хата у с. С. Бешеве. —1930.

[2] Зап. автором у 2005 р. від С.І. Кудокоцева (1918 р.н.) у с. Урзуф // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк.1139.

[3] Зап. автором у 1993 р. від М.Д. Хорош (1905 р. н.) у с. В. Янісоль // Там само. — Арк. 32, 49.

[4] МКМ. — Фонди. — № 4964 — Ф. Грецька хата. 1929 р.

[5] Бахчисарай. Старинный 2-х этажный татарский дом. Див.: *Куфтин Б.А.* Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. — Таблица. XI.

[6] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt III. — S.43 — 45.

[7] *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде.

[8] *Бонч-Осмоловский Г.А.* Крымские татары: Этнографический очерк / По виданню : Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — С.82.

[9] *Вовк. Х.* Студії з української етнографії та антропології. — С.104.

[10] *Devellioğlu F.*Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. — Cilt 18. — Ankara, 2005. — S.324.

[11] Зап. автором у 2004 р. від С.І. Кудокоцева (1918 р.н.) у с. Урзуф // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1097.

[12] Зап. автором у 2005 р. від С.І. Кудокоцева (1918 р.н.) у с. Урзуф // Там само. — Арк. 1134.

[13] Греки России и Украины. — С. 166.

явом язичництва. Водночас фундамент освячувався священиком за християнською традицією. Після завершення будівництва у будинок впускали кішку і заносили обрядовий хліб — *кафаро* (рум. Урзуф < грец. *καθαρός* — чистий), що символізувало благополуччя та духовну чистоту [1]. Але найважливішим обрядом як у румеїв, так і в урумів було освячення нової хати — *йани уйге айазма йаса* (урум. Бешеве < тюрк. *ayazma-аязма* — священне місце із джерелом). Походження урумського терміну *айазма йаса* пов'язане із назвою священного джерела у анатолійських греків [2], що свідчить про етнокультурні зв'язки греків Приазов'я із населенням Малої Азії.

Планування житла греків Приазов'я трансформувалося у часі — від однокамерних до сучасних багатокамерних житлових споруд. Найпростіше житло греків у Приазов'ї було двокамерним: сіни та житлова кімната. Сінешні двері — *айат хапу* (урум. Камар, Ласпа, Улаклі) вели до теплих сіней — *айат* (урум. Улакли), *аят* (рум. Сартана, Чердаклі < кр.-тат. *аят* — сіни), *наят* (урум. В. Янісоль), які опалювалися вогнищем. Більше 100 років у с. В. Янісоль, до 1964 р. зберігався будинок Харлампа Мегейбея, який був типовим грецьким житлом, де сіни і опалювальна система посідали центральне місце. Сіни у цьому випадку були передпокоєм, кухнею і приміщенням для зберігання домашнього начиння та харчів. У житловій кімнаті було підвищення та корпус печі, за рахунок чого ця кімната обігрівалася [3]. План кримського житла із Карасубазарського району, яке обстежував Б. Куфтін, повністю є аналогічним до розглянутого нами житла маріупольських греків [4]. Щодо термінології, то ми зафіксували різноманітні назви житлової кімнати — *спіт, мікро спіт, апесу, пізус* (рум.), *отурган* (урум. Керменчик < тюрк. *oturma odası* — житлова кімната), *ев, уй* (урум.) [5], які зберігаються до нашого часу [6].

Наступним етапом зміни було приєднання зали і розділення сіней на кухню і передпокій. Загальноприйнятною серед грецького населення XIX ст. була хата «завдовжки від 4 до 6 саженів, завширшки у 3 сажні» [7], якщо зважати на те, що російська міра довжини сажені дорівнює 2,13 м, то загальна довжина традиційного грецького будинку коливалася від восьми із половиною до тринадцяти метрів, а ширина його становила біля шести з половиною метрів [8]. План такого грецького житла, який «поділявся на сіни, чисту кімнату і житлову», був обстежений у 1904 р. В. Бабенком [9]. Причому у різних селах були свої варіації послідовності і розміщення кімнат — *булма* (рум. Каракуба), *булме* (рум. Сартана), *булима* (рум. М. Янісоль, Сартана) [10] та внутрішнього коридору — *кöш* (урум. Бешеве), *орта айат* (урум. Карань, Камар, Ласпа *орт* — середина; *айат* — сіни, коридор), *наят* (рум. В. Янісоль), *аят* (рум. Сартана). Саме внутрішній коридор із хатніми дверима — *ев хапу* (урум. Камар) та сінешними дверима — *айат хапу* є найбільш сталим елементом грецького житла до нашого часу. Із термінів найбільш сталим є урумська назва зали — *бьюк ев* (урум. < тюрк. *büyük ev* — великий будинок).

У с. С. Ласпа збереглась хата кінця XIX ст., де до нині зберігся первинний план забудови. Схемний план приміщень виглядає таким чином: сіни, кухня, житлова кімната, зала. Дві господарські споруди, які розташовані із лівого боку від входу у житло, мають двері назовні [11]. Як у наведеному прикладі, у кожному грецькому будинку були ще і господарські споруди.

У кінці XIX ст. у селах, розташованих неподалік від м. Маріуполя, уже були поширені багатокімнатні будинки, які в плані були квадратними. Зводили їх як із цегли, так і з саману, облицьованого цеглою. Для прикладу, подаємо схему хати 1888 р. у с. Мангуш, яка зберігає традиційні риси грецького будівництва у Приазов'ї. До сьогодні будинок є житловим і передається у спадщину грецькому роду Джансиз. Будинок (9,90×7,10 м) саманний, ззовні обкладений цеглою (одразу після будівництва). У 1938 р. із житлової кімнати було прибрано глинобитне підвищення і вогнище, встановлено нову піч та зроблено підлогу із дощок. У 1967 р. було прибудовано до будинку ще дві кімнати із окремим входом. Господиня будинку стверджує, що будівля і досі у гарному стані і не потребує ремонту [12]. Ми навели цей приклад для

[1] Зап. автором у 2005 р. від С.І. Кудокоцева (1918 р.н.) у с. Урзуф // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 1151.

[2] Термін *аязма* походить від грец. *hagiasma* — джерело, яке греки (уруми) вважали священим. Див.: Türkçe sözlük / Editör *I. Parlatır, N.Gözaydın, H. Zülfikar*. — Cilt. 1 — Ankara, 1998. — S.172.

[3] Зап. автором у 1996 р. від М.Д. Хорош (1905 р.н.) у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06 — 3. — Арк. 387.

[4] *Куфтин Б.А.* Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. — Таб. №6.

[5] *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде. — С.116.

[6] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 143, 255 — 273, 640.

[7] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С.44.

[8] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк. 342.

[9] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославской края. — С. 21.

[10] *Узун А.Х.* Інтер'єр житла греків на південному сході України / НТЕ. — 1981. — № 4. — С. 78.

[11] Садиба Ф. Булі у с. С. Ласпа // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 658.

[12] Зап. автором у 2004 р. від Н.Ф. Джансиз (1929 р. н.) у с. Мангуш // Там само. — Арк.780.

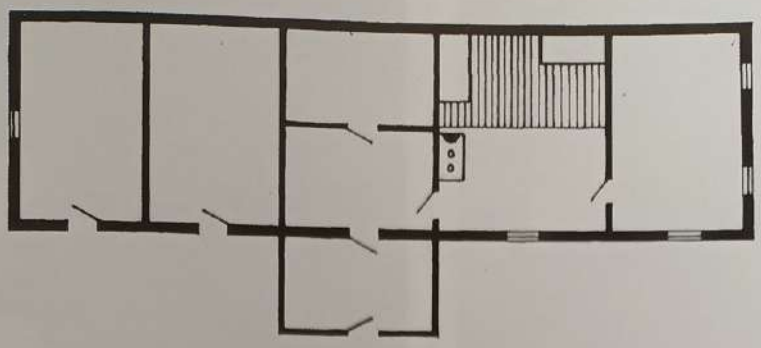

Схема сучасного будинку Ф. Булі у с. С. Ласпа. Збудований у 1897 р. Мал. автора.

того, щоб наголосити на високій якості будівельної техніки грецьких хат у другій половині XIX ст.

Етнічною особливістю грецького житла довгий час — до поч. XX ст. була наявність вогнища, яке використовувалося для опалювання та приготування їжі. Найбільш ранній опис цього традиційного елементу грецької хати відноситься до 1874 р. [1], і достатньо детально воно обстежене О. Будіною [2], В. Наулком [3] і Л. Лигановою [4]. Великий інтерес у дослідників викликають фото із РЕМ, МКМ, де зображено опалювальну систему у грецькій хаті. Комплекс складався із місця для вогнища та хлібної печі [5], які були розташовані у середині будинку біля його роздільної внутрішньої стіни [6] — *дувар ічінде* (урум. Бешеве < тюрк. *duvar içinde* — внутрішня частина стіни). У сінях влаштовували вогнище — *уджах* (рум.), *оджах* (рум. Урзуф, Ялта), *ожах* (урум. Мангуш). Конструкції вогища були як відкриті, так і у вигляді величезного кам'яного каміну із димарем — *ожахлих* (урум.), *капнистра* (рум. Урзуф, Сартана, Ялта < грец. *ο καπνοδόχος* — димохід), *чурт* (рум. Каракуба, Сартана, Чердаклі), *чурта* (рум. М. Янісоль) та піччю [7]. Як зазначає А. Аттарінов, «печь без сводов, круглая с тремя уступами, приделана к сеничной стене, откуда производится топка» [8]. У кімнаті із піччю — *ічерсі* (урум. Камар) знаходився і *тиндих* (урум. < тюрк. *tandır* — піч, яку робили у землі. [9]) — димар у межах хати. До поданого комплексу входила закрита піч для приготування хліба — *суба* (рум. В. Каракуба, Сартана), *соба* (рум. Ялта, Урзуф; урум. Бешеве, Карань < тур. *soba* — грубка, піч), *фирин* (урум. Карань, Ласпа), *фурун* (урум., рум. В. Янісоль; урум. Карань), *фурно* (рум. М. Янісоль, Сартана) (рум., урум. < тюрк. *fırın* — пічка < грец. *φούρνο* < lat. *furnus* — пекти) [10], у якій випікали п'ять-шість хлібин одночасно [11]. Челюсті печі — *собаан агизи* (урум. Карань, Керменчик < тур. *soba ağızı* — челюсті печі) були розвернуті до сіней — *айат* (урум. Гнатівка, Ласпа). Корпус її знаходився у житловій кімнаті. Для приготування їжі у сінях на підлозі збоку від нижньої челюсті хлібної печі стояла маленька пічка — *ожах* (рум., урум. < тур. *ocak* — плита, сімейне вогнище), *кабиця* (урум. В. Янісоль, Камар), *кільхан* (урум. Карань), складена з декількох цеглин, обмазаних глиною. Як підкреслюють турецькі дослідники, піч *ocak* має давню тюркську традицію. На етапі кочового способу життя ця піч не мала димаря (він з'явився лише під час осілості) і складалася з двох каменів, між якими розпалювалось багаття й використовувалася для обігріву та приготування їжі. [12]

Для будівництва печей виготовляли за особливою технологією сирцеву цеглу з глини і невеликої кількості піску. Цю глину потрібно було замочувати і витримувати певний час, добре перемішувати і при формуванні цегли ущільнювати. У кожному селі був свій пічник — *субад'і* (рум. Сартана, Чердаклі), *ожахчи* (урум. Гнатівка < тюрк. *ocakçı* — пічник),

[1] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 45.

[2] *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области). — С. 92—124.

[3] *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — С. 167.

[4] *Лыганова Л.А.* Поселение, планировка усадьбы, типология архитектурных особенностей и интерьер греческого жилища в Приазовье (кон. XIX — нач. XX вв.). — С. 74.

[5] МКМ. — Фонди. — № 1237-Н. Домашнє вогнище в оселі греків с. Старий Крим.; Там само. — № 1236-Н. Домашнє вогнище (плита з піччю) в оселі греків у с. В.Каракуба. 1930 р. Фото С.С. Чермалик; — № 1040-Н. Кухня з вогнищем у грецькій оселі с. В. Каракуба. 1930 р. Фото С.С. Чермалик; — № 1229-Н. Піч та плитка в оселі В.М. Катілла з 4-го кварталу с. В. Янісоль. 1930 р.; № 1375-Н. Грецьке вогнище (плита з піччю) у с. В. Каракуба. 1930 р. Фото С.С. Чермалик.

[6] *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области). — С. 111.

[7] *Алексеева В.В.* Распределение населения на территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 212.

[8] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 45.

[9] Türkçe sözlük / Editör *İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar.* — Cilt 2. — S. 2139.

[10] *Μπαμπινιώτης Γ.* Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. — Σ. 1923.

[11] Зап. автором у 2005 р. від А.К. Копчекчі (1926 р. н.) родом з с. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 996.

[12] Türk Ansiklopedisi. — Cilt 25. — 1977. — S. 379.

Кухня з вогнищем у грецькій оселі з с. В. Каракуба. Фото С. Чермалик. 1930 р. № 1040-Н.

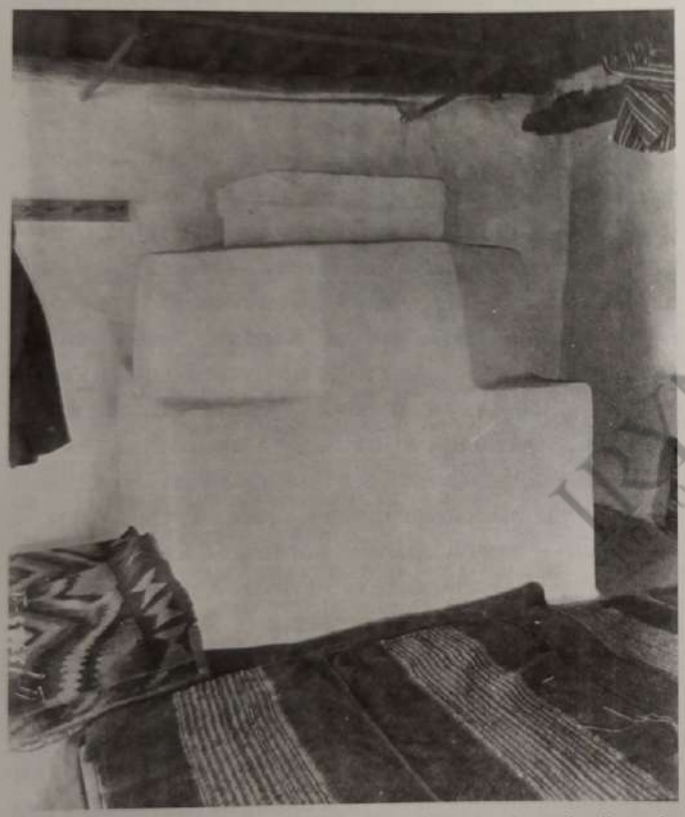

Домашнє вогнище (плита з піччю) у оселі с. В. Каракуба. Фото С. Чермалик 1930 р. МКМ. Фонди. № 1375-Н.

сута (урум. Камар), *уста* (урум. Карань, Ласпа < тюрк. *usta* — майстер), який володів технологією побудування опалювальної системи.

Палили піч хмизом, травою, але частіше гноєм, що заготовляли, розрізаючи його на квадрати або трикутники. Просушений гнойовий кізяк добре обігрівав житло і використовувався у відкритих вогнищах, тому що давав сильний жар [1].

Традиційна опалювальна система побутувала у греків-переселенців із самого початку їх переселен-

[1] Зап. автором у 2002 р. від А.Н. Негрей (1905 р. н.) у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06-3. — Арк. 705.

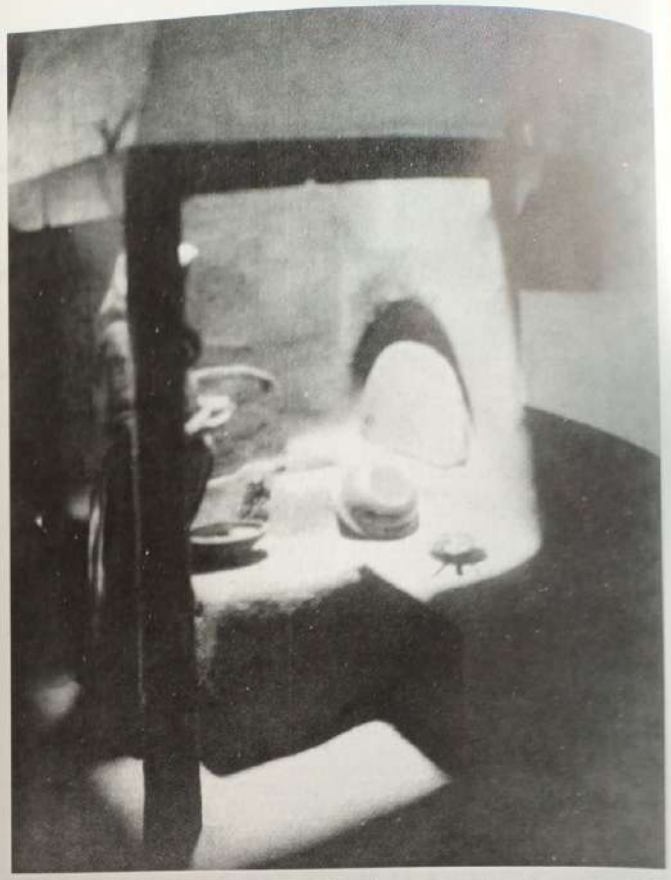

Домашнє вогнище (плита з піччю) у оселі греків с. В.Каракуба. 1930 р. МКМ. Фонди. № 1236-Н

Типове грецьке вогнище у с. С. Крим на поч. XX ст. РЕМ. Фототека. Кол. 4929. № 24.

ня до Приазов'я [1]. За свідченнями інформаторів, на земляній підлозі будували опалювальні печі із грубами, а для плит використовували чавунні дошки, які багатьма переселенцями були привезені із Криму [2]. Описана вище опалювана система була дуже схожою з подібними спорудами народів Північного Кавказу і кримських татар [3]. Це не випадково, оскільки такий тип опалювання був розповсюджений серед народів Причорномор'я та Середземномор'я.

Грецьке житло в минулому мало досить скромний зовнішній вигляд. Найчастіше білилися лише стіни, які внизу обмазувалися глиною. Карнизи і сволоки (у середині приміщення) прикрашалися різьбленням. У кімнатах, зазвичай на стінах, що примикають до божниці, для прикраси розвішувалися ткані та вишивані вироби. Як і в українських хатах, у кімнатах уздовж стін стояли лави, але греки на них зазвичай розкладали довгі вузькі подушки [4].

Для грецького народного житла характерне збереження етнічних елементів, найбільш стійким із яких є низьке глинобитне або дерев'яне підвищення — *софа* (урум. < тур. *sofa* — диван), *міндер* (урум. Бешеве < тюрк. *minder* — м'яка підстилка), *курват* (рум.), *тӧшек* [5] (урум. Мангуш < тюрк. *döşek* — матрас, постіль), *йухарсни* (урум. Гнатівка), *йухари* (урум. Карань < тюрк. *yukarı* — верх), *курват* (урум. В. Янісоль), *кирват* (урум. Бешеве), яке було центром життя грецької сім'ї.

Щодо етимології назв підвищення, то традиційно терміном *döşek* тюрки позначали місце для сну та відпочинку. Термін *minder* використовувався на позначення підстилки, яка дорівнює половині *döşek* — матрац, зроблений із овечої вовни різної товщини, розповсюджений і у народів Закавказзя.

З кримських часів на традиційному помості уся родина спала, снідала, вечеряла та виконувала домашню роботу [6]. Ще це було найтепліше місце у хаті, бо влаштовувалося воно біля вогнища. Практично кожен грецький будинок мав поміст до 1930-х рр., але з початком колективізації почалося знищення цього елементу грецького житла. Зміни в житлі пов'язані з національною політикою більшовиків, які боролися таким чином «...проти консерватизму і національно-побутових забобонів, які

[1] МКМ. — Фонди. — № 1230-Н. Хата-землянка. Піч та жаровня у с. Стила. 1930 р.

[2] Зап. автором у 1996 р. від М.О Хорош (1929 р.н.) у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 398.

[3] *Берштам А.Н.* Жилище Крымского предгорья. — С.35—36.

[4] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 46.

[5] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Туранли (1960 р.н.) родом з Азербайджану // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1165.

[6] МКМ. — Фонди. — № 6865-Ф. Ткаля-грекиня з с. Стила за прялкою на софі. 1930 р.

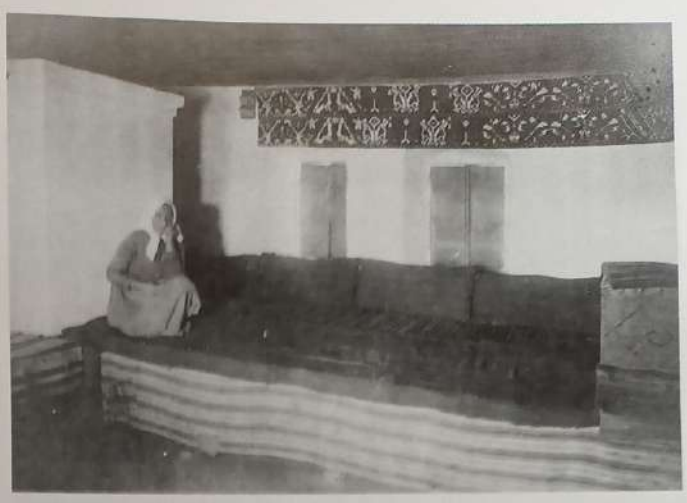

Софа у с. В. Каракуба. Фото С. Чермалик. Серпень, 1930 р. МКМ. Фонди. № 1233-Н.

розповсюджували серед греків туберкульоз та інші хвороби — розгорнути широку роз'яснювальну санітарно-просвітницьку роботу по знищенню грецької «софи» (родинного ліжка, яке є джерелом антисанітарії), за раціональне використання житлової площі в грецьких селах» [7]. У 1928 р. співробітник Маріупольського музею краєзнавства Г. Піневич, описуючи софу, також підкреслює її неґативне значення із точки зору гігієни [8].

Слід зазначити, що поміст нерідко влаштовується і в сучасних грецьких будинках, навіть у тих, що споруджені за типовими проектами. Нами зафіксована софа в оселі Д. Теленчі, побудованій у с. М. Янісоль у 1968 р. Вона є взірцем традиційної грецької софи (230×130×55 см), але, на відміну від більш старих будинків, софа не примикає до печі [9]. До нашого часу помости в грецьких будинках використовуються для зберігання гарбузів або для інших господарських потреб, але дуже рідко на ньому сплять.

На сьогодні у селах збереглися помости у деяких будинках, які були споруджені на поч. XX ст, причому більшість з них обмазана жовтою глиною. Але цей елемент грецького житла майже зник у селах Мангуш, Ялта, С. Крим, а у с. Урзуф вже відсутній зовсім.

Як зазначалося вище, поміст посідав центральне місце у хаті до 1930-х рр. Тому ми простежимо його традиційне використання. Вперше у 1848 р. мандрівник Г. Титов звернув увагу на «преширокий помост», як на етнічний елемент грецького житла:

[7] ЦДАВО України. — Ф. 413. — Спр. 250. — Арк. 33.

[8] МКМ. — Фонди. — № 966-Н. Старий Азамат на софі. С. Каракуба. 1930 р. — № 4969. Кулацкое приданое, кровать на софе. С. Б. Каракуба.

[9] Будинок Теленчі у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 97.

«Сверх того, на помосте, до самого потолка, возвышаются целые горы таких же подушек, посередине или подле которых непременно стоит прегромный сундук, наполненный всякой всячиной» [1]. Наведені цитати підтверджують факт, що поміст, який є найбільш стійким елементом традиційної матеріальної культури греків Приазов'я, був завезений з Криму і зберігався впродовж більш ніж сто п'ятдесят років [2].

У XIX ст. на поміст клали повсть — *тендукул* (рум. В. Янісоль, Каракуба), *тендиклу* (рум. Каракуба), *тенклу* (рум Сартана), *чендіклу* (рум. М. Янісоль), *тииз, кииз, ченглу, тенглу, кича*(урум. < тюрк. *keçe* — повсть), а для сну використовували матрац із вовни — *йін тошек* (урум. Камар < тюрк. *yün döşek* — матрац із вовни), *строма* (рум. < грец. *το στρώμα*), *кубен* (рум. Каракуба, Сартані, Урзуф, Ялта), *кубен* (рум. В. Янісоль) і вкривалися «одеялами, настеганными на шерсти» [3]. Щодо етимології терміна *keçe*, то необхідно зазначити, що серед тюркських народів більш поширеним є термін *kiyiz (kidiz)*. [4] Різні тюркські народи називали повсть термінами *kidiz, kiz, kiiz, kiyiz*. Термін *keçe* використовувався переважно західними турками та огузами а також тюрками, які проживали в Єгипті, та кипчаками. Східні турки та інші середньоазійські тюрки почали вживати це слово лише після XI ст. У Туреччині в регіоні м. Бурса повсть позначається терміном *kiyiz*. Незважаючи на термінологічні розбіжності, способи виготовлення повсті в Анатолії, середній Азії та на інших територіях, заселених тюркомовними народами, майже не відрізняються. [5]

На помості традиційно лежать довгі прямокутні подушки, набиті вовною — *йастих* (урум. Карань < тюрк. *yastık* — подушка), *міндерлер, тинтильген, йастухлар* (урум. Гнатівка), *кубан, кубандя* (рум. В. Янісоль, Константинополь, М. Янісоль, Сартана; урум. В. Янісоль, Бешеве), *кубаниче, пканиче* (рум.) або соломою — *пканич* (рум. Сартана), а також квадратні подушки — *псал* (урум. Мангуш). Подушки робили із тканини в клітину червоного, білого та чорного кольорів, іноді робили двосторонні — з вовняної та бавовняної тканини — *ястух, пурчвала* (урум. Гнатівка). Для подушок — *макслар, купаница* (рум. М. Янісоль), *макслярь* (рум. Урзуф, Ялта), *максилар* (рум. В. Каракуба, Сартана < грец. *το μαξιλάρι* —

Внутрішній вигляд хати колгоспника з села В. Каракуба, 1932 р. МКМ. Фонди. № 1374-Н.

Грецька колиска. МКМ. Фонди. №4935-Ф.

подушка) шились наволочки — *сйт, сйтлйк* (урум. Камар), *ічілік* (рум. В. Янісоль, Каракуба). Подушки аналогічної форми, як і сам термін *yastık* (з невеликими фонетичними розбіжностями) зустрічаються у більшості тюркських народів. Наприклад, киргизи називають подушку *castık, casdık*. Ймовірно, що термін походить від давньоосманського слова *yaslanmak (yastanmak)*, що має значення «притулятися, спиратись» [6].

У правому кутку софи складали горою постільні приналежності — *йік* (урум. Камар < тюрк. *yük* — шафа для постілі), *юк* (урум. С. Крим), *тошек*(урум. Бешеве), *стівазея, стиві* (рум. М. Янісоль, Сартана. Ялта) і накривали їх спеціальною вишитою тканиною — *йік чаршаф* (урум. < тур. *çarşaf* — покривало.), *сіндон* (рум. Урзуф < грец. *τα σεντόνια* — постільні приналежності).

[1] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — С. 138.

[2] МКМ. — Фонди. — № 966-Н. Старий Азамай з с. В. Каракуби на софі. 1930 р.; — № 1233-Н. Софа греків у с. В. Каракуба. Серпень 1930 р. Фото С.С Чермалик.

[3] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 45.

[4] Türk Ansiklopedisi. — Cilt 21. — 1974. — S. 452.

[5] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 3. — S.175 — 191.

[6] Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 3. — S. 226—227.

Дитяча колиска з с. В. Янісоль. 1931 р. МКМ. Фонди. № 1380-Н

Ліжко на софі. Поч. XX ст., с. В. Каракуба. МКМ. Фонди. №4961-Ф.

Родина селянки Хіні Г.Г. з колискою у с. Стила. 1930 р. МКМ. Фонди. № 1367-Н.

Невід'ємною частиною помосту була скриня[1] — *сандух* (урум. Бешеве, Керменчик, Улакли < тюрк. *sandik* — скриня), *сандих* (урум. Карань), *сундух*, *сндуть* (рум. Урзуф, Ялта < грец. *το σεντούκι* — скриня), *здуть* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі). У тюркських народів скриня була однією із найважливіших речей у хаті. Саме тому її виготовляли переважно із твердих порід дерева, з використанням різних, в тому числі і дорогоцінних металів. Щодо етимології, то термін потрапив до тюркської та грецької лексики із арабської та перської мов.[2]

На поміст ставили колиску[3] — *бешіх* (урум. Бешеве, Карань), *пешік* (урум. Карань тюрк < *beşik* — колиска), *куни* (рум. В. Янісоль, Каракуба, Сартана < грец. *η κούνια* — колиска), *кни* (рум. Сартана). Традиційна грецька колиска із отвором має тюркське походження, і з'явилася у побуті з переходом до осілого способу життя та була поширені в Азії, особливо у східній та центральній Анатолії та в Егейському регіоні.[4]

На початку XX ст. на поміст почали ставити ліжко — *кревать* (рум. Сартана < грец. *το κρεββάτι* — ліжко), *йатах* (урум. С. Крим), *ятах* (рум. Каракуба < тюрк. *yatak* — ліжко) із пуховою периною — *памух тӧшек* (урум. Камар < тюрк. *pamuk döşek* — пухова перина). Й до сьогдні збережені традиції виготовлення для ліжка стьобаних ковдр із вовни — *папулма* (рум. В. Янісоль, Каракуба), *паплума* (рум. М. Янісоль), *паплома* (рум. Сартана, Чердаклі < грец. *το παπλώμα* — ковдра), *йірган*(урум. Карань < тюрк. *yorgan* — ковдра), які були у кожній грецькій хаті ще до 1940-х рр.

У наш час ковдри із вовни також популярні, але технологія їхнього виготовлення майже забута. Нам вдалося зафіксувати, як мешканка с. Гранітне (Карань) А.К. Копчекчі виготовляла традиційну ковдру. Для цього їй знадобилося 10 днів, щоб використовуючи давні лекала та технологію, які були поширені саме у цьому селі, виготовити постільну приналежність. Зазвичай, ковдра прошивалися зверху атласом (синього чи червоного кольору), а знизу — ситцем з рослинним малюнком[5].

Зберігся у пам'яті жителів грецьких сіл традиційний дерев'яний круглий низенький стіл на чотирьох ніжках — *трапез* (рум. < грец. *το τραπέζι* — стіл), *суфра*, *софра* (урум.Бешеве, Карань, Ласпа < тюрк. *sofra*[6] < араб. *sufre* — стіл, за яким їдять). Його пер-

[1] МКМ. — Фонди. — № 1374-Н. Внутрішній вигляд хати колгоспниця з с. В. Каракуба. 1932 р.

[2] Ögel B. Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 3. — S. 283—288.

[3] МКМ. — Фонди. — № 1367-Н. Родина селянки Хіні Г.Г. з колискою у селі Стила. 1930 рік.

[4] Türk Ansiklopedisi / Başedaktör H.Eren. — Cilt 6. — 1968. — S. 241—244.

[5] Зап. автором у 2005 р. від А.К. Копчекчі (1926 р. н.) родом із с. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1342.

[6] У турецькій мові термін *sofra* також позначає круглу підставку на ніжках для замішування тіста. Див.: Türkçe sözlük. — Cilt 2. — S. 1999.

Традиційний грецький стіл у с. С. Крим. Фото О. Рибалка. 2004 р.

Обід на софі у с. Ялта. 1927 р. МКМ. Фонди. №3546-Ф.

Літній грек Азамат сидить на софі. С. В. Каракуба.1930 р. МКМ. Фонди. № 6699-Ф.

Ткаля за прялкою на софі.С.Стила.1930. Хата селянина. МКМ. Фонди. №6893-Ф.

ші описи відносяться до 1848 р.[1]. Традиційно під час обіду столик ставили на поміст, і навколо нього сідала вся сім'я[2], також на цьому столі «...раскатывается тесто для пирогов, калачей, булок и слоеных пирожков»[3]. У теплу пору року столик виставлявся на подвір'я. Але на сьогодні колись обов'язковий предмет традиційного інтер'єру греків Приазов'я використовується доволі рідко.

Аналогічні столи були популярними у багатьох народів Середземномор'я як серед мусульманських народів[4], так і серед християнських. Ареал розповсюдження їх достатньо широкий. Очевидно, використання саме такого столу походить ще з античних часів і було запозичене малоазійськими народами у греків. Проте, тюркський термін *sofra* позначає не лише стіл, а має більш широке значення, зокрема — спільний прийом їжі, наприклад, у колі сім'ї чи з гостями.[5]

Серед численних ремесел греків найпоширенішим було домашнє прядіння й ткацтво, пов'язане з виготовленням необхідних у господарстві речей. До сьогодні у грецьких родинах зберігаються різноманітні полотна, візерункові тканини, покривала, скатертини і рушники, виконані за різними технологіями та прикрашені вишивкою. Але найбільш вишуканими є ткацькі вироби із с. В. Каракуба. Особливо популярними були килими із зображенням великих троянд[6] та іншими рослинними малюнками — *ксомлі* (рум. Каракуба < грец. *то ξόμλι*) та візерунками — *ксорья, плумі* (рум. Каракуба).

З часів переселення до Приазов'я у цьому грецькому селі ткацтво вирізнялося високою технікою виконання, тому що кожна ткаля — *фенистрія* (рум. Каракуба) намагалася передавати свої секрети майстерності. Ткацькі вироби з льону, конопель, бавов-

[1] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — С. 138.

[2] МКМ. — Фонди. — № 3546-Ф. Греки. Обід на софі. Ялта. 1928 р.

[3] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С.45.

[4] *Водовозова Е.* Как люди на белом свете живут. Турки-Албанцы. — СПб., 1909. — С. 72.

[5] Türkler / Editörler H.C.Güzül, K. Çiçek, S. Koca. — Cilt 4. — S. 227–228.

[6] Зап. автором у 2003 р. від В.С. Ліханової (1933 р.н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 877.

Традиційні меблі у сучасному вигляді, с. В. Каракуба. Фото О. Рибалка. 2004 р.

ни та вовни, також як і килими, були розповсюджені у всіх грецьких селах [1]. Кожна родина мала цілу колекцію настінних коротеньких килимків — *тахма, тухмайд'а* (рум. Каракуба), *тухмад'а, тохма* (рум., урум.< тюрк. *dokuma* — домоткане полотно). Це невеликі рушники і килимки (60—80 см) з домотканого шерстяного або лляного полотна, прикрашені способом «дірчастого» ткання із використанням геометричних орнаментів червоного, синього, білого, чорного кольорів [2]. Серед тюркських народів поширені традиції виготовлення килимків та покривал з фарбованої вовняної пряжі [3].

В убранні грецького житла особливе місце посідало довге та вузьке полотнище — *тухмад'я* (урум.), *стенар, стинар'я* [4] (рум. *стинос* < грец. *στενός* — вузький) — червоного або синього кольору, нижня частина якого мала напівовальну форму. Робили край із зубцями *сачахла* (урум. Ласпа), з торочкою — *кроша* (рум. < грец. *ο κρόσσός* — торочка), воланами або зі сплетеною гачком сіточкою. Зазвичай ними прикрашали верхню частину стіни

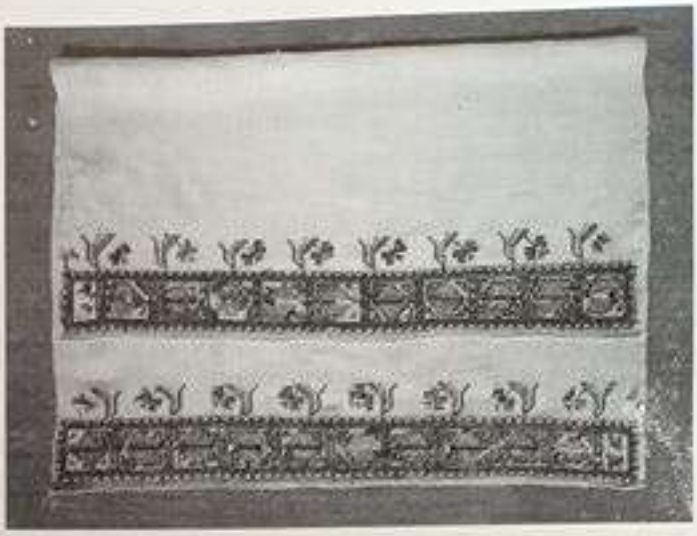

Тохма, поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 464-ТКО.

Килим із с. Каракуба, поч. XX ст. МКМ. Фонди. 624-ТКО.

над помостом. Але не в усіх грецьких селах зустрічається такий предмет. Наприклад, у с. С. Крим такої прикраси не було [5].

Греки займалися тваринництвом, переважно вівчарством, що зумовило широке застосування вовни в побуті. Житло до сьогодні прикрашається вовняними килимками — *ананлі* (рум. Каракуба), *т'ілім* (урум. Мангуш, Бешеве, Карань < тюрк.

[1] МКМ. — Фонди. — № 3315-Н. Тохма — тканина для прикрашання стін у оселях греків з с. В. Каракуба. 1930 р. Фото С.С. Чермалик; № 3316-Н. Грецький килим з с. В. Каракуба. 1930 р. Фото С.С. Чермалик; — № 3308-Н. Тохма — тканина для прикрашання стін у оселях греків в с. В. Каракуба. Фото С.С. Чермалик; № 3310-Н. Грецький килим з с. В. Каракуба. 1930 р.; № 3309-Н. Грецькі килими з геометричним орнаментом. 1928 р.; № 3311-Н. Тохма — тканина для прикрашання стін у оселях греків з с. В. Каракуба. 1930 р.; № 3312-Н. Грецький килим з геометричним орнаментом. 1929 р.; № 3314-Н. Грецький килим у будинку Узунових з с. В. Каракуба. 1932 р.; № 3313-Н. Килим із клаптиків, виготовлений у с. Стила. 1932 р.

[2] МКМ. — Фонди. — №407 ТКО (с. Богатир, поч. XX ст.); — № 421 ТКО (с. Старобешеве, кін. XIX ст.); — № 422, 425 ТКО (с. Чердаклі, кін. XIX ст.) — № 329, 440, 446 (с. Ст. Ласпа, кін. XIX ст.); — №455 ТКО (с. Ст. Керменчик, кін. XIX ст.); — № 437, 464, 484 (с. Сартана, 1890); — №476 ТКО (с. Ст. Камар, поч.XX ст.); — №471, 472 ТКО (с. Ст. Камар, поч. XX ст.); № 316, 318, 438, 451, 468, 473 ТКО (Маріуполь, кін. XIX ст.).

[3] Turkçe sözlük / Editör *I. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar*. — Cilt. 1. — S. 651.

[4] *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в с. Сартана. — С. 173.

[5] Зап. автором у 2003 р. від В.С. Лоханової (1933 р. н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06-3. — Арк. 889.

Хатня прикраса Стенари. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 382-ТКО.

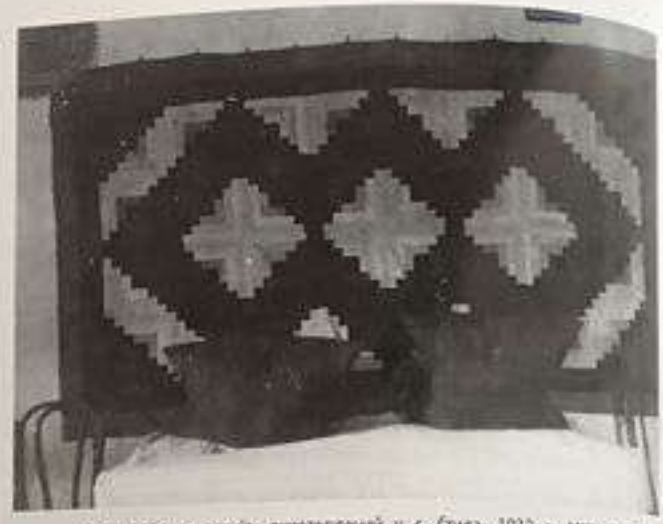

Килим із клаптиків, виготовлений у с. Стила. 1932 р. МКМ. Фонди № 3313.

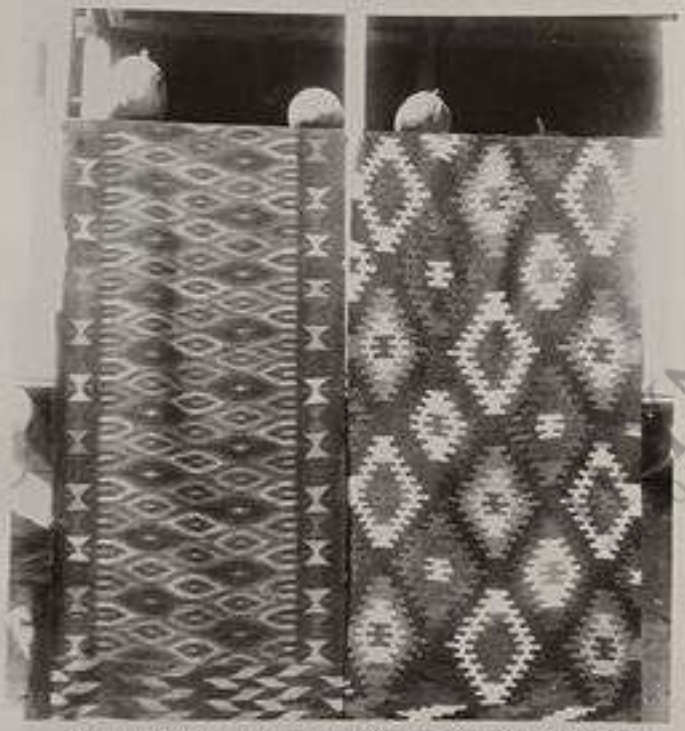

Грецькі килими з геометричним орнаментом. 1928 р. МКМ. Фонди. № 3309.

Килими у хаті. Збоку курватина з доріжкою у с. В. Каракуба. 1930 р. МКМ. Фонди.

Килим, який виткала Харабадот у 1929 р. у с. В. Каракуба. МКМ. Фонди.

kilim — килим), *тілімь* (рум. с. Урзуф, Ялта), *капа* (рум. В. Янісоль, Сартана, Чердаклі), *капись* (рум. Константинополь < грец. *ο τάπης*)[1], та доріжками — *яйов* (рум. Сартана, Чердаклі), *яєв, яю* (урум. Ласпа), орнаментованими горизонтальними кольоровими смужками — *аладжа* (рум. В. Янісоль, Константинополь < грец. *η αλατζιά* — смужка, ряд), що чергуються, а також простими ряднинами — *хасир* (рум. Каракуба, Сартана, Чердаклі; урум. Карань < тур. *hasir* — циновка) та доріжками *йайу* (урум. В. Янісоль, Бешеве), *йайужигаз* (урум. Карань), *яшов* (рум. Каракуба, М. Янісоль). *Софу, курват* застеляли покривалами — *яшов* (рум. М. Янісоль), *яйоф* (рум. Каракуба), *єльма* (рум. Стила). В окремих родинах виготовляли домоткані вовняні доріжки ще

[1] МКМ. — Фонди. — № 497 ТКО (Маріуполь, поч. XX ст.); № 499 ТКО (с. Константинополь, поч. XX ст.).

у 1980-ті роки [1], але на сьогодні більшість з перелічених вовняних килимів вже не використовується, деякі назви, які зафіксовані нами 15 років тому, вже забуті сучасними мешканцями сіл. Наприклад, це стосується строкатої домотканої рядюги — *алажа* (урум. Улаклі). У тюркських мовах терміном *alaca* позначають полотно, виткане із різнокольорових ниток [2].

Але і до сьогодні зберігаються серветки, фіранки, напірники — *яєтух, ічілік* (рум. В. Каракуба, В. Янісоль, Константинополь), скатертини — *ôрти орт* (урум. Мангуш), *стули мандил* (рум. В. Каракуба, Сартана), *трапезумандил* (рум. Сартана < грец. *то τραπεζομάντιλο* — скатертини), рушники — *мандиль* (рум.), *йавлух* (урум. Бешеве, В. Янісоль, Керменчик, С. Крим < тюрк. *havlu* — рушник), простирадла — *сідон* (рум. Урзуф, Ялта), *сіндон* (рум. В. Янісоль), *сдон* (рум. Сартана), *синдоня* (рум. Каракуба < грецьк. *το σεντόνι* — простирадла), покривала до ліжка — *чашаф* (урум. Карань < тюрк. *çarşaf* — покривала до ліжка), які робили із білого полотна — *кайшкан пани* (рум. Каракуба) з бавовняних ниток — *памбатіро рама* (рум. Каракуба, Сартана). Досить часто використовувалося тонке полотно. Лляна тканина високої якості була смутаста, тому що ткалась через дві — три нитки. З неї виготовляли різноманітні рушники, столову і постільну білизну [3]. Рушники різних розмірів використовувалися у побуті — рушник для обличчя — *йізйавлух* (урум. Карань < тур. *yüz* — обличчя, *havlu* — рушник), *йізбез* (урум < тур. *yüz bez* — тканина [4]), рушник для накривання хліба — *зимарпандя* (рум. Каракуба), а також для обрядових та ритуальних дій [5].

У інтер'єрі грецької хати довгий час побутували ширми, завіски — *перда* (урум. Бешеве, Мангуш), а також покривала до ліжка — *чашаф* (урум. Карань) із плетеною гачком прикрасою — *прошова* (урум. Карань). Для прикрашання ікон — *оікона, акона, ікона* (урум. рум. < грец. *η οικόνα* — ікона) і фотографій використовувалися довгі рушники (до 3м) — *мандиль* (рум.), *хавлу* (урум. Камар), *йавлух* (урум. Бешеве). Рушники були популярними серед

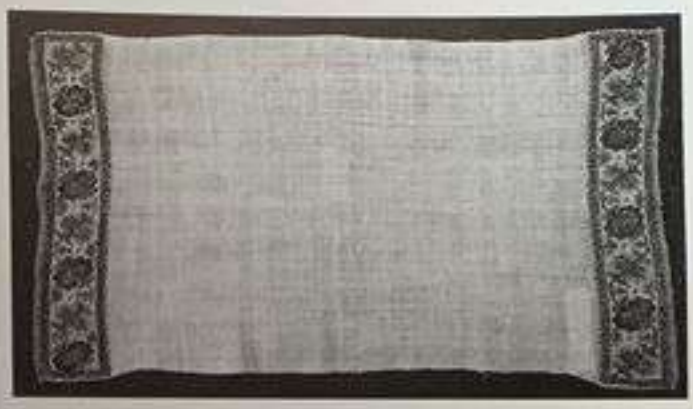

Рушник. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №348-ТКО.

грецького населення до поч. XX ст. і розвішувались уздовж стін та під стелею [6].

Ткацькі вироби прикрашались вишиваними візерунками — *плумізма* (рум. В. Янісоль, Урзуф, Ялта), *плумі* (рум. Каракуба, Сартана), які робили на п'яльцях — *тіргах* (рум. Каракуба), із використанням коричневих, жовтих, чорних, червоних, синіх і зелених ниток. Вишиті вироби відрізняються багатством і різноманітністю орнаментальних мотивів. Улюбленими мотивами грецьких вишивок є квіти і птахи, деякі з них доповнені написами арабськими літерами. Геометричні візерунки вишивок складаються з прямих і ламаних ліній, зигзагів, трикутників, чотирикутників, шести- і восьмигранних розеток, ромбів, зірочок і символічного зображення сонця. Рослинні і геометричні орнаменти вишиті і прикрашені шовковими, бавовняними, шерстяними, золотими і срібними нитками — *сирма гімиший* (урум. Бешеве, Карань < тюрк. *sırma* — тонка срібна або золота, позолочена нитка; *gümüş* — срібло), шнурками, стрічками. Популярними і широко розповсюдженими у побуті видами вишивок були золоте шиття, вишивка гладдю (двостороння і одностороння), тамбурним швом, шиття блискітками — *пул* (урум. С. Крим < тюрк. *pul* — блискітки, металеві прикраси), бісером — *зниш* (рум. В. Янісоль, Каракуба, Сартана), *жніш* (рум. Урзуф, Ялта), штампованими бляшками і філігранна робота. Наприкінці XIX ст. почали робити вишивки хрестиком — *ставруд'ича* (рум. Каракуба), причому візерунок найчастіше запозичували із журналів [7].

Усі рушники прикрашалися торочкою — *кроша* (рум. Каракуба < грец. *ο κρόσσος* — торочка), плетивом — *злуф* (рум. Каракуба), кутасами — *пускуля* (рум. Каракуба), *пйскиль* (урум. Бешеве, Карань <

[1] Узун А.Х. Інтер'єр житла греків на південному сході України. // Народна творчість та етнографія. — № 4. — 1981. — С. 80.

[2] Türkçe sözlük / Editör İ. Parlatır, N. Gozaydın, H. Zülfikar. — Cilt.1. — S.70.

[3] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф.22 (АСЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк.1.

[4] Термін походить від араб. слова bezz — позначає лляне або бавовняне полотно. Див.: Türkçe sözlük. — Cilt 1. — S. 283.

[5] Хорободот Р. Румейская прядильно-ткацкая терминология. — С.57.

[6] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф.22 (АСЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк.1.

[7] Зап. автором у 1990 р. від М.Д. Хорош (1905 р.н.) у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр.06 — 3. — Арк.34.

тур. *püskül* — торочка, кутасик) або з плетеними гачком прикрасами. Іноді торочка виготовлялася із золотих ниток — *філюрітка кроша* (рум. Урзуф, Ялта). Вишивка грецьких рушників, як, втім, і орнамент, помітно відрізнялася від українських. Дуже поширеним у колористиці було поєднання коричневого і жовтого кольорів. Поєднання червоного і синього кольорів зустрічається значно рідше. Орнамент стилізований геометричний, рослинний і тваринний. Колір, техніка та орнамент вишиванок, без сумніву, успадкували східну традицію. Зіставляючи зразки вишитих виробів, поширених серед маріупольських греків з аналогічними турецькими виробами, ми знайшли багато спільних рис[1]. Коричнево-жовте колірне вирішення в оздобленні можна спостерігати у багатьох проявах, наприклад на грецьких писанках та у сучасній архітектурі грецьких селищ і м. Маріуполя при мозаїчному оформленні будівель (Будинок культури у с. Урзуф).

* * *

Інтер'єр і домашнє начиння грецького будинку незмінно доповнювали предмети домашнього вжитку. У традиційній грецькій хаті була полиця[2], де знаходився різноманітний посуд — *савут* (рум., урум. В. Янісоль, Карань), *кафті* (рум. Каракуба), *чольмех чанах* (урум. Богатир, Керменчик < тюрк. *çanak* — посуд). Він увібрав у себе елементи тюркської та української культур. Особливий інтерес викликають форма, орнамент і написи на предметах посуду, які зафіксовані багатьма дослідниками. М. Рославцева підкреслює, що «по функциональной принадлежности и по форме посуда татар близка к греческим образцам. Существует мнение, что она изготавливалась в основном греками»[3].

З кримських часів використовувався численний посуд із міді та латуні — тарілки, казани, глеки, тази (мідниці), який постійно використовувався у побуті до 1930-х рр[4]. Причому кожний предмет посуду мав своє особливе призначення. Найбільш вичерпна інформація про використання виробів із червоної міді дійшла до нашого часу завдяки

Тарілка мідна. XIX ст. МКМ. Фонди. № 528-МД.

А. Атторінову, який у 1874 р. зазначав у своїх дослідженнях: «Таз красной меди большой в диаметре 1 ½ аршина для мытья белья, сковородка большая, красной меди, вылуженная, для печения пирогов. Ведра красной меди, вылуженные кверху, с узкой шейкою и внизу широкие, с ручкою, которыми женщины носят на голове из колодцев воду. Сковорода красной меди, с обеих сторон вылуженная, с ручкой для приготовления яишни, печения, пирожков и разогревания хаурмы... Котел красной меди с дужкой, вылуженный с обеих сторон, для приготовления шорбы и кутьи, употребляемых на похоронах при поминовении покойников... Супник красной меди, вылуженный с обеих сторон. Чашка красной меди, вылуженная с обеих сторон, в которой подаются на стол приготовленные ушки с бараниной и зрьявом... Солонка красной меди, вылуженная с обеих сторон, четырехугольная... Чашка меленькая с носком красной меди, вылуженная с обеих сторон, употребляемая для питья. Рукомойник с носком красной меди, вылуженный с обеих сторон. Кувшин красной меди, вылуженный с обеих сторон... Чайник красной меди, вылуженный, с дужкою и крышкою для приготовления напитка, — тримон (напиток этот приготавливается из крымского вина с примесью в него красного перца и меда, употребляется от простуды), а также для варения водки с медом и фруктами и пряными кореньями вроде пуншу для особенного угощения, — во время свадеб и крестин подают его в чашках вместо чаю»[5]. Виходячи з цього опису

[1] Türk El Dokuması Halılar. Katalog. — Ankara, 1998; Görgünay N. Oğuz damgaları ve göktürk harflerinin el sanatlarımızdaki izleri. — Ankara, 2002.

[2] МКМ. — Фонди. — № 225 МД. Поличка дерев'яна.

[3] Рославцева Л.И. Материальная культура / Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С.Я. Козлов, Л.В. Чижова. — С. 263.

[4] МКМ. — Фонди. — № 386 МД. Тарілка мідна. 1764 р., — № 429 МД. 406 МД. Глек мідний (XIX ст.), — № 525 МД. Казан мідний. (XIX ст.), — № 525 МД. Казан мідний (XIX ст.), — № 528 МД. Тарілка. (XIX ст.).

[5] Атторинов А. Домашний быт мариупольских греков. — С. 45.

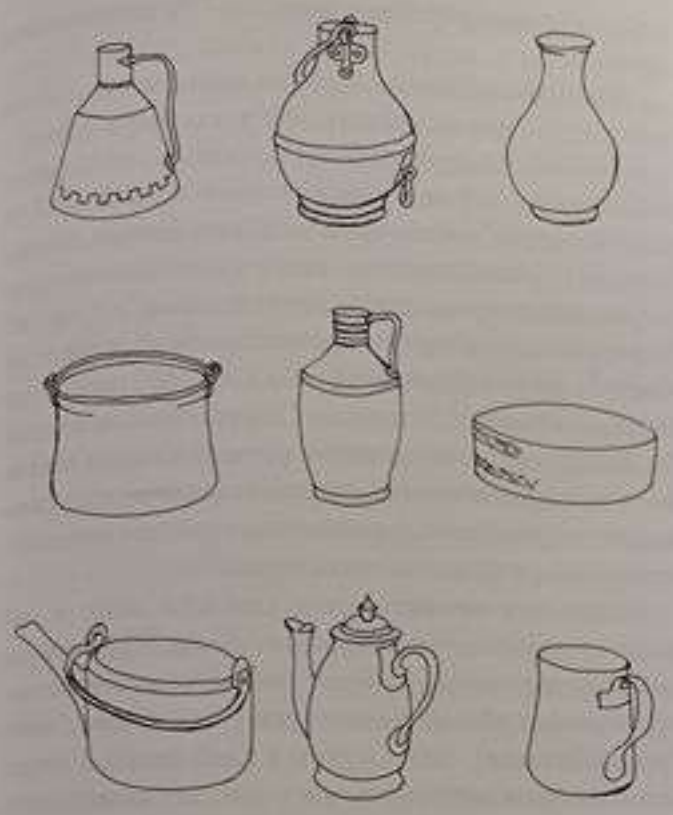

Металевий посуд з музейних фондів. Малюнок В. Пономарьова.

та інших джерел, можна сформувати уявлення про посуд греків Приазов'я у XIX — на поч. XX ст. Для цього було зроблено схематичні замальовки усіх видів металевого та керамічного посуду, який була можливість зафіксувати у державних та сільських музеях, а також в особистих колекціях.

Нами зроблено порівняльний аналіз форм та матеріалів посуду маріупольських греків з посудом, розповсюдженим на території Малої Азії, тому ми зробили висновок, що ⅓ видів зафіксованого нами посуду у греків Приазов'я є аналогічним тому, яким традиційно користувалось населення Анатолії, де метал був незамінним матеріалом у побуті та у ритуальних діях [1]. Ця традиція використання мідного та срібного посуду набула розповсюдження у країнах Південної Європи, Середземноморського регіону і в Криму, де найбільшими центрами цього виду ремесла були міста Карасубазар та Бахчисарай [2].

Металевий посуд, завезений з Криму, маріупольські греки використовували протягом XIX — поч. XX ст., про що свідчать фото з грецької колекції РЕМ [3]. Особливо це стосується казанів, сковорі-

Казан мідний. Кін. XIX-поч. XX ст. МКМ. Фонди. №525-МД.

док, чайників, глечиків тощо. Під час приготування громадських обідів — Панаїр та у родинному приготуванні їжі не обходились без казанів [4] — *хазан* (урум. Бешеве < тюрк. *kazan*), *лапач* (рум. В. Янісоль, Сартана, Урзуф, Ялта), *чугунь* (рум. Урзуф, Ялта), які ставились у спеціальний триніг [5] — *хазанайах* (урум. Керменчик < тюрк. *kazanayağı* — триніг). Сковорід [6] — *тава* (урум. рум. тюрк. < *tava* — сковорода), *кöбєте тава* (урум. Карань, Камар), *тиган* (рум. Каракуба, Сартана < грец. < *το τηγάνι* — сковорода) було декілька видів: для пирогів, чебуреків. Сковорода для чебуреків виготовлялась виключно кованою [7]. Готова їжа викладалась на мідні тарелі [8] — *саган* (рум. Каракуба), *табах* (рум. Каракуба, Сартана < тюрк. *tabak* — тарілка). Різноманітними були мідні чайники [9] та глечики з кришками [10] — *кукум* (рум. В. Янісоль), які були розповсюджені у побуті тюркських народів. [11] Серед грецького населення були по-

[1] *Barışta H. Örcün.* Türk el sanatları. — Ankara, 1998. — S.100.

[2] *Заатов І.* Кримськотатарське образотворче і декоративно-прикладне мистецтво XX с. — Симферополь, 2002. — С. 221.

[3] РЕМ. — Фототека. — Кол. 4929. — № 27. Казаны и кастрюля красной меди, завезенные греками во время переселения из Крыма; № 28. Посуда красной меди, так же большей частью, вывезенная из Крыма; № 29. Кувшин, медное ведро и кастрюля, бывшие в употреблении и вывезенные из Крыма.

[4] ДОКМ. — Фонди. № 636-МД. Казан для приготування їжі (XVIII ст., кування); МКМ. — Фонди. № 197, 426, 525, 526-МД. Казан мідний (XIX ст). ДОКМ. — Фонди. № 1343-МД. Мідний казан (XVIII ст.).

[5] МКМ. — Фонди. № 207, 307-МД. Триніг (кін. XIX — поч. XX ст.). ДОКМ. — Фонди. — № 1163 МД. Триніг (к. XIX ст.).

[6] Там само. — № 705 МД. Сковорідка (кін. XIX ст.).

[7] Там само. — № 804 МД. Сковорідка-чебуречниця (кін. XVIII ст.).

[8] Там само. — № 629, 646—650-МД. Мідне коване блюдо з карбуванням (кін. XVIII ст.); № 993 МД. Блюдо мідне. 1733 р.; МКМ. — Фонди. — № 432 МД. Блюдо (кін. XVIII ст.).

[9] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр.06 — 3. — Фото № 26.

[10] МКМ. — Фонди. — № 257, 403 МД. Глечик мідний (XIX ст.).

[11] Türkler. — Cilt 4. — S. 267,329.

Мідний посуд із с. С. Кермечик. Кін. XIX ст. Архів С. Теміра.

Грекиня з глечиком. Хід за водою. 1930 р. С. Старобешеве. МКМ. Фонди. № 214.

пулярні також мідні глечики-самовари [1] та посуд для води [2]. За часи перебування в Приазов'ї у грецьких родинах, крім традиційного посуду, використовувалося багато різноманітного посуду: ступки [3], форми для випікання виробів з борошна [4] та інше кухонне начиння [5].

До 1930-х рр. був розповсюджений мідний посуд для води — *гугум* (урум., крим. тат. < тюрк. *güğüm* — глечик із міді), *куркуріна* (рум. Чермалик). Ми мали можливість зафіксувати його у фондах МКМ [6] та під час наших досліджень у с. Старобешеве, Улакли, Карань [7]. Мідні глеки різних розмірів мали звужену шийку, широке дно і ручку на боці [8]. У пам'яті інформаторів зберігся і спосіб носіння води — на плечі [9]. Цей вид посуду мав широке розповсюдження у Криму [10]. У музеї с. Старомлинівка, завдяки С. Теміру зібрана колекція різноманітного металевого домашнього начиння, що відноситься до кримських часів: глечик з кришкою, з довгим носиком і вигнутою ручкою, чайники, кухлі [11].

Часто для приготування кожного виду їжі використовувався спеціальний посуд. Наприклад, солодку страву із гарбузів готували у спеціальному мідному або латунному тазу [12] — *бетмес тава* (урум. Бешеве), *леден* (урум.). Цей посуд є одним із небагатьох металевих посудин, які використовуються у деяких грецьких родинах до нашого часу для приготування варення [13]. Посуд, який використовувався для приготування їжі, покривався оловом — *мулив* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердакли), *мулюв* (рум. В. Янісоль), *халай* (рум.) способом лудіння — *халайон* (рум. Каракуба, Ялта) усередині та інколи зовні. Загалом слід зазначити, що мідний посуд для греків до поч. XX ст. був найбільш зручним у гігієнічному відношенні, а також у зв'язку з високою теплопровідністю міді.

У селах, де дозволяли природні умови, менш заможні греки використовували довгий час дерев'яний посуд. Особливо були популярними дерев'яні ко-

[1] МКМ. — Фонди. — № 401 МД. Глечик-самовар мідний (XIX ст.).

[2] Там само. — № 406 МД. Судина для води (кін. XIX — поч. XX ст.).

[3] ДОМК. — Фонди. — № 1129-МД. Ступка кухонна з пестиком (XIX ст.). МКМ. — Фонди. — № 527-МД. Ступа дерев'яна (XIX ст., с. Сартана).

[4] Там само. — № 1564-МДС. Форма для пирогів та хліба; МКМ. — Фонди. — № 344-МД. Форма для випікання.

[5] МКМ. — Фонди. — № 377, 662-МД. Шкребок для кухні; № 449-МД. Прилад для обрізки чебуреків; № 560-МД. Мішалка для тіста. ДОКМ. — Фонди. — № 120, 349-МД. Лопата хлібопічна (XIX ст.); № 88, 138, 164-МД. Чаплія для доставання сковороди з печі (XIX ст.).

[6] Там само. — № 429-МД. Глечик мідний. Маріупольський повіт. XIX ст.

[7] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 124, 543, 764.

[8] Зап. автором у 2005 р. від Ф.Ф. Шебаніц (1944 р. н.) родом з с. Чермалик // Там само. — Арк. 1930.

[9] Зап. автором у 2005 р. від А.К. Копчекчі (1926 р. н.) родом з с. Карань // Там само. — Арк. 1156.

[10] *Золотов І.* Кримсько-татарське образотворче і декоративно-прикладне мистецтво XX с. — С. 222.

[11] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Фото № 45—49.

[12] ДОКМ. — Фонди. — № 1076, 1109, 1207, 1361-МД. Таз для варіння бекмезу (XIX ст.). МКМ. — Фонди. — № 211 МД. Таз мідний (XIX ст., с. Сартана).

[13] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 654.

рита для тіста[1] — *лакана* (рум. Чермалик < грец. *η λεκάνη* — таз, миска), *текне* (рум., урум. < тур. *tekne* — корито, таз) які були видовбані із стовбура дерева. Наприклад, у с. В. Янісоль на річці *Кашлагач* (урум. *хашла* — хрест; *агач* — дерево) росли багатолітні верби, із яких жителі села довгий час виготовляли корита для тіста та прання[2]. У румейських та урумських селах тісто замішували у спеціальному дерев'яному кориті овальної форми. Готове фасоване тісто покривалося покривалом — *змаруланд* (рум. Чермалик) та за допомогою дерев'яної лопатки — *фчара* (рум.) розміщувалося у печі *песа тавайд'я* (рум.). А для розподілу жару використовували довгу кочергу — *джілбірі* (рум. Чердаклі)[3].

У домашньому вжитку греків були розповсюджені різноманітні корита — *пахни* (рум. Сартана, Урзуф, Ялта). Під час наших польових досліджень ми зафіксували наступні назви: дерев'яне корито — *корота* (урум. Карань), *корта* (урум. Керменчик, Ласпа), таз, корито для прання та миття — *леген* (урум. Бешеве), *леден* (урум. В. Янісоль, Карань), *лейен* (урум. Мангуш), *лиден* (рум.Каракуба), а також корито для води, діжа для тіста, чан — *текне* (урум. Бешеве, В. Янісоль, Карань, Керменчик). У наш час замість дерев'яних тазів використовують емальовані тази — *леденче* (урум. < тур. *leğen* — таз, тазик). Довгий час використовувалися дерев'яні ступи — *гуд'и* (рум. В. Янісоль, Каракуба), *гд'и* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі < грец. то *γουδί* — ступа), що зафіксовано у фотоматеріалах[4].

У XVIII — поч. XX ст. мідний та дерев'яний посуд мала кожна родина. Посуд із срібла могли дозволити собі більш заможні греки, також як і татарська аристократія в Криму[5]. До нашого часу збереглася невелика кількість посуду із срібла, бо на поч. XX ст. в родинах цей посуд вже був рідкістю і використовувався в урочистих випадках[6].

Срібний та мідний ритуальний посуд приазовських греків має багатовікову історію. Аналогічний посуд був розповсюджений у Криму серед багатьох народів. Наприклад, судина, в якій носили їжу

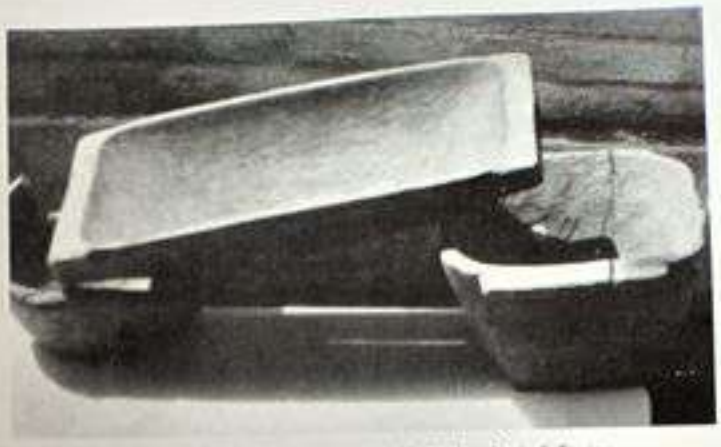

Дерев'яний посуд із с. С. Керменчик. Кін. XIX ст. Архів С. Теміра.

та воду для породіллі[7] у південно-бережних та гірських татар названа на честь божої матері Марії «Мерьєм ана къазани», можливо пов'язана з їхнім християнським минулим. У Криму і греки, і татари мали такий посуд. Він має циліндричну форму та невисокі краї, які прикрашені карбуванням. Звертає на себе увагу той факт, що на цьому посуді присутні символічні обереги, поряд з геометричним та рослинним орнаментом, зустрічаються квітки із 6 пелюстками — символ щастя та удачі.[8] Для цієї ж мети призначена була і ритуальна мідна тарілка, де зображена шестиконечна зірка — зірка Давида, яка символізує народження[9]. Але ритуальний посуд зберігся тільки у музеї, а під час наших польових досліджень нам не вдалося зафіксувати в родинах спеціальний обрядовий посуд, водночас як і посуд кримських часів. За нашими даними, у приазовських греків ремісники з металу були відсутні, тому можна констатувати факт зникнення цього виду ремесла після переселення на нові землі. Але слід зазначити, що металевий посуд, який зберігся у маріупольських греків, увібрав у себе не тільки елементи тюркської культури, повторюючи форми, стиль, матеріал, а має більш давнє коріння, пов'язане з іранськими племенами[10].

Тепер розглянемо посуд, який використовували у повсякденні. На відміну від сусідів-слов'ян, у грецькій сім'ї не їли із однієї миски, а у кожного члена сім'ї був свій посуд для їжі: невеликі дерев'яні миски — *айман* (рум. В. Каракуба), металеві тарілки[11] й миски — *зумка* (урум. Карань), *пінать* (рум. Урзуф),

[1] ДОКМ. — Фонди. — № 1353 МД. Корито для тіста (кін. XIX ст.). МКМ. — Фонди. — № 504, 763 — МД. Корито для тіста (кін. XIX ст.).

[2] Зап. автором у 1996 р. від М.О. Хорош (1929 р. н.) у с В. Новосілка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 877.

[3] Зап. автором у 2005 р. від Ф.Ф. Шебаніц (1944 р. н.) родом з с. Чермалик // Там само. — Арк. 1226.

[4] РЕМ. — Фототека. — Кол. 4929. — № 26. Ступы деревянные для толчения пшеницы, проса, крупной соли из с. С. Крым, Ялта.

[5] *Зоатов І.* Кримсько-татарське образотворче і декоративно-прикладне мистецтво XX ст. — С. 222.

[6] *Алексеева В.В.* Распределение населения на территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 213.

[7] *Зоатов І.* Кримськотатарське образотворче і декоративно-прикладне мистецтво XX ст. — С. 222—223.

[8] МКМ. — Фонди. — № 515 МД. Посудина мідна.

[9] Там само. — № 528-МД. Тарілка мідна.

[10] *Barışta H.* Orcün. Türk el sanatları. — Ankara, 1998. — S.100—106.

[11] ДОМК. — Фонди. — № 704-МД. Тарілка мідна. XIX ст., № 908-МД. Миска мідна кухонна. XIXст., № 710-МД. Миска мідна. XIX ст., № 714-МД. Миска мідна з карбуванням. XIX ст. МКМ. — Фонди. — № 408—410-МД. Тарілка мідна. XIX ст.

пнать (рум. Сартана), *пнач* (рум. М. Янісоль), *пінак* (рум. В. Янісоль, М. Янісоль, Сартана), *матрат* (рум. В. Каракуба), *чанах* (урум. В. Янісоль, Керменчик), *табах* (рум. Каракуба, Сартана). На полицях завжди був посуд для різних напоїв: келих — *пійала* (урум.), *потіріон* (< грец. *το ποτήρι* — стакан) (урум. Карань), чарка, келих, кухоль — *толу* (урум. Карань), *хадій* (урум. Карань, Камар), *хадє* (урум. Мангуш), *хадей*, *хадейі* (урум.), *кафті* (рум. В. Янісоль, Константинополь, Сартана, Урзуф, Ялта), чашка, кухлик — *фільжан* (урум. В. Янісоль, Бешеве, Карань < грец. *το φλιτζάνι*, араб., тур. *fincan* — чашка), *кафчі* (рум. М. Янісоль), *кафать* (рум. Каракуба). На поч. XX ст. у грецьких селах металеві чарки були замінені скляними [1].

Переселившись у Приазов'я, греки завезли з собою із Криму керамічний посуд [2]. Центрами виготовлення поливної кераміки у Криму були міста Кафа (Феодосія) і Салхат (Старий Крим). Цей посуд був поліхромним з використанням зеленого, жовтого та коричневого кольорів [3]. Зразки кримської поливної кераміки в невеликій кількості представлені в МКМ. Це глиняний посуд, де використані традиційно кримські форми та кольори поливки [4].

На нових місцях переселенці почали освоювати новий вид ремесла — гончарство — *чольмекчі* (урум.). Цьому сприяла наявність пластів глини в регіоні. Центром гончарства було с. Андріївка, де висококопрофесійні гончарі — *терамід'сь* (рум. Урзуф, Ялта), *терамід'ас* (рум. Сартана) (грец. *ο κεραμιδάς* — гончар), *кутиджіс* (рум. В. Янісоль), *тераміджіс* (рум. Константинополь) виготовляли глиняний посуд, який відрізнявся високою пластичною культурою. Зафіксовані нами гончарні вироби XIX — поч. XX ст. у грецьких населених пунктах не відрізняються від аналогічних виробів в українських селах, що свідчить про активні етнокультурні зв'язки між греками та українцями. У грецьких родинах начиння із кераміки стало популярним у XX ст., коли майже увесь металевий посуд для їжі вийшов із ужитку [5].

Керамічний посуд використовувався повсюдно для господарських потреб до 1930-х рр. На сьогодні глиняний посуд втратив своє значення і використовується у домашньому господарстві в окремих випадках. Але достатньо широкий асортимент

[1] МКМ. — Фонди. — № 104-КСП. Чарка.

[2] РЕМ. — Фототека. — Кол. 4929. — № 30. Кувшин из глины, вывезенный из Крыма.

[3] *Зоотов І.* Кримськотатарське образотворче і декоративно — прикладне мистецтво XX ст. — С.255.

[4] МКМ. — Фонди. — № 134, 204, 243, 303, 310, 339-КСП. Сосуд; № 131, 132, 216, 217, 388-КСП. Глек глиняний (кін. XIX ст. — поч. XX ст.).

[5] Зап. автором у 2005 р. від Ф.Ф. Шебаніц (1944 р.н.) родом з с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1188.

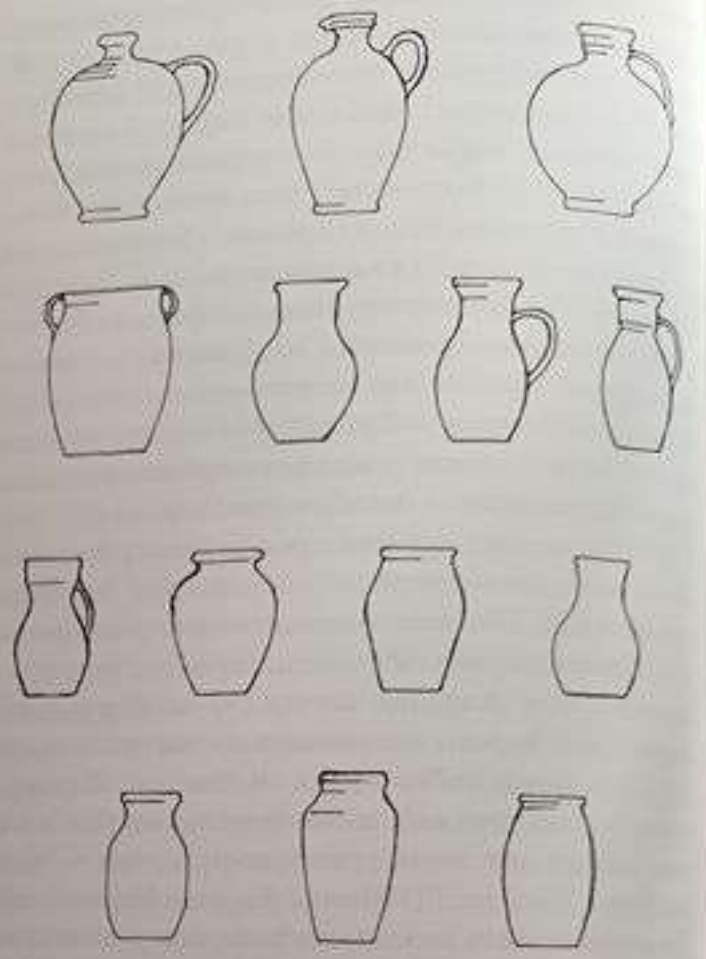

Глиняний посуд з музейних фондів. Малюнок В. Пономарьова.

керамічної продукції можна зустріти у сільських музеях грецьких сіл Старобешеве, Ялта, Урзуф, Сартана, Карань, Керменчик, М. Янісолі. У МКМ, ДОКМ представлені глиняні глечики [6] — *бардах* (урум < тур. *bardak* — посуд, що використовувався для напоїв), *мастрапа* (рум. Урзуф, Ялта), *кути* (рум. В. Янісоль < грец. *το κουτί* — сосуд для рідина), *кти* (рум. Сартана), макітри — *топрах бардах* (урум. Камар), *топрах чольмек* (урум. Бешеве; *топрах* — глина, кераміка), горщики — *хушхалах* (рум. В. Янісоль, Каракуба, Сартана), *чольмек* (урум. В. Янісоль, Бешеве, Богатир, Керменчик) та інші глиняні посудини [7]. «Фляжка глиняная формой бутылки с узким горлышком для водки» [8] є типовим зразком керамічних виробів, які побутували до середини XX ст. повсюдно серед представників усіх народів, які населяли Приазов'я.

У домашньому побуті використовувалися кошики з лози — *сепет* (урум. Карань < тюрк. *sepet* — кошик), *калать* (рум. Сартана, Чердаклі < грец. *το καλάθι* — кошик), *сіле* (рум. Сартана), цеберка —

[6] ДОКМ. — Фонди. — № 283-КС. Глечик. II пол. XIX ст.

[7] МКМ. — Фонди. — № 189, 202, 244, 301, 388 — КСП. Посуд глиняний.

[8] *Анторонов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С.45.

челен (урум. Бешеве, Богатир, Карань). Ремесло плетіння кошиків з лози було розповсюджене не тільки у приазовських сусідів греків — українців та росіян, а і у Криму та Малій Азії [1]. Українська традиція в'язання віників із проса для прибирання хат розповсюдилась і серед грецького населення.

Житло греків Приазов'я має, як зазначалося вище, спільні риси із житлом населення місць їхнього колишнього проживання у Криму, а також у сусідів-болгар. Наприклад, схожість із житлом болгар виявляється в наявності опалюваних сіней, у деяких рисах інтер'єру, схожій термінології тощо. У той же час спостерігається і багато спільного з житлом українців [2]. Ця спільність, що виявилася у певних рисах (технології спорудження будинків, внутрішньому плануванні, типології, художньому оздобленні) багато в чому посилювалася у процесі розширення виробничих і культурно-побутових контактів греків з українцями, які стали можливими після ліквідації відомої ізоляції греків. Особливо посилилися процеси нівелювання традиційного житла в роки радянської влади у зв'язку з необхідністю дотримання встановлених державою житлових проектів.

Традиційне житло греків Приазов'я, переселених із Криму, генетично пов'язане з житлом кримських татар степових районів. Підставою для такого висновку могла стати аналогія планування, ідентичність термінології, наявність відкритого вогнища в сінях, функціональне призначення окремих елементів житла, деякі схожі риси в інтер'єрі. Кримські татари тривалий час були панівною нацією в Криму, що зумовило характер культурно-побутових відносин вказаних народів. Але греки одвіку були осілим народом, помітно вплинули на економіку і культуру Північного Причорномор'я. Татари ж тривалий час вели переважно кочовий спосіб життя. За свідченням Б. Куфтіна, «турецькому» нівелюванню характерних рис житла передувала тривало діюча акультуризація, що зробила майже все різноплемінне населення Криму грецьким». Осілі татари неминуче перейняли житло та інші елементи культури і побуту у місцевого еллінського населення. Причому, у більш пізній час джерелом еллінського впливу була Мала Азія, особливо зі встановленням у Криму в XI ст. візантійської державності [3]. Таким чином, слід вірно оцінювати в даному випадку початковий вплив не тюркської культури на грецьку, а навпаки,

Будинок сер. XX ст. у с. С. Крим. Фото автора. 2004 р.

Сучасний будинок у с. С. Крим. Фото автора. 2004 р.

Сучасний будинок у с. Чермалик. Фото автора. 2001 р.

греко-римсько-візантійської на тюркську, зокрема, на житло кримських татар.

Культура і побут грецького і південнослов'янських народів мають багато спільного. Житла греків і болгар наближаються одне до одного у своїх основних рисах: в типології житла, інтер'єрі, де-

[1] *Glassie H.* Turkish traditional art today / Photographs, drawings and design by the author Henry Glassie. — Ankara, 2002. — P. 163.

[2] Українська минувшина. — С. 8—26.

[3] *Куфтин Б.А.* Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. — С. 16.

корі. Таким чином, умовно називаючи цей тип південнослов'янським, ми можемо говорити про житло, що існувало в минулому, яке було характерним для багатьох районів Балкан, Криму і Південної Бессарабії, а згодом і Приазов'я.

Стосовно термінології окремих елементів житла, то в ньому виявився тюркський вплив. Відомо, що в лексиці, яка передавала реалії матеріальної і духовної культури населення півдня, знайшли своє місце багато тюркізмів не тільки в урумських діалектах, а і в румейських.

Аналіз фактичного матеріалу і термінології свідчить, що матеріальна культура маріупольських греків є результатом складного синтезу, що склався внаслідок багатовікової культурної взаємодії і взаємовпливу балканських, малоазійських народів з тюркомовними народами, які прийшли з Середньої Азії. Відбулося злиття стародавньої землеробської культури з елементами культури скотарів, що мало місце протягом всього періоду їхнього перебування у Криму.

З іншого боку, після міграції в Приазов'я, урми та румеї протягом двохсот років вбирали у свій побут елементи традиційної культури слов'янських народів, які проживають поруч. На сьогоднішній день у матеріальній культурі греків на тлі збереження малоазійсько-кримської традиційності, превалюють українські і російські елементи. Це виявляється у термінології, плануванні, інтер'єрі.

4.2. Особливості народного одягу кінця XIX—XX ст.

Дослідження традицій та стану сучасної культури, без сумніву, тісно пов'язане з етнічними процесами. Для вивчення історії традиційна культура є дзеркалом, у якому відбиваються етноісторичні реалії. У нашому дослідженні ми розглянемо традиційний народний костюм приазовських греків, його особливості й трансформацію протягом XVIII — XXI ст., а також походження й етнокультурні зв'язки з іншими народами, що дає змогу розширити джерельну базу щодо вивчення етнічної історії.

У основу дослідження покладено матеріали польових етнографічних досліджень автором впродовж 1991—2005 рр. грецького етносу Маріупольщини. Доповнює цю інформацію аналіз музейних колекцій, що містять зразки тканин, елементів одягу й прикрас, а також фотографії XIX—XX ст., що дає змогу не лише описати та систематизувати матеріал, але й зосередитися на семантиці явищ матеріальної культури та етнокультурних зв'язках маріупольських греків. Все це дає можливість вивчити функціонування грецького народного костюма у часі.

Наше комплексне дослідження проведене з урахуванням польових матеріалів В. Наулка [1] та праць Ю. Іванової, які протягом 1960—1970 рр. проводили експедиційні розвідки в грецьких селах із вивчення традиційної культури. У нашому розпорядженні знаходиться обширний матеріал, що дозволив простежити витоки виникнення і зміни комплексу одягу греків та його компонентів, а також з'ясувати особливості взаємовпливу на нього комплексів одягу сусідніх народів. Відомості про одяг допомагають визначити його функції. Це дослідження багато в чому спирається на досягнення семіотичної концепції культури з урахуванням одягу греків — маловивченому локальному варіанту грецької культури.

Особливу увагу ми приділили існуванню назв різних елементів одягу, зафіксованих нами у грецьких населених пунктах. Ми підкреслюємо важливість саме цього аспекту дослідження для подальшого вивчення докримської історії приазовських греків, тому що кожний термін має свій ареал розповсюдження.

Сформувавшись під впливом етнокультурних зв'язків, комплекс традиційного одягу маріупольських греків, як явище конкретно-історичне, є однією з етнодиференціюючих ознак цього етносу у різні періоди його етнічної історії. Костюм греків, як і вся пов'язана з ним знаково-кодова система, слугував критерієм для визначення представників саме цього етносу з-поміж інших етнічних об'єднань під час проживання в іноетнічному оточенні на території Малої Азії, Криму і Приазов'я. Причому деякі елементи одягу консервувалися, але поряд з ними з'являлися нові форми.

Одяг маріупольських греків досліджуваного періоду несе на собі відбиток декількох цивілізацій: античної, візантійської, османської та слов'янської. Одяг трансформувався відповідно до життєвої необхідності, щоб максимально допомогти грекам пристосовуватися до нових соціально-політичних, конфесійних і культурно-господарських умов, спочатку у Візантійській та Османській імперіях, потім у Кримському ханстві, а пізніше — у Приазов'ї.

У грецьких селах до початку XX ст. господарство переважно було натуральним, тому одяг виготовлявся переважно з домотканого полотна — *пани* (рум. < грец. *πανί* — полотно), *т'єтен* (урум. В. Янісоль-

[1] *Наулко В.І.* Польові зошити №1 — 4. — 1967—1970 // Особистий архів В.І. Наулка.

Тип грецького населення в національному костюмі з с. Бешеве. XIX ст. МКМ. Фонди. № 1378-Н.

Греклня у національному одязі з с. Бешеве. XIX ст. МКМ. Фонди. № 3441-Ф.

Ласпа, С. Крим), *четен* (урум. Ласпа). Але більш давня назва домотканого полотна — *атма* (< крим.-тат. *атма* — тканина, виготовлена на ручному ткацькому верстаті) вже не використовується [1].

Сировиною для домотканого полотна, з якого виготовляли одяг, було рослинне волокно та вовна. Природнокліматичні умови сприяли вирощуванню рослин, які в даному регіоні слугували сировиною для виготовлення тканини. Відповідно до народного календаря, вирощували лубові культури. Найчастіше це були спеціально акліматизований льон — *скули* (рум. М. Янісоль, Ялта), *лінарь* (рум. Сартана < грец. *λινάρι* — льон) та коноплля — *канавь* (рум. Урзуф, Ялта < грец. *το καννάβι* — коноплля). Влітку, після збирання врожаю рослин, їх вимочували *т'єндір слат* (урум. Карань) у річці чи у морі, а потім складали на три тижні невеликими купками, накриваючи зверху камінням [2]. Але у деяких селах льон не вирощували зовсім [3]. Обробляли льон — *скйлй йап* (урум. В. Янісоль) — для ткацтва таким чином: після просушки сировину м'яли, чесали та сортували. Підготовлені волокна рослин ткали — *т'єтен тоху* (урум. Ласпа, Карань), *камун рока* (рум. Каракуба). До поч. XX ст. практично в

[1] Ще у XIX ст. цей термін був поширений як серед урумів, так і серед румеїв, але у 1990 р. така назва була зафіксована нами тільки у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 76.

[2] У с. Урзуф ще до 1930-х рр. таким чином готували льон для ткацтва / Зап. автором у 2003 р. від С.І. Кудокоцева у с. Урзуф // Там само. — Арк. 673.

[3] Зап. М. Боголленським у 1891 р. у с. Ялта // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

Типи грецького населення в національному костюмі з с. Бешеве. XIX ст. МКМ. Фонди. № 1376-Н.

кожній сільській грецькій оселі стояв ткацький верстат. Полотно домашнього виробництва звичайно було завширшки біля 40—50 см. Дорослі жінки на той час володіли технікою ткацтва і передавали свій досвід молодшим членам родини.

Тканини домашнього гатунку фарбували вручну за допомогою рослинних барвників. Найбільш популярними кольорами у одязі греків були чорний, жовтий, коричневий, червоний. Нитки фарбували за допомогою природних барвників: з бузини — *партуклея* (рум. Каракуба), *шпахтрє'я* (рум. Сартана) — чорний та червоний кольори, з моху — коричневий, різні відтінки жовтого кольору, а в українців запозичили вони спосіб добування коричнево-жовтої фарби з лушпиння цибулі — *ту курміґ'и ту глеп* (рум. Каракуба). На початку XX ст. греки почали використовувати анілінові барвники [1].

Домоткане полотно також робили з вовни, тому що головним заняттям греків у Криму було вівчарство. Ця традиційна форма господарювання була перенесена ними з Криму до степового Приазов'я, де були всі умови для розведення овець і для продажу вовни. Тваринною сировиною була вовна вівці — *мали* (рум. < грец. *μαλλί* — вовна), *йин* (урум. < тур. *уйн* — вовна), а розведення тонкорунних овець давало вовну високої якості. Найбільш цінною була вовна ягнят та молодих овець. Весняна (травнева) тонка вовна — *йуха йин* (урум. Богатир, Камар) ретельно оброблялась — *йин ішле* (урум. В. Янісоль) очищувалася, милася, сушилася, тіпалася і тільки потому з неї виготовляли пряжу — *йин йіп* (урум. Камар). М'яка високоякісна вовна цінувалася дорого, тому зчаста для виготовлення тканин для одягу змішували вовну овець різного віку аба весняну з осінньою. Стрижка овець — *йин хирх* (урум. В. Янісоль), *курима та провата* (рум. Каракуба < грец. *κούρεμα των προβάτων*) для отримання грубої вовни — *кіз йинй* (урум. Богатир), *халин йин* (урум. Камар), *ялагу* [2] (рум. Каракуба < тур. *уарак* — овеча вовна) проводилась восени й використовувалася вона для шкарпеток. Загалом, вовняні вироби — *малитку*, (рум. Сартана, Чердаклі), *малитук* (рум. В. Янісоль) були досить популярними, особливо у сільській місцевості [3].

У перше сторіччя свого перебування в Приазов'ї більшість предметів старовинного одягу греки шили із домотканого полотна — *пані* (рум.), *т'єтен* (урум. В. Янісоль) і тільки на початку XX ст. почали використовувати матеріал промислового виробництва [4]. Так, наприклад, у с. Ялта наприкінці XIX ст. практично увесь чоловічий і жіночий одяг шився з фабричних тканин, що купувалися у м. Маріуполі [5]. Повсякденний одяг шився з простої смугастої тканини фабричного виготовлення, яка називалася *шайтаня* — *без* (урум. Камар) [6].

Для святкового вбрання у XIX — на поч. XX ст. використовувались коштовні тканини: шовк, атлас — *хумаш* (урум. В. Янісоль, Богатир, Керменчик,

[1] Зап. автором у 2005 р. від А.К. Копчекчі (1926 р. н.) родом з с. Карань // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 1098.

[2] *Хорабадот Р.* Румейская прядильно-ткацкая терминология. — С. 63.

[3] Архів МДГУ. -Ф.1. — Спр.06-3. — Арк.763.

[4] *Иванова Ю.В.* Влияние социально-экономических условий на одежду сельских жителей. — С. 45.

[5] Зап. М. Богольменським у 1891 р. у с. Ялта // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. сз. 8.

[6] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // Там само.

Ткацький станок. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №3540-Ф.

Ткацький станок із с. Сартана. Поч. XX ст. Фото. Шумейної. 2001 р.

Робота за ткацьким станком. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №3749-Ф.

Карань, С. Крим), *мітакс* (рум. Сартана < грец. *μετάξι* — шовк), *хардъ* (рум. Каракуба), *хумаш* (рум. В. Янісоль, Константинополь) та оксамит — *мітакс* (рум. Чердаклі), які привозились із Закавказзя та Стамбулу. Це пов'язане з тим, що у м. Маріуполі була налагоджена широка торгівля турецькими товарами. На той час місто мало митницю й «консульства всех европейских и азиатских держав — Великобританское, Германское, Итальянское, Австрийское, Греческое, Турецкое и др.» [1]. Святковою тканиною був шовк із сирцю — *хутна* (урум.) та чистий шовк — *шамаладжа* (урум.), які продавали у сувоях «завдовжки в 12 аршин і завширшки в 1¾ аршин вартістю від 15 до 18 рублів» [2]. Можливо, назва шовку — *шамаладжа* (*шам* < тюрк. *Ṣam* — м. Дамаск, *аладжа* < тюрк. *alaca* — строкатий, смугастий) дослівно позначає «строката тканина із Дамаску». Під час наших польових досліджень у 2004 р. було зафіксовано термін *Шам*, яким уруми із с. С. Ласпа позначали це місто [3].

Одним із найдавніших елементів убрання багатьох народів є сорочки, які шили з полотна різного гатунку, залежно від їхнього призначення [4]. Щодо маріупольських греків, то вони шили натільну білизну з тканин нижчої якості [5]. Зазвичай традиційні сорочки білого або жовтого кольору маріупольських греків шили з льону — *лінарь* (рум. Сартана), *скли* (рум.). Ця традиція зберігалась протягом XIX ст., але пізніше більшість чоловіків носили сорочки із фабричної тканини. За спостереженням В. Гофа — вчителя школи с. Камарь, у 1891 р. тільки десята частина усіх присутніх у школі учнів були в сорочках з лляної тканини, виготовленої домашнім способом [6].

Традиційна сорочка чоловіків, як нижня, так і верхня — *пукамс* (рум. В. Янісоль < грец. *πουκάμισο* — сорочка), *пукамсу* (рум. М. Янісоль), *пкамсу* (рум. Сартана, Чердаклі), *камсу* (рум.Каракуба), *пукансь*

[1] Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. — С.133.

[2] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[3] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 228.

[4] Николаєва Т. Історія українського костюма. — С. 58.

[5] Зап. В. Гофом у1891 р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф.22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1.

[6] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // Там само. — Од. оз. 8.

(рум. Урзуф, Ялта), *кампсу*[1], *кölек* (урум. Улаклі), *кöйлек* (урум. В. Янісоль, Бешеве), *кöльмек* (урум. Керменчик, Камар), *гöльмек* (урум. С. Крим < тур. *gömlek* — сорочка), якою користувалися маріупольські греки у XVIII — поч. XX ст., за назвою і кроєм відома ще з кримських часів етнічної історії народу. Вона є найбільш архаїчним елементом народного костюма греків, тому що мала тунікоподібний крій. Стан сорочки шився з суцільного дольового полотнища, складеного навпіл. Боковини переходили у внутрішню нижню частину рукава, а верхня його частина була утворена поперечним шматком тканини, складеним навпіл і пришитим до кромки стану по прямій лінії. Плече та верх рукава не розрізані. Сорочки мали парні трикутні ластовиці, вшиті між станом і рукавом під прямим кутом спереду и ззаду і перекриті боковиною. Нижче ромбовидної ластовиці, з боків, вставляли по одному трапецієподібному клину. Комір обшивався руликом або був з маленьким комірцем — стійкою. Як правило, сорочки мали спереду розріз — *копсьму* (рум. Урзуф, Ялта) (< грец. *то κόψιμο* — процес нарізання), *капсім* (рум. В. Янісоль), *астий* (урум. Ласпа *аст* — низ), який зав'язувався шнурками. Описана вище сорочка маріупольських греків повторює крій традиційної сорочки південно-бережних татар[2]. Такі сорочки були поширені серед південно-бережних жителів Кримського півострова[3] і побутували серед усіх верств населення до поч. XX ст. На території Малої Азії сорочка *gömlek* використовувалася як частину туалету на яку вдягали верхній одяг[4].

У більшості чоловічих сорочок вишивку поступово замінювали на заткані смуги. У с. Стила нами було зафіксовано сорочку, виготовлену у 1920-х рр., яка була декорована таким способом[5]. Ширина поділу внизу — 94 см при загальній довжині 100 см. Така ширина досягається за рахунок бокових клинів. Загалом досліджений нами взірець є типовою тунікоподібною сорочкою маріупольських греків.

Наприкінці XIX ст. були відомі чоловічі сорочки білого кольору, прикрашені вишивкою-манішкою, розшиті, під впливом тогочасної моди, чорними та червоними шовковими нитками. Іноді по комі-

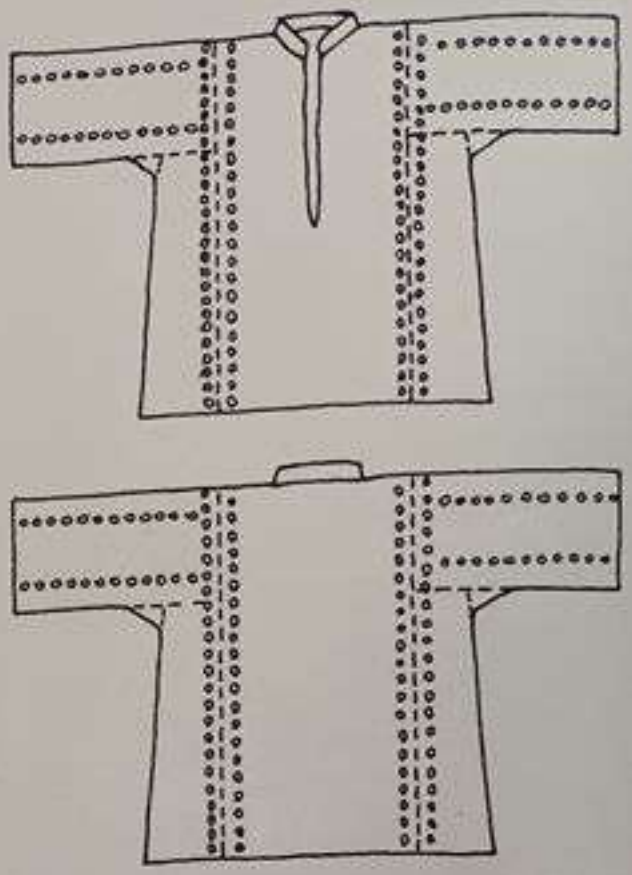

Схема чоловічої сорочки. Покрій та оформлення. С. Стила. 1920-ті рр. Архів В. Наулка.

ру-стійці й поділу сорочки вишивався дрібний візерунок, неяскравих кольорів[6]. Перераховані зміни у грецькому старовинному одязі пов'язані з етнокультурними контактами з українцями, що привело в наступному до повної відмови від сорочки кримського типу. На поч. XX ст. на сорочках з'явився комір-стійка із застібкою на 5—8 гудзиків[7] — *цімбара* (рум. Урзуф) типу «косоворотки». Більшість сорочок того часу вже шилася з ситцю промислового виробництва[8], темних відтінків. Такі сорочки носили поверх штанів[9] або заправляли у штани. У 1930-х рр. у грецьких селах етнічні терміни, які позначали сорочку, замінюються на назви, наближені до слов'янських — *урбашка* (урум.), *рубашка* (рум.),

[1] Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С.44.

[2] Рословцева Л.И. Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX в. — М., 2000. — С. 19.

[3] Араджиони М.А. К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма. — С. 188; Костюм народов России в графике XVIII—XX веков из фондов государственной центральной театральной библиотеки. — М., 1990. Худ. Гейслер, ил. 8, 9.

[4] Türk ansiklopedisi / Başedaktör H.Eren. — Cilt 32. — S. 206.

[5] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 254.

[6] Там само. — Арк. 409.

[7] МКМ. — Фонди. — № 3200-Ф. Грецькі національні танці; № 3429-Ф. Тип грека-куркуля; № 3451-Ф. Одяг грецького населення. № 969-Н. Тип грецького населення з с. С. Крим.; № 966-Н. Старий Азамат з с. 8. Каракуби на софі. 1930 р.; № 1222-Н. Тип грецького населення з с. Сартана, 1930 р.

[8] Иванова Ю.В. Влияние социально-экономических условий на одежду сельских жителей. — С. 45.

[9] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) в с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 398.

сорочка (урум. рум.)[1]. За кроєм ці сорочки мали сучасний вигляд.

Традиційна грецька сорочка яскраво демонструє взаємопроникнення побутової культури. Фасон сорочки був виключно тунікоподібного крою і сягав своїм корінням до балканської туніки — *фустанели* (грец. *φουστανέλα* < лат. *fustaneum* — вид цупкої тканини) античних часів[2]. У часи середньовіччя греки запозичили візантійський стиль[3], що був продовженням античного. Тут з'явилися нові форми і напрямки в одязі, наприклад, носити по декілька предметів одягу, одягнених один поверх іншого. У візантійської туніки з'явилися рукави, а у візантійців — новий вид натільного одягу — сорочка[4]. Звідси греки перенесли традиційну сорочку до Криму. Необхідно зазначити, що практично в усіх тюркомовних народів аналогічна сорочка називалася *гомлек, гойнек* (з фонетичними змінами), але вона також була обов'язково тунікоподібною[5]. У кримських татар, які проживали у гірській прибережній місцевості, сорочки — *кольмек, кулек* (кр.-тат.) також були проявом грецького античного та візантійського впливу[6].

До нашого часу збереглися тільки фотозображення II пол. XIX ст. традиційного чоловічого одягу у вигляді смугастого халата[7]. Цей вид ритуального одягу був відомим обом етнічним групам греків у Приазов'ї. Цікаво простежується загальна тенденція до збереження одного з найдавніших видів одягу греків. Аналогічні халати у продовжну смужку на стані і з поперечними смужками на рукавах переважали в Анатолії і в південно-берегових районах Криму[8].

Детальний опис традиційного одягу греків у XIX ст. зроблено завдяки діяльності «Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії». За складеними запитальниками вчителі

Традиційний костюм маріупольських греків з с. Камар. 1891. Малюнок В. Гофа. ІЕА РАН. Фонд 22. Од. оз. 8. Арк. 2.

сільських шкіл збирали свідчення про одяг селян Катеринославської губернії, у тому числі і про греків[9]. Згідно з цими описами, традиційний верхній одяг чоловіків складався з каптана, камзола, шароварів, сивої шапки-смушки. Поверх каптана зав'язувався зелений (шовковий або ж вовняний) пояс[10]. Краєзнавець В. Душка із с. С. Ласпа підкреслює, що одяг ласпінців — греків довгий час мав багато турецьких та татарських елементів[11]. Це стосувалося і штанів-шароварів, які виготовлялися з домотканого простого грубого сукна. Наприкінці XIX ст. у греків Приазов'я був популярним чоловічий стегновий одяг: штани різноманітної форми та крою — *тіман* (урум. С. Крим), *шалвар* (урум. <

[1] Українсько-грецький розмовник (укр., румейськ., урум. мови) / Упоряд.: Мороз Г.А. та ін. — Донецьк, 1993. — С. 35.

[2] Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. — Σ.1923; Ελληνικές Φορεσιές. Σύλλογη Εθνικού Μουσείου. — Σ. XXVII; Papantoniou I. Greek costumes. — Nafplion, 1981. — C. 10; Иванова Ю.В. Влияние социально-экономических условий на одежду сельских жителей. — С. 46.

[3] Ноулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — С. 246.

[4] Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. — Прага, 1996. — С. 87.

[5] Курылеев В.П. Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства. — М., 1976. — С. 114.

[6] Рославцева Л.И. Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX вв. — С.19.

[7] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3282. — № 19. Чоловік у національному костюмі. Бешеве. 1878. Те саме. МКМ. — Фонди. — № 1378-Н. Тип грецького населення в національному костюмі з с. Бешеве.

[8] Ögel B. Turk kültür tarpihine giriş. — Cilt. 5. — S. 134.

[9] Сведения об одежде крестьян Екатеринославской губернии // ІЕА РАН. — Ф.22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. Арк.1 — 28.

[10] Зап. В.Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф.22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[11] Душка В. Село над Кальмиусом. — С.63.

тюрк. *şalvar* < перс. *şalvar* — штани), *врані*[1] (рум.), *врачія* (рум. М. Янісоль), *врекі*, *вракі* (рум. грец. < *οι βράκες* — штани), які шилися з грубої домотканої тканини кремового кольору — *панитку* (рум. Сартана, Чердаклі), *панитук* (рум. Каракуба) або сукна темних відтінків — *йайьв* (урум. Бешеве), *сухма* (рум. В. Янісоль, Каракуба, М. Янісоль), *чуга* (рум. Сартана, Чердаклі < тюрк. *çuha* — сукно). Традиційні грецькі штани були неширокі в крої з невеликими клинами, з ширінькою та поясним *учкуром* (урум., крим.-тат. *учкур* < тюрк. *uç* — кінець), біля кісточки стягувалися шнурком[2]. Цей вид був характерним у народів, що проживали на території Анатолії, де чоловіки підв'язували штани *şalvar* поясом *uçkur*, який був довжиною 1—2 метри і прикрашався вишивкою.[3]

Наші польові матеріали свідчать, що чоловіки також носили штани — *балахли шалвар* (урум. Бешеве), з широкими холошами й ромбовидною матнею[4]. Цей тип стегнового одягу, окрім маріупольських греків, характерний і для татар гірсько-прибережної групи[5]. Дослідник кримської етнографії Б. Куфтін зазначив, що широкі штани є проявом впливу народного костюма кочових та землеробських народів Середньої Азії на одяг південно-бережних татар[6] та інших народів цього району, зокрема греків.

Як зазначає сучасний дослідник тюркської традиційної культури Бахаеддін Огел, шаровари або штани було звичаєм, притаманним воюючим племенам. Усякий чоловік, який сідав верхи на коня, був вимушений надягати штани. Що стосується турків, то через те, що вони звикли надягати довгий кафтан, їхні штани були ззовні закриті та виглядали у формі довгої нижньої білизни. З цієї причини турецькі джерела вважали штани одним із предметів *індону* (нижньої білизни). Крім того, штани закривали ноги до чобіт та колін, через що в турецьких джерелах штани вважалися різновидом нижнього одягу[7]. На сьогодні в урумських селах Приазов'я термін — *ін дон* (урум. Бешеве, Карань) також означає спідні штани[8].

[1] *Бобенко. В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 44.

[2] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф.22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 2.

[3] Türk ansiklopedisi / Başedaktör *H. Eren*. — Cilt 32. — S. 209.

[4] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3.

[5] *Рославцева Л.И.* Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX вв. — С. 20.

[6] *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма. — С. 25.

[7] *Ogel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 101.

[8] Зап. автором у 2005 р. від А.К. Копчекчі (1926 р. н.) родом з с. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 987.

Традиційний стегновий одяг маріупольських греків. 1891 р. Малюнок В. Гофа. ІЕА РАН. Ф. 22. Од. оз. 8. Арк. 2.

Зимові штани — *чахчір*, *чахчі* (рум. < тюрк. *çakşır* — вид чоловічих шаровар), *тері шалвар* (урум. Карань, С. Крим *тері* — шкіра) — хутряні шаровари у формі «галіфе», виготовлялися з овчини хутром усередину[9]. Цей вид чоловічих штанів був прийнятним серед пастухів. Їх носили переважно у грецьких селах до 1920 рр.[10]. Такі штани з аналогічною назвою *чакчир*, *чакшир* (тюрк.) були характерними для жителів Південної і Південно-Східної Анатолії[11]. Б. Огел зазначає що, шкіряні штани були необхідною й невід'ємною частиною одягу тюрків, які вирушали в далеку дорогу, а одяг середньо-азійських чоловіків, які їздили верхи на конях, знову ж таки, складався зі шкіряних штанів, чобіт і хутра. А от турки-землероби *(таранчі)* у своїй більшості одягали тонкі й широкі шаровари з вовни. У таких штанях на нижніх частинах також маються зав'язки[12]. З цього зрозуміло, що шкіряні та вовняні штани одного типу було розповсюджено на території Малої Азії та Криму. Щодо термінології, то вона неоднозначна, наприклад, наші дослідження доводять, що дотепер у с. Малоянісоль терміном *чахчір* позначають спідні штани з тонкої матерії[13].

Жилети, безрукавки, тілогрійки — *камзол* (рум. В. Янісоль, Каракуба, Сартана, Чердаклі; урум.

[9] *Караманиця Х.А.* Греки Донбасса. — С. 51.

[10] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) у с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 554.

[11] *Erdentuğ N.* Hal köyünün etnolojik. — Ankara, 1956. — S. 25; *Güngör K.* Cenubi Anadolu yürüklennin etno-antropolojik tetkiki. — Ankara, 1941. — S. 51.

[12] *Ogel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S.101.

[13] Зап. автором у 2005 р. від С.В. Янковського (1966 р. н.) родом з с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 1198.

В. Янісоль, Богатир, Карань < грец. *καμιζόλα* — широка, легка жіноча сорочка) складають окрему групу одягу, бо їхнє походження пов'язують з первісними видами одягу саме у греків. Вони були розповсюджені не в усіх селах, а тільки в тих, які заселили переселенці з гірських кримських сіл. Зручність жилетів з хутра була поцінована багатьма народами середземномор'я та південно-східної Європи, особливо тими, які проживали у гірських районах Кримського півострова й західної України [1]. Привнесений греками з Криму, цей елемент одягу набув подальшого поширення у приазов'ї під впливом і сусідів слов'ян. Схожа тенденція спостерігається з такими видами одягу, як *зіпун, зібун* (рум., урум. < араб. *забюн* — куртка), каптан — *хавтан* (урум. Карань), сюртук — *бурноз* (рум. Чердаклі < грец. *το μπουρνούζι* < тюрк. *bornoz/bornuz* < араб. — *burnūs* — верхній одяг, халат [2]) й верхнім теплим одягом, пальто — *бурнус* (рум. В. Янісоль), *бурнуз* (рум. Сартана), *бурнос* (урум. Бешеве), які протягом першого сторіччя перебування греків у Приазов'ї перетворилися у загальноєвропейський одяг.

На початку XX ст. чоловіки одягали зазвичай костюми з тканин фабричного виробництва: штани неширокого крою, заправлені в чоботи або випущені поверх черевиків, піджаки або двобортні куртки, іноді жилети. Піджачна пара або трійка, згідно моди того часу, як парадний одяг, набула поширення вже у другій половині XIX ст. [3]

Одним із яскравих етнодиференціюючих факторів є пояси, які використовувалися не тільки для утримання стегнового одягу. Вони були невід'ємною частиною костюма чоловіків і змінювалися з часом за матеріалом, формою та кольором залежно від віку, статусу особи і ситуації використання. У грецькому народному костюмі пояс виконував різноманітні функції. У сільського населення цей елемент одягу слугував для закріплення одягу, виконував захисні функції під час фізичних навантажень; на ньому тримали необхідні речі під час роботи. Але маріупольські греки часто використовували пояси як обрядовий атрибут або оберіг. Із кримських часів до середини XX ст. греки носили довгий тканий пояс — *знар* (рум. Каракуба, Сартана), *зунар* (рум. В. Янісоль, М. Янісоль), *зунарь* (рум. Урзуф, Ялта < грец. *το ζουνάρι* — пояс, кушак), — *хушах* (урум. < тюрк. *kuşak* < дав. тюрк. *kurşak, kurlamak* — пов'язувати, підв'язувати пояс) [4], *шій хушах* (урум.

Грек із с. Богатир Спиридон Миколайович Філактов. 1892 р. МКМ. Фонди. № 6722-Ф.

Бешеве), *хийих* (урум. Гнатівка), *туга* (рум. Сартана, Чердаклі). Це була крайка з довгої, до трьох метрів, широкої смуги вовни, бавовни, ситцю чи шовку [5]. Наші джерела засвідчують наявність різних розцвіток поясів. Наприклад, уруми з с. Камар найчастіше носили шовкові або вовняні пояси зеленого кольору, які одягалися поверх каптана [6], а у с. С. Ласпа протягом довгого періоду був «обязательный пояс из куска красной ткани длиной в несколько метров. Полоска ткани сворачивалась по длине и закручивалась затем вокруг талии» [7]. Дослідниця Ю. Іванова зазначає, що пояси, якими користувалися греки, були зеленого, синього та червоного кольорів [8]. Цікаво, що широкі пояси червоного кольору поверх сорочок навипуск або на штанях греки носили ще й у 1960-і роки. Інформатори пояснювали їхню роль як «зцілителя від усіх хвороб». Особливо часто вдя-

[1] Ніколаєва Т. Історія українського костюма. — С.95.

[2] Turkçe sözlük. — Cilt 1. — S.119.

[3] МКМ. — Фонди. — № 3535-Ф. Греки з с. В. Янісоль. 1884 р.

[4] Ögel B. Turk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 73.

[5] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 66S.

[6] Записано в 1891 р. В. Гофом у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф.22 (АТППАЕ). — Од. оз. 8.

[7] Душка В. Село над Кальмиусом. — С. 63.

[8] Греки России и Украины. — С. 184.

Греки із с. В. Янісоль. 1884 р. МКМ. Фонди. №3535-Ф.

Тип куркуля-грека. Фотографія Г.Ф. Зайцева. МКМ. Фонди. № 3429-Ф.

гали їх під час польових робіт літні чоловіки.[1] До нашого часу дійшла назва довгого та широкого тканого пояса — *хурама* (урум. Камар), який використовувався під час весілля[2].

Вищезазначені пояси також мають широкий ареал розповсюдження. Пояси червоного кольору, поширені як серед урумів, так і серед румеїв, сягають корінням у доприазовський період етнічної історії греків. Цей елемент одягу мав розповсюдження в Анатолії і називався *зонарі*[3]. Дослідники етнографії греків зазначають, що червоний широкий пояс був у вжитку і серед грецького населення островів, де етнічні риси збереглися більшою мірою, ніж у балканській Греції[4]. Тюркський *kuşak* зазвичай носився чоловіками і сягав 5—6 м. Виготовлявся з одного відтінку або різнокольорової тканини. За пояс закладали необхідні речі[5].

Східний звичай носіння поясів був пов'язаний із віковим цензом — літні чоловіки пов'язували білі пояси, чоловіки середнього віку — сині, а молоді — червоні, малинові й жовті. Пояси шили з довгого полотнища тонкої вовняної або шовкової тканини. Ширина залежала від віку господаря: чим старший його власник, тим ширший пояс. Ця традиція була запозичена у тюркських народів[6]. До середини XX ст. побутували пояси — *бельбас* (урум. Бешеве < тур. *bel* — кушак, *bağ* — зав'язка,) — це крайки з бавовни, які чоловіки пов'язували поверх одягу та закріплювали на них судину для води — *бокла, боклаг* (урум.)[7]. Цей вид поясів також був традиційним у народів Анатолії[8].

Широкі штани греки носили з вузьким поясом — *учкур, очкур* (рум. Чермалик < тюрк. *uçkur* — мотузок, призначений для шаровар), *архан хушах* (< урум. Камар *архан* — підтримка), який було зроблено зі шкіри чи рослинних волокон. Пояс втягувався у поясну обшивку штанів. Такі пояси були розпов-

[1] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 763.

[2] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 427.

[3] *Державин Н.С.* Свадьба у анатолийских греков // Известия Кавказского отдел Русского Географического Общества. — Тифлис, 1904. — Т. 17. — С. 211.

[4] *Пулянос А., Иванова Ю.В.* Греки // Народы зарубежной Европы / Под ред *С.А. Токарева, Н.Н. Чебоксарова.* — М., 1964. — С. 584.

[5] Türk Ansiklopedisi / Başedaktör *H.Eren.* — Cilt 32. — S. 209.

[6] *Рославцева Л.И.* Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX вв. — С. 22.

[7] *Бокла* — велика кругла плеската посудина для води, яку затикають чопиком. Див.: *Гарковець О.* Урумський словник. — С. 110.

[8] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — C. 5. — S. 73.

IRYNA MARYOVA

Літній чоловік у червоному вовняному поясі під час польових робіт у с. Чермалик. 1967 р. Архів В. Наулка

сюджені у кримських південно-берегових татар [1] та українців. У XX ст. набули популярності шкіряні ремінні пояси — *хайиш* (урум. Бешеве, Керменчик, Карань) з пряжкою — *тоха* (урум.Карань < тюрк. *toka* — пряжка), які відповідно використовувалися вже представниками різних етносів зі зміною соціально-економічних умов.

Із головних уборів, привезених з Криму довгий час — до 1930-х рр. — були поширені каракулеві шапки — *тері халпах* (урум. С. Крим), *капас* (рум.). Найбільш давні шапки мали форму зрізаного конуса з пласким дном та низьким наголовком. У головний убір, який мав форму зрізаного конуса з пласким дном, іноді на денце вшивали суконний розшитий кружечок [2]. Такі ж низькі смушеві шапки з округлим денцем були елементом одягу південно-бережних татар Криму [3]. Цей варіант шапок отримав розповсюдження на усій території Криму [4]. Круглі шапки з хутра молодої вівці були найбільш популярними серед греків [5]. Чоловічі хутряні головні убори чорного і білого кольорів, розповсюджені у грецьких селах із поч. XX ст., вже мали різноманітніші форми [6] та є свідченням українського етнокультурного впливу [7].

[1] *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма. — С. 26.

[2] Замальовано у 1891р. В. Гофом у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 3.

[3] *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма. — С. 26.

[4] *Васюков С.И.* Крым и горные татары. — С.Пб., 1904. — С.18; *Рословцева Л.И.* Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX в. — С. 37. РЕМ. — Ф. — Кол. 3803. — № 12; 37, с. 23, таб.13/1.

[5] *Душка В.* Село над Кальмиусом. — С. 63.

[6] РЕМ. — Фототека. — Кол. 4929. № 6. Грек у кожусі з с. С.Крим; — Кол. 3282. — № 19. Чоловік у національному костюмі з с. Бешеве. МКМ. — Фонди. — № 6700-Ф. Грек із с. С. Крим; № 2825-Ф. Греки-музики; № 4967-Ф. Греки. Група селян із с. Сартана. 1928 р.; № 3459-Ф. Жінка та чоловік у старовинних костюмах; № 3437-Ф. Тип грека.

[7] *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. — С.137.

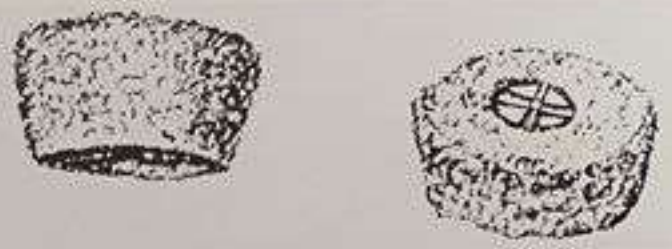

Традиційний чоловічий головний убір. 1891 р. Малюнок В. Гофа. ІЕА РАН. Ф.22. Од. оз. 8. Арк. 3.

Такі форми головних уборів, як феска [8], в'язані та шиті тюбетейки [9], що також мають кримські витоки, за нашими даними, були не такими популярними серед маріупольських греків. Чоловіча феска з кутасом — *дал фес* (урум. Мангуш < тюрк. *fes*), *пес* (урум. Бешеве) мала форму усіченого конуса. Свою назву вона отримала від назви м. Фес у Марокко [10]. Цей тип головного убору був широко відомий у Арабських країнах, на території Малої Азії [11], а також у Греції [12] та на Кіпрі [13].

З початку XX ст. традиційні грецькі чоловічі головні убори поступово вийшли з ужитку. З цього часу у маріупольських греків постійним елементом одягу стали кашкет — *капац* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі, Чермалик) та картуз [14] — *картоз, картузь* (урум., рум. < рос.) — головний убір з козирком, який був загальноприйнятним у Росії.

Традиційне взуття маріупольських греків — *папуч* (урум. В. Янісоль, Керменчик < тюрк. *papuç* — взуття < перс. *pa* — нога, *puş* — той, що обмотує [15]), *папуча* (рум. Сартана, Чердаклі < грец. *τα παπούτσια* — взуття) протягом XIX ст. змінилося відповідно до природних умов, характеру господарської діяльності та економічного стану населення. Опис традиційного чоловічого взуття кінця XIX ст. виглядає таким чином: «Мужчины носят особый род лаптей, которые напоминают обычные русские лапти, но только изготовленные с воловьей кожи. Прикрепляются так же, как и обычные русские лапти. Называется эта обувь *чарухья*» [16].

З кримських часів і до поч. XX ст. найбільш поширеним взуттям чоловічого населення були постоли з

[8] МКМ. — Фонди. — Н. 8. І. 107.1. Фото І. Кукомджи.

[9] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 46.

[10] Türkçe sözlük. — Cilt 1. — S. 774.

[11] Türk ansiklopedisi / Başedaktor *N.Eren*. — Cilt 16. — S. 266—267.

[12] Ελληνικές Φορεσιές. Σύλλογη Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. — Σ.104, 146.

[13] *Хроль Р.* Костюмы народов мира. — М., 2002. — С.139, 142, 148.

[14] МКМ. — Фонди. 6891-Ф. Тип старих греків з с. В. Янісоль. 1930 р.; — № 2824-Ф. Грецькі національні танці.

[15] Türkçe Sözlük. — Cilt 2. — S. 1751.

[16] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

Жінка та чоловік у старовинних костюмах з с. Керменчик. XIX ст. МКМ. Фонди. №3450-Ф.

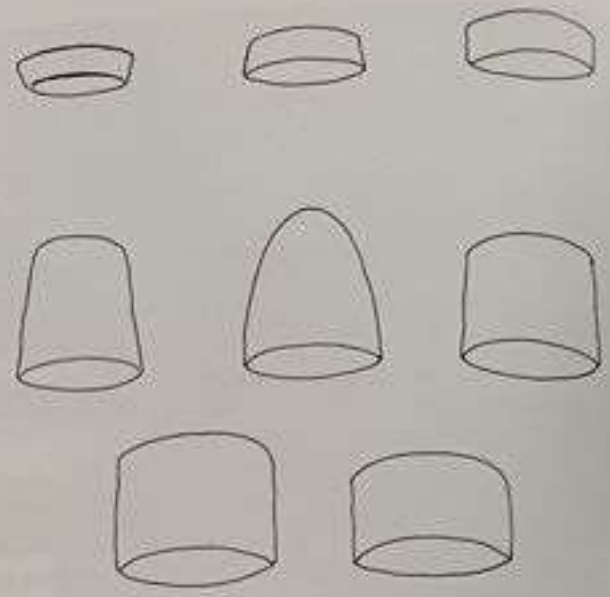

Схема традиційних грецьких чоловічих головних уборів. Поч. XX ст. Малюнок В. Пономарьова.

сириці[1] — *кöн чарух* (урум. Карань, Мангуш) *чарухи* (рум. < грец. *τσαρούχι* — легке взуття пастухів материкової Греції), *чурахи* (рум. Ялта; урум. Бешеве, Мангуш, Карань), *чарих* (урум. Старогнатівка < тюрк. *çarık* — шкіряне взуття). Термін *çarık* широко вживається і тюрками, які проживають в Анатолії та Середній Азії[2]. Хоча це було буденне взуття, виготовлене зі шкіри великої рогатої худоби, але, як повідомляє В. Гоф, воно було улюбленим взуттям усіх верств населення с. Камар наприкінці XIX ст.[3].

Грецькі постоли — це давній тип шкіряного стягнутого взуття. Їх робили з одного шматка м'якої сиром'ятної шкіри[4]. Майже століття *чарухи* маріупольських греків зберігали тюркські традиції — були зі швом попереду[5], але наприкінці XIX ст. чарухи вже не мали швів й витягувалися на колодці[6], що було характерним для технології виготовлення українських постолів[7].

Завдяки рукопису краєзнавця Х. Караманиці[8] та розповідей інформаторів із с. М. Янісоль, ми маємо можливість відновити технологію виготовлення постолів під назвою *чарухья*[9]. Їх робили із товстої та м'якої шкіри, яку сушили на сонці, а потім розтягували на підлозі, закріплюючи її цвяхами. Шкіру для знежирення посипали золою та розминали протягом двох — трьох тижнів. Таким чином шкіра була підготовлена до крою та до зберігання на довгий термін. Заготовки постолів — різані смужки (20—25 см), у XIX ст. були чотирикутними (кримськими), але з часом шевці почали закрутляти передні кути. У першому випадку передок зшивали під кутом, через отвори пропускали шкіряний ремінець і одягали заготовку на ногу, збираючи шкіру навколо ноги. У другому випадку по краях заготовки робили дірочки для ремінця, а потім закруглені краї загинали до середини та збирали у складки за допомогою ремінця. В українців цей процес називався «морщити» шкіру[10].

Чарухи прив'язували до ніг за допомогою тонких гнучких ремінців — *бармалих* (рум. Урзуф, Ялта), *кусіле* (рум. Каракуба, М. Янісоль, Сартана, Чердаклі), *чарих баву* (урум. Керменчик), *чарих бали* (урум. Старогнатівка < тюрк. *çarık* — шкіряне взуття, *bağ* — повзка). Ремінці охоплювали навхрест підйом ноги, обвивали ногу вище кісточки та зав'язувалися під коліном. Влітку їх носили босоніж, а взимку взували на онучі або вовняні шкарпетки — *пузупанджа*

[1] *Араджиони М.А.* Традиционный женский костюм позднесредневековых крымских греков. — С. 84; *Душка В.* Село над Кальмиусом. — С. 63; замальовано у 1891р. В. Гофом у с. Камарь. Див.: ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 3.

[2] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S.116.

[3] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф.22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[4] МКМ. — Фонди. — №293, 294 ТКО. Постоли шкіряні.

[5] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — С. 5. — S. 134.

[6] Записано у 1891р. М. Богольленським у с. Ялта // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[7] Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / *А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Космінa* та ін. — К., 1994. — С. 129.

[8] *Караманица Х.А.* Греки в Донбассе. — С. 51.

[9] Зап. автором у 1994 р. від Ф.Н. Думбур родом з с. М. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 88.

[10] *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. — С. 157.

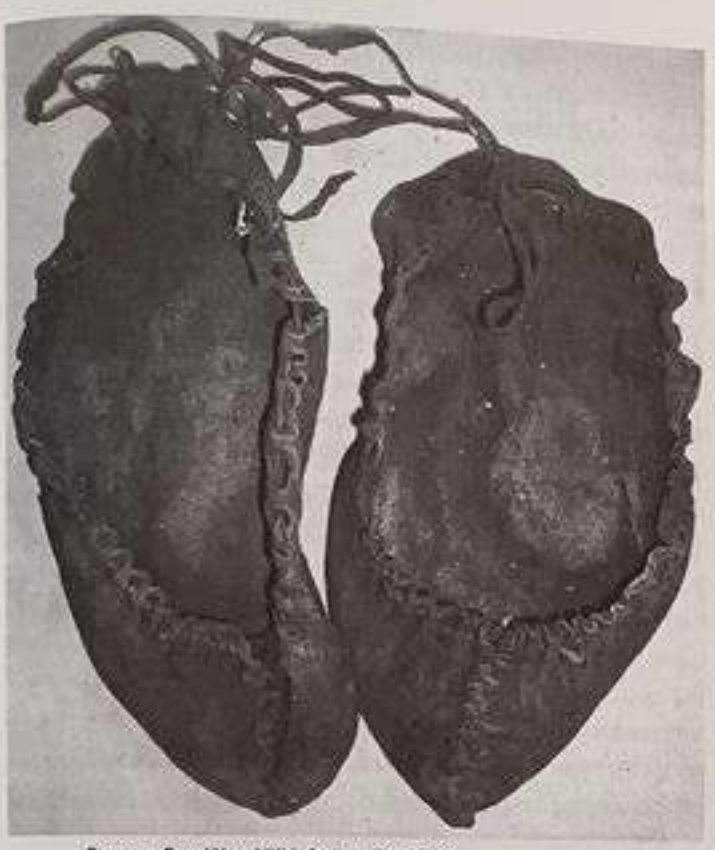

Постоли. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №293-ТКО.

Традиційне взуття із с. С. Керменчик. Кін. XIX ст. Архів. С. Теміра.

Постоли-чарухи, виготовлені у 1967 р. у с. Сартана. Фото автора. 2004 р.

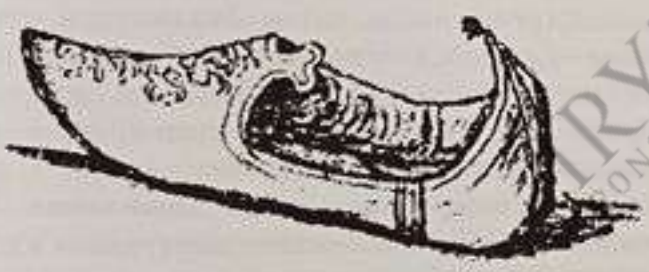

Традиційне взуття маріупольських греків. 1891 р. Малюнок В. Гофа. ІЕА РАН. Ф. 22. Од.оз. 8. Арк. 3.

(рум.) [1]. Цей спосіб носіння постолів був поширений серед багатьох європейських народів [2].

У другому варіанті для зав'язування постолів використовувався ремінець — *чарбав* (урум. Карань, Ласпа) 1—2,5 см завширшки. Ці ремінці були широкими і виготовлялися з товстої шкіри з мідними бляхами на кінцях. Вони щільно обгортали ногу до середини коліна, захищаючи таким чином від дощу і снігу, для чого їх змащували тваринним жиром. Цей спосіб зав'язування постолів був характерним для народів Сходу.

Постоли протягом XIX ст. були основним чоловічим взуттям серед грецького населення. Це засвідчу-

[1] Зап. автором у 1990 р. від М.Д. Хорош (1905 р.н.). у с. 8. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 112.

[2] *Рикман Э.А.* Одежда народов Восточной Европы в раннем железном веке. Скифы, сарматы и гетто-даки (середина 1 тыс. до н. э. — середина 1 тыс. н. э.) // Древняя одежда народов Восточной Европы. — М., 1986. — С. 23—24. *Эрсман Ф.* Обувь // Энциклопедический словарь. — С.Пб, 1897. — Т. 42. — С. 593, 595. *Ніколаєва Т.* Різновиди традиційного одягу // Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. — К., 1994. — С. 29; *Зеленчук В.С., Колошников Н.М.* Одежда населения народов Восточной Европы. — М., 1986. — С. 237.

ють джерела, у яких зафіксовано, що у 1891 р. більша частина учнів школи с. Чермалик носила чарухи [1]. У кожному селі був майстер, який виготовляв постоли — *чарікчі* урум., рум. < тюрк. *çarikçi* — той, хто виготовляє чи продає чарики), але найчастіше чоловіки самі шили таке взуття для своєї родини [2]. На поч. XX ст. більшість греків, на відміну від українців, постійно носили «сандалии из желтой кожи со складками вокруг подошвы» [3].

Протягом XX ст. постоли використовувались при виконанні сільськогосподарських робіт. Так С. Ялі, який у 1930 р. здійснив аналіз стану грецького населення, зазначив: «З одягу, що відбиває ще суто національні риси, можна відзначити взуття, ще і досі вживане, особливо у бідноти. Це черевики — *чарухи* (τσαρυχια) з сиром'ятної шкіри зі шкіряними ремінцями — обмотками — *куселеддя* (χυσιλεδια)» [4]. Шкіряне взуття можна назвати найбільш стійким елементом народного костюма. Нами зроблено фото чарух, які були виготовлені у 1970-х рр. у с. Сартана, але це вже було дуже рідкісне взуття.

Селянське саморобне взуття з сиром'ятної шкіри — *чарики* (грец. < тур. *çarık* — постоли) мало поширення на території Середземномор'я та Причорномор'я, особливо у Кримсько-Малоазійському регіоні [5]. До недавнього часу взуття, ідентичне зазначеному, використовувалося під час сільськогосподарських робіт у середовищі турецьких селян [6], серед народів Балканського півострова [7], Кавказу [8]. Як було зазначено вище, воно відоме і в українців під назвою *постоли*. [9]

Ще один різновид старовинного взуття описав вчитель із с. Камар В. Гоф. Воно завезене до Приазов'я з Криму під назвою *терлик* [10] і відоме під такою ж назвою у багатьох народів Середземномор'я [11], зокрема народів Малої Азії. [12] Взуття *терлик* (< тюрк. *terlik* — кімнатні черевики) — домашні або вуличні сап'янові черевики, прикрашені шиттям. Вони мали злегка піднятий носок і язичок у підйомі. Задники теж завершувалися випущеним вгору язичком. Як показали наші польові дослідження, сучасні інформатори не пам'ятають цього виду взуття, який греки-переселенці, очевидно, не виготовляли у Приазов'ї.

Наведені вище зразки взуття, найчастіше, одягалися на плетені вовняні шкарпетки — *чорап* (урум. < тур. *çorap*), *карпеткіс* (рум. В. Янісоль), *скуфуць* (рум. Урзуф, Ялта), *калцина* (рум. Каракуба < грец. *οι κάλτσες* — шкарпетки), *папуч* (урум. Керменчик; рум. Сартана), *пачонис* (рум. Каракуба) або суконні онучі — *пудупандя* (рум. < грец. *το ποδοπάνι* — онучі), особливо під час роботи [13]. Повсякденні чоловічі шкарпетки були білого кольору, а святкові, з геометричним малюнком, були ідентичними як серед румеїв, так і серед урумів, а також були поширені і серед народів Середземномор'я та Анатолії [14].

Як було зазначено, чарухи були виключно чоловічим взуттям і «у мужчин это единственная обувь во все время, кроме праздников, когда одеваются сапоги» [15]. У греків шкіряні високі чоботи — *цангкие, цангія* (рум.), *чизма, цизма, джизма*(урум. < тур. *çizme* — чоботи.), були відомі ще у доприазовський період. Під назвою *чизме* вони були поширені у Криму [16] та у Туреччині [17]. Їх носили представники заможного прошарку грецького населення. Форма хромових чобіт протягом часу змінювалася. Так, наприкінці XIX ст. найчастіше шили чоботи з невеликим підбором, звужені у стопі та розширені від кісточки до коліна [18]. А у 1920—1930 рр. вже були популярні високі чоловічі чоботи з великим підбором та звужені, по усій формі ноги [19]. Наші польові дослідження засвідчили, що переважали чоботи

---

[1] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим в с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[2] Зап. автором у 2002 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) у с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 987.

[3] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С.44.

[4] *С.Г. Ялі* у своїй праці використовує терміни, які записані румейською мовою. Див.: *Ялі С.Г.* Греки в УРСР. — С. 164.

[5] *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма. — С. 26.

[6] Türk ansiklopedisi / Başedaktör *H.Eren*. — Cilt 32. — S. 207.

[7] *Пулянос А. Иванова Ю.В.* Греки. — С. 584—587.

[8] *Чарики* були найбільш розповсюджені серед чоловічого населення Дагестану. Див.: *Гаджиева С.Ш.* Одежда народов Дагестана XIX — начало XX вв. — М., 1981. — С. 67.

[9] *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. — С.152. *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. — С. 37.

[10] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АСЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1, 3.

[11] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — C. 5. — S. 136.

[12] Türk ansiklopedisi / Başedaktör *H.Eren*. — Cilt 32. — S. 207.

[13] Зап. у 1891р. М. Боголленським у с. Ялта // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 3; Зап. автором у 1990 р. від М.Д. Хорош (1905 р.н.). у с. В. Янісоль. // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 96.

[14] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 136.

[15] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[16] *Рословцева Л.И.* Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX вв. — С. 25.

[17] РЕМ — Фототека. — Кол. 3278. — № 7; *Rurhan Y.* Eskitaşlı köyü monografisi // Sosyoloji dergisi. — 1955 — 1956. — № 10 — 11. *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — C. 5. — S.129.

[18] МКМ. — Фонди. — № 6722-Ф. Грек з с. Богатир. Спиридон Миколайович Філахтов. 1892 р.

[19] Там само. — № 6700-Ф. Грек з с. С. Крим; — № 3531-Ф. Грецькі національні танці.

чорного кольору, але, у с. В. Янісоль чоловіки зчаста носили червоні чоботи[1]. Слід зазначити, що у цей час більшість чоловіків носили чоботи щодня, як взимку, так і влітку. Менш заможні греки взимку носили валянки[2] — *кендис* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі), *валенкісь* (рум. Урзуф, Ялта), форма і назва яких була запозичена з російського середовища[3].

У багатьох грецьких селах працювали шевці — *чизмажи* (урум. Бешеве, Керменчик < тур. *çizmeci* — швець), *папучіс* (рум.), *цангкід'ас* (рум. Урзуф, Ялта < грец. *ο τσαγκάρης* — швець) — та існували швацькі майстерні з ремонту взуття. Статистичні матеріали за 1923 р. засвідчують, що найбільша кількість шевців та швацьких майстерень була у с. В. Каракуба (7 шевців), Мангуш (3 швацькі майстерні), Старо-Карань (9 шевців), Старо-Бешеве (4 швацьких майстерні), С. Крим (5 шевців) та Ялта (4 шевця)[4]. Але греки самі не шили собі взуття (за винятком постолів, які найчастіше чоловіки виготовляли для своєї родини власноруч), а замовляли.

Верхній чоловічий одяг греків — *тон* (урум. Бешеве < тюрк. *don* < дав. тюрк. *ton* — одяг), *хаплу тон* (урум. В. Янісоль) складався звичайно з кожуха — *тері тон* (урум. < тюрк. *deri* — шкіра), *хаплу тон* (урум. В. Янісоль), *гуница* (рум. В. Янісоль, Константинополь, Каракуба, М. Янісоль), *кудогуна* (рум. Ялта, Урзуф), *курк* (урум. В. Янісоль, Керменчик, Ласпа), *кірік, кірк* (урум. Керменчик, Улакли тюрк. < *kürk* — хутро), *кірік* (урум.) або дублянки — *чувама курк* (урум. С. Крим) й хутряної шапки — *дері* (урум.), *тері халпах* (урум. С. Крим < тюрк. *deri* — шкіра, *kalpak* — шапка). Хутряний одяг маріупольських греків відрізнявся від одягу українського населення сусідніх сіл. Він був менш декорований, а найчастіше не був оздоблений взагалі. За кроєм він був звуженішим, аніж український, і мав менше складок. Узимку чоловіки часто носили короткі кожушки — *гница* (рум. Сартана < грец. γούνα — шуба). З кінця XIX ст. верхній чоловічий одяг шився з різноманітного матеріалу промислового виробництва[5].

Таким чином, ми простежили зміни чоловічого одягу маріупольських греків. Протягом XIX ст. чоловічий одяг швидше, ніж жіночий, втрачав свої етнічні риси. Мандрівник Г. Титов у 1848 р. зазначав, що «одежда греков не имеет ничего замечательного: она отличается своей бесхарактерностью, — смесью покроя русского и татарского. Женщины одеваются довольно оригинально»[6]. На кінець XIX — поч. XX ст. дослідники підкреслюють, що традиційний чоловічий одяг майже вийшов з ужитку. Як відзначає вчитель Ялтинської школи М. Богольленський, із старовинного національного одягу майже не збереглося нічого[7]. Те ж саме зафіксував і В. Бабенко[8]. У кроях чоловічого одягу особливостей не зазначено. З цього часу чоловічий одяг у грецьких селах шився за міським кроєм, а святковий одяг купувався у міських магазинах готового одягу[9]. По суті,

Грек із с. С. Крим. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №6700-Ф.

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 87, 109, 453.

[2] МКМ. — Фонди. — № 4746-Ф. Е. Сартана, 1928 р.

[3] Иванова Ю.В. Влияние социально-экономических условий на одежду сельских жителей. — С. 44.

[4] Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии. — Т.6. Список населенных пунктов Донбасса. — С. 73, 81, 87, 213.

[5] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[6] Титов Г. Письма из Екатеринослава. — С. 139.

[7] Зап. М. Богольленським у 1891р. // ІЕА РАН. — Ф.22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[8] Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 44.

[9] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

Грек у кожусі з с. С.Крим. 1928 р. МКМ. Фонди. № 6701-Ф.

Греки із с. Карань. 1914. Архів Л. Хайтулова.

традиційний одяг, принесений греками з Криму, в результаті етнокультурних контактів з новими сусідами — українцями та росіянами, вийшов з ужитку.

Триваліше в грецьких селах зберігався чабанський одяг. У Маріупольському краєзнавчому музеї зберігається комплекс одягу вівчаря — *кітіжі* (урум. В. Янісоль) зі знаряддями праці, який відноситься до кінця XIX — поч. XX ст.[1] Він складається з сорочки, штанів, пояса та постолів. До пояса — *кемер* (урум. Керменчик. < тюрк. *kemer* — пасок) прикріплені сумка — *чобан торбаси* (урум. < тюрк. *çoban torbası* — сумка вівчаря), у якій знаходились піхви — *фікар* (рум.), *хай махас* (урум.), чабанський ніж — *машер* (рум. < грец. *το μαχέρι*), *пчах* (урум. < тюрк. *bıçak* — ніж), чабанська сопілка — *чобан дудугу* (урум. < тюрк. *çoban düdüğü* — чабанська сопілка), *хавал* (< грец. *ο χαβάς* — мелодія), *лавтіца* (рум.) та фляга — *асман* (урум. Бешеве), *йазман* (урум. Карань), *ша* (рум. М. Янісоль, Чермалик). Без сумніву, перелічене спорядження вівчаря є давньотюркською традицією, яка була поширена на теренах Західної та Середньої Азії[2].

Комплекс традиційного грецького жіночого одягу — *урба* (урум.) є барвистим та різноманітним. Дослідники різних часів зафіксували його особливості, зумовлені історичними та природно-географічними умовами. М. Араджионі, яка досліджувала етнокультурні особливості пізньо-середньовічного християнського населення гірського Криму, зазначає, що маріупольські грекині перенесли на нові місця проживання традиційний костюм, елементи якого є характерними для багатьох народів Криму, Балкан, Кавказу й Малої Азії[3]. Без сумніву, традиційний жіночий комплекс грецького одягу сформувався в Криму і має багато загальних рис з одягом кримчаків, караїмів, татар та ін. Так, на поч. XIX ст. Михайло Дмитрієвський у своєму рукописі «Картина Крыма или краткое описание татар и других народов в Таврии живущих» зазначає, що грецький жіночий комплекс одягу практично не відрізняється від традиційного костюма туркень і татарок, але «при всей одинаковости с мусульманкой, гречанки никогда не закрывали своего лица»[4].

[1] МКМ. — Фонди. — № 298 ТКО. Комплекс одягу вівчаря (сорочка, штани, пояс). — № 294 ТКО. Постоли; — № 295 ТКО. Сумка для кресала; — № 296 ТКО. Сумка для тютюну; — № 289 ТКО. Ріжок; — № 300 МД. Фляга; — № 530, 531 МД. Ножиці для стрижки вівці.

[2] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 82—85.

[3] *Араджиони М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения Горного Крыма. — С. 188.

[4] *Дмитриевский М.* Картина Крыма или краткое описание татар и других народов в Таврии живущих (начало XIX в.). ВР. РНБ. — ф.0 (Собрание рукописей Н.М. Михайловского). — № 393. — Арк. 37.

Одяг вівчаря, кін. XIX ст. МКМ. Експозиція. Фото А. Ладкіна. 2005 р.

Розглянемо грецький жіночий костюм приазовського часу. Наприкінці XVIII — у I пол. XIX ст. жіноче вбрання — *урба, урбалах* (урум. Бешеве), *руба* (урум.), *уруба* (урум. Карань < тюрк. *urba* — сукня, одяг, жіноче домашнє вбрання), *форіма* (рум. < грец. *то φόρεμα* — вбрання), *фурсія* (рум. В. Янісоль), *фоеісія* (рум. Сартана, Чердаклі < грец. *η φορεσιά* — одяг) тривалий період складалося з традиційних атрибутів, які увібрали в себе етнічні елементи багатьох народів. Найбільш архаїчними для жіночого комплексу є наявність тунікоподібної сорочки в сполученні з широкими шароварами.

Натільна сорочка — *пкамсу* (рум. Сартана, Чердаклі), *пукамсь* (рум. Урзуф, Ялта < грец. *η πουκαμίσα* — широка, довга жіноча сорочка), *кольмек* (урум.

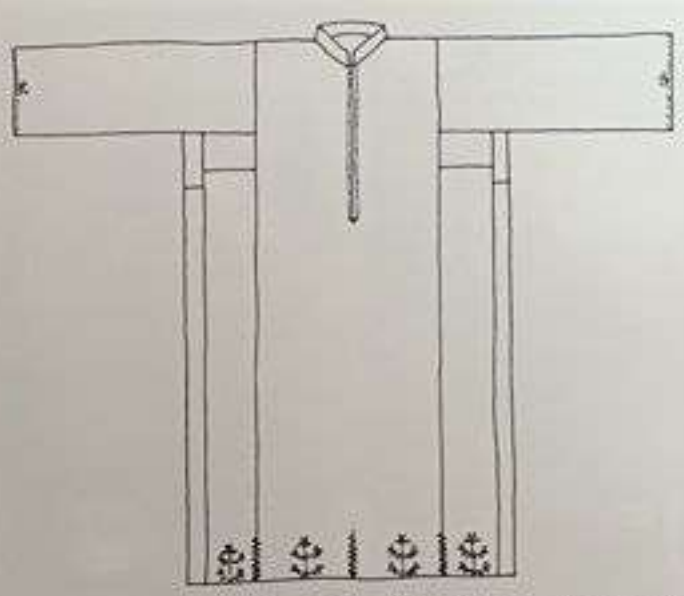

Схема жіночої сорочки із с. В. Янісоль. XIX ст. РЕМ. Фонди. Кол. 3071. № 16. Мал. В. Пономарьова.

С. Крим), *кцлєк* (урум. В. Янісоль, Улаклі), *кöйлєк* (урум. В. Янісоль, Бешеве < тюрк. *gömlek* — сорочка) з домотканого лляного полотна [2] пастельних тонів або білого кольору відома з кін. XVIII — поч. XX ст. Основний тип — тунікоподібний крій із рукавами без манжетів. Широкі довгі рукави не мали складок і пришивалися до пройми за допомогою ромбоподібної або трикутної ластовиці. Звертає на себе увагу крій рукавів давніших варіантів, де вони розширювалися біля зап'ястка [2]. Більш широкою сорочку робили за рахунок бічних клинів — прямокутних або трапецієвидних. Довжина її варіювалася від середини гомілки до кісточки. Розмір деталей залежав від ширини домотканого полотна (до 50 см), що було пов'язано з можливостями ткацького верстата. Спереду був прямий розріз — *стиф* (рум.) [3], *копсму, копсиму* (рум. Сартана, Чедаклі), *копсьму* (рум. Урзуф, Ялта < грецьк. *η κοψιά* — розріз), *йармач* (урум. < тур. *yırtmaç* — розріз на одязі). До округлої горловини сорочки пришивався маленький комірець-стієчка — *яха* (рум. Сартана), *тік йаха* (урум. Камар, Улакли < тур. *yaka* — комір), який застібався на маленький гудзичок. Під час досліджень у с. Старобешеве ми зафіксували сорочку зі зборками та широким коміром — *т'ерет'е кольмек т'єн йаха* (урум. Бешеве) [4], але такий тип сорочки не був характерним для маріупольських греків. Етимологія терміну

[1] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[2] *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — С. 246.

[3] Греки России и Украины. — С.177. Під час польових досліджень нами не зафіксовано термін «стиф» на який вказує Ю. Іванова. Можливо, він уже зник. Див.: Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. Арк. 432, 1165.

[4] Там само. — Арк. 115, 189, 335.

Жіноча сорочка із с. С. Керменчик. Архів С. Теміра.

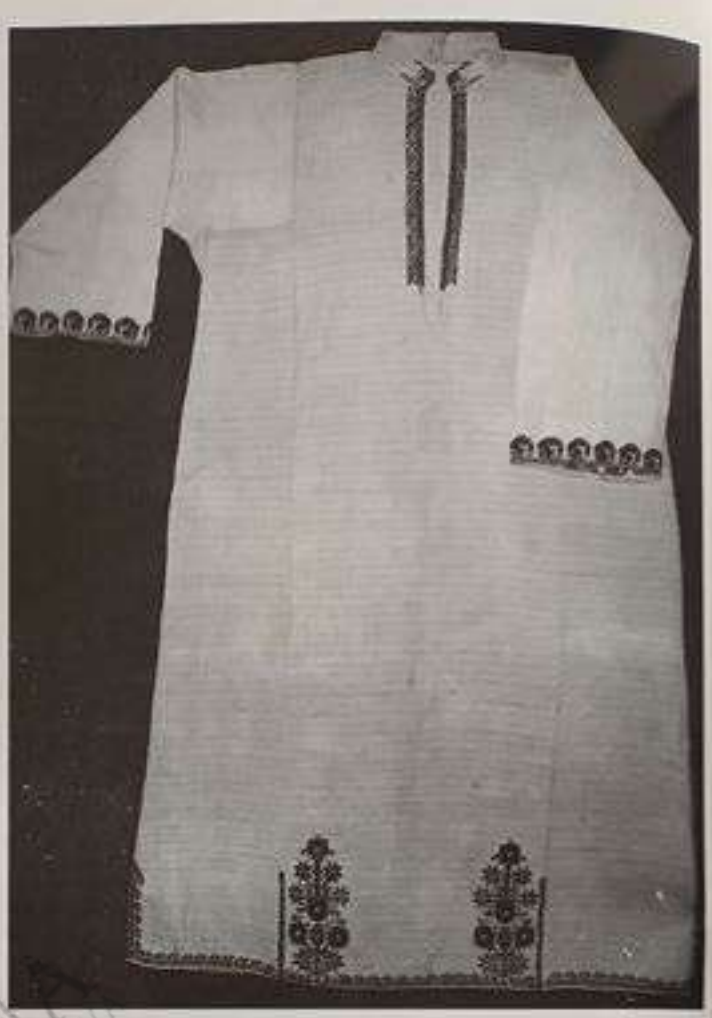

Традиційна грецька жіноча сорочка, кін. XIX ст. МКМ. Фонди. 388-ТКО.

yaka сягає найдавніших часів і має давньо-тюркське походження [1], і до нашого часу є поширеною серед урумського населення.

Орнаментація сорочки виконувалася технікою ткацтва або вишивки — *плумі* (рум.), *плумідь* (рум. Каракуба). Головними декоративними центрами вишивки були пазуха і низ рукавів, іноді вишивалася нижня частина сорочки від талії до подолу. Комір і виріз на грудях закладали шнурком або прикрашали дрібною витонченою пласкою вишивкою та вишивкою на грудях зубцями — *тарахлих* (урум. С. Крим < тюрк. *tarakli* — з вишивкою, зубцями): бавовняними, вовняними, шовковими або металевими нитками — залежно від достатку в сім'ї або характеру застосування [2]. Часто на сорочках робили прозір або мереживо на подолі — *сачах* (урум. Камар < тюрк. *saçak* — бахрома, мереживо), а також вишивали на руках або на п'яльцях гладдю. У 1891 р. В. Гоф зазначає, що жінки вишивали хрестиком з малюнків, що вміщувалися у ілюстрованих журналах [3].

У експозиції «Грецька культура Приазов'я», яка створена на базі Маріупольського державного гуманітарного університету внаслідок багаторічних експедицій, зібрані взірці сорочок різних часів. Простежується така тенденція: з кінця XIX ст. грекині у своїх вишивках сорочок активно почали використовувати червоно-чорну колірну гаму [4], вважаючи ці кольори кращими. А у випадку, якщо українська жінка потрапляла у грецьку сім'ю, то вона часто поєднувала обидві техніки вишивання [5]. На початку XX ст. грекині запозичили українську техніку вишивки і кольорову гаму [6].

У РЕМ зберігається жіноча сорочка із с. Каракуба, яка є традиційною для грекинь. Стан викроєний з трьох лляних полотнищ завширшки 40 см. До центрального полотнища пришиті рукави з поздовжньо перегнутих полотнищ (53 см). До стану, нижче ру-

[1] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 51.

[2] МКМ. — Фонди. — № 392-ТКО. Сорочка із с. С. Крим, поч. XX ст.; № 393-ТКО. Сорочка із с. Стила, поч. XX ст.; № 395-ТКО. Сорочка із с. С. Керменчик, поч. XX ст.; № 396-ТКО. Сорочка м. Маріуполь, поч. XX ст.

[3] Зап. В. Гофом у 1891 р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1.

[4] МКМ. — Фонди. — №453-ТКО.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 89, 231—236.

[6] Иванова Ю.В. Влияние социально-экономических условий и этнических традиций на одежду сельских жителей. — С. 45.

Розріз жіночої сорочки.

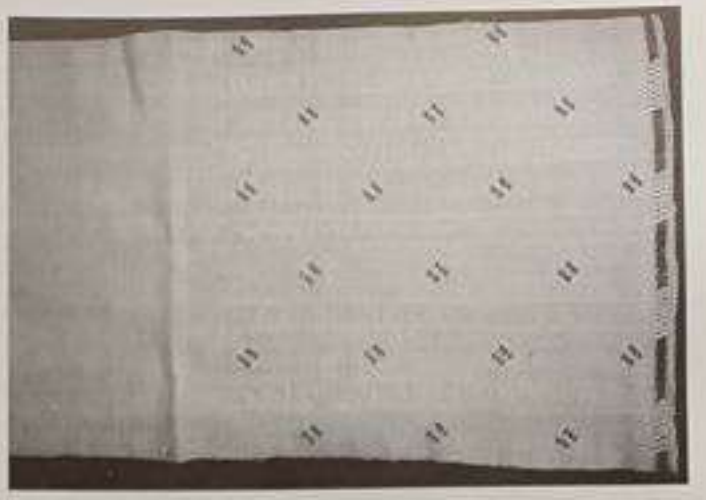

Оформлення рукава жіночої сорочки.

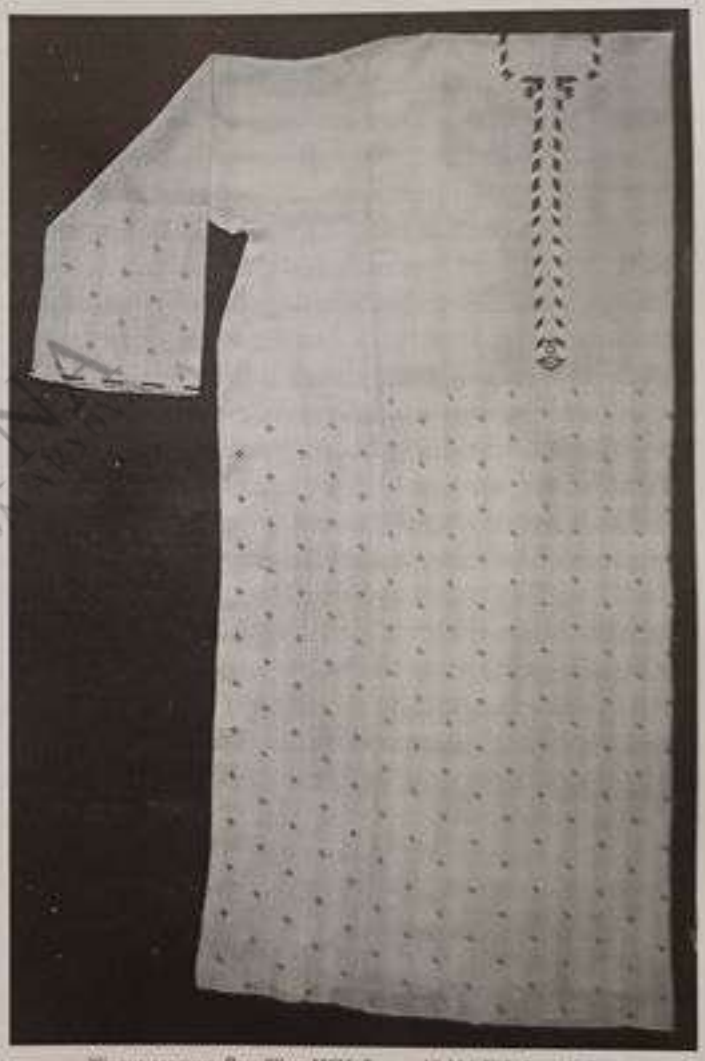

Жіноча сорочка. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 396-ТКО. Фото А. Ладюка.

кавів, пришиті бокові прямокутні клини (12 та 8 см) та ластки. У центрі перегнутої частини стану зроблено горловину з коміром-стійкою з розрізом (36 см). Сорочка в об'ємі має 144 см, а довжина виробу — 122 см. Вишита сорочка різнокольоровими шовковими нитками з використанням рослинно-геометричних мотивів. Комір та розріз вишиті синіми та червоними нитками, низ рукавів — коричневими, зеленими, жовтими та чорними, поділ — чорними та коричневими [1].

Прикрашаючи сорочку, використовували специфічну техніку лічильної та прямої гладі. Мистецтво вишивки — *ішлиме* (урум. < тюрк. *işleme* — вишивка) — це глуха двостороння гладь без попереднього настилу — нараховує кілька основних видів: канитель, золотисті або сріблясті нитки, сухозлістка, мішура, галун, вишивка золотом, сріблом — *сирма* (урум. Бешеве, Керменчик) та з саморобної нитки з льону, коноплі — *чій йін* (урум. Камар). Мабуть, найхарактернішою особливістю орнаментації грецької сорочки є наявність вишитих або затканих металевих ниток. Іноді

[1] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. — № 16. Біла жіноча сорочка з грубого полотна.

делітки покривали всю сорочку знизу на три чверті. Розташовувалися вони зазвичай у шаховому порядку. Дуже часто шиття золотом поєднувалося з вишивкою гарусом, шовком, вовною [2]. Тунікоподібні сорочки з вишивкою нитками з льону ми зафіксували в сільських музеях с. Гранітне, Старобешеве,

[2] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 33—38, 275, 865—869.

Керменчик [1]. Давніші види прикрашання золотими та срібними нитками зустрічаються лише в державних музеях і мають аналогії. Традиції виготовлення жіночих уборів з металевими нитками пов'язані з Грецією та Сирією [2], а грецьке населення Приазов'я використовувало не тільки готові тканини, а запозичувало деякі технологічні моменти оформлення одягу.

Наступним моментом збереження виключно грецьких традицій є крій сорочки. Наявність тунікоподібної сорочки маріупольських греків пояснюється візантійським впливом, зумовленим їхнім тривалим перебуванням у складі Візантійської імперії. Як вказує дослідниця традиційної культури греків Ю. Іванова, сорочки такого покрою є характерними для населення Балканського півострова і мають витоки із давньогрецького хітона, а румейські діалектні терміни — *пукамсь* (рум. Урзуф), *пукамсу* (рум. В. Янісоль), *камсо, пкамсу* (рум. Сартана, Чердаклі), *пукансь* (рум. грец. < *то πουκάμισο* < ср. грец. *καμισιον* — сорочка), *кӧйлек* (урум. Бешеве), *кӧлек* (урум. В. Янісоль, Керменчик, С. Крим) походять од візантійських часів [3]. Такий тип сорочок відомий у південно-східній Європі, у кримських татар [4], гагаузів [5], українців [6] та інших народів.

На початку XX ст. традиційні грецькі сорочки поступово вийшли з ужитку. Процес зникнення проходив спочатку за рахунок етнокультурних зв'язків з українцями, коли грекині перейняли деякі елементи сорочки, а потім, з переходом до одягу промислового виробництва, жіночі сорочки шилися з батисту, з машинним гаптуванням та коклюшковими мереживами [7].

До традиційного костюма маріупольських грекинь входили шаровари — *шалвар* (рум. В. Янисіоль; урум. Карань), *шалварь* (рум. Урзуф, Ялта), які згадуються в описах XIX ст. [8]. На початку XX ст. В. Бабенко зазначає, що грекині Приазов'я «до сих пор носят турецкие женские вышитые шаровары и халаты» [9], при цьому дослідник цей елемент одягу називає терміном — *щєлі*, наголошуючи на його турецькому походженні [10]. На сьогодні ми не маємо цього елементу одягу маріупольських греків у музейних колекціях чи детального його опису. Тільки у фототеці РЕМ [11] та у фондах МКМ зберігаються одинакові фото грекинь у шароварах. Про жіночі татарські червоні шаровари — *туман* (кр.-тат.) турецько-османського покрою згадував Б. Куфтін [12]. Ми можемо лише припускати, що опис штанів гірсько-прибережних татар, зроблений дослідницею XX ст. Л. Рославцевою, є аналогом грецьких жіночих штанів [13].

Про наявність грецьких жіночих суконь [14] — *фістань* (рум. Урзуф, Ялта) *фістан* (рум. М. Янісоль, Каракуба, Сартана; урум. С. Крим; тур. *fistan* < італ. *fustenella*), *фустан* (рум. В. Янісоль, Константинополь), *урба* (урум. Бешеве, С. Крим < тюрк. *urba* — плаття) нам відомо з джерел XIX ст. У найдавніших варіантах сукня грекинь була також тунікоподібного крою, розкльошувалася ззаду від талії клинами, а потім — призбирувалася. Шилася сукня з тканини в смужку або з атласу темних тонів. За інформацією Г. Афанасьєва, отриманою у 1891 р., у с. Чермалик заміжні грекині носили сукні, що складалися із спідниці, яка була наглухо пришита до ліфа (має схожість із звичайним капотом), мала застібку на гачках у верхній частині, спереду або ззаду. Така сукня, на відміну від звичайної спідниці або кофти, мала особливу назву — «фістан». «Преобладающие цвета тканей, из которых шьются платья — темные. В большом употреблении праздничные платья, сшитые из черного атласа, и недавно только стал исчезать обычай среди женщин венчаться в таких платьях» [15]. Щодо назви, то термін *фістан* широко побутував у народів Європи, де, призібрані на талії, види верхнього одягу називали *хустан, фуста, фустан, фустанелла*. Це свідчить про етнокультурні зв'язки народів Середземномор'я та Південної Європи.

Під час наших досліджень у 1999 р. ми зафіксували від інформаторів, що верхнім плечовим одягом грекинь був *фістан* — довга сукня зі звуженою

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 225—235, 449, 902.

[2] *Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М.* Иллюстрированная энциклопедия моды. — С. 87.

[3] Греки России и Украины. — С.178.

[4] *Рославцева Л.И.* Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX вв. — С. 28.

[5] *Маруневич М.В.* Материальная культура гагаузов XIX—начала XX вв. — Кишинев, 1988. — С. 111. *Шабашов А.В.* Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. — Одесса, 2002. — С. 617.

[6] *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. — К., 1996. — С. 60; *Вовк Х.К.* Студії з української етнографії та антропології. — С. 146.

[7] ДОКМ. — Фонди. — № 969—973 — Т. Жіноча білизна поч. XX ст.

[8] Зап. В. Гофом у 1891 р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк.1; *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — С. 139.

[9] РЕМ. — Архів — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 10.

[10] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 46.

[11] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3282. — № 20 / 1—2. Бешев. Замужняя женщина в национальном костюме. Снимок сделан с фото 1878 г.

[12] *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма. — С. 26.

[13] *Рославцева Л.И.* Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX вв. — С. 28.

[14] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — С.139.

[15] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕF РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

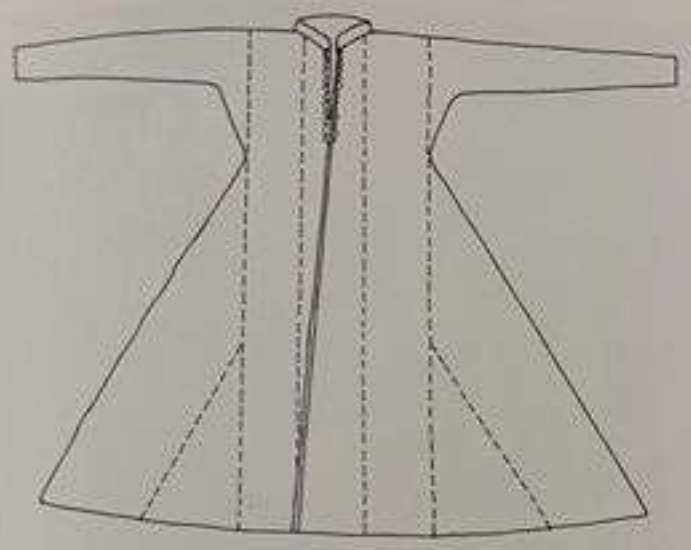

Схема верхнього жіночого халата — фістан. XIX ст. С. В. Янісоль. РЕМ. Фонди. Кол. 3071. №17. Мал. В. Пономарьова.

талією. Але опису цього виду одягу ми майже не маємо. М. Араджіоні вказує на наявність суконь з такою ж назвою у грекинь в Криму [1], а Ю. Іванова описала сукню грекині, але на жаль, вона не вказала джерело, яким користувалася під час дослідження [2].

Терміном *фістан* позначався і смугастий халат з шовку на ваті. На початку XX ст. В. Бабенко вказує на наявність традиційного жіночого одягу у вигляді смугастого халата [3] — *шам, щам* (рум, урум. < тур. *şam* — дамаський), а сучасний грецький краєзнавець С. Темір позначає, що халат *фістан* або *шам* надягали в день весілля на наречену поверх шлюбної сукні [4]. Різність термінів є проявом етнокультурних зв'язків народів Середземномор'я, де був розповсюджений описаний різновид одягу [5].

Аби мати чітке уявлення про верхній жіночий халат із шовкової смугастої тканини, ми спочатку змалюємо його. Взірцем є халат з с. В. Янісоль, який зберігся у РЕМ та входить до колекції Н. Рєпнікова [6]. Він виготовлений з тканини — *шамаладжа* з малиновими та жовто-синіми смужками. За нашими підрахунками, на халат пішло біля восьми метрів тканини *шаламаджи* з урахування того, що тканина продавалась у готових сувоях завширшки біля дев'яносто сантиметрів [7]. Халат має тунікоподібний крій — без плечових швів. Розширюється виріб від талії за рахунок одного великого та двох маленьких клинів с кожного боку. Халат з прямим розрізом донизу з невеликими клинами на запаху. Невеликий стоячий комір, прямі довгі і вузькі рукави, які пришиваються до верхньої частини стану за допомогою ластовиць. Підкладка робилася на ваті. Вузька вишивка та мережива з золотих ниток обрамляють розріз на грудях. Халат застібається єдиною металевою пряжкою. За тканиною, кроєм, розташуванням смут *фістан* був аналогом халата, який є характерним для народів кримсько-малоазійського регіону та деяких районів Балканської Греції [8].

У РЕМ зберігається декілька взірців жіночого одягу під назвою *фістан*. Один з них входить до весільного жіночого комплексу з с. В. Янісоль, аналогічний тому, який ми описали вище. Цей халат має відміни в декоративному оформленні: темно-оксамитові прикраси й тасьма на рукавах та грудях, де пришито два ряди срібних ажурних ґудзиків. На внутрішній стороні лівої полки пришита велика кишеня [9].

Якщо простежити загальну тенденцію побутування одного з найдавніших видів одягу греків — шовкового халата на ваті, слід зазначити, що він як і шаровари, вийшов з ужитку маріупольських греків раніше за інші традиційні елементи одягу. Така ж тенденція характерна і для одягу інших народів Криму, де тюркська *шамаладжа* — сукня-халат — була поширена серед караїмів, кримчаків [10], татар [11].

Старовинний плечовий одяг, який вийшов з ужитку протягом XIX ст., був *зібун* (урум. С. Крим), який уявляв собою халат у вигляді каптана, з шовкової тканини в смужку, з тонкою бавовняною підкладкою. Цей елемент одягу зберігається в РЕМ у колекції хранителя цього музею К. Іностранцева, який у 1905 р. у кримському селищі С. Крим купив її у грецької родини [12]. Плечовим одягом також був

---

[1] *Араджиони М.А.* Традиционный женский костюм позднесредневековых крымских греков. — С. 83.

[2] Греки России и Украины. — С.178.

[3] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 46.

[4] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) в с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 388.

[5] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 178—179.

[6] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. — №17. Верхній жіночий халат із шовкової тканини з с. В. Янісоль.

[7] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1.

[8] Ελληνικές Φορεσιές, Συλλογή Εθνικού Μουσείου. — Σ.191.

[9] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3971. — №1. Фістан — верхня сукня з шовкової смугастої тканини на ваті з с. В. Янісоль.

[10] *Анкинази И.В.* Кримчаки // Тюркские народы Крыма. — С. 396.

[11] *Рословцева Л.И.* Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX вв. — С. 29.

[12] РЕМ. — Фонди. — Кол. 861 (Население — греки. Женский старинный костюм). — № 2. «Зибун» — женская одежда, род кафтана, из плотной шелковой ткани лилового цвета с полосками белого и оранжевого цвета, на подкладке из коричневой бумажной ткани; покрой: спина прямая, гладкая, ниже пояса поперечная вставка из той же ткани; нижняя часть кафтана прямая гладкая; передние полы целые, прямые; с боков, от пояса, разрез до подола; у ворота глубокий, узкий вырез спереди; застегивается у пояса 16-ю мелкими бессонными пуговками лилового цвета на петле из шелкового шнурка того же цвета; передние полы, ворот, подол, разрезы с боков и узкие, гладкие, прямые рукава у кисти обшиты шелковым шнуром лилового цвета; длина от плеча: спина 140, перед 129 см. Г. Старый Крым.

кантан (< тур. *kaftan* — накидка з короткими рукавами). Цей одяг у музейних колекціях не представлено. Залишилася лише замальовку В. Гофа, яка зроблена в с. Камар у 1891 р.[1]. Цей вид одягу широко використовувався серед народів Османської імперії[2]. Турецькі дослідники надають детальний опис османських кафтанів[3], але ми не маємо можливості виявити аналоги у середовищі маріупольських греків за відсутністю такого одягу.

До кінця XIX ст. традиційні сукні виходять з ужитку, і на початку XX ст. починають розповсюджуватися сукні з фабричних тканин. Вплив міського костюма помічається в зміні крою жіночих суконь; тоді ж почали шити святкові сукні з парчі, тафти — *сирма фістан* (урум. С. Крим), а також з тканин яскравих кольорів і модного крою, чого раніше не спостерігалося[4]. Костюм молодих гречинь кінця XIX ст. — поч. XX ст. вже відповідав міській моді того часу. Найбільш поширеними були довга спідниця й кофта з великими буфами на плечах.

У селах повсюдно молоді жінки також перейшли до європейського костюма[5]. Вже наприкінці XIX ст. грецькі селянки носили сучасні для того часу спідницю на паску і кофту, що одягалася поверх спідниці. Обидва елементи одягу шили з фабричної тканини, переважно однотонного темного або чорного кольору.

Як жіночий поясний одяг приазовського періоду міцно затвердилася спідниця — *руху, фістан* (рум. Сартана), *йупка* (урум.). Шилася вона частіше з фабричного сукна темного кольору. Спідниці були вужчі, ніж в українок, і мали, відповідно, менше складок (3—4 полиці). Немолоді жінки носили зазвичай чорні спідниці. Слід зазначити, що в одязі греків улюбленим кольором були темні тони, як і в народів Кавказу[6]. Спідниці довжиною були до підлоги, під ними одягалися нижні спідниці, які робили верхню більш пишною. У кожному селі були свої варіанти назв. Однією і тією ж назвою могли позначатися різні елементи одягу[7]. Наприклад, у с. Каракуба під назвою *фістан* (рум.), була відома плетена вовняна спідниця.

[1] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1.

[2] Ögel B. Turk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 5-7

[3] Turkler / Editorler H.C.Güzel, K. Çiçek, S. Koca. — Cilt 10. — S.288—289.

[4] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[5] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3282. — № 27/1-2, 28/1-2. Дівчинка-грекиня в європейському костюмі.

[6] Кузнецов И.В. Одежда армян Понта. Семиотика материальной культуры. — М., 1995. — С. 214—215.

[7] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 387.

Традиційний одяг грекинь із с. Комар. Замальовка В. Гофа. 1891 р. Архів ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. зб. 8. — Арк. 3.

Грекиня. XIX ст. МКМ. Фонди. №1435-Ф.

Родина Етьомез з с. С. Керменчик. Кін. XIX ст. МКМ. Фонди. №6888-Ф.

Грецька родина Тахтамишів із с. Карань. 1916. Архів Л. Хайтулова.

Родина Мурза з с. М. Янісоль. 1913 р. Архів С. Янковського.

Випускниці Маріупольської жіночої гімназії. 1917 р. Архів В. Чеповн.

У домашньому побуті жінки носили темні спідниці й світлі кофти. Назви одягу переважно були російськими та українськими — *спідниця, кофта*. Кофти робилися різного крою (прямі і звужені до стану) і довжини. Плечовим одягом, зокрема кофти, були вовняні безрукавки з прямою спинкою — *амблатя* (рум.), які іноді обшивалася стрічкою іншого кольору.

Наслідуючи сучасні тенденції моди, жінки використовували етнічні прикраси, які були відомі ще з часів переселення з Криму. Особливо це стосується поясів. Пояс був обов'язковою деталлю традиційного жіночого одягу. З найдавніших часів він увібрав у себе уявлення про місце людини в суспільстві, рід занять, його добробут, честь і зміни в житті. У XIX ст. серед греків побутували різноманітні пояси. Сукні носили «почти всегда подвязанные бляхами» [1], а «необходимым предметом кафтана был серебряный пояс» [2].

[1] Типов Г. Письма из Екатеринослава. — С. 140.

[2] Зап. В. Гофом 1891 р. у с. Камарч // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛГІАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1.

Молода грекиня із с. М. Янісоль. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №1431-Ф.

Одяг греків м. Маріуполь. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. Н.В.И 107.1.

Серед греків ще в кримські часи були поширені пояси — *хулан, холан, колан*, які застібалися на великі пряжки круглої, мигдалеподібної або овальної форми [1]. Щодо маріупольських греків, то у них були розповсюджені пояси, заткані золотом і сріблом — *хулан* (рум. Каракуба, Сартана < грец. *χοῦλα* — металева прикраса, яку одягали навкруги талії) з мідними та срібними пряжки діаметром 10—15 см. У державних музеях ДОКМ, МКМ, РЕМ нами зафіксовані різноманітні за формою та матеріалом пояси й пряжки, які прикрашені зерню, емаллю, чеканкою, виконані з використанням прийомів чорніння, сканування [2]. Пряжки кріпилися до набору металевих пластин або до вузьких смужок дорогої тканини, яка була розшита шовковою або золотою ниткою за різною технікою, рослинними або геометричними орнаментальними мотивами. Інформатори зазначають, що вони носили виключно обрядовий характер і передавалися в спадщину. Але на сьогодні ми не зустріли традиційних поясів греків ані в родинах, ані у сільських музеях.

Загалом аналогічні паски поширені не тільки серед греків. Такі пояси у свій час отримали розповсюдження серед козацької старшини в Україні [3] і привозилися з Балкан, Закавказзя, Китаю, Туреччини, Персії і входили до традиційного костюма тюркських народів, вірмен Понту, гагаузів [4]. Але особ-

[1] *Аробжиони М.А.* Традиционный женский костюм позднесредневековых крымских греков. — С. 84.

[2] ДОКМ. — Фонди. — № 671-МД. Пряжка від пояса з чеканкою. XIX ст. МКМ. — Фонди. — № 607, 1171, 1172, 1292-МД. Пряжки поясні. РЕМ. — Фонди. — Кол. 3282. — № 13. Срібна штампована поясна пряжка з с. Ялта Ø 0,15 м. Там само. — № 14. Срібна ажурна поясна пряжка з поясом з с. Ялта Ø 0,14 м. Там само. — № 15. Дві срібні пряжки з с. Ялта Ø 0,10 і 0,11 м. Там само. — Кол. 3071. — № 4. Пояс з подвійною срібною ажурною з філігранною пряжкою, яка прикрашена емаллю зеленого кольору з с. В. Янісоль. Там само. — № 57. Поясна срібна пряжка з двох половинок із тисненням орнаменту з с. Ласпа. Там само. — № 58. Поясна срібна пряжка з двох частин, прикрашена ажурним різьбленням з зеленою емаллю із с. Керменчик.

[3] *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. — К., 1996. — С.104.

[4] *Шабашов А.В.* Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. — С. 620.

Грекиня у традиційному костюмі з с. Каракуба. Кін. XIX — поч. XX ст. РЕМ. Фототека. Кол. 3282-22(3).

ливо багато аналогій поясів і пряжок приазовських греків ми знайшли у греків Кіпру, які представлені у праці відомої дослідниці-етнолога з Кіпрського університету Є. Ігумініду «Пряжки та паски» [1].

Традиційними були срібні, позолочені та мідні філігранні пояси — *філерітку знар* (рум.), *гӥмӥш кушак* (урум. В. Янісоль, Гнатівка, Карань, С.Крим *гьмьш* — срібло), які складалися із сполучених між собою пластин або бляшок [2] та з'єднувалися гачками — *хармах* (урум. Гнатівка, Карань). Їх прикрашали ажурним різьбленням, тисненням, напівкоштовним камінням, різнокольоровим склом або емаллю [3]. За спостереженнями М. Богольленського, у с. Ялта, де наприкінці XIX ст. майже зникли традиційні елементи одягу, були популярні металеві пояси, що складаються з круглих або чотирикутних кованих мідних або срібних бляшок з прикрасами, сполученими між собою гачками [4]. А за нашими дослідженнями, грекині міський одяг підв'язували традиційними металевими поясами і в 1920-ті рр. [5].

У музеях зберігаються пояси з перламутрових смужок, а також металеві і парчеві пояси [6]. Подібні пояси були поширені не тільки серед народів Східної Європи, Кавказу, Криму, Балкан [7], а і у всьому тюркському світі [8]. Для тюркських народів традиційним є пояс *kemer*, який часто прикрашався золотом, сріблом або коштовним камінням. [9] Традиція парчевих пасків вишиваних золотими нитками, які защібалися на великі круглі срібні або позолочені застібки відома як *klidotaria* і була розповсюджена в районі східної Фесалії [10].

За нашими польовими дослідженнями, серед греків до поч. XX ст. побутували паски з тканини з невеликими металевими пряжками — *тога* (урум. Бешеве, Улакли), а також були поширені паски — *хайиш хушах* (урум. Бешеве), *знар* (рум.) або *пшах* у вигляді щільних смужок, виконаних з різнокольорових вовняних, шовкових чи срібних ниток, які часто були із кутасами — *крош* (рум. < грец. *το κρόσσι* — бахрома), *пӥскӥль* (урум. Бешеве, Карань, Камар). Прикраса до пасків — *püskül*, які складалася із пучка ниток, є характерною для тюркського одягу [11].

Найчастіше пасок прикрашали кутаси, які робили з золотих ниток — *філюрітка кроша* (рум. Урзуф, Ялта). Пасок, оторочений золотом — *хулан* (рум. Каракуба, Сартана), бісером блискучі пояси — *хуланя, хулан* (рум. Каракуба), оксамитові пояси [12] шили або купували для нареченої. Але паски, виконані з використанням металевих ниток, вийшли з ужитку маріупольських греків раніше; за ними — паски з великими пряжками й пластинчасті. Найдовше використовувалися паски з домашнього вовняного полотна. Причому така тенденція простежується і

[1] *Ριζοπούλλου Ηγουμενίδου Ε., Λοίζου Χατζηγαβριήλ Λ. Πούκλες και Ζώνες. Η συλλογή του Λεβέντετου Δημοτικου Μουσείου Λευκωσίας. — Λευκωσία: Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείου Λευκωσίας, 2003. — Σ. 36 — 55.*

[2] РЕМ. — Фонди. — № 3071. — № 69. Пояс срібний з пластинок, прикрашених ажурним різьбленням і камінням з с. В. Янісоль.

[3] МКМ. — Фонди. — № 502-МД. Пояс мідний. XIX ст.; № 568, 569-МД. Кавказький жіночий пояс з с. Сартана. XIX ст.

[4] Зап. М. Богольленським у 1891 р. у с. Ялта // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[5] МКМ. — Фонди. — № 1348-Н. Жінка в кавказькому поясі з с. Старобешеве. 1930 р.

[6] Там само. — № 986-ПР. Пояс перламутровий; № 675, 676-МД. Пояс жіночий парчевий з с. Сартана. Поч. XIX ст.

[7] *Papantoniou I.* Greek costumes. — P. 21—24.

[8] *Маруневич М.В.* Материальная культура гагаузов XIX— начала XX вв. — С. 116—118.

[9] Türkler / Editörler H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca. — Cilt 6. — S. 313—314.

[10] 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — Athens. — S. 28, 32.

[11] Türkçe sözlük. — Cilt 2. — S. 1835.

[12] *Харабадот Р.* Румейская прядильно-ткацкая терминология. — С. 58.

Грекиня (з кавказьким поясом). С. Бешеве. 1930 р. МКМ. Фонди. №7043-Ф.

серед греків Криму, де на початку XX ст. у їхньому одязі зберігався вовняний пояс — *«зуннаръ»*[1].

У традиційному грецькому костюмі обов'язковим елементом був фартух — *пуд'ея, бішкір, бекшір* (рум. Сартана), *алача* (рум. Каракуба, М. Янісоль), *еглік, оглік* (урум. Бешеве, Ласпа, Керменчик < тур. *önlük* — фартух), *кокислік* (урум. Богатир), який носили з різними видами одягу. Серед грецьких жінок найчастіше використовувалися домотканні фартухи з вовни — *біщір* (рум. Каракуба)[2], *башкір, бішгір, бішчір* (урум. Керменчик, Камар). У XX ст. для повсякденного носіння фартух шили із бавовняної ткани і називали його українським терміном *запаска*[3]. Наприклад, у с. В. Янісоль фартух домотканого виробництва — *оглік* мешканці села, поряд з грецькою назвою, називають також українським терміном — *запаска*. Традиційно фартух не мав нагрудника і зав'язувався на талії. Але у с. Ласпа поширені були саме фартухи з нагрудниками *кокислікли*

[1] РЕМ. — Фонди. — Кол. 861. — № 4. Зуннар — пасок.

[2] *Харабадоп Р.* Румейская прядильно-ткацкая терминология. — С. 54.

[3] Зап. автором у 2000 р. від С.К.Темір (1918 р. н.) в с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3.

Пояс жіночий перловий. МКМ. Фонди. № 966-ПР.

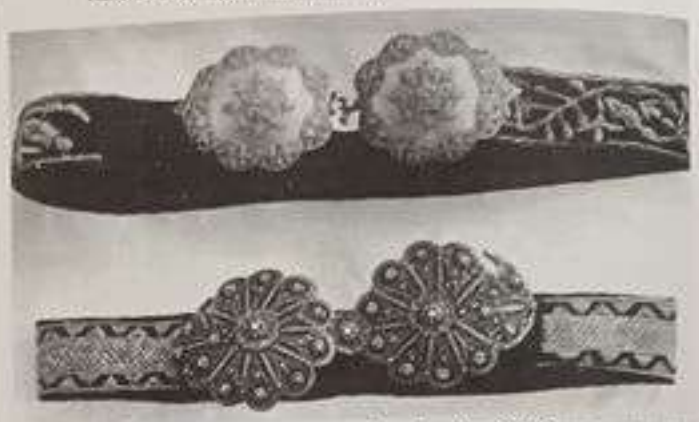

Пояси із срібними пряжками з с. Ялта. Поч. XX ст. РЕМ. Фототека. Кол. 3282. № 15.

(урум.), а в с. Богатир використовувалась запаска із фартухом *оглік кокислікнен* (урум.).

У XIX — на поч. XX ст. святкові фартухи були світлих тонів та прикрашалися затканими нитками у вигляді геометричного або рослинного орнаменту[4], а домашні повсякденні були темного кольору й закривали передню частину сукні майже на всю довжину[5]. З появою фабричних тканин у грекинь зустрічались кольорові ситцеві фартухи[6]. Заможні жінки мали декілька фартухів на різні випадки життя. З другої половини XX ст. їх носять лише літні жінки[7].

Простежуючи етногенетичні зв'язки одягу, слід зазначити, що фартухи, оздоблені рослинним та геометричним малюнком, були обов'язковим елементом жіночого одягу на Балканському півострові[8], на території Малої Азії[9] й Криму. Фартухи

[4] МКМ. — Фонди. — № 2428-Ф. Паломниці в Єрусалимі. 1910 р. РЕМ. — Фототека. — Кол. 3282. — № 20/1. Заміжня жінка в національному костюмі з с. Бешеве.

[5] Там само. — № 2325-Ф. Грекиня — пряха. — № 3451-Ф. Одяг грецького населення. XIX ст. — № 3510-Ф. Грекиня у повному національному костюмі. — № 3536-Ф. Жінки-грекині.

[6] Там само. — № 3435. Жінки-грекині.

[7] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 445.

[8] Ἑλληνικὲς Φορεσιὲς. Συλλογὴ ἐθνικοῦ ἱστορικοῦ μουσείου. — Σ. 15, 37, 61, 71, 123, 135, 141, 143, 149, 161, 165, 169, 177, 179, 183, 185, 187, 191, 192, 195, 195, 197, 201. 40; Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — Athens. — P. 19, 21, 25, 27, 31, 35, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 83, 91.

[9] *Хэральд Р.* Костюмы народов мира. — С. 146.

оглюк були поширені серед татарських жінок степової зони Криму [1].

Головні убори грекинь мали давнє історичне коріння. Вони виконували утилітарні, обрядові та естетичні функції. Різні хустки та рушникові головні убори одягалися для різних подій у сімейному і суспільному житті: святкові, траурні, повсякденні. Грекині після заміжжя на вулицю не виходили з непокритою головою, а вдома покривали голову, коли займалися господарськими справами і, особливо, коли готували їжу.

За результатами наших досліджень можна класифікувати вбрання голови грекинь як шапкоподібне і хусткове, але кожна група має локальні варіанти. Найбільш поширеними жіночими головними уборами були хустки — прямокутні та квадратні, різні за формами, оздобленням та способами зав'язування [2].

Квадратні хустки різних розмірів — *чабарь* (рум. Урзуф, Ялта), *чамбар* (рум. Каракуба), *чембар* (рум. Сартана, Чердаклі < грец. *το τσεμπέρι* < тюрк. *çemberi* — хустка), *манділь* (урум. В. Янісоль < грец. *το μαντίλι*, тур. *mendil* < араб. *mendil* — хустка), *мандель* (урум. Камар), *махра* (урум.), *йаглих* (урум. Карань) виготовлялись з шовку, льону, вовни. У кожної грекині були великі вовняні та шовкові хустки темних кольорів [3] — *пошу* (урум. Гнатівка, Камар < тур. *poşu* — шовкова, бавовняна або вовняна хустка з вишивкою [4]), *пушу* (рум. Сартана) з торочками. А кашемірові чорні та розквітчані хустки — *кашмер пошу* (урум. < тюрк. *kaşmir* — кашемір, *puş* — той, що покриває, одягає) побутують донині.

До середини XX ст. серед урумів була популярна вишивана тонка шерстяна хустка — *жембер* (урум. Бешеве), *т'ембер* (урум. Камар), *чембер* (урум. Бешеве). Така ж тенденція характерна і для народів Середземномор'я та Анатолії, де був розповсюджений — *baş çemberi* — велика вишита легка хустка на голову [5].

Серед грекинь були популярні великі ажурні хустки, сплетені гачком — *ӧрӥмчє* (урум. Ласпа < тюрк. *örmek* — в'язати, плести), *бурумча* (урум. Ласпа), *бурунча* (урум. Карань), *бӥрӥмча* (урум. < тюрк. *ürümek* — обгортати). А невеликі хустинки — *карман, кармани* (урум. Камар, Старогнатівка) — білі,

Грекиня Паніотова з с. С.Крим. 1928 р. МКМ. Фонди. №68887-Ф.

чорні та кольорові завжди використовувались жінками під час виконання домашньої роботи [6].

У XIX ст. святкові хустки вишивалися шовком, сухозліткою — *сирмали йавлух* (урум. Улаклі), *сирмадан йавлух* (урум. С. Крим) або нитками з золота — *хилабадан* (урум. Бешеве, Богатир) а також в ужитку були хустки з навішеними монетами — *манділь дашли* (урум. В. Янісоль < тюрк. *mendil* — хустинка, *taşlı* — з камінцями), *мандель даш* (урум. Камар). У 1892 р. С. Марков, описуючи весільний обряд урумів, зафіксував одягання червоної хустки (урум. *ал дуван* < тюрк. *al* — рожевий, червоний, *duvak* — фата) нареченою [7].

Щодо способів пов'язування хусток, то вони були відповідними до віку жінки та до події [8]. Слід зазначити, що способи носіння хустки в різних селах помітно відрізнялися. Дівчата ходили з відкритим обличчям [9], тільки злегка покриваючи голову: «Девушки набрасывают на голову один легенький платок, который снаружи обматывается косой как лучшим украшением» [10], молодиці зав'язували хустку під підборіддям, а жінки зрілого віку закривали обличчя якомога більше, за допомогою двох хустин. Вони пов'язували одну хустку вузлом на голові

[1] *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма. — С. 26.

[2] РЕМ. — Фототека. — № 3283. — № 24/1-2. Стара жінка, жінка середніх літ та дівчинка з с. Урзуф. 1930 р.

[3] МКМ. — Фонди. — № 6891-Ф. Тип старих греків з с. В. Янісоль. 1930 р.

[4] Türkçe sözlük. — Cilt 2. — S. 1820.

[5] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S.191.

[6] МКМ. — Фонди. — № 2327-Ф. Грекиня з с. С.Крим. 1928 р.

[7] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 420.

[8] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3270. — № 4. Група чоловіків та жінок з с. Каракуба. 1904р.

[9] МКМ. — Фонди. — № 7043-Ф. Грекиня з с. Бешеве. 1930. Там само. — № 1223-Н. Дівчинка-грекиня з с. Сартана. 1930 р.

[10] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — С. 140.

над лобом [1], а під підборіддям рушник — *баш йавлух, йавлух* (урум. Бешеве, В. Янісоль, Керменчик, С. Крим), *йавлиги* (урум. Ласпа), *йаглих* (урум. Карань, Старогнатівка < тюрк. *yaglik* — велика носова хустка), *хавлу* (урум. < тур. *havlu* — рушник). Цей головний убір білого кольору виготовлявся з лляного тонкого полотна, був довжиною близько 1,60 м і завширшки до 40 см. У МКМ зберігається довга лляна домоткана хустка (165×37 см) кінця XIX ст., яка вишита шовком коричнево-синьої кольорової гами [2]. Такі головні убори були поширені до поч. XX ст. в урумських та румейських селах. Вони використовувались під час ритуальних дій. Наприклад, у с. Старий Крим на похорон жінки покривалися двома хустками — білою та чорною. Біла хустка ледь виднілася з-під чорної. Коли ж сідали біля труни, то поверх голови ще накидали довгу хустку — *марама*. У с. В. Янісоль при усьому чорному траурному одязі жінки накидали на голову білу довгу хустку. Греки, переселившись з Криму, зберегли традицію носіння двох білих хусток. Одну з них обмотували навколо голови, а другу пов'язували, ховаючи волосся й підборіддя [3].

Мандрівник Г. Титов у 1848 р. відзначає використання білих та чорних хусток з довгими головними уборами: «Старые гречанки носят, большей частью, белые покрывала, которые обвязываются поперк черным или белым платком» [4]. Довгі прямокутні головні убори є характерними не тільки для народів Середземномор'я та Причорномор'я, а й для слов'янських народів, зокрема *намітки* українців. Проте у способах носіння рушникоподібних головних уборів у грекинь і українок є певні відмінності.

Деякі способи пов'язування головних уборів маріупольськими грекинями мають аналогії з народами Причорномор'я. У Криму народи, які знаходилися під впливом османської культури, також носили головні покривала білого кольору [5]. Кримські татарки вдягали на дві нижні хустки велику шовкову хустку під назвою *чембер* [6]. В. Колесов у своїй роботі «Матеріали з історії та етнографії греків-урумів» звернув увагу на схожий тип головного убору (тюрк. *yaşmağ, laçak*) цалкінських урумів, вихідців зі східної Анатолії [7]. Це свідчить про етнокультурні зв'язки греків Приазов'я з народами Північного Кавказу, де білий колір використовувався у траурному одязі жінок як символ чистоти [8].

Наприкінці XIX ст. у Маріупольському повіті проводив свої дослідження приват-доцент Санкт-Петербурзького університету Ф. Браун, який знайшов відмінності в одязі маріупольських греків (урумів та румеїв). Дослідник звернув увагу на те, що «гречанки носят на голове белые повязки с блестящими побрякушками, татарки — простые платки ярких цветов» [9].

На поч. XX ст. ще зберігався головний убір — *пуллар* (урум. Карань), *стефану* (рум. < грец. *то στεφάνι* — вінок), *мандличі* (рум. Сартана) з блискітками — *пул* (урум. С. Крим > тур. *pul* — блискітка) та бісером — *жниш* (рум. Урзуф), *зниш* (рум. М. Янісоль) як в румейських, так і в урумських селах [10]. Очевидно, інформатори так називають невеликі хустки, які обшивалися різними прикрасами. У описі, зробленому у 1904 р., В. Бабенко вказує на наявність головних налобних прикрас — *мандличі*, які на той час вже майже вийшли з ужитку. Залежно від того, чи видно *мандличі* з-під рушникового убору, його виготовляли з простої або коштовної тканини. Іноді *мандличі* обшивався перлами, золотими та срібними блискітками [11].

Описаний вище головний убір засвідчує наявність етнокультурних зв'язків греків з народами Середземноморського та Причорноморського регіонів і з балканськими греками, особливо жителями Аттіки [12]; він побутує серед турків, татар. Головний убір *мандил* був відомим і серед понтійських грекинь. Подібні пов'язки на лобі з нашитими блискітками — *коде* — зафіксовані і у валашок, які проживали у Катеринославській губернії по сусідству з греками [13].

Серед урумського населення була поширена *марама* — хустка видовженої форми [14]. В урумських

---

[1] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3283. — № 25. Старі жінки з хлопчиком з с. Урзуф. 1913 р.

[2] МКМ. — Фонди. — № 427. Жіночий головний убір кінця XIX ст.

[3] Зап. автором у 1990 р. від М.Д. Хорош (1905 р. н.). у с. В. Янісоль. // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 113.

[4] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — С. 140.

[5] *Брун В., Тильне М.* История костюма: От древности до нового времени. — М., 1996. — С. 379, 389.

[6] *Рословцева Л.И.* Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX вв.: Историко-этнографическое исследование. — С. 33.

[7] *Колесов В.И.* Материалы по истории и этнографии греков-урумов. — С. 97.

[8] *Студенецкая Е.Н.* Одежда народов северного Кавказа XIX—XX вв. — М., 1989. — С. 216.

[9] *Браун Ф.А.* Мариупольские греки. — С. 86; *Алексеева В.В.* Распределение населения на территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 212.

[10] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 549.

[11] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 57.

[12] Ελληνικές Φορεσιές. Συλλογή Εθνικού Μουσείου. — Σ. 95.

[13] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 56.

[14] МКМ. — Фонди. — № 408 ТКО (с. Богатир, поч. XX ст.); — № 426 ТКО, 436 ТКО (зібрані наприкінці XIX ст. в урумських селах Камаю, Старобешеве).

Анастасія Ксенофонтова з с. Сартана. Поч. XX ст. Музей народного побуту с. Сартана.

селах *мараму* підносили, як подарунок, одне одному наречений і наречена[1]. Щоб запобігти відмові нареченої, парубок посилав дівчині невеличкий подарунок — хустку, яблуко, солодощі. Дівчина, на знак згоди, посилала хлопцеві весільну хустку — *марама*[2]. Цей звичай був запозичений у османського населення Малої Азії, де він був поширений під назвою *нишан махрамаси*[3]. У Приазов'ї довге покривало з вишивкою і лелітками на кінцях — *махрамами* — було вживане і серед валашок[4]. Ці два види жіночих головних уборів пов'язані з татарською традицією. Головним убором татарці слугував *фес*, з-під якого спускається *марама*, поверх *фесу* надягалася тонка хустка — *чембер*[5].

У середовищі грецьких жінок був популярним своєрідний головний убір, що за формою уявляв собою усічений конус, виготовлений з темної тканини, під який одягали довгасту хустку[6]. За свідченням інформаторів, в с. С. Крим були поширені фески особливого крою — *фенар* (урум.), а в с. Мангуш та Карань фески з кутасом — *дал фес* (урум.). Очевидно, це був різновид шапочки — фески, розповсюдженої в середовищі грецького населення Балкан[7], Малої Азії[8], Криму і Кавказу[9].

Найбільш популярним серед грецького населення Приазов'я був головний убір — *періфтар*[10], *пеліфтар*[11], *піріфтар'я*[12], *періфталь*, *плифтар* (рум. < грец. *пері* — «навколо, з усіх боків»; рум. *фталь* < дав. грец. *κεφάλι* — голова), *баш йавлух* (урум.), *марама* (урум. Карань). Це лляне домоткане полотно вищого гатунку, на відміну від довгих хусток, мало більші розміри: завдовжки до 2—2,5 м і завширшки біля 40 см. Опис кінця XIX ст., який належить Г. Афанасьєву, свідчить: «Голова замужних женщин повязывается особым полотенцем из материи всегда домашнего приготовления. Полотенце это, по-местному, «періфтар» обыкновенно в длину бывает аршина три или немного больше, по краям расшито шелком, иногда золотом или серебром, самыми разнообразными рисунками. Каких-нибудь характерных особенностей нельзя заметить в рисунках»[13].

Численні взірці цього прямокутного рушникового головного убору маріупольських греків зберігаються у МКМ[14], РЕМ[15] та у музеях грецьких сіл. Згадки про найбільш давній жіночий головний убір відносяться до середини XIX — поч. XX ст.[16], а опис

[1] Марков С.И. Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 417.

[2] МКМ. — Фонди. — № 439 ТКО (кін. XIX — поч. XX ст., с. Старобешеве).

[3] Гордлевский В.А. Османская свадьба. — С. 95

[4] Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 56;

[5] Алексеева В.В. Распределение населения на территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 220

[6] РЕМ. — Фонди. — Кол. 4929. — № 1. Родина Стіфаніц із с. Сартана. Копія з фотографії 1880 р.

[7] 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — S. 22, 32, 36, 38.

[8] Державин Н.С. Свадьба у анатолийских греков. — С. 213;

[9] Süheyl Ünver. Geçmiş yüzyıllarda kıyafet resimlerimiz. — Ankara, 1987. — Res. 42.

[10] Зап. в 1891 р. Г.Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[11] Греки России и Украины. — С. 178.

[12] Харобадот. Р. Румейская прядильно-ткацкая терминология. — С. 57.

[13] Зап. в 1891 р. Г.Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[14] Колекція періфтарів збереглася в МКМ. — Фонди. — № 409 з с. Ст. Крим, поч. XX ст., 413 з с. Чердакли, поч. XX ст., № 415 з с. Чердакли, поч. XX ст., № 424 з с. Чердакли, кін. XIX ст., № 456 з с. Сартана, поч. XX ст., № 470 з м. Маріуполь, поч. XX ст., № 474 з с. Ст. Крим, поч. XX ст., № 475 з с. Чердакли, поч. XX ст., № 408 з с. Богатир, поч. XX ст., № 426 з с. Камар, кін. XIX ст., № 436, 439 — ТКО з с. Старобешеве, кін. XIX ст).

[15] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. — № 5, 15, 20, 21 (с. В. Янісоль); 18,19 (с. Каракобзі. Періфтар.

[16] Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 57; Титов. Г. Письма из Екатеринослава. —

Грекиня з с.Сартана у національному костюмі.1882 р. МКМ. Фонди. № 3510-Ф.

Грекиня у традиційному головному уборі з с. Сартана. 1920-рр. МКМ. Фонди. №835-Ф.

Грекиня у традиційному головному уборі із с. Сартана. II пол. XIX ст. МКМ. Фонди. №838-Ф.

Традиційний одяг грекинь із с.Сартана. 1928 р. МКМ. Фонди. №6698-Ф.

IRYNA PONOMARENOVA

Грекиня-пряха у головному уборі — періфтар. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №2325-Ф.

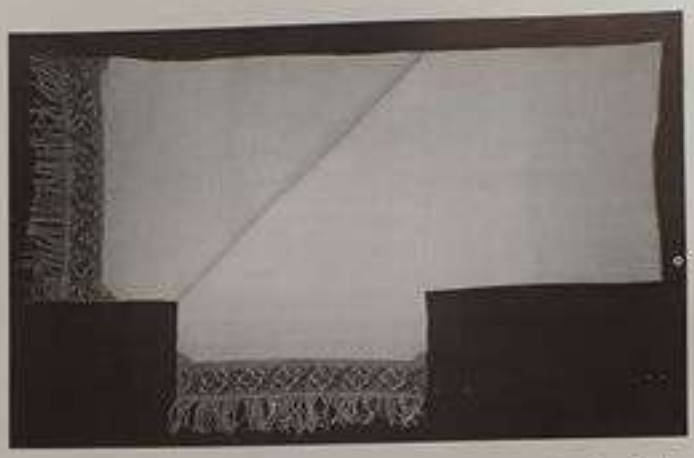

Жіночий головний убір періфтар. Кін. XIX ст. МКМ. Фонди. № 409 — ТКО.

його зроблено В. Гофом у 1891 р.: «Голова повязывалась длинным полотенцем, из тонкого холста своей работы, вышитого по краям шелком, гарусом, канителью и блестками. Один конец полотенца подворачивался спереди, а другой свешивался сзади вдоль спины»[1].

В. Бабенко у 1909 р. передав ці предмети жіночого одягу в РЕМ. У його колекцію «Греки-поселенці» входять два головних убори «періфтар» із с. Мангуш, які виготовлені із домотканого полотна з неширокою вишивкою. Один *періфтар* (210×41 см) прикрашений смужкою геометричної вишивки (3 см) золотою та чорними вовняними нитками. Друге грецьке жіноче покривало більше за розміром (260×42 см) та прикрашене пласкою вишивкою, яка виконана коричневою шовковою ниткою. Обидва примірники мають по краях торочки з нитки основи[2].

У МКМ зберігається колекція цих головних уборів, які відносяться до кінця XIX — поч. XX ст. Усі зразки світлих тонів, уздовж країв мають витончену смужку двосторонньої вишивки з геометричним або рослинним орнаментом, виконану кольоровими вовняними, шовковими, срібними або золотими нитками — *нагис, нагиш* (урум. Богатир, Камар), *плумі* (рум.), *плумівь* (рум. Каракуба). Святкові варіанти прикрашені канителлю — *сом сирма* (урум. Карань) й ткалися з металевими нитками *сом сирмадан тохун* (урум. Карань). Кінці пе-

Грекиня у періфтарі з с. Сартана. 2002р. Фото О. Шумеєвої.

RYNA PONOMARYOVA

С. 140; Зап. в 1891 р. Т.Афанасьевим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[1] Зап. В.Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1.

[2] РЕМ. — Фонди. — Кол.1737. — №2, 3. Періфтар — жіноче покривало у с. Мангуш. 1904 р.

ріфтара прикрашали невеликі торочки, зроблені з нитки основи. Типовим є і періфтар із с. Чердаклі, який відноситься до поч. XX ст., виготовлений з лляного домотканого полотна (213×41 см) бежевого кольору з використанням коричневих шовкових та металевих ниток [1]. Повсюдно періфтари прикрашалися, бо вони «расшиваются обыкновенно девушками, среди которых вышивание шелком на золоте составляет главное рукоделие» [2].

Способи пов'язування *періфтара* мали свої локальні особливості в різних селах, що зафіксовано у фотоколекціях РЕМ [3] та МКМ [4]. Загальна тенденція проявлялась у тому, що він щільно облягав голову і шию, один його кінець кріпився на потилиці, інший закидався за плече, спускався уздовж спини, нижче талії, а другий кінець головного убору звисав позаду (іноді його притискали поясом), частіше — нижче пояса. Один із способів носіння періфтара зафіксувала у 1970-х рр. Ю. Іванова [5].

У XIX ст. головний убір *періфтар* переходив від матері до дочки, часто його одержували у спадок — *мірас* (урум. Карань), але у 1891 р. Г. Афанасьєва свідчить, що «на обязанности девушки лежит вышить себе необходимое число періфтаров в приданое» [6]. Одягали його перед вінчанням, носили в перший рік після заміжжя, у свята, під час обрядів сімейного циклу. На початку XX ст. в селах Ялта, С. Керменчик, С. Крим періфтар майже вийшов з ужитку після Першої світової війни і їх вже не виготовляли. Але у с. Каракуба, М. Янісоль, Чердаклі, Чермалик старі жінки носили їх до 1930-х рр. [7] Під час наших досліджень ми зафіксували декілька способів носіння цього головного убору, які збереглись

Грекиня із с. Сартана Мендила Феодора Костянтинівна. Фотокопія із фото 1870—1880 рр. МКМ. Фонди. №3533-Ф.

у пам'яті інформаторів на сьогодні. Треба відзначити, що сучасні вбрання з періфтару спрощено.

У комплекс до періфтара входили різноманітні головні прикраси. Традиційною була деталь головного убору — *хінар* [8], *ханяр* (рум. Чермалик, Ялта), *ханяріц* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі), *хайняр* (рум. В. Янісоль, Константинополь), *халнар* (рум. Сартана < грец. *χαλινάρι* — вузда) — вишукана прикраса, яка уявляла собою смужку коштовної тканини (завширшки 2—2,5 см), розшита перлами і металевими підвісками або срібними монетами. Одягали прикрасу уздовж щок біля вух і під підборіддям та зав'язували тасьмами на потилиці. Іноді прикріплювали на рівні скронь до налобної пов'язки *мандличі* (урум., рум. < грец. *μαντήλι*, тур. *mendil* — хустка). Іноді *мандличі* обшивався перлами, золотими та срібними блискітками [9].

Ми наводимо найбільш детальний опис прикраси *ханьяр*, зроблений наприкінці XIX ст.: «Из головных уборов замужней женщины, как на самый главный употребительный в настоящее время, следует, прежде всего указать на так называемый хань-

[1] МКМ. — Фонди. — № 415 — ТКО. Періфтар.

[2] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[3] РЕМ. — Фототека. — Кол. 4929. — № 1. Родина Стіфаніц з с. Сартана. Копія з старої фотографії. 1880 р. *Там само* — № 2. П. Стіфаніц з с. Сартана в національному костюмі. Копія з фотографії 1880 р. *Там само*. — № 3. Анна Балахчі із с. Сартана. Копія з фотографії 1880 р. *Там само*. — № 4. Вид головного убору Анни Балахчі ззаду. Копія з фотографії 1880 р. *Там само*. — № 5. Грекиня П. Стіфаніц з с. Сартана в національному головному уборі. 1929 р. *Там само*. — Кол. 3270. — № 4. Жінки в національних костюмах з с. Каракуба. 1904 р. *Там само*. — № 9. Національний танець на Панарі у с. Каракуба. *Там само*. — Кол. 3282. — № 20 / 1-2. Заміжня жінка в національному костюмі з с. Бешеве. Копія з фотографії 1880 р.

[4] МКМ. — Фонди. — № 3533-Ф. Мандила Феодора Константинівна з с. Сартана в національному костюмі. Копія з фотографії 1870 р. *Там само*. — № 3435-Ф. Грекиня. *Там само*. — № 3451-Ф. Одяг грецького населення. XIX ст. *Там само*. — № 1217-Н. Жінка у періфтарі з онуками із с. Каракуба. 1930 р. *Там само*. — № 1219-Н. Грецька бабуся у старому головному уборі з с. В. Янісоль. 1930 р.

[5] Греки России и Украины. — С. 179.

[6] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕ РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[7] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р. н.) в с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 698.

[8] Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 57.

[9] *Там само*.

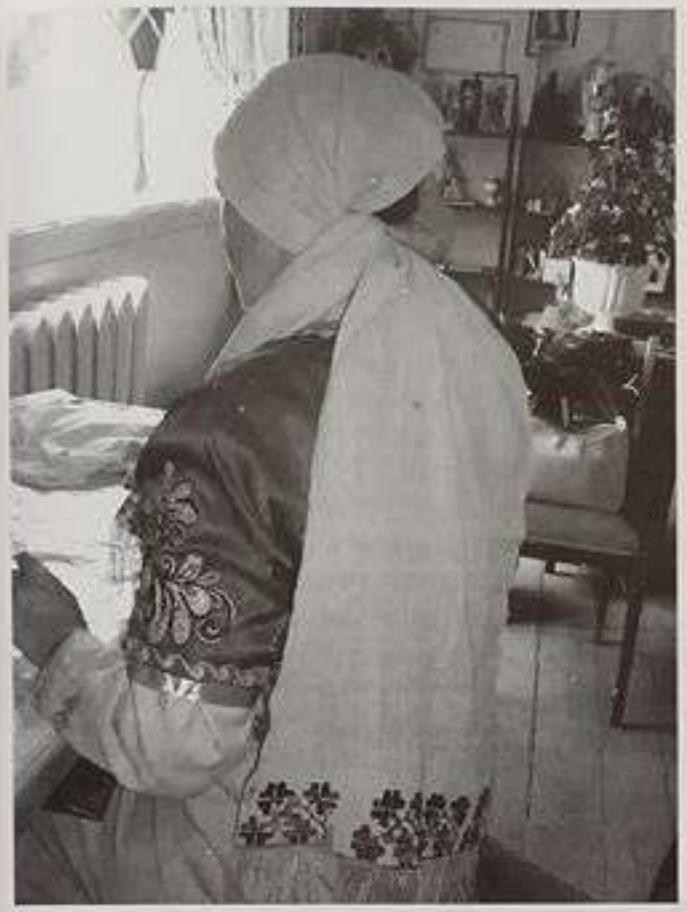

Сучасний спосіб пов'язування перифізра у с. Сартана. Фото автора. 2004.

яр. По внешнему виду, напоминающий уздечку, ханьяр состоит из атласной ленты в вершок ширины и вершков 10 длины. С наружной стороны, начиная с краев, эта лента расшивается жемчугом, блестками с обеих сторон, а посередине, вершка на два, оставляется свободное от украшений место, которое при надевании ханьяра приходится под подбородком. К краям расшитой и украшенной таким образом ленты пришивается кусок какой-нибудь материи длиной вершка в четыре, с узенькими лентами, для прикрепления ханьяра к голове. Ханьяр, кроме того, прикрепляется особыми булавками, которые находятся на краях металлической цепочки зиндэриль. Таким образом надетый ханьяр своими украшенными частями лежит вдоль щек, около ушей»[1].

На сьогодні прикраси у формі вуздечки зберігаються в музейних колекціях. До РЕМ *ханьяр* з с. В. Янісоль було передано М. Репніковим у 1914 р. у складі колекції «Маріупольські греки»[2]. Вона являє собой смужку тканини, прикрашену металевими підвісками й джгутом, а також перлами. До цієї смужки пришиті тасьми для зав'язування. У МКМ

[1] Зап. у 1891 р. Е. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[2] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. — № 8. Ханьяр — прикраса для обличчя.

Сучасний спосіб пов'язування періфтара у с. Урзуф. 2002.
Фото О. Шумєєвої.

Металева прикраса. XIX ст. МКМ. Фонди. № 722-МД.

Прикраса ханьяр. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 430- МД.

представлені як традиційні ханьяри [1], так і стилізовані. Під впливом часу та російського оточення грекині наприкінці XIX ст. використовувати для виготовлення ханьяра бавовняні смужки тканини, на які нашивали російські срібні монети [2].

Аналогічна прикраса під назвою *сакандирак* (тюрк. *sakandırık* — зав'язка під підборіддям) присутня у весільному уборі тюркомовних народів на території Малої Азії [3]. Прикраси для підборіддя характерні і для грекинь Західної Македонії, де перлинні прикраси поступово вийшли з ужитку. На зміну їм прийшли прикраси із срібних монет, які звішувались на скронях [4].

---

[1] МКМ. — Фонди. — № 130-МД. Ханьяр з с. Старогнатівка. Поч. XIX ст. Там само. — № 642-МД. Ханьяр з с. Каракуба. Поч. XIX ст.

[2] Там само. — № 430-МД. Ханьяр.

[3] Серебрякова М.Н. О знаковой функции народного костюма // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л.,1989. — С. 164.

[4] 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — S. 54. Κοσμήματα της Ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς 18ος — 19ος αι. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. — Αθήνα, 1995. — Σ. 38—39.

Декоративна шпилька до комплексу «вулонія».

Прикраса до комплексу «вулонія». XIX ст. МКМ. Фонди. № 639-МД.

До комплексу *періфтар* входили різноманітні жіночі прикраси [1]. Нерідко вони уявляли собою прекрасні взірці народного ремесла. До *періфтару* кріпилася прикраса — *жінжір* [2], яка включала в себе два срібних ланцюжки — *зінджіл* (рум. Сартана), *зенжир, зінжір, синжир* (урум. > турец. *zincir* — ланцюжок) та декоративні шпильки із підвісками [3] — *булонія, вулонія* (< рум. *вулон* — голка). Один кінець голки мав круглу або хрестоподібну форму, і був виготовлений із стилізованою пташкою. Ця прикраса була багато орнаментованою.

Ланцюжки прикріплювалися двома срібними голками збоку, біля скронь, або позаду головного убору та звисали на різних рівнях з потилиці нижче під підборіддям, нижче плечей і лежали на грудях. *Вулонія* складалася зі шпильки [4] — *карфіца* (рум. Сартана < грец. *η καρφίτσα* — шпилька), *туплу* (рум. Каракуба) — та пластинки [5] філігранної роботи, прикрашеної камінням та сканню. Крім пластинок, для цієї прикраси використовували бляшки та монети [6] — *бахір* (рум., урум. < тюрк. *bakır* — мідь,

[1] МКМ. — Фонди. — № 641-МД (п. XIX ст., Каракуба), 608-МД (поч. XIX ст., с. Сартана), 643-МД, 644-МД, 645-МД (поч. XIX ст., с.Каракуба).

[2] Там само. — № 813 (XVIII ст., м. Маріуполь) РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. — № 9. *Жінжір* — подвійний срібний ціпок із с. В. Янісоль. 1913 р. *Там само.* — № 67, 68. *Жінжір* із с. Каракуба.

[3] ДОКМ. — Фонди. — № 254 — МД. *Жіноча срібна прикраса* — голка із підвісками. XVIII—XIX ст. *Там само.* — № 408 — МД. *Жіноча мідна прикраса* — підвіска з голкою. XIX ст. кп72860, мд668, кп72859, мд669, кп72264, мд1017, кп72265, мд1015, кп72260, мд1016.

[4] Там само. — № 426-МД. Мідна кована шпилька. XIX ст. МКМ.— Фонди. — № 605-МД. Шпилька із с. Сартана. XIX ст.

[5] Там само. — № 606-МД. Підвіска із с. Сартана. XIX ст.

[6] Там само. № кп 72261, мд 1010, кп 71256, мд 680, кп 54886, мд 254, кп 54884, мд 253, кп 58419, мд 415, кп 58411, мд 408, кп 64700, мд 444,

мідні гроші). *Вулонія* причіплялися до періфтару в комплексі *жінжір*. Ціла колекція цих прикрас з сіл В. Янісоль, Каракуба, Керменчик, Чермалик зберігається в РЕМ та МКМ. Вони виготовлялися із срібла, іноді з міді з використанням штучного каміння та різної техніки обробки металу — карбування, кування, скані [1]. Щодо етнокультурних зв'язків, то у комплекс жіночих весільних прикрас із Фесалії (Греція) входять масивні срібні підвіски до рушникового головного убору [2]. Наведені балканські прикраси та прикраси маріупольських греків є проявом етнокультурних зв'язків.

Комплекс ланцюжків із голками використовувався і серед народів Малої Азії. Маріупольські грекині з їх допомогою також прикривали обличчя покривалом *ал-дуван* (< тур. *al duvak* — червоне покривало, фата). Ф. Браун у своїх дослідженнях зафіксував, як наречена з грецького села Мангуш, йдучи під вінець, закривали своє обличчя на «турецький лад» [3] покривалом червоного полотна або вуаллю — *дувах* (урум. Карань, Мангуш, С. Крим фата) [4]. Покривало ховало обличчя в той час, коли наречена їхала до церкви. Червоний колір покривала, згідно з традицією, є знаковими сигналом того, що дівчина перейшла до стану наречених. Покривало для обличчя *дувак* є обов'язковим елементом турецького весільного костюма. У турецькому весіллі є обряд відкривання обличчя нареченої — *дувак герме* (тур. *duvak gürme* — огляд того, що під покривалом), коли вона вирушала до будинку нареченого [5].

На відміну від *періфтара* і *хайнара*, що побутували серед греків наприкінці XIX ст. прикраси *злуфья* майже повністю вийшла з ужитку [6]. *Злуфья* (< рум. *злуф* Каракуба — мереживо; урум. *зіліф*, *зільфі* Бешеве, В. Янісоль, *зліф*, *зліф* Богатир — локон < тур. *zülüf* — локон), — платівка, до якої привішувалися тонкі металеві, пласкі за формою фігурки. Наприкінці XIX ст. така прикраса із с. Чермалик була описана Г. Афанасьєвим: «Злуфья, напоминающая по форме ухо, состоит из плоской металлической пластинки вершка полтора в длину и вершок в ширину, в более широком месте. В нижней части на шести цепочках привешены тонкие металлические пластиночки. В верхней части злуфья есть небольшой крючок, которым злуфья цепляется за петлю, сделанную на ханьяре, ниже уха. На одной стороне злуфья украшен искусственными разноцветными камнями» [7].

Срібні підвіски на скроневі кучері були відомі жінкам південного узбережжя Криму під назвою *зулюфлих* (кр.-тат.) і пов'язані з тюркською традицією підстригати і завивати волосся на скронях у заміжніх жінок. Це була єдина відмінність від дівочих зачісок у мусульман. Кучері на скронях називалися у татар — *зулуф* [8]. Термін *zülüf kesme* (тюрк.) — обрізання локона, відомий у народів Середньої Азії і Малої Азії, пов'язаний з обрядом, символіка якого готує дівчину до переходу в стан заміжньої жінки. Обряд полягає у зрізанні двох пасм по обидва боки лоба і проводиться свекрухою. З цієї миті дівчина повинна поводитися тихо і мало говорити [9]. Можна вважати, що кримські греки, перебуваючи в мусульманському оточенні, запозичили їхню назву прикраси головного убору — *злуфья* — не використавши власне обряд. Аналіз польових досліджень засвідчив, що на сьогодні жоден з інформаторів у грецьких селах не зміг дати вичерпну інформацію про етимологію й призначення прикраси *злуфья* [10], взірці якої зберігаються у МКМ та РЕМ.

Традиційна грецька прикраса — *цамбліс*, *цамліс* (< рум. *цамбі* Сартана < грец. *то τσαμπί* — троно) також вийшла з ужитку ще у XIX ст., тому ми наведемо її опис, який зробив Г. Афанасьєв у с. Чермалик: «Из других украшений, которые носятся женщинами, необходимо указать на *цамблис*. Цамблис составляет неразлучное украшение женщин по выходе ее замуж. Цамблис носится постоянно и не снимается даже во время работы. Украшение это состоит прежде всего из металлической (медной) или костяной пластины, длиной вершка в 1 ½, с 5-ю или 6-ю дырочками, сквозь которые продеваются крученые из шерсти шнурки. На шнуры нанизываются металлические украшения, состоящие из медных шариков и зигзагообразных пластинок. К нижней части этих украшений прикрепляют 5 или 6 пучков длиной в

кп 64729, мд 473, кп 68552, мд 510, кп 59484, мд 630, кп 59487, мд 631, кп 72858, мд 670, кп71259, мд 729, кп 70945, мд 727, кп 72271, мд 1021, кп 70953, р170.

[1] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. — № 10, 11, 62, 63. Вулонія із с. В Янісоль. *Там само.* — № 59, 60, 61, 68. Вулонія із с. Каракуба. *Там само.* — № 65, 66. Вулонія із с. В. Керменчик. *Там само.* — № 64. Вулонія із с. Чермалик.

[2] 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — Athens. — S. 30.

[3] *Браун Ф.А.* Мариупольские греки. — С. 86.

[4] Зап. автором у 2003 р. від Л.А. Дорофеєвої (1926 р. н.) у с. Мангуш// Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 889.

[5] *Серебрякова М.Н.* О знаковой функции народного костюма. — С. 164.

[6] *Ноулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — С. 248.

[7] Зап. в 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АСЛПАЕ). — Од. ох. 8.

[8] *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма. — С. 25.

[9] *Koray H.Z.* Alaca Hoyük. Fnadolunun etnografya ve folkloruna dair malzeme. — Ankara, 1951. — S. 32; *Гордлевский В.А.* Образцы османского народного творчества. — М., 1916. — Ч. 1: тексты. — С. 99—100.

[10] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3 — Арк. 95.

¾ аршина. Пучки эти состоят из крученых гарусных, красного цвета, шнуров, по 14 шнуров на каждом пучке. Цамблис в верхней своей части, в месте соединения шнуров в узел имеет длинную ленту, которой и прикрепляется к волосам, свешиваясь таким образом на спине ниже пояса»[1]. Назва прикраси пов'язана з її формою у вигляді грона.

Не тільки маріупольські грекині прикрашали свої зачіска накісниками. Ця традиція мала місце і серед грецьких жінок на Балканах[2] та тюркських народів Малої Азії[3].

Опис клиноподібної прикраси *кам* (< тур. *kama* — клин) відносится до 1891 р.: «Кам по форме представляет удлиненный квадрат в ¾ арш длины и ¼ арш. ширины, состоящий из куска черной бархатной материи на подкладке. В нижней части этого украшения вставляется со стороны подкладки деревянный треугольник, верхний угол которого немного закруглен. На этом треугольнике, также и выше его, насаживаются различные украшения из жемчуга, блесток, разноцветных камней и металлических пластинок. На нижнем конце кама прикрепляется густой ряд красных гарусных шнуров, образующих как бы метлу. Вверху на концах пришиваются два шнура, которыми кам и привязывался к талии. Таким образом, кам надевался сверху цамблиса, прилегая позади к нижней части туловища, начиная с поясницы»[4]. Таким чином, наші дослідження головних та накісних прикрас дали нам змогу відтворити повний комлекс традиційних прикрас приазовських грекинь. Дотепер розглянуті вище прикраси зберігаються у державних музейних колекціях і зовсім відсутні у сільських музеях, які створювалися значно пізніше.

Тепер розглянемо традиційні шийні та нагрудні прикраси грекинь: перлове, черепахове, металеве намисто, шийні браслети. Велика кількість з них була пов'язана з глибокою релігійністю жінок, які вірили у захисні функціїї цих виробів, особливо тих, що привозилися з місць паломництва. До 1930-х рр. практично кожна грецька жінка носила на грудях перлове або черепахове намисто[5] — *зінша, зіншья, зниша* (рум.), *монжах, мончах* (урум. Бешеве, В. Янісоль < тюрк. *monçuk* — намисто). Щодо терміна прикраси *monçuk*, то в часи Сельджуків воно позначало намисто та коштовне каміння, яке було амулетами — прикрасами. У такому значенні термін і досі вживається в Анатолії[6].

Серед грекинь найпоширенішим було перлове намисто[7] — *тірбарь* (рум. Урзуф, Ялта), *тілбар* (рум. Каракуба), *інжі* (урум. В. Янісоль, Карань < тур. *inci* — перлове намисто[8]) яке носили зазвичай з хрестом — *ставро* (рум. < грец. *ο σταβρός* — хрест), *ставроз* (урум.). Воно мало велику цінність, позаяк привозилося з Єрусалима. Такі прикраси передаються у спадок до нашого часу. Так, А. Копчекчі з с.Карань, зберігає намисто, подароване їй свекрухою, яка зробила паломництво в Єрусалим[9].

Найбільш давніми та рідкісними з шийних прикрас є шийні браслети — *бойун — хисти* (урум. *бойун* < тур. *boyun* — шия), *бойун баг* (урум. < тюрк. *Bağ* — пов'язка), *ханяріц* (рум. < грец. *χαρχάλι* — намисто). До нашого часу дійшов і малюнок шийного браслета, зроблений у 1891 р. В. Гофом у с. Камарь[10]. До нашого часу в музейних колекціях ця прикраса відсутня, але аналогічна прикраса входила до комплексу народного одягу грекинь з Лемносу, що зберігається в Афінському музеї історії та етнографії[11].

Традиційно грецький костюм відрізнявся великою кількістю металевих прикрас з монетами. Найчастіше до комплексу шийних та нагрудних прикрас маріупольських грекинь входило намисто з декількома низками монет. З кримського півострова греки привезли намисто з золотих монет — *саватлід'ку філурі* (рум. Сартана), *бойунжах, бонжах* (урум. Карань, Керменчик < тур. *boncuk* — намисто з золотими монетами). У середовищі урумів прикраси з монетами мали різні назви, залежно від того, що на них зображене: «...ожерелье, состоящее из ряда золотых монет трех названий: 1 — *баджахли-алтин*, получившее название от изображения на одной стороне монеты человеческой фигуры — *баджах* — нога, *алтин* — золото, стоимостью в прежнее время 4 рубля; и турецких монет — 2 *зермаф-алтин*, стоимостью от 2 рублей до 2,5 рублей; 3 — *фындых-алтын*, стоимостью в 1,5 руб (*фындых* = *орых* = ма-

[1] Зап. в 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[2] 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — S. 22; *Μηνούδη Θ. Θράκη Αντίλαλοι της Ανατολικής Ρωμυλίας. Ιστορία και παραδόσεις του Ελληνισμού της Βόρειας Θράκης.* — Αθήνα, 2003. — Σ. 104—106.

[3] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 237, 238.

[4] Зап. в 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[5] МКМ. — Фонди. — № 838- Ф. Грецька жінка із Сартани. II пол. XIX ст.

[6] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 255.

[7] МКМ. — Фонди. — № 566-ПР. Намисто перлове.

[8] Прикраса під назвою *inci* зустрічалась ще у давніх огузів. Див.: *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 256.

[9] Зап. автором у 2004 р. від А.К. Копчекчі (1926 р. н.) з с. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1132.

[10] Замальовано В. Гофом у 1891 р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 4.

[11] Ελληνικές Φορεσιές, Συλλογή εθνικού ιστορικού μουσείου. — Σ. 40.

Шийна прикраса. XIX ст. МКМ. Фонди. № 747-МД

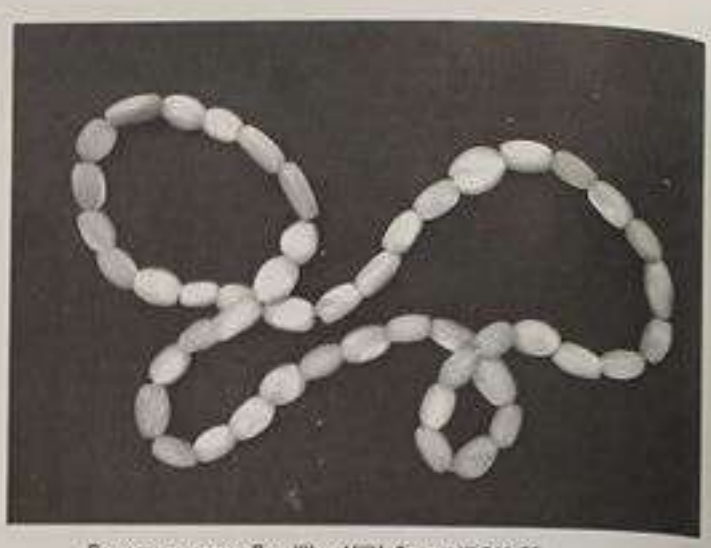

Прикраса перлова. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 566-ПР.

ленькая) и *чечек-алтын* (*чечек* — цветок)»[1]. Дана термінологія тюркського походження: *bacak* — нога, *altın* — золото, *fındık* — горіх фундук, *çiçek* — квітка, але назва монети *зермаф* походить від перського *zer* — золото.

За нашими даними, для прикрас маріупольських грекинь використовувалися османські, російські та европейські монети, про що свідчать малюнки монет до жіночих нагрудних виробів кінця XIX ст., зроблених В. Гофом у с. Камар[2] та музейні зібрання[3]. Уявлення про використання металевих прикрас можна отримати з фотографій, які виготовлені у 1913 р. у с. Каракуба і входять до колекції М. Репнікова (РЕМ)[4].

Існують версії, що кількість і якість монет у грецьких прикрасах регламентувалася. Срібні монети свідчили про статус незаміжньої дівчини, а ось наявність золотих монет говорила про те, що жінка перебуває в шлюбі[5]. Прикраси з монетами мають досить широкий ареал розповсюдження. На Балканах вони прикрашають традиційний одяг грекинь з о. Калімнос, Рову, Мегара, Валту, Серрон, Суфлі, Матаксавес[6].

Популярною у середовищі греків була і нагрудна прикраса — золота монета вартістю 18—20 рублів[7]. Австрійський дукач був показником заможності греків, тому що ці монети робили з високопробного чистого золота (3,5 г). Часто цю прикрасу дарували дівчаткам та молодим жінкам[8]. Австрійські монети були поширені до першої світової війни, причому не тільки серед греків Приазов'я, а і на теренах усієї України[9]. Традиційний костюм з Фесалії прикрашала п'ятифутова монета на ланцюжку[10].

Обов'язковим елементом прикрас були культові хрестики. Іноді їхня кількість в одному комплексі доходила до чотирьох. У музейних колекціях збереглися хрестики, різні за матеріалом та технікою виготовлення — золоті, срібні, прикрашені емаллю. Зустрічалися хрестики мідні, дерев'яні, скляні[11].

Прикраси грекинь дають уявлення про їхні естетичні уподобання і відображають етнокультурні зв'язки греків Приазов'я з іншими народами, що проявилося у чисельних прикрасах для рук. Браслети — *білезік*, *блезик* (урум. Бешеве, Богатир, Улакли < кр. тат. *билезлик* < тур. *bilezik* — браслет), *врашоль* (рум. Урзуф, Ялта), *врашал* (рум. В. Янісоль, М. Янісоль, Сартана, Чердаклі < грец. *το βραχάλι* — браслет), *білизі*, *мілиндзер* (рум. Каракуба), які були поширені серед маріупольських греків у XIX ст., виготовлялися з золота, срібла, міді і скла. Особливо популярними були позолочені та срібні браслети — блезік[12], що складаються з декількох сегментів, з'єднаних рухомими кільцями. Браслети з мета-

[1] Зап. В. Гофом у 1891 р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1.

[2] Малюнок зроблено В. Гофом у 1891 р. у с. Камарь // ІЕ РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 4.

[3] МКМ. — Фонди. — № 747. Шийна прикраса з монетами та хрестом.

[4] РЕМ. — Фототека. Кол. 3282. — № 22 /1-4. Грекиня в національному костюмі із с. Каракуба. 1913 р.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 532.

[6] Ελληνικές Φορεσιές. Συλλογή εθνικού ιστορικού μουσείου. — Σ. 59, 66, 98, 101, 185, 191, 193, 195, 208. 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — P. 22, 27, 41, 45, 49,53.

[7] Зап. В. Гофом в 1891 р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1.

[8] МКМ. — Фонди. — № 6888-Ф. Родина Ет'кмез з с. Керменчик. Кін. XIX ст.

[9] *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. — С.108.

[10] 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — P. 30.

[11] МКМ. — Фонди. — № 585-ПР. Хрест перловий. *Там само* — № 564-ПР. Прикраса з хрестиком.

[12] Малюнок зроблено В. Гофом у 1891 р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 4. МКМ. — Фонди. — № 578-МД. Браслет металевий з позолотою. Кін. XIX ст.

лу[1] мають кримське та кавказьке або малоазійське походження, а скляні[2] — більш пізнього часу виготовлення — приазовського, причому найчастіше для їхнього виготовлення використовувалося скло синьо — фіолетової гами[3].

Традиція використання вищеописаних прикрас для рук сягає до часів античності та давньо-тюркської культури, де існувало багато різновидів браслетів: *burma* — сплетені з декількох металевих полозок, *dilmiç* (< тюрк. *dilim* — шматок, скибка) з декількох сегментів, *kabara* — випуклі прикрашені орнаментом,(< тюрк. *kabarık* — випуклий) та широкі браслети *kolbağı* (< тюрк. *kol* — рука, *bağ* — пов'язка). Аналогічні прикраси з весільного вбрання грекинь Беотії, Фокіди, Фесалії, зібрані у Музеї грецького театру Дори Страту. До колекції входять золоті та позолочені прикраси: намисто, декілька рядів золотих монет та два золотих браслети, які дарував наречений своїй майбутній дружині[4]. Усі перераховані різновиди прикрас для рук мають поширення серед греків Приазов'я і представлені у музейних колекціях МКМ та РЕМ.

Серед приазовських греків побутує спільний для урумів та румеїв термін, який позначає одночасно і перстень, і браслет — *алха* (урум., рум. < тюрк. *halka* — кругла прикраса[5]), поряд з конкретними назвами для срібних перснів — *жизюк* (урум.), *йьзьк* (урум. Бешеве < тюрк. *yüzük* — перстень), *д'ахлід* (рум. В. Янісоль, М. Янісоль, Сартана), *д'ахтилід* (рум. Каракуба, Ялта < грец. *το δακτυλίδι* — кільце), перснів із дорогоцінним камінням, печаток та обручок — *хашли йїзїк* (урум. Бешеве < тюрк. *kaşlı yüzük* — обручка), *сімадко* (рум. Каракуба, Сартана). Обручка — *kaşlı yüzük* поширена серед тюркських народів, і дослідники вказують на те, що вона була притаманна ще давнім тюркам[6], але аналогічні золоті браслети, кільця й прикраси для головного убору з коштовним камінням виготовлялися у Салоніках та Константинополі[7] протягом XIX ст., звідки вони могли потрапити до греків Приазов'я.

Окрім зазначених прикрас, які побутували серед маріупольських греків, були поширені сережки[8] — *крінділ* (рум. Каракуба, Сартана), *крінгкіц* (рум. В. Янісоль, М. Янісоль), *купє* (урум. Керменчик), *кöпє, гїбє* (урум. < тюрк. *küpe* — сережки), особливо у формі грона, які під назвою — *салким кїпє*[9] (< тюрк. *salkım* — гроно, *küpe* — сережки) входили до комплексу традиційного одягу у давніх анатолійських народів. Загальноєвропейські сережки стали популярними на поч. XX ст., коли традиційні вушні прикраси грекинь почали виходити з ужитку. Сережки грекинь поч. XX ст. вже практично не відрізняються від аналогічних прикрас сусідніх народів[10].

Загалом традиційні прикраси грекинь складалися з багатьох компонентів, які були пов'язані між собою і визначали локальну специфіку костюма. Більшість з перелічених прикрас завезені з Ближнього Сходу, Греції, Кавказу, Криму, Малої Азії та інших країн. Вони передавались як реліквії та зберігалися в родинах. Нові дешеві прикраси промислового виробництва поч. XX ст. витіснили традиційні вироби ручної роботи.

* * *

Традиційний верхній осінньо-весняний одяг грецької селянки виготовлявся найчастіше з вовни, особливо було популярним плетене пальто з вовни — *бурнос* (рум. В. Янісоль, Каракуба), *бурнуз* (рум. Сартана), *бурноз* (рум. М. Янісоль). Наприкінці XIX ст. жіночий одяг — напівпальто — *кофта* (урум., рум.) та довгі пальто на ваті, найчастіше без хутряного коміра, шилися з різноманітних тканин промислового виробництва[11].

Для верхнього зимового одягу використовували сиром'ятні дубляні овечі шкури, що було зумовлене добре розвинутим вівчарством. За нашими польовими даними, маріупольські греки обробляли вовняні шкури золою чи глиною, а консервували шкіру за допомогою солі чи жиру з подальшою просушкою.

Жіночі кожухи відрізнялись від чоловічих. Взимку грекині носили кожушанки з вівці — *гуна*

---

[1] ДОКМ. — Фонди. — № 721. Срібний жіночий браслет. XIX ст. Там само. — 1006. Жіночий браслет з карбуванням рослинного орнаменту. XIX — поч. XX ст. Там само. — № 1029. Мідний жіночий браслет із двох половин. XIX ст.; МКМ. – Фонди. - № 492, 674. – КСП. Браслет металевий. XIX ст.

[2] МКМ. — Фонди. — № 347, 348, 355, 356, 381—383-КСП. Браслет скляний.

[3] ДОКМ. — Фонди. — № 115, 117-КС. Жіночий браслет із скла. XIX ст.

[4] 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — S. 22, 26, 30.

[5] Ögel B. Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 246, 257.

[6] Там само. — S. 262.

[7] 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — Athens. — S. 58.

[8] МКМ. — Фонди. — № 608. Сережка з с. Сартана. Поч. XIX ст. Там само. — № 609, 910-МД. Сережка із м. Маріуполь. Поч. XIX ст.

[9] Ögel B. Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 243.

[10] ДОКМ. — Фонди. — № 172, 173-Р. Жіноча сережка. Кін. XIX — поч. XX ст.; МКМ. — Фонди. — № 171, 169, 604, 167, 168-МД.

[11] Зап. в 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕ РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

(рум. < грец. *η γούνα* — хутро, шуба) та кожухи з овчини, покриті сукном — *біден* (< урум. *біденє* — особливий), *хапали курк* (урум. Камар < тюрк. *kapalı* — закритий, *kürk* — хутро), *хапма курк* (урум. Ласпа). Зимовий жіночий одяг мав прямий крій з розширеними до низу клинами, причому, на відміну від сусідів — українців, складки та прикраси були відсутні. Верхній одяг, аналогічний за назвою — *khyrk* (вірм.) та фасоном, побутував у народів Закавказзя [1], а також у народів Малої Азії, Криму. Жіночі кожухи шилися як довгими, так і короткими — *гуница* (рум. Каракуба, М. Янісоль, Сартана, Чермалик), *гница* (рум. Сартана), *кундогуна* (рум. В. Янісоль), *кудогуна* (урум. Урзуф, Ялта). Взимку жінки, окрім кожуха, одягали короткі ватяні пальта — *бурнус* (рум., урум.).

Шкіряний одяг виконував не тільки захисні функції, а і обрядові. Наприклад, і у наш час у день весілля наречена-грекиня сидить вдома виключно на кожусі, чекаючи нареченого у своєму домі. Під час наших польових досліджень ми неодноразово зафіксували ці явища, як в урумських, так і у румейських селах [2].

Традиційне грецьке жіноче взуття — *папуча* (рум.), *папуч* (урум.< *рабиç* — взуття < перс. *ра* — нога, *puş* — те, що огортає), завезене з Криму, поступово протягом XIX ст. було витіснене. Особливістю взуття маріупольських греків було те, що грецькі жінки та дівчата ніколи не носили постолів. На відміну від сусідів — слов'ян, грекині не працювали у полі, а майже весь час займалися домашнім господарством [3].

В оселі жінки ходили босоніж, або в тапочках і шкарпетках. В'язані вовняні шкарпетки — *папуч, папучкі* (урум. Керменчик), *йїн пашти* (урум. Богатир, Бешеве < тюрк. *yün* — вовна, *пашти* < тюрк. *patik* — м'які капці з вовни або м'якої шкіри < грец. *patiki* [4]), *панчухья, панчухіс* (рум. М. Янісоль, Чердаклі) — це шкарпетки, на підошву яких нашивали цупку тканину і одягали замість домашнього взуття. Тапочки в'язали спицями або крючком з грубої вовни — *ялагу* (рум. Каракуба). У другому десятиліттi XX в. це м'яке домашнє взуття замінилося крамовими тапочками.

Існували шкіряні тапочки — *хатирья* (урум. Бешеве, Камар), які мали різні форми: без задників, або у вигляді черевичок. У с. Старобешеве терміном *хатир* називали черевик на дерев'яній підошві, а також взуття із м'якої овечої шкіри — сап'яну — із обрізаною халявою, яке мало вигляд калош [5]. У с. Камар так називали шкіряні черевики зі шнурованням. Як бачимо, під однією назвою побутувало різне за формою та за матеріалом взуття.

Маріупольські грекині на нові місця поселення привезли традиційне кримське взуття з підошвою з дерева, про яке згадує М. Араджионі у праці «Традиционный женский костюм позднесредневековых крымских греков» [6]. Ми маємо невелику інформацію про жіночі ходулі [7] — *налин* (< урум. *наллан* Бешеве, Керменчик, бути підкованим < тур. *nal* — підкова), *табандрик* (< урум. *табан* Бешеве, Ласпа; рум. Сартана, Чердаклі < тур. *taban* — підошва). Це було взуття у вигляді дощечки з підбором у середині підметки. Аналогічне взуття було поширене серед греків у Криму [8] та у південнобережних татарок [9]. Але традиційні кримські ходулі, описані Л. Рославцевою, мали два підбори та використовувались у негоду [10]. Такий тип взуття існував у малоазійського населення, в тому числі і у турок [11]. Аналогічне взуття *nalın* (< араб. *na'lin*) використовувалося тюрками у лазнях та у вологій місцевості [12]. Іноді підошва та верхня частина взуття *nalın* прикрашались різноманітними орнаментами. [13] На сьогодні інформатори не в змозі згадати про наявність дерев'яного взуття у греків.

З кримських часів виключно жіночим взуттям було шкіряне взуття з сап'яну — *терлік* (< урум. *тері дері* — шкіра < тюрк. *terlik*). Ми маємо уявлення про це взуття з опису 1891 р. (святкові, різнокольорові черевики, зроблені з сап'яну, вишиті бісером) та малюнків, зроблених В. Гофом [14]. Взуття *terlik* широко

---

[1] *Тер-Саркисянц А.Е.* Армяне. История и этнокультурные традиции. — М., 1998. — С. 104.

[2] Зап. автором у 2002 р. від А.Н. Негрей (1905 р.н.) у с. Маловянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 698.

[3] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[4] Türkçe sözlük. — Cilt 2. — S.1777.

[5] Зап. автором у 1990 р. від М.Д. Хорош (1905 р.н.), у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 144.

[6] *Араджиони М.А.* Традиционный женский костюм позднесредневековых крымских греков. — С. 83.

[7] РЕМ. — Фонди. — Кол. 4929. — № 33. Свадебное платье для невесты и старинные туфли.

[8] *Араджиони М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения Горного Крыма. — С.188.

[9] *Бодоминский У.* Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. — С. 17.

[10] *Рославцева Л.И.* Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX в.: Историко-этнографическое исследование. — С. 35.

[11] *Курылев В.П.* Материальная культура турецкого крестьянства. — Таб. 5.

[12] Türkçe sözlük. — Cilt 2. — S. 1628.

[13] Türk Ansiklopedisi. / Başedaktör H. Eren. — Cilt 32. — S. 208.

[14] Зап. В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 1.

розповсюджене на території Малої Азії, Криму та серед народів Середземномор'я.

Грекині носили взуття обов'язково зі шкарпетками та панчохами. Ходити босоніж було вкрай непристойно, тому в традиційному гардеробі грекині був великий вибір в'язаних вовняних шкарпеток і панчіх — *чоран* (урум. Карань, Ласпа < тур. *çorap* — панчохи), *калцин* (урум. В. Янісоль), *кальчін* (урум. Бешеве, Мангуш), *ёрйльме кальчін* (урум. Камар), *калца, карпеткіс* (рум. В. Янісоль), *калціна* (рум. Каракуба), *скуфунь* (рум. Урзуф, Ялта). Часто високі, до колін, панчохи в'язалися складним візерунком різнокольоровими нитками, або були одноколірні, з ажуром. В РЕМ зберігається пара червоних вовняних панчіх під назвою — *цанія* із с. В. Янісоль[1]. За формою й розмірами вони нагадують сучасні гольфи, тобто висотою (37 см) до колін. Вони сплетені з ажуром спереду та зверху. Матеріал, форми, колір і візерунки панчох маріупольських грекинь свідчать про стійкі етнокультурні зв'язки з народами Середземномор'я[2].

У музейних колекціях кінцем XIX ст. датуються підв'язки[3] — *калці щіниц* (рум.), *кєльчін бав* (урум. Бешеве), *айахбаг* (урум. Камар, Ласпа < тюрк. *ayak bağı* — підв'язка), якими обплітали високі вовняні шкарпетки під колінами. Вони були вишуканою прикрасою, виконаною із смужок тканини (4×20 см) та багато орнаментованою вишивкою квіткових мотивів. Цей елемент одягу під назвою *чораб-бау* побутував у південноберегових татар[4].

Жіноче взуття на поч. XX ст. втратило етнодиференціюючу ознаку маріупольських греків з переходом від локальної замкненості до широких міжетнічних економічних зв'язків. У цей час були розповсюджені шкіряні черевики кустарного або фабричного виробництва і грекині вже носили звичайні черевики[5]. За свідченням вчителя Ялтинської школи Миколи Богольленського, у кін. XIX ст. у с. Ялта жінки не носили традиційного взуття, а вже ходили в черевиках. Це було пов'язане з міським впливом, тобто з близькістю села до м. Маріуполя. У жительок с. Камарь традиційне взуття — *терлик* було поширене і у цей час[6].

На зламі століть заможні грекині вже носили черевики, ботики — *башматя* (рум. Сартана), *папуч* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі), *сапожкіє* (рум. Каракуба), *щіблетя* (рум. В. Янісоль) з шнурівкою на підборах. Цей вид взуття був поширений і серед інших етносів Призов'я. У грецьких селах як самостійне взуття носили калоші, навіть у суху погоду. Види взуття залежали від економічного стану населення села загалом, внаслідок чого і складалася місцева мода[7].

Дівоча зачіска грекинь — коса *цура* (рум. Урзуф, Ялта), *бав* (урум. В. Янісоль), *плехтра* (рум. Сартана), *сач* (урум. Карань). Найдавніша з них — проділ посередині голови і 2 коси. Існували також гладкі зачіски — *колочок* (урум. Карань), *калача* (урум. Бешеве). У с. В. Янісоль, як і в українців, дівчина носила одну косу — *сачбав* (урум. В. Янісоль < тюрк. *saç* — волосся, *bağ* — зав'язка). Проте в с. Чермалик дівчата закручували волосся у *«коронку»*[8]. Незаміжні дівчата вплітали прикраси з намистом — *бонжахли* (урум. Камар, Ласпа). Традиція вплітати у коси *saç* — *boncukları* зустрічається і на території Анатолії[9].

Є свідоцтва про використання накісних прикрас, які вплітались у волосся жінками різного віку, причому як до заміжжя, так і після нього: «Подвеска, вплетаемая в косу, представляет собой шесть черных шерстяных шнурков, продетых через костную, украшенную резьбой палочку и сшитых на одном конце все вместе куском черной материи. На другой конец шнурков нанизаны медные круглые и продолговатые бляшки и привязаны длинные кисти из красных шнурков»[10]. Інший вид прикраси — підвіски зверху коси — «в виде полоски красной материи, подшитой ситцем, на одном конце гарусная бахрома, а у другого и посредине пришиты пара тесемок и шелковый шнурок. Украшен нешитыми кусками черного бархата, полосками ниток и тесьмы, жемчугом, металлическими пластинками с камнями и без них, бляшками и монетами»[11].

Традиційні зачіски заміжньої жінки були з коротко стриженим волоссям на верхній частині голови, про що свідчить опис 1848 р.: «У замужних гречанок передняя часть волос острижена до самого лба, как у мужчин. Эта операция обыкновенно совершается над ними с плачем и разными церемониями — пе-

[1] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. — № 3. *Цанія* — пара панчіх із с. В. Янісоль.

[2] Görgünay N. Oğuz damgaları ve Göktürk haflerinin el sanatlarımızdaki izleri. — Ankara, 2002. — S. 18.

[3] МКМ. — Фонди. — № 531—533, 542-ТКО. Підв'язки.

[4] Рословцева Л.И. Одежда крымских татар конца XVIII — начала XX в. — С. 53.

[5] Зап. у 1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8.

[6] Малюнок зроблено В. Гофом у 1891р. у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АТЛПАЕ). — Од. оз. 8. — Арк. 4.

[7] Зап. автором у 2000 р. від С.К. Темір (1918 р.н.) в с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 576.

[8] Там само. — Арк. 698.

[9] Ögel B. Türk kültür tarihine giriş. — Cilt 5. — S. 256.

[10] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. — № 6. Цамбліс — підвіска, яка вплітається в косу.

[11] Там само. — № 7.

ред самым вступлением их в брак»[1]. Короткий чубчик у заміжньої жінки зафіксований і на фотографії з с. Бешеве[2].

Грекині у кримські часи фарбували волосся хиною — *хина* (урум. < араб. *hinnā* — хна, тур. — *kina*), запозичивши цей звичай в іранських та тюркських народів. У Приазов'ї грекині для фарбування волосся використовували *хину* — місцевий лишайник. Він виростав на камінні і був жовто-зелено-чорного кольору, який після сушки перетворювався на порошок тютюнового кольору, а після розведення водою жінки отримували коричнево-червону фарбу, котра ще й зміцнювала волосся. Наприкінці XIX ст. С. Марков згадує церемонію, коли нареченій мажуть голову «особой массой, известной на местном языке под именем *хына*... В старину *хына* красили не только волосы, но и ногти и ладонь»[3]. Косметику сільські жінки не використовували, але грекині м. Маріуполя прикрашали своє обличчя згідно європейської моди, а хну, завезену з Турції, купували на ярмарках[4].

Тепер зупинимося на обрядовому одязі грекинь Приазов'я. Завдяки М. Репнікову, ми маємо уявлення про зовнішній вигляд комплексу весільного костюма кінця XIX ст. із с. В. Янісоль, який до сьогодні зберігається в РЕМ. До його складу входять: *халат* з шовкової смугастої тканини на ваті з двома рядами срібних ажурних гудзиків, полотняна сорочка з прямим розрізом на грудях і невисоким стоячим коміром, а також з вишивкою різнокольоровими шовковими нитками по поділу, рукавах, комірі і розрізі; пара червоних шерстяних панчіх, плетених з ажуром, *пояс* з візерунчастої шовкової тканини з подвійною срібною пряжкою з філігранню і прикрашений емаллю зеленого кольору; *періфтар* — головний убір, кінці якого вишиті шовковими і металевими нитками і з торочкою; два різновиди підвісок, що вплітаються в косу; *ханьяр* — прикраса на обличчя, яка оздоблена металевими пластинками і підвісками з перлами та металевим джгутом; *жинжир* — ланцюжок срібний подвійний, з підвісками, з двома голками, якими ланцюжки кріпляться збоку і позаду головного убору; *вулонія* — позолочені прикраси зі срібла у вигляді голки з підвісками з пластинки і ланцюжка, *браслет* синього скла; *шовкова хустка*, два кінці якої вишиті різнокольоровими шовковими

Грецька родина із с. Богатир. Кін. XIX ст. МКМ. Фонди. № 2221.

Грекині із м. Маріуполь. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 2220.

[1] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — С. 140.

[2] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3282. — № 20/1. Заміжня жінка в національному костюмі. Копія зроблена з фото 1878 р.

[3] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 419.

[4] Зап. автором у 2002 р. від А.Н. Негрей (1905 р.н.) у с. Маловнісоль // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 558.

і металевими нитками. Ця хустка використовується при обряді цілування рук батьків нареченою [1].

Вінчальна сукня — *ніф'ятка* (рум.), *стфалли, стфан урба* (урум. Бешеве) грекинь у кримський і в перші роки приазовського періоду була червоного кольору та передавалася від однієї нареченої до іншої. Є інформація, зафіксована С. Марковим, що грекині вінчалися в сукні червоного кольору, про що повідомляється у весільній пісні: «*Ал дієн дгелін*» (урум. «червоне, що одягає наречена») [2]. Але у наш час вже неможливо з'ясувати форму та тканину цієї сукні.

У XIXст. молодий вінчався в халаті, який також переходив до нареченого від інших. Халат цей мав бути традиційної форми і обов'язково з синім коміром [3]. При вінчанні дотримувалися наступної традиції: якщо у нареченої була сукня з тканини *шамаладжа*, то костюм нареченого був з *хутни*, і навпаки. У с. Камарь весільним костюмом багатої людини безоплатно користувалися бідні жителі села [4]. Ми маємо свідчення, яке відноситься до 1891 р. щодо використання чорної атласної сукні: «Недавно только исчез обычай среди женщин венчаться в таких платьях» [5].

А вже на початку XX ст. весільний одяг виглядав наступним чином. Наречену одягали у білу сукню з фабричного матеріалу з вельоном «до п'ят» і білим восковим вінцем, нареченого — у чорний костюм з білою восковою квіткою на верхній частині піджака. Обов'язковим елементом весільного строю були вінчальні каблучки. Часто наречена одягала сукню з парчі, тафти — *сом сирма* (урум. Карань), шовкової тканини *ібрішім* (урум. Ласпа, Керменчик), *мітакс* (рум. Сартана), *хумаш* (рум. В. Янісоль < тюрк. *kumaş* — тканина), *хардь* (рум.В.Каракуба) або атласу *діба* (урум. Карань, Керменчик). Весільні сукні часто були вишивані — *чійінлі урба* (урум. Керменчик), а також прикрашалися мереживом, прозором — *ёрмелі* (урум. Камар < *ёrmek* — в'язати, плести), або мали мережаний поділ *ёрмелі етек* (урум. Камар < тюрк. *ёrmeli* — в'язаний ; *etek* — спідниця, поділ). Візерунок *ёрнек* (урум. Бешеве, Карань, Керменчик), *ёрнеклі* (урум. Камар < *ёrnekli* — зразковий, найкращий), прикраси на весільній сукні того часу вже практично не відтворювали етнічні риси греків.

Традиційний грецький головний убір — *періфтар, беш явлух* поступився вінком нареченої — *курон* (урум. Камар), *істван* (урум. Богатир), *істефан* (урум. С. Крим), *стфан* (урум. Керменчик) *т'єлін чічеі* (урум. Карань), *т'єлінчічек* (урум. < *gelin* — наречена, *çiçek* — квітка), *стефану* (рум. Сартана < грец. *το στεφάνι* — вінок) з білого воску. Такі весільні прикраси були характерними для представників усіх етносів у Приазовському регіоні, особливо у другій половині XX ст.

Щодо традиційного одягу дітей, то вони, зазвичай, носили одяг з грубого полотна, каптан, сап'янові чоботи, *чарухи* та ін. Хлопчики до 3 років носили круглу плетену тюбетейку «на азіатський зразок», з кутасиками. Дівчатка — паперові хустки, каптани, черевички і вовняні панчохи [6]. Але з кінця XIX ст. діти та підлітки одягалися без етнічних особливостей, а у відповідності до економічних можливостей їх родин [7] та внаслідок нівелювання національних відмін у одязі.

Після переселення греків до Приазов'я традиційний одяг, перш за все, у містах, поступово почав витиснятися міськими європеїзованими моделями. У більшості своїй інтелігенція та близькі до неї прошарки суспільства «почали схилятися до російської моди» [8]. У другій половині XIX ст. традиційний костюм у Маріуполі майже не вдягали, особливо чоловіки. Але винятком був головний убір — *фес*. Від нього ще не позбавлялися, особливо літні чоловіки.

У селах народний одяг зберігався значно довше у жінок — до поч. XX ст. Але були винятки, особливо у тих селах, які мали зовнішні торговельні та економічні зв'язки, тому що розташовані недалеко від Маріуполя. До таких сіл ми можемо віднести села Мангуш, Сартана, С. Крим, Ялта, де грекині із забезпечених сімей на зламі століть носили модний того часу одяг. На початку XX ст. у середовищі грецького сільського населення зникає колись яскравий національний одяг, який відзначав саме ці прошарки населення. Для жіночого одягу цього часу характерне використання загальноприйнятних зібраних спідниць та сорочок з хустками та фартухами, а для молоді — ще і традиційних поясів.

У чоловіків у 1920-ті рр. з'являються штани галіфе, як свідчення впливу однострою армії. Такі штани заправлялися у високі чоботи. Високі чоботи і сорочки — косоворотки носили і міські ремісники. Цей різновид одягу прийшов і на село. Часто чоловіки на

---

[1] РЕМ. — Фонди. — Кол. 3071. — № 1 — 13.

[2] Марков С.И. Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 420.

[3] Там само. — С. 427.

[4] Зап. у 1891 р. В. Гофом у с. Камарь // ІЕА РАН. — Ф. 22 (АСЛПАЕ). — Оп. оз. 8.

[5] Зап. у1891 р. Г. Афанасьєвим у с. Чермалик // Там само.

[6] Антюринов А. Домашний быт мариупольских греков. — С. 46.

[7] МКМ. — Фонди. — № 3451-Ф. Одяг грецького населення. XIX ст. Там само. — № 3432-Ф. Дівчинка із с. С.Крим. 1929 р. Там само. — № 3431-Ф. Дівчина із с. М. Янісоль. 1929 р.

[8] Там само. — № 3535-Ф. Греки з с. В. Янісоль, 1884 р.

Діти із грецької родини Балабіних, м. Маріуполь. 1907 р. Архів В. Челпан.

Одяг грецького населення. XIX ст. МКМ. Фонди. №3451-Ф.

селі носили гімнастерки, які у багатьох з них залишилися після участі у першій світовій та громадянській війнах. З чоловічого одягу на той час традиційним залишився головний убір — смушкова шапка.

У повоєнні часи 1940—1950 рр. з посиленням процесів урбанізації у сільського населення, особливо у молоді, у вжиток входить одяг загальноєвропейського типу, і до нашого часу одяг сільської молоді мало відрізняється від одягу молоді у місті. Але зберігаються вікові відмінності. Молоді жінки в селах воліють мати ошатні сукні модного крою. А заміжні жінки середнього та старшого віку зазвичай носять темні сукні старих фасонів з рукавами і навіть влітку покривають голову хусткою, а чоловіки одягають штани, піджак і звичайну сорочку. Молодь, переважно, вдягає модний, найчастіше спортивний одяг.

Треба відзначити, що за досліджуваний період національний одяг маріупольських греків під впливом різних факторів, в першу чергу соціально-економічних та культурно-побутових, трансформувався у загальноєвропейські форми. Водночас старше покоління сільського населення зберігає деякі традиційні настанови й етнічні норми щодо одягу.

Дівчина-грекиня з с. Сартана. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. 1223-Н.

IRYNA PONOMARYOVA

Родина маріупольських греків Ксенофонтових. Поч. XX ст. МКМ.

Грецька дівчина у міському одязі. с. Стила. 1930 р. МКМ.

Грекиня Валентина Балабова у міському одязі. 1938 г. Архів В.Челпан.

Грецький народний одяг характеризували риси національної специфіки і певна спільність з одягом народів Криму, Греції, Малої Азії. Особливо це помітно у способах прикрашання одягу. При переселенні з Криму греки занесли найбільш розповсюджений вид ремесла — виготовлення візерункових тканин і вишивку. Стійке збереження традицій ткацтва і вишивки було обумовлено тим, що орнаментовані текстильні вироби були обов'язковим атрибутом домашнього побуту, релігійних, сімейних і календарних обрядів. Протягом XIX ст. зберігалися традиційні риси, технологія, види композицій і орнамент, які передавалися з покоління у покоління, про що свідчать музейні колекції. У представлених експонатах вишивка виконана на домотканих лляних предметах одягу. У назвах одягу греками багато в чому була запозичена турецька термінологія [1], яку вони використовували поряд з татарами, перебуваючи в Криму. На сьогодні у грецьких селах Приазов'я більшість термінів за-

[1] *Курылев В.П.* Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства. — С.114—126; *Серебрякова М.Н.* Семья и семейная обрядность в турецкой деревне. — С. 103; *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма. — С. 26.

лишилися лише у пам'яті людей зрілого віку, а деякі зникли майже зовсім [1].

Загалом слід зазначити, що традиційний одяг греків Приазов'я несе на собі відбитки етнокультурних контактів з народами кримського та передньоазійсько-кавказького регіонів і містить ряд балканських елементів. Сьогодні греки Приазов'я втратили функції носіїв своєї культури в одязі. Але робляться спроби її збереження: створюються грецькі творчі фольклорні колективи, де учасники виступають у грецьких традиційних народних костюмах. Після встановлення тісних зв'язки з Республікою Греція народні колективи отримали можливість використовувати народні костюми греків Балканського півострова та шити їх за зразками, вміщеними у книгах, виданих у Греції. Але в літературі, що у великій кількості надходить з етнічної батьківщини греків, фіксується культура балканських еллінів, яка відрізняється від культури маріупольських греків. Тому велике значення для збереження і вивчення етнічної культури саме приазовських греків мають дослідження етнографічних матеріалів, які проводяться у цьому регіоні.

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 78, 119, 654.

4.3. Специфічні риси в системі харчування

Ми підсумували й охарактеризували виявлені у перебігу наших польових досліджень специфічні риси, властиві традиціям харчування маріупольських греків. У цьому контексті необхідно зазначити, що сам феномен специфічності не слід розуміти однозначно. Вона, як свідчать дослідження, складається з безлічі аспектів, що вимагає застосування комплексного підходу до вивчення традицій в народній їжі, як втім, і інших елементів традиційно-побутової культури.

Харчування народів Приазовського регіону з господарсько-культурним типом орного землеробства й домашнього скотарства формує загальнорегіональний характер моделі споживання і відповідає даній історико-етнографічної області Південно-Східної Європи, до якої входить територія компактного проживання греків. Загальнорегіональні традиції співіснують із елементами, специфічними для греків. Тому при з'ясуванні специфіки харчування необхідно враховувати ступінь етнокультурних взаємовпливів.

Сучасна народна кухня маріупольських греків успадкувала риси різних цивілізацій і невід'ємна від історії населення Балкан, Малої Азії, Криму і Приазов'я. Різні аспекти кулінарного мистецтва цього народу — результат багатовікового природного відбору продуктів і їх поєднань, відповідних до смаку греків. Народна кухня розвивалася не тільки на основі своїх етнічних традицій, а й збагатилася внаслідок тісних контактів з іншими народами (татарами, турками, караїмами, українцями і росіянами) у різні часи етнічної історії.

Їжа являє собою складне явище, що історично розвивається у певних природно-географічних умовах. Вона несе в собі як загальні, регіональні, риси різного рівня, так і етнічні, являючись носієм балканських елементів. Страви греків-переселенців увібрали у себе й елементи, властиві кочівникам-скотарям, що вказує на етнокультурні зв'язки із середньовічним тюркським світом.

Описи деяких традиційних страв маріупольських греків XIX — поч. XX ст. здійснені А. Аттаріновим [2], В. Алексеєвою [3], М. Араджионі [4]. Наші польові дослідження, дають можливість простежити зміни в традиційній кухні і проаналізувати її сучасний стан. Назви та структура страв мають локальні особливості і подаються в декількох варіантах, бо становить інтерес для істориків, етнологів, філологів. Це пов'язане з тим, що значна частина інформації збереглася лише в пам'яті людей похилого віку.

Традиції народної їжі греків надзвичайно різноманітні. Багато з них, як показало дослідження, мають аналогії у інших народів, часом досить віддалених просторово від Приазов'я. Порівняльний аналіз цих явищ свідчить про те, що процес формування народного харчування греків тривав століттями. Вивчення факторів, які обумовили їхнє виникнення

[2] *Аттаринов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 44—47.

[3] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 213.

[4] Опис кухні маріупольських греків у контексті особливостей пізньосередньовічного християнського населення гірського Криму на базі джерел та літератури XIX і поч. XX ст. зробила М. Араджионі. Див.: *Араджиони М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма. — С. 184—193; її ж. Кухня старожильческих народов Крыма: традиции и инновации (к постановке проблемы) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження. — Т. 3. — Одеса, 2002. — С. 274—276.

й еволюцію, показало, що вони мають різнотермінове й просторове походження й відбивають, безсумнівно, певні етапи історичного розвитку.

У традиційній грецькій кухні найпоширенішими є м'ясні, круп'яні, молочні і борошняні страви, а традиційними способами обробки продуктів були переважно печіння, смаження, тушкування, меншою мірою — варіння. Продукти для зберігання готували різними способами: в'ялення, сушіння, квашення, соління.

Широко споживалися зернові культури. Хліб та хлібні вироби вважалися священними. Вироби з тіста — *зімарка* (рум. В. Янісоль), *змарка* (рум. Сартана, Чердаклі), — *хамур* (урум. В. Янісоль < тюрк. *hamur* — тісто) поширені серед маріупольських греків ще з доприазовського часу, але на нових місцях проживання греки, зберігаючи традиційні страви, розширили кількість виробів з борошна за рахунок етнокультурних зв'язків та нових господарських умов. Серед приазовських греків поширені страви з дріжджового тіста — *майалих амур* (урум. Бешеве < тюрк. *maya* — дріжджі), *минден амур* (урум. Камар), *мінд'єн хамур* (урум. Мангуш), прісного тіста *суван амур* (урум. Ласпа) і слоїстого — *філуто* (рум. М. Янісоль, Сартана) тіста.

Хліб — *екмек* (урум. Гнатівка, Карань, С. Крим), *етмек* (урум. Ласпа), *ӧкмет* (урум. В. Янісоль), *ӧтмет* (урум. < тюрк. *ekmek* — хліб), *йемек* (урум. В. Янісоль < тюрк. *yemek* — їжа, страва), *узмек* (урум. Мангуш), *псумі* (рум. < грец. *το ψωμί* — хліб) є повсякденною стравою на столі у греків. У XIX — на поч. XX ст. основними зерновими культурами в Приазов'ї були пшениця, ячмінь і просо, але престижним і в той же час традиційним у харчуванні греків був пшеничний хліб з кислого тіста — *екмек*, що випікався на основі пшеничної опари і дріжджів з хмелю у хлібній формі у звичайній печі. До колективізації хліб випікався у хлібній печі на капустяному листі. Для великої родини кожного тижня пекли біля 18 хлібів [1]. Рецепт випікання хліба зберігся до сьогодення, і деякі господині печуть його і зараз.

До архаїчних видів хліба відносяться і прісні коржі. Однією з найдавніших страв є *піта* (рум, урум. < грец. *πίτα* — пиріг) — прісний пшеничний корж, пиріг без начинки або з начинкою з баранини [2]. Ця страва побутує у маріупольських греків протягом усього приазовського часу. У XIX ст. дослідниця В. Алексеєва вказує на «святкову страву *піта* — пиріг з начинкою з баранини або курки з рисом, приправлений перцем і сіллю» [3]. Наші польові дослідження підтверджують збереження цієї страви до нашого часу [4]. В урумських селах має розповсюдження *хатмєр пєпєйті* (урум. Бешеве) — печені коржі з прісного тіста, які заливаються вершками із сметаною та складаються купкою, та прісні рогалики — *ахчачӧрек* (урум. Богатир, Карань).

До сьогодні в урумських та румейських селах печуть новорічний пиріг — *Василіпіта* (рум.), *ахча піта* (урум.) із запеченою на щастя монетою. Більш детально про цю страву буде сказано далі. Загалом слід зазначити, що пиріг *пита* — поширений як ритуальна страва серед християнських народів Середземномор'я — болгар [5], греків [6], а також серед тюркських народів Передньої і Середньої Азії [7], але має локальні відмінності у приготуванні. На сьогодні пита популярна у Греції, де ця страва вважається як ритуальною, так і повсякденною [8].

Серед греків Приазов'я широко розповсюджені страви зі слоїстих коржів — *хатлама* (урум. Бешеве, Мангуш), *фулуто* (рум. Каракуба, Сартана, Чердаклі). Слоїсті страви мають різні назви, але в однаковій мірі розповсюджені як серед урумів, так і серед румеїв з деякими змінами у рецептурі. Наші польові дослідження зафіксували наступну різницю. *Турта* (рум. Ялта, В. Янісоль, Константинополь) — листковий пиріг круглої високої форми з начинкою з рису, гарбуза і м'яса. *Кӧбєте* (урум. Бешеве, Карань, Керменчик), *кӥбєте* (урум. В. Янісоль, Мангуш) — круглий пиріг з м'ясним фаршем або гарбузом, іноді з додаванням рису [9]. Ще у 30-ті роки XX ст. страву готували з сирим баранячим м'ясом. Ця традиція пов'язана з кримськими народами [10]. У румейсь-

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 27.

[2] ІР НБУВ. — Ф.Х (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10. *Пиневич П.* Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа.

[3] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура . — С. 213.

[4] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 34, 77, 112.

[5] Болгары / Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы. — М., 1988 — С. 146.

[6] *Листова Н.М.* Пища в обрядах и обычаях // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М., 1983. — С.165.

[7] Піта — прісні пшеничні коржі своїм корінням сягають до біблійних джерел. Християнам та іудеям приписували готувати цю страву у зв'язку із забороною вживати квасний хліб, оскільки він асоціювався з категорією нечистого, опоганеного. Але подібна опозиція прісного / квасному не спостерігається у обрядовості східних слов'ян, у яких їжа з прісного тіста не поширена. Швидше за все, пита веде своє походження з балканського та малоазійського етнокультурних регіонів. Див.: Диханов В.Я. Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України. — Одеса, 2001. — С. 59.

[8] *Βουτσινά Ευη Λ.* Όσες γεύσεις φέρνει ο χρόνος. — ΑΘΗΝΑ, 2000. — Σ. 30—35.

[9] Інформатори у с. Ст. Крим з гордістю підкреслюють, що вони — уруми — готують слоїстий пиріг з м'ясом, а румеї додають у фарш ще гарбуз // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 34.365, 987.

[10] Страва *кобете* поширена серед караїмів Криму. Див.: *Полканов Ю.А., Полканова А.Ю., Богославская Т.А.* Культура питання

ких селах під назвою *кубете* готується листковий пиріг з сиром (Сартана, Каракуба), *шумуш* (урум. Богатир) — пиріг з гарбузом або вишнями у вигляді кошика[1], *шмуш, шумуш* (< рум. Сартана, Чердаклі *шмос, шумос* — зима) — слоїстий пиріг, начинений гарбузом і рисом або рисом з м'ясом. Назву свою отримав у зв'язку з тим, що це, переважно, зимова страва. Гарбуз зріє восени, та приготування цієї страви потребує багато часу.

У XIX — першій пол. XX ст. зазначену страву готували лише після закінчення польових робіт. Щодо рецептури, то для приготування традиційно використовували виключно баранячий жир і лише у другій пол. XX ст. — використовується змішаний жир з баранини, яловичини та свинини, іноді лише жир зі свинини[2]. На цьому прикладі можна простежити вплив української традиційної кухні на традиційну грецьку страву.

Слоїсті пироги є найулюбленішими серед греків Приазов'я, що віддзеркалено у прислів'ї: «*Трой янт турта*» (рум.) — «їсть, як турту»[3]. Листковий пиріг, калач, рулет — *хатлама* (урум. В. Янісоль, Мангуш, Богатир, Камар < тюрк. *katlamak* — складати прошарками), *беч хатлама* (урум. В. Янісоль, Бешеве), *хатламачих* (урум.В. Янісоль) готується у всіх грецьких селах, але кожна грекиня має свої кулінарні секрети. *Плаценті* — листковий пиріг восьмикутної форми з начинкою з гарбуза (Б.Янісоль, Константинополь), *плічінта* — різновид кубіте[4]. Тюркського походження є різновид листкового пирога — *пахлава* (урум. Карань), *баклава (тур. baklava)* — дуже солодке листкове тісто з горіхами (до 18 коржів в один аршин висотою)[5]. Існує багато видів баклави, деякі з яких прийшли ще з часів сельджуків.[6] *Чахаймахпіте* (урум.*чахаймах* — сметана) листкове тісто, змазане сметаною і солодким сиром, яке смажиться на сковороді, розповсюджено серед урумів.

У сучасності в грецьких селах печуть слоїсті пироги з різноманітними начинками — з м'ясом — *етнен* (урум.), *ан ту креяс* (рум.); з повидлом — *пестильнен* (урум.), *ан ту бакмаз* (рум.), пиріг із варенням — *подомпані*[7]; з гарбузом — *хабахнан* (урум.), *ан ту кулундит* (рум.); з маком — *макнан* (урум.), *ан ту мак* (рум); рідше з рибою — *балинан* (урум.), *ан ту псар* (рум.). Святкові пироги — *каландеши* (рум.), *йорту-перогу* (урум.) зараз можуть бути з різними начинками[8]. Крім пирогів, у грецького населення улюбленими є пиріжки зі слоїстого тіста: *янтих* — з гарбузом і печінкою, з м'ясом — *хурмаянтих* (Ст. Крим), *шмушича* (Сартана), з фаршем — *кюбети*, з сиром — *хатмери*, з м'ясом — *янтихи* (Ст. Крим). Під назвою *хат-лама* існує багато солодощів — калач або рулет зі слоїстого тіста, оладки, пончики.

Довгий час до першої страви подавали пампушки чи пишки зі слоїстого тіста — *цірахто, цірихто* (рум.), *лохма, лохум, лухум, лухма екмек, улхма* (урум. < тюрк. *lokma* — шматок). На сьогодні їх заміняють хлібом[9]. Щодо термінології, то страви під назвою *лухум* у різних селах можуть бути, як прісними, так і солодкими, а також вони були поширеними у середньовічному Криму. Дослідниця М. Араджіоні вказує, що *лухум* готували з прісного дріжджового тіста, яке розкачувалося в лист, закручувалося у рулон і фігурно нарізалося. Ці шматочки тіста пекли як пиріжки і обливали готові вироби соусом з тертого часнику, солі і рослинної олії[10].

Нами зафіксовано і локальні назви страв з борошна: пончики — *köптірме* (урум. Карань), пиріг із просяного або кукурудзяного борошна *малай* (урум. Камар), плетений калач — *бурма халач* (урум. Багатир), круглий плетений пиріг — *халач* (урум.), *касаро, філто* (рум. Ялта), рулет або закручена листкова булочка — *бурма хатлама* (урум. Бешеве), солодка булочка — *д'ярко* (рум. Ялта), коржі з маком та медом — *шулики* (рум.), медовик — *татарка*, бісквіт — *папошник* (рум. Ялта).

Практично у кожному грецькому селі мають місце різноманітні, часто неповторні локальні назви локшини та страви з локшиною: *лавша, лахма* (рум. Сартана), *маєрма* (рум. Урзуф, Ялта), *тумаш* (рум. Б. Янісоль, Каракуба), *тутмач* (урум. Бешеве, Керменчик) *хамур аш* (урум. Бешеве, Керменчик), *юрюшіте, ахчажик, ахчачик* (урум. С.Крим), *ахчачих* (урум. Гнатівка), *еріште* (урум. Гнатівка < тюрк. *eriştе* — домашня локшина < перс. *riştе*). Локшину роблять з прісного тіста, також як і *алушки* (урум.

крымских караимов (караев) — С. 109.

[1] *Горковець О.* Урумський словник. — С. 606.

[2] Зап. автором у 2004 р. від В.С. Татар у с. М. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 987.

[3] *Хорош Н.А.* Поговорки и пословицы греков Приазовья / ГУИС. — С. 157.

[4] *Араджіоні М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма. — С. 190.

[5] ІР НБУВ. — Ф. X (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10; *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 214.

[6] Türk Ansiklopedisi / Başedaktor H.Eren. — Cilt 18. — S. 457.

[7] ІР НБУВ. — Ф. X (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10.

[8] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 33.

[9] Зап. автором у 2003 р.від А.В. Шамлі А.В. у с. Малоянісоль // Там само. — Арк. 787.

[10] *Араджіоні М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма. — С. 190.

Гнатівка), але існує багато способів нарізання локшини. Найчастіше локшина ріжеться на качалці або згортається у трубку, трикутник, прямокутник і ріжеться на тоненькі смужки.

Різноманітні і рецепти приготування локшини: з маслом та сиром — *салма* (рум. В. Янісоль), молочна юшка з яйцем та тістом — *тирма* (урум. С. Крим), солодка юшка з родзинками і горіхами — *татлаш* (рум. Ялта). Страву *маєрма* (рум.) у грецьких селах готують з яйцем, сиром і цибулею. Розповсюджена серед еллінофонів суха локшина з сиром — *стегно маєрма* — (рум. Ялта), смажена локшина для юшки — *лахшаджіх* (урум. С. Крим), локшина квадратиками — *ахчачих* (урум. Бешеве) різного виду локшина, засипка та затірка з тіста до юшки — *тутмач* (урум. Бешеве, Керменчик), *амур-аш* (урум. Камар), *омач* (урум. Гнатівка), *трима, тирма* (урум.), дрібна локшина — *тіріфті* (урум. Бешеве). Локшина, яка має вигляд бантиків, приправлена хатихом та смаженою цибулею — *макарна* (урум.Карань, Гнатівка). *Макарна* ріжеться на качалці.

Локшина є часто вживаною стравою: куряча юшка з локшиною — *хамур-аш* (урум. В. Янісоль), локшина з фаршем — *хиймали еріште* (урум. Карань < тюрк. *kıymalı* — з фаршем, *eriştе* — локшина), коржик, варяничка — *йапрачих* (урум. Бешеве, Богатир < тюрк. *yapracık* — маленький листочок), солодка локшина на вишневому відварі — *гліко маєрма ме та вишня* (рум. Сартана, Ялта), яка переважно готується влітку. У с. Ялта готують локшинник (в киплячe молоко кладуть домашню локшину, цукор. Окремо збивають 25 яєць, потім разом з вершковим маслом і родзинками запікають у духовці). Запіканки з локшини розповсюджені у багатьох народів, як тюркських, так і слав'янських [1].

Загалом серед греків Приазов'я побутує багато варіантів страв з локшини. Поширена підсушена локшина для збереження протягом тривалого часу. Найчастіше її використовують для сніданку та обіду і варять у юшці та молоці. Причому страви з локшини готували для повсякденного вживання, а також її використовували для приготування святкових, ритуальних страв та ласощів.

Під час польових досліджень нами зафіксований різновид маленьких пельменів — *хашитья, хашихья* (рум.), *хаш-х-аши, хашхаш* (урум. Богатир < тюрк. *haşlamak* — варити, готувати), *хашихаш* (урум.), *ет аш* (урум. Мангуш < тюрк. *et* — м'ясо), *амур-долма* (урум. Гнатівка < тюрк. *dolma*). Їх ще називають *вушка*. До нашого часу ця страва традиційно готується з прісного тіста, яке нарізають квадратиками. Дрібно нарізане м'ясо кладуть у середину, потім защипують з трьох сторін (як вушка) у формі трикутника. Вариться страва у підсоленій воді, яка вживається разом з пельменями з додаванням смаженої цибулі та ар'яну [2]. У с. Ст. Крим ця страва називається *хаш-хаш* і вариться на бульйоні. Пельмені — *хамур аш* (урум. Мангуш). *Амур-долма* (урум. Карань) на сьогодні є також досить розповсюдженою стравою серед грецького населення.

Страви, подібні до зазначених, є у багатьох народів. Однак вони розрізняються між собою назвою, формою, розміром, технікою приготування. Цю страву українці називають *вареники*, росіяни — *пельмені*, узбеки — *манти*, караїми — *хамур-долма*. *Хахаш* маріупольських греків відрізнявся маленькими розмірами. Інформатор М. Хорош з с. В. Янісоль, розповідала, що на початку XX ст. майбутня наречена цією стравою обов'язково пригощала гостей під час сватання. Вона повинна була довести, що є доброю господинею. Для цього тонко розкачувала тісто й виключно наперстком робила кружальця [3].

Страва *хаши-хаш* описана М. Араджионі як домашня локшина, яка подавалася з підсмаженою на салі цибулею або з бекмезом: іноді вона використовувалася для юшки [4]. Щодо етимології назви страви, то вона пов'язана з урумським терміном *аш* (< кр.-тат. *аш* < тур. *aş* — їжа), що означає рідку страву або юшку.

Традиційно до сніданку господині до нашого часу подають бантики з борошна та сиру — *салмайд'а нду тири (урум.), стегно маєрма* (< рум. *маєрма* — варений), вареники з сиром — *тайгалах* (урум. Карань), ліниві вареники — *бошбійірй* (урум. Бешеве), галушки з м'ясом у сметані — *йумалах* (урум. Бешеве), бантики з тіста з варенням і маком — *салма* (рум. Ялта), бантики з тіста, — *макарна* (урум. Гнатівка, Мангуш). Щодо останньої страви, то вона вживається зі смаженою цибулею, часником та ар'яном — *хатихнем* (урум. *ayran* — айран), розведеним водою чи молоком. Також часто до сніданку печуть пироги. У с. Старогнатівка з покоління в покоління готують пиріг — *малай* (урум.). Для цього використовують у рівних пропорціях пшеничне, просяне та кукурудзяне борошно [5]. У с. Ялта часто вживаним є кукурудзяний пиріг — *тихорнеца* (рум. Урзуф, Ялта).

---

[1] *Елошкин В.Е.* Кухня народов арабского Магриба. — М., 1989. — С. 322—323; Українська минувшина . — С. 91.

[2] Зап. автором у 2004 р. від Р.В. Сашинської (1947 р. н.) у с. Старогнатівка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 902.

[3] Зап. автором у 1990 р. від М.Д. Хорош (1905 р. н.) у с. В. Янісоль. // *Там само.* — Арк. 45.

[4] *Араджиони М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма. — С. 190.

[5] Зап. автором у 2004 р. від Р.В. Сашинської (1947 р. н.) у с. Старогнатівка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1132.

Найбільш популярною стравою маріупольських греків є *пундія (рум.)* [1], *чебурек, чірчір.* (рум., урум.), *йантих* (урум. Бешеве), *йантух* (Мангуш), *таваш* (урум. С. Крим < тур. *tava* — смажений на сковороді), *чирлама* (урум. В. Янісоль, Бешеве, Керменчик, Карань, Гнатівка). Це прісне, тонко розкачане тісто з м'ясним фаршем. Традиційно для його приготування використовувалася виключно баранина, яка дрібно сіклася двома ножами навхрест. Смажилося воно тільки на баранячому жирі. Назву *чір-чір* у с. В. Новоселівка пояснюють таким чином: коли чебурек кладуть у киплячий жир, він тоне і при цьому видає звук, схожий на «чір-чір» [2].

Страва *чебурек* (< тур. *börek* — пиріжок), була поширена у багатьох завойованих державах Османської імперії, а також у Кримському ханстві, звідкіля маріупольські греки привезли її до Приазов'я. Серед татар Криму на початку XX ст. вона називалася *чирбурек* [3]. При приготуванні цієї страви були запозичені кулінарні технології турецької кухні, зокрема, широке використання січеного м'яса, яке вживалося також народами Криму (кр.-тат. *чірчірбурек*) [4], а у народів Алжиру, Тунісу, Лівії ця страва називається *брік, бурек та бріут* [5]. На сьогоднішній день чебуреки поширені серед народів Криму [6], Малої Азії, Північної Африки (арабський Магріб). У народів, що проживають в Анатолії, однією з найбільш поширених страв із тіста є *börek* — традиційна тюркська їжа, яка готується на свята та у звичайні дні. Зазвичай вживається з айраном або чаєм і містить різноманітні начинки, а саме: м'ясо, бринзу, картоплю, різноманітні овочі, зелень.

У грецьких селах Приазов'я в наш час ця страва розповсюджена в усіх селах і є обов'язковою на святах. На відміну від кримського варіанту, зараз для *чирчирів* використовується фарш з будь-якого м'яса (частіше яловичини та свинини) та смажать їх на рослинній олії. Поширені чебуреки з сиром, особливо в селах румеїв (Сартана, Ялта, Чермалик) [7].

Крім перелічених страв, розповсюджено ще багато інших виробів з борошна. Вергуни різних видів — *салма гезлеме* (< урум. В Янісоль *салма* — варяниці, *гезлеме* < тюрк. *gözleme* — різновид млинців), *чіхріх* (рум. Ялта), а також вергуни — *хийчих* (урум. Мангуш), які готують з солодкого тіста на яйці з додаванням горілки у тісто. Все це свідчить, що борошняні страви приазовських греків мають багато різновидів і віддзеркалюють етнокультурні зв'язки з балканськими, тюркськими та слов'янськими народами.

Слід зазначити, що м'ясо було і є основою харчування маріупольських греків. Його використовували сирим, в'яленим, варили і смажили. До найдавніших страв у раціоні греків відносяться страви з сушеного і в'яленого м'яса, і протягом XVIII — поч. XX ст. найпоширенішою формою заготівлі їжі про запас була *хаурма* [8], *хоурма* [9] — різновид дуже солоної ковбаси з дрібно рубаної баранини, обсмаженої у чавунному казані в баранячому салі та в'яленої на сонці. Страву готували для зберігання на зиму і на весну, заливаючи обсмажене м'ясо гарячим курдючним жиром. На початку XX ст. маріупольські греки змінили спосіб зберігання м'яса — його складали в лужений посуд, а з 1950-х рр. — у емальовану каструлю або відро. Після остудження ставили у прохолодне місце. Таке м'ясо постійно використовували маріупольські греки для приготування перших і других страв ще у 1980-ті роки.

Походження та етимологія назви *хаурма* (< грец. *καβουρμάς* — обсмажене м'ясо, залите салом < турец. *kavurma* < *kavurmak* — піджарка, сушка) пов'язане як з тюрками, так і з греками. Відомий етнолог С. Арутюнов зазначає, що технологія та приготування цієї страви сягає своїм коріння у кочовий побут багатьох народів, у тому числі тюрків, як найбільш раціональний спосіб зберігання м'яса [10]. Такий спосіб був розповсюдженим також і у Бесарабії, серед болгар та гагаузів. Щодо назви *Kavurma*, то у давні часи тюрки називали цим терміном підсмажену розмелену пшеницю але з часом почали вживати його на позначення смаженого рубаного м'яса, яке ретельно прожарювалося в олії в спеціальній посудині й частину приготованого м'яса зберігали на зиму. [11] Це страва, яка поширена серед народів Малої Азії [12], Балкан та Криму — ка-

---

[1] *Караманица Х.А.* Греки в Донбассе . — С. 51.

[2] Зап. автором у 2000 р. від С.К.Темір (1918 р. н.) в с. Старомлинівка // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 999.

[3] *Васюков С.И.* Крым и горные татары. — СПб., 1904. — С. 120.

[4] Ця назва була поширена серед кримських татар у XIX ст. Див.: Крымские татары / Народы России. Живописный альбом. — СПб, 1878. — Вып. 3. — С. 284.

[5] *Егошкин В.Е.* Кухня народов арабского Магриба. — М., 1989. — С. 10, 142—146.

[6] *Лебедева Э.И.* Рецепты караимской кухни. — С. 182—184; Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки. — С. 103, 261, 393.

[7] Зап. автором у 2003 р. від С.І. Кудокоцева в с. Урзуф // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 876.

[8] ІР НБУВ. — Ф. X (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10. *Линевич П.* Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа.

[9] *Богадица Г.К., Саенко Р.И.* Традиционная народная пища мариупольских греков: история и современность // УГКПС. — Т. 1.— Ч. II. — С. 397.

[10] *Арутюнов С.А.* Этнография питания народов Зарубежной Азии. М.:Наука, 1981. — С. 26.

[11] *Duvarci A.* Türklerde yiyecek kültürü // Türkler. — Cilt 4. — S. 230—235, 233.

[12] Türk Ansiklopedisi. — Cilt 32. — S. 206.

раїмів (*кой кавурма*), татар (*къавурма*), кримчаків (*кавурма*)[1] і відома туркам, ногайцям, туркменам, гагаузам.

Традиційною стравою є солене м'ясо, ароматизоване корицею та в'ялене на відкритому повітрі — *хахач* (< тюрк. *kakaç, kak et* — засолене, в'ялене м'ясо), *пєран* (урум. Мангуш). Солонина готувалася з баранини і яловичини у великих кадовбах з використанням гніту[2]. В'ялене м'ясо й до сьогодні користується популярністю серед сільських жителів грецьких населених пунктів[3], але має відмінності в назвах. У с. Ялта ця страва називається *хахаци*, у с. М. Янісоль — *хахачь*, у с. Каракуба — *хахац*, у с. Сартана — *какац*. Етимологічний аналіз дозволяє дійти висновку, що термін *kakaç* дуже давній. Підтвердженням тому є матеріали «Давньотюркського словника»[4], а також дослідження сучасного турецького етнографа B. Ögel[5].

М'ясна страва ковбик — *хурсачих* (< урум. В. Янісоль *хурсах* — шлунок < тюрк. *kursak* — шлунок) є давньотюркською стравою, але набула популярності серед маріупольських греків, коли почали впроваджуватись шлюби греків з українцями (20—30-ті рр. XX ст.). Страву готують, коли колють свиню. Шлунок свині начиняють солоним, з гострим перцем, фаршем. Опісля кладуть його під гніт і коптять[6]. Аналогічна страва розповсюджена серед українців, але український *ковбик* обварюють і тушкують у печі, перевертаючи з боку на бік, поки не підсмажиться шкуринка[7]. Ця страва є делікатесом.

Греки мають багато різних страв з м'яса, але значно менше з риби. Однією з найбільш розповсюджених страв є печені та тушковані страви з м'яса — *кебаб, т'єбап* (урум. В. Янісоль, Керменчик < тюрк. *kebab* < араб. *kebab*) та риби — *балих кебаби* (урум < тюрк. *balik* — риба). Значення терміну *т'єбап, кебаб* варіюється, залежно від села. Він позначає ягня або порося, засмажене на рожні чи засмажене цілком, начинене рисом зі спеціями, а також фаршировану птицю, яка смажиться у глибокій сковорідці, герметично закритій і обліпленій товстим шаром тіста[8]. Традиційно на святковий стіл румеї подавали тушковану баранину з чорносливом — *єріклієт*[9] (рум.). У наш час вже є забутою страва *картоплет* (рум. м'ясний птах) з індика або качки, яка фарширується крупою і загортається у тісто, а потім запікається з картоплею у чавунній сковороді. У приазовських греків існує багато різновидів страви — *кебаб*, деякі з них описані ще у XV ст. в тюркських кулінарних книгах.

У XIX ст. у споживанні м'яса переважала баранина, пізніше й свинина. Яловичина рідше вживалася у їжу, оскільки корови вважалися дійною худобою й, окрім того, не кожний селянин міг собі дозволити забій великої рогатої худоби. Існував сезонний забій худоби, що залежало від календарного циклу. Наприклад, ягня кололи навесні на день Святого Георгія, барана або молодого бичка восени або під час Панаїру, свиню — на Різдво й Великдень[10]. У наш час м'ясо без термічної обробки практично не використовується, а в'ялене — в дуже рідких випадках. Нині популярними у раціоні харчування є м'ясо птиці, особливо курей. Повсякденні страви готують із усіх сортів м'яса.

Рибні страви увійшли до раціону маріупольських греків після переселення їх до Приазов'я. Наприкінці XIX ст. рибу варили в морській воді і смажили в олії[11]. У наш час рибу запікають цілою з овочами, роблять рибні котлети, фарширують «товченицею» — фарш з хліба, яєць, м'яса (В. Янісоль), а потім запікають у тісті. Маловідомими стравами є *плаки* — камбала з прованською олією і шпинатом[12], *саламш* — рибне філе по-грецьки (Ялта)[13]. До сьогодні рибу солять і в'ялять. Але рецепти засолу риби маріупольські греки запозичили у слов'янського населення Приазов'я. До солоної риби часто подавали *скардалья* — кашку з горіхів з м'якушем булки, яка заливається прованською олією, додавали часник і лимон[14]. На сьогодні ця страва вийшла з ужитку[15].

Невід'ємною стравою святкового столу та щоденного харчування з кримських часів є юшка[16] — *сюрпа, шорба, шорбаси, чорба* (< тюрк. *çorba* — юшка), для якої м'ясо баранини варять шматками у велико-

---

[1] Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки. — С. 258, 392; *Лебедева З.И.* Рецепты караимской кухни. — С. 54.

[2] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков . — С. 44.

[3] Зап. автором у 2003 р. від М.Г. Кумуржи (1930 р. н.) в с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 223.

[4] Древнетюркский словарь. — С. 240.

[5] *Ögel B.* Türk kültür tarpihine giriş. Türklerde yemek kültürü; Göktürklerde osmanlılara. — Ankara, 1991. — С. 379.

[6] Зап. автором у 1990 р. від М.Д. Хорош (1905 р. н.). у с. В. Янісоль. // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 122.

[7] Українська минувшина. — С. 89.

[8] *Кораманица Х.А.* Греки в Донбассе. — С. 51.

[9] *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я / Під одним небом. Фольклор етносів України. — К., 1996. — С. 77.

[10] Зап. автором у 1996 р. від Ф. Болі (1910 р. н.) в с. Ласпа // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 342.

[11] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 45.

[12] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 214.

[13] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 16.

[14] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура — С. 213.

[15] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 13.

[16] ІР НБУВ. — Ф. X (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10. *Пиневич П.* Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа.

му котлі, з великою кількістю спецій. Причому м'ясо подається у великих тарілках, а бульйон — у чашках. До теперішнього часу серед урумів та румеїв її готують як у свята, так і в будні, але, обов'язково, на день народження, та подають першою стравою на другий день весілля[1]. Юшки — *сюрпа, шорба, çorba* є характерною їжею для народів Кримсько-Малоазійського та Кавказького регіонів[2]. У багатьох народів тюркського світу ця страва має важливе значення в раціоні харчування. Аналогічна страва *çorba* є розповсюдженою у багатьох народів — *шорпа* (ногайці), *шорва* (кумани), *сурпа* (казахи), *шурво* (узбеки), *çorba* (турки)[3], *чорба* (болгари), *ciorba* (румуни)[4], а також у народів Афганістану, Ірану, Турції. У арабській кухні юшка — *шорба* готується з баранини чи яловичини[5]. У народів Передньої Азії аналогічна страва — *абгаш*, являє собою густу юшку з червоним перцем[6]. Дослідники мають підстави думати, що ця традиція сягає корінням у скотарсько-кочовий період Євразійського степу, тому що ця справа була відома кочовим огузьким племенам Середньої Азії[7]. Найдавніша страва *corba* зазначена в етнографічних дослідженнях з їжі народів з кочовим минулим, а термін зафіксований у словнику давнотюркської мови, складеному за матеріалами Махмуда Кашгарського (XI ст.)[8]. Для греків, які проживають на території Приазов'я, означена традиційна страва є показником національної своєрідності, одним з його етноспецифічних елементів.

Слід зазначити, що перші страви були і є обов'язковими для сімейного обіду: м'ясні, круп'яні, з локшиною, з галушками, молочні та солодкі. Однією з давніх страв маріупольських греків є куліш з протертого прокислого пшона — *баламух* (урум. Бешеве). У наш час широке розповсюдження отримав український борщ[9].

Питому вагу у харчуванні греків посідали крупи — *курпе, кьрпе* (урум.), *курпа* (рум.), з яких готували різні наїдки: каші, голубці. У XIX — на поч. XX ст. переважала крупа грубого помолу із твердих сортів ярниці, називаної у народі *«арнаутка»*. Із цілих зерен пшениці цього ж сорту варили обрядову кутю. Рис був купованою крупою, а страви, приготовані з нього на різні свята сімейного й календарного циклу, були престижними. Гречка, яка була улюбленою крупою у сусідів — слов'ян, за даними статистичних матеріалів 1885—1886 рр., у грецьких селах майже не мала розповсюдження, зокрема у селах Бешеве та Стила[10]. Крупи інших культур греками майже не вживалися в їжу до недавнього часу.

У наш час стале місце в харчовому раціоні маріупольських греків посідають страви з рису. У процесі польових досліджень нами зафіксовані наступні страви: рисова молочна каша — *різогала* (рум. < грец. *ρυζόγαλο* — рисова молочна каша), рисова юшка з родзинками — *фаи ан ту принц ки ан ма стапидъа* (рум.), рисова молочна запіканка з додаванням родзинок і ванілі — *зерде, зарди, стлюаш* (урум. С. Крим < тюрк. *sütlü* — молочний). Мають розповсюдження молочні юшки з локшини — *сютлу аш* (урум. Бешеве). В урочистих випадках готували манну кашу з родзинками[11].

Під час свят зазвичай вживають страву — *зерде* (тюрк. *zerde* — солодка страва з рису з додаванням шафрану < перс. *zerde*[12]). На традиційному весіллі гостей обов'язково пригощають пловом, а після того, у якості десерту, подавали *зерде*. Шафран забезпечує гарний настрій[13], але маріупольські грекині не акцентують на цьому свою увагу і готують цю страву виключно для урочистих подій. Щодо етнокультурних зв'язків, то страва *зерде* розповсюджена серед тюркського населення Малої Азії та Криму[14].

У наш час з рису греки готують — *пілаф, пляв, плов* (рум., урум. < тюрк. *pilav*), *м'єбал* (урум. Мангуш) із додаванням курятини. Ця тюркська страва має широкий ареал розповсюдження, але на відміну від маріупольських греків, тюркські народи Середземномор'я вживають плов з додаванням баранини або з фруктами майже кожного дня. Використання греками Приазов'я у плові курятини є проявом етнокультурного обміну з сусідніми слов'янськими народами. Тюркська страва *пляв (pilav)* зустрічається як м'ясна, так і солодка. У с. Ял-

---

[1] Зап. автором у 2004 р. від А.П. Муцула у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 223.

[2] *Сергеева Г.А.* Цахуры : этнокультурный облик в XX веке // Расы и народы. — Вып. 26. — М., 2001. — С. 30.

[3] Türk Ansiklopedisi /Başedaktör H.Eren. — Cilt 12. — S.113—511.

[4] *Годжиева С.Ш.* Кумыки. — М., 1961. — С. 151.

[5] *Егошкин В.Е.* Кухня народов арабского Магриба. — С. 47.

[6] *Арутюнов С.А.* Этнография питания народов стран Зарубежной Азии. — М., 1981. — С. 25. Древнетюркский словарь. — С. 51.

[7] *Агаджанов С.Г.* Огузские племена Средней Азии IX—XIII вв. (Историко-этнографический очерк). — Страны и народы мира. — М, 1971. — Вып. X. — С. 184.

[8] *Арутюнов С.А., Маркарян Э.С, Мкртумян Ю.И.* Проблемы исследования культуры жизнеобеспечения этноса // С. Э. —1982. — № 3. — С. 6—11.

[9] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 15, 40.

[10] Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. — С. 252.

[11] ІР НБУВ. — Ф. X. (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10.

[12] Türkçe sözlük. — Cilt 2. — S. 2506.

[13] Kut G. Türklerde yemek Kültürü — S. 215—221 // Türkler. — Cilt 4. — S. 218—219.

[14] *Еремеев Д.Е.* На стыке Азии и Европы. — М., 1980. — С. 89.

та під такою назвою розповсюджена рисова молочна каша з родзинками і ваніллю[1].

Значне місце у раціоні греків посідала страва *кіш-кек* — каша з пшона або пшениці з м'ясом ягняти, яке обов'язково перед уживанням маринувалося протягом декількох годин. Споживали цю їжу здебільшого взимку. Можливо, звідси і назва (турец. *kış* — зима).

З фаршированих овочів найбільш популярною є *долма* (< турец. *dolma içi* — фарширований; грец. *ντολμάς*). Фаршировані овочі, які були розповсюджені у кримсько-малоазійському регіоні, мають турецькі корені[2]. Найбільш поширеними є *юмату пипер* (рум.), *долмуш бибер, долма пипер, толу піпєр* (урум. Карань, Керменчик, С. Крим < тюрк. *dolmak* — наповнювати, *biber* — перець) — фарширований перець, *тилжан долмаси* (урум. Богатир, Улаклі) — фаршировані томати, а також *долма* (рум.), *долмаси, сарма* (урум. Багатир, Карань < тюрк. *sarma* — різновид голубців < тюрк. *sarmak* — загортати) — голубці з м'ясним фаршем. Для приготування голубців у XIX — на поч. XX ст. греки використовували пшеничну крупу грубого помолу.

У Криму, звідкіля була завезена ця страва, вона готувалася з використанням виноградного листя, а у Приазов'ї греки почали використовувати листя капусти. З 30-х років XX ст. у долму маріупольські греки почали додавати рис. На сьогодні голубці-долма у грецького і слов'янського населення практично не відрізняються. А ось *массака* (< тюрк. *musakka* — овочі тушковані з фаршем, або дрібно порубаним м'ясом) — фаршировані помідори з солоним м'ясом і рисом, підсмажені в олії[3], вживані здебільшого серед румеїв. Ця традиційна страва набула особливої популярності у час, коли греки повсюдно почали займатися городництвом. Дослідник П. Пиневич у 1920-х рр. визначав його як одне з найбільш популярних занять[4]. Аналогічна страва поширена серед балканських греків і у наші часи.

У XIX — на поч. XX ст. основними польовими культурами у Приазов'ї були пшениця, почасти ячмінь і просо, а із зернобобових — квасоля, горох. До нашого часу широко використовуються бобові, особливо квасоля, яка посідає важливе місце у раціоні греків. Квасоля у томаті до 1950-х років була ритуальною стравою, але в останній час є стравою повсякденною. До нашого часу поширена квасоляна юшка — *бахлали аш* (урум. Бешеве). Більшість овочевих страв також мають локальні особливості. Так, ікра з баклажанів — *патліжан долмаси* (урум. В. Янісоль) має різні компоненти та способи приготування.

У стравах маріупольських греків часто використовуються мед та горіхи: смажене борошно з медом — *алва льве* (урум. Ласпа < тюрк. *bal* — мед, *helva* — халва), *халва* (рум., урум. < *χαλβάς* — халава), халва з горіхами — *хозалва* (урум. Камар), солодощі у вигляді локшини із борошна, смаженого з медом — *тельалва, тельхалва* (урум. Карань).

Фруктово-овочевий компонент, широко розповсюджений у харчуванні греків в Криму, зберігся й на території Приазов'я. Капуста, перець, морква, помідори, огірки, баклажани, цибуля вживають як свіжими, так і тушкованими, квашеними, фаршированими. Основним способом заготівлі овочів про запас було і є засолювання — *трушулух* (рум. В. Янісоль < тюрк. *turşu* — соління), *аликума* (рум. Каракуба, Сартана, Чердаклі), *тузлав* (урум. < тур. *tuz* — сіль). У приготуванні солінь греки надають перевагу більш гострому, перченому компоненту, що зближує їхні традиції з кримськими і відрізняє від слов'янського населення, які не захоплюються гострими стравами. Важливе місце у системі харчування греків посідають різні ароматичні трави та прянощі. Багато представлена балканська традиція вживання незамінної приправи — товченого червоного перцю або пасти із червоного перцю — *дуіма бібер* (урум.)., кропу, петрушки, любистку, перцевої м'яти, суміші із сушених подрібнених трав, уживаної із хлібом.

Однією з найпопулярніших страв був *бекмес, бетмез, бакмез, бетмес* (урум. Бешеве, Камар < тюрк. *pekmez* — варений до густоти мед, виноградний сік) — патока, солодка їжа, яку варили з м'якоті кавунів і динь та густого яблучного і грушевого сиропу[5], яку зазвичай вживали на сніданок. Найпоширеніший спосіб приготування полягав у наступному: у мідному або латунному тазі — *бетмес тава* (урум. Бешеве), де лежить «дикий камінь» (частіше за все граніт, що не утворює пісок), розбивають кавуни або дині. Потім м'якуш терли руками, відділяючи його від шкірки, проціджували сік і варили в казані до темно-коричневого кольору і дуже солодкого смаку[6]. У с. Мангуш кавуни нарізали кубиками, варили, а потім діставали і сушили. Виходили своєрідні цукати — *речель*. На сьогодні ця страва практично не готується і не вживається

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 14.

[2] Еремеев Д.Е. На стыке Азии и Европы. — С. 89.

[3] Алексеева В.В. Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 214.

[4] ІР НБУВ. — Ф. X.(Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10.

[5] ІР НБУВ. — Ф. X. (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10.

[6] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 22.

через трудомісткість процесу[1]. Сироп, виготовлений із фруктів і баштанних, був відомий напівосілим племенам огузів Середньої Азії. Як відзначав відомий тюрколог-сходознавець С. Агаджанов, він використовується у вигляді патоки.

Фрукти та виноград їли у свіжому вигляді. Традиційним способом заготівлі фруктів на зиму було сушіння, а також приготування солодкого сиропу. Із сухофруктів готували компот, який так само, як і кисле молоко, їли з тарілки, накришивши у нього хліб. Приазовські греки готували *малай* — кисіль з кукурудзяної муки (Мангуш), на відміну від сусідів-українців, які готували кисіль з картопляного крохмалю[2].

Молочні продукти були широко вживаними у греків. Це, насамперед кисле молоко — *ксіно гала* (рум.) *майгуш сіт* (урум. Камар), *екші сіт* (урум. Бешеве), вершки, сметана — *каймак* (рум., урум. < грец. *καϊμάκι* < тур. — *kaymak* — пінка), *хаймах* (урум. В. Янісоль, Карань), *чій хаймах* (урум. Камар), *мо, умо* (рум. Урзуф, Ялта), *чіхаймах* (рум. В. Янісоль, Керменчик). Молочні продукти — *сийир берет'єр* (урум. Бешеве) є найдавнішими як для греків так і для кочівників, які оточували їх протягом довгого часу. Маріупольські греки вживають як традиційні етнічні страви, так і загальнопоширені — молоко, сир, «татарский каймак, арьян, кисле молоко»[3]. Але свіже молоко практично не використовувалося. Ще з кримського періоду етнічної історії до сьогодні серед греків дуже популярними є кисломолочні продукти. Вони входили у повсякденний раціон харчування, були самостійною стравою, тому що вгамовували не тільки спрагу, але й голод, як продукти, що містять білковий компонент. Слід зазначити, що греки кисле молоко (тюрк. *yoğurt* — одна з найдавніших тюркських страв) зазвичай їли ложками з накришеним у миску хлібом. Ця звичка зближує їх з болгарами, гагаузами та кримськими народами. Обробка молока й виготовлення молочних продуктів також зберегли свої архаїчні риси. Як і кочівники, греки застосовували спосіб сичугової ферментації при виготовленні бринзи. Аналогії простежуються й у способах отримання кислого молока, сметани та вторинних продуктів — солодкого сиру.

Збиті вершки з цукром — *каймак* (рум.), *чахаймах* (рум. М. Янісоль, Чердаклі), *хаймах* (рум., урум. < тюрк. *kaymak*) були найпопулярнішою стравою серед греків до 1930-х рр. Її традиційно готували із молока вівці або корови, рідше кози, як і народи Анатолії[4]. Вона готувалася у спеціальному широкому котлі — *лопач*[5]. Зберігали страву у великих бочках та використовували в період польових робіт[6]. Після зняття *каймака* робили *арьян, арнан*[7]. Особливо шанували цей напій люди зрілого віку[8]. Серед урумів був розповсюджений *хатих* — згущена ряджанка для довгого зберігання, яка робилася за допомогою закваски — *майа* (урум. В. Янісоль). *Хатих айран* — рідка ряджанка. Вживалася й сироватка — *хатих сув* (урум. Богатир, Камар). Улітку, в спеку, *хатих* розбавляли водою і отримували напій — *айязма, йазма* (урум.) який вгамовує спрагу. Страва *тишкен хаймах* (урум. Гнатівка) побутує до сьогодні, готується з одного відра киплячого молока з додаванням сметани. Вершки збиваються за допомогою шумовки — *хатлап* (урум. Гнатівка)[9]. На основі молока готують молочні юшки й кисіль, юшку — *сітлій аш* (урум. Бешеве, Карань) з крупою або локшиною. Ці справи є давнім різновидом їжі й мають аналоги у всіх народів Передньої Азії[10].

Не менш популярною є бринза — *майали пєрнір* (урум. Камар).Особливу увагу варто звернути на предмети, призначені для зберігання цього молочного продукту. У цьому зв'язку цікаво зазначити, що у греків довгий час існував спосіб зберігання бринзи в оброблених овечих бурдюках — тулум (рум., урум. < *tulum* — бурдюк).

З сиром — *тирі* (рум. < грец. *τυρί* — сир), *пєтр* (урум. С. Крим), *пєнір* (урум. В. Янісоль), *смайя* (урум. Мангуш — солодкий сир з молока, що згорнулося) готують багато борошняних виробів, особливо сирні пироги — *тіропіта* (рум. < грец. *τυρόπιτα* — сирний пиріг). *Тіропіта* є однією з найпопулярніших страв не тільки у маріупольських греків, а і в сучасній грецькій кухні[11]. Балканські традиції харчування, властиві переселенцям, витікають із загального характеру орного землеробства у сполученні з домашнім скотарством. Одним із проявів цієї подібності є традиція випікання сирного пирога. У с. Ялта поширена страва *пмако-*

---

[1] *Там само.* — Арк. 23—31.

[2] Українська минувшина. — С. 88.

[3] ІР НБУВ. — Ф. Х. (Архів ВУАН). — Спр. 11725. - Арк. 10.

[4] *Durvarci A.* Türklerde yiyecek kültürü // Türkler. — Cilt 4. — S. 234.

[5] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 214.

[6] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 45.

[7] Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). — Мелітополь, 1997. — С. 92.

[8] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 21.

[9] Зап. автором у 2004 р. від Р.В. Сашинської (1947 р. н.) у с. Старогнатівка // Там само. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 902.

[10] *Арутюнов С.А.* Этнография питания народов Зарубежной Азии. — С. 27.

[11] Див.: The best traditional recipes of Greek Cooking. — Athens: Editions D. Haitalis, 2001. — S. 64; *Βουτσινά Ε.* Ὅσες γεύσεις φέρνει ὁ χρόνος. — Σ.16—21.

ньа — солоні сирники з зеленою цибулею [1], солодкі сирники — *тиритун пита* (рум. Ялта), *татли шій* (урум. Керменчик). До 1950-х рр. для приготування солодкої страви — *татлиск тирі* — брали висушений пташиний шлунок, подрібнений у порошок, і запускали ним парене молоко, після чого витримували його до отримання сиру. Цей рецепт зберігся тільки в с. В. Янісоль [2]. Для начинки борошняних виробів використовують усі різновиди сиру.

Довгий час молочні продукти вироблялися й споживалися самими селянськими господарствами. Дійною худобою переважно слугували вівці й корови. В минулому, як і зараз, для греків була характерною велика різноманітність молочних продуктів, обробка яких зберегла свої архаїчні риси, властиві традиціям тюркських народів з кочовим минулим *(piinir, yuurt, nur)*.

Специфічним для маріупольських греків є споживання їжі за круглим дерев'яним столиком — *софра* (урум. < тур. *sofra*) Набір складових трапези залежав від пори року. Улітку переважали молочно-круп'яні й овочеві страви, а взимку — страви із крупою й м'ясом. У ході досліджень нами було з'ясовано, що триразове харчування маріупольських греків було достатньо калорійним і різноманітним. На сніданок, зазвичай, їли овочі, молочну їжу (сир, сметану), рідше — рибу і дуже часто — баштанні (кавуни, дині). Традиційно у XIX ст. кожного дня подавали до столу на обід наступні грецькі страви — *йемек* (урум. Бешеве, Карань, Керменчик) — юшку з бараниною, пшоняну кашу, ар'ян та хліб без дріжджів. Як стверджує вчитель с. Урзуф М. Закруткін про мешканців села другої пол. XIX ст., «... питаются жители довольно питательной пищей» [3]. На початку XX ст. до цього раціону додалися свіжі та консервовані овочі, особливо взимку [4]. На сьогодні побутує більшість з перелічених страв. Домашній хліб рідко готують удома, але в кожному селі випікають домашній хліб на продаж [5]. У обід обов'язковою була перша страва, а на друге — м'ясна страва. На вечерю — баштанні й часник з хлібом — улітку. Взимку — кисломолочні продукти з хлібом [6]. Як відзначають респонденти, були відмінності у раціоні харчування різних верств населення, яка визначалася у кількості їжі, та менш спроможні греки вживали в їжу більше овочів. М'ясо (якщо не яловичина, то птиця), хоча і у невеликій кількості, але обов'язково було присутнім навіть у тяжкі часи [7]. Виняток становлять воєнні роки і роки колективізації, коли маріупольські греки, як і населення усієї країни, знаходилися у скрутному становищі [8].

На початку XX ст. влітку, в жиива, навіть заможні люди в обід споживали *місімірнешу фаи* (рум. Каракуба), *фаіто* (рум. М. Янісоль), *йлє* (урум. Багатир, Бешеве, Карань), харчувалися хлібом з сіллю, часником, перцем, кавунами, динями. Гарячих страв не варили, бо поспішали закінчити польові роботи. А в кінці осені починали переходити до більш щедрої м'ясної їжі [9]. У наш час більшість традиційних страв готується і у повсякденному побуті. Наприклад, у с. С. Крим у вихідні дні на сніданок часто готують *таваши* (чебуреки), а на обід — *тирму* (молочна юшка з яйцем і тістом) [10].

Стосовно напоїв, то необхідно зазначити, що маріупольські греки у всі часи знали міру у вживанні алкоголю, тому у великій пошані були слабоалкогольні напої. До хмільних напоїв, розповсюджених серед маріупольських греків, відносяться *буза, лапу, шарап, тримон і раки*. Усі напої були характерними для народів Криму [11].

З напоїв XIX — початку XX ст. були поширені безалкогольні — виноградний та фруктовий соки — *зумі* (рум.) і алкогольні — вино та горілка. Без вина не обходилася жодна повсякденна, святкова й обрядова трапеза. З одного боку, сакральні функції вина обумовили його широке використання в ритуалах похоронно — поминального циклу. З іншого боку, віра в сприятливий вплив вина на здоров'я людини обумовила його функціонування у весільних обрядах і в обрядах, пов'язаних з народженням дитини.

Присутність традиційних алкогольних напоїв визначається специфікою місцевої сировини. Для маріупольських греків характерними є два види напоїв, отримуваних шляхом зброджування натурального соку та зброджування спеціально приготованого сусла для перегонки збродженого сусла в горілку. Привезений з Криму традиційний напій — *буза* (рум., урум. Бешеве), *боза* (урум. В. Янісоль, С. Крим, Гнатівка) — це слабоалкогольний (3 %) напій, який має приємний кислуватий смак й за твер-

---

[1] Зап. автором у 1990 р. від М.Д. Хорош (1905 р.н.) у с. В. Янісоль. // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 33.

[2] *Там само.* — Арк. 3.

[3] ІР НБУВ. — Ф. V (ОТІС). — Спр. 706. — Арк. 1 зв. Закруткин М.Д. Сведения о с. Урзуф Мариупольского уезда.

[4] *Там само.* — Ф. X (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 36.

[6] Зап. автором у 2002 р. від В.І. Дусмуханової в с. Мангуш // *Там само.* — Арк. 19.

[7] Зап. автором від у 2002 р. В.П. Туру у с. Ялта // *Там само.* — Арк. 20.

[8] *Гайдай М.М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я // Під одним небом: Фольклор етносів України. К., 1996. — С. 63.

[9] *Яні С.Г.* Греки в УРСР. — С. 164.

[10] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 21—25.

[11] *Ачкиназі И.В.* Крымчаки. — С. 155.

Обід влітку. Грецька родина. с. Ялта. Поч. XX ст. МКМ.Фонди. №3434-Ф.

Бочки з бузою для свята Панаїр, поч. XX ст., с. Сартана. РЕМ. Фототека. Кол. 4929. № 68.

дженням лікаря К. Казанського, який займався науковими дослідженнями спиртних напоїв, «...буза, как диетическое средство, может служить предметом дальнейших исследований»[1]. За нашими польовими дослідженнями, традиційна буза маріупольських греків робилася з грубої просіяної муки пшона, пшениці чи проса, які змішували з водою й вміщували у піч, де ця маса варилася. Потім отримане вариво змішували з теплою водою та висівками, давали прокиснути протягом дня. Наприкінці додавали цукор, просмажений на вогні. Іноді у якості закваски використовували проросли зерна ячменю.

Зберігали бузу у великих бочках. Греки підкреслюють, що напій відрізнявся поживністю та був корисним для здоров'я. Серед греків Приазов'я напій був широко поширений. До 30-х років XX ст. у кожному селі були чоловіки, які займалися виготовленням *бузи*. У наш час вона практично не використовується, за винятком престольного свята *Панаїр*[2]. Під час наших польових досліджень у 2004 р. ми зафіксували приготування напою *боза* (урум.) для загальної трапези до храмового свята *Панаїр* у с. Старогнатівка. На відміну від вищеописаного способу, використовувалася опара з пшеничної, кукурудзяної та просяної муки та невеликі шматки пирога — *малай*, які складалися у глиняний горшик — *бардах* (урум.). Уся маса заливалася водою із колодязя та ставилася у тепле місце. Через день масу проціджували та додавали цукор за смаком[3].

Технологія приготування грецької бузи має аналогії у багатьох тюркських народів під назвою — *boza* (тюрк.) і з незапам'ятних часів вважається напоєм як кочівників, так і хліборобів[4]. Щодо докримської *бузи*, то вона не відрізняється від однойменного напою, розповсюдженого у народів Кавказу й Малої Азії[5]. *Boza* — донині один з найулюбленіших турецьких напоїв. Під такою назвою напій відомий також арабам, болгарам, гагаузам. Маріупольські греки довгий час не знали пива, використовуючи традиційні слабоалкогольні напої.

На святах греки Приазов'я пили вино — *шарап* (турец. *şarap* — вино) та горілку — *арахі* (рум. Урзуф, Ялта), *рахі* (рум. Каракуба, Сартана) *рах*, *ірахи* (урум. Мангуш < тур. *rakı* — анісова горілка). До середини XX ст. горілка використовувалась під час завершення весільного звичаю «солодка горілка» — *tatlı rakı* (урум.), як свідчення цнотливості нареченої. Аналогічні звичаї мали місце у багатьох народів, як тюркських, так і нетюркських[6].

На Кримському півострові мусульмани вживали горілку, бо вживання вина заборонялось Кораном. Напій — *рakі* — також мав широке розповсюдження в Туреччині[7]. На поч. XX ст. набув поширення напій пунш — *пунуш* (урум. Ласпа), *пунч* (урум. Камар), який готували з горілки з додаванням сиропу. Традиційно у сім'ях до обіду подавали

[1] *Казанский К.К.* Определение составных частей бузы и положение ее в ряду спиртных напитков. Диссертация на степень доктора медицины. — СПб, 1890 / За виданням: Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. / Авт.-сост. М.А. Араджиони, А.Г. Герцен. — С. 237.

[2] Зап. автором у 2004 р. від М.К. Тасхопоран у с. М. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 982.

[3] Зап. автором у 2004 р. від Р.В. Сацинської (1947 р. н.) у с. Старогнатівка // Там само. — Арк. 821.

[4] *Мамбетов С.Х.* Материальная культура населения Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1971. — С. 367. *Потапов Л.Н.* Очерки народного быта тувинцев. — М., 1969. — С. 62.

[5] *Араджиони М.А.* Кухня старожильческих народов Крыма: традиции и инновации (к постановке проблемы). — С. 274.

[6] *Зеленин Д.К.* Восточно-славянская этнография. — М., 1991. — С. 337. Молдоване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. — Кишенев, 1977. — С. 280.

[7] *Водовозова Е.* Как люди на белом свете живут. Турки-албанцы. — С. 98.

кримське вино — *шарап* та *сантуринське вино*[1], яке зберігали в спеціальних діжках — *бір саха шарап* (урум. Карань) та десятилітрових діжках із чопом у верхньому денці — *йасман* (урум. Карань). Дослідник П. Пиневич, який описував традиційну культуру у 1920-х рр., зафіксував, що «…к обеду и ужину подается в торжественных случаях довольно недурное вино, известное под названием „березка"»[2]. З вина готували напій *тримон*. У цьому випадку до вина додавали червоний перець і мед. Використовується *тримон* для лікування хворих і дотепер[3]. Вироблення вина відносится до балканського прошарку культури. Окрім того, на відміну від тюркських народів, які сповідують іслам, маріупольські греки воліють використовувати в обрядовому й повсякденному житті вино та інші алкогольні напої, що зближує їхні традиції із традиціями інших християнських народів південно-східної Європи й етносів, які проживають на суміжних територіях: українців, росіян, румун, болгар, сербів, гагаузів та ін.

Предки маріупольських греків привезли з Криму традицію готувати ячмінну каву та чай. До сьогодні популярним повсякденним напоєм є квас — *кувась* (рум. Урзуф), *ксідь* (рум.), *сєп* (урум. Карань).

Протягом XX ст. одним з найпопулярніших традиційних напоїв є узвар із сухофруктів — *еміш* (рум. Ялта). Сушені на сонці або в печі фрукти (абрикоси, яблука, груші) — *хуру йєміш* (урум. Бешеве, Карань) використовували для приготування напою, який вживали протягом усього року, особливо під час посту.

Гостиність є етнічною рисою маріупольських греків, тому трапеза та частування — *зійафет* (урум. < тур. *ziyafet* — частування), *сіляймо, теразма* (рум. М. Янісоль, Сартана, Чердаклі < грец. *το κέρασμα* — частування), *сіляізма* (рум. В. Янісоль, Каракуба) до сьогодні посідає особливе місце. У селах часто влаштовують гуляння й веселощі — *шин* — *жийин* (урум. Ласпа), *той-пой* (урум.) та святкують — *сір'яніз* (рум. Урзуф, Ялта), *хунушєв* (рум. В. Янісоль), *хунушеву* (рум. Каракуба) з застіллям — *ічт'і* (урум. Карань), *трапезія* (рум), *хунушма* — бенкет, сезонна гулянка, які традиційно відбуваються протягом тижня від Нового року до Водохрещів, а також у престольні свята і на Великдень. Святкові столи відрізняються пишністю, і звертає на себе увагу той факт, що до грецьких страв додалися слов'янські. Респонденти відзначають дбайливе відношення молодого покоління до своїх національних кулінарних традицій.

Дотепер, коли греки йдуть у гості до родичів і близьких на свята, традиційно береться гостинець — *съкутел, скутеля* (рум. Каракуба), що складається з пирога та інших страв, які розміщують на підносі[4]. Подарунок та різні страви зав'язують у клунок — *бохчала* (урум. Бешеве, Карань, Старогнатівка), *бухчад'іц* (рум. В. Янісоль), в спеціальну білу скатертину квадратної форми з мереживом — *бохча йавлух* (урум. Бешеве). Загалом слід зазначити, що терміном *бохча* (рум, урум. < тур. *boħça* — квадратна хустка) називають як клунок з подарунком чи гостинцем, так і пожертву на поминки. У свою чергу, господиня повертала *бохчу* з почастунком для гостей — *сий* (урум.Камар). Традиційне використання *бохчі* поширене у народів Малої Азії[5].

Маріупольські греки вважають, що гості, як звані, так і незвані, приносять добробут та щастя у родину, тому кожна грекиня, яка влаштовує гостину, ставить на стіл багаточисельні страви й напої. Господині завжди з задоволенням та повагою відносяться до гостей, які добре їдять. Приготування їжі у маріупольських греків уважається суто жіночою справою. Прерогативою чоловіків було готування алкогольних напоїв і подача їх учасникам трапези.

Набір страв був майже завжди той же, незалежно від виду трапези. Наприклад, голубці й картоплю з м'ясом готували як на весілля, хрестини й інші свята, так і на похорони й поминки. Виняток становили лише ті страви, які мали певний символічний зміст і були ритуальними: кутя, вино, різдвяний пиріг із сиром, призначений для ворожіння, весільний калач тощо. Соціальна й статева диференціація у їжі найбільш яскраво виявлена у весільній трапезі та під час храмового свята Панаїр. У цьому випадку за весільним столом жінки й чоловіки сидять по різні боки столу, а неодружена молодь разом з молодими не брала участь у загальному застіллі. Суто жіночою трапезою вважалися застілля з нагоди народження дитини та трапеза, пов'язана з обрядом викликання дощу, у який брали участь тільки дівчатка. Похоронно-поминальна трапеза є винятком, оскільки не припускає поділу за будь-якою ознакою.

Під час посту — *апукрея, ністія* (рум. Урзуф, Ялта), *джу* (рум. М. Янісоль), *нистия* (рум. Сартана < грец. *η νηστεία* — піст), *суванлих* (урум.), *сванних* (урум. Камар), *оруж* (урум. В. Янісоль.), *оруч* (урум. Бешеве, Карань, Камар < тур. *oruç* — піст), особливо сім тижнів перед Великоднем, обов'язково варили

[1] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 214.

[2] ІР НБУВ. — Ф. X (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 15.

[4] Зап. автором у 1996 р. від Е.І. Тотузової, О. Єнакієвої, Х.І.Саламбаш, Е.Л.Шагнової у с. Ялта // *Там само.* — Арк. 26.

[5] Banşta N. Örcün. Türk el sanatları.— Ankara, 1998. — S. 129.

локшину і подавали її з *бекмесом* та *екши (урум.)* — сиропом з кислих яблук та груш [1]. Постійними стравами цього періоду були пісна юшка — *суван аш* (урум. В. Янісоль, Бешеве), *сван аш* (урум. Камар), *лапу* (рум. М. Янісоль, Чердаклі) та юшка з квашеної капусти — *капстад'і юшки* (рум. Сартана), *капустад'і юшки* (рум. Константинополь), пшоняна юшка — *тьй шорба* (урум. Багатир, Керменчик), які їли з житнім хлібом — *чавдар ёкмек* (урум. Бешеве) або прісними хлібцями — *чёрек* (урум. Бешеве), *ахчачёрек* (урум.). Випічка прісних коржів на вугіллі в усті печі засвідчує факт зв'язків з кочівниками, серед яких це явище було дуже поширене.

Одним з найбільш цікавих явищ у народній кулінарії маріупольських греків є обрядова їжа. Магічна значущість ритуальної їжі була пов'язана із забезпеченням здоров'я і благополуччя сім'ї, з посиленням родючості землі і худоби [2].

Як зазначалося, велике значення у маріупольських греків надавалося обрядовому хлібу, який є обов'язковим для сімейних календарних та громадських свят. З ним пов'язані основні магічні властивості. У звичаях і обрядах хліб і до сьогодні посідає одне з найважливіших місць. За церемоніалом хліб із сіллю є неодмінною приналежністю кожного столу й має сакральне значення, що вказує на приналежність греків до православ'я. Різновидом хліба були прісні коржі — *чорек* (урум.), *піта* (рум.), спосіб випічки яких висхідний до найдавнішої технології хлібопечення — на вугіллі або на листі рослин, що було властиво народам з кочовим минулим.

На Новий рік та Різдво в родинах урумів і румеїв пекли пиріг без начинки з монетою. Цей пиріг у селах називають по-різному — *Сухалац, Василіпіта* — (рум. < грец. *Βασιλόπιτα* — новорічний пиріг), *ахчапита* (урум. Мангуш *ахча* — гроші, *пита* — пиріг) — пампушка Василя, пиріг без начинки, а у с. С. Крим новорічний пиріг — *гюбіте* пекли й печуть з м'ясом. Основними національними стравами на Різдво у греків-тюркофонів є *зердй* — (пісна пшенична чи рисова каша), — *узвар* — (компот з сушки), — *бекме'з* — (напій з кавунової корки), а на Ай-Василь — м'ясний пиріг, який називається так само, як і свято — Ай-Василь.

Новорічний пиріг має символічне значення: той, кому дістанеться монета, буде щасливий цілий рік. На сьогодні зберігся рецепт новорічного пирога з *симаф* — знак у вигляді монети. У румеїв пиріг розрізали на шматочки за кількістю членів сім'ї, а в урумів різали таким чином: один — двору, інший — худобі, третій — господарю, а потім — усій решті членів сім'ї. Якщо ніж потрапляв на монету, це було нещасливим знаком [3]. У с. С. Крим новорічний пиріг на столі крутили три рази, а тільки потім різали: перший шматок — св. Василю, другий — господарю, третій — худобі, шматок, що залишився, ділили між усіма членами сім'ї. Кому дістанеться монета — за рахунок того житиме уся родина [4].

На Новий рік хрещеники приносили своїм хресним *каниш* — набір з 4—6 страв у глибоких тарілках, поставлених одна на одну і зав'язаних у білу велику скатертину.

У дорадянські часи на Різдво готували 12 страв. Це магічне число, яке характерне для неєвропейських народів [5]. Обов'язковими на святковому столі були і є запечена птиця, плов, ковбаса, сир; до столу подавали мед, бекмез, солодкі страви. На Різдво греки також печуть пиріг *Василіпіта*, але, на відміну від новорічного, він складається з коржів — *хатмирлифка пітис*, куди також вкладається монета [6]. У деяких селах на Новий рік та Різдво пекли пиріг — *флуто* (рум. Чермалик *флу* < грец. < *φιλώ* — цілую) — із здобного слоїстого плетеного тіста [7].

До середини XX ст. на Водохрещі пекли хліб з хрестом зверху — *ставрос* (рум.) [8], варили юшку з пшениці, готували гуляш, печеню зі свинини або молодого баранчика, готували узвар з пшеницею. У с. Ст. Крим святковою стравою до сьогодні є *хатмери* (урум.), яку готують з солоного тіста з сиром і цибулею [9]. Довгий час ритуальною стравою серед греків був пиріг *спричи* (рум.) або *медовик* — обсмажена у олії та залита медом локшина. *Локшинник* (сучасна назва *спричи*) готували на Різдво та на Великдень, а у наш час спричу готують на весілля з пляшкою шампанського у центрі [10].

До сьогодні однією з головних обрядових страв серед урумів та румеїв, як і серед українців, є кутя [11]. *Колива* (урум. Карань), *колва* (урум. Бешеве,

---

[1] ІР НБУВ. — Ф. X (Архів ВУАН). — Спр. 11725. — Арк. 10.

[2] *Листова Н.М.* Пища в обычаях и обрядах. — С. 162.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 29.

[4] *Там само.* — Арк. 35.

[5] Європейські народи особливу значущість приписували «магічним числам» під час обрядової трапези: на столі повинно бути 3, 7, або 9 страв чи їх складових частин. Див.: *Листова Н.М.* Пища в обрядах и обычаях. — С. 163.

[6] С. Ялта // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 8.

[7] Зап. автором у 2005 р. від Ф.Ф. Шебаніц (1944 р. н.) родом з с. Чермалик // Там само. — Арк. 2004.

[8] Обрядовий хліб у балканських греків має назву «хліб Христа». Див.: *Листова Н.М.* Пища в обрядах и обычаях. — С. 163.

[9] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 5.

[10] Зап. автором у 2004 р. від П.І. Йорка у с. Малоянісоль // *Там само.* — Арк. 760.

[11] *Там само.* — Арк. 17; *Борисенко В.К.* Повсякденна їжа та ритуальні страви // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1997. — С. 218; *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та

Керменчик), *колво (рум.)* (від грец. *κόλυβα)* — кутя, обрядова страва зимових свят Різдва, св. Василя, Водохрещі. Готується кутя як рідкою, так і густою [1]. Різдвяна *кутя* мала декілька варіантів: рідка солодка каша з пшениці, бобів, гороху; до цих же інгридієнтів додавалася смажена мука, відварена товчена квасоля, залита *бекмезом*. За своїм складом ця страва нагадує давньогрецьку *панспермию (грец.* всезерня) — страва з варених бобових і зерен усіх злаків — головна жертовна їжа, що приносилася у давнину Аполлону і Деметрі [2]. Ще на початку XX ст. дуже цінувалася рисова кутя, але дозволити її собі могли тільки заможні люди. На сьогодні розповсюджена кутя, яка готується з цілих зерен пшениці або рису з медом та родзинками. Серед урумів *коливо* часто готують з пшеничних зерен або рису з підсмаженим борошном і цукром.

Ритуальне *коливо* було і є обов'язковою ритуальною стравою на похороні. Три дні після похорону готували рідку кутю з родзинками, додаючи до неї тертих горіхів і три шматочки хліба — *пендарту*. Ці шматочки відрізали від п'яти маленьких хлібців, випечених спеціально для поминальної куті. До сходу сонця *коливо* розносили сусідам, родичам, причому рідка каша повинна бути гарячішою, щоб пар від поминальної страви «досягав душі покійного» [3]. В урумів поминальною стравою є *шорва* (урум.) — кутя з рису з родзинками у вигляді рідкуватої маси. До середини XX ст. уруми і румеї поминальну кутю називали — *джанаш* — (рум., урум. < тур. *can* — душа, *aş* — їжа) [4].

Традиційними поминальними стравами у маріупольських греків є гаряча локшина, випічка, м'ясна їжа. До сьогоднішнього дня у с. Урзуф протягом сорока днів щосуботи готується гаряча локшина [5]. З борошняних виробів основна поминальна їжа — *дъярко* (< рум. *дъярсат* < грец. *διαίρεση* — розподіл) — непарна кількість невеликих булочок, зліплених між собою і змазаних медом [6]. На поминки греки приходять з пожертвою — з продуктами, які кладуть на піднос та зав'язують у спеціальний клунок — *бохча* (рум., урум.).

Слід зазначити, що греки довгий час дотримувались харчових традицій, виходячи з православного календаря. За тиждень до свята Стрітення готували греки *спричу* — дуже дрібні кубики з тіста (0,5 см) і локшину (В. Янісоль). За тиждень до Великого посту вони переходили на молочну їжу та локшину. У Великий піст постійно готували *локшину з бекмезом*. Ще до 1950-х років готували ритуальну страву — *ставрича* — фігурний прісний хліб. Слід зазначити, що за останні п'ядесят років греки практично не дотримувалися релігійних постів, за винятком віруючих [7].

До 1920-х рр. тісто замішували у спеціальному дерев'яному кориті овальної форми — *текне* — (тур. *tekne* — корито), *лакан* (рум. В. Янісоль, Сартана, Урзуф, Ялта), яке в наш час уже не використовується у домашньому побуті. Сьогодні замість нього сучасні уруми використовують емальований таз — *леденче* (урум. < тур. *leğen* — таз), *пінать* (рум. Ялта).

Греки в усі часи шанували весняне свято Великодня — *Пасхи* та ретельно готували різні страви відповідно до ритуалів. У Великий четвер традиційно готують основну великодню страву — *паску*, сирні паски — *пенір паскаси* (урум. В. Янісоль) з посипкою — *паская сепмеє*, а також паляницю з візерунками — *ёрнєклі ёкмєк* (урум. Карань), ритуальні паляниці з хрестом *Хртоз цкмєк* (урум. Камар) [8].

У цей день обов'язковою стравою наприкінці XIX — поч. XX ст. був *псатирь, псатир* — пшеничний бублик з зображенням хреста, який із зовнішнього боку прикрашається невеликими півколами. За спостереженнями С. Маркова, наприкінці XIX ст. *псатирі* починали пекти з другої половини Великого посту. У дореволюційний час їх пекли на шостому тижні до Великодня: 40 псатирів — 20 здобних і 20 прісних. На Великдень їх святили і їли протягом сорока подальших днів [9] до наступного свята — Вознесіння.

Маріупольські греки називали *псатир* терновим вінцем Ісуса Христа, який є символом страждань Богочоловіка, нагадуючи про біди, яких греки зазнали, знаходячись у Криму [10]. Цей переказ

антропології. — К., 1995; *Воропай О.* Звичаї нашого народу. — Мюнхен, 1966. — Т. 1. — С. 156—165.

[2] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк.12—16; *Арджиони М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения горного Крыма. — С. 190.

[3] *Листова Н.М.* Пища в обычаях и обрядах. — С. 164.

[4] *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в с. Сартана // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С.183.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 18; *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в с. Сартана. — С. 183.

[6] Зап. автором у 1999 р. від А.В. Чибич у с. Урзуф // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 298.

[7] *Миронюк Л.И.* Погребальный обряд греков Приазовья. Конец XX в. // МИП. — С.156.

[8] Зап. автором у 2003 р. від П.П.Чепбарах у с. М. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 764.

[9] Хрстос ёкмєк (урум. Карань) — великодня паляниця на 5—6 кг із півнячою головою з тіста й пучечком вовни всередині зверху. Див.: Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1198.

[10] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя / Мариуполь и его окрестности — С. 412.

[11] Про причини пекти псатир С.И. Марков дає наступне пояснення: Християнам, яю жили в Кримському ханстві, було заборонено пекти паски під страхом смерті, тому греки замість них почали пекти калачі

Великодні яйця. С. Сартана у 1930 р. МКМ. Фонди. № 569-573, 577-580, 892, 893-ПР.

доводить, що етимологія терміна пов'язана з давньогрецьким словом *σωτήρ* — рятівник. Але на наш час майже ніхто не зміг розповісти про етимологію назви страви [1]. На сьогодні ця страва майже забута, і її виготовляють тільки літні жінки. Нам вдалося зафіксувати *псатирь* у селах Мангуш, С. Крим, Сартана та Старобешеве, де їх вішають на кухні для споживання членами родини.

Окрім паски та псатиря для дітей, як подарунок, готували невелике печиво — *ат* (урум. кінь), *гюзгу* (урум. дзеркало), *саач* (урум. коса) [2]. У румеїв разом з псатирями і пасками готується булочка — *пулія* (урум. пташка) [3].

У Велику п'ятницю традиційно готували м'ясні страви, варили кисіль, молочну рисову кашу, узвар. У Велику суботу робили писанки, зараз фарбують яйця у різні кольори. На Великдень освячуються у церкві псатир, паска, крашанки, катеца, тебаб, сало, кури.

Як ми зазначали вище, маріупольські греки велику увагу приділяли і приділяють обрядовому хлібу, здійснюючи з ним різноманітні дії: заломлення калача, катання по полю, шматки обрядового хліба давали худобі. Вважалося, що магічні властивості обрядового хліба перейдуть на всіх, хто його отримав: члени сім'ї, родичі, худоба, земляні угіддя. Для наукових досліджень інтерес викликають ритуальні страви *артос* [4] (рум.) *сабан — халач* (урум.), які готувалися під час весняних свят маріупольських греків. У румейських селах у перший понеділок після Великодня святкували свято *Арту*, на яке обов'язково готували *арту, артос (від. грец. ἄρτος — хліб)* — круглий хліб з хрестом зверху з тіста у вигляді джгута. По краях хреста і в середину запікається по яйцю. Яєць було стільки, скільки було членів родини. *Артос* вранці качали по полях, а коли поверталися додому, то ламали його руками, так, щоб усім дісталося по яйцю [5]. Це свято було поширене серед румеїв до 1940-х рр. При описі свята Світлої Неділі у кримських греків (анатолійських) у середині XIX ст. В. Кондараки звернув увагу на хліб, перерезаний хрестом, у центрі якого знаходилося червоне яйце [6]. Описана ритуальна страва анатолійських греків Криму і *артос* маріупольських греків є по суті однією і тією ж стравою, яка своїм корінням сягає до великодньої ритуальної їжі балканських греків. Ще і сьогодні у Греції на Великдень запікають червоне яйце у калач — *τσουρέκι* [7].

Дослідник В. Шевченко, який вивчав весняні хліборобські свята маріупольських греків у 1927 р., повідомляє, що в цей день у с. Урзуф у поле йшли з гілкою верби, на яку вішали *псатир* [8].

На 25 день після Великодня серед урумів і румеїв відзначалося свято Мишеняти, для якого спеціально готувався обрядовий хліб — невеличкі білі булочки у формі мишеняти з родзинками замість очей. Урми на це свято готували *сабан-халачи* (урум. плуг — калач) — круглий калач, у середині якого було запечене червоне яйце [9]. Цей обрядовий хліб, як і паски, розкидалися по полях.

На *Воздвиження (27.09)* та поминальні дні готують особливої форми печиво у вигляді хреста — *ставрокульки* або булочки *ставрича*, які ще мають назву — *дъярко*. Булочки можуть бути як здобними, так і прісними [10]. Вони розносяться по сусідах і ро-

---

круглої форми і при зустрічі христосувалися між собою, виймаючи їх із за-пазухи. Див.: *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 413.

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 54, 194, 754.

[2] *Там само.* — С. 413.

[3] Зап. автором у 1998 р. від С.С. Уласкіної у с.Красна поляна // Там само. — Арк. 15.

[4] *Артос* – квасний хліб, що святиться на Великдень. Інша його назва — проскура. Витоки його походження пов'язані з даним культовим обрядом у тюрків. Квасний хліб приносили на свято весни тенгріям у храми Теноpі як данину божеству. Цей обряд став обов'язковим у Східній церкві. Звідси — куличі. Разом з обрядом прийшло тюркське слово *artut* — дар, яке трансформувалося у грецьке слово — ἄρτος — хліб. Див.: *Аджи М.* Европа, тюрки, Великая степь. — М., 1998. — С. 178.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 28.

[6] *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма. — Ч. 8. — СПб., 1875. — С. 90.

[7] *Βοκοτσα Ε.* Ὁδὲς γκιόδες φέρνει ὁ χρόνος. — Σ. 30—35.

[8] *Шевченко В.* Спроба описати й витовмачити двоє весняних хліборобських свята маріупольських греків. — С. 113.

[9] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя . — С. 412.

[10] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 12.

Артос — ритуальна страва у с. В. Каракуба. 2004 р. Фото О. Рибалка.

дичах. На *Вознесіння (йографт)* сусідам розносили молочну кашу ще до 1980-х рр. На Спаса освячували плоди. Жінки, які поховали дітей, до цього дня яблук і груш не їли [1].

Страви родинної обрядовості для маріупольських греків мають велике значення і донині. Особливе місце, як і в українців, посідає святий хліб — коровай [2]. У день сватання мати нареченого готує *халач* (рум. М.Янісоль), *халац* (урум. В. Янісоль., Старобешеве, Камар.), *халаць* (рум. Ялта) — плетений калач у формі кола. Під час *мегала аравоніс* (рум. велике сватання) обов'язково проводився обряд *тъа цакосум халац* (рум.) — ламання калача. Великий, як колесо, калач беруть у руки брат нареченої і брат нареченого (урум.) або майбутнє подружжя (рум.), і кожний тягне до себе. Залежно від того, кому дістанеться більший шматок, той і матиме перевагу в сім'ї. Калач, розламаний на рівні частини, сприймався як символ згоди у майбутній сім'ї. Потім шматки вмочали у мед і пригощали усіх гостей [3].

Для запрошення гостей греки Приазов'я готували спеціальне печиво *кете* (урум.) — круглі булочки з медовою начинкою [4]. Кете — печиво — проквашений хлібець із запеченою всередині кулькою з тіста з медом, утиканий гвоздикою, що його разом із яблуком, куховарка підносить при запрошенні на весілля [5].

До сьогодні у маріупольських греків символом щасливого сімейного життя є *флуто* — солодкий здобний пиріг, який готують матері молодят. У більшості грецьких родин протягом усього XX ст. готують *флуто* — весільні короваї [6]. У с. Ялта на весільний стіл подають пиріг *філіто* (рум. Ялта < грец. *φυλλωτό* — слоїсте). На весілля, на відміну від румеїв, в урумів пеклося два короваї: з одним — *тузекмек* (урум. С.Крим) батьки нареченої зустрічали на порозі нареченого, а з іншим — їхали до церкви. Але серед урумів не побутують *каниша* (рум.) — пироги, напечені *параніфсой*, які відправляли в будинок нареченого. Для урумів і румеїв обов'язковою весільною стравою є *хурабе* (урум.) *або ніфіца* (рум.) — печиво, яке пече до весільного столу хресна мати нареченого або сестра. Солодке, повітряне печиво у формі місяця, серця, квітки викладається баштою на таці. Кількість печива залежить від кількості гостей на весіллі [7].

У 70-ті роки XX ст. на весільному столі маріупольських греків-румеїв були такі страви: *кубіте, еріклієт, таталву, вишневий кисіль, густа рисова каша, сир із сметаною, печені ласощі* [8]. На сьогодні поряд із грецькими традиційними стравами готують українські. Найбільш розповсюдженими стравами на весільному столі сьогодні є *сюрпа, голубці, плов, ковбик, чебуреки, овочеві салати, турту, локшинник, таталва, шишки, узвар* [9]. Довгий час на весілля ходили з *бохчой* (рум, урум. < тур. *bohça* — квадратна хустка), у яку зав'язують страви й подарунок до весілля.

До сьогодні у румейських селах на другий день весілля готують сніданок матері — *манас ту фаи* (рум. Сартана) у вигляді *бохчі*, яка посилається уранці матір'ю нареченої своїй доньці [10]. До 1950-х рр. у цей день до столу подавали *солодку горілку* — приправлену медом і перцем [11]. Мед символізує побажання «солодкого життя» — сімейного благополуччя й щастя не тільки у маріупольських і балканських греків. Цей звичай був поширений серед албанців, болгар, турок, гагаузів [12].

Особливі ритуальні страви у греків Приазов'я супроводжували і появу дитини на світ. В урумських селах про народження дитини сповіщали, в першу

---

[1] *Там само.* — Арк. 27—31.

[2] *Борисенко В.К.* Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — К., 2000. — С. 136—137; *Воєк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. — С.198.

[3] *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в с. Сартана. — С.175.

[4] *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов 'я. — С. 74.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 431.

[6] У с. Сартана Флуто печуть хресні матері нареченої і нареченого. Див.: *Богодица Т.К.* Современный свадебный обряд греков Приазовья // МИП — С. 157.

[7] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 16. 18, 254, 876.

[8] *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов 'я. — С. 77.

[9] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 7.

[10] *Там само.* — Арк. 10.

[11] *Тыркалова Н.А.* Быт и культура греков Приазовья. — Мариуполь, 1997. — С. 3.

[12] *Курогло С.С.* Семейная обрядность гагаузов в XIX — нач. XX вв. — Кишинев, 1980. — С. 74.

Підготовка до молебня з освяченням хліба під час Панаїру у с.В. Каракуба. Фото С. Чермалик. 1930 р. МКМ. Фонди. № 1346-Н.

Трапеза жінок-грекинь під час Панаїру у с. Сартана. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. 1212-Н

Трапеза під час Панаїру у с. В. Каракуба. 1930 рік. Фото С. Чермалик. МКМ. Фонди. № 1347-Н.

чергу, діда і бабу за допомогою особливо випеченого хліба — *бармах* (урум. < тур. *parmak* — палець). Того ж дня бабуся готувала для батька «Стіл Божої матері» [1], за що батько повинен був сплачувати гроші.

Породіллю берегли від пристріту, «від чужого ока» три дні. А на третій день, після купання, хресна мати приносила їй курячу юшку з локшиною *хамур аш* (урум. Бешеве), де були обов'язково крильце і шия. Вона зверталася до породіллі зі словами: «Обов'язково з'їж крило і шию, щоб дитина швидше зміцніла і тримала шию прямо». [2] З цього моменту і до хрещення родичі та знайомі приносили страви, корисні для породіллі: вершки, посипані цукром — *каймак* (урум.), печиво, листкові кубики — *курму* (урум. Мангуш), слоїсті трикутники — *шейтер* (урум. Мангуш). Довгий час в урумських селах готували плов з рису і птиці, а потім обов'язково варили голову птаха з очима, що оберігало від пристріту. Варені очі птиці або теляти — *хурман* (урум. С. Крим) носили в церкву, після чого берегли в «освяченій воді» — вони вважалися цілющими [3].

Протягом усього періоду перебування у Приазов'ї на хрестини — *футиша* (рум.) у сім'ї влаштовується свято, запрошуються родичі і сусіди, які традиційно приносили особливе печиво — *пулупіша* (рум.), *бармах* (урум.). У румейських селах до 1940-х рр. за допомогою *пулупіша* запрошували на хрестини родичів і сусідів. Печиво готувалося без жирів, напередодні свята і обов'язково висушувалося. У довоєнні роки греки на хрестини готували також листковий пиріг, запікали качку, у середину якої клали *долму* [4].

У дорадянські часи на хрестини повитуха готувала головну страву — велику яєчню, обсипану цукром — *кайгна* (урум., кр.-тат. *къайгъна* < тур. *kaygana* — яєчня, омлет), *сунгкат* (рум. В. Янісоль), *фсунгкату* (рум. Сартана). До недавнього часу обов'язковим гостинцем при відвідуванні породіллі, як і в українців, була яєчня [5]. Дослідження української пологової обрядовості В. Борисенко вказують на аналогічний обряд, розповсюджений серед українців Підляшшя та Полісся, де на *одвідки* несли обов'язково бабу (яєчню) [6]. Серед тюркських народів яйце є символом нескінченності, тому яйце взагалі, а яєчня зокрема посідають важ-

[1] Тыркалова Н.А. Быт и культура греков Приазовья. — С. 3.

[2] Ксенофонтова-Петренко О.Н. Семейные обряды в с. Сартана. — С. 182.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 17.

[4] Там само. — Арк. 1165.

[5] Українська минувшина . — С. 95.

[6] Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — С. 105.

ливе місце серед родинних обрядів багатьох тюркських [1] та балканських народів [2].

Великою пошаною у греків Приазов'я користується церковне престольне свято *Панаїр* (рум., урум.), *сабантуй, хурман* (урум.). Головною обрядовою стравою був і є *Христос окмек* — хліб Христа або *Пендарта* — ритуальний хліб — коровай, який священик передавав селянину, на знак згоди влаштовувати свято.

Під час Панаїру — храмового свята жертвоприношення — маріупольські греки готувались до спільного поїдання жертовного м'яса — *хурбан* (рум., урум. < араб. *kurban* — жертва). Страва з аналогічними назвами розповсюджена у багатьох народів, як тюркських, так і нетюркських — албанців, гагаузів, сербів, греків [3], але греки Приазов'я ніколи не смажили м'ясо, а обов'язково варили і подавали цього великими шматками до стілу.

Відгомоном архаїчних скотарських традицій, пов'язаних із давніми язичницькими віруваннями тюрків — кочівників, є звичай жертвоприношення тварини — *kurban*, який у минулому здійснювали на честь бога неба *Тенгри — Хана* — головного божества в тюркському пантеоні богів. Згодом, у наступний історичний період, коли сформувалися традиції *балканського* кола, цей звичай був адаптований у канву християнських звичаїв і ритуалів, набув нових рис і посів своє місце у обрядах народного календаря.

Традиційний поминальний обід — *хурбан, холх-урбан* (урум. Бешеве) відрізняється різноманітністю, але, на відміну від українців, греки не подають першу страву і не готують здобні пиріжки з солодкою начинкою. Замість цього подають молочну рисову кашу [4].

Слід думати, що еволюція особливостей традицій народної їжі предків маріупольських греків у візантійський період їхньої етнічної історії пов'язана також з прийняттям православ'я. Необхідно зазначити, що християнство, у значній мірі вплинуло на особливості їхньої культури, у тому числі й на традиції харчування. Нова релігія відіграла роль своєрідного індикатора, який відокремив грецький етнос від тюркських народів.

Скоріше за все саме у цей період від предків у греків закріпилися звичаї, обряди і ритуали з використанням великої кількості ритуальних хлібів і наявністю спокути, що узгоджувалося одночасно із землеробськими традиціями й канонами православ'я. Специфічний *балканський вплив* властивий обрядовій їжі під час обряду жертвоприношення — *хурбан*, що носить синкретичний характер, відрізняється від турецького, албанського, болгарського обов'язковою наявністю сполучення скотарських і аграрних елементів, що виражається у звичаї запікання баранчика із пшеничною крупою. Розбіжності спостерігаються також у символічних особливостях даного обряду. Якщо турки й болгари проводять *kurban* також і з нагоди смерті людини, то маріупольські греки це роблять винятково за здоров'я й благополуччя, на честь храмових свят і на знак подяки за одужання. Продиктоване християнськими канонами принесення греками живої тварини в дарунок, а не в жертву, також відрізняє їхні традиції від аналогічних тюркських.

Невід'ємною частиною святкової трапези була пшоняна каша — *кешкеш* (урум.), *тьй пастами* (урум. Керменчик) та юшка із пшона — *дьгь шорбаси* (урум. Бешеве, Карань, Камар), *тьй шорбаси* (урум. Керменчик). Ця традиція зберігається і донині. *Пілав* — обов'язкова страва на Панаїрі. Найчастіше на сьогодні його готують з птиці [5]. Загалом слід зазначити, що суспільні обіди греків не відрізнялися розкішшю і різноманітністю. З напоїв обов'язковими для таких обідів була *буза* [6], яка готується на сьогодні лише у деяких селах — Бешеве, Гнатівка, В. Янісоль. А у селах, розташованих поблизу м. Маріуполя — Мангуш, Сартана, С. Крим, Урзуф, Ялта під час Панаїру використовують горілку та вино.

До першої половини XX ст. меню святкового обіду греків Приазов'я не змінювалося і складалося з пшоняної чи пшеничної каші на м'ясному бульйоні, *бузи* та хліба. Жертовне м'ясо обов'язково посилали хворим родичам та близьким людям, як символ здоров'я та лікувальних властивостей [7].

Проведене дослідження, яке засноване на використанні різноманітних джерел, дає нам змогу констатувати, що система харчування, яка пройшла тривалий історичний процес свого формування, являє

---

[1] Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки. — С. 74, 300, 411; *Дмитриева В.В.* Некоторые элементы родильно-крестильной обрядности греков Приазовья, крымских татар и караимов // Культура народов Причерноморья. — С. 177.

[2] *Благоевит Обрен.* Пива. Природа. Историја. Етнографија, револуција. Београд, 1971. — С. 144; Болгары / Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. — С. 108.

[3] *Покровская Л.А.* Мусульманские элементы в системе христианской религиозной терминологии гагаузов / СЭ. —1974. — № 1. — С. 19—25.

[4] Зап. автором у 2004 р. від А.П. Мугули у с. М. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1132.

[5] Зап. автором у 1998 р. від А.К. Хараш (1910 р. н.) в с. Упакли // *Там само.* — Арк. 54.

[6] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 409.

[7] *Лигонова Л.* Про особливості Панаїра — престольного свята греків Приазов'я / Східний світ. — 2000. — № 2. — С. 51.

собою надзвичайно складне явище, що містить у собі три прошарки: балканський, кримсько-малоазійський і приазовський.

На момент переселення у Приазов'я греки вже мали сформовану традиційно-побутову культуру, зокрема навички ведення господарства, засновані на стійких землеробських традиціях. Подібність природно-географічних умов і єдиний господарсько-культурний тип орного землеробства в сполученні з домашнім тваринництвом, характерний для більшої частини Кримського півострова й Приазов'я, значно полегшили адаптацію на новій території.

У системі харчування маріупольських греків на архаїчні балканські традиції гармонійно наклалися кримсько-малоазійські, що є характерним і загальним для причорноморсько-середземноморського регіону. Грецькі традиції знаходять аналогії загальнорегіонального характеру. Насамперед це відбилося на способах зберігання й обробки зернових продуктів (застосування ручних і механічних жорен), м'яса (в'ялення, ковбаси), молока (виготовлення кисломолочних продуктів, застосування закваски). До того ж провадиться засолювання овочів, ряду страв, випічка хліба з кислого тіста, традиції сирного пирога. Всі ці риси характерні у тому або іншому варіанті для традиційного харчування народів південно-східної Європи.

Балканський прошарок пов'язаний з ранньою історією предків маріупольських греків. Прояви цього періоду відбиваються у способах приготування м'яса й борошняних виробів. Балканський прошарок традицій свідчить про те, що грецький етнос сформувався саме на Балканах. При цьому процеси етногенезу греків збіглися зі складними процесами зміни способу життя. Це відобразилося в осілості та веденні землеробства з одного боку, і домашнього скотарства — з іншого, а також з процесами прийняття православ'я під час перебування у Візантійській імперії. І те, і інше забезпечило становлення грецького народу як органічної складової світу народів південно-східної Європи і його причетність до етнокультурних процесів цього регіону. Цей прошарок вказує на наявність у їжі предків греків великої кількості борошняних виробів, страв із круп, овочів, фруктів.

Різноманітність молочних страв у кухні маріупольських греків несе на собі відбиток життя кочівників, яких називають «галактофагами» (< грец. «той, що харчується молоком»). Каймак, айран, сир — це одвічна їжа кочівників, які широко розповсюдилися в Анатолії і на Балканах після розселення там тюркських племен. Юшки з молока або з галушками посідають значне місце у харчовому раціоні тюрків. Приготування сирів запозичене у балканських народів.

Наявність у національній кухні маріупольських греків страв, характерних як для скотарів-кочівників (молочні та м'ясні страви), так і для землеробів (зернові та овочеві) свідчить про міжетнічну інтеграцію народів причорномор'я, середземномор'я та країн Ближнього Сходу. Традиційні страви греків сформувалися у Криму і, переважно, мають тюркську основу, але ці явища віддзеркалюють етнокультурні контакти греків на різних етапах їхньої етнічної історії.

Харчовою традицією греків Приазов'я є обробка м'яса і молока, яка ідентична традиціям інших народів з кочовим минулим — турків, кримських татар, азербайджанців. Про це свідчить загальнотюркська термінологія — *kaurma, yuurt, kaymak*, яка зафіксована у Давньотюркському словнику та у сучасних етнологічних дослідженнях. Етнічна специфіка також простежується у назвах їжі, де в наявності багато тюркської термінології.

Не менш важливим етноспецифічним елементом системи харчування греків є небагатий вибір солодких традиційних страв, на відміну від багатьох східних народів, зокрема тюркських. Асортимент традиційних солодощів у греків складається з пирога з гарбузом, домашніх цукерок, солодкого виноградного сиропу, великодньої паски й солодкої каші на молоці. Аналогія загальнотюркської традиції розкішного солодкого частування існує тільки у весільному обряді. Так, поступово зник з побуту приазовських греків солодкий сироп та традиційні напої, що мали явно виражений орієнталістський характер.

У процесі еволюції в часі й просторі вище зазначені архаїчні елементи, що становлять докримський та кримський прошарки традицій народного харчування греків, органічно перетікають у наступний приазовський і зберігаються у побуті греків донині у реліктовій або в дещо видозміненій формі.

Загалом зміна харчових традицій греків приазовського періоду позначається українським впливом, що є результатом етнокультурних контактів. Наприклад, у раціоні повсякденного харчування греків є борщ із капустою, гречана каша.

У свою чергу, українська кухня збагатилася за рахунок грецьких запозичень. Українці та росіяни, які проживають у етноконтактній зоні Приазов'я, запозичили у сусіднього грецького населення *чебуреки* (укр., рос.).

Система харчування свідчить про стійкість одного з найважливіших чинників традиційної матеріальної культури — їжі, не дивлячись на запо-

зичення і впливи інших сусідніх народів. З усією упевненістю можна сказати, що їжа маріупольських греків є важливим етнодиференційним елементом і представляє інтерес для дослідників етнічних процесів у Азово-Чорноморському регіоні.

Не менш значущим етнічним елементом є й термінологія їжі. Дослідження у галузі етимології тих чи інших назв різновидів їжі й страв неминуче приводить до пошуку джерел даного явища у системі харчування загалом, незважаючи на присутність широких аналогій на рівні типології у інших народів, які населяють ту ж саму історико- культурну територію. Здається, що в цьому випадку використання лінгвістичних досліджень необхідне, тому що комплексний підхід до вивчення будь-якого елемента культури припускає залучення й інших суміжних з етнографією наук, таких як історія, географія, мовознавство.

Необхідно зазначити, що найбільш поширеними запозиченнями у грецькій мові найчастіше виступають назви борошняних виробів, тоді як термінологія тюркського походження, що позначає м'ясні, молочні продукти й страви, виготовлені з них, залишається першоосновою. Це ще раз підтверджує тезу про те, що предки маріупольських греків довгий час своєї етнічної історії знаходились у середовищі тюркських народів.

Однак аналіз термінів і висновки у цій частині взаємовпливів не завжди однозначні. Наприклад, традиція особливого способу в'ялення м'яса, властива тюркським народам Передньої й Середньої Азії та степових кочівників, набула розповсюдження у греків. Те ж саме можна сказати і про термінологію та традиції обробки молочних і м'ясних продуктів, а також про термінологію деяких видів традиційного начиння. У цьому контексті особливо важливо зазначити, нарівні з тюркською термінологією, також і термінологічну стійкість назв перського, арабського та грецького походження. Таким чином, загальним у традиціях харчування греків є технологія приготування страв, способи зберігання продуктів, символічні функції окремих видів їжі, обумовлених релігійною приналежністю етносу. Категорія ж «відмінного» поширюється переважно на термінологію.

У галузі харчування греків XIX — початку XX ст. проявилася двоскладова комплексність господарства й побуту, орієнтована на продукти зернового рільництва та м'ясо-молочного скотарства, в той час як фруктово-овочеві компоненти посідали не істотну, швидше за все другорядну позицію. При цьому у м'ясомолочному компоненті домінували страви з молока. Це залежало, насамперед, від соціального стану кожної родини. У даному контексті можна стверджувати, що модель харчування греків базується на зерні, м'ясі з молочно-овочевим компонентом. Необхідно зазначити, що греки зберегли давні традиції харчування, які були властиві на території Балкан, Малої Азії та Криму.

Виявлення специфічних елементів у системі харчування греків засвідчило, що його специфіка — явище неоднозначне, складне у безлічі взаємодіючих факторів. Серед них виділяються природно-географічні, демографічні, конфесіональні, історичні чинники. Останні пов'язані з етногенетичною пам'яттю народу й містять у собі найбільш архаїчні риси. Залежно від конкретних умов і їхньої взаємодії у ході еволюції традицій харчування з'являлися нові елементи, кожний з яких ніс на собі відбиток історичного часу свого виникнення.

З вищевикладеного можна зазначити, що їжа маріупольських греків змінювалася у залежності від їхньої господарської діяльності і природно-географічних умов; загалом більшість традиційних страв, поширених у XIX — на поч. XX ст. за назвою та технологією мають тюркські риси. Кухня маріупольських греків має багато аналогій з харчуванням народів Причорномор'я та Середземномор'я. На сьогодні поряд з традиційною їжею поширена їжа, розповсюджена у регіоні серед сусідніх народів — українців, росіян; під впливом греків серед народів Приазов'я розповсюджені їхні традиційні страви. Набір страв обрядових трапез, як і способи їх приготування протягом XX ст., змінився незначно. Це стосується, у першу чергу, жертовної їжі. Великі труднощі викликає з'ясування зв'язку обрядової їжі з етнічною приналежністю. Особливої уваги заслуговує трансформація складу обрядових трапез і пов'язаних з ними звичаїв, що спостерігаються останнім часом. Зміни торкнулися і обрядів, пов'язаних з їжею. Частина з них забута, а частина залишилася як взірець постфігуративної культури.

Розділ V
ДУХОВНА КУЛЬТУРА

5.1. Календарні обряди в іноетнічному оточенні

Актуальність дослідження духовної культури греків Приазов'я обґрунтована нинішньою етнонаціональною ситуацією, яка характеризується зростанням національної самосвідомості населення, підвищеним інтересом до витоків традиційної культури, етнічної історії тощо. Активізувати процес національного відродження народів України можна через засвоєння духовних багатств, накопичених попередніми поколіннями.

Одну зі складових цього багатства, а саме звичаї та обряди греків Приазов'я, досліджують у контексті календарних свят народів Середземномор'я та Азово-Причорноморського регіону як багатогранне явище, що формувалося протягом багатьох століть. Соціально-економічний та історико-культурний розвиток приазовських греків найшов відображення у календарній обрядовості, яка акумулювала найважливіші події історії народу й зазнала впливу різних ідеологій. Складну структуру календарних свят ми розглядатимемо за допомогою етноісторичного аналізу.

Християнство у багатьох народів знайшло благодатне підґрунтя у народних світоглядних уявленнях, розвинутій системі календарних та сімейно-побутових обрядів, фольклорних традицій. Нова релігія спричинила переворот у свідомості й побуті неофітів. Нове вірування було першим цілісним кодексом космогонії та моралі й відрізнялося урочистою обрядовістю, писемністю, просвітництвом. Із прийняттям християнства відбулося нашарування двох світоглядів — язичницького та християнського, що отримало назву «двовір'я». Нова релігія не могла відкинути усталені вірування багатьох народів. Тому й досі під зовнішньою християнською оболонкою ще зберігаються рештки язичництва. Це, зокрема, проявилося і в обрядовості приазовських греків.

Із кримських часів і дотепер календарна обрядовість приазовських греків підпорядкована православному календарю. Народна основа календарних свят греків, як і інших народів, закорінюється у сільськогосподарській діяльності. Звідси й поняття про пори року. А християнська церква, підпорядкувавши своєму календарю народні обряди, частково їх переробила та переосмислила.

Вплив національних традицій відчувається і у трактуванні релігійних образів і свят. У народній культурі *урумів* і *румеїв* персоніфіковані різні проміжки часу, серед яких важливе місце посідають свята, у яких відобразився релігійний синкретизм, набутий ними ще в доприазовський період, про що свідчить аналіз матеріалів етнографічного й описово-краєзнавчого характеру. Зазначимо, що більшість із святих маріупольських греків шанувалися грецькою спільнотою в Криму, де найбільш поширеними були церкви святої Трійці та Спасителя, святого Миколая Чудотворця, святого великомученика Георгія[1], святого пророка Іллі. Численними були також храми, назви яких пов'язані з культом Богородиці — *Панайана* (урум. Карань), *панайа Мевлутуллах* (урум. Карань), *Валиде, Валите, Валитуллах* (урум. Карань), храми Різдва, Успіння і Введення до храму Пресвятої Богородиці. Менш поширеними у грецьких парафіях були церкви святого Іоанна Предтечі, святих рівноапостольних Костянтина та Єлени, а також поодинокі парафіяльні церковні споруди, що отримали назви святого великомученика та цілителя Пантелеймона, святого апостола Луки, святої преподобної Марини, святого великомученика Федора Тірона, святого Афанасія Олександрійського, святої мучениці Пелагії, святих Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста. Але найбільш шанованим серед усіх груп грецького населення

[1] Наприкінці XVIII ст. П. Палас зазначав, що давній монастир св. вмч. Георгія Побідоносця, поблизу Балаклави, «...добре відомий завдяки розважальним подорожам і паломництву, які відбуваються у квітні, на день св. Георгія, переважно грецькими сім'ями». Див. *Паллас П.С.* Поездка во внутренность Крыма вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // ЗООИД. — 1883. — Т. 13. — С. 82.

Криму, а також греків Маріуполя, є святий Георгій Побідоносець[1].

На початку XX ст. релігійних свят у маріупольських греків було більше, ніж у сусідів-слов'ян[2]. Особливою пошаною користувалися святий Георгій (урум. *ай Йиру*), Пресвята Богородиця, святі Косма й Даміан[3]. Маріупольські греки особливо вшановують їхні ікони як стародавні святині, вивезені греками із Криму[4]. У приазовський період до 1930-х років у пошані були свята Варвара (урум. *ай Варвара*), святі Василь (урум. *ай Василь*), Іван (урум. *ай Йан, ай Жуван*), пророк Ілля (урум. *ай Илийа*), святі Федір (урум. *ай Тодор*), Тирон і Стратилат, Трифон, Харлампій, Дмитрій, Костянтин (урум. *ай Коста*), Кузьма (урум. *ай Кузма*), Микола (урум. *ай Никола*), Сава (урум. *ай Сава*), Пантелеймон[5], святі Кир'якія (урум. *ай Тирте*), Симеон та Анна[6]. Більшість із перелічених святих у слов'янських народів маловідомі. Багато ікон святих греки привезли із Криму, оскільки на честь них були названі церкви[7]. Це стає зрозумілим після аналізу відомості митрополита Ігнатія, де він подає назви та кількість покинутих грецьких церков у Криму[8].

Календар приазовських греків пов'язаний із наповненістю часу конкретними заняттями. Він поділяється на два періоди: літо (яз) і зиму (кыш), де головними є дві дати — день святого Георгія (23 квітня / 6 травня н. ст.) та святого Димитрія (26 жовтня / 8 листопада н. ст.). Обидві дати були добре відомими у Візантії не тільки як великі православні свята, а й як народні свята, які відзначалися по всій імперії. У період Османської держави ці дати перейшли в день *Хидреллеза* (початок літа), продовжуючись до дня *Касима* (початок зими)[9]. Поділ року на два сезони був поширений у багатьох малоазійських і європейських народів — як мусульманських, так і християнських.

Свята календарного циклу приазовських греків, як і всіх православних народів, пов'язані із православною церквою. Проте витоки деяких обрядів сягають античності. Ми зауважуємо, що термін «свято» у вимові сучасних маріупольських греків звучить як *йорти, еорти, юрти*. Термін має давньогрецьке походження, і у XIX ст. назва звучала як *сорті, еорти* (< грецьк. *еортή* < дав. грецьк. *γιορτή* — свято). Ця назва свята існувала і у Стародавній Елладі. Воно було присвячене особливо шанованим божествам.

Стосовно маріупольських греків, то часто *еорти* святкується спільно із престольним храмовим святом[10], що поєднує сьогодні елементи язичництва, мусульманства і християнства.

Слід зазначити, що найбільш популярне свято греків Приазов'я від часу їхнього переселення із Криму і донині є *Панаїр*, тому опис його зустрічається як у дослідників XIX ст., так і в сучасних спостереженнях. Причому етимологію його назви, походження, складові частини дуже важко дослідити, тому що храмове свято *Панаїр* (порів. грецьк. *Παναγία* — Богородиця, Богоматір; тур. *Panayır* — ярмарок) вміщує різні етноконфесійні елементи. Етимологія цього терміна зустрічається у багатьох джерелах і працях, але в них простежується різночитання назви: *панайєр* (урум. Камар), *панайір* (урум. Бешеве, В. Янісоль, Карань, Керменчик), *панайьр* (урум. Бешеве, Ласпа), *панайир* (урум. Керменчик), *панайирис* (урум. Ласпа)[11], *панаїр, панігір*[12], *панігоріс*[13], *панаєр, πανήγυρις*[14], *Πανήγυρης*[15] *панъюр аюс, аю*[16], *неюс* (рум. Каракуба)[17]. У своїй науковій розвідці С. Марков (дослідник кінця XIX ст.) пов'язує

---

[1] *Абдуллаева М.А.* Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII — на початку XX ст. – К., 2000. — С.13—19.

[2] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 45—56.

[3] День святих Косми й Даміана (1 липня / 14 липня н. ст.) у маріупольських греків мав свої традиції. Цього дня жінки намагалися прополоти грядки, а ввечері збиралися із подругами або родичами. Див.: Там само. — Арк. 98.

[4] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 409.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 18; *Гайдай М.М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я. — С. 62.

[6] Свята св. Симеона й Анни серед маріупольських греків були відомі лише у с. Мангуш. Див.: *Гайдай М.М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я. — С. 62.

[7] Найбільша кількість культових споруд була присвячена св. Георгію (11), Пресвятій Богородиці (7), св. Феодору, Тірону і Стратилату (6), вмч. Дмитру (5), а святим Іоанну Хрестителю, Михайлу Архангелу і пророку Іллі було присвячено по три церкви. Див.: *Ароджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. — С. 66.

[8] *Лошков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С.136—141.

[9] *Цибульский В.В.* Современный календарь стран Ближнего и Среднего Востока. — М., 1964. — С. 125—126.

[10] Найдавніші відомості про престольне свято Панаїр, особливо шановане греками Криму, відносяться до 1652 р. (Фірман турецького султана Магомета IV). Див.: *Соколов И.И.* Мариупольские греки. — С. 309—310.

[11] *Гаркавець О.* Урумський словник. — С. 341.

[12] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — С. 151.

[13] *Серафимов С.А.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. — Екатеринослав, 1901. — С. 32.

[14] *Иванова Ю.В.* Греческие этнические группы в СССР // Расы и народы. — М., 1988. — Вып. 18. — С. 216.

[15] *Серафимов С.А.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Материалы по истории и культуре греков Приазовья. — Донецк, 1998. — Вып. 1. — С. 85. Стаття була підготовлена С. Калоєровим і Г. Чердаклі. При підготовці публікації використано нещодавно знайдений рукопис відомого священика Камарської церкви Іллі Темірова, у якому є деякі доповнення до статті С. Серафимова, виданої у 1901 році, тому власне остання редакція статті представляє науковий інтерес.

[16] Греки России и Украины. — С. 376.

[17] Зап. автором у 1997 р. від мешканців с. Каракуба // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 31.

етимологію назви *панаїр* із грецьким *πανηγείρω* — «збираю» або з урумським *Панайя* — Богородиця. Автор статті виводить характер свята із суспільно-побутового життя тюркських народів[1], комунікативної об'єднавчої функції свят.

Вірогідніше за все, свято *Панаїр* (найрозповсюдженіша назва серед греків Приазов'я в наш час) було завезене греками до Криму з Анатолії, де й сьогодні назва гори Панаїр пов'язується зі християнською легендою[2].

Проживаючи в Криму, греки часто проводили свято Панаїр недалеко від бухти Панаїр. А сучасні археологічні дослідження довели, що у X—XVII ст. у бухті Панаїр існував монастирський комплекс і храм[3]. Немає сумніву, що у цьому заслуга греків, які зберегли християнське свято під час переміщення з Малої Азії до Криму.

Стосовно кримських часів етнічної історії маріупольських греків, то з точки зору дослідника В. Бушакова, від румейського храмового свята *Панаїр*[4] походить мусульманське свято *дервіза* (< перськ. *därveza* — подяння, милостиня)[5] кримських татар, яке містить такі ж складові частини, як і у маріупольських греків: молебень, жертвоприношення, колективну трапезу і спортивні змагання. Із часу переселення греків до Приазов'я відбулися деякі зміни свята *Панаїр*, але його загальний характер залишився сталим.

Дата проведення *Панаїра* в кожному селі була пов'язана із православним календарем і залежала від дня святого, на честь якого була збудована церква. Причому необхідно зазначити, що за більш, аніж двохсотрічне проживання у Приазов'ї, греки зберегли ікони своїх святих, незважаючи на заборони. Церкви будувалися та руйнувалися, але жителі завжди пам'ятали святих покровителів села й урочисто святкували Панаїр. Наприклад, до недавнього часу у с. Чермалик 20 серпня святкували «Ай Іллияс» (св. Ілля), у с. Малоянісолі — «Ай Т'уд'орс», у с. Новоянісоль 21 вересня святкували «Цапеца Панаіяс» (св. Марії Магдалини)[6].

Традиційно вшанування святих проводилося у таких населених пунктах: великомученика Георгія (23 квітня /6 травня н. ст.) у селах Ласпі, Мангуші, Сартані, Стилі; Вознесіння Господнє і великомученика Георгія (23 квітня /6 травня н. ст.) у с. В. Янісоль; Преображення Господнього і Різдва Христового (17/30 жовтня) у с. Багатир; святого Миколи (9 травня /22 травня н. ст.) у Новій Каракубі (Червона поляна); рівноапостольних Костянтина та Єлени (21 травня / 3 червня н. ст.) у Карані й Чердаклі (Кременівка); великомученика Федора Стратилата (8 червня / 21 червня н. ст.) у Константинополі; первоверховних апостолів Петра й Павла (29 червня /12 липня н. ст.) в Ігнатівці; Св. Трійці і великомученика Феодора Тирона (субота першого тижня Великого посту) у Ст. Керменчику (Старомлинівка); Різдво Іоанна Предтечі (24 червня / 7 липня н. ст.) у с. Ялті; безсрібників Косьми і Даміана (1 липня / 14 липня н. ст.) у с. Старобешеве; Перша пречиста пресвятої Богородиці (15 серпня / 28 серпня н. ст.) в с. Улакли, м. Маріуполь; пророка Іллі (20 липня /2 серпня н. ст.) у селах Каракубі, Ст. Криму, Чермалику (Заможне); великомученика Димитрія (26 жовтня / 8 листопада н. ст.) у В. Каракубі (нині Роздольне); великомучениці Марини (17 липня /30 липня н. ст) і Введення у храм Пресвятої Богородиці (21 листопада /4 грудня н. ст.) у с. Камар; великомученика Феодора Стратилата (5/18 березня) у селах Малоянісолі, Мангуші; Першої Пречистої Богородиці (15 серпня /28 серпня н. ст.) у Маріуполі.

З кінця XVIII ст. і до початку Першої світової війни *Панаїри*, відповідно до звичаю — *адетлы* (урум.), були обов'язковими храмовими святами у кожному грецькому селі. У воєнні та революційні часи храмові свята у грецьких селах майже зникли, а із середини 1920-х років знову почали відроджуватися[7]. Проте вже у 1930-х рр., у зв'язку з колек-

---

[1] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 408.

[2] За легендою, Ісус Христос залишив св. Марію у місті Ефес, руїни якого розташовані в долині між горами Бюльбюль і Панаїр. У околицях стародавнього Ефеса, що на відстані 80 км від нинішнього міста Ізмір на турецькому узбережжі Егейського моря, у кінці XIX ст. на вершині гори Аладаг на висоті 420 м над рівнем моря було виявлено будиночок, який визнано притулком Діви Марії. У 1967 р. Римським Папою будинок оголошено священним місцем. Щорічно у першу неділю після 15 серпня тут здійснюється святкове богослужіння. Із утвердженням християнства, як державної релігії, на початку IV ст. н. е., на горі Панаїр було збудовано церкву св. Марії, руїни якої збереглися й досі. Це одне із визначних місць християнського світу: перша, присвячена Св. Марії, церква, у якій 431 р. ще збирався синод. Тут знаходиться святе джерело, біля якого місцеві християни відзначали традиційне свято на честь Марії, яке називали Панаїр. Зараз у цій місцевості знаходиться невелика церква, яка є місцем паломництва християн. Мусульмани також із глибокою пошаною відносяться до неї, як до святині.

[3] У результаті розкопок, проведених російськими археологами у 1999 р., виявлено залишки фундаменту, а також шматки вугілля, які в результаті дослідження методом Карбон-14 були датовані I ст. н. е., що дало підставу вважати це припущення дещо переконливим. Див.: *Смеколов С.Л.* Археологическая карта Аю Дага. Монастырский комплекс и храм над бухтой Панаир. — № 9, 10, 28. / www. arxaeology.ru.

[4] Воно святкувалося у кримському урочищі Дербіза між селами Кокков та Єні Сала. Див.: *Бушаков В.А.* Історичні топоніми Криму, пов'язані з релігією та народними обрядами // Українська ономастика (Матеріали наукового семінару, присвяченого 90-річчю Кирила Кузьмича Цілуйка). — К., 1998. — С. 32.

[5] *Бушаков В.А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — С. 101.

[6] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебаніц (1944 р. н.) родом із с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1127.

[7] *Яні С.Г.* Греки в УРСР. — С. 174.

тивізацією та голодомором, традиція проведення храмових свят почала втрачатися. У повоєнні часи, починаючи з 1950-х рр., коли проводилася масова антирелігійна кампанія, *Панаїр* стали називати фестивалем, впроваджуючи його у радянські свята: День міжнародної солідарності трудящих (1—2 травня), свято Перемоги (9 травня), День молоді (28 червня). А з 1990 років Панаїр проводився у декількох селах під час головних християнських свят [1]. У наш час храмове свято *Панаїр* проводиться у багатьох селах — як в урумських, так і в румейських. Обов'язково на свято приходять чимало гостей з інших сіл. Активну участь беруть у грецькому святі українці та росіяни [2]. Зазначимо, що це свято стало символом єдності греків Приазов'я з народами, які проживають поруч [3].

Віднайдені нами джерела доводять, що до 1930-х років маріупольські греки святкували декілька видів Панаїрів: «головні», «невеличкі» [4] та жіночі. Ось як описує Г. Тимошевський появу жіночих Панаїрів: «Во время холеры одна женщина видела сон, что нужно икону св. Параскевы обнести вокруг прихода. Обнесли — и холера прекратилась. Это было 8 августа, с тех пор этот день посвящен св. Параскеве. В церкви бывают только женщины, и панаиры, празднуемые в этот день, называются женскими» [5]. Необхідно зазначити, що святу Параскеву маріупольські греки шанують здавна, особливо у зв'язку з віруванням у те, що вона зцілює жіночі недуги, сприяє дітонародженню, а також повертає зір.

До свята Панаїр маріупольські греки готувалися якнайретельніше. Багато з них здійснювали паломництво — подорожі віруючих до святих місць із надією отримати зцілення від різних хвороб. У XIX — на початку XX ст. традиційним було паломництво грецьких жінок до Палестини, Кримських монастирів, зокрема святого Георгія [6], Успіння Божої Матері Бахчисарайської [7] та православних храмів Маріуполя, де знаходилися чудотворні ікони. В Успенській церкві зберігалася найбільш шанована давня ікона Божої Матері Одигітрії, у церкві Різдва Пресвятої Богородиці знаходилася чудотворна ікона Косьми і Даміана, а ікона Іоанна Хрестителя — у Маріє-Магдалинівській церкві [8]. Усі вони були привезені греками під час переселення із Криму. Часте паломництво здійснювали маріупольські греки й у с. Багатир, де у храмі Преображення Господнього зберігався чудотворний хрест Христа [9].

В Успенський піст (період перед святом Успіння Пресвятої Богородиці, який щорічно відзначається православною церквою 28 серпня / 15 серпня ст. стилю) греки Приазов'я дуже ретельно відвідували храм, що було характерним і для кримських греків [10]. Читалася ранкова молитва *темжет* (урум. Керменчик) іконі пресвятої Богородиці-Владичиці — *Панайанин ктіторікі іконаси* (урум. Карань). У цей час найбільша кількість віруючих-греків прибувала до Успенської церкви (Маріїнської) у м. Маріуполь: «Самое большое стечение богомольцев бывает в летние месяцы, в особенности к 15 августа [11], т. е. к храмовому празднику — говеют в течение недели десятки тисяч [12]». Як підкреслював протоієрей С. Серафимов, «...жители окрестных селений с живейшим усердием текут приложиться к храмовому образу; многие дают обеты... [13]». Багато прихожан-греків сподівалися на зцілення себе та своїх ближ-

---

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 564—576.

[2] Там само. — Арк. 677.

[3] *Джуко И.* Одиссея мариупольских греков. — С. 131; *Косе А.П.* Обряд жертвоприношения как составная часть греческого праздника «Панаир»: по материалам полевых исследований в Старобеш. и Тельманов. р-нах Донец. обл. Украины 1993 г. // УГІС. — К., 1995. — С. 142—144; *Лисанова Л.* Про особливості Панаїру — престольного свята греків Приазов'я. — С. 52.

[4] У кінці XIX ст. у с. Мангуш упродовж року проводилося 9 Панаїрів: два головних (8 травня і 8 червня, на які приходили гості з інших сіл, і 7 Панаїрів невеликих (1 січня; 1, 10 лютого; 21 травня; 27 червня; 11 листопада; 24 грудня). Див.: *Браун Ф.А.* Мариупольские греки. — С. 86—87.

[5] *Тимошевский Г.И.* Православные храмы // Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1992. — С. 129.

[6] Традиції масового паломництва до Криму, в монастир св. Георгія, виразно окреслені у виданні, надрукованому в Парижі 1843 року мандрівником Дюбуа де Монпере: «Зазвичай цей маленький населений куточок Херсонесу дуже пустинний, але 23-го квітня, у день св. Георгія, усе змінюється. Край прірви вкривається куренями й наметами; натовпи греків, особливо жінок, збираються туди з усього Криму; це найжитєвіша картина, яку тільки можна побачити; жінки-грекині дуже гарні й прикрашають свято». Див.: *Дюбуа де Монпере.* Путешествие по Кавказу и проч. — Париж, 1843. — С. 97.

[7] Великою пошаною не тільки православних мешканців, а й серед мусульманського населення Криму користувався давній грецький монастир Успіння Божої Матері Бахчисарайської: «Значення цього місця у народі величезне. Народ благоговіє до нього як освяченого появою святої ікони, мешканням пустельників, знаходженням кафедри митрополита... Таке благовоління посилюється практичними свідченнями чудодійних лікувань від деяких хвороб». Див.: *Гроздов А.* Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // ИТУАК. — 1890. — № 9. — С. 62—67.

[8] *Феодосий (Макаревский), еп.* Греческие церкви Мариупольского уезда XVIII века // Материалы по истории и культуре греков Приазовья. — Донецк, 1998. — Вып. 1. — С. 94.

[9] *Серафимов С. А.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. — С. 85.

[10] В Успенський піст священики часто служили у грецьких будинках молебень, а 1 серпня у кожному будинку служили αγιασμό, тобто короткий молебень, освячуючи водою будинок і двір. Див.: *Гермоген.* Таврическая епархия. — Псков, 1887. — С. 442.

[11] Свято Успіння Богородиці (15 серпня / 28 серпня н. ст.) було найпопулярнішим у грецькому середовищі. В ньому прагнули взяти участь жителі всіх грецьких сіл Приазов'я.

[12] *Тимошевский Г.И.* Православные храмы — С. 132.

[13] *Серафимов С.А.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. — С. 85.

Хрест перламутровий. XIX ст. МКМ. Фонди. 585-ПР.

Грецькі амулети кін. XIX ст. — поч. XX ст. МКМ. Фонди.

ніх, для цього й здійснювали паломництво під час Панаїру. Водночас, вони не відмовлялися від деяких язичницьких вірувань: всі чудотворні ікони у грецьких церквах були обвішані підвісками — *вотивами*.

Амулети-цілителі — *тилсим* (урум. < тур. *tılsım* — амулет), *вахт* (рум.), *філахтар* (рум. < грецьк. *φυλακτό*) — вотивні додатки (лат. *Votivus* — обітниця, бажання) відносяться до культових предметів. Вони були поширені і в середовищі маріупольських греків. Це стилізовані металеві предмети, що зображують людину, частини тіла або різні символи, які віруючі підвішували до чудотворних ікон, сподіваючись на зцілення або на знак обітниці. Маріупольськими греками вони використовувалися із кримських часів. У 1930-ті роки у МКМ було зібрано близько 300 вотивів, які у післявоєнні часи передано до Донецького обласного краєзнавчого музею. Сьогодні у фондах МКМ зберігається вісім вотивів із с. Анадоль.

Чимало грецьких церков прикрашали вотиви, відомі у католицькому світі та у Греції. Описуючи церкви Криму 70-х років XIX ст., наявність вотивів відзначав історик В. Кондаракі [1]. Маріупольські греки використовували їх із кримських часів [2] і до 1930-х років, але на сьогодні віра у їх силу втрачена [3].

Греки вірили, що вотиви допоможуть вилікуватися від різних захворювань. Їх носили на шиї, як обереги, беручи «на прокат у церкві», а після використання повертали разом із новою копією як «платню» [4] і багатими дарами (дорогоцінні прикраси та гроші). Декілька зразків грецьких амулетів, які зберігаються в МКМ, привертають увагу тим, що вони досить потерті від постійного носіння [5]. Ще наприкінці 1920-х рр., під час проведення Панаїру, підвіски із церкви, що були закріплені на тканині на іконостасі — *темлота* (урум. Карань), священик святив у воді, а потім кропив усіх присутніх, очищаючи святою водою — *теміз сувар* (урум. < тур. *temiz su* — чиста вода), *охунган су* (урум. Карань). І тільки після цього амулети використовувалися греками. Розповіді про чудеса та чудесні зцілення за їх допомогою живуть і досі [6]. А до родового прізви-

---

[1] В. Кондаракі писав: «Якщо, наприклад, у будинку хто-небудь занедужав тривалою хворобою всього організму, то вирізував зі срібної пластинки мініатюрне зображення людини і вішав його до лику святого, на милість якого сподівався. Якщо занедужували очі, ніс, руки чи ноги, то вирізувалися подібні їм зображення. Таким чином, згодом із усіх цих дарунків настоятель церкви замовляв ореоли, руки й ноги для святих зображень, а якщо було досить дорогого металу, то й цілі ризи». Див.: *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма. — С.Пб., 1875. — Ч. I.

[2] *Гармаш Л.Н.* Вотивные приношения как элемент христианской культуры греков Приазовья // Проблемы греческой культуры. Межд. науч.-прак. конф. — Симферополь, 1997. — С. 118—120.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 655—686.

[4] *Шевченко В.И.* Древние верования и обряды в греческих колониях. — С. 11.

[5] МКМ. — Фонди. — № 612—617 мд. (поч. XIX ст., с. Анадоль, збір 1927 г.). Слід зазначити, що значна колекція вотивів (близько 300) з МКМ була передана у Донецький обласний краєзнавчий музей 1954 року, де знаходиться й досі. Див.: *Горбова М.В.* Вотивные привески в собрании Донецкого областного краеведческого музея. Каталог. — Донецк, 2003.

[6] Зап. автором у 1995 р. від А. Аріх у с. Ялта // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 444.

ца паломника додавалося закінчення *аджі*[1] (рум., урум. < тюрк. *hacı* — той, хто був у хаджі, здійснив паломництво).

На окрему увагу заслуговують терміни, пов'язані з паломництвом, оскільки вони віддзеркалюють етноконфісійні та етнокультурні зв'язки. На означення паломника, який побував у Єрусалимі, Києво-Печерській лаврі та інших православних святинях, ми зафіксували такі урумські терміни: *ажи, хаджи, ажу* (урум. Карань). Серед греків-еллінофонів цей термін має декілька варіантів як тюркського, так і грецького походження. Так, у селах Сартана, Урзуф, Ялта поширений термін «паломник» — *прущінитись* (рум. < грецьк. *προσκυνητής*), тоді як в інших румейських населених пунктах розповсюджений термін *аджіс, аджі, ходжас* (< тюрк. *Hacı* < араб. *Al-Hac* — паломництво)[2].

Популярним серед греків Приазов'я було паломництво до православних святинь *ієро* (урум.), особливо до кримського монастиря Успіння Божої Матері Бахчисарайської на день храмового свята Успіння Пресвятої Богородиці[3]. Але найбільшою пошаною серед греків користувалися віруючі, які здійснили паломництво до Єрусалима[4] — *Йурсалим* (урум. Бешеве). Тривалим і важким було паломництво до Палестини — *аджилах, прущинизма* (рум.), яке героїчно здійснювали переважно грецькі жінки — *аджава*. За традицією, у таку подорож могли вирушати лише «чесні перед богом і людьми», тому в селах їх проводжали і зустрічали з особливою урочистістю. Привезені з Єрусалима хрестики, браслети із захисними написами — *тилсим* (урум. Карань), намисто передавалися із покоління у покоління. Наприклад, у сім'ї Копчекчі (урум., Маріуполь) зберігається перлове намисто *інжі* зі хрестиком, привезене з Єрусалима 1920 р. їхньою бабусею[5].

Вивчаючи господарські книги у сільрадах грецьких районів, ми звернули увагу на той факт, що закінчення *аджі* у сучасних прізвищах греків зустрічаються переважно у румейських селах, а серед жителів урумських населених пунктів таких прізвищ значно менше. В урумських селах аналогічне смислове навантаження несе прізвище *Хаджинов*. Наприклад, у с. Мангуш у 1963 р. 20 % грецьких сімей мали прізвище Хаджинов і лише 6 % мали прізвище із закінченням *аджі*[6]. Як засвідчують інформатори, у грецьких прізвищах термін «аджі», «аджіс», «хаджіс» означає «паломник», а закінчення прізвища на «*джі*» вказує на рід занять (Арабаджі — той, хто виготовляє вози; Буладжі — хто готує бузу; Кемічаджі — хто грає на скрипці; Куїджі — хто копає колодязі)[7].

Але слід враховувати той факт, що серед греків Приазов'я набули розповсюдження два варіанти прізвища — паспортне (російське) і вуличне, яке означає родову професію або ремесло. В урумських селах нами записано дві лексеми, що позначають вуличні прізвища: *лаап* (урум. Керменчик, Камар), *лаб, лабо, лагаб* (урум. Бешеве, Ласпа < тур. *la'b* — гра, веселощі; тюрк. *lagap* < *lakar* — прізвисько, кличка), а в румейських — чотири: *парасиль* (рум. Ялта), *парасим* (рум. В. Янісоль), *тахмах* (рум. Константинополь), *умдійя* (рум. Каракуба, Сартана). Отже, це глибинний шар в етнічній історії греків. Нами представлена лише невелика частка цього явища, яка не претендує на вичерпність, але заслуговує на подальше дослідження.

До цього місця нами розглядалися етнічні явища, що відбувалися напередодні самого дня Панаїру. Ми закцентували увагу саме на цьому, бо для маріупольських греків підготовка до храмового свята була дуже важливою. На початковому етапі свого існування *Панаїр* проводився у тих сім'ях, де був тяжко хворий, або сім'ю переслідували нещастя. Якщо хтось приймав обітницю — *адат, хайирлат* (урум.) і влаштовував *панаїр* — *ватаирджи* (урум.)[8], той брав на себе моральну й матеріальну відповідальність за проведення свята. В урумів людину, яка приносить жертву, називали *Адах вєрій* (урум.). В усі часи до організаторів свята приєднувалися односельці, й, таким чином, свято ставало суспільним явищем. Значення Панаїру полягало в тому, що в обмін на тваринну жертву і влаштування свята *ватаирджи* отримує зцілення хворого і позбавлення від нещастя[9].

Проведення Панаїру супроводжувалося ритуальними діями, пов'язаними із хлібом, як символом багатства й добробуту. За рік до наступного храмового свята розпорядник одержував від священи-

---

[1] *Джуха И.* Одиссея мариупольских греков. — С. 140.

[2] *Devellioğlu F.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat (Енциклопедичний словник Османсько-Турецької мови). — Ankara, 1993. — S. 305—396.

[3] Греки з усього Криму та мешканці Маріупольщини приходили на поклоніння до цього монастиря. Протягом тижня із 15 (ст. ст.) по 23 серпня біля Бахчисарая збиралося до 15 тис. паломників. Див.: *Гроздов А.* Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви. — С. 67.

[4] МКМ. — Фонди. — № 2428-Ф. Паломницы в Иерусалиме. Мариупольские гречанки Папуш С. К. и Яли Т. Д. 1910.

[5] Зап. автором у 2005 р. від А. Копчекчі (1926 р. н.) родом із с. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк.1132.

[6] АМСР. — Ф. 39. — О. 1. — Од. зб. № 21. — 1961—1963. Господарська книга № 40.

[7] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебанец (1944 р. н.) родом із с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1224.

[8] Назва *ватаирджи*, на наш погляд, пов'язана з іконою Ватопединської Богородиці. Уруми вивезли її з монастиря, який знаходився у Ватопедській затоці. Ця ікона тривалий час зберігалася у с. Карань. Див.: Там само. — Арк. 377.

[9] Зап. автором у 1998 р. від Н. Балабан у с. Старобешевому // Там само. — Арк. 237.

Панаїр. Зустріч гостей, які прибули на свято у с. Сартана. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 998-Н.

ка шматочки хліба — *Пéнт'áрто*[1], *пендари* (рум.), *Христос окмек* (урум.) — Хліб Христа, і від цього часу ніс відповідальність за проведення свята[2]. Цей звичай зберігся і до нашого часу зі словами, які супроводжують передачу ритуального хліба: *Петру, Павла баба, биюк елліік етти меним тайфама бирдене оглумду етишти тегене олду-Оглу. Хайрли олсун Панаїр аиосум Петрові і Павла. Саголсун Павлу Івановичу Бостанджі алди оладжах Панаїр* (урум.). Значення наведених слів зводиться до побажання здоров'я дітям, онукам, старшим, а також побажання мати хороше господарство. Потім той, хто прийняв ритуальний хліб — *етмек* (урум. Камар) та цілував його — *етмек öп* (урум. С. Крим) давав обітницю — *ада* (урум.) перед односельцями повернути свій борг і наступного року провести Панаїр[3].

[1] *Серафимов С.А.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. — С. 85. У коментарі С. Калоєрова є пояснення О. Темрова: «Пéнт'áрто — пятихлебие, на которых бывает лития и благословения хлебов».

[2] Коссе А.П. Обряд жертвоприношения как составная часть греческого праздника «Панаир». — С. 142; *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 408; *Порохов Л.* О состоянии скотоводства в Мариупольском округе // Записки Общества сельского хозяйства южной России. — 1848. — № 7. — С. 433—434.

[3] Зап. автором у 1998 р. від С. Уласкіної (1909 р. н.) у с. Красна Поляна Великоновоселківського району // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 453.

Характерно, що процес передачі ритуального хліба і клятва майбутнього господаря *Панаїру* були обов'язковими для маріупольських греків. Під час проведення храмового свята за радянських часів, коли були зруйновані церкви (із 1936 р.), ця традиція дещо змінилася. Господар *Панаїру* сам передавав символічний хліб із вузликом своєму наступнику — *адача-ададим* (урум. Карань), які були освячені у церкві, а також хрест із здобного тіста, м'ясо та інші продукти зі святкового столу.

У роки незалежної України у грецьких селах стара традиція була поновлена[4]. Так, у с. Карань Панаїр називають «большим обещанием». «Взяти Панаїр» — взяти на себе зобов'язання у проведенні наступного храмового свята. Напередодні храмового свята на честь святих Костянтина та Єлени (3 червня) односельці, зазвичай, приносять господареві яйця, курей, цукор, муку, соняшникову олію, дають гроші й усі разом розпочинають приготування до святкової трапези.

У день Панаїру під час богослужіння у церкві, за традицією, освячують п'ять шматочків хліба або хлібин[5]. Одна з них залишається у церкві, дві пе-

[4] Там само. — Арк. 312.

[5] *Попуш И.А.* История и творчество греков Приазовья. — С. 39.

Панаїр. Перед початком урочистої трапези у с. Сартана. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 999-Н.

IRYNA PONOMARENKO

Молебень під час Панаїру перед початком трапези у с. Сартана. 1920-ті рр. РЕМ. Фототека. Кол. 4929. № 64.

Панаір у грецькому селі. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №3433-Ф.

Під час святкування Панаіру у с. Стила. Буза. Фото О. Рибалка. 2004 р.

Панаїр. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №3436-Ф.

редаються наступнику Панаїру, а решта три — ламаються на шматочки й викладаються на велику тарелю — *табах* (урум. Карань) для гостей, які з'їдають хліб із побажанням здоров'я розпорядникуПанаїру. У господі розпорядника свята знаходиться прикрашена ікона святих Костянтина та Єлени, горять свічки, біля ікони стоїть кутя, зварена з ярої пшениці. О 10-й годині до столу подають головну жертовну страву — *хурман* (м'ясо бика). Кров жертовної тварини вважається цілющою, тому перед трапезою її п'ють сирою та змащують нею тіло. До святкового столу подають картоплю, кашу, кубіте, сюрпу, кураб'є, вергуни, дріжджовий пиріг, курей (великими шматками). Насамкінець свята розпорядник Панаїру оголошує наступного господаря храмового свята[1].

Маріупольські греки з великою пошаною відзначали храмові свята. У XIX — на початку XX ст. у селі, де проводився Панаїр, збиралися не тільки односельці, а й приходили жителі всієї грецької округи[2]. Громадський характер свята полягав у тому, що на нього нікого не запрошували. Кожний приходив із власної ініціативи. Панаїри сприяли

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 263, 763, 1125—1131.

[2] МКМ. — Фонди. — № 998-Н. С. Сартана. Підводи гостей, які прибули на свята. РЕМ. — Фототека. — Кол. 4929. — № 70. Вулиця під час «Панаїру». На підводах з'їхалися гості з навколишніх сіл. С. Сартана. 1929 р.

Хресна хода у с. Старогнатівка під час Панаїру. Свято Петра і Павла. Фото Р. Бишанської. 2004р.

IRYNA PONOMARENKO

Хресна хода під час Панаїру у с. Очеча. Фото О. Рябалка. 2004 р.

Пожертва овець під час свята Панаїр. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №4746-Ф

об'єднанню та підтримували серед греків Приазов'я ідею єдності народу.

Грецьке храмове свято Панаїр містить у собі такі складові частини: молебен, жертвоприношення, колективну трапезу, спортивні змагання. Кожна складова свята має своє функціональне призначення.

Храмове свято починається з молебня — *параклісі, літій* (урум. Карань) у місцевій церкві [1], освячення хліба [2] та Хресного ходу з корогвами — *барйах* (урум. < тюрк. *bayrak* — прапор). Іноді священик проводив молебен перед обідом на подвір'ї господаря Панаїру [3]. Ця частина Панаїру за радянських часів була відсутня, нині вона оновилася [4].

[1] МКМ. — Фонди. – № 997-Н. С. Сартана. Панаїр. Молебен. РЕМ. — Фототека. — Кол. 4929. — № 64. Молебен під час «Панаїру» у дворі перед початком обіду. Сартана.

[2] МКМ. — Фонди. — № 1349-Н. С. Чермалик. 1930 р. Панаїр. Приготування до молебна з освяченням хліба.

[3] РЕМ. — Фонди. — Кол. — № 4929-64. Молебен на «Панаїр» у дворі перед початком обіду. С. Сартана.

[4] Панаїр // Донбасс православный. — 2000. — № 7. — С. 5.

Наступним етапом Панаїру є обряд жертвоприношення — *хурбан сой, хурбан ада* (урум.), який на сьогодні зберігся не в усіх селах маріупольських греків, але був обов'язковим при проведенні Панаїру до 1930-х років. Цей обряд є результатом етногенетичних зв'язків, тому ми можемо простежити у ньому декілька культурних прошарків. Найбільш давнім є архаїчний прошарок, пов'язаний із використанням крові й ритуальним відношенням до кісток, нутрощів, шкури жертовних тварин; античний прошарок — виголошення молитви та здійснення жертвоприношення із подальшим поїданням м'яса. Християнську основу жертвоприношення складає біблійний сюжет, де Авраам за велінням бога повинен був принести в жертву свого сина Ісака. Цей сюжет повністю збігається із мусульманською легендою про пророка Ібрагіма та його сина Ісмаїла. В обох випадках жертва була замінена закланням агнця, що вказує на їхнє загально-семітське коріння. У мусульман, особливо в Туреччині, свято жертвоприношення *Курбан-байрам* є найголовнішим релігійним святом [5].

Греки Приазов'я до 1930-х років жертовних тварин — *хурбань* (рум. Урзуф, Ялта), *хурбан* (урум., рум.) [6] (урум., рум. < тюрк. *kurban* — жертва) — різали біля церкви [7], «щоб бог почув» [8]. Але православна церква не визнає кривавої жертви, тому заклання найчастіше здійснювали на подвір'ї господаря Панаїру. Греки дуже ретельно ставляться до жертовної тварини (коза, вівця, теля, корова) [9], тому до неї були особливі вимоги, наприклад: теля має бути червоного кольору й без плям. Мабуть, це пов'язане із призначенням жертовної тварини для лікувальної мети. Так, румеї використовували кров тварин, ставлячи хрести з її крові на своєму тілі (села Малоянісоль, Чермалик, Чердаклі, Сартана) [10], а уруми прикладали око жертовних тварин до хво-

[5] *Tugrul M.* Mahmutgazi Koyunde Bayram, Mevlit ve Hayrla Ilgili Gelenekler // Ibid. — 1974. — № 294. — S. 68—70.

[6] Термін серед греків Приазов'я має декілька значень: обряд жертвоприношення, призначена в жертву тварина, будь-яка жертва, страва зі жертовної тварини.

[7] Звичай різати жертовних тварин у дворі церкви був привезений греками із Криму. В. Кондаракі описує свято на честь Успіння Пресвятої Богородиці у анатолійських греків Криму, де православна церква у 1830-ті роки заборонила цей звичай. Див.: *Кондаракі В.Х.* Универсальное описание Крыма. — Ч. 8. — С. 94.

[8] Зап. автором у 1993 р. від Д. Спірова у с. Спіла // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 276.

[9] РЕМ. — Фототека. — Кол. 4929-69. Вівці із числа пожертвуваних тварин на «Панаїрі». С. Сартана.

[10] Зап. автором у 2001 р. від Д. Сарбаш (1926 р. н.) у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 459.

рих місць (села Карань, В. Янісоль, Староласпа, Старобешеве), щоб видужати від хвороби [1].

Здійснення жертвоприношення — *адах адай* (урум. Карань), *хурбан* (рум.) із подальшим поїданням жертовного м'яса є найдавнішим ритуалом. Маріупольські греки жертовних тварин використовували як провісників, а знахарі ворожили на кістках і нутрощах цих тварин. В. Шевченко, описуючи Панаїр у 1927 р., повідомляв, що греки ворожать «...по правой лопатке барана — не умрет ли кто из общины, а по свинной селезенке — не будет ли падеж скота» [2]. Часто лопатку жертовної тварини повертали господарю. І сьогодні інформатори зазначають, що по формі та довжині селезінки — *талах* (рум. Чердаклі) ворожать про наступний рік [3].

Такий спосіб ворожіння був характерним для народів Малої Азії, а також для гагаузів [4], болгар Бессарабії та інших етносів, які мали етнокультурні контакти з тюркськими народами, адже для них ця традиція є культовою [5].

Стосовно терміна «провіщення», який побутує у приазовських грецьких селах, то він достатньо різноманітний і має як грецькі, так і тюркські корені (також і серед еллінофонів): *мадевма* (рум. Урзуф, Ялта), *мандия* (рум. В. Каракуба), *мандевма* (рум. Сартана) (< грецьк. *μαντεία* — прорікання). Серед румеїв розповсюджений також термін «пророк» — *фалджис* (рум. В. Янісоль, Каракуба). А в урумських селах термін «пророцтво» — *фал, фал ач* (урум. Богатир, Ласпа), *фал бах* (урум. Бешеве, Карань) походить, найвірогідніше, від турецького *fala bakmak* — провіщувати, ворожити.

Наступним етапом Панаїру є колективна трапеза, яка готується гуртом і є символом єднання сільської громади, хоча із часом суспільний обід зазнав деяких змін. У XIX—XX ст. він був досить скромним. На відкритому вогні у великих каз»нах готували лише ритуальні страви: сюрпу, пшоняну кашу [6] — *туй пастаси* (урум.), *паста* (рум., урум. Карань) та бузу [7]. До подій 1917 року столи наріжно накривали для чоловіків та жінок [8], також були почесні столи в окремих кімнатах для священика та літніх жінок [9]. Під час *Панаїру* страви освячувалися священиком — *папаз фітіз етій ашлар сьтнє* (урум. Бешеве). Вони мали сакральні властивості: їх брали додому як пожертву *ісодімата* (урум.), особливо тоді, коли у родині були хворі.

У нинішні часи після богослужіння священик освячує оселю і трапезу. Таке явище на святкуванні Панаїру ми спостерігали у с. Стила у день святого Георгія (6 травня), коли благочинний Докучаєвського округу священик Микита Панасюк благословив загальну трапезу у дворі господаря Панаїру Федора Костанди [10]. При проведенні сучасних свят столи накриваються особливо пишно, де сюрпа та плов є обов'язковими стравами. Дуже рідко на сучасних громадських обідах виставляється буза, оскільки її замінили різноманітними алкогольними напоями, хоча греки із жалем згадують ті часи, коли готували традиційну *бузу*.

Зараз це свято значно спростилося, у ньому збереглися елементи весняного свята жертвоприношення, які входять до обрядів багатьох європейських, близькосхідних, кавказьких народів. У аспекті етнокультурних контактів Панаїр є яскравим зразком свята, у якому переплелися культури православних греків і кримських татар. Як вважає дослідник В. Бушаков, татарське свято *Дервіза* (крим.-тат. *свято врожаю*) [11] походить від румейського храмового свята *Панаїр* (назва свята *дервіза* пояснюється кримськотатарською мовою через посередництво перської мови: *дервіза — «жебракування; подання, милостиня»*) [12]. А дослідниця Л. Рославцева пов'язує татарське свято Дервіза з початком осені та збором урожаю, визначаючи переклад із перської як «Ворота» [13]. Але в будь-якому випадку *Дервіза* святкувалася у кримських селах, де проживали поряд татари і греки. Це свідчить про те, що в поліетнічному Криму під час свят збиралися разом татари, болга-

---

[1] Зап. автором у 1990 р. від М. Хорош (1905 р. н.) у с. В. Янісоль // Там само. — Арк. 276.

[2] *Шевченко В.И.* Древние верования и обряды в греческих колониях. — С. 11.

[3] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебанц (1944 р. н.) родом із с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1255.

[4] ІР НБУВ. — Ф.V. — Спр. 681. — Арк. 3. Описание селения Куларан Аккерманского, Бессарабской губернии.

[5] *Шобошов А.В.* Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. — Одесса, 2002. — С. 596.

[6] РЕМ. — Фонди. — Кол. № 4829-60. «Панаїр» — громадський обід у день храмового свята, після якого відбуваються змагання із боротьби, перегони на конях. С. М. Янісоль; *Там само.* — Кол. № 4829-65. Спільний обід у дворі під час «Панаїру» в с. Сартана.

[7] Там само. — Кол. № 4829-68. Дожка з бузою, звареною для Панаїру.

[8] Там само. — Кол. № 4829-65. Суспільна трапеза у дворі на Панаїр. С. Сартана.

[9] Там само. — Кол. № 4829-66. Почесний стіл. Старші жінки обідають в окремій кімнаті. «Панїір». С. Сартана; *Там само.* — Кол. № 4829-67. Почетный стол. Обед в комнате для священника и гостей, с. Сартана.

[10] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 476.

[11] *Горкавець О.М., Усейнов С. М.* Великий кримськотатарсько-російсько-український словник. — Сімф., 2002. — С. 206.

[12] *Бушаков В.А.* Історичні топоніми Криму, пов'язані з релігією та народними обрядами. — С. 32.

[13] *Рославцева Л.И.* Духовная культура / Крымские татары // Тюркские народы Крыма. — М., 2003. — С. 309.

ри, греки, кримчаки й інші народи, які сповідували різні релігії. Звідси у святі Дервіза присутні елементи християнства й мусульманства, які характерні для свята маріупольських греків *Панаїр* — спільна організація дійства жителями усього села, молитва й жертвоприношення, спільна трапеза, спортивні змагання, ярмарки.

Обряд жертвоприношення відомий багатьом народам Малої Азії — як мусульманам, так і християнам, а також народам східного Середземномор'я — як у землеробських народів, так і у скотарів, оскільки пов'язаний із культом пращурів [1]. Зазвичай він приурочувався до початку господарського року.

Стосовно походження терміна *курбан* (слово арабського походження), то він відомий багатьом народам світу: стародавнім євреям (*korban*), ассірійцям (*kurbanu*), болгарам, гагаузам (*курбан*) [2], грекам (*κορβάν, κορβάνας*) [3], туркам (*kurban*) [4]. Цей обряд інтегровано в мусульманську релігійну культуру, де він набув специфічних рис. Наприклад, у турецькій культурі термін *kurban* багатозначний: «те, що робиться в ім'я Господа Всевишнього — Аллаха», «жертвоприношення, самопожертвування», «віддати своє життя» [5].

Маріупольські греки проводять обряд жертвоприношення *хурбан* для «відвернення гніву» і «здобуття милості» у Бога, зберігаючи при цьому культурні надбання багатьох епох. Зважаючи на широкий ареал розповсюдження розглянутого обряду зі схожими назвами та засобами виконання, можна стверджувати про давнє коріння предків маріупольських греків.

Завершальним етапом Панаїру є спортивні змагання. Традиційними для маріупольських греків були перегони і боротьба. Прихильність до перегонів — *хучу* (рум. В. Янісоль, М. Янісоль), *хучи* (рум. Каракуба), *хош* (урум. Караиь), *хоч* (урум. С. Крим), *хочу* (урум. В. Янісоль), *хошу* (урум. Бешеве, Ласпа < тюрк. *koşu* — біг < *koşmak* — бігати) греки успадкували зі Стародавньої Греції. До початку колективізації кінні перегони *хучи* (рум.) були обов'язковими у спортивних змаганнях під час Панаїру. Вони проходили по колу, а за перемогу вершник отримував приз — ягня [6] та яскраву червону хустку — *ал-*

Куреш у с. Ялта. Фото О. Рибалка. 2003 р.

пашу (урум.) — традиція, яка поширена у народів Анатолії [7].

Національна боротьба греків Приазов'я *куреш* (урум. рум. < тур. *güres* — боротьба) також є традиційним елементом Панаїру і має свої правила. Її влаштовують за селом, глядачі роблять велике коло, щоб усі присутні добре бачили дійство [8]. Боролися у спеціальному вбранні: широких штанях та сорочках. Обов'язковим елементом одягу борців був пояс — *хушах* (урум.) червоного кольору [9]. Ця давня традиція є символом чоловічого початку і несе на собі вплив сходу та заходу. Червоний пояс для маріупольських греків був символом обраних, він також мав захисне значення у символічному сенсі, а у практичному — лікувальне. На сьогодні пояси червоного кольору майже не використовуються [10].

Кіреш — боротьба, під час якої борці — *кіреші* (урум.) змагаються, тримаючи один одного за пояси *хушахтан кьреш* (урум.). Борець повинен позбавити супротивника точки опору й повалити його на землю. Вагова категорія не враховується. Для перемоги у змаганні необхідно здолати трьох борців підряд [11]. І лише тоді переможці отримували головний приз — *хурбан* (рум., урум.) [12]. У дорадян-

[1] Календарные обычаи и обряды. — 1983. — С. 180; 1977. — С. 317.

[2] Диханов В.Я. Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — О., 2001. — С. 6.

[3] Rengstorf K.H. Κορβᾶν, κορβᾶνας // Theological Pictionary of the New Testament / Ed. G. Kittel. Grand Rapids, Michigan, 1993. — Vol. III. O-K. P. 860—869.

[4] Kurban. / Türk Ansiklopedisi. — C. XXII. — Ankara, 1975. — S. 368.

[5] Devellioğlu F. Osmsnlıca Türkçe Asiklopedik Lügat. — S. 527.

[6] Бобенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — Екатеринослав, 1905. — С. 125.

[7] Jehab S. Rajab. Same towels and other Turkish embroideries // Arts of Asia. — 1984. — May—June. — P. 83.

[8] МКМ. — Фонди. — № 1379-Н. С. Чердаклі, 1928 р. Боротьба після Панаїру.

[9] У 1980-х рр. пояс у борців обов'язково був червоним. Див.: Иванова Ю.В. Греческие этнические группы в СССР. — С. 218.

[10] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 564.

[11] З опису 1927 р. ми дізнаємося, що панаїрську боротьбу розпочинали хлопчики, а завершували літні люди. Див.: Шевченко В.И. Древние верования и обряды в греческих колониях. — С. 11.

[12] Залежно від обставин і часу, в якості хурбана переможці могли одержувати гроші, барана, ягня, бичачу голову. Див.: Бобенко В.А.

Куреш у грецькому селі. 2001 р. Фото С. Еллімадіса

ські часи переможець на Панаїрі — богообраний чоловік. У якості призу він отримував сакральну голову жертовного бика[1]. Про античні витоки цього явища говорить румейська назва голови жертовної тварини — *Бугад'и чфал*[2] (рум. < ім'я коня О. Македонського — Буцефал). Але цей приз уславлював не лише переможця, а й був найпочеснішою нагородою для усієї його родини. Родичі цим дуже пишалися, бо така нагорода давала надію на здоров'я та щастя усієї родини переможця. У сучасній боротьбі переможець отримує вінцю, гроші, цінні подарунки, але вони не є сакральними.

У наш час *кіреш* — складний вид боротьби, що містить у собі елементи вільної боротьби, самбо, дзюдо. Проводиться змагання лише влітку на повітрі, на грунті без покриття. Так, наприклад, 2003 року у с. Сартана боротьба *куреш* проводилася серед молоді різних вікових груп (до 13, 17, 20 років), переможці отримали призи: живих гусаків, а головною нагородою, за традицією, став баран[3]. Як у середині XIX ст.[4], так і зараз після закінчення змагань барана ріжуть та готують на відкритому вогні для усіх присутніх на святі, а переможець забирає шкуру, яку найчастіше використовує для сидіння мотоцикла, автомобіля.

Історія цього виду боротьби корінням сягає античних часів, водночас має чимало спільного з тюркською культурою, внаслідок тривалого перебування пращурів греків Приазов'я в іноетнічному оточенні. Найбільш близьким варіантом боротьби маріупольських греків є куреш, поширений серед кримських татар[5].

Різновидів цієї боротьби дуже багато, але різниця між стилями й назвами незначна: *гюреш* — в Азербайджані, *кураш* — в Узбекистані, *курес* — у Казахстані. Обов'язковим атрибутом є рушник,

---

Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 125; *Анторинов К.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 46.

[1] *Александрович.* Краткий обзор Мариупольского уезда. — Мариуполь, 1884. — С. 57; *Браун Ф. А.* Мариупольские греки. — С. 86; *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 410.

[2] Зап. автором у 2005 році від Ф. Шебаніц (1944 р. н.) родом із с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 211б.

[3] Кто ел шашлык и пил сюрпу // Эллины Украины. — 2003. — № 5. — С. 12.

[4] *Прохоров П.* О состоянии скотоводства в Мариупольском округе. — С. 433—434.

[5] *Васюков С.И.* Крым и горные татары. — С.Пб., 1904. — С. 19—21; Крымские татары // Народы России. Живописный альбом. — С.Пб., 1878. — Вып. 3. — С. 291.

Вихід для переможця у боротьбі куреш. Фото О. Рибалка, 2003 р.

пояс або кушак. У Туреччині суперників, оголених до пояса, для зручності, обмащують курдючним жиром. Ця боротьба відома на території Малої Азії ще з античних часів, але нині вважається національним турецьким видом спорту (*нагли гюреш* — масляна боротьба) [1].

На наш погляд, першоосновою власне цих змагань є те, що переможець повинен відірвати від землі суперника, а це йде ще від міфа про Геракла, який переміг Антея, відірвавши його від землі. Такий вид змагань виник і був популярним у Стародавній Греції, Стародавньому Римі, а потім набув поширення серед тюркських народів. За античних часів змагалися хлопчики та чоловіки, а нагородою були баран чи бик.

У Стародавній Греції в день осіннього рівнодення (21 вересня) відбувалося свято урожаю, яке пізніше у греків Приазов'я змінилося престольним храмовим святом Різдва Пресвятої Богородиці. Обов'язковими елементами свята були традиційна спільна трапеза поблизу церкви, змагання борців. Обов'язковими були ярмарок, пісні, танці.

Слід зазначити, що громадське свято маріупольських греків *Панаїр* має багато спільного зі християнськими храмовими святами, обов'язковими в українців, болгар, греків. Але воно відображає також і широкі етнокультурні контакти, і зміни у часі та просторі.

До сьогодні Панаїри є традиційними серед грецького населення Північної Греції та Криму. Наприклад, Панаїр проводиться у с. Чернопілля (раніше Карачоль) Карасубазарського району. Це поселення засноване у середині XIX ст. греками, вихідцями з Румелії (так називалися після турецького завоювання території колишньої Візантійської імперії на Балканах). Греки з Північно-Східної Фракії пронесли крізь роки Панаїр, присвячене святим рівноапостольним Костянтину і його матері Єлені, яке відзначається греками цього села щорічно 4—5 червня. Вони також зберегли унікальні культурні надбання своїх етнічних предків: мову, звичаї, традиції, народні обряди, багатий пісенний фольклор фракійських греків [2].

Відповідники до Панаїрів можна простежити у багатьох народів. У стародавній Анатолії *хетти* святкували Килам. Логограма *KI.LAM* назви цього свята означає «ринок». На свято скликалися «великі збори», робилися індивідуальні й колективні приношення, що складалися із тварин, хліба, сиру, напоїв, дорогоцінних прикрас. Привітання виголошувалися усім учасникам свята, після чого влаштовувався бенкет. Учасники ритуалу килам іменувалися *«людьми подарунку»* [3]. Характер свята *килам*, семантика його назви та назви учасників святкового ритуалу припускають можливість вбачати у ньому аналогію до Дервізе, іранського *Мехрігану* й осінніх храмових свят християнських народів Європи. Стародавнє іранське свято Мехріган на честь бога Мітри, яке припадає на день осіннього рівнодення, відзначається у перший день місяця *мехр* (23 вересня — 22 жовтня). У трактаті «Ноуруз-наме» Омар Хайям характеризує *мехр* як «місяць дружби між людьми, і все, що дозріло зі злаків та плодів і дісталося їм, вони разом поїдають». В епоху Сасанідів в Ірані та в Арабському халіфаті Мехріган мав таку ж значущість, як і присвячене богу Ахурамазде свято Ноуруз. У ці дні люди дарували одне одному подарунки. На святі Мехріган бідним і тим, які цього потребують, дарувалася священна *лорка*, що складалася із семи видів плодів і гарячого хліба.

Більшість європейських народів завершують збирання хліба у серпні й частково у вересні. У дохристиянські часи закінчення жнив і молотьби відзначалося святом на честь бога або духа-покровителя певної місцевості, заради якого влаштовувалися подяки й жертвоприношення; колективна трапеза. Потім свята, які знаменували закінчення господарського року, були приурочені до християнських храмових свят, язичницька основа у них особливо яскраво проступає в ярмаркових веселощах. Характерно, що в ірландській мові слово

[1] Календарные обычаи и обряды народов передней Азии. Годовой цикл. — С. 179.

[2] Після Андрианопольського мирного договору 1829 року греки з Північно-Східної Фракії були вимушені покинути рідні місця і, за пропозицією російського військового керівництва, емігрували до Криму, який у той час належав Росії. Фракійські греки влаштувалися у с. Карачоль, де і зберегли Панаїр, завезений до Криму майже двісті років тому.

[3] *Ардзинба В.Г.* Ритуалы и мифы древней Анатолии. — М., 1982. — С. 30—32, 38—39.

aonach («ярмарок») майже ідентичне слову *oenach*, що означає «місцеві язичницькі свята стародавніх ірландців»; німецьке *Kirmes*, угорське *bucsu* і новогрецьке *панаири* означають не тільки «храмове свято» і «ярмарок». Грецьке слово *панаири* — «свято» (частіше релігійне) означає ще й «народне гуляння», «бенкет», «торжество», «веселість», а у значенні «ярмарок» увійшло в турецьку і кримськотатарську, а також в албанську, болгарську й сербсько-хорватську мови [1].

Завдяки етнокультурним зв'язкам маріупольських греків із кримськими татарами, збереглося багато звичаїв та обрядів, характерних для цих народів. Так, на святі змагалися співаки й танцюристи, виконавці усної народної творчості, виступали художні колективи. Проводилися змагання з національної боротьби, кінні перегони. Хлопці й дівчата розважалися на гойдалках. Жінки за допомогою сита, яке пускали котитися з гори, ворожили про врожай майбутнього року. Споживали бузу й максиму (напої з проса). Під час *дервізи* обов'язково відбувався ярмарок. Свято завершувалося загальним танцем *хоран*. До дервізи закінчували сівбу озимих, вівчарі спускалися з отарами з яйл, господарі овець проводили з пастухами розрахунок, обирався новий старший вівчар. Дервіза завершувала господарський рік — починався сезон весіль [2].

Панаїр є найвизначнішою подією у кожному селі, причому дата проведення храмового свята для кожного населеного пункту своя. Свято проводиться у день святого, на честь якого було освячено церкву. Наприклад, у с. В. Каракуба храмове свято припадає на 2 серпня (пророка Іллі), тому що переселенці зі Криму, які заснували це село, привезли до Приазов'я ікону «Ілля на колісниці». За радянських часів ікону переховували, а зараз вона передається організаторами *Панаїру* з рук у руки [3].

Інформатори зі с. М. Янісоль свідчать, що в їхньому селі Панаїр проводився у день Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня), але протягом останніх років храмове свято не проводилося, оскільки більшість респондентів 30—50 років називали себе атеїстами. Без сумніву, тут спостерігається колишній вплив радянської пропаганди. Але в деяких грецьких селах міцно укорінилася традиція проведення давнього національного свята. Наприклад, у с. Стила цю подію щорічно відзначають у день святого великомученика Георгія Побідоносця — захисника села. Зазначимо, що храмове свято в сучасних умовах відрізняється тим, що в його підготовці та проведенні активну роль відіграють місцеві органи влади, активісти. Ось що розповіли очевидці про храмове свято у 2003 році: «Розпочалося воно зі вранішньої служби й масового хресного ходу селян на чолі з протоієреєм батюшкою Микитою до місця зведення нового храму, а далі до будинку В. Задирка — почесного господаря Панаїру. Тут батюшка освятив будинок, будівлі й усіх присутніх. Потім почався бенкет за багатими, прикрашеними столами із приготовленими місцевими майстринями національними стравами. Свято переросло у народне гуляння з виступом колективів художньої самодіяльності. На закінчення свята батюшка Микита благословив Петра Федоровича Цимидана, який виявив бажання заради благополуччя родини та продовження грецької традиції узяти на себе роль господаря Панаїру 2004 року» [4].

Обрядовість маріупольських греків є одним з елементів, які об'єднують в один народ румеїв та урумів. Водночас комплекс календарної обрядовості греків є досить близьким до українського і загалом відображає свята річного богослужебного кола. Хоча в Православному церковному календарі початком року вважається 1 вересня, проте дійсний початок річного богослужебного циклу — Свято Неділі Христової. Все православне літургійне благочестя пов'язане з Великоднем і бере початок від нього. Великоднє богослужебне коло починається з Великого посту (що триває 7 тижнів) і завершується великим днем Неділі Христової.

Як відомо, головним заняттям маріупольських греків у XX ст. було землеробство, тому всі календарні обряди спрямовані на досягнення благополуччя шляхом заклинань, магічних дій та різних таїнств. А тому маємо очевидне злиття елементів язичництва і православних культів. Особливо це виявляється у весняних аграрних обрядах, тобто час, що передує Великодню.

У маріупольських греків Великдень — *Паска, Пасха* (урум., рум. > грецьк. *Πάσχα* < старо-семітського *pascha* < єврейського *pesáh* — проходження, перехід, кінець), *Паска барьямаазис, Байрам кюню* (урум.) вважається найурочистішим днем, як і у всіх православних народів, і святкується у першу неділю після весняного повного місяця, але не раніше свята Благовіщення Пресвятої Богородиці.

Підготовка до Великодня починалася з початком сорокаденного посту — *хирх оруч* (урум. Карань). Більшість селян під час Великого посту — *Мегва*

[1] Бушаков В.В. Календарный праздник крымских татар Дервиза в сравнительном освещении // Голос Крыма. — 1998. — № 38. — С. 4.

[2] Куртиев Р. Календарные обряды крымских татар. — Симферополь, 1996. — С. 37—38.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 115.

[4] Коссе Н. В Стыле чтут греческие традиции // Эллины Украины. — 2003. — № 5. — С. 1.

ністиа (рум.), *Буюк Оруч* (урум. С. Крим, Карань < крим.-тат. *буюк* < тур. *Büyük* — великий, *oruç* — піст) ходили до церкви та дотримувалися посту — *оруж багар едлер* (урум. В. Янісоль) в їжі [1]. Зауважимо, що за останні 5 років спостерігається пожвавлення процесів залучення населення грецьких сіл до церкви під час посту.

Напередодні Великодня, як і всі християни, маріупольські греки святкують Благовіщення — *Вандизмб* (урум. С. Крим), *Ванделізма* (урум. В. Янісоль), *Вандільзьмо Барьяму* (урум. Карань). Греки завжди відзначалися релігійністю, тому на Благовіщення намагалися не працювати. Донині серед греків поширений вислів: *«Вандилизмо — о хадар буйук Кун — харилгач уйасна вар май»* (Благовіщення — це такий великий день — ластівки до свого гнізда не залітають), *«сашмій ормєй»* — (дівчина косу не заплітає), що є аналогом відомого слов'янського вислову «На Благовіщення пташка гнізда не в'є, а дівчина коси не заплітає» [2].

Великодні свята тривають упродовж двох тижнів. Починаються вони у період посту перед днем Вербної неділі, наступне свято — Великдень. Завершуються свята проводами покійних. Під час Вербного тижня — *мегъа взомадьа* (рум. < грецьк. *Μεγάλη Εβδομάδα* — Великий тиждень), *Чубух афтаси* (урум. С. Крим), *Чубух афта* (урум. С. Крим. < тур. *Çubuk* — гілка; *афта* < крим.-тат. *Афта* < тур. *Hafta* — тиждень) греки шанують ще кілька релігійних свят: Вербну Неділю — *Чубух Базар* (урум. < тур. *pazar*, крим.-тат. *Базар* — неділя), *ваі т'мера* (рум. < грецьк. *Βάγιο* — гілка пальми, лавра, мирту) [3], Чистий Четвер — *Теміз Чаршамба* (урум. < турец. *Temiz* — чистий, *perşembe* — четвер), Страсну П'ятницю — *Біюк Джюмб, жума* (урум. < тур. *cuma* — п'ятниця), під час яких намагаються дотримуватися православних звичаїв і традицій. Наприклад, у Чистий четвер наводився лад у будинку, пеклися паски різноманітної форми, як і у слов'ян. Люди старшого віку готували ритуальну страву *Псатирь* (< грецьк. *Ψαθούρ* — сушка, бублик, крендель), *тікенектен таж* (урум. Карань) — терновий вінець Ісуса Христа. Великодне печиво *псатир* (урум. В. Янісоль, Багатир, Карань), *псалтир* (урум. Карань, Камар), *псатір* (урум. Багатир, Ласпа), *псетір* (урум. дешево), *псятир* (урум. В. Янісоль)

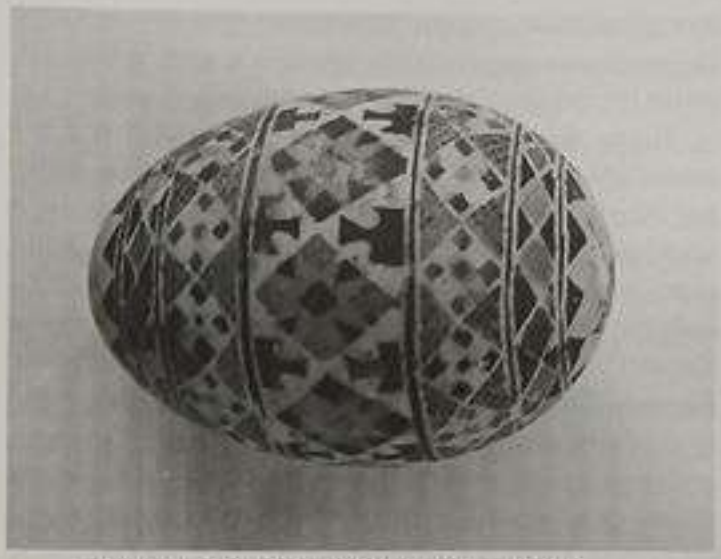

Крашанка великодня. Серед. XX ст. МКМ. Фондк. № 574-ПР.

Штампи для просфур із грецької колекції МКМ. Поч. XX ст.

готувалося із дріжджового тіста з начинкою у вигляді хреста (урум. Бешеве, В. Янісоль, Багатир, Керменчик, Карань), шестикутної сніжинки (урум. Камар), решітки (урум.) [4]. Загалом підготовка приазовських греків до Великодня аналогічна традиціям Греції [5]

У великодню ніч до 1930-х років ліжко не розбирали, вся сім'я спала на *софі* (рум.), *курват* (урум.), *юхарс* (урум.) *юхарсни* (урум. Гнатівка). Після заходу сонця жителі грецьких сіл збиралися на ніч у церкву. Удосвіта виносили Плащаницю — *махрама* (урум. Карань) і ставили на стіл перед вівтарем. У МКМ зберігається Плащаниця, датована 1760 роком, яка є яскравим зразком золотошвейної майстерності греків. Це типовий зразок православної святині, який використовується під час православного великоднього богослужіння. Золоте шитво на плащаниці виконане на шовковому атласі червоного кольору і являє собою композицію «Положення у труну». Технічні прийоми вишивки, похідні від афонських,

[1] Зап. автором у 2002 р. від А. Ахні у с. Мангуш // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 675—685.

[2] Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — К., 2000. — С. 40; Максимович М. Дні та місяці українського селянина. — К., 2002. — С. 28.

[3] Термін *βάγιο* пов'язаний зі грецьким висловом Κυριακή των Βαΐων — Вербна неділя, і має таку етимологію < середньовіч. *βαγί* < *βάιον* < від єгипетського *b'j*.

[4] Гарковець О. Урумський словник. — С. 351.

[5] Μέγας Γ.Α. Ελληνικές γιορτές και έθιμα της Λαϊκής λατρείας. — Αθήνα, 2004. — Σ. 183—187.

вказують на сувору канонічну форму витвору. Обрамлення прикрашене тропарем, вишитими буквами грецького алфавіту.

Після молитви — *немаз* (урум. Карань, Ласпа < тюрк. *Namaz* — молитва) священик освячує *паска оху* (урум.), окроплюючи святою водою продукти. В усі часи греки із собою несли до церкви паски, яйця, сало, псатирі, вершкове масло, м'ясні вироби, а додому брали із церкви проскуру — *антиворо* (урум. Карань), *натирйа* (урум. Камар), *нутурйа* (урум. Карань, Ласпа), *ултурйа* (урум. Бешеве), *йльтйрйа*.

У с. Карань була великодня традиція випічки проскур вдовами. Причому кожна жінка мала для цього свою проскурну печатку [1] — *нутурйа басхичи* (урум. Карань). Проскури несли у церкву, де їх освячували — *евгеніас ет* (урум. Карань), а потім роздавали усім присутнім. Особливою пошаною в селі користувалися жінки-паломниці. Так, жителька цього села Марія Кіндратівна Копчекчи, яка здійснила паломництво до Єрусалима в 1920-х роках, мала почесне право випікати проскури і ставити на них свою печатку, яка й сьогодні зберігається як святиня у сім'ї Копчекчи [2].

Після закінчення служби у церкві, по дорозі додому, обов'язковим вважається христосування зі словами:

Христос / Алла́х баба́ догду́!
Елю́м ден хайти́п делди́!
(урум. С. Крим).

Христос воскрес!
З мертвих повернувся!
(Воістину воскрес!) [3]

Але у с. Карань христосування більш наближене до традиційних православних висловів: «*Хртоз анести — анестез анести Христос*» (урум. Карань «Христос воскрес — воістину воскрес»), що поширені серед греків Балканської Греції [4].

У Великдень традиційно вся родина збиралася за столом і куштувала освячену — *сарнали* (урум.) їжу: паску, ламали *псатирі* (різати ножем не можна), господиня роздавала їх кожному члену родини. Розговлялися — *оруч ач* (урум. Карань) свяченим

Святкування Великодня у родині В. Кіора. 2004 р. С. Старий Крим.

яйцем, христосувалися писанками — *бойанган йимирта* (урум. Камар, Карань).

Великого значення маріупольські греки надавали писанкам *іканича* (рум.), які відтворювали їхній світогляд. У фондах МКМ зберігаються 115 малюнків писанок, зібраних у грецьких селах в 1928 р. Особливий інтерес викликають малюнки оздоблення писанок, які зібрала завідувачка грецького відділу ММК Н. Коваленко у с. Малий Янісоль. Усі вони зроблені грекинею Н. Косе. На п'ятьох малюнках простежується послідовність розпису воском. Особливість техніки полягає у збереженні на сирому яйці візерунків, виконаних воском. Малюнок на яйце наносять розтопленим воском за допомогою спеціальної конусоподібної трубочки, яку занурюють почергово у жовту, червону, зелену, синю й чорну фарби. Потім віск розтоплюють і знімають із яйця.

Кольори на грецьких писанках пов'язані з віруваннями. Більшість із них мають чорний колір із різними візерунками. Греки пояснюють це тим, що така писанка зачаровує злі сили. Малюнки писанок, зібраних у с. Чердаклі (18 шт.), у більшості своїй мають червоне тло — символ радості життя, а для молоді — кохання та одруження. Малюнки із жовтими та коричневими кольорами означали плодючість, добрий урожай та благополуччя. Рідко зустрічається зелений колір. Нині на писанках грецького населення превалюють коричневі кольори та малюнки, аналогічні українським. Для фарбування крашанок використовувалися природні барвники. Наприклад, у якості жовтого барвника використовували молочай *зіфтлед'ен* (урум.). Декілька взірців писанок, прикрашених воском та природними барвниками, зберігається у МКМ [5].

[1] МКМ. — Фонди. — № 467—470. Печатки дерев'яні для проскур.

[2] Зап. автором у 2005 р. від А. Копчекчі (1926 р. н.) родом з с. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1231.

[3] Зап. автором у 2003 р. від А. Кіор у с. Ст. Крим // Архів МДГУ. — Там само. — Арк. 356.

[4] *Μέγας Γ.Α.* Ελληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας. — Σ. 205.

[5] МКМ. — Фонди. — № 567, 573, 580, 890—899-ПР. Писанки.

IRYNA PONOMARENKO

Яйце — символ життя у багатьох народів. Воно символізує походження, буття, довершений мікрокосмос, універсальний символ таємниці створення світу й виникнення життя. Існує величезна кількість міфів, у яких присутнє яйце. У багатьох народів Північної Африки та Азії в міфах про створення світу космічне яйце формує хаос, і з нього вилуплюється Сонце, розділені Небо і Земля, виникає Життя у всіх його формах. Міф про народження світу легко перетворюється у символіку відродження: птах Фенікс, який гине уві сні, але відроджується знову із власного яйця; староєгипетський бог родючості Осиріс, який забороняв їсти яйця; бога родючості й весняного відродження природи Діоніса інколи зображали з яйцем. Яйце посіло відповідне місце і в християнській символічній традиції; у великодніх церемоніях воно є символом відродження, оновлення.

Як уже вказувалося, важливе місце в обрядовості маріупольських греків, пов'язаної зі сівбою, посідає яйце як символ родючості, що є підтвердженням етнокультурних зв'язків і з населеним Східної Анатолії, де в перший день оранки яйце розбивали об голову бика, а під час сівби намагалися більше вживати їх у їжу [1].

Великодні дні — *паскаля* (урум. Маріуполь), *пасхалія* (урум.) греки Приазов'я проводили у веселощах. Повернувшись із церкви додому, накривали стіл, де поряд із традиційними грецькими стравами подавалися й ті, які були поширені серед сусідів-слов'ян. Дотепер у першу чергу всі члени сім'ї з'їдають шматочки освячених паски, яєць і сала, випивають вино. Відбувається, як і в українців, змагання на крашанках — *йимиртанен уруш* (урум. Камар), *йимертанен дугушуйлер* (урум. Карань): чиє великодне яйце не буде розбите — тому буде щастя [2]. Отже, на сьогодні практично не існує відмінностей у святкуванні Великодня у греків та інших православних народів Приазов'я.

У перший день Великодня влаштовувалися розваги — *ойнамах* (урум.). Серед обов'язкових розваг були гойдалки — *кунанея* (рум. < грецьк. *Κούνια* — гойдалки), *салинжах* (урум. Бешеве, Керменчик < тур. *salencak* — гойдалки), навколо яких збиралися усі жителі села. У довоєнні роки виконувалися, в основному, тільки грецькі пісні, особливо частівки — *чин* (урум. В. Янісоль, Карань, Керменчик), *удрамайда* (рум.) й танці — *ойун* (урум. В. Янісоль), а з середини 1950-х років повсюдно вже звучали російські та українські пісні [3].

Другого дня Великодня маріупольські греки ходять до хрещених, обов'язково з гостинцями — *бохчою* (рум., урум. < турец. *Bohça* — квадратна хустка, в яку зав'язують пригощання). Господарі накривають стіл із традиційними стравами, часто зі церковним вином, а на завершення свята обдаровують гостей також бохчою.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у маріупольських греків першого понеділка після Великодня (початок Фоминого тижня) починалося свято *Арту* (рум., урум.) або *Псатирі* (урум.). Дівчата з усієї околиці збиралися разом для проведення цього землеробського обряду. Обов'язковими були ритуальні дії з обрядовим хлібом *арту* (урум), *артос* (рум. < дав. грецьк. *Αρτος* — проскура або хліб, зазвичай пшеничний): хліб округлої форми із хрестом, по краях хреста і в середині запікалося по яйцю. Яйця в коровай запікалися за кількістю членів родини. Після магічних дій з обрядовим хлібом і заклинань поверталися додому, де господиня, розламавши артос руками, давала шматок кожному члену сім'ї [4].

Іноді не тільки дівчата, а й батьки та діти йшли на своє поле, качали свячені яйця серед молодого жита. Обряди з використанням яйця існують у багатьох народів, зокрема і в українців [5]. За свідченнями сучасних інформаторів з с. Ялта, весняне землеробське свято відзначалося у румейських селах ще до 1930-х років. На восьмий день після Великодня, на проводи — *Арту кьну* (урум. *Кіну* < тюрк. *Gün* — день) пекли коровай округлої форми — *арту*, коржі із запеченими яйцями — *арт* (рум. Урзуф, Ялта), *артус* (рум. Каракуба) та готували ритуальні крашанки спеціально для проводів — *Арту йимирта* (урум. < тюрк. *yumurta* — яйце). Але у зв'язку з колективізацією, це свято у середовищі приазовських греків мало-помалу забувалося, і на сьогодні тільки дехто зі старших людей згадує деякі його елементи.

Для проведення свята жителі збиралися біля церкви, звідки священик з іконою вів своїх прихожан до колодязя, де він проводив обряд освячення води. Наступною ритуальною дією було зав'язування на кущі шипшини стрічок-оберегів і кидання монет у колодязь. Усі дії супроводжувалися проханнями у

---

[1] Karaçaş H.C. Artvin ve Kars'ta Bazı İnanış ve Adetler // Türk Folklor Araştırmaları. — 1968. — № 228. — S. 5011; Koçoy H.Z. Alaca-Höyük (Anadolu'nun ethnografya ve folkloruna dair malzeme). — Ankara, 195). — S. 11.

[2] Зап. автором у 2002 р. від О. Теленні у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 562.

[3] Зап. автором у 1999 р. від С. Балабан у с. Малоянісоль // Архів Там само. — Арк. 844.

[4] Зап. автором у 1992 р. від М. Хорош у с. В. Янісоль // Архів Там само. — Арк. 682.

[5] Рожик Є. Календарні обряди українців Холмщини і Підляшшя // Холмщина й Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1997. — С. 253.

Господа здоров'я і благополуччя. І лише після цього брали головний символ свята — хліб із дріжджового тіста з яйцем всередині — *арту* (урум. Карань), який катали по траві біля колодязя. Після чого священик освячував *арту*, розламував його на шматочки й роздавав разом із вином. Народне гуляння з піснями й танцями тривало до пізнього вечора.

Існує версія, що термін *артос* має тюркські корені й походить від давньотюркського слова *artut* — приношення, дар. Далі відбулася така трансформація слова *artut: артут — артус — артоз — ἄρτος*. Тюрки й до сьогодні печуть тільки квасний хліб [1].

В урумів ця ритуальна страва, яка виготовлялася разом із пасками, називається — *Псатирь*. Це був своєрідний символ страждань Боголюдини і страждань греків у мусульманському ярмі. Переказ свідчить, що псатирі греки почали пекти в Криму після заборони паски татарами. Його з піснями [2] качали у посівах і ворожили про майбутній урожай. Супроводжується ритуал танцями-хороводами. Вдень святкували лише дівчата, а ввечері до них приєднувалися і хлопці, яких дівчата частували приготовленими стравами. Все це мало сприяти успішнішому зростанню хлібів і, насамкінець, урожаю, але відповідні пісні не збереглися до теперішнього часу [3].

Аналогічний обряд ворожіння про майбутній урожай зафіксований і у кримських татар. Тільки татарські дівчата котили з гори сито: якщо воно ляже дном догори, то рік буде врожайним [4]. Цей звичай був частиною татарського землеробського свята *Дервіза*, який ми розглянемо далі.

Надзвичайно популярним до 1930-х років серед маріупольських греків, як урумів, так і румеїв, було свято «Мишеняти». За описами того часу воно відзначалося на Переполовинення Великодня — на 25-й день після свята [5] або на свято Трійці — на 50-й день Великодня. Свято мало різні назви по селах: *Сичанджик, Сичанчих* (урум. Камар. < тур. *sıçancık* — щур), *Пінкустін, Пендикості, Пентікості* (урум. Карань). *Тройца да барйам ельлісінє* (урум. Маріуполь) [6], *Пондикострія* (< грецьк. *ποντικός* — миша), *Зелене свято* (рум. Урзуф, Ялта) було виключно жіночим [7]. Дівчата випікали печиво — *санчікі* (урум. Карань), *пенді-калачі* (рум.), *сабань-калачі* (урум. < тур. *saban* — плуг), які виносилися в поле, на посіви. Печиво розкидалося серед посівів: «Ось вам, миші, ваша частка, не чіпайте нашого поля». За положенням круглого калача, у середині якого було запечене великоднє червоне яйце, визначали, чи буде рік врожайним. Водночас із гори кидали хліб, що також мав форму мишеняти, а діти намагалися схопити його. У цей день влаштовувалися ігри, хороводи, співалися пісні. В урумських селах ще пам'ятають пісню «*Сичан*» (урум. В. Янісоль) і танець *Сичанжих* (урум. Камар «Мишка»), які й сьогодні виконуються на сільських святах [8]. У слов'янських народів у день Переполовинення здійснюється обряд освячення води, а жителі йдуть у поля для здійснення традиційних землеробських обрядів.

Дослідник 1930-х років М. Гайдай дещо інакше описував свято в урумському селищі Мангуш, називаючи його *счанчик*, або *байрам йирим беши* (урум. < тур. *bayram yirmi beşi* — свято двадцять п'ять), і визначає його як сімейну традицію. Цього дня уся сім'я виїздила в поле, щоб оглянути посіви, обкурити ладаном ниву і встромити у землю запалену свічку. Після цього сім'я з'їдала привезений *счанчик* [9].

Пендікости, як і деякі з наведених вище звичаїв, спостерігав В. Кондаракі у кримських аутинців та анатолійців і описав їх без істотних відмінностей та розбіжностей. Дослідник зазначав, що «...хазяїн (у татарському селі) поблизу Ялти запропонував мені невеликий хліб із знаменням хреста, в центрі якого було яйце». На питання, що цей звичай означає, татарин нічого не міг відповісти, але сказав, що так здавна заведено у сусідніх грецьких селах [10]. Найдавніші згадки про звичай запікати яйце у хліб зустрічаються у народів Середземномор'я. Свято *Πεντηκοστή* розповсюджене у Греції [11]. Звідси воно поширилося на інші території, заселені греками. Слід зазначити, що до сьогодні у Греції на весняні свята запікають червоне яйце у калач і виробляють булочки у формі мишенят [12]. Аналогічні обряди побутують серед багатьох християнських народів, де піднімання вгору, підкидання чого-небудь — давні магічні дії язичництва, які мають стимулювати

[1] *Аджи М.* Европа, тюрки, Великая Степь. — М., 1998. — С. 178.

[2] *Князева Т.Н.* Магические черты аграрных обрядов греков Приазов'я // МИП. — Мариуполь, 2002. — С. 151.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 866.

[4] *Куртиев Р.* Календарные обряды крымских татар. — С. 38.

[5] *Марков С.И.* Заметки о быте греков Мариуполя. — С. 411; *Шевченко В.І.* Спроба описати й витлумачити два весняних хліборобських свята маріупольських греків. — С. 11.

[6] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 456, 543, 931, 1112.

[7] *Аджиини М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. — С. 69.

[8] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 387.

[9] *Гайдай М.М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я. — С. 62.

[10] *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма. — С. 67.

[11] *Μέγας Γ.Α.* Ελληνικές γιορτές και έθιμα της Λαϊκής Λατρείας. — Σ. 252—255.

[12] *Βουτσινά Ευη Λ.* Όσες γεύσεις φέρνει ο χρόνος. — Αθηνα, 2000. — Σ. 30—35.

розвиток рослинності. Хороводи, танці, качання на гойдалках — все це закликання родючості, характерні для землеробської обрядовості європейських народів [1].

Проаналізувавши інформацію, отриману від респондентів, і зіставивши її з письмовими описами цих свят у Криму та в Приазов'ї, доходимо висновку, що на початку XX ст. греки Приазов'я мали два головних землеробських свята. Однак до середини XX ст. вони почали забуватися, а сучасні інформатори ледь орієнтувалися у датах проведення свят *Арту, Псатирь, Сичанджіх, Пондікострія*. Інформатори ж молодшого віку зовсім не пам'ятають цих свят [2].

Весна — найважливіша пора року, коли селяни починають готуватися до нового господарського сезону. Спрямованість їхніх очікувань визначала характер весняних звичаїв і обрядів, об'єднаних загальною ідеєю досягнення родючості. Тому за насиченістю звичаями та обрядами весняна пора посідає особливе місце в народному календарі греків.

Серед весняних обрядів, характерних для румейських сіл Приазов'я, цікавим є зустріч ластівок, які повертаються з вирію. Діти у ці дні виходили на вулицю, несучи жердини із зображенням ластівок, і співали:

Прилетіла ластівка,
Принесла хорошу пору року,
Хороший рік.

Греки старшого віку пам'ятають це свято, яке відзначалося до 1950-х років. Але на сьогодні текст пісні румейською мовою не зберігся. Це свято згадується і в наукових працях із вивчення обрядовості у Греції. Так, у грецькому місті Лінд під час прильоту ластівок діти збирали гроші, виконуючи подібну пісню [3].

У весняні свята у всіх грецьких селищах існував звичай розважатися на гойдалках. Звичай був обов'язковим при проведенні свят як в урумів, так і в румеїв до 1970-х років. Зараз ця розвага поширена у грецьких селах лише серед дітей [4].

Як ми зазначили вище, обрядове катання на гойдалках було одним із засобів викликання родючості, характерних для землеробської обрядовості європейських народів, насамперед балканських греків та українців [5]. Дослідники традиційної тюркської культури акцентують увагу на розповсюдженні цих обрядових дій під час весняного свята *Хидреллез* у народів, які населяють територію Малої Азії [6]. Вважалося, що розваги на гойдалках сприяли швидкому пробудженню та розквіту природи. А дослідник європейської календарної обрядовості С. Токарєв у статті «Эротические обычаи» зазначає, що у народів Європи було широко розповсюджене гойдання парами [7] під час свят, що також є символом родючості.

Одне з найбільш шанованих свят у греків Приазов'я — день великомученика Георгія Побідоносця (23 квітня / 6 травня н. ст.). У важкі часи греки завжди зверталися до святого. За переказами, з іконою *«Святого Георгія — воїна з житієм»* вони зробили великий перехід із Криму до Приазов'я [8]. Георгій Побідоносець вважається покровителем хліборобства і скотарства у всіх християнських народів. Саме це ім'я у грецькій мові вимовляється таким чином, що означає *«землероб»*, або *«хлібороб»*. В Україні це свято також у великій пошані. Ім'я Георгія Побідоносця (Юрія) зустрічається у багатьох народних піснях, переказах та легендах [9]. Образ святого Георгія має паралелі у Балканській Греції з коротким ім'ям *Айор, Аер*, воно присутнє і в понтійських греків, у народів Кавказу, Малої Азії. Легендарний образ Георгія, який сформувався у Каппадокії (область Закавказзя і Малої Азії) набув поширення зі IV ст., у зв'язку з Великим переселенням народів, тому ареал його популярності найвизначніший на тлі решти святих [10].

---

[1] Покровская Л.В. Земледельческая обрядность // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. — М., 1983. — С. 81.

[2] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 567—587.

[3] Простонародные песни нынешних греков. — С.Пб., 1825. — С. 12.

[4] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 854.

[5] Иванова Ю.В. Греки. // Весенние праздники. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. — М., 1978. — С. 331.

[6] Гордлевский В.А. Сказания и легенды, собранные в Турции в 1926 и 1928 гг. // Избранные сочинения. — М., 1962 — Т. 1. — С. 62; Календарные обычаи и обряды народов Передней Азии. Годовой цикл. — М., 1998. — С. 178.

[7] Токарев С.А. Эротические обычаи // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М., 1983. — С. 100.

[8] Дерев'яна рельєфна ікона «Св. Георгій з житієм» — рідкісний візантійський пам'ятник, датований XI ст. У Криму до переселення греків знаходилася в Георгіївському монастирі (Балаклава). У 1778 році була вивезена до Приазов'я, де знаходилася у маріупольській церкві св. Харлампія. З 1934 року передана до Маріупольського музею краєзнавства, а у 1963 році — до Державного музею українського мистецтва (Київ).

[9] У християнському іконописі св. Юрій (Георгій) зображується лицарем на білому коні, а його день в Україні святкується сімнадцятого тижня після Різдва. Див.: Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — Мюнхен, 1966. — Т. II. — С. 58—59.

[10] Одна з ранніх легенд про Георгія записана грецькою мовою в IV—V ст. У давнину його зображали без коня і без змія, він не був вершником. Лише у XII—XIV ст. християнська церква змінила іконографічну традицію, і св. Георгія почали малювати на коні зі списом, яким святий вбиває змія.

День святого Георгія — одне з найвизначніших свят народного календаря. Майже всі християнські народи шанували Георгія як захисника скотарства. Образ Георгія, який у східних слов'ян асоціюється з понтійським Георгієм, має чимало спільних рис із античним Гермесом. Дослідник В. Зайковський зазначає, що святий Георгій багато в чому замінив язичницького Ярила. Це свято було поширене серед скотарів. Ю. Іванова свідчить, що у Греції після Георгія чоловіки вирушали на сезонні заробітки, жінки співали сумних пісень[1]. Отже, день святого Георгія для християн або день *Хидирлез* для мусульман — це свято скотарів і землеробів, яке було поширене як в Європі, так і у Східній Азії. В Криму татари святкували його разом із християнами, передусім із греками[2].

У пам'яті старших людей залишилася розповідь про святого Георгія[3]. При переселенні до Приазов'я греки привезли ікону із зображенням святого Георгія-Побідоносця у озброєнні на білому коні. Тривалий час, до середини XX ст., серед грецького населення Південного Донбасу він був одним із найшанованіших святих. У даному випадку очевидний зв'язок із віруваннями народів балканського регіону, греків-понтійців і слов'ян-спадкоємців візантійської культури[4].

У весняній обрядовості греків Приазов'я та у слов'ян, які жили поряд, зустрічається багато спільного. Найбільшим християнським святом є Великдень, який увібрав у себе образ весни — образ краси, сили й надії. Підготовка до нього проводиться заздалегідь. Також святкували Стрітення — день, коли весна зустрічається із зимою, Благовіщення, яке стало символом бережливого ставлення до землі. До Благовіщення не можна було поратися у землі — вона повинна відпочити й набратися сили. У цей день відпускали пташок, які жили в клітках, на волю. Господар вперше випускав худобу пастися. Дівчата співали й виконували «Кривий танець» біля церкви. Усі ці дії-ритуали були спрямовані на закликання весни.

В Україні весняні обрядові пісні й хороводи називаються веснянками, гаївками, гагілками. Переважно це дівочі пісні. У стародавніх греків хороводи були дівочі й парубочі, а також змішані. В українців хороводи водять здебільшого дівчата. Пісня у весняних хороводах має другорядне значення: головні тут не слова, а ритм і танець, які мають підняти настрій, розбудити енергію, збудити природні сили до нового життя. М. Грушевський наводить приклад веснянки «Розлилися води на чотири броди», у якій «соловей щебече», «зозуленька кує». У цій веснянці об'єднані можливі очікування весни, кохання, розлуки з милим, який іде на війну, заміжжя із нелюбом.

До циклу українських веснянок відносять веснянку про ластівку, яка прилітає з вирію, приносить на крилах весну й будить господаря.

Ой ластівонька та прилітає,
Господарочка та й пробуджає:
— Ой, устань, устань, господарочко,
Пробуди свою всю родину…

Далі у веснянці висловлюється побажання, щоб «кобили ожеребилися», «овечки покотилися», «бджоли пороїлися» та «подвоїлися». Навесні діти в Україні, як і в Греції, носять у руках зроблену з дерева ластівку й ходять із нею від хати до хати, прославляючи прийдешню весну.

Шанованою пташкою є й жайворонок. На день «Сорока святих» (9 березня / 22 березня н. ст.), у народі т. зв. «Теплого Олекси», жінки печуть із тіста печиво, схоже на жайворонків, які в цей день нібито прилітають із вирію. Діти з випічкою біжать у поле, закликаючи весну, а печиво з'їдають самі та роздають друзям і родичам. Грекині качають у полі ритуальний хліб, а українки виносять на поле шмат полотна, кладуть на нього пиріг і йдуть додому з надією, що у цьому році врожай буде добрий[5].

Отже, календарні обряди у землеробських народів — українців та греків Приазов'я — мають багато спільного. Вони спрямовані на задоблення сил природи і на очікування позитивних результатів своєї діяльності — багатства, добробуту, достатку.

Умовна межа між весняними й літніми циклами народної обрядовості проходить між закінченням сезону весняних польових робіт і початком сезону збирання урожаю. Практично всі обряди цього періоду пов'язані з аграрним культом родючості. У ритуальних діях поєднуються елементи солярного язичницького культу й церковних православних свят. Поклоніння силам природи простежується в обряді викликання дощу — *д'ірйалеш* (рум. Богатир), *чірі — чірі врексі* (рум. Чермалик), що проводився у всіх грецьких селах. Жителі збиралися за селом, зазвичай біля річок або джерел, і священик

[1] *Иванова Ю.В.* Греки. Весенние праздники. — С. 332.

[2] *Рославцева Л.И.* Крымские татары // Тюркские народы Крыма. — С. 309.

[3] Зап. автором у 2004 р. від П. Котолчі у с. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 738.

[4] *Иванова Ю.В.* Греки. Летнее-осенние праздники // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. — М., 1978. — С. 275.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 879—896.

читав молитву — *йалбармах* (урум. Бешеве), *ібадет* (рум. В. Каракуба < тюрк. *Ibadet* — поклоніння, молитва), *дува* (урум. Карань < тюрк. *Dua* — молитва) з проханням про дощ. Так, у с. Карань обряд викликання дощу називався *«Дувааг чихлар»* (урум. Карань «Благословення на дощ»), коли після загального звернення «уберегти від засухи», греки купалися або обмивалися водою. А у с. Бешеве, щоб викликати дощ — *йавдур* (урум. Бешеве < тюрк. *Yağmur* — дощ), господині намагалися на вулиці несподівано облити водою дівчинку — первістка в сім'ї. У с. Чермалик на подвір'ї обливали водою старшого — *протукарс* (рум. Чермалик) із дітей, а господиня пригощала учасників обряду яйцями, пирогами, солодощами [1].

До 1940-х років у румейському с. М. Янісоль, коли довго не було дощу, дорослі просили дітей пограти в дощик — *Биксетін врушіца* (рум. М. Янісоль). Для здійснення обряду вибирали 3—4 дівчинки, одну з яких заквітчували, давали їй сито, де лежало декілька яєць. Дівчинка піднімала сито над головою, а в цей час її ніби ненавмисно обливали водою. Коли дитяча гра продовжувалася на вулицях, то вся молодь брала участь в обливаннях. А господині обдаровували дітей дрібними грошима [2]. У наш час цей обряд зберігся у пам'яті старших людей. Хоча і тепер бувають випадки, коли, сподіваючись на дощ під час літньої засухи, літні люди обливають первістка водою. Під час експедиції 1999 року у с. В. Янісоль ми спостерігали такі дії у деяких родинах. На сьогодні збереглася пісня, яка супроводжувала обрядові дії викликання дощу:

Джур, джур врексима,	Іди, іди дощик
Катала халача,	Хай буде багато калачів,
Мели, вутур,	Меду і масла,
Кадъан гала.	Багато молока.
Косас накра,	Хай іде дощ
Комос меса.	Скраю і посередині [3]

(рум. В. Янісоль)

Або *«Чірі чірі врексі, мел ке гала, кат'ара хала»* (рум. Чермалик), що має аналогічний переклад зі словами побажання дощу, меду та молока, м'яких калачів [4].

Грецький аматор М. Хорош, який тривалий час займався вивченням грецького обрядового фольклору, підкреслював, що наведена пісня не відзначається ритмом, на відміну від подібних українських дитячих пісень [5]. Цей обряд можна порівняти з українським водінням Куста, у якому дівчинку вбирали в зелене віття і юрбою водили від хати до хати.

Ми водимо Куста
Від хати до хати,
Щоб були всі люди
Щасливі, багаті [6].

У Греції цю дівчинку називали *пер-перуна* [7]. Процесія, у якій брали участь лише дівчатка, ходила по селу й співала пісні-заклички, звертаючись до Бога з проханням послати дощ:

Перперуна ходила,
Бога просила,
Щоб випав дощик,
Щоб уродила кукурудза [8].

За твердженням Ю. Іванової, цей обряд відомий у всьому регіоні Південно-Східної Європи, маючи загально-балканську основу [9]. Колективна молитва про дощ (тур. *yağmur duacı, yağmur duası* — молитва на дощ), у якій брало участь усе доросле мусульманське населення, широко розповсюджена у Центральній та Східній Анатолії. У випадку, якщо молитва про виклик дощу виявлялася недостатньо дієвою, вдавалися по допомогу до іншого обряду під різними назвами — *Кепче кадын* (ковш-жінка), *Чемче гелин* (черпак-наречена), *Челлу кадин* (жінка, одягнена в попону). У цьому обряді брали участь діти, які прив'язували до палиці ківш і одягали його жінкою. Узявши ляльку, діти обходили всі будинки, виконуючи пісні [10]. Господині обливали дітей водою і обдаровували їх вершками, яйцями та іншими продуктами. У деяких регіонах Туреччини ляльку з

[1] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебаніц (1944 р. н.), родом із с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1194.

[2] Зап. автором у 2002 р. від А. Негрей (1905 р. н.) у с. Маловнісоль // Там само. — Арк. 669.

[3] *Хорош М. О.* Яліта. Вірші, легенди, народні усмішки. — С. 89.

[4] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебаніц (1944 р. н.), родом із с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1281.

[5] Зап. автором у 1996 р. від Н. Хорош (1929 р. н.) у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 154.

[6] *Борисенко В.* Традиції та життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — С. 61.

[7] *Μέγας Γ. Α.* Ελληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας. — Σ. 271.

[8] *Иванова Ю. В.* Греки. Летне-осенние праздники. — С. 275; *Покровская Л. В.* Земледельческая обрядность // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. — М., 1983. — С. 85.

[9] *Там само.* — С. 274.

[10] Календарные обычаи и обряды народов Передней Азии. Годовой цикл. — М., 1998. — С. 164.

дерева замінювали хлопчиком, зазвичай первістком у сім'ї [1].

Отже, обряд викликання дощу у греків Приазов'я можна співставити із загальною моделлю церемоній викликання дощу, які можуть бути інтерпретовані як язичницькі пережитки стародавніх сезонних свят античності, Стародавнього Сходу та багатьох сучасних народів світу [2]. Про язичницьке коріння цього обряду говорить той факт, що він не підтримувався ні мусульманським, ні християнським духовенством і сприймався як вид чаклунства.

Із літнього сонцестояння у селах маріупольських греків починається найгарячіша пора — період збирання і обмолоту врожаю, який триває до 21 вересня. Саме в цей період відбувалися численні свята.

Так, у літній період у с. М. Янісоль святкували День Федора (21 червня), яке, за свідченням інформаторів зрілого віку, в довоєнні часи було «першим святом на селі» [3]. На сьогодні простежується цікава тенденція: трансформація двох свят, національного й державного, — в одне. За радянських часів день Федора збігався з українським святом Днем молоді — 27 червня.

У спогадах інформаторів зберігся цікавий обряд, пов'язаний із святом Івана Купали — *Ай Юван ювундруюх* (урум. С. Крим), *Ай-Ян* (рум. Святий Іван) (24 червня / 7 липня н. ст.). У XIX ст. на свято збиралася молодь села, грала музика, влаштовувалися танці, запалювалося вогнище, через яке стрибали юнаки й дівчата [4]. Увечері дівчата збирали польові квіти й клали їх у великий посуд із водою (*«Аї Ян чичек ауап çiçek»* — тур. *«свята квітка»*). Туди ж кожна дівчина опускала якусь свою дрібничку: брошку, сережку, каблучку чи іншу металеву річ [5]. Посуд на ніч ставили у садок. Існувало повір'я, що в цю ніч «небеса відкриваються» [6]. Ранком дівчата збиралися навколо посудини. Одну з дівчат одягали як наречену, вона сиділа з букетом різнокольорових квітів у руках, а подруги навколо неї водили хороводи та співали пісню *«Аї-Яни»*:

Ксеин илус, ксеин мера,
Ксеван айаны та чичатя.

Зійшло сонце, настав день
Зійшли квіти на Івана Купала.

Доля дівчини, чия каблучка або сережка буде витягнута хлопцями ніби ненароком, визначається відповідно до змісту пісні, яку співають у цей момент:

Ксеин илус, Ксенин мера.
Ксеван айяны та чичатя.
Эрминява назируцкус,
Тын Марица пула, пула хроня.
Тын Элпидъа пула, пула агапия.
Тын Тамара пула, пуал педъыя.

Зійшло сонце сонце, наступив день
Розквітли квіти Святого Івана
Ми співаємо і танцюємо. Бажаємо
Мариці довголіття,
Надії — великого кохання,
Тамарі — багато синів [7].

У наш час, наприклад, у с. Ст. Крим, дівчата співають пісні, які не мають спеціального призначення і не приурочуються до цього дня. Співається будь-яка пісня, аби висловити в ній конкретне побажання чи заручитися сприянням сил природи. «Ці ворожіння нагадують святочні ворожіння у слов'янських народів. Відмінності в тому, що у слов'ян ворожать після зимового сонцевороту, а в маріупольських греків це відбувається і після літнього сонцевороту» [8].

Аналогічне ворожіння під назвою «виймання ішанів» було розповсюджене і серед турецьких жінок [9].

Загалом грецькі дівчата вдавалися до різних ворожінь, але головним об'єктом ворожіння завжди був майбутній чоловік. Природне бажання дівчат дізнатися про вигляд судженого, його вдачу, втілювалося у поясненнях різних видів ворожінь. Зазвичай дівчата збиралися увечері, часто виконуючи пісню «Чорна курка», і ворожили за допомогою півня або курки. На підлозі при світлі вогню ставили посуд із водою, зерно і дзеркало. Якщо півень або курка пили воду, то вважалося, що майбутній чоловік буде пияком, якщо дзьобали зерно — суджений буде заможним, якщо чистилися перед дзеркалом — охайним. Таке ворожіння було розповсюджене і серед українських дівчат у день св. Катерини (грудень). Аналогічне ворожіння записане у 1917 році академіком В. Гордлевським від татарок в Уфі. У своїх дослідженнях він вказує на запозичення цього явища зі слов'нської культури [10]. Грекині

[1] *Aydinoğlu G.* Delice-Hacıobsı Köyünde Yağmur duası // Ibid. — 1970. — № 252. — S. 5686; *Boratan H. N.* Türk halkbilimi. 100 sorunda Türk Folkloru. — Istanbul, 1973. — S. 172.

[2] *Фрэзер Д. Д.* Золотая ветвь. — М., 1983. — С.75, 76, 131.

[3] Зап. автором у 1997 р. від В. Коссе у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 954.

[4] *Марков С. И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 410.

[5] Зап. автором у 2003 р. від А. Аріх у с. Ялта // Архів МДГУ. – Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 947.

[6] *Гайдай М. М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я. — С. 62.

[7] *Хорош М.О.* Яліта. Вірші, легенди, народні усмішки. — С. 88.

[8] Пернешу астру. — Донецк, 1990. — С. 210.

[9] Календарные обычаи и обряды народов Передней Азии. Годовой цикл. — М., 1998. — С. 176.

[10] *Гордлевский В.А.* Гадания татарок о женихе (Из этнографических материалов, собранных в Уфе) // Избр. соч. — Т. IV. — М., 1968. — С. 183, 186.

Ярмарок у с. Каракуба. Грек, який грає на тулуп-зурні (коза). Фото В. Бабенка.1904 р. РЕМ. Фототека. Коп. 3270. № 8.

особливо довіряли різноманітним ворожінням — *жадулух* (урум. < тюрк. *cadılık* < *cadı* — відьма), *фал, фел* (урум. Бешеве, Ласпа < тюрк. *fal* < араб *fal* [1] — ворожіння), *ятріма* або *д'аваксін — ме* (рум. Чермалик). Інформатори наводять багаточисельні приклади ворожіння: відливання воску — *балаус текмеси* [2] (урум. С. Крим), зурочини — *а су мат* (рум.), переляк — *екамін са фов'я* (рум. Чермалик), страх — *конусі чарі* (рум. Чармалик). У кожному грецькому селі були знахарки та ворожки — *фалжи пукана* (урум. Ласпа < тюрк. *falcı* — ворожка), *хартана* (урум. Богатир), *маістра* (урум. Урзуф, Ялта), *майкаджава* (рум. Чердаклі), *майаджава* (рум. Каракуба, Сартана), які за допомогою молитов та заговорів — *поя* (рум. Чермалик), талісманів, напоїв і ритуальних дій впливали на здоров'я людини. За свідченням інформаторів, у с. Карань була жінка, яка вилікувала багатьох мешканців села від хвороб за допомогою трикутника з молитвами — *дувах* (урум. Карань), який носили як медальйон [3]. Один із видів *ятріма* зберігся до нашого часу, коли по заходу сонця біля дверей курника качають по тарелі яйце зі словами: «*Ага-гагаа, трагагага, трі курав'ас кат'андан ке плумізан: іс бен алус кгзен, алус ксі ке петай... ага гага*», а потім його закопують. Для нас є цікавим текст цього замовляння, оскільки його пам'ятають багато із літніх селян с. Чермалик, а перекласти його майже ніхто не зміг [4]. Під час наших етнографічних досліджень ми з'ясували, що тексти замовлянь жінки-знахарки промовляють пошепки, а пов'язані з ними обряди описують неповністю — бояться втратити дар лікування. Тому тексти дійшли до нас не в повному обсязі. Іноді вони замінюють або пропускають слова. Все це є причиною труднощів під час збирання польового матеріалу з народної нетрадиційної медицини греків Приазов'я.

На сьогодні у багатьох грецьких селах молодь продовжує традицію святкування дня Івана Купала

[1] Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. — Cilt 18. — Ankara, 2005. — S. 205.

[2] Кюр Р. Елементи язичництва у звичаях та релігійних переконаннях приазовських греків // УГДДЗПС. — Маріуполь, 1996. — С. 232.

[3] Зап. автором у 2004 р. від М. Зарбі (1922 р. н.) у ст. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 976.

[4] Звуки «а-га-га-га» не перекладаються, далі замовляння має такий зміст: «три дівчини біля ґанку сиділи та вишивали, одні входили, другі — виходили, а треті — чистили та виносили...» (хвороби та зурочини). Див.: Там само. — Арк. 1237.

з притаманними йому перестрибуваннями через вогонь та плетінням вінків. У с. Малоянісоль свято Івана Купала — свято Іванів, тому в кожній родині, де мешкає чоловік із цим іменем, неодмінно святкують. Нерідко декілька Іванів (родичі, сусіди) збираються, щоб гідно відсвяткувати «свій день» [1]. Аналогічною є ситуація з іншими іменами, коли навесні святкуються дні Марії, Юрія, у липні — дні Петра й Павла — *Бюгю'н Петропбал* (урум. С.Крим). Крім вищеназваних основних свят, греки-тюркофони шанують та святкують ще декілька релігійних та народних свят: день Ганни — *Аянъ*, день Святого вогню — *Атишитън атлая'н гюн* — (урум. < тур. *gün* — день; < тур. *ateş* — вогонь), Трійцю — *Бюгю'н Тронца* — (< тур. *bugün* «сьогодні»), день святого Іллі — *Бюгю'н Ілья* (урум. С. Крим), Маковея — *Гюнэ Маковйя* — (під час якого обов'язково намагаються посвятити у церкві мак — *охунмэш мак* —), яблуневий спас — *Сьотур хуртус* (урум. С.Крим).

Нині, як і колись, греки в селах займаються скотарством, тому особливою пошаною користуються чабани. Соціально високий статус чабана підтверджують два свята. У наш час День чабана святкується із 2001 року. З усіх сіл чабани влаштовують змагання, що допомагає зберегти традиції чабанів: необхідно за запахом визначити назву трави, розпалити вогнище, намалювати чабанські позначки та розповісти про правила давньої гри у кості — *шух'я* (рум. Чермалик) [2]. Другим етапом змагання є обробіток туші вівці та приготування юшки з баранини — *сюрпу*. Третій етап — робота чабанів із собаками, коли вони повинні завернути отару овець, зібрати її, знайти та привести вівцю, яка відстала. Ім'я переможця випалюється на дерев'яній жердині зі стрічками — *кгірлига* (рум. Чермалик), яка є своєрідним «перехідним прапором», оскільки переможець везе її із собою до села [3]. У сучасному грецькому селі до чабана ставляться з великою повагою, бо ця професія потребує багатьох навичок та знань, що передаються у спадщину.

Цикл осінньо-зимових свят починається у день осіннього рівнодення — 22 вересня. А традиційні зимові свята з Різдва Христового — *Хртоз барйам* (урум. Богатир, Карань), *Христос мевлутлугу* (урум. Карань), *Хрустос барйам* (урум. Бешеве). Це період зимового сонцевороту, з яким пов'язаний початок нового господарського року. Але Різдво у грецьких селищах Приазов'я, як і в самій Греції, відзначається не так урочисто, порівняно з іншими європейськими країнами [4].

Із зимових свят інформатори пам'ятають лише окремі елементи. Для нашого дослідження являють собою науковий інтерес тексти різдвяних колядок «*Аведес*» (урум. «Радійте»), які збереглися до тепер, а також «Особлива пісня Божої Матері, яка виконує усі побажання».

Через відсутність писемності, греки передавали їх як усну інформацію, тому часто виконавці колядок, не розуміють їх значення і не можуть перекласти. До речі, мелодії колядок, на відміну від змісту й слів, мало відрізняються між собою [5]. Тому у дослідженні ми використовували зразки, які на сьогодні мало збереглися, але цікаві як для етнологів, так і для філологів та фольклористів. Слід зазначити, що описані нами зимові обряди мали місце до кінця 1920-х років; це пов'язане з руйнуванням церков та антирелігійною пропагандою.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у маріупольських греків на Святвечір, завидно, групи дівчат та юнаків починали колядувати — *оху* (урум. В. Янісоль), *каландіз* (рум. Урзуф, Ялта), *каландиду* (рум. Каракуба), співати по дворах, вірніше вигукувати: «*Христос йинитин, хара стон космос*». Це «христославлення» закінчується фразою «*ферим зна тирицъ*», що по-румейськи означає «Христос народився, людству радість!» і «... дай мені свічку!». Дають колядникам не обов'язково свічку, а здебільшого по бублику. Як почне смеркати, підлітки та хлопці ходять від хати до хати й більш-менш доладно, але досить тужливо, співають про одне й те ж. Цим піснярам давали вже дрібну монету, свічку [6].

Ми наводимо варіант колядки, поширеної у с. Чермалик: «*Христос єнітиин, хара є тон космос, харатия, ті пулитатян*» (рум. «Христос народився, радість людям, радість велика»). Слід зазначити, що у більшості записаних колядок важко знайти змістовність навіть для знавця діалектів. Часто інформатори можуть перекласти лише окремі слова. Але, на нашу думку, це матеріал для майбутніх досліджень для встановлення міжетнічних контактів пращурів маріупольських греків у різні періоди їхньої історії. Подібна колядка «Христос народився, радість людям» поширена і серед балканських греків :

[1] Зап. автором у 2004 р. від І. Халангот у с. Малоянісоль // Архів Там само. — Арк. 776.

[2] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебаніц (1944 р. н.), родом зі с. Чермалик // Там само. — Арк. 1164.

[3] Зап. автором у 2004 р. від Г. Таладжі у с. Малоянісоль // Там само. — Арк. 860.

[4] *Иванова Ю. В.* Греки // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. — М., 1977 — С. 34.

[5] *Хорош М. О.* Яліта. Вірші, легенди, народні усмішки. — С. 83.

[6] Зап. автором у 1998 р. від А. Харабадот у с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 793.

Το μικρό τραγούδι του Χριστού
Χριστός γεννιέται, χαρά στον κόσμο,
Χαρά στον κόσμο, στα παλικάρια.
Στα παλικάρια, στους Αποστόλους.
Στους Αποστόλους, στους Αρχαγγέλους.
Κι η Παναγιά μας η Θεοτόκος
Παρακαλούσιν τους Αποστόλους
Τους Αποστόλους, τους Αρχαγγέλους.
Βρε Αποστόλοι μ'βρε Αρχαγγέλοι μ'
Βοήθησέ μας τούτη την ώρα
Τούτη την ώρα την αβλουημένη
Την αβλουημένη, την δοξασμένη.
Κι ως που να πάνε κι ως που ν'αρθούνε
Η Παναγιά μας ελευθερώθκιν.
Η Παωαγιά μας ελευθερώθ'κιν
Και κάμνει γιόκα, Χριστόν Αφέντη.
Χριστός γεννιέται, στους διάφνους πέφτει.
Σαν ήλιος λάμπει, σαν νιο φεγγάρι
Σαν νιο φεγγάρι, σαν παλικάρι.
Κι ο νοικοκύρης να ζει κι νάνι
Μα τα παιδία του, με την κυρά του [3].

Наведемо ще один приклад румейської коланди, зміст якої мешканці села не спроможні пояснити, але вона дотепер звучить у Святвечір:

Та вудинча та ен Христу калюгмена,
ту зигоца, та зивлия ен маргатари.
Воли твої Христом підковано,
ярмо і занози у тебе золоті [7].

Специфікою Святвечора був обряд, що символізував «очищення» — перестрибування через вогнище — *чалафоте* (ввечері 6 січня) [8], мав місце на початку XX ст.

Традиційний Новий рік, або *Коланда* (рум.), *Йилбаш* (урум. Карань, Керменчик) у селах маріупольських греків мав свої етнічні особливості і святкувався як день пам'яті святого Василя Кесарійського. Свята, присвячені святому Василю, розповсюджені у багатьох народах Південно-Східної Європи — греків, болгар [9], йому надавалися функції заступника майбутнього врожаю та домашніх тварин.

У новорічну ніч господарі чекали гостей, тобто колядників. У кожному будинку був накритий стіл. Після співу хлопців і дівчат запрошували у помешкання і обдаровували: вівця, порося, зерно, гроші. У *колядах* висловлювалися побажання отримати більший приплід худоби, а також перераховувалося все те, що хотіли отримати греки у своєму господарстві: густе молоко, жирна сметана, жовте масло [5].

Основні обрядові дії зводилися до наступного: перед заходом сонця хлопчики, як правило трійками, починали ходити від будинку до будинку з маленьким дерев'яним плужком. Двоє із дзвоником тягнули плужок («воли»), а третій — орач — тримав і керував плужком. Після привітання *«Сабан — сабан — сабарінитет!»* (рум. Чермалик) [6], господарі просили провести ріллю по земляній підлозі, зробити подряпину, тому «леміш» іноді й робився із заліза. Коли «орють», тобто проходять із плужком від дверей до столу, «орач» речитативом говорить:

Сабан беретегли олсун, йил баш Хутлу олсун, з ирлар сютлю олсун, айдамахла — реролсун! (урум.) [7].

Так буде плуг благим, Новий рік благополучним, корови хай будуть багатомолочними, розбійників щоб не було!

На гряділь плуга навішували орачам калачик, давали дрібну монету або свічку. О 19—20-й годині ходіння із плугом припинялося, починали ходити старші за віком хлопці, співаючи *«колінце»* (колядку) про січень, про пришестя на землю Христа й про святого Василя, якого мучили і який до нас ставився як до своїх дітей. О 22—23-тій годині припиняли впускати в будинок співаків. Старші люди, як і під Різдво, не лягали спати, а співали перед іконою різдвяну пісню, текст якої записав грецький письменник Ф. Шебаніц [8]. У с. Малоянісоль іноді й тепер парубки або хлопчики по двоє ходять із плугом. Він може бути як паперовий, картонний, пластмасовий, металевий невеликих розмірів, так і справжній. Вважається, що в той дім, куди принесуть плужок, прийде вдача та буде добрий урожай. За повір'ям, із плужком ходять лише до добрих людей [9].

У наших польових матеріалах зафіксовано, що традиційно у грецьких селах о 12-й годині ночі гос-

[3] Γιορτές και τραγούδια / Μηνούδη Θεοδώρα Σπ. Θράκη. Αντάλαοι της Ανατολικής Ρωμυλίας. Ιστορία και παραδόσεις του Ελληνισμού της Βόρειας Θράκης. Κδρυμα Θράκης Τέχνης και Παράδοσης. — Αθήνα, 2003. — Σ. 78—79.

[4] Зап. автором у 1991 р. від М. Хорош у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 187.

[5] Зап. автором у 2004 р. від А. Папазової у с. М. Янісоль // Там само. — Арк. 987.

[6] Токарев С.А. Обычаи, обряды и поверья, связанные с животноводством // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М., 1983. — С. 96.

[7] Серафимов С. А. Крымские христиане греки на северных берег Азовського моря. - С. 31.

[8] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебаніц (1944 р. н.), родом із с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1142.

[9] Там само. — Арк. 923.

[8] Шебаніц Ф. Ф. Плакучая верба. — Донецк, 2001. — С. 152.

[9] Зап. автором у 2001 р. від Д. Сарбаш (1926 р. н.) у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 882.

IRYNA PONOMARENKO

подиня будинку з ким-небудь із сім'ї або сама йшла на річку, де біля ополонки запалювала свічку, насипала ячменю, ставила калачик або монету, кадила ладаном, промовляла молитву, набирала відро води й поверталася додому. Дорога до річки й назад здійснювалася мовчки, говорити дозволялося уже в кімнаті, після молитви. Потім вона брала в посуд жарини, клала ладан й обходила усі стайні, комори та інші надвірні приміщення. Господиня чіпляла кожній корові та бику на ріг калачик. На сьогодні цей обряд побутує у спрощеній формі, але люди зрілого віку обов'язково заходять у цю ніч до худоби й намагаються нагодувати її якнайкраще [1].

До недавнього часу у с. В. Янісоль напередодні Нового року члени родини обходили усі господарські приміщення, а потім поверталися до будинку, де вже чекав накритий новорічний стіл. У цей час хто-небудь із чоловіків заводив до будинку вівцю, теличку або ягничку. Обов'язковим атрибутом новорічного столу є *сухадац*, або *Василіпіта*, — пампушка Василя, пиріг без начинки. Трапезу починав голова сім'ї: він розрізав пиріг на шматочки за числом членів сім'ї, враховуючи відсутніх і немовлят, оголошуючи ім'я того, кому нарізається частка. Починаючи зі старших за віком, батько подавав кожному його частку пирога. Мати пригощалася першою. Той, кому дісталася монета у шматочку пирога, вважався найщасливішим у Новому році, а благополуччя сім'ї у наступному році залежало від нього. Шматок пирога подавався із чаркою горілки або вина, яку можна пити або не пити. Усі обдаровували один одного грошима. Першим випивав свою чарку голова сім'ї, промовляючи традиційну фразу:

Калос ирт айос Василіс, ифир ийя, влуйя, хрон на мит тиния, мит хара (рум.)!

Ласкаво просимо, св. Василь, який приніс здоров'я, благословення і рік благополучний і радісний [2].

Це вітання повністю або скорочено промовляв кожен перед тим, як випити. Після закінчення ритуалу з пирогом можна їсти все, що смакує. Якщо під час новорічної трапези хто-небудь чхав, то йому дарували заведену до хати худобу. Приплід від подарунка приписувався «щастю обдарованого». Після закінчення трапези, о 3—4 годині ранку, двері знову відчинялися для посівальників.

Зазвичай зранку ходять підлітки, посіваючи ячменем і повністю цитуючи одну й ту саму фразу про святого Василя; вона слугує і вітанням у день Нового року. Надається значення обставині, хто першим прийшов посівати. Якщо прийшов той, хто був першим у минулому році, коли був «урожайний рік», то він вважається *уруглу* (урум. < тур. *uruglu* — щасливим, вдалим) і його обдаровують. Слід підкреслити, що різдвяне та новорічне побажання багатого врожаю було головним — *сабан берет'ет* (урум. Керменчик).

У день Нового року хрещеники самостійно, а якщо вони малі, то з батьками або з дорослими братами приносять хрещеним батькові й матері так званий *каниш* — набір із різних (4—6 різновидів) страв у глибоких тарілках, мисках, поставлених одна на одну, і зав'язаних у білу велику скатертину. Також обов'язковою є пляшка горілки. Хрещені обдаровують хрещеників солодощами та грошима [3]. Такі ж *канищи* приносять батькам видані заміж дочки з чоловіками, відокремлені сини. Своєрідно відбувається пригощання на гуляннях: коли молодший (син, зять, хрещеник або взагалі молодший за віком) пригощає старшого, то останній, за традицією, вимагає, щоб той заспівав йому пісню грецькою, російською, татарською чи українською мовами. Це вважається за честь, відмова сприймається за образу, неповагу. Втім, відмов і сварок через це не трапляється, а якщо і буває конфлікт, то він закінчується жартом [4]. Подібний звичай «носити вечерю» хрещеним батькам широко побутує в Україні [5].

У греків заведено брати одну пару кумів. Часто трапляється, коли одна і та ж пара — чоловік і дружина — приймають дітей своїх хрещеників. Частування починають хрещені, а згодом відкривають принесені «книші», частину яких ставлять на стіл. Якщо гостей багато, оскільки число хрещеників доходить до десятка й більше, то на софі влаштовується додатковий стіл — *катуна* (рум.), коли на розстелених скатертинах розставляються страви. Тут уже сиділи лише жінки, переважно літні. Серед греків, як правило, пияки та гультяї зрідка зустрічаються, і єдиним сезоном «гулянок» — *хунушма* (рум. В. Янісоль, Каракуба, Чердаклі), *хонушма* (урум. Бешеве, Карань) був тиждень із Нового року до Водохреща. Бувала «*Хунушма*» і в інший час: у престольні свята, на Великдень та ін., але в обмежених масштабах. Новорічні *хунушма* іноді святкували разом 10—20 родин, святкування відбувалося в усіх по черзі.

---

[1] Зап. автором у 2004 р. від О. Царо у с. М. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 951.

[2] Зап. автором у 1996 р. від М. Хорош у с. В. Янісоль // Там само. — Арк. 851.

[3] Зап. автором у 1996 р. від Л. Калокрова у с. В. Янісоль // Там само. — Арк. 853.

[4] Там само. — Арк. 84, 231, 355, 879, 1121.

[5] Войнович В. Українська міфологія. — К., 2002. — С. 63.

Як було зазначено, Новий рік — свято святого Василя. Інформатори зі старшого покоління стверджують, що святий Василь, як і Христос на Різдво, відвідує оселі в ніч під Новий рік, тому йому залишають їжу. Раніше готувався спеціальний пиріг для святого Василя, аби він його скуштував, поблагословив людей, які сплять, усе господарство й рушив до наступного будинку. За грецькими легендами, святий Василь був землеробом. У іконографії він зображається з пучком трави у руці та зі жезлом, що розпускається і перетворюється на квітучу гілку [1].

Коли народився Христос...
Цілу ніч світло,
Спустився і став св. Василь
У св. Василя є пора.

Цей невеликий уривок — один із численних *коланд*, присвячених святому Василю, де детально описується його праця: він поганяє робочих волів, оре, сіє, у нього хороша упряж. У давнину, в ніч під Новий рік селяни чистили робочу худобу, давали кожній тварині шматок пирога святого Василя [2]. І навіть просили коней та волів розказати йому про хороше поводження з ними господарів (у новорічній румейській *коланді* також було обов'язковим побажання благополуччя худобі):

Господар нам подобається
Щоб господарські воли Христом підковані
Ярмо і занози золоті
Плуг золотий у господаря.

У грецьких селах протягом 12 днів, починаючи від Різдва, співали *каланди*. Але до Нового року їх співали переважно діти, переходячи від будинку до будинку й одержуючи частування за свої пісні [3]. Справжнє колядування, у якому брали участь і дорослі, починалося напередодні дня святого Василя. Хлопці й дівчата ходили від будинку до будинку, під вікнами звертаючись до господарів:

... Встань, господине будинку,
Ти, напевно, не спиш.
Встань, запали свічки
Біля святого Василя,
Встань, накривай стіл святому Василеві [4].

У піснях вихваляли господаря, бажали, щоб Новий рік приніс йому багатий урожай. Пісні, зазвичай, виконувалися хором, одночасно з побажанням: *«Ай Василь баба йардимжи босун»* (урум. Бешеве «Хай вам допоможе святий Василь»), *«сабан берет'ет»* (урум. Керменчик «Урожайної ниви»). Загалом потрібно зазначити, що грецькі колядки відрізняються від слов'янських. Вони мають мелодійний малюнок (із 4—6 тактів) і складаються із чотирьох куплетів. Текст румейської коланди записав у 1970-ті роки на платівку («Пісні греків Приазов'я») дослідник О. Ашла [5]. Стосовно етногенетичних витоків, то свято святого Василя приазовських греків має загальний стрижень із аналогічним святом у балканських греків [6].

Дотепер у грецьких селах існує вірування у домовика — *стуши* (< грецьк. *στοιχείο του σπιτιού* — домовик), *евдесы* (урум. Карань), який приносить щастя і благополуччя в будинок. «Увидеть его можно лишь в новогоднюю ночь: если хороший — «потный весь — работает». Но горе хозяину, который увидит свого *стуши* спокойно спящим» [7]. Тому для нього традиційно залишали чарку горілки. У багатьох грецьких сім'ях дотепер дотримуються цієї традиції.

Стуши можна певним чином пов'язати з давньогрецькою богинею домашнього вогнища Гестією (< грецьк. *εστία*). Її вогонь горів у всіх грецьких будинках як символ благополуччя. Колоністи-греки дбайливо відносилися до запаленого вогню, оскільки він був символом зв'язку з метрополією в античні часи, і переносили запалену скалку зі старого будинку в новий. Це робили й маріупольські греки до тих пір, поки в будинках було пічне опалення (середина 1980-х років), вірячи, що з вогнем переходить і добрий домовик.

Серед греків Приазов'я поширені повір'я про *каракадзале* (стародавні *кери* < грецьк. *κηρες*), що з нечистою силою пов'язані померлі нехрещені діти. Тому в період із Нового року до Водохреща перед кожним будинком запалювали вогнище і стрибали через нього з метою очищення [8].

---

[1] *Веселовский А.Н.* Разыскания в области русского духовного стиха VII — румынские, славянские и греческие колиды // Сб. отделения Русского языка и словесности. — С.Пб., 1882. — С. 124.

[2] Зап. автором у 1993 р. від М. Хорош у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 123.

[3] Серафимов С. Крымские христиане-греки на северных берегах Азовского моря. — Екатеринослав, 1901. — С. 31.

[4] Зап. автором у 1998 р. від С. Темір у с. Керменчик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 115.

[5] *Ашла А. А.* Песни греков Приазовья.

[6] *Μέγας Γ.Α.* Ελληνικές γιορτές και έθιμα της Λαϊκής Λατρείας. — Σ. 72—73.

[7] *Шевченко В.И.* Древние верования и обряды в греческих колониях. — С. 11.

[8] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 157, 381, 544, 870.

Щоб позбутися нечистої сили, необхідно було посипати кішку попелом. Ми навели лише деякі приклади зимових вірувань греків Приазов'я, які побутують у середовищі греків старшого покоління і сьогодні. Великою популярністю серед сучасних жителів грецьких сіл користуються жінки, які володіють магічними знаннями та замовляють від хвороб — *оху* (урум. В. Янісоль).

На свято Водохреща — *Фота* (урум. С. Крим), *Айазмабарьяма* (урум. Карань), *Айазмалих* урумська молодь грецького села разом зі священиком ходила по дворах. В очікуванні гостей, на столі на мідній тарелі — *скудель* (< грецьк. σκουτέλι < лат. *scutella*) ставиться спеціально випечений хліб із невеликою булочкою зверху, на зразок проскури. Під подушку, на яку може сісти батюшка, старші люди нерідко підкладали просо, вірячи, що курчата від цього проса особливо добре ростимуть. Священик із молитвою святив водою — *теміз сувар* (урум. Карань) будівлі, стіни та худобу — *вязма* (рум. < грецьк. *αγιασμένο νερό* — освячена вода), *айазма суйу* (урум. Керменчик), *ахуган сув* (урум. В. Янісоль). Після короткої літургії в будинку учасникам богослужіння давали гроші та ритуальний хліб [1].

На масниці — *апухрея* (рум. Урзуф, Ялта), *пухрея* (В. Янісоль), *майхапар* (урум. Старогнатівка), *агизйапар* (урум. Карань) ходили ряджені у масках та нарядженими у костюм *заза* (урум.).

Серед греків похилого віку побутує повір'я, що найбільш небезпечні дні для життя людини пов'язані зі Стрітенням, тому 14—16 лютого називають «мічені, загрозливі дні» — *та смайд'арка* (рум. Чермалик), *нишалли кіллер* (урум. Бешеве), *нишан кінер* (урум. Карань) або «дні нещастя» — *хатилид'ка мерне* (рум. Чермалик) Інформатори повідомляють, що найбільша кількість заборон у поведінці людини припадає на цей час, коли заборонялося різати хліб, сіяти муку, нюхати квіти, особливо для вагітних жінок [2]. Грекиня родом із с. Карань дотепер пам'ятає вислів «Олган асталихлар са осун» (урум. Карань, «Нехай усі хвороби тобі будуть»). Із цими словами жінка викидає у яму цибулину, яка з 14 по 16 лютого була поставлена з виделкою у куток кімнати [3]. Цей приклад показовий стосовно загальної тенденції відзначення Стрітення у народів Південно-Східної Європи, де побутує повір'я про розгул нечистої сили на «розломі» старого та нового часу, коли «зима з літом зустрічається» [4].

Греки Приазов'я, прийнявши християнство, перейняли і своєрідні «святці», відповідно до народного календаря. Тому на народний хліборобський календар наклалися дні християнського календаря. Серед зимових свят це Введення, святої Катерини, Святий вечір, Коляда, Щедрий вечір, Водохреще. Зокрема Святвечір у греків — свято суто сімейне. Кожен із родини виконує конкретну роботу: господиня пече, готує їжу, господар порає худобу, діти готуються колядувати й посівати. У греків, як і в українців, на святковому столі мало бути 12 страв. Але українці розмежовують новорічні свята на дві частини: Різдвяний святий вечір — день народження Боголюдини та Щедрий вечір — напередодні Нового року. На святий вечір страви мають бути пісними, а на Щедрий вечір на столі вже є і ковбаси, і шинка, і риба тощо. Як і у греків, в українців свято Василя є глибоко шанованим днем. Він припадає у слов'ян на Новий рік і збігається ще з одним святом — Маланки (Меланії), яка є носієм багатства. В українців під час зимових свят розігрується багато народних вистав — «Коза», «Маланка», «Вертеп», у яких переплелися народні й християнські уявлення про добро, щедрість, багатство, долю. Героями цих вистав часто є християнські святі Василь, Андрій, Маланка та ін. Як і у грецьких поселеннях, першими вітають із Різдвом та Новим роком хрещені батьки й хрещеники. Але першими йдуть вітати своїх рідних чоловіки. В українців на зимові свята вступає у силу право полазника: першим у хату має прийти чоловік. А от до жінки, під впливом християнства, склалося негативне ставлення. Вона грішна, бо проявила непослух у раю. Тому не буде щастя у тому домі, куди першою прийшла жінка. Зміст українських колядок, які виконуються під час новорічних свят, при порівнянні їх із колядками, зібраними у грецьких селах Приазов'я, свідчить, що вони відбивають побажання народів, які займалися однією справою — хліборобством і скотарством. У них присутні хліборобські, мисливські, казково-фантастичні, релігійні, весільні мотиви. І в українських, і в грецьких колядках зустрічаємо звертання до господаря, господині, до всіх членів сім'ї з побажаннями здоров'я, щастя, достатку, багатства, гарного заміжжя, якщо ще є неодружені діти у сім'ї.

Спільною стравою в обох народів є ритуальна каша — кутя, яка відрізняється лише технологією приготування. На Новий рік (Василя та Маланки)

[1] Там само. — Арк. 638.

[2] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебанец (1944 р. н.), родом із с. Чермалик // Там само. — Арк. 1295.

[3] Зап. автором у 2005 р. від А. Копчеке (1926 р. н.), родом із с. Карань // Там само. — Арк. 1212.

[4] Токарев С.А. История изучения календарных обычаев и поверий // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М., 1983. — С. 50—53.

готуються пироги, рецептура яких найрізноманітніша.

Отже, уся новорічна обрядовість народів, які жили по-сусідству, багато в чому подібна. Вона спрямована допомогти трудівникові у наступному році бути щасливим, зібрати багатий урожай, щасливо одружити дітей. Загалом слід зазначити, що у різдвяно-новорічних святах маріупольських греків упродовж XX ст. існують звичаї та обряди, що виникли в різний час і на різних територіях, але всі вони пов'язані з побажанням подальшого успіху в господарській діяльності й у всіх життєвих справах.

У календарних звичаях, обрядах греків Приазов'я простежується церковно-християнський вплив зі збереженням багатьох народних дохристиянських елементів. Церква у XIX — на початку XX ст. прагнула пристосувати народні звичаї до певних дат християнського календаря. Після встановлення радянської влади й особливо з 1960-х років, коли почалося формування «радянського народу як нової історичної спільноти» та активізувалася атеїстична агітація, традиційні грецькі свята проводилися у дні державних свят. Наслідки цієї політики проявилися у зниженні рівня самосвідомості й атеїстичного світосприйняття.

Отже, календарна звичаєво-обрядова культура греків зазнала певних змін, які знаходяться у двох площинах. Перша — це консервація рудиментів давніх звичаїв маріупольських греків, які збереглися спочатку у відносній етнічній ізоляції, а пізніше урізноманітнилися у процесі контактів у іноетнічному середовищі. Друга полягає у змінах, яких зазнала етнічна культура греків Приазов'я з часів їхнього переселення. Відбувалися процеси трансформації етнічних компонентів згідно з новими соціально-побутовими умовами.

Тепер розглянемо вплив історико-політичного, економічного та соціально-вікового факторів на збереженість календарної обрядовості маріупольських греків. По-перше, значно змінилася календарна обрядовість греків за часів радянської влади, яка проводила політику русифікації, тобто національні особливості не підтримувалися державою і навіть переслідувалися. Лише «орієнтація» на радянський спосіб життя давало можливість вижити. Це було особливо актуальним після періоду репресій.

По-друге, впровадження у 1990-х роках ринкової економіки та ускладнення економічних відносин призвели до фінансової неспроможності проводити, наприклад, традиційний Панаїр або інші свята. Сьогодні, коли не завжди є м'ясо вівці чи барана, як того вимагає звичай, селяни находять заміну — м'ясо курки або свині.

По-третє, важливу роль у збереженні традиційної культури відіграє соціально-віковий фактор. Він полягає у неоднорідному ставленні різних вікових груп до календарної обрядовості. Так, інформатори, старші за 60 років, розповідають про традиційну грецьку обрядовість, підкреслюючи свої атеїстичні погляди, і тому не пов'язують календарну обрядовість із церквою та православним календарем. Але ця група передала інформацію своїм нащадкам, а самі інформатори багато що забули. Наші польові етнографічні дослідження засвідчують, що найкращими знавцями традицій є інформатори віком від 40 до 60 років, які були активними учасниками календарних свят. Якщо взяти вікову групу від 20 до 40 років, то близько 30 % переїхали із села до міста і не виявляють інтересу до збереження традиційної культури. Але більшість етнічних греків цікавиться традиціями свого народу. Помітне значне послаблення зв'язку грецького населення із церквою. Серед опитаних респондентів лише 6 % регулярно відвідують церкву [1], що не може не позначитися на збереженні календарної обрядовості, яка була побудована з урахуванням православного календаря та святців.

На жаль, нам не вдалося остаточно з'ясувати походження й значення усіх згаданих термінів та достеменно простежити їхню трансформацію. Етимологічні дослідження термінів ще досить неповні й вимагають подальшого вивчення.

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1023—1037.

5.2. Особливості сімейної обрядовості

Сім'я для греків мала першочергове значення у формуванні менталітету народу, основні риси якого зберігаються дотепер. Із розвитком традиційної духовної культури, проблема співвідношення общини й сім'ї має деякі цікаві аспекти. Організуюча роль досліджуваних інститутів, як у соціонормативних питаннях, так і у збереженні обрядової інформації, досить вагома. Тривалий час у греків Приазов'я поряд із російським законодавством було поширене звичаєве право, яким вони керувалися у повсякденному житті. Польові дослідження підтверджують факт неабиякої значущості правових звичаєвих традицій.

І до сьогодні у грецькій сім'ї можна почути вислів «Так робили наші батьки і діди...», що відтворює різноманітні сторони суспільно-економічного життя цього етносу. Громада і сім'я, будучи соціальною групою з одного боку, і соціальним інструментом із іншого, виконували ряд найважливіших функцій.

Жителі грецької громади відзначалися певною замкнутістю і власним самоврядуванням до початку XX ст. Звичаєво-правова свідомість, як важливий фактор у соціальному аспекті духовного життя, виражається у прислів'ї: «Розумній людині потрібен закон, дурній людині потрібна палиця» [1]. Необхідно відзначити важливу роль сходу (громадської ради), який складався з найшановніших та найстаріших чоловіків села. Інформатори зрілого віку розповідали про коло питань, які вирішувалися на сході на початку XX ст. У його компетенцію входили проблеми, пов'язані зі земельними стосунками, а також сімейні справи, призначення опікунів, вибір старост, але на особливому контролі були питання виховання, взаємовідносини серед молоді. Зауважимо, що предки приазовських греків ще за кримських часів жили у вільній сільській общині, яка була наступницею Візантійської общини, для якої характерною була кругова порука [2].

Тривалий час шлюб як у греків Приазов'я, так і у греків античних часів шанувався та був священною церемонією [3]. Сім'я й громада у вихованні морального способу життя жителів грецьких сіл мала вагоме значення, що знайшло віддзеркалення у прислів'ях. Життєві гаразди пов'язували з працьовитістю, шанобливим ставленням до старших та суворим відношенням до дітей:

Тис тут тата-т ки т мана-т метра,
Атос т'а зи сайму ах д'афту-т та мкра.
Хто батька-матір шанує,
Тому повага своїх дітей дістанеться.

Тис махтаев тон д'афто-т, автос ен ахмахс.
Тис махтаев та мкра-т, автос ен тяло ахмахс.
Хто хвалить себе — той дурний,
А хто хвалить своїх дітей — той ще дурніший [4].

Ізольованість та замкнутість общини до початку XX ст. сприяли збереженню сталого побутового укладу: укладання шлюбів, вибір шлюбного партнера відбувався переважно у своєму селі:

Тыс ти зи н Патрид'а-т,
Атос эн петахтыр.
Хто не живе на Батьківщині,
Той пропаща людина.

Життя у сім'ї та громаді, права й обов'язки суворо регламентувалися. Населення досить упереджено ставилося до неодружених чоловіків. Сімейні стосунки були центром загальної уваги: «Людина без сім'ї — як дерево без коріння», «Якщо хочеш м'ясо їсти, збери сім'ю свою разом», «Коли їси в одному місці — смачно, коли працюєш всією сім'єю — весело». Типовим для грецької сім'ї було покірливе ставлення молодших членів сім'ї до старших, дружин — до чоловіків, дітей — до батьків: «Чоловік — голова, дружина — шия» [5].

За даними польових експедиційних матеріалів доходимо висновку, що батько у грецькій сім'ї до сьогодні є годувальником, ухвалює рішення, що стосуються всієї сім'ї. Але при суворому й відповідальному ставленні до дітей він із глибокою пошаною відноситься до дружини.

Тыс фукраты т инэка-т, автос эн палкарс.
Тыс фукраты тун андра-ц, анты эн курасея.
Хто слухає жінку — той молодець,
Хто слухає чоловіка — та розумниця.

Особливо пишалися батьки дітьми, які виховувалися у суворості й пошані до свого роду: «Найгірше, коли людина не знає свого коріння». Відсутність дітей вважалася божим покаранням: «Будинок, наповнений дітьми — радість; будинок без дітей — в'язниця». Великі надії покладалися на синів: «Батько без синів — як млин без крил».

Дізнаємося зі спогадів старожилів, записаних під час експедицій, що землю передавали у власність молодшим синам, що є характерним також і для традицій українського населення:

Мкрос ах то педьыя пимен пес спит
Ки кутэв тата-т, Ки пану-т та арзия.
Менший з синів залишиться в будинку жити,
Щоб батька і діда коріння продовжити» [6].

Патріархальність сім'ї простежується при дослідженні питань, пов'язаних із укладанням шлюбів. Найчастіше молодята створювали сім'ї з відома батьків, хоча іноді зустрічалися різні форми протесту.

---

[1] Зап. автором у 1995 р. від А. Аріх у с. Ялта // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 96.

[2] *Волошин Ю.А.* Взгляд на сельскую общину греков-христиан в Крыму VIII—XVII вв. // УТДДЗГС. — С. 47—48.

[3] *Пандей Р.Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычаи). — М., 1982. — С. 143.

[4] *Кирьяков Л., Потрочна Д.* Тысяча жемчужин. — Донецк, 1993. — С. 42.

[5] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 266, 334—341.

[6] Там само. — Арк. 887—895.

таємні вінчання, перехід до іншого села — «Легше зупинити дощ, ніж дівчину, яка хоче вийти заміж». Але старожили розповідають, що іноді дівчина повинна була виходити заміж за рішенням громади. Це відбувалося у тому випадку, коли хлопець її зґвалтував.

Найшанованішою окрасою нареченої була працьовитість. Цінувалася господиня, яка володіла численними трудовими навичками. Від уміння добре господарювати залежав добробут сім'ї: «Хороша сім'я кубельце зів'є, а бездумна дружина і те, яке є, зруйнує», «У хорошої дружини і на снігу казан кипить». Грекині відрізнялися замкнутістю і ніколи, навіть із бідних сімей, не йшли у найми [1].

Особливі вимоги були до невістки. На неї дивилися як на дармову робочу силу, часто кривдили, не враховуючи її інтересів. Чоловік міг дружину тільки втішити, але не захистити: «Харон прийшов узяти когось, то всі подивилися на невістку», «Невістка стала ватою і сіла свекрусі на голову, але у свекрухи голова все одно заболіла». Якщо говорити про обов'язковість дотримання усіх сімейних традицій, то в першу чергу це стосувалося невістки.

Роль грецької сім'ї у збереженні, передачі, трансформації традицій залишається маловивченою галуззю. Важливе значення мають дослідження не тільки історико-етнографічні, а й етносоціологічні. Польові дослідження свідчать, що інородці, потрапляючи у грецьку сім'ю, дуже швидко до неї пристосовуються. Адже у спілкуванні важливу роль відіграє шанування національних традицій у духовній культурі й у побуті. Недаремно у греків існує прислів'я: «На чиєму возі їдеш, того і пісню співаєш» (урум. Бешеве *«Т'імнін арабасина міндін, Анин їирин їирла»* [2].

Представники інших народів легко сприймали традиційну культуру греків. Наприклад, якщо один із молодят грек, то весілля зберігає загальногрецький стрижень у проведенні обряду. Надалі, якої б національності не був чоловік, який прийшов у грецьку сім'ю, він швидко переймав грецьку побутову лексику, сімейні традиції, а відтак мусив дотримуватися їх у житті.

Ще наприкінці XIX ст. міжетнічні шлюби у середовищі греків Приазов'я практично не допускалися, як і шлюби між урумами та румеями, а на початку XX ст. вони були вкрай рідкісними [3]. Причому найчастіше батьки самі вирішували майбутню долю своїх дітей. Із часом шлюби за розрахунком або за домовленістю батьків стали замінюватися шлюбами за взаємним потягом, при якому соціальне, матеріальне становище не мало особливого значення.

Обмін господарськими навичками й побутові зв'язки у греків Приазов'я супроводжувалися мовним спілкуванням. Їх засвоювали представники інших національностей, особливо жіноча прислуга. Саме ці жінки були першими російськими дружинами у грецьких сім'ях.

Будучи малою соціальною групою, з одного боку, і соціальним інструментом — з іншого, родина виконує ряд найважливіших для суспільства функцій. Істотну роль у їх здійсненні відіграють звичаї та обряди, в яких закріплені у символічній формі й відображені основні етапи людського життя, зв'язок особистості із суспільним середовищем.

Обряди, пов'язані з народженням дитини, були спрямовані на збереження її здоров'я. На початку XX ст. у грецьких селах Приазов'я народження хлопчика, як продовжувача роду, завжди радо віталося і супроводжувалося гучним святкуванням, до появи ж дівчинки батьки ставилися зовні спокійно.

У наш час у сім'ї з однаковою радістю сприймають народження як хлопчика, так і дівчинки. Цей день у румейських селах називають «Світло очей» — *фос ста мат'я* (рум. Сартана < грец.), а в урумських — «око просвітлене» — *гез айдин* (урум. < тюрк. *göz aydın* — око просвітлене) [4]. Якщо заміжня жінка тривалий час не мала дитини, то вважали, що вона вчинила дуже тяжкий гріх або кимось проклята. Румейське прислів'я свідчить: «Безплідна жінка, як дерево, яке не приносить плодів». Щоправда, таке відношення до безпліддя характерне майже для усіх народів. Грекині, щоб вилікуватися від безпліддя, купалися у ранковій росі у день св. Георгія [5]. Цей засіб відомий у албанців, болгар, гагаузів, сербів і пов'язаний з вірою в магічні сили води та рослин [6], що символізують здоров'я і життєві сили.

У XIX — на початку XX ст. жінки, які бажали вилікуватися від безпліддя або щасливо розродитися, повинні були здійснити паломництво до святих місць, церков, ікон, джерел. Відомо, що у Криму місцем паломництва були монастирі святої Параскеви (поблизу Карасубазара) й святої Анастасії (поблизу м. Бахчисарай). Цю традицію греки, переселившись до Приазов'я, зберегли.

---

[1] *Иванова Ю.В.* Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазов'я. — С. 80.

[2] Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 342.

[3] *Браун Ф.* Мариупольские греки. — С. 86; *Иванова Ю.В.* Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья. — С. 79.

[4] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 973—1011.

[5] Зап. автором у 1990 р. від М. Хорош (1905 р. н.) у с. В. Янісоль. // Там само. — Арк. 78—81.

[6] *Курогло С.С.* Семейная обрядность гагаузов // Женурь ши спечий фольклориче. — Кишинэу, 1972. — С.17—18.

Грекині, очікуючи на дитину, приходили молитися до церкви Різдва Богородиці (заснували її вихідці з Карасубазара) та іконі Божої Матері Одигітрії (з Бахчисарайського Успенського скиту), яка зберігалася в Успенській церкві м. Маріуполь [1]. Така традиція існувала до 1930-х років [2].

Хоча у грецьких сім'ях народження дитини — *йінима* (рум. В. Янісоль, М. Янісоль) — це найважливіша подія і вважається обов'язковою для її нормального існування, але, як зазначають інформатори, бездітність жінки не веде до втрати престижу в очах чоловіка та його родичів, а викликає співчуття. Найчастіше бездітні сім'ї брали дітей на виховання, особливо у післявоєнний час. Традиція продовжується і зараз. В Маріупольському пологовому будинку лікарі не пам'ятають випадків, щоб грекиня залишила дитя після пологів [3]. Тому в маріупольських закладах для дітей-сиріт греки майже відсутні [4].

Народження дитини пов'язане з передпологовим, пологовим та післяпологовим циклами й заборонами — *тенбєх* (урум. Корань), *тӧбє, тӧвбє, тембє, тембєх* (урум. < тюрк. *tövbe* < араб. *tevbe* — розкаяння, рішення не грішити ще раз [5]). Особливо суворо стежили за тим, щоб вагітна жінка у три «мічені» дні — *шінни кьнєр* (урум.), *нишан кьннєр* (урум. Карань), *сімад'ярка* (рум.) Стрітення Господнього (14—16 лютого) не користувалася у господарстві ножем, не вдихала запахів, особливо фарби. Інформаторка з с. Карань пам'ятає, як її свекруха, яка здійснила паломництво до Єрусалима, стежила за дотриманням заборон на Стрітення. Один із обов'язкових ритуалів цього дня полягав у наступному: необхідно було у цибулину вставити виделку й залишити на три дні у кутку, а потім викинути в річку або у яму зі словами: «*Олган асталихлар са осун*» (урум. Карань «Хай всі хвороби будуть тобі»). І до тепер існує безліч дрібних заборон та рекомендацій із приводу харчування — *намі лимбішкит, намі ціціневкіт* (рум. Чермалик), сенс багатьох із них не можуть пояснити навіть інформатори похилого віку. Але у будь-якому випадку до вагітної жінки відносилися із повагою, особливо у родині, де виконувалися усі її побажання [6].

Потрібно зазначити уявлення греків про те, що поведінка вагітної жінки впливає на майбутню дитину, тому вона повинна захищатися від злих духів, не допускати фізичного перевантаження та зберігати фізичне та духовне здоров'я. А виконання бажань вагітної дружини для чоловіка є характерним для багатьох давніх народів [7].

До початку XX ст. деякі обряди, пов'язані з породіллею у домі, збереглися до нашого часу — *лухса* (урум. Бешеве), *лохса* (урум. Ласпа), *улухса* (урум. Бешеве), *лухуса* (рум.). Термін *лехуса* відомий грекам, болгарам, албанцям, туркам і близький за значенням до аналогічного у старогрецькій мові [8] (давн. грец. *λεχούσα*), використовується на позначення вагітної жінки та породіллі до сорока днів після народження дитини.

У греків породіллі перед пологами розплітали коси, розстібали усі ґудзики на одязі. Ці дії мають раціональні елементи, але як і у багатьох народів, маніпуляції навколо породіллі вважалися магічними [9]. При важких пологах розв'язували всі вузли, розкривали вікна і двері. На сьогодні люди середнього віку намагаються дотримуватися народних прикмет при народженні дитини: матері породіль, під час пологів дочки, розстібають усі ґудзики на своєму одязі для успішного їх завершення [10]. До недавнього часу народження дитини було пов'язане з безпорадністю жінки, тому страх перед надприродним та турбота про дитя проявляються у нинішньому збережені традицій.

Найчастіше грекині народжували у сидячій позі, що є найдавнішим і найбільш фізіологічним способом розродитися. Як правило, породіллю саджали на триногу *саджаях* (урум. тюрк. < *sacayak* — тринога у формі кола або трикутника [11]), яка використовувалася у домашньому господарстві як підставка для посуду з круглим дном. У 1929 році жителька с. Карань була присутньою під час пологів її матері, Є. Топалової (1894 р. н.). Приймала пологи повитуха,

[1] *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — С. 143.

[2] Зап. автором у 2002 р. від А. Негрей (1905 р. н.) у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 949.

[3] Зап. автором у 2004 р. від лікаря Маріупольського пологового будинку № 2 С. Миті // Там само. — Арк. 978.

[4] Зап. автором у 2003 р. від директора Маріупольського інтернату для дітей-сиріт №2 Л. Гомзякової // Там само. — Арк. 378.

[5] Türkçe sözlük/ Editör İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar. — Cilt 2. — S. 2245.

[6] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебаніц (1944 р. н.), родом із с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк.1994.

[7] *Пандей Р.Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычаи). — С. 79.

[8] *Вейсман А.Д.* Греческо-русский словарь. — М., 1991. — С. 731; *Мухина В. В.* Родильно-крестильная обрядность у приазовских греков //УПС. — К.,1995. — С. 154.

[9] *Курогло С.С.* Семейная обрядность гагаузов. — С. 20; *Шабашов А. В.* Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. — С. 636.

[10] Зап. автором у 2005 р. від А.Копчекчі (1926 р. н.), родом із с. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1168.

[11] Türkçe sözlük / Editör İ.Parlatır, N.Gözaydın, H.Zülfikar. — Cilt 2. — S. 1877.

посадивши породіллю на перевернуту табуретку, яка знаходилася у великому тазу. На той час такий спосіб був найбільш розповсюдженим. Але з кінця 1920-х років жінки народжували своїх дітей у лікарнях.

У дорадянські часи пологи приймала найшанованіша жінка у селі — повитуха — *манака* (рум.), *пкана, бекана, ебана* (урум. < крим. татар. *ебакан* < тур. *ебе* — повитуха). Повитуха — жінка зрілого віку, яка володіла раціональними медичними народними знаннями. За допомогою ритуальних дій вона сприяла фізіологічному народженню дитини, а потім його соціалізації як нової одиниці общини[1]. Слід зазначити, що повитухою могла стати тільки шанована, обізнана із традиціями жінка. Окрім допомоги породіллі, вона керувала організацією таких обрядів, як ритуальне обмивання дитини, очисне обмивання породіллі, йшла до церкви «за іменем» для дитини й проводила обряд «Стіл божої матері»[2].

Серед народних звичаїв особливе місце посідає обряд першої купелі, що має як гігієнічний, так і обереговий характер. Він проводився за участю повитухи. Традиційно немовля купають у міцно просоленій воді й дотепер, причому греки запевняють, що подібна дія позбавляє людину в майбутньому від неприємного запаху поту, робить його шкіру міцною — *дінато* (рум.), звідси вислів, що «грек солоний». Часто в урумських селах дитину обсипали сіллю і через деякий час мили теплою водою[3]. Для румеїв було характерним обсипання дитини мукою і лише на живіт клали трішки солі. Після купання немовля загортали в рушник — *дувах* (урум. Карань), яким була пов'язана на своєму весіллі породілля.

Обряд соління похідний від тюркської традиції[4], де новонародженого купають, а потім натирають сіллю, щоб малюк був міцним[5]. Зокрема, цей звичай побутує у болгар[6], гагаузів[7] і татар. Греки Краснодарського краю малюків сповивали у просолені пелюшки, таким чином загартовуючи їх[8]. А мука виконувала роль оберега в населення Кавказу, Малої Азії та Криму[9]. На сьогодні зберігся обряд соління у більшості грецьких сіл Приазов'я. У с. Сартана ще у 60-ті роки XX ст. гості, які приходили відвідати породіллю, сипали на голову немовляти муку, щоб до «сивого волосся дожив».

Зацікавленість викликає вже забута традиція, коли пуповину — *афало* (рум.Чердаклі), *гöбек* (урум. Карань < тюрк. *göbek* — пуповина, живіт) або закопували у дворі, у місці, де не ходять люди, або висушували й зав'язували в ганчірковий вузлик. Таким чином, пуповина зберігалася до повноліття дитини, коли вона могла її розв'язати, «щоб стати розумною». Пуповина використовувалася і для лікування деяких хвороб. Туди, де закопали пуповину, виливали воду після першого купання малюка, що відбувалося, зазвичай, на третій день після народження[10]. Аналогічні звичаї описані у народів Балкан і Малої Азії.

Новонародженого показували дідусю та бабусі, які мали обдарувати онука. Бабуся посипала новонародженого мукою, робила на лобику хрест, посипала ручки, ніжки й ступні. У даному випадку мука виконує роль оберега й побажання добра та благополуччя. Аналогічні ритуальні дії, пов'язані з народженням дитини, здійснюються у сільського населення багатьох країн Чорноморського регіону.

У греків було поширене поняття про «нечистоту жінки» протягом 40 днів[11] після пологів[12] — мала сороковиця — *кучук хирх* (урум. < тур. *küçük kırk* — мала сороковиця), коли породілля повинна була дотримуватися багатьох заборон. Жінка не мала права готувати їжу, брати участь в обрядах, заборонялося виконувати подружні обов'язки та виходити з будинку: «Де ступить породілля, навіть трава не росте там» — *Лухса айах блен хайа басай, анда от да болмай*[13] (урум. Карань), а християнська релігія забороняла входити у церкву. Тільки на сороковий день проводився обряд очищення, коли породілля з дитиною і повитухою ішли до церкви для спеціальної

---

[1] *Дмитриева В.В.* Магические и рациональные приемы родовспоможения в традиционной культуре мариупольских греков // УГКПС. — Т.1. — Ч. II. — Маріуполь, 1999. — С. 425.

[2] Зап. автором у 2001 р. від А. Боебек у с. Сартана // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк.132.

[3] *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в с. Сартана // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М, 1979. — С. 182.

[4] *Гарделевский В.А.* Рождение ребенка и его воспитание // ЭО. — М., 1911. — №3—4.—С. 168.

[5] *Erdentuğ N.* Hal köyünün etnolojik teskiki. — Anıkara,1956. — S. 82; *Akçam D.* Analar ve çocuklar. — Istanbul, 1972. — S. 94.

[6] Болгары // Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. — М., 1999. — С. 108; *Сумцов Н. В.* О свадебных обрядах. — Х., 1881. — С. 148.

[7] *Курочло С.С.* Семейная обрядность гагаузов. — С. 21. *Шабашов А.В.* Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. — С. 637.

[8] *Сивер А.В.* Греки Геленджикского района Краснодарского края // Понтийские греки. — Краснодар, 1997. — С.136.

[9] *Мухина В. В.* Родильно-крестильная обрядность у приазовских греков. — С. 155.

[10] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 114.

[11] У Біблії, у книзі «Левит», розділ 12, вірш 1—6 зазначено, що породілля буде нечиста сорок днів, якщо народиться дитина чоловічої статі, а якщо жіночої статі, то буде нечиста «два тижні і шістдесят і шість днів», тобто 80 днів.

[12] *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в селе Сартана. — С. 182.

[13] Зап. автором у 2003 р. від А. Копчекчи (1926 р. н.), родом із с. Карань // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 937.

молитви — *ефті* (урум. Бешеве). Обряд очищення має широкий ареал розповсюдження серед багатьох народів Азії та Європи.

На честь народження дитини влаштовувалося свято, її зустрічали культовим хлібом — *злитиму* (рум.), накривали стіл «Трапеза Богоматері» — *панаїс трапез* (рум.), *паная софра* (урум.) [1]. Породіллю берегли від пристріту, «від чужого ока» три дні, а на третій день приходили родичі та подруги. На початку XX ст. хресна мати приносила курячий бульйон, у якому були обов'язковими крильце та шия. Вона зверталась до породіллі зі словами: «Обов'язково з'їси крило і шию, щоб дитина швидше зміцніла і тримала шию прямо» [2]. У наш час у селах Ялта та Урзуф до породіллі впродовж місяця приходять родичі з ритуальною стравою — локшина з куркою [3].

Немовля сповивали у шматки тканини — *ангун* (рум.), *без* (урум. < тюрк. *bez* — шматки тканини), *чупрек, эсти* (урум.) і щільно обв'язували смужкою тканини шириною до десяти сантиметрів і завдовжки до півтора метра — *ламаріц* (рум. Урзуф, Ялта), *фітіліц* (рум. Ялта, В. Янісоль, Константинополь), *знар* (рум.), *фондах, хумдах* (урум.).

У греків існували підвісні й підлогові колиски — *куня, куну, кни* (рум.), *бешик, пешик, бешик* (урум. < тюрк. *beşik* — колиска). Конструкція підлогової дерев'яної колиски з діркою у матраці для глека (15—20 см), в якому збиралися нечистоти, характерна для народів Балкан і поширена у багатьох народів Західної Азії [4]. Родичі, відвідуючи дитину, до будинку молодих батьків приносили колиску для новонародженого й подарунки молодій матері — ковдру та інші речі. Усі речі розвішували на колисці, тримаючи на виду, підкидали у такт співу і з галасом та музикою відносили до новонародженого [5].

У греків існували обряди для забезпечення життя дитині. Для цього пелюшки сушили вдень, на шию дитині одягали блакитну намистинку або мазали за вухом синькою, нові пелюшки обводили ножицями, шили дитячий одяг з 5—7 шматків тканини, клали ножиці, шпильки під подушку й таке ін. Якщо сторонні жінки дивилися на дитину, мати повинна була її витерти пеленою своєї сукні. Коли дитина залишалася у кімнаті одна, під колиску клали «сторожа» — віник [6]. У якості колискових оберегів у народів Причорномор'я та Середземномор'я широко використовувалися браслети, червоні нитки, блакитні намистинки й талісмани — віники, сокири, ножі, ножиці, які клали біля колиски.

Найважливішим серед родинних обрядів є християнський обряд церковного хрещення — *фетіз* (урум. Бешеве), *бантизма, вабз вантиз* (урум. Карань < тюрк. *vaftiz* — хрещення), *лаптизма* (урум.). Тому до вибору хрещених батьків греки ставилися і ставляться дуже відповідально. Хрещена мати — *нуна* (рум. < грец. *vouvá* — хрещена мати), *калина* (рум.), *хистан ана* (урум. С. Крим), *нона* (урум. В. Янісоль), *ашли* (урум. Карань), *вантиз ана* (урум. < тюрк. *vaftiz ana* — хрещена мати) та хрещений батько — *ашли калата* (рум. Ласпа), *хистан баба* (урум. С. Крим), *ашли* (урум. Карань) у греків шанувалися на рівні рідних. І у наш час у грецьких селах говорять: «Для хрещеника дорожче не той батько, який народив, а той, який хрестив, вийняв із «святої води» — *евгалин ас ту аязма* (рум.), бо хрещені несуть відповідальність за своїх хрещеників. Хрещена мати клала у ковдру хрещеній дитині — *вантиз евлад* (урум. Маріуполь) шматочок цукру й хліба, обов'язково примовляючи: «Який білий цей цукор, так хай буде волосся твоє біле» (урум. *Насин бу шекер бияз, оле сачларин бияз олсун*», «Щоб був білий, як цукор, а добрий, як хліб» (рум.). Це був прояв турботи про дитину, щоб вона не хворіла й прожила до старості.

У сучасних грецьких селах хрещена — *фетіска* (урум. Карань), *футиски, фуцкі* (рум.), *хистан хиз* (урум. С. Крим) та хрещеник — *футиска, фуцко* (рум.), *хистан оглу* (урум. С. Крим) з великою повагою ставляться до своїх хрещених батьків — *хистан ана* та *хистан баба* урум.) [7]. Хрещені й хресні є обов'язковими учасниками всіх сімейних свят. Але збереглася традиція не укладати шлюб між членами двох сімей — хрещеника і хресних батьків. На більш ранніх етапах історії греків у Приазов'ї ці заборони розповсюджувалися на родичів до шостого коліна. Вони вважалися близькими родичами хрещеника, який зобов'язаний завжди надавати їм знаки найглибшої пошани [8].

На хрестини — *футиша* (рум.) у сім'ї влаштовується свято, запрошуються родичі й сусіди, які приносять особливе печиво — *пулупиша* (рум.),

---

[1] *Дмитриева В.В.* Некоторые элементы родильно-крестильной обрядности греков Приазовья, крымских татар и караимов. — С.177.

[2] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 911.

[3] Там само. — Спр. 235. — Арк. 142.

[4] *Серебрякова М.Н.* Семья и семейная обрядность в турецкой деревне. — М., 1979. — С.133; Türk ansiklopedisi / Başedaktör H.Eren. — Cilt 6. — İstanbul, 1968. — S. 243—244.

[5] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 897.

[6] Зап. автором у 1998 р. від С. Уласкиної (1909 р. н.) у с. Красная Поляна // Там само. — Арк. 288.

[7] Там само. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 158.

[8] Греки России и Украины. — С. 357.

бармах (урум. < турец. *parmak* — палець, ріжок)[1]. До середини 1920-х років повитуха готувала головну страву — велику яєшню, посипану цукром[2]. Серед урумів така страва називається *хайганах* (урум. Бешеве, Мангуш < тюрк. *kaygana* — омлет) — солодка страва зі збитих яєць, поширена серед народів Малої Азії[3]. В. Борисенко, досліджуючи українську родильну обрядовість, зазначає, що аналогічний обряд був поширений серед українців Підляшшя та Полісся, де на *одвідки* несли обов'язково «бабу» (яєшню)[4]. Яйце є символом нескінченності, тому воно посідає важливе місце серед родинних обрядів Причорномор'я[5].

У наш час від обрядів, пов'язаних із народженням дитини, залишилися лише деякі традиційні елементи. Як і раніше, ім'я дитині дають через 2—3 дні або через тиждень. Найчастіше обирають імена померлих шанованих родичів. Але ще у 1940—50 рр. при виборі імені новонародженого враховувався церковний православний календар, а тому ім'я обирали відповідно до нього. Так, інформаторка з с. Карань згадує, що, народивши сина 3 червня 1945 року, за наполяганням родичів повинна була назвати його Костянтином, оскільки 3 червня — день святих Костянтина й Єлени. Незначна частина грецького населення дотримується цієї традиції дотепер[6].

Протягом XX ст. серед греків Приазов'я розповсюдилися і стали найбільш популярними чоловічі імена Микола, Олександр, Володимир, Василь, Іван і зовсім забулися імена, популярні на початку XX ст. — Феврон, Киріакій, Харлакій, Елеферій[7]. Це свідчить про осучаснення етнічної культури.

Як і раніше, у грецькій сім'ї дотримуються активного трудового виховання дітей, прищеплюючи їм необхідні навички, пов'язані з виконанням домашніх справ — прання, прибирання, плетіння (для дівчаток), догляд за домашньою худобою (для хлопчиків) та інших господарських доручень, а також догляд за молодшими братами й сестрами.

На сьогодні шлюбно-сімейній обрядовості приділяється велика увага, оскільки у будь-якого народу це той чинник, який забезпечує постійне відтворення характеристик етносу[8]. Зібрані польові матеріали є змістовним історико — етнографічним джерелом, яке дає змогу розкрити різні аспекти життя урумів і румеїв. Ми простежили трансформацію обрядів та звичаїв весільного циклу протягом XX ст. на основі праць В. Борисенко, С. Маркова, О. Ксенофонтової-Петренко та О. Моруженко[9], зіставляючи їх з нашими польовими матеріалами.

Греки українського Приазов'я не є винятком у тому, що з розвитком суспільних відносин і для них стала притаманною тенденція до трансформації і скорочення традиційного весільного циклу, поділеного на три великі комплекси: передвесільний, весільний і післявесільний, кожний з яких у різних народів схожий за змістом, але відрізняється виявом світоглядних установок. Відмінності весільного обрядового комплексу несуть у собі етнічну специфіку.

Аналіз польових матеріалів, зібраних у грецьких селах Приазов'я, у зіставленні з дослідженнями весілля анатолійських греків[10] та інших народів Причорноморського регіону дають можливість простежити походження і смислове навантаження більшості звичаїв та обрядів. Особливе значення, у даному випадку, має вивчення етимології термінів весільної обрядовості у часі й просторі. Комплексне дослідження вказаних явищ дає змогу висвітлити деякі питання етнічної історії маріупольських греків.

Традиційно шлюби між греками укладалися лише в межах рідного села. Шлюби між урумами і румеями не були типовими, також як і з росіянами, українцями та представниками інших народів, і до

---

[1] У кінці XIX ст. *бармах* — хліб, який приносили бабусі дитини. Назва, найімовірніше, пов'язана з формою хліба. Він складався із п'яти брусків, розділених на кінцях, і таким чином нагадував пальці. Див.: *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 414.

[2] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 987—654.

[3] Türkçe sözlük/ Editör I.Parlatır, N.Gözaydın, H.Zülfikar. — Cilt 2. — S.1246.

[4] *Борисенко В.К.* Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — С.105.

[5] Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки. — С. 74, 300, 411; *Дмитриева В.В.* Некоторые элементы родильно-крестильной обрядности греков Приазовья, крымских татар и караимов. — С. 177; Болгары / Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. — С.108.

[6] Зап. автором у 2005 р. від А. Копчекчі (1926 р. н.), родом зі с. Карань // Архів МДГУ. — Ф.1. — Спр. 06-3. — Арк. 1184.

[7] Там само. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 875.

[8] *Моруженко О.Б.* Новые и традиционные черты свадебной обрядности греков Приазовья // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 143—145. *Моруженко О.Б.* Традиционная свадебная обрядность в Греции и у приазовских греков // УПС — К., 1993. — С. 93—95.

[9] *Державин Н.С.* Свадьба у анатолийских греков // Известия Кавказского отдела Императорского русского географического общества. — Тифлис, 1904. — Т. XVII. — С. 208—215.

[10] *Гордлевский В.А.* Образцы османского народного творчества. — М.,1916. — Ч.1. *Гордлевский В.А.* Османская свадьба // Избр. соч. — М., 1968. — Т. IV; *Серебрякова М.Н.* Семья и семейная обрядность в турецкой деревне (новейшее время). — М., 1979; *Kerenek Ş.* Umiteli röyünde kına gecesi. / Türk folklor araştırmaları. — 1970. — № 252; *Ruthan Y.* Eskitaşlı köyü manografisi // Sosyoloji dergisi. —1955—1956. — № 10—11; *Kerenek Ş.* Umiteli röyünde kına gecesi. / Türk folklor araştırmaları. — 1970. — № 252; *Koşoy H.Z.* Alaca Höyük. Fnadolunun etnografya ve folkloruna dair malzeme. — Ankara,1951.

Грецьке весілля у старому Маріуполі. — МКМ. — Фонди. — № 2826-Ф.

початку XX ст. були поодинокими[1]. У 70-х роках минулого століття значно збільшилася кількість міжнаціональних шлюбів, а в даний час посилюється тенденція до укладання шлюбів із представниками інших національностей, особливо зі слов'янами. Але останні дослідження засвідчили, що найстійкішими є шлюби між греками в межах одного села[2].

У грецьких селах тривалий час наречену для юнака обирали батьки. Але вже на початку XX ст. питання шлюбу обговорювалося і з молодятами. Дівчат видавали заміж у 15—17 років, а хлопців одружували у 18—20 років. В урумів шлюби могли укладатися між родичами у третьому поколінні.

Невід'ємною частиною весільного обряду є фольклор у найширшому значенні поняття. У цьому плані ми можемо виділити три види народної творчості, пов'язаних між собою найтіснішим чином: усне слово, пісенну творчість і хореографію. Для греків жест означає стільки ж, скільки слово; вербальна й невербальна магії весільного обряду у свідомості греків пов'язані між собою нерозривно. Ми розрізняємо: обряд-слово, обряд-дія і обряд-предмет (предмети в обрядах мають своє чітке призначення).

Нині весілля у побуті приазовських греків — майже єдине обрядове дійство, яке прагнуть виконати у відповідності з етнічними традиціями. Повний сценарій традиційного весілля напівзабутий і не виконується, але багато специфічних деталей ще зберігаються у народній пам'яті, виконуючись завжди з великим ентузіазмом. Слід визнати, що весільна обрядовість — дуже важливий чинник, який стабілізує етнічну культуру.

[1] Такий висновок зроблено в результаті аналізу запитальників про шлюбні пріоритети греків Приазов'я.

[2] *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я. — С. 72. Батьки нареченого підшукували йому наречену з доброчесної сім'ї, щоб майбутня дружина була хорошою господинею. Головною перевагою майбутнього чоловіка повинен бути матеріальний статок. Про такий устрій у грецькій общині Приазов'я пише Ф.Церахто у документальній повісті «Леонтій Хунахбей». У роботі він описує поширений серед маріупольських греків переказ, у якому розповідається, що Л.Хунахбею, у майбутньому відомому грецькому письменнику, батьки дівчини відмовили у вкладанні шлюбу через його бідність. Див.: *Церахто Ф.Н.* Леонтий Хунахбей / Рукопис. — Жданов, 1975; *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя — С. 416.

Весілля у с. М. Янісоль. 1932 р. Особистий архів автора.

При єдиній схемі проведення весільного обряду в різних селах склалися свої варіанти, а внаслідок укладання шлюбу з людьми іншої національної приналежності (грека або грекині з російським або українським партнером) святкування стало варіюватися ще більше. Так, традиційне весілля у румейському селі Сартана, що записане уродженкою цього села Н. Ксенофонтовою-Петренко, відрізняється від наведеного прикладу весілля, яке описує С. Марков. Нами подаються локальні варіації і тимчасові новації, які були записані від інформаторів у 1990—2000 роках.

Власне весільний обряд складається з обрядових дій, що відбуваються послідовно: передвесільний, весільний і післявесільний цикли. У кінці XIX — на початку XX ст. традиційне грецьке весілля — *дугкун* (рум. Сартана)), *дїгїн* (урум. Бешеве, В. Янісоль, Карань), *дугкун* (урум. < тур. *düğün* — весілля), *дїгїн сираси* (урум. Ласпа), *той* (урум. В. Янісоль, Бешеве, С. Крим < тюрк. *toy*-свято, банкет), *гамус* (рум.< грец. *γάμος* — весілля) розігрувалося більш повно, з безліччю найдрібніших дій. Наречена й наречений — *д'елін-т'йов* (урум. Керменчик) дотримувалися усіх традиційних весільних звичаїв — *той тербїйасини кїт* (урум. Ласпа) до початку минулого століття.

Численні опитування знавців традиційного грецького весілля свідчать про те, що в селах деякі обряди вже забуті, але загалом весілля зберігає основний стрижень, хоча є локальні відмінності, на яких ми й зосередимо увагу.

Ми вже вели мову про те, що традиційно вибором нареченої для сина переймалися батьки. Хлопець міг повідомити батьків про свої симпатії та бажання *одружуватися* — *йїлен* (урум. Бешеве), але цей факт рідко враховувався, а згода дівчини взагалі не цікавила батьків. Шлюб без батьківського благословення був практично неможливий не лише у греків Приазов'я. Щоб позбавити себе від приниження під час відмови, наречений посилав нареченій невеликий подарунок — хустку, яблуко, солодощі. Дівчина, на знак згоди, посилала хлопцеві хустку — *марама*[1] (урум.). Цей звичай, запозичений у османського населення Малої Азії[2], був поширений серед урумського населення до 1950-х років і називався *нишан махрамаси, нишан бер* (урум. давати подарунки під час заручин).

[1] *Марама* — хустка продовговатої форми, вишита золотом або кольоровими нитками. Взірець марами є в Маріупольському краєзнавчому музеїв. (МКМ) — Фонди. — №408 ТКО МП. (с. Богатир, початок XX ст.).

[2] *Гордлевский В.А.* Османская свадьба. — С. 95.

Весілля у с. Кам'янка. 1979 р. Особистий архів автора.

У приазовських греків основною передвесільною обрядовою дією є сватання. У результаті польових досліджень нами зафіксовано широкий спектр терміна «сватання»: *аравона* (рум.), *аравонізму* (рум. Сартана), *арундязма*, *аравонязма* (рум. Урзуф, Ялта), *аравондязму* (рум. М. Янісоль, Каракуба), (рум. < дав. грец. *αρραβών*), *нишан той* (урум. Карань), *худалих* (рум. Сартана), *шаннамах* (урум. Керменчик), *дюнюрлюк* (урум < тур. *dünürlük* — сватання, *dünür gitmek*-свататися), *етейлер* (урум. С. Крим). Досвідчені у шлюбних справах близькі родичі або сусіди нареченого — сват — *пукушар* (урум. В. Янісоль), *пукушарс* (рум. В. Янісоль, Каракуба), *пукушарь* (рум. Урзуф, Ялта), *пукушаріс* (рум.Каракуба) (< грец. *προξενητης* — сват), *худас* (рум. В. Янісоль, Сартана), *худа* (урум. Керменчик), *сімбіт'ірос* (рум. М. Янісоль, Сартана), *сібет'ур* (рум. Урзуф, Ялта), *худай* (урум. Керменчик) та сваха — *худайи* (урум. Бешеве), *худагий* (урум. Мангуш), *худегій*, *худейі* (урум.) приходили до будинку батьків нареченої з подарунком для заручин — пештеш (урум. С. Крим), *нішан* (урум. В. Янісоль), *шан* (урум. Мангуш, *шан*-знак), *смадь* (рум.), вартість якого була різною. Так, у с. Сартана це була хустка із двома срібними монетами, скріпленими воском [1], у с. Чермалик лише хустка, у с. Старий Крим — шовкова хустка й золота обручка для нареченої, а у с. В. Янісоль *смадьа* складався з 20 копійок, обручки, шарфа або кофти, карбованця — усе це складалося у довгий рушник, який згортали кілька разів, надаючи йому форму трикутника. Після обміну подарунками — *нишан веріп* (урум. Ласпа) починалася гостина, під час якої призначався час для заручин молодят — *мегала аравонис* (рум. < грец. *μεγάλος αρραβώνας* < дав. грец. *μέγας αρραβών* — великі заручини). Серед греків був відомий звичай «відмовити сватам» — *хабах бер* (урум. давати гарбуза). Звичай, як відомо, широко поширений серед українців. Якщо не було відмови з боку батьків дівчини, то під час великих заручин назначався день весілля — *невахти дюгюн* (урум. С. Крим) [2].

У с. С.Крим сватання зазвичай проводять 7—9 осіб, обов'язково без пари. Але традиційно на сватання запрошують найбільш близьких родичів і особливо хресних. За останні 50—60 років сватам не подають ні гарбуз, ні тарілку з горіхами, ні виделку на знак відмови нареченому. Свати йдуть, вже знаючи, що відмови не буде. Після згоди нареченої вони передають їй подарунок у вигляді золотих прикрас (перстень з одним каменем або ланцюжок),

[1] *Наулко В.І.* Польовий зошит. — № 4. — С. 6 // Особистий архів В.І. Наулка.

[2] Зап. автором у 2004 р. від О. Бояджі (1937 р. н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 892.

тканини на сукню та інші подарунки [1]. Наречений у подарунок від нареченої до 1970-х років одержував хустку заручин — *нішам пошум* (урум.), а тепер подарунок — *пештеш* (урум. С. Крим), який не несе символічного навантаження [2].

У кожному селі були свої особливості й різні елементи в обряді сватання. У с. Гранітне (Карань) сватання наречені обговорюють наперед. Із цією метою готуються подарунки. Як подарунок нареченій, найпоширенішими були тканина або готова сукня, до якої пришивалася золота прикраса. Такий подарунок загортався у хустку. Свататися йшли з набором продуктів на таці — *бохча* (рум., урум.), куди клали парну кількість пляшок горілчаних напоїв, а також курку, пиріг, цукерки. Сватати наречену приходила непарна кількість гостей.

У довоєнний час, прийшовши в будинок нареченої, один із гостей брав віник і сідав на нього — це був знак, що прийшли сватати. Після обміну подарунками (зазвичай нареченому дарують сорочку) домовлялися про весілля. За старою традицією, за столом першою випивається пляшка, яку принесли в *бохче*.

До середини 1930-х років грецькі свята, особливо сімейні обряди й звичаї, супроводжувалися традиційною музикою [3]. Про їх інструментарій йтиметься далі.

Наразі перейдемо до характеристики весільної обрядовості у ретроспективі, починаючи з кінця XIX ст. і до сучасності. У греків Приазов'я підготовка до весілля розпочиналися за тиждень до вінчання, що характерно і для жителів материкової Греції [4]. Починаючи з неділі, кожного дня розігрувалася маленька вистава, де весільні чини чітко знали свої обов'язки. Як повідомляють інформатори, до середини XX ст. весільний обряд у кожному грецькому селі мав свої відмінні риси [5]. Але головною особливістю грецького весілля була різноманітність у елементах драматичного дійства, тому в народі до цього часу побутує розмовне кліше не «справляти», а «грати» весілля [6]. Наприклад, у с. В. Янісоль був день весілля під назвою *сет'із* (урум.), на який запрошували літніх людей-однолітків восьми дідів і бабусь молодих [7].

На весілля запрошують родичів та близьких — *сой* (рум.) *сой ахраба* (урум. Ласпа), *сой ахреби* (урум. Карань < тур. *soy* — род). У Маріуполі напередодні весілля уруми влаштовували весільний обряд «свято сита» — *елек тойу* (урум.), де головною дійовою особою була куховарка — *аші* (урум. < тур. *aşçi* — повар). Цей обряд досить добре описаний у вже згадуваних нами працях [8]. У румейських селах Ялті та Урзуфі перед весіллям у нареченого прикрашалося весільне деревце «элхи» [9] з гілки вишні, на яку вішали яблука, солодощі, квіти та інші прикраси. Поряд ставили склянку з медом :«Щоб солодке життя було у молодят» [10]. В українців також існував такий обряд, який означав відділення одружених від неодруженої молоді [11].

Передвесільним урумським обрядом був і «обряд хени». До сьогодні зберігся вислів: «Мою хну розведено — мене видають заміж» — *Хинам еніль-ді* (урум. Карань). Цей обряд відомий у тюркському світі практично в усіх народів та у Кримсько-Малоазійського регіону [12]. У цей ритуал входить низка обрядів, символіка яких пов'язана з підготовкою дівчини до переходу в новий для неї стан заміжньої жінки. Полягав він у фарбуванні волосся і нігтів нареченої хною, що, по суті, було символом батьківської домівки:

«Делин, хнань хутлу олсун!
Тузун экмешин татлы
Туз экмектен ашырдылар;
Ал диен делин.

Невеста, пусть хна твоя будет на здоровье!
Пусть твоя хлеб-соль будет сладкая, олсун!
От хлеба, соли отделяли;
Невеста, одевающая красное» [13].

---

[1] Зап. автором у 2003 р. від М. Таскапаран (1926 р. н.) у с. Малоянісоль // Там само. — Арк. 361.

[2] Зап. автором у 2004 р. від О. Бояджі (1937 р. н.) у с. С. Крим // Там само. — Арк. 630.

[3] Практично вся музика маріупольських греків є віддзеркаленням кримської народної музики. За висловом Л. Юносова, дослідника кримськотатарської музики, музичне мистецтво Криму сформувалося під впливом багатьох культур. Народи, які населяли кримський півострів, близькі за мовою, звичаями й музичними традиціями. Багатовікове спільне проживання сприяло появі кримської народної музики.

[4] *Моруженко О.Б.* Анализ традиционной свадебной обрядности в Греции и у приазовских греков // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: історичні науки, політологія. Книга І. — Донецьк, 1997. — С. 26.

[5] Архів МДГУ. — Спр. 235. — Арк. 159.

[6] *Аджиевенко Н.К.* Некоторые элементы сценического искусства древнегреческого театра в свадебных обрядах греков Приазовья // УПСПС. — Т. 1. — Ч. II. — Маріуполь, 1999. — С. 422.

[7] *Горковець О.* Урумський словник. — С. 382.

[8] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 418.

[9] *Борисенко В.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я. — С. 75.

[10] Там само.

[11] Українська минувшина. — С. 173.

[12] *Серебрякова М.Н.* Семья и семейная обрядность в турецкой деревне (новейшее время). — М., 1979. — С. 95; *Гордлевский В.А.* Образцы османского народного творчества. — М., 1916. — Ч.1. — С. 95—97; *Гордлевский В.А.* Османская свадьба. — С. 97.

[13] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 420.

На відміну від маріупольських греків, які цей обряд вже майже не пам'ятають, *обряд хени* був поширений серед населення Туреччини, коли нареченій фарбують хною руки, волосся і нігті. Ігри та пісні дівчат продовжуються всю ніч[1]. В.Гордлевський звертає особливу увагу на цей ритуал, що посідає почесне місце в османському весіллі. «Обряд хени» — фарбування волосся — це дівич-вечір, свято жінок..., викрашена хною дівчина перетворюється ніби на наречену: слово «хинали» в народній мові — синонім слова «наречена»[2].

Ритуал «хени» передує обряду покриття, що був однаковим і в урумів, і в османів[3]. Він полягає у обмиванні нареченої в домі у хрещеної матері. Аналогічний обряд існує у балканських народів, зокрема в болгар, а також у деяких етносів, які населяють територію Туреччини[4]. Обряд хени і обрядове миття у лазні в Константинополі під назвою *λουτρόν νυμικόν* описується В. Гордлевським. Дослідник наголошує на грецькому корені обряду[5]. Стосовно маріупольських греків, то інформатори пам'ятають купання нареченої в лазні — *д'елин амами* (урум. < тур. *gelin* — наречена; *hamam* — мити), який був поширений наприкінці XIX ст. і забутий на сьогодні. Деякі інформатори згадують, що хрещена мати відводила наречену до себе додому для обмивання[6]. Поверталася наречена додому під червоною хусткою — *аль дуван* у супроводі дівчат. По дорозі, зазвичай, дівчата співали сумних пісень[7].

Повернення молодої додому завжди супроводжувалося голосіннями. Це засіб, яким передають думки й почуття нареченої, її родичів і подруг. Спочатку функція голосіння була цілком природним обрядом. Наречена декларувала свій відхід із сім'ї як дію, що відбувається проти її волі, оскільки наприкінці XIX ст. часто дівчат видавали заміж без їхньої згоди[8].

Після сватання практично неможливо було відмовитися від весілля, бо це означало образу святості століттями встановленого звичаю. Тому голосіння нареченої нерідко було прямим висловом справжніх почуттів:

Аглаяджахт: гювнердырт!
Анасындан, бабасындан аирладжахъ. Геннердыр.
Ал дыен дгелин!

Она должна плакать в такие дни!
От матери, от отца будут отделять. Такие дни!
Красное одевающая невеста![9]

Сила традиції і бажання не порушувати звичний ритм і мелодику пісні, успадкованої від дідів, настільки велика, що сучасні виконавці грецьких обрядових пісень, навіть не розуміючи значення дії, про яку розповідається у пісні, все одно пам'ятають їх та із задоволенням виконують.

Напередодні весільного обряду влаштовували демонстрацію посагу *сімадька* (рум. В. Янісоль, Каракуба), *пірпію* (М. Янісоль, Каракуба), *прика* (рум. > грец. — *προίκα* > дав. грец. *προῖξ* — посаг), *жейез* (урум. Карань), *жеез* (урум. Керменчик, Старогнатівка), *чійез* (урум. Бешеве), який найчастіше знаходився у скрині — *жейез сандиги* (урум. Карань < тюрк. *çeyiz sandığı* — скриня із приданим). Традиційно наречену саджали на скриню із посагом та везли до нареченого[10].

Посаг для майбутньої нареченої готували з раннього дитинства. Це явище знайшло своє відображення в урумському прислів'ї: «Дочка в пелюшках — посаг у скрині. *Хиз хундахка, чійез сундухка*» (урум. Бешеве).

В урумських селах наступного дня після обряду хни влаштовували день посагу — *чеиз гюню* (урум.). Зазвичай вивішували речі нареченої — рушники, постільну білизну, хустки. У п'ятницю ввечері родичі й подруги приходили роздивлятися вироби нареченої.

До сьогодні популярні дівич-вечори — *хызыр еглий* (урум. С. Крим) у переддень весілля у нареченої — *шнейс* (рум. Сартана), *т'елін баши* (урум. Карань, Ласпа). Але до 1930-х років такий вечір проводився у хресної матері і завершувався виконанням мелодії — *телен аваси* (урум. Корань). Зазвичай співали дівчата. Майбутня наречена повинна була повернутися додому, закутавшись хусткою, яку подарували їй під час сватання. Напередодні весілля, наречений і його друзі також проводили свій вечір — *оглинар еглий* (урум. С. Крим). Іноді мати нареченої готувала для них стіл — *телембаш* (урум. Карань).

---

[1] *Kerenek Ş.* Umiteli röyünde kına gecesi. / Türk folklor araştırmaları. — 1970. — № 252. — S. 5699.

[2] *Гордлевский В. А.* Османская свадьба. — С. 6.

[3] Там само. — С. 8.

[4] Там само. — С. 22.

[5] Там само. — С. 97.

[6] Н. Сумцов називає обрядове купання нареченої головною рисою давньогрецького весілля, а обрядове покриття голови нареченої червоною хусткою — важливою частиною римського весілля. Див.: *Сумцов Н. Ф.* К вопросу о влиянии греческого и римского ритуала на малорусскую свадьбу // Киевская старина. — Т. XIV. — К., 1886. — С. 21, 27.

[7] *Марков С. И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 419.

[8] Архів МДГУ. — Спр. 235. — Арк. 149.

[9] *Марков С. И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 418.

[10] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебанец (1944 р. н.), родом із с. Чермалик // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1887.

У суботній вечір, коли в нареченого і нареченої влаштовувався весільний бенкет, бояри (друзі нареченого) приносили нареченій півня. Вона його золотила й повертала назад [1]. В українському весільному фольклорі є пісні про міфологічного птаха з «золотими перами», якого наречений повинен принести на весілля. Найімовірніше, досліджувана традиція сягає часів язичництва. Звичаї, пов'язані з півнем, побутують також у Туреччині.

Як уже наголошувалося, хрещеним батькам у сімейній обрядовості греків відводиться почесне місце. У день весілля запрошували хрещеного батька з великою урочистістю, в супроводі музик, виконуючи урумські пісні:

У хрещеного батька одна троянда,
Рожевого кольору соловей
Ти, яку я полюбив, чия?
Щока троянди, мово солов'їна,
Прийди, не примушуй плакати мене, який
полюбив тебе [2].

Основа цієї пісні має східну традицію віршування, «коли проводиться одна думка або оспівується якась нова властивість. Це дає можливість співаку підготуватися до передачі подальшого змісту» [3]. Те ж саме можна сказати і про пісню, яка звучала під час одягання нареченого:

Одягай, душа моя, одягай,
Суконний одяг одягай,
Так — те буде, душити мою, отак буде
Коли прийде пора, так — те буде [4].

Наприкінці XIX ст. справляли весілля — *той йасу* (урум. В. Янісоль) цілу добу, а неділя була днем вінчання. Традиційна весільна церемонія починалася із запрошення почесних батьків — *паранфу* і *паранфіси*, роль яких, як правило, виконували хрещена мати — *хистана* (урум. С. Крим), *ашли* (урум. Ласпа), *нуна* — (рум. < грец. *νουννά* < лат. *nonnus* — хрещена мати), *каліана, калина, калота, кальна, кальня* (урум.) та хрещений батько — *хистан баба* (урум. С. Крим), *калота* (рум. Чердаклі), який часто був і розпорядником на весіллі — *ашли калата*. Їх запрошували на весілля з великою урочистістю у супроводі музикантів. У деяких грецьких селах (Сартана, Чермалик, Камара) за цим запрошенням слідувало невелике пригощання, яке влаштовували посаджені батьки нареченого. А ось у с. В. Янісоль посаджених батьків забирали, і лише другого дня вони влаштовували пригощання. До речі, роль посаджених батьків не тільки почесна, а й відповідальна — вони несуть значні матеріальні витрати й сьогодні [5].

Обряд одягання нареченої — *ниф* (рум.> грец. *νύφη* > дав. грец. *νύμφη* — німфа), *д'елінъ* (урум.), *йелін* (урум. Бешеве), *келін, т'єлін* (урум. Бешеве > тур. *gelin* — наречена), як і весільне вбрання, помітно змінилися. У греків-еллінофонів цей обряд називається *ніфофорема* (рум. > грец. *νυφοφόρεμα* — одягання нареченої), а у греків-тюркофонів збереглася «Пісня одягання нареченої» — *«Т'єлін т'ійінєн тьркь»* (урум. Бешеве). В цьому обряді є багато елементів, які пов'язані із функціями хрещеної — прикрашання нареченої набором подарунків від її батьків: сережки, каблучки, браслети. Стосовно дружок, то вони брали переважно участь у ритуальних співах [6].

Вбрання нареченої — *делінхумами* (урум. С. Крим) набуло трансформації наприкінці XIX ст. від традиційного одягу з халатом та головним вбранням — *періфтаром* до вінчальної сукні — *стфалли урба* (урум. Бешеве), яка була червоного кольору й часто переходила у спадок. Традиційно наречену оперізували поясом — *тин ниф фор'язан дин хулан* (рум. Каракуба), прикрашеним золотом — *хуланя* (рум. Каракуба), *хулан* (рум. Сартана, Чердаклі). З початку XX ст. і до середини 1970-х років зберігалася традиція, коли кума — *ашл* (урум. Карань) пов'язувала нареченій через плече рушник — *дувах* (урум. Карань), який пізніше використовувався для обгортання новонародженої дитини після першого купання. Тому йому надавали неабиякого значення, і молода жінка зберігала *дувах* як святиню [7].

Наречений — *гамброс* (рум. Сартана < грец. *γαμπρός* — наречений), *д'ійов, кйєв* (урум. Карань), *кйєв бег* (урум. Ласпа), *кьйєв, т'ійєв* (урум. В. Янісоль, Улаклі, Ласпа), *тійоф* (урум. С. Крим) також ретельно готувався до весільної церемонії. Наступною весільною дією був обряд одягання і гоління нареченого, який називався «коронацією» і супроводжувався музичним награванням *«Гамбріятку»* [8] (рум.), *«Т'ійов т'ійінєн тьркь»* (урум. Бешеве). Перед цим одяг нареченого посилали до священика

[1] Там само. — Арк. 1885.

[2] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 419.

[3] *Гордлевский В. А.* Османская свадьба. — С. 83.

[4] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 158.

[5] Архів МДГУ. — Спр. 235. — Арк. 128.

[6] Зап. автором у 2001 р. від С. Уласкіної (1909 р. н.) у с. Красна Поляна // Там само. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 258.

[7] Зап. автором у 2005 р. від А. Копчекчі (1926 р. н.), родом із с. Карань // Там само. — Арк. 1187.

[8] *Ашла А.А.* Песни греков Приазовья.

IRYNA PONOMA

Весілля у грецькій родині. Наречена сидить на кожусі. Фото автора, 2004 р.

для благословення у спеціальній хустині з різнокольорових клаптиків тканини — *хурома бохча* (урум. С. Крим). Традиційно весільним одягом нареченого — *т'ійєвлік урба* (урум. Улакли) був синій халат, який передавався у спадок, а у XX ст. — весільна сорочка нареченого — *тійовун урбашкас* (урум. С. Крим)[1]. Одягаючи нареченого, учасники дійства співали. До нас дійшов лише один приклад такої пісні, записаної С. Марковим[2]. Після одягання нареченого розпорядник весілля — *кошеві* (урум. Маріуполь) одягав на себе широкий та довгий ..ояс із тканини — *хурама* (урум. Камар), затикаючи за нього дві свічки, які горіли під час одягання[3]. Обряд вбирання нареченого поступово змінювався, і до теперішнього часу збереглася тільки церемонія гоління у присутності хрещеного батька і друзів — *парагамброс* (рум.), *ід'ітага* (урум. С.Крим), *идитаси* (урум.)[4]. Схожа традиція побутує серед багатьох народів Малої Азії та Закавказзя[5].

До початку XX ст. до вінця молоді їхали окремо. Супроводжувала наречену хрещена мати, яка заздалегідь її викуповувала. Проходив цей ритуал обов'язково у пісенній формі під акомпанемент зурни і бубна[6]. Після благословення батьків наречена під сумний марш «Ніфятку»[7] сідала на гарбу, запряжену волами. Обов'язково не тільки молода, й усі гості повинні були демонструвати свій смуток[8].

На урумських весіллях ця частина обряду мала певний відбиток стародавнього звичаю викрадення нареченої[9], що походив від східних традицій: «молодую жених выносит на руках из дома и сажает ее на приготовленную арбу, запряженную волами, покрывая ее особым покрывалом, и в таком виде весь поезд отправляется в церковь, в сопровождении молодых людей верхами с музыкой и песнями, при этом один из них идет впереди с обнаженною саблею»[10]. Загалом звичай іти попереду весільної процесії з прапором або з шаблею характерний для

[1] Зап. автором у 2004 р. від О. Бояджі (1937 р. н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 998.

[2] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 420.

[3] *Гарковець О.* Урумський словник. — С. 554.

[4] Архів МДГУ. — Спр. 235.

[5] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 423; *Державин Н.С.* Свадьба у анатолийских греков. — С. 211; *Акритас П.Г.* Свадебные обычаи абхазских греков // СЭ. —1936. — № 4—5. — С. 91.

[6] Зурна та даіре є обов'язковими музичними інструментами на турецьких весіллях.

[7] *Ашла А.А.* Песни греков Приазов'я.

[8] *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в селе Сартана. — С. 179.

[9] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура — С. 124.

[10] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков. — С. 46.

Грецьке весілля. Фото автора. 2005 р.

болгар[1] і турків[2]. Стосовно обряду покривання обличчя нареченої весільною накидкою — *чаршаф* (урум. С. Крим), то він був поширений серед багатьох народів Причорномор'я. У балканських греків на це вказує етимологія терміна «наречена» — *νύμφη*, тобто закрита покривалом[3]. Аналогічну церемонію із покриванням нареченої, яку відправляють на возі з батьківського дому, описує і англійський дослідник стародавніх індійських обрядів Р. Пандей[4].

Тепер у грецьких селах наречений перед вінчанням приїжджає за нареченою в її будинок. Далі події можуть розвиватися за двома сценаріями. Традиційно наречена захована в чужому будинку, а завдання дружків та нареченого знайти її. Іноді ця церемонія розтягується на декілька годин[5]. Більш поширена ситуація, коли наречена з подругами сидить у своєму будинку в окремій кімнаті, обов'язково на овечій шкурі[6] — *хой тєрі* (урум. Улакли), з шовковим шарфом — *дувах* (урум. Мангуш) на руці, в очікуванні нареченого. Зазвичай наречений робить чотири викупи — *деліни сатайлар* (урм. С. Крим), *хутулмахлих* (урум. Камар), *дітю* (рум. Сартана), *ксагорізма* (рум. Урзуф, Ялта): при вході у двір — сусідам, при вході в будинок — родичам (дядькові або тітці), при вході до кімнати — подругам, а в кімнаті нареченої — молодшому брату. Тільки після цього наречений може на руках підняти наречену з овечої шкури. У цей час дружка намагається швидко зайняти місце нареченої, що звільнилося, щоб скоріше вийти заміж. Потім усі гості йдуть до загального столу, а після цього починаються проводи нарече-

[1] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 202.

[2] Серебрякова М. Н. Семья и семейная обрядность в турецкой деревне (новейшее время). — С. 95.

[3] Велишский Ф.Ф. Быт греков и римлян. — С. 284.

[4] *Пандей Р.Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычаи). — С.169.

[5] Зап. автором у 2002 р. від А.Негрей (1905 р. н.) у с. Малоянісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 763.

[6] Звичай сидіння нареченої на шкурі був відомий у індійців ще у давні часи. Див.: *Пандей Р.Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычаи). — С.184.

ної. Її батьки благословляють молодят із хлібом-сіллю — *туз екмек* (урум. С. Крим) та іконою [1] — *никона* (урум.). До недавнього часу, коли наречена йшла до вінця, батьки плакали, а гості співали пісню «Плач нареченої» — *«Агла делін агла»*. На сьогодні її пам'ятають лише інформатори похилого віку [2].

За традицією, до церкви молоді їхали на запряжених кіньми або волами возах. У с. С. Крим молода пара їхала вінчатися на маленьких весільних конях — *дїлїдїль* (урум. Карань, Керменчик, С. Крим), які були призначені саме для весілля [3]. Нині коней та волів замінили сучасні автомобілі, прикрашені квітами та стрічками.

Вінчання за православним обрядом — *іставан* (урум. Улакли), *істєфан, істван, стван* (урум. Багатир, Карань), *стфан, стефан, стефанос, стефєн, истван* (урум.), *падріма* (рум. Урзуф, Ялта), *стєфанума* (рум. Каракуба, Сартана), *стефаниму* (рум. Чердаклі) було обов'язковим до початку XX ст. Молоді йшли до вінця — *ствана вар* (урум. Ласпа) із хрещеними. Хрещений батько тримав вінець над нареченим, а хрещена мати — над нареченою. Під час вінчання обмінювалися обручками — *шан йїзїгь* (урум. Улакли).

Із церкви поверталися до будинку нареченого з весільними вигуками. У с. С. Крим літні чоловіки говорили такі слова: «Ми пішли без пари, а прийшли із парою молодих та привели їх гостей за це браво-браво» — *«Біз варип тьсву чіфтлеіп де худаларнан тетірдигміз йьчь дос-дос»* (урум. С. Крим) [4]. Свекруха — *пет'єра* (рум. < грец. *πεθερά* — свекруха), *хайнана* (урум. С. Крим), *хатин, хайняна, кайнана* (урум. > тур. — *kaynana* — свекруха) до недавнього часу виконувала танець *«Дубурджа»* (урум.), мовби запрошуючи гостей зайти до будинку. Молодята йшли за нею і зупинялися біля порога будинку — *босага* (урум. Бешеве), *басамаг* (рум., урум. Карань < тур. *basamak* — сходи), *катафіль* (рум. Ялта), де відбувався обряд «обсипання», поширений у стародавніх греків, римлян і слов'ян [5]. Мати нареченого брала в руки таріль або сито, наповнені зерном, солодощами й дрібними монетами — *елек долу богдай, ахчі, конфет* (урум. С. Крим), обсипала молодят і гостей, а порожню тарілку розбивала «на щастя» зі словами: «Доживіть разом до старості — *ет'іниз бір йєрде харт олунуз»* (урум. С. Крим «Хай повилазять у ваших ворогів очі, хай розколються їхні голови» [6]). У румейських селах промовляли: «Довгого віку, солодкого хліба». Після цього молодята заходили до будинку. Цікава особливість збереглася у селах Сартана, Чермалик, коли свекруха бере мізинець правої руки нареченої, вмочає його в тарілку з медом і робить хрести на косяках вхідних дверей дому [7]. У с. Н. Каракуба до 1980-х років, перш, аніж увести молодят до будинку, хрести випалювалися на лутках дверей, що нібито перешкоджало проникненню злих духів. Схожий звичай зустрічається у греків Криту [8], в болгар, українців.

У с. С. Крим наречена повинна ступити правою ногою через поріг, після чого молодят саджали на підвіконня, де лежали подушки з кольорових шматинок — *йастих — хурамадан тітільміш* (урум. С. Крим). І тільки під час дарування їх саджали за загальний стіл [9].

Після приїзду з церкви наречених зустрічали весільним хлібом — *делін екмек* (урум. С. Крим) та символічно пригощали вином. В урумських селах вони пили з «великої чарки турецького срібла з ручкою» [10], а хрещений батько пив із двох келихів (урум. Багатир). Починалася весільна гостина за почином старшого боярина — *ігітага* (урум. Ласпа), *йігітаги* (урум. В. Янісоль), *кöшєві* (урум.) під звуки вітального маршу — *сєлам* (урум. Карань < тюрк. *selam* — вітання). У румейських селах розпочинали трапезу після того, як прозвучить мелодія *Трапезітку*. Під цю мелодію танцювали усі запрошені [11]. *Трапезітка* (від грец. *τραπέζι* — *стіл*) — застільний весільний танець, під час якого гості вітають наречених, пританцьовуючи під музику, не виходячи з-за столу, на відміну від мусульманського етикету, який вимагає повного мовчання під час їжі [12]. В урумських селах С. Крим, Мангуш, Старобешеве весілля починалося із танцю *Агай-ава* (урум.), який танцювали най-

---

[1] Зап. автором у 2002 р. від А. Налча (1926 р. н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 629.

[2] Зап. автором у 2004 р. від О. Бояджі (1937 р. н.) у с. С. Крим // Там само. — Арк.1003.

[3] *Гаркавець О.* Урумський словник. — С. 160.

[4] Зап. автором у 2002 р. від А.Налча (1926 р. н.) у с. С. Крим // Там само. — Арк. 887.

[5] *Латышев В.В.* Очерки греческих древностей. — С.Пб.,1997. — С. 226; *Сумцов Н.Ф.* О свадебных обрядах, преимущественно русских. — Х., 1881.– С.97.

[6] Зап. автором у 2002 р. від В.Ліханової (1933 р. н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 569—579.

[7] Зап. автором у 2003 р. від Т. Богадиці у с. Сартана // Там само. — Арк. 872.

[8] *Баранцевич Е.М.* Остров Крит и события на нем (Историко-географический и этнографический очерк) — С.Пб., 1897. — С. 80; Народы зарубежной Европы. — Ч. 1. — М. , 1964. — С. 588.

[9] Зап. автором у 2004 р. від О. Бояджі (1937 р. н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 882.

[10] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 214.

[11] Архів МДГУ. — Спр. 235. — Арк. 163.

[12] *Гордлевский В.А.* Османская свадьба. — С. 118.

старші чоловіки [1]. Цей танець зберігався лише до 1960-х років [2].

Трохи почастувавшись, гості виходили танцювати. У 1970-х роках у грецьких селах були популярними як традиційні танці — *Хоран* (урум. С. Крим), *Хайтарма* (рум., урум.), *Хора* (рум.), *Уртапа* (рум. Ялта), так і *Сіртаки* [3], *Чардаш*, що були розповсюджені серед інших народів Приазов'я. Нам вдалося зафіксувати декілька весільних танців. У цьому підрозділі ми їх лише згадаємо, а далі розглянемо детальніше. Загалом слід відзначити, що на початку XX ст. усі грецькі весілля супроводжувалися ритуальними танцями, виконуваними у різні моменти весільного обряду. Танець *Ярім-ава* — весільний танець найстарших жителів села після вінчання молодих під час весільної ходи. Цікавими є танки *Ер аваси* та *Агир аваси* (урум.), що виконувалися чоловіками зрілого віку перед весільним обідом. Танець *«Джін-ава»* виконувався протягом весілля двічі: коли наречений, озброєний шаблею, забирав наречену з батьківського будинку та під час обряду обдарування молодих — *«саачув»* (урум. < тур. *sağaçıv* — сіяти). Весільний танець із подарунком — *бохча ойнамах* (урум. Маріуполь). В обох випадках у танці брали участь чоловіки різного віку. В урумському с. С. Крим у весільному круговому танці *Хоран* беруть участь більшість гостей, а у центрі танцюють або молоді, або наречений — теща — *дельнехайнана* (урум. С. Крим), або наречена — свекор — *хайната* (урум. С. Крим) [4].

Найпопулярнішим танцем у грецьких селах Приазов'я є *Хайтарма* [5]. Різновидів цього танцю багато. Всі вони походять від кримськотатарської *К'айтармі* [6]. Греки, які проживали у Криму поряд із татарами, перейняли багато їхніх звичаїв, і серед них такий: при одруженні в дім нареченого приїжджали численні родичі, земляки нареченої, і відбувався своєрідний взаємний показ хореографічного мистецтва [7]. *Кайтарма* ще й зараз залишається улюбленим танцем населення Криму [8]. У весільному обряді *Хайтармі* відводиться важлива роль. Інколи цей танець є застільним, тобто дві-три пари старших людей танцюють, а решта сидить за столом, аплодуючи в ритм музики [9]. Як це не прикро, але тепер на грецьких весіллях танцюють лише один традиційний танок — *Хайтарму*. У наших польових матеріалах зафіксований ще один румейський весільний танок — *Богданка*, але він є аналогом *Хайтарми* [10]. Взагалі потрібно відзначити, що традиційно кожний етап весілля супроводжувався різними танцями, починаючи із танця-плачу нареченої і завершуючись танцем дарування подарунків сватам та кухаркам [11].

Під час весілля у селах збирали гроші для молодих за допомогою веретена — *урчух* (урум. Бешеве, Карань), *д'рахт* (рум. В. Янісоль, Константинополь), *клостра*, *ад'рахт* (рум. Каракуба, М. Янісоль, Сартана), тому що тривалий час воно було символом благополуччя. Дослідниця прядильно-ткацької румейської термінології Р. Харабадот записала у 1970 році у с. В. Каракуба весільну пісню, присвячену прядці [12].

Другий день весілля — *етінджі гюню* (урум. С. Крим) був менш урочистим, але більш відповідальним. Після шлюбної ночі — *сивтейті дедже* (урум. С. Крим) близька до родини нареченого жінка — *алі-чанаси* (урум. С. Крим) відповідала за процес розпізнавання цнотливості нареченої. У щасливому випадку виносили *делін хиз* (урум. С. Крим) — червоний стяг та пляшку червоного вина [13]. Далі основними подіями цього дня були обряд під назвою «солодка горілка» [14], обмін подарунками й обдаровування молодят — *харизмата*.

Обряд «Солодка горілка» — *г'альти рахи* (рум. < грец. *γλυκός* — солодкий, турец. *raki* — виноградна горілка), *билли рахи* (урум. < тур. *ballı* — медовий)

---

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк.153.

[2] Там само.

[3] *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я. — С. 77.

[4] Зап. автором у 2002 р. від А.Налча (1926 р.н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 865.

[5] *Зайченко С.* Танцы греков Приазовья. — С. 25.

[6] Мелодії кримськотатарської «Кайтарми» зустрічаються у молдаван, румунів, болгар, турків. Виконання «Кайтарми» вимагає від музикантів великої віртуозності. Відомий серед греків Приазов'я музикант В. Мазін звертав увагу на труднощі для виконання цієї мелодії музикантами інших національностей у зв'язку зі специфічними особливостями метроритміки.

[7] *Тресков И.В.* Фольклорные связи Северного Кавказа и Крыма. — Нальчик, 1963. — С. 267.

[8] *Багинская-Гурджи В.* Свадьба в крымчакской семье. // Дружба народов. — 1993. — № 8. — С. 220.

[9] *Зайченко С.* Танцы греков Приазовья. — С. 35.

[10] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 83.

[11] Зап. автором у 2005 р. від Ф. Шебаніц (1944 р. н.), родом із с. Чермалик // Там само. — Арк.1901.

[12] *Харабадот Р.* Румейская прядильно-ткацкая терминология. — С. 55.

[13] Зап. автором у 2004 р. від О. Бояджі (1937 р. н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 993.

[14] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 420; *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в селе Сартана. — С. 180; Обряд під назвою «Раки и татли» (горілка і варення) відомий у кримських караїмів, але здійснювався він у перший день, коли весілля проходило окремо у молодої та молодого. Див.: *Лебедева Э.И.* Свадьбы. — Симферополь, 2003. — С.19; Особливе значення обряд «солодка ракія» має у болгарському весіллі. Див.: *Георгиева И.* Обичаи при сватба // Пирински край. Етнографски. Фолклорни и езикови проучвания. — София, 1980. — С. 405.

був поширений серед урумів і румеїв до середини XX ст. Це один із знакових елементів у традиційному грецькому весіллі. Приготування та частування «солодкою горілкою» означає успішне поєднання молодят, причому обряд стає обов'язковим лише за наявності доказів цнотливості нареченої. Напій несуть до будинку батьків нареченої разом із ритуальними тваринами (баран, курка, півень). Але відсутність голови у тварини — знак ганьби молодої. У наш час цей обряд практично забутий, але інформатори зрілого віку його добре пам'ятають [1]. Церемонія, пов'язана з медовим напоєм, була широко розповсюджена у народів Південної Азії та описується у стародавній пам'ятці індійської релігійної літератури «Рігведа» [2].

Одною з основних подій другого дня був обмін подарунками між найближчими родичами й обдаровування молодят — *харизмата* (рум. < грец. χάρισματα < дав. грец. *χάρις* — подарунок). До недавнього часу весільні подарунки гості приносили у спеціальній білій тканині — *бохча явлух* (урум.), *бохча* (рум.). Під час обдаровування молодих, тривалий час зберігається звичай частування гостей із двох келихів — *долу сїз* (урум. Бешеве). Сучасна система взаємного обдаровування родичів дещо змінилася: звузилося коло обдарованих, дарування проводиться у перший день весілля, і збільшилася вартість самих подарунків. Обдаровування молодих зараз проходить у перший день весілля.

У 1976 році В. Борисенко під час польових досліджень спостерігала церемоніал обдаровування у с. Сартана: «Куми завели наречених за стіл, поруч розмістилися почесні свідки... На столі стояла склянка меду і тарілка з тонко нарізаним пирогом без начинки. Боярин, наколовши на виделку шматок пирога, вмочав його у мед і пригощав кожного гостя, який підходив до столу. Гість дякував, вітав молодих, клав на тарілку подарунок і сідав за стіл» [3]. На сьогодні цей церемоніал залишився без зміни, за винятком останньої частини, коли боярин із пирогом сам підходить до гостей [4]. На завершення першого дня грають прощальну мелодію *сєлам чал* (урум. Карань).

На другий день весілля, після обряду обдаровування, проходить найяскравіша частина грецького весілля — рядження — *шакунья* (рум. Ялта, Урзуф бісі), *жамал* (урум. Ласпа). На відміну від сусідів-слов'ян, греки виробили стійкі форми цього явища, що передаються із покоління у покоління. До 1960-х років греки на весіллях наряджалися в образи легендарних героїв старогрецької міфології. Зараз у грецьких селах серед ряджених — *куйкуй* (урум.) можна зустріти українських фольклорних персонажів [5]. На початку XX ст. були поширені весільні обрядові сценки, головними героями яких були Орфей і Евридіка, старогрецькі боги Діоніс, Гера. Виконання проводилося «найманими акторами», яким платили великі гроші [6]. У весільних спектаклях, що були поширені до 1940-х років, брали участь лише чоловіки. Потім упродовж 1950—60-х років брали в них участь і жінки, а сьогодні елементи «постановок» зустрічаються досить рідко [7].

Досліджуючи весільні звичаї та обряди маріупольських греків у зіставленні з матеріалами весільної обрядовості анатолійських і балканських греків, а також народів, які населяють територію Малої Азії, Криму й Приазов'я, помічаємо низку спільних явищ та паралелей. Це свідчить про процес взаємопроникнення і культурної взаємодії різних етнічних компонентів. Весілля маріупольських греків, увібравши багато специфічних елементів давньогрецької, балканської, тюркської та слов'янської культури, водночас не втратило своєї національної основи. До того ж процес нашарування явищ культури різних етносів розвивається таким чином, що зберігаються схожі народні уявлення серед народів Причорномор'я та Середземномор'я.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, ми виокремимо зміни в сучасному весільному ритуалі. По-перше, тепер молодята самі вирішують питання про шлюб, а потім погоджують із батьками своє рішення. Давно не практикується обряд «викрадення нареченої», а сватання малолітніх відійшло ще на початку XX ст.

По-друге, у весільних обрядових діях не практикується ритуальне голодування нареченої, не влаштовується «свято сита» та обряд, пов'язаний з обмиванням і фарбуванням волосся нареченої хною. Але до сьогодні практикується влаштування цівич-вечорів у домі нареченої. Зник обряд «коронації» нареченого, він трансформувався у вечір для його друзів. Не виконується обрядова дія, пов'язана із вшануванням головного кухаря.

---

[1] Зап. автором у 1998 р. від М. Хорош у с. В. Янісоль // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 74.

[2] *Пандей Р.Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычаи). — С.176.

[3] *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я. — С. 77.

[4] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 77.

[5] Там само. — Арк.146.

[6] *Аджавенко Н.К.* Некоторые элементы сценического искусства древнегреческого театра в свадебных обрядах греков Приазовья. — С. 424.

[7] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк.1077.

Зміна весільного обряду також відбувається за рахунок зменшення кількості пісень, що виконувалися колись, і скорочення окремих текстів. Це пов'язане зі скороченням тривалості весілля [1]. Із весільного обряду, в першу чергу, випадали пісні, пов'язані з минулими звичаями. Якщо раніше весільні пісні майже дослівно повторювалися по декілька разів, то з часом виконавці поступово скорочували текст, звільняючи час для інших, не менш обов'язкових обрядових творів [2]. Ще у 1930-ті роки М. Гайдай у своїх експедиційних щоденниках звернув увагу на зникнення деяких весільних пісень і записав від жінок похилого віку залишки цих пісень — «Пндіку мана», «Ту пину мана» та ін. [3]. Певний науковий інтерес викликає реконструйований сценічний варіант весільного обряду у виконанні фольклорного колективу «Сартанські самоцвіти». Але ці співи вже втратили форму фольклору: вони виконуються не в процесі побутування обряду; в них переважають елементи стилізації та театральності.

У наш час весільний обряд у грецьких селах помітно спростився. Деякі фольклорні елементи втратили пряме значення, первісну мотивацію, зберігаючись лише як данина традиції. Не прижилися у греків звичаї переодягатися у ряджених, возити й купати батьків молодих, що широко побутують у сусідніх українських та російських селах [4]. Загалом слід зазначити, що сучасний весільний ритуал греків Приазов'я зберігає чимало традиційних елементів, але з'явилося багато й нових, сучасних: виконання сучасних музичних творів, обряди обдаровування, набір подарунків.

* * *

Але у житті греків Приазов'я, як і у інших народів, радість змінюється сумом. Ця думка покладена у прислів'я: «У житті одна сторона сміється, а друга — плаче, із одного боку весілля, а із другого — похорони» — *«Дун'янин бір кцшесі гьлей-бірі аглай»* (урум. С. Крим) [5]. Життя греків постійно супроводжується обрядами та церемоніями, як у світі живих, так і у потойбічному світі. При відході з життя, залишені у живих освячують смерть і виконують необхідні обряди, які несуть на собі православний вплив.

Після обмивання небіжчика кладуть у парадній кімнаті. Біля узголів'я ставлять ікону, склянку води, три запалені свічки та посудину із пшеницею. Звістка про смерть людини у грецьких селах передається блискавично через родичів і знайомих. Односельці намагаються відвідати сім'ю померлого, надати допомогу, висловити співчуття, яке закінчується висловом: *«Йатхан йери йениль осун»* (урум. «Земля йому пухом»). Родичі не залишають небіжчика самого в кімнаті до похорону, приміщення у довоєнний час постійно обкурювалося, для чого використовувалися ритуальні курильні [6].

На знак жалоби на похоронах жінки покривали голову спеціальним рушником — *пилифтар'я* (рум. В. Янісоль), а руки родичів покійного перев'язували невеликими рушниками [7]. На лоб померлому кладеться смертний вінець — *хараз истван* (урум. Богатир) — стрічка з початком 91 псалма.

В урумів своєрідні традиції поховального обряду. На відміну від румейських голосінь, уруми «співають, плачучи над небіжчиком». У с. Старий Крим був випадок, коли росіяни попросили заспівати літню людину поховальну пісню. І ось після закінчення її у гостей, які не знали грецької мови, з'явилися сльози на очах, настільки виразно й емоційно доніс до слухачів виконавець значення ритуального голосіння [8].

Загалом поховальні звичаї румеїв та урумів мають незначні відмінності. У кожному селі було кілька жінок-голосільниць — *аглавжи* (урум. Карань), яких часто наймали за певну платню. У голосіннях виявлялася скорбота й переживання у зв'язку із втратою близької людини, розповідалося про померлого, згадувалися епізоди з його життя. Разом із висловленням загальнолюдського горя і смутку, в голосіннях збереглися уявлення про те, що похорон є своєрідним спорядженням померлого до потойбічного світу — місцем усіх померлих, тому небіжчика зазвичай просили що-небудь передати померлим родичам.

Поетичність, використання метафор, порівнянь, образність мови, емоційність, насиченість питаннями й вигуками, звертаннями до померлого, рідних і близьких — характерні риси румейських грецьких народних голосінь. За характером ці голосіння близькі до поширених у балканській Греції. Протягом 3-х днів здійснювався обряд «нама», який

[1] *Богадица Т.К.* Современный свадебный обряд греков Приазовья // МИП. — Мариуполь, 2002. — С.157.

[2] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк.1084.

[3] *Гайдай М. М.* Пісенний фольклор греків Празов'я. — С. 66.

[4] *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я. — С.78.

[5] Зап. автором у 2002 р. від А. Налча (1926 р.н.) у с. С. Крим // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 438.

[6] МКМ. — Фонди. — № 123.

[7] *Харабадот Р.* Румейкая прядильно-ткацкая терминология. — С. 57.

[8] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 177.

зводився до того, що із заходом сонця їли хліб, змочений у червоному вині [1].

Поховання відбувається наступного дня після смерті. Священик править службу — *харйат* (урум. Маріуполь), закликаючи усіх попрощатися з померлим. На кладовище несуть воду й кутю — *кьольве* (рум., урум.), *кальве, колва* [2]. Ця традиція сягає дохристиянського звичаю українців, перебравши собі грецьку назву *kollybon*, «*коливо*» — «розварена пшениця чи ячмінь, облиті медом» [3]. У багатьох фольклорних творах «кальве» — символ смерті. Часто в урумському фольклорі, щоб сповістити герою про смерть його коханої, підносять страву *колву* зі згадкою її імені [4].

У румеїв, під час опускання труни у яму, на неї сиплять кутю, поливають водою, а в урумів посипають хрест-навхрест землею та поливають вином. Кутю роздають усім присутнім «на помин душі» [5]. В урумів розповсюджена ще одна назва поминальної куті — *шорва* (урум. С. Крим). Підношення під час поховання відомі у всіх релігіях світу й мають давні коріння [6]. Поминальні страви із зерна є невід'ємним елементом обрядової їжі і на болгарському похороні, а також у гагаузів [7].

Особливість поховання греків полягає у тому, що хрест на могилі встановлюється у ногах покійного. Виходячи з народного повір'я, це робиться для того, щоб дух небіжчика, підіймаючись, міг за нього вхопитися. Приазовські греки прагнуть улестити дух небіжчика, щоб він став добрим [8]. До сьогодні це виражається у ретельній підготовці до поминання — *андир* (урум. Богатир, Камар). Три дні після похорону готують рідку кутю, яку роздають до сходу сонця сусідам і родичам, а потім ідуть на кладовище. На дев'ятий, сороковий день і на річницю влаштовують поминки — *ölйаш* (урум.), *джана́ш* (урум. С.Крим), *жанаш* (урум.), (від турец. *сап* — душа, *аş* — голод), *алмонима*. Поминальний обід на сороковини — *хирхаш* (урум. В. Янісоль, Керменчик) завжди відрізнявся великою кількістю страв.

Тим, кого хотіли запросити на поминки, розносили на маленькій тарілочці густу поминальну їжу, коливо — *чанах чигар* (урум. Бешеве) із хлібцем. У наш час запрошення передають усно. Основними поминальними стравами є кутя, пиріжки, м'ясна їжа, гаряча локшина, а в румеїв — булочки *дьярко*. Ця ритуальна страва складається з непарної кількості з'єднаних між собою булочок.

Жалоба — *ширму* (рум.), *йасла* (урум. Бешеве, Богатир) тримається близькими родичами сорок днів. Літні люди ходять у жалобі — *сійалар т'ій* (урум. Карань, Ласпа) рік. Зауважимо, що впродовж 40 днів чоловіки не голяться і не стрижуться, а молодята прагнуть не створювати сім'ю протягом одного року після смерті близького родича.

Після Великодня також відзначаються поминальні дні, які супроводжуються приготуванням ритуальної їжі. В урумів її несуть на могилу небіжчика зі словами:

Бізде́н айирлди́н,
дин етинде́н айирлмаси́н.
Джанна́ дексі́н
кьозне́ гьорюнсю'н.

Від нас ти відокремився,
а від свого царства не відокремлюйся.
Нехай до душі станеться,
і перед очима буде [9].

Порівняльне дослідження поширених у грецьких селах уявлень про «нечистоту» небіжчика дозволяє виявити загальні риси (при обряді «нама» вимовляють *джанадегейнг*, що дослівно означає «хай дійде хліб і вино до його душі»), властиві народам Балканського півострова. Наприклад, обмивання вином небіжчика або його останків практикували болгари, гагаузи, румуни. Звичай ритуального обмивання рук після повернення із кладовища на поминальну тризну поширений у балканських, тюркських та слов'янських народів.

Ми вже говорили про таку рису греків, як складання пісень із приводу різних подій. Особливо це характерне для урумських пісень, де в основі кожного твору лежить конкретний життєвий випадок. Про один із них розповідають інформатори із с. С. Крим: «Хлопець із дівчиною повинні були одружитися. Проте, чистячи зброю, хлопець ненавмисно застрелив свою кохану. У передсмертну годину вона знаходить у собі сили скласти пісню, у якій немає ні

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 162.

[2] *Миронюк Л.И.* Погребальный обряд греков Приазовья. Конец XXв. //МИП. — Мариуполь, 2002. — С. 155.

[3] *Іларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — С. 259.

[4] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 179—182.

[5] *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в селе Сартана. — С.183.

[6] *Пандей Р.Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычаи).— С. 212.

[7] *Курогла С.* Семейная обрядность гагаузов в XIX — нач. XX вв. — С. 33.

[8] Зап. автором у 2003 р. від Г. Пагури (1929 р. н.) у с. Мангуш // Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 854.

[9] Зап. автором у 2002 р. від А. Налча (1926 р. н.) у с. С. Крим // Там само. — Арк. 819.

сліз, ні образ. Дівчина думає тільки про те, щоб її коханий не був проклятий матір'ю, або не був убитим рукою її батька:

...Знаю, була я бажаною
Для тебе, мій чоловіче,
І тому постріл несподіваний
Прощаю... Клич подруг
Ах подруги, мамі скажіть —
Не треба його проклинати,
І батька від гріха утримайте —
Чоловік мене не хотів убивати» [1].

* * *

Під час польових досліджень нами були зафіксовані ритуальні дії у зв'язку зі смертю хлопця та дівчини. Як і в українців, вони містять елементи весільного обряду [2]. Приазовські греки при похованні неодружених молодих людей одягають їх у весільне вбрання та випікають великий весільний калач — *флуто*. До 30-х рр. XX ст. похоронну процесію супроводжувала гра на *кавалі* [3]. У народі було поширене уявлення, що смерть молодого хлопця або дівчини — це їхнє весілля. Звичай повсюдно побутував [4] і досі побутує серед українців [5].

У грецьких народних оповідях збереглися відомості про перевізника Харона. Проте пояснення призначення похоронних монет як платні за перехід померлого або його душі рубежу між життям та смертю свідчать про близькість до балканської Греції. Сьогодні монету кладуть нечистій силі для того, щоб вона не заважала небіжчику. Таким чином, на прикладі обрядів греків Приазов'я ми спостерігаємо трансформацію античної традиції. Обряди похоронно-поминального циклу у своїй традиційній формі зберігалися впродовж XX ст., дещо спрощуючись лише у найважчі періоди життя.

[1] Зап. автором у 1989 р. від В. Кіора у с. С. Крим // Там само. — Арк. 234—237.

[2] *Борисенко В.К.* Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — С. 172.

[3] Архів МДГУ. — Спр. 235. — Арк. 155.

[4] *Борисенко В.* Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1997. — С. 302; Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — С.212.

[5] *Пономарьов А.* Сімейні звичаї та обряди // Українська минувшина. Історико- етнографічний довідник. — С. 180.

IRYNA NOVOMAKOVA

5.3. Музично-танцювальне мистецтво

Перебуваючи в іноетнічному оточенні, приазовські греки намагалися зберегти свою культуру. Тому в грецькій хореографії превалюють форми стародавнього колективного масового танцю. Грецький етнос завжди шанобливо ставився до свого танцювального мистецтва, удосконалюючи його і надаючи старовинним танцям нового змісту; відображаючи в них заповітні мрії та сподівання, найважливіші події життя.

Музичне і пісенне мистецтво є важливим елементом духовної культури приазовських греків. У грецьких селах хоровий спів на весіллях відомий з моменту їхнього переселення із Криму, хоча це було пріоритетом багатих сімей: на великі свята, особливо весілля, як і в старогрецькому театрі, хор наймався. У перші роки проживання у Приазов'ї пісні звучали виключно грецькою мовою [6]. Але до кінця XIX ст. і в елліномовних, і в тюркомовних селах греків, поряд із традиційними піснями, звучали пісні російською та українською мовами, звучать вони й тепер [7].

Усі грецькі свята, а особливо сімейні обряди і звичаї, супроводжуються музикою. Цікавий опис грецького оркестру подано російським дослідником початку XX ст.: «Оркестр складається з барабана в $1^1/_2$ арш. заввишки та 1 арш. у діаметрі з двома обручами, переплетеними ременями, обтягнутого телячою шкірою. Він видає сильний шум від ударів двох палиць, писклявої *зурни*, дудки з горіхового дерева, і *тулуп-зурни*, турецької семиструнної балалайки з довгою ручкою, та бубна із дзвониками і брязкальцями» [8].

Опираючись на наші дослідження, ми можемо описати традиційні музичні інструменти греків кінця XIX — початку XX ст. До їхнього складу входив струнно-смичковий інструмент із горщикоподібним резонатором — *кеманче* — *т'еманче* (урум. Ласпа), *т'емече* (урум. Керменчик), *т'іменче* (урум. С.Крим.), назва якого походить від тюркської *кеменчі* (турец. *kemençe*) [9]. Аналогічний інструмент — *кемандза* (грец. *κεμαντζά*) — є традиційним грецьким

[6] *Аджавенко Н.К.* Некоторые элементы сценического искусства древнегреческого театра в свадебных обрядах греков Приазовья. — С. 423.

[7] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 102.

[8] *Алексеева В.В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура. — С. 214.

[9] *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Silt IX. — S. 283.

музичним інструментом[1]. Грецькі джерела підтверджують, що *κεμετσές* або *κεμετζές* — струнний музичний інструмент зі смичком поширений на території Понту, схожий на крітську ліру, походить від турецького *kemence*[2]. Окрім того доведено, що музичний інструмент *kemençe* поширений у Європі, Азії та Африці. Розмаїття різновидів цього музичного інструмента зустрічаємо у всьому ісламському світі, зокрема й серед народів Середньої Азії, навіть у Монголії та Китаї. На думку Фармера, який посилається на дані Евлія Челебі, перші *кеманче* з'явилися з Аравії, ще до часів пророка Мухамеда. Існує багато різновидів *кеманче*: із двома, трьома та більшою кількістю струн. Відтак можна твердити, що у Крим цей музичний інструмент завезено з Малої Азії, де він був розповсюджений серед усіх народів, зокрема і у предків маріупольських греків. На сьогодні активно побутує скрипка *кіміча*(рум. Сартана), *т'ємєнє* (урум. В. Янісоль, Бешеве, Керменчик), *т'єманчє* (урум.), *т'імєнчє* (урум.), *т'імєчє* (урум.), *тімане* (рум. Каракуба), *чімане* (рум. М. Янісоль)[3].

Серед греків-музик — *сазжи* (урум. Бешеве, Карань, С. Крим) були популярні щипкові інструменти: чотириструнний інструмент — *саз* (урум. Бешеве, Карань, С.Крим), струнний щипковий музичний інструмент — *чєштер* (урум. Богатир)[4], смичковий саз — *йай саз* (урум. С. Крим *йай* < тюрк. *yaylı saz* — смичковий саз), чотириструнний або двострунний щипковий музичний інструмент із невеликим шароподібним резонатором і дуже довгим загнутим назад грифом — *хуршум* (урум. Камар)[5], а також вид цимбал *сандур* (урум. Камар), *сантрач, сантирач*[6].

У РЕМ зберігається музичний інструмент *кугу* — чотириструнний пристрій, козуб якого вироблявся з половини висушеного гарбуза, дека — із сосни, з невеликим круглим отвором посередині; гриф мав гітарну форму с 11-ма залізними неправильно розташованими ладами, струни були сталеві на високій підставці; настроювався він чотирма дерев'яними кілками. Загальна довжина інструмента — 75 сантиметрів[7]. Опитування сучасних інформаторів засвідчило, що вони не знають про цей музичний інструмент, який існував на початку XX ст.

До традиційних духових інструментів належать сопілка — *дїдїк* (урум. Бешеве, Карань < тюрк. *düdük* — сопілка, яка мала 8 отворів), а також свистова дудка — *хавал* (рум. < татар. *къавал* < турец. *xavalı* — «містить багато повітря»), яка була необхідна, перш за все, пастухам. Тюркський музичний інструмент *kaval* — велика сопілка — зазвичай робиться з очерету[8]. Він є традиційним у населення Анатолії, у гагаузів, кримських татар[9]. *Зурна* (рум., урум. грец. *ζουρνάς*[10], турец. *zurna* < перс. *surnay*) — музичний інструмент перського походження з 8—9 отворами. Зурна поширена серед народів Кавказу, Малої Азії, Балканського півострова, Криму і Близького Сходу, гра на ній часто супроводжується грою на барабані[11]. Як правило, на зурні грали під час весіль та інших свят, що супроводжувалися всілякими розвагами[12].

Старовинний чабанський музичний інструмент *гайде* (урум. Камар), *тулуп-зурна* (рум., урум < тур. *tulum* — волинка) виготовлявся з овечої шкіри, яку надували повітрям, із трьома прикріпленими дудками[13]. У наш час єдиний примірник *тулуп-зурни* виготовив житель с. Сартана В. Гайтан[14].

Музикознавець А. Ашла називає грецьким духовим інструментом ще й *лавуту*[15] (араб. → грец. *το λαούτο* — *лютня;* турец. *labüt* — *лютня*)[16]. *Лавута, або лютня* — старовинний багатострунний музичний інструмент, що був поширений у країнах Середземномор'я та Передньої Азії; *lavtacı* (тюр.) — той, хто грає на лютні. У с. Сартана нами зафіксовано назву музичного інструмента *лавтица*, що у перекладі означає «сопілка».

Важливе місце у грецькій музичній культурі посідають ударні інструменти: великий барабан *давул, даул* (грец. *νταούλι*, турец. *davul* — великий барабан) і бубон, обтягнутий шкірою — *дайре* (рум., урум.),

---

[1] *Ανωγειανάκης Φ.* Ελληνικά Λαικά Μουσικά Οργανα. — № 173.

[2] *Μπαμπινιώτης Γ.* Λεξικ'ο της Ν'εας Ελληνικής Γλώσσας. — Σ. 882.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 342, 448, 1143.

[4] *Гаркавець О.* Урумський словник . — С. 583.

[5] Там само. — С. 556.

[6] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 112, 876, 1093.

[7] РЕМ. — Фонди. — Кол. 1737. — № 1737-1; Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 2.

[8] Türkçe sözlük / Editör İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar. — Cilt 2. — Ankara, 1998. — S. 1241.

[9] Türkler / Editör H.C.Güzel, K. Çiçek, S. Koca. — Cilt.19. — Ankara, 2002. — S. 109.

[10] *ζουρνάς* — грецький народний дерев'яний музичний інструмент, схожий на гобой, із шістьма або сімома отворами у верхній частині й одним у нижній. Видає пронизливий і гучний звук. На ньому грали під час свят. Назва походить від турецького *zurna*. Має перське походження. Див.: *Μπαμπινιώτης Γ.* Λεξικ'ο της Ν'εας Ελληνικής Γλώσσας. — Σ. 716.

[11] Türkçe sözlük / Editör İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar. — Cilt 2. — S. 2521.

[12] Türkler / Editör H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. — Cilt.19. — S. 110.

[13] *Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И.* Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. — С.Пб., 1998. — С. 96.

[14] *Ашла А.* Песни греков Приазовья.

[15] Там само.

[16] *Хориков И.П., Малев М.Г.* Новогреческо-русский словарь. — М., 1993. — С. 471.

Тулуп-зурна — музичний інструмент. 1920 ті рр. РЕМ. Фототека. Кол.4929. № 71

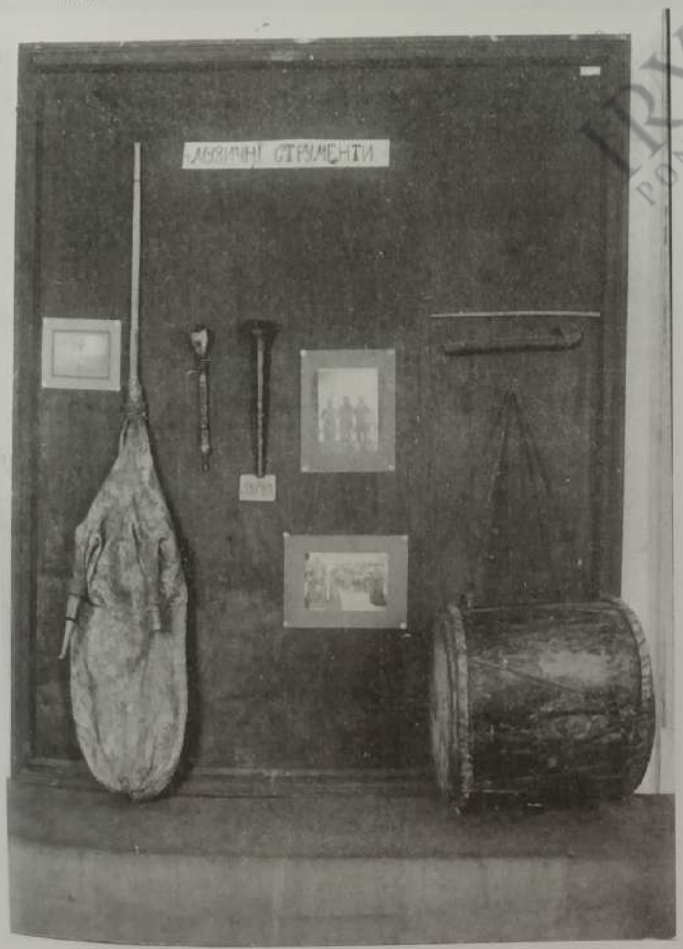

Музичні інструменти греків. Поч. XX ст. Експозиція Маріупольського музею краєзнавства. МКМ. Фонди. №7030-Ф.

Гра на грецькому інструменті тулуп-зурна. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №3530-Ф.

даійре, даре й обвішаний дзвониками — *кабанича, камбанича*[1] (рум. < грец. *κουδουνάκια* — дзвоники). Бубон маріупольських греків є аналогом грецького музичного інструмента *ντέφι*.

У XIX ст. на усіх цих інструментах грали на Кавказі[2], у Криму[3] та в Туреччині. У Приазов'ї грецькі традиційні музичні інструменти були поширені ще в 1920-ті роки, про що свідчать кіноматеріали, зроблені в с. Сартана: «...селяни-греки привезли

[1] Архів МДГУ.— Ф. 1.— Спр. 06-3. — Арк. 341, 760, 881, 1122—1125.

[2] *Колесов В.И.* Материалы по истории и этнографии греков-урумов. — С. 99.

[3] *Хартахай Ф.А.* Историческая судьба крымских татар. — С. 141—174.

Грецький ансамбль с. Сартана. МКМ. Фонди. №1894-Ф.

IRYNA PONOMARYOV

Музики із с. Чермалик (дудка, зурна, даул). 1904 р. Фото В.А. Бабенка. РЕМ. Фототека. Кол. 3270. № 10..

Греки-музики. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. №2825-Ф.

Грецька фольклорна група «ФОС» під час святкування Мега Юрти. 1992 р. Фото з особистого архіву В. Аліфанова

Грецький ансамбль «Толока». Фото О. Рибалка. 2004

1000 возів зерна для Радянської держави. Попереду возів йдуть грецькі музиканти з національними інструментами — зурною, тулуп-зурною, барабаном, бубном та кавалою» [1].

У другій половині XX ст. найпопулярнішим музичним інструментом стала скрипка. Молодь тяжіла до естрадних оркестрів, старше покоління — до музики молодості, скажімо, до троїстої — *баян, зурна, даіре* [2]. В останнє десятиріччя скрипка відійшла на задній план і сьогодні побутує тільки на весіллях [3]. Нині лише *даіре* є єдиним традиційним музичним інструментом, який використовується на святах разом із баяном. Фольклорні ансамблі мають традиційні грецькі музичні інструменти, за винятком тулуп-зурни.

Багаті музичні традиції виражені у протяжно-ліричних — *бой тӥркӥ* (урум. Керменчик), жартівливо-сатиричних — *тахмах тӥркӥ* (урум. Улаклі), застільних піснях — *хонушма тӥркӥ* (урум. Богатир < тюрк. *konuşma türkü* — застільна пісня) [4].

---

[1] ЦДКФФА. — Фонди. — Кіносюжети. — № 1437; 16109-І. Маріупольщина (1929 р.).

[2] *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я. — С. 77.

[3] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 95.

[4] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 541, 842, 993.

Виявилося, що грецький народний танець досі не був досліджений. Протягом останнього десятиліття, під час етнографічних досліджень, ми збирали та аналізували матеріали з народного танцю греків Приазов'я, простеживши етапи розвитку танцювальної традиції лише в узагальненому вигляді за допомогою фрагментарних матеріалів з етнографії, фольклору, пам'яток образотворчого мистецтва. Аналізуючи семантику багатьох танців у контексті ритуалу, обряду, видовищного дійства, можна виділити їхнє важливе значення у сучасній танцювальній традиції греків. Танцювальний фольклор відображає особливості психології, моралі, культури грецького етносу, історичні шляхи його становлення.

Найдавнішою формою танцювального мистецтва є хороводи. Опис одного з таких хороводів — «*Хоро*» — подано у 18 пісні «Іліади» Гомера:

... Пляшут они и ногами искусными
то закружатся,
Столь же легко, в стану колесо
под рукой испытной,
Если скудельник его испытует,
легко ли кружится;
То разовьются и пляшут рядами,
один за другими.
Купа селян окружает пленительный хор
и сердечно
Им восхищается; два среди круга
их головоходы,
Пение в лад начиная,
чудесно вертятся в средине[1].

Потрібно відзначити схожість хороводних танців Еллади й маріупольських греків. Ще в античні часи виникли танці, які супроводжувалися співом. Тривалий час грецькі танці у Приазов'ї виконувалися під двоголосий або хоровий спів. Про спільні риси та стиль виконання давньогрецьких танців і тих, що існують у грецьких селах Приазов'я, можна говорити, виходячи з порівняння численних зображень танцюристів на барельєфах, вазах і в скульптурі. Найцікавішими з них є барельєф «Молоді греки,

[1] *Гомер.* Илиада. — М., 1967. — С. 322.

Грецькі національні танці у м. Маріуполі. 1929 р. № 3531-Ф.

Грецькі національні танці. МКМ. Фонди. №3200-Ф.

IRYNA BONOMARYOVA

які танцюють», скульптури «Грекиня, яка танцює», «Менада, яка танцює», знамениті Танагрські статуетки, «Меркурій, який біжить». Найбільша схожість виявляється у позах рук і гулуба — в *epalmans*. Усі ці пози характерні для танцю «*Хоро*» (рум. грец. *χορός* —танець), «*Хоран*» (урум. Маріуполь), що побутував і в тюркомовних, і в елліномовних селах. Ідентичні танці зустрічаються у сучасній Болгарії [1], Румунії [2], Молдові [3] під різними назвами: у молдаван — *хора*, у болгар — *хоро*, у росіян — *хоровод*, у кримських татар — *к'орани* (хороводи). Це один із найпопулярніших народних хороводних танців.

У маріупольських греків, поряд із музично-поетичним мистецтвом, танець віддавна був обов'язковою складовою народних гулянь. І сьогодні він є улюбленим видом розваг на весіллях, сімейних урочистостях і громадських святах. Найбільш популярними нині є танці «*Богданка*» та «*Хайтарма*», які тривалий час перебували під впливом тюркської культури й мають складний ритмометричний малюнок, до того ж часто танцювальні та музичні фрази не збігаються. Найбільш розповсюджені несиметричні музичні розміри — $^7/_8$ та $^9/_8$.

У минулому всі грецькі весілля супроводжувалися танцями. Вони виконувалися у різні періоди весільного обряду. Танець «*Ярим-ава*» (турец. *yarım* — неповний, незавершений, *hava* — мелодія, наспів) — весільний танець найстарших жителів села після вінчання молодих під час весільної ходи. Він виконується у спокійному темпі в колі або півколі, але обов'язково з чіткими рухами. Танець «*Дубурджа*» (тур. *duburacı* — той, хто веде подвійну гру), що відрізнявся своєю оригінальністю, виконувався винятково матір'ю перед гостями й нареченими після звершення обряду вінчання та повернення їх із церкви у батьківський дім. Незвичайність цього танцю полягає у використанні нетрадиційних рухів для грецьких танців — вибивання та вистукування. Танець «*Джин-ава*» (тур. *cavan-ava*) виконувався протягом весілля двічі: коли наречений, озброєний шаблею, забирав наречену з батьківського дому та

[1] Библиотека «Танцова самодейность». Тракийски танци. — София, 1957; *Дженев К., Харалампиев К.* Теория за строежа на движенията в българската народна хореография. – София, 1956.

[2] *Ткаченко Т.* Народные танцы — М., 1979.— С. 350.

[3] *Ткаченко Т.* Народные танцы.— С. 9—23; 125—147.

Грецькі національні танці.1929 р. МКМ. Фонди. №3535-Ф.

IRYNA PONOMA

Грецькі національні танці.1929 р. МКМ. Фонди. № 2824-Ф.

під час обряду обдарування молодих — «*саачув*» (тур. *sağaçuv* — від сіяти). В обох випадках у танці брали участь чоловіки різного віку. Ще в кінці XIX ст. танці, які виконувалися на початку весільного бенкету виключно старими людьми, вийшли з побутування: «*Ер аваси*» (тур. *er-avası*, татар. *акъай авасы* — чоловічий танець) та «*Агир аваси*»[1] (тур. *ağır-avası* — важкий або статечний, урочистий танець; татар. *агьыр аватар*). «*Трапезитка*» (грец. *τραπέζι* — стіл) — застільний весільний танець, під час якого гості вітають наречених, пританцьовуючи під музику сидячи, не виходячи з-за столу[2].

Але найпопулярнішим танцем у грецьких селах Приазов'я є «*Хайтарма*» — танець із піднятими на рівень плечей руками. Різновидів цього танцю багато. Серед урумів побутує його різновид *котерден ава* (урум. с. Карань), *хол котерген* (урум. с. В. Янісоль). Всі вони похідні від кримськотатарської *Къайтарми* (татар. — повторення)[3]. Греки, які проживали у Криму поряд із татарами, запозичили багато їхніх звичаїв, зокрема такий: при одруженні в дім нареченого приїжджала велика кількість родичів, земляки нареченої і відбувався взаємний показ хореографічного мистецтва[4]. Традиційний татарський танок *Кайтарма* в різні часи записувався дослідниками[5] і до сьогоднішнього дня залишається улюбленим танцем багатьох народів Криму[6].

У селах приазовських греків у «*Хайтармі*» бере участь будь-яка кількість виконавців. Загальний танець змінювався виступом окремих пар. У кінці кожної танцювальної фігури танцюристи вигукували «О-П-Р». Під час виконання вони діляться на невеликі групи, кожна з яких змінює фігуру танцю, але всі виконують один і той же рух — приставний крок. У весільному обряді «*Хайтармі*» відводиться важлива роль. Інколи він є застільним, тобто дві-три пари старших людей танцюють, а решта сидять за столом, аплодуючи в ритм музики[7].

Елементи й характер «*Кайтарми*» простежуються у болгарському танці «Речениця». Причому рухи грецьких і болгарських танців дуже схожі за наявністю східних елементів, оскільки ці два народи знаходилися тривалий час під впливом тюркської культури. У деяких селах Приазов'я побутує греко-болгарська «*Хайтарма*» (дві частини болгарської музики і одна — грецької)[8]. Розповсюджена також «*Агар-ава-кайтарма*» (турец. *ağar* — «ставати білим, сивим») — циклічна форма, коли повільний плавний танець змінюється танцем швидким. Такий танець характерний і для кримськотатарського весілля[9].

Але найбільш життєрадісним і веселим танцем є «*Бувданка*», «*Бувдан-аваси*» — молодіжний танець, складніший у виконанні, ніж «*Хайтарма*». Це парний танець, однак танцюристи не торкаються одне одного. У румейських селах він відрізняється пластикою рухів руками, в урумських — більш швидким музичним темпом[10].

Як зазначалося, для танців греків Приазов'я характерні несиметричні музичні розміри. Ці масові танці є чоловічими, жіночими й змішаними — *авур ава* (урум.повільний танець. с. В. Янісоль), *жийин ава* (урум. спільний танець. с. Карань), *йениль ава* (урум. легкий танець, — с. Керменчик).

У минулому хоровод складався з декількох кіл. Танець починали юнаки, за ними рухалися дорослі чоловіки, а потім — літні. За такою схемою будувалися і жіночі хороводні танці. До нашого часу збереглися два найцікавіші танці в румейських селах Ялта та Урзуф — «*Макріцавура*», що в перекладі означає «довгий плуг» (рум. *цавура* — плуг < грец. *τσάπα*, — сапка для прополки; грец. *μακρύς* — довгий), який виконується з хустками і «*Дупло — хоро*» (рум. < грец. *διπλός* — подвійний, *χορός* — танець) — круговий танець із подвійним колом. Для них характерні хода по колу й зиґзаґи. Виконавці тримаються за руки, опущені донизу або підняті від ліктя вгору.

Значне місце у хореографічній культурі відведено танцям чабанів — «*Чобан-авси*» (рум., урум. < турец. *çoban* — чабан), більшість яких мають неприховане турецько-татарське підґрунтя. Це «*Бойім-одаман*» (урум < тур. *boğım adaman* — глава пастухів), «*Джаван-ава*» (турец. *cavan-ava*), «*Трієтку*» (рум., урум. < тур. *triyetku*). Усі танці пастухів дуже

---

[1] *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. — С. 429.

[2] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 532, 654—658.

[3] Мелодії кримськотатарської «Кайтарми» зустрічаються у молдаван, румунів, болгар, турків. Виконання «Кайтарми» вимагає від музикантів великої віртуозності. Відомий серед греків Приазов'я музикант М. Мазін звертав увагу на труднощі для виконання цієї мелодії музикантами інших національностей у зв'язку із специфічними особливостями метроритміки. Див.: Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 77—79.

[4] *Тресков И.В.* Фольклорные связи Северного Кавказа и Крыма.— Нальчик, 1963. — С. 267.

[5] *Боданинский У.* Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. — Симф., 1930. — С. 14.

[6] *Багинская-Гурджи В.* Свадьба в крымчакской семье. // Дружба народов. —1993. — № 8. — С. 220.

[7] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 235.

[8] Зап. автором у 1992 р. від М. Мазіна (керівника грецького ансамблю «Фос») // Там само. — Арк. 267.

[9] *Агир-Ава* був чоловічим танцем до початку XX ст. як серед кримських татар, так і серед маріупольських греків. У 1930—1940-х рр. його танцювали й жінки. У наш час він майже забутий. Див.: Там само. — Арк. 127.

[10] Там само. — Арк. 236—241.

виразні. У них танцюристи змагалися у вправності й передавали красу руху тіла спритного чоловіка [1].

Найскладнішими танцями є *«Юртуш»*, *«Йортуш»* (рум. Ялта < грец. *γιορτή* — святкування), у яких виконавці постійно кружляють наодинці та парами, *«Уртопан» або «Катопан»* [2] (рум. Урзуф, Ялта < грец. *πάνω* — вверх, *κάτω* — низ) — танець, повністю побудований на стрибках та присіданнях. Танці *«Йортуш» і «Катопан»* відомі в Приазов'ї тільки в румейских селах Ялта і Гурзуф. Привертає увагу той факт, що танець *Пано-като* (грец. *Πάνω-κάτω*) *був* поширений у XVIII ст. і на території Греції та виконувався у супроводі великого бубна (грец. *Μεγάλο ντέφι με ζίλια*) [3]. Чи поширений цей танець у Греції в наш час, ми відомостей не маємо. Із усіх вищеназваних танців *«Дупло-хоро»*, *«Йортуш»*, *«Катопан»*, *«Макріцавура»* мають балканську основу [4].

Деякі танці в наш час серед греків Приазов'я забуті. Від них залишилися лише згадки старих людей. До таких танців можна віднести «старовинний жіночий танець», який виконувався старшими жінками в подвійному колі. Фотографічне зображення танцю зараз зберігається у Російському етнографічному музеї [5]. Проте є танці, від яких залишилися лише назви: «Урумський танець» — *урум ойуну* (урум. С. Крим), «Танець з піднесеними руками» — *«Хол котермек»* (урум. Керменчик < *хол* < тюрк. *kol* — рука), «Швидкий танець» — *«Чаптирмах»* (урум. Керменчик), танець «Мишка» — *«Сичанжих»* (урум. Карань < тюрк. *sıçancık* — маленька криса, мишка), «Танок з дев'яти колін» — *«Тохузлама* (урум. Камар < тюрк. *dokuz* — дев'ять)» [6].

На сьогодні значна частина танців греків Приазов'я втрачена назавжди, оскільки до недавнього часу ніхто не систематизував і не вивчав їхній танцювальний фольклор. Перша спроба повідомити про генетичні витоки, загальнонаціональні й локальні риси танців греків Приазов'я була здійснена автором у межах Міжнародного конґресу, присвяченого грецьким народним танцям, в останні роки було проведене дослідження етногенетичних зв'язків і специфіки грецьких танців у контексті їхніх історичних контактів [7].

Не дивлячись на маловивченість цього питання, ті зразки танців, які до нас дійшли, дають підстави стверджувати, що народне танцювальне мистецтво — один із найдавніших видів художньої діяльності греків Приазов'я. У цьому мистецтві яскраво простежується вплив двох культур: тюркської та давньогрецької. Польові дослідження танців греків Приазов'я дозволяють простежити взаємовпливи музичних культур різних етносів Причорномор'я, Балкан та Малої Азії. Стосовно спільного й відмінного у танцях урумів і румеїв — зібраний фактичний матеріал, який свідчить про незначні відмінності хореографічної традиції обох груп греків Приазов'я.

У зв'язку з цим заслуговують на увагу дослідження відомого українського фольклориста М. Гайдая, який у 30-ті роки XX ст. досліджував грецьку інструментальну музику. Зібравши значний нотний матеріал, музикознавець дійшов висновку, що народний інструментальний репертуар еллінофонів та тюркофонів має багато спільних рис. Розбіжності полягають у тому, що в урумській музиці східні елементи проступили більш яскраво [8]. Така ж тенденція зафіксована нами й у традиційних танцях греків.

Загалом зазначимо, що протягом XX ст. серед греків побутувало виконання хороводів, сюжетних і побутових танців. Хороводи, як один із найдавніших видів народного танцювального мистецтва, були пов'язані з обрядовими діями зустрічі весни, літа, Нового року. Але зі зникненням обрядів, не збереглися і хороводи. Їх припинили виконувати з 1930-х років. Сюжетні танці, що відображають конкретні явища з навколишнього життя, проіснували до 1950-х років. Найстійкішим прошарком у народній хореографії маріупольських греків є побутові танці. Вони супроводжуються мелодіями, найрізноманітнішими за характером, значна частина яких виконується як самостійні інструментальні п'єси. Побутові танці є невід'ємною частиною повсякденного життя. Їх виконують на вечірках, вечорницях. Наприклад, танець *Хайтарма* є невід'ємною частиною усіх сучасних святкових гулянь приазовських греків [9].

На сьогоднішній день музичне й пісенне мистецтво маріупольських греків органічно увійшло до їхньої побутової культури — пісні, танці, музика супроводжували різні народні свята, весілля, ігри,

[1] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 876—878.

[2] Назва танцю «Уртопан» має місце в с. Ялта, а «Катопан» — у с. Урзуф. Див.: Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 181.

[3] *Ανωγειανάκης Φ.* Ελληνικά λάϊκά μουσικά όργανα. — № 176.

[4] *Δήμας Ηλίας Σ.* Ελληνικοί Παραδοσιακοί Χοροί. — Αθήνα, 1988; *Παπαχρίτου Βασίλειος Κ.* Ελληνικοί Χοροί. — Θεσσαλονίκη, 1979; *Μπίκου Αθανάσιος.* Ελληνικοί Χοροί. Ανάλυσις κινήσεων-χορογράφημα-μουσική. — Αθήνα, 1969; *Κοκκίνου Α.* Ελληνικοί χοροί. — Θεσσαλονίκη, 1969.

[5] РЕМ. — Фототека. — Кол. 3270. — № 9. Танець греків на святі «Панаїр» у с. Каракуба. Фото В.А. Бабенко, 1904.

[6] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 161, 244—246, 650, 732.

[7] Пономарьова І.С. Музично-танцювальне мистецтво греків Приазов'я. — С. 45.

[8] *Гайдай М.М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я. — С. 66.

[9] Архів МДГУ. — Ф. 1. — Спр. 06-3. — Арк.127—158.

змагання. За матеріалами польових етнографічних матеріалів у 1960—80-ті роки нами зафіксовано, що на весілля запрошували сільських музик (баян, бубон). Новим став звичай замовляти ансамбль із міста, до того ж його, як правило, супроводжував співак — виконавець грецьких народних пісень. Це явище свідчить про потяг маріупольських греків до збереження своєї традиційної культури.

У наш час грекам Приазов'я притаманне яскраве відчуття грецького самоусвідомлення. Вони виявляють посилений інтерес до своєї історії та культури. Із кожним роком зростає число грецьких самодіяльних художніх колективів, які з успіхом виступають і користуються популярністю не тільки у нашій країні, а й за кордоном. У зв'язку з цим з'явилася нагальна потреба у подальших дослідженнях самобутнього й оригінального музично-хореографічного мистецтва греків Приазов'я.

Духовна культура греків Приазов'я зберігала свою етнічну специфіку до 1930-х років, особливо у сфері релігійної обрядовості, яка виявлялася у своєрідному, народному трактуванні релігійних образів і свят, а також зазнаючи певних впливів із боку інших народів. Ми намагалися проаналізувати не лише найбільш типові риси, а й приділити увагу призабутим елементам. Загалом слід зазначити, що побутова обрядовість греків зберегла виразний характер, забезпечуючи безперервність етнічних традицій і передачу їх особливостей від покоління до покоління.

IRYNA PONOMARYOVA

ВИСНОВКИ

Процес міжпоколінної трансляції етнічної культури залишається одним з найбільш актуальних питань історичної та суміжних наук. Вивчення етнічної історії греків у рамках дослідження їхньої традиційної культури в умовах поліетнічності приазовського регіону дозволяє зробити висновки з означеної проблематики.

Історичне минуле та розвиток на сучасному етапі, етнічна історія та культура, традиційні уявлення грецької та інших спільнот, що проживають на території України, являють собою невичерпну скарбницю української історії та культури. Спостерігаються глибокі взаємовпливи елементів традиційних культур багатьох етносів України як у повсякденному чи святковому житті, так і на рівні ідентифікації етносу. Крім того, поліетнічність означеного регіону, що виникає як закономірний наслідок заселення і опанування територій, приводить до прагнення відтворити модель своєї батьківщини за нових історичних умов. Водночас, необхідність співіснування у межах єдиної території вимагала і формування механізмів соціокультурної комунікації. Наслідком цього процесу стає поступове налагодження взаємин між національними спільнотами, що позначилося не тільки на побутовому, але й на духовному рівні .

Сучасні етнонаціональні процеси, що розгортаються серед грецького населення Приазов'я , зумовлені дією складних історичних і соціально-політичних чинників. Як міграційні, так і етнічні зрушення (зміна культурних і мовних етнічних ознак, трансформація свідомості) спричинені комплексом факторів, серед яких найважливішими є особливості їхнього етногенезу, тривалість локалізації в іноетнічному середовищі, слабкість зв`язків з метрополією, а також специфіка політики правлячих кіл імперських держав.

Головним показником популярності вказаної проблематики є значна кількість історіографії. Численні роботи з історії та етнографії, що стали результатом двохсотлітнього дослідження етнічної історії та культури греків України, дали можливість автору представити суспільству комплексну роботу з проблеми, заснованої на міждисциплінарному підході.

У монографії представлений історіографічний аналіз бібліографії, розглянуто різні групи джерел щодо проблеми формування общини греків у північному Приазов'ї та здійснена етнокультурна характеристика, яка узагальнює накопичені матеріали. Новим у дослідженні є систематизація та реконструкція окремих явищ етнічної історії греків Приазов'я.

Нами розглянуто різноманітні історичні і етнографічні відомості, а також досліджені польові етнографічні матеріали традиційної культури маріупольських греків, багато з яких уводяться до наукового обігу уперше. У результаті вивчення джерел з етнічної історії нам вдалося простежити процеси формування цієї спільноти .

Відтворити динаміку етнодемографічних процесів, шлюбних відносин, змін у якості освіти населення, економічного становища мешканців грецьких сіл протягом 225 років нам дозволили статистичні матеріали. На підставі багатьох джерел ми маємо достовірні дані про чисельність маріупольських греків з часу їхнього переселення до Приазов'я. До кінця XIX ст. чисельність греків збільшилася майже у п'ять разів (18—100,2 тис.чол.), а протягом XX ст. відбувалися незначні зміни у кількості грецького населення. Значна частина приросту населення у XX ст. припадає на період 1900—1926 рр. (100,2—120,7 тис. чол.), а з 1926 р. почалося зменшення чисельності етносу. Виходячи з тенденції до зниження природного приросту і високий міграційний відтік маріупольських греків, можна зробити прогноз, пов'язаний зі зменшенням їхньої чисельності у майбутньому.

У перші десятиріччя після переселення до Приазов'я у демографічній ситуації грецьких населених пунктів простежуються диспропорції між віковими групами та статями. В XIX ст. чисельність груп молодшого віку збільшується, а людей похилого віку зменшується. Протягом XIX—XXI ст. виявлені протилежні тенденції. А поява в грецьких населених пунктах українців та росіян у кінцевому результаті призвели до зміни у демографічній ситуації та зміни етнічної структури.

Прояви демографічної кризи відбиваються на структурі грецького населення протягом XX ст. У 1947 р. диспропорція між кількістю представників статей складає 10,2 %. У 1961—1963 рр. жінок більше на 5,8 %, ніж чоловіків. У 1969 р. демографічна криза загострюється, оскільки вступає у шлюбний (дітородний) вік перше повоєнне покоління, і диспропорція між статями досягає 11,4 %. У середині 70-х років XX ст. пік кризи минає, і різниця у чисельності статей стає більш прийнятною — 6,4 %.

Потрібно зауважити, що для європейських країн загалом нормальним є кількісне переважання жіночого населення над чоловічим.

Етнодемографічна ситуація зазнала значних змін, особливо у другій половині XX ст. Якщо у 1947 р. греки становили 57 % від загальної кількості населення у грецьких населених пунктах, то у 1976 р. — лише 39 %. Відсоток грецького населення зменшився на 18 %. Питома вага українського населення протягом цього періоду не зазнала значних коливань і збільшилася з 33 % до 37 %. Водночас чисельність росіян збільшилася у 2 рази: з 9 % від загальної кількості мешканців у 1947 р. до 19,2 % у 1976 р. Проте етнічна структура грецьких сіл не обмежується наявністю лише грецького, українського, російського населення. Чисельність представників інших національностей збільшилася у 3 рази.

Таким чином, населення у другій половині XX ст. у грецьких населених пунктах не було моноетнічним. Протягом повоєнних років внаслідок міграційних процесів, різної народжуваності дітей у сім'ях представників різних національностей, етнодемографічна структура значно змінилася: питома вага греків зменшилася, росіян — збільшилася.

Грецькі поселення розрослися у кількісних вимірах. Початкові поселення греків збільшувалися за рахунок природного приросту, а результатом цього стало утворення нових населених пунктів. За два століття кількість грецьких населених пунктів з 20 зросла до 48. На сьогодні греки зберегли колишні топоніми, привезені з Криму. Назви ж новоутворених населених пунктів мають слов'янське походження (аналогічні за назвами російських і українських населених пунктів).

У кінці XVIII — на поч. XIX ст. почалося формування грецької спільноти в Приазов'ї в умовах, відмінних від етнічних умов Криму. Процес пристосовування проходив у постійному контакті з російським і українським населенням, що сприяло формуванню особливостей традиційної культури греків.

Традиційне житло греків Приазов'я у кінці XIX — на початку XX ст. развивалося на загальній основі комплексу житла, що відноситься до південноєвропейського типу, хоча слід підкреслити ряд відмінностей у плануванні, опалювальній системі, організації інтер'єру. Не дивлячись на постійні контакти з українським населеним у другій половині XX ст., деякі особливості житла греків зберігаються і до сьогоднішнього дня. Архітектурно-етнографічна специфіка житла греків свідчить про тривалі етнокультурні контакти з народами Криму.

Протягом XIX—XX ст. помешкання греків Приазов'я розвивалися, змінюючи свої форми. Простежуються зміни традиційних елементів, трансформація інших, введення нових. Процес формування типів грецького житла на Маріупольщині пов'язаний із суспільно-економічним розвитком, необхідністю пристосування житла до нових умов та з постійним культурним взаємообміном греків з іншими народами цього регіону.

Елементи й форми грецького будинку протягом XVIII—XX ст. були різноманітними й змінювалися. А особливості планування, інтер'єру, опалювальної системи, деякі риси прикрас будинку трималися протягом XIX — початку XX ст. Так, відкрита галерея — традиційний елемент грецького помешкання — не втрималась у Північному Приазов'ї. А софа — також традиційний елемент — має місце у деяких сучасних будинках.

Традиційний одяг маріупольських греків зберігався до кінця XIX ст. Жіночий і чоловічий одяг був принесений з Криму і мав давні корені. Протягом 1900—1920 рр. поступово зникли реліктові елементи, домотканий одяг витіснився виробами фабричних тканин. До 1930-х рр. вийшли з ужитку практично всі види традиційного одягу.

Тривалі етнокультурні контакти маріупольських греків з тюркським населенням Малої Азії і Криму сприяли розповсюдженню їхніх страв. Загалом, більшість страв за назвами і технологією мають яскраво виражені загальнотюркські риси. Під впливом греків українці у Приазов'ї почали готувати фаршировані овочі, листкові пироги, чебуреки. У другій половині XX ст. процеси взаємообміну між народами, що населяють Приазов'я, значно поглибилися.

Календарні і сімейні обрядові дійства маріупольських греків можна розглядати як культурну спадщину народів Балкан, Малої Азії, Криму і Приазов'я. Дослідження культурної своєрідності греків Приазов'я, проведене нами у населених пунктах, відображає самобутність їхньої духовної культури, виявляє своєрідні нашарування, що з'явилися у результаті складних міграційних процесів і активних етнокультурних зв'язків, що розвивалися. Духовна культура і фольклор є багатогранним, багатопрошарковим явищем, у якому виявилися спресованими і водночас відокремленими існуючі уявлення, релігійні системи та ідеології різних історичних епох, починаючи з найдавніших, архаїчних, і до сучасних. Життєвість народних традицій греків була зумовлена тим, що протягом століть поряд з появою нових звичаїв і обрядів збереглися традиції попереднього часу. Тому деякі сторони їхньої духовної культури розглядалися у нерозривному зв'язку з етнічною історією.

Матеріальна та духовна культура греків Приазов'я при вивченні її у ретроспективі містить у собі явища бікультуризму. Кожний період — докримський, кримський і приазовський — поєднує декілька культурних систем. Простеживши генезу культури, дослідивши історичні контакти, можна виявити декілька різновидів міжетнічного спілкування.

У Криму близькість культури з грецькими традиціями народів, що населяють Малу Азію, Кавказ, Балканський півострів, обумовлена тривалим етнокультурним впливом сусідів. Тут відбулася культурна інтеграція, коли греки, зберігаючи рідну мову, засвоїли мову сусідів, перейняли елементи обрядовості і пісенно-музичні традиції.

Інші міжетнічні відносини склалися між урумами і румеями. Як у Криму, так і у Приазов'ї, близькі за культурою і положенням, відрізняючись у мовному відношенні, греки мали загальні риси багатьох народів у культурно-побутових явищах. При цьому, не дивлячись на іноетнічне оточення, практично не спілкувалися один з одним, шлюби між еллінофонами і тюркофонами і сьогодні укладаються рідко .

У результаті тривалого перебування у межах Османської імперії, Кримського ханства і на території Приазов'я, в обох групах сформувалися спільні культурно-побутові риси. Особливо це відбилося у матеріальній культурі — житлі, одязі, їжі, де превалює східний вплив. У цих явищах простежуються риси татарської, османської, грецької та української традиційних культур. За групами ознак можна визначити певні ареали, які свідчать про етногенетичну і етнокультурну спорідненість народів регіону.

У результаті порівняльного аналізу і комплексного дослідження етнологічних, антропологічних, лінгвістичних, історичних джерел і літератури ми можемо зробити висновок, що маріупольські греки прибули на Кримський півострів з різних напрямів і в різний час. Найбільш близькими до греків Балканського півострова (острівна частина) — це населення Ялти і Урзуфа. Предки решти жителів грецьких сіл Приазов'я заселилися на територію Криму з різних регіонів Малої Азії (Трапезундської держави та Анатолії).

Поділ греків на урумів і румеїв відбувся не під впливом татаро-турецького владарювання у Криму. Вивчивши наявні джерела, зіставивши їх з діалектологічною картою Криму, можна відзначити беззаперечний факт значного турецького впливу на мову, звичаї і фольклор урумів, які проживали в селах, що не мають ніякого відношення до турків у Криму. Наші дослідження засвідчили, що культура урумів формувалася у надрах Османської імперії. Уруми-тюркофони, найімовірніше, були малоазійськими греками, які жили до переселення в раньотурецьких державах, а їхні правителі по відношенню до своїх християнських підданих проявляли певну релігійну терпимість. Частина греків прийняла іслам, тюркську мову огузів і через ці чинники частково асимілювалася. А інші залишилися християнами, хоча і засвоїли тюркську мову.

Багате фольклорне надбання, яким володіли пізні сельджукіди і ранні османи, міцно перейшло в урумський фольклор на основі спільності мови. Причому деякі традиції, надбані в надрах Османської імперії, зберігаються до теперішнього часу.

Явища духовної культури є найбільш розповсюдженими елементами самоіндентифікації народу, що знаходиться в іноетнічному середовищі, і не має своєї державності. Тому розглянуті у монографії явища традиційної культури маріупольських греків несуть багатющу інформацію.

Але нігілістичне ставлення до народної культурної спадщини урядами, під владою яких перебувала грецька меншина до встановлення незалежності української держави, призвело до штучного розриву ланцюга спадковості традиції. Це спричинило втрату багатьох традиційних компонентів культурного спадку, а, особливо, у родинній і весільній обрядовості.

Провівши етнологічне дослідження, ми можемо стверджувати, що грецька спільнота зберегла відносно високий рівень етнічної самосвідомості та ідентифікації, порівняно з українським населенням цього регіону . Не дивлячись на розвинену тенденцію до міжнаціональних українсько-грецьких шлюбів між досліджуваними поселеннями і на досить невелику кількість обрядів традиційної культури, греки зуміли зберегти основні притаманні їм традиції, свої етнічні риси, нерідко ставлячись негативно до всього російського чи українського. Головним фактором високого рівня етнічної самосвідомості греків є стійкість і суворість патріархальної організації родинних стосунків .

Означені чинники забезпечили міцні асиміляційні тенденції. У випадку шлюбу грека і українки пануючим стає грецький етнос зі своєю системою родинно-побутових традицій та обрядів. Це відбувається незалежно від того, за традиціями якого з народів відбувалося весілля, не залежить і від місця проживання. Якщо молода родина мешкає у грецькій родині чоловіка, відбувається повна чи часткова асиміляція будь-яких проявів інонаціональних елементів. Проблема етнічного самовизначення дітей у міжнаціональних родинах також вирішується на користь грецької меншини. В умовах невеликої кількості збережених традицій, обрядів та ритуалів, населення зберегло відчуття приналежності

до своєї етнічної спільноти, навіть в умовах тісного міжетнічного спілкування з українським народом. Все це дозволяє говорити про існування розвиненого почуття етнічної ідентифікації .

У XXI ст. окреслюється тенденція до зниження кількості міжнаціональних українсько-грецьких шлюбів між представниками досліджуваних поселень, тенденція до змін у положенні жінки у грецькій родині. Така ситуація пов'язана, скоріше, з впливом загальносвітових демократичних тенденцій, а не зі змінами у традиційних уявленнях грецького етносу. Тому раціональним буде застосування при дослідженні даної проблеми комплексу методів. Більш ретельного вивчення потребує питання стійкості міжнаціональних шлюбів, динаміка кількості розлучень та ін.

Зібрані нами матеріали з етнічної історії греків свідчать про те, що уруми і румеї складають одну етнічну спільноту, не дивлячись на різницю у мові і локальні відмінності у їхній культурно-побутовій сфері. Обидві групи порівняно великі, розселені досить компактно, особливо у сільській місцевості. Ці чинники вплинули на досить високий ступінь стійкості їхньої етнічної самосвідомості, про що говорять результати наших досліджень. У свою чергу, етнічна самосвідомість сприяє збереженню в їхньому середовищі багатьох інонаціональних та етнокультурних традицій. В той же час, нове етнічне середовище у Приазов'ї, традиції народів, які живуть поряд, переважно російського і українського, не могли не спричинити впливу на етнокультурний розвиток маріупольських греків.

Стосовно сучасного стану етнічної спільності маріупольських греків, то тут важливу роль відіграє національна самосвідомість, що сформувалася протягом останніх двохсот років досить відокремленого проживання народу на Півдні України. Основним проявом їхнього менталітету є причетність до найдавнішої світової цивілізації Стародавньої Греції.

Уруми і румеї Приазов'я є однією етнічною спільністю, що сформувала свою економічну і культурно-побутову єдність. Етнокультурні традиції маріупольських греків складалися протягом багатьох століть. Їхнє збереження і розвиток у різні періоди певною мірою залежали від внутрішньої стабільності регіону, ступеня загострення соціально-економічних проблем, впливів зовнішніх чинників, що відобразились на політичній ситуації і господарському житті населення, і, отже, на всій традиційній культурі народу в цілому.

Як бачимо з вищенаведених прикладів, одна з особливостей етнічної історії маріупольських греків — вплив або безпосередня доля народів Егейського світу у найтісніших зв'язках з народами Передньої Азії. Тому Кримсько-Малоазійський і Балканський регіони повинні знаходитися у сфері наукових інтересів дослідників етнічної історії маріупольських греків. І лише ареальне дослідження вищевказаних наукових предметних напрямків допоможуть відповісти на багато питань.

Колективна пам'ять приазовських греків ґрунтується на вірі у спільне походження, на відчутті приналежності до народу, чиєю історичною батьківщиною була Греція. Але у більшій мірі уруми і румеї мають почуття прихильності до своєї малої батьківщини і своєї держави України. Ця монографія робить внесок у осмислення далекої і сучасної історії народів, які населяють наш регіон, долучає до пошуків свого етнічного коріння, до відродження традицій кожної спільности.

Загалом слід зазначити, що етнічна історія маріупольських греків, етнокультурна характеристика спільноти, а у зв'язку з цим джерела, пов'язані з традиційною культурою, мовою, антропологією, побутом, фольклором потребують подальших досліджень для вивчення докримської історії цього народу. Особливо це пов'язане з ареальними дослідженнями у Криму, на території Малої Азії, Балканському півострові, де у нових пошуках могли б проводити спільні дослідження етнографи, історики, антропологи, елліністи, тюркологи.

Окремі проблеми визначають сучасну національно-мовну освітню ситуацію. Ми здійснили аналіз цієї ситуації з урахуванням суперечності національно-мовної освітньої політики у полікультурному суспільстві. У наш час російська мова як засіб міжнаціонального спілкування у полікультурному суспільстві Приазов'я відіграє державотворчу консолідуючу роль. Проте уніфікація і вироблення загальних стандартів для основних форм комунікації, зокрема в освіті, призвели до обмеження власне етнічного розвитку педагогічних систем греків Приазов'я. Сучасна мовна ситуація у грецькій общині висуває проблему зваженого відношення до мов та їхньої гармонізації (російська, українська, урумська, румейська, новогрецька) для розробки культурно-мовних програм стосовно освітніх установ Приазов'я, основними вимогами яких передбачається баланс інтересів держави, регіону, школи і особи; поглиблення культури урумської і румейської мов, що відображають світовідчуття і світосприйняття греків; розвиток міжкультурних комунікацій як усередині країни, так і за її межами.

Національно-мовна освітня політика України у полікультурному суспільстві — Приазовському регіоні — сьогодні тяжіє до конструктивної і

централізованої. Її провідними тенденціями є: стабілізація етномовних освітніх процесів, національно-російсько-українська полікультурна освіта, інтенсифікація розвитку власне етнічної педагогічної культури, створення цілісної системи регіональної освіти, оновлення змісту національної школи. Базовими законодавчими джерелами реалізації такої політики є Закон України «Про освіту», «Програма розвитку освіти в Україні», Закон «Про національно-культурну автономію». У перспективі нами вбачається гнучка зкоординована дворівнева (центр — реґіон) національно-мовна освітня політика, яка забезпечує демократичний розвиток мов і освіти в грецькій громаді Приазов'я.

IRYNA PONOMARYOVA

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Архів Інституту етнографії та антропології Російської Академії наук (ІЕА РАН)

1. ІЕА РАН. — Ф. 22 (ОЛЕАЕ). Сведения об одежде крестьян Екатеринославской губернии.

Архів Інституту історії матеріальної культури РАН (ІІМК)

1. ІІМК. РАН. — Ф. 10. — Спр. 10. Репников Н.И. Материалы к археологической карте Юго-Западного Крыма.

Архів Мангуської Селищної Ради (АМСР)

1. АМСР. — Ф. 1. — Оп.1. Господарські книги за 1950—1952 рр.
2. АМСР. — Ф. 1. — Оп.1. Госпосподарські книги за 1953—1955рр.
3. АМСР. — Ф. 1. — Оп.1. Госпосподарські книги за 1955—1957 рр.
4. АМСР. — Ф. 1. — Оп.1. Господарські книги за 1958—1960 рр.
5. АМСР. — Ф. 1. — Оп.1. Господарські книги за 1961—1963 рр.
6. АМСР. — Ф. 1, 39. — Оп.1. Господарські книги за 1964—1966 рр.
7. АМСР. — Ф. 1, 2. — Оп.1. Господарські книги за 1967—1969 рр.
8. АМСР. — Ф. 1. — Оп.1. Господарські книги за 1971—1976 рр.
9. АМСР. — Ф. 1. — Оп.1. Господарські книги за 1986 р.

Архів Маріупольського державного гуманітарного університету (Архів МДГУ)

1. Архів МДГУ. — Ф. 1. Оп. 1. — Спр. 06-3. — Арк. 1—2567. Матеріали польових етнографічних досліджень (МПЕД) за 1990—2005 рр.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ)

1. ВР РНБ. — Ф. Греческие рукописи. — Греч. 804. — Тетради 1—6. Хартахай Ф. А. Словарь умирающего греческого наречия.
2. ВР РНБ. — Ф. Греческие рукописи. — Греч. 805. Песенник начала XIX в. (найдено в с. Улаклы).
3. ВР РНБ. — Ф. Греческие рукописи. — Греч. 806. Песенник начала XIX в. (найдено в с. Сартана).
4. ВР РНБ. — Q (Собрание рукописей Н.М. Михайловского). — № 393. Дмитриевский М. Картина Крыма или краткое описание татар и других народов в Таврии живущих (начало XIX в.).

Державний архів Автономної республіки Крим (ДААРК)

1. ДААРК. — Ф. 535. Поповы. Документы личного происхождения. — Оп. 1. — Спр. 2557. Планы города Мариуполя и строения вышедших из Крыма греков, которые поселились в Мариупольском уезде с показанием как в городе Мариуполе, так и слободах, построено каменных, земляных и деревянных домов, и затем какое число незанятых еще мест осталось. Сочинены февраль, ... дня 1782 года.

Державний архів Донецької області (ДАДО)

1. ДАДО. — Фонд мікрофільмів. — № 1506.
2. ДАДО. — Ф. Р—1146. — Оп. 2. — Спр. 16. Приказ Донецкого губисполкома о разделении Донецкой губернии на районы.
3. ДАДО. — Ф. Р—1146. — Оп. 2. — Спр. 18. Приказ Донецкого губисполкома о разделении Донецкой губернии на уезды 16 декабря 1920 г.
4. ДАДО. — Ф. Р—1218. — Оп. 1. — Спр. 2. Приказ Мариупольского окрисполкома о переименовании населённых пунктов в ознаменование 6-й годовщины Октябрьской революции 22 сентября 1923 г.
5. ДАДО. — Ф. Р—2. — Оп. 1. — Спр. 1253. Протокола заседания центральной административно-территориальной комиссии об оформлении существующего Больше-Янисольского района как греческого. 7 июня 1929 г.
6. ДАДО. — Ф. Р—1202. — Оп. 1. — Спр. 363. Перечень районов, оставшихся после ликвидации Мариупольского округа 8 января 1931 г.
7. ДАДО. — Ф. Р—2109. — Оп. 1. — Спр. 310. Постановление ВУЦИК об образовании Донецкой области.
8. ДАДО. — Фонд мікрофільмів. — № 1506. Постановление Президиума ВУЦИК об утверждении г. Сталино административным центром Донецкой области 16 июля 1932 г.
9. ДАДО. — Ф. Р—279. — Оп. 1. — Спр. 685. Из протокола заседания Донецкого облисполкома об образовании Марьинского, Старо-Бешевского, Амвросиевского и Александровского районов.
10. ДАДО. — Ф. Р—2794. — Оп. 2. — Спр. 10. Постановление президиума Донецкого облисполкома о разукрупнении Ворошиловоградского, Мариупольского, Сергиевского, Сталинского, Ровенецкого районов.
11. ДАДО. — Ф. Р—2794. — Оп. 1. — Спр. 15. Из постановления президиума Сталинского облисполкома о ликвидации Старо-Каранского района 15 марта 1939г.
12. ДАДО. — Ф. П—326. — Оп.1. — Спр. 1625. Из протокола заседания бюро Сталинского обкома КП(б)У об административно-территориальных изменениях в Больше-Янисольском, Марьинском и Харцызском районах.
13. ДАДО. — Ф. Р—2794. — Оп. 2. — Спр. 200. Указ Президиума Верховного Совета УССР об укрупнении сельских советов в Сталинской области.
14. ДАДО. — Ф. Р—2794. — Оп. 2. — Спр. 1060. Указ Президиума Верховного Совета УССР об образовании Старо-Бешевского района в составе Донецкой области 6 мая 1963 г.
15. ДАДО. — Ф. Р—2794. — Оп. 2. — Спр. 1116. Решение Донецких облисполкомов (промышленного и сельского) о передаче Приморского и Старокрымского поселковых советов Володарского района в подчинение Ильичевскому районному совету г. Жданова.
16. ДАДО. — Ф. Р—2794. — Оп. 2. — Спр. 1454. Из Указа Президиума Верховного Совета УССР об образовании Добропольского, Першотравневого и Тельмановского районов 8 декабря 1966 г.

IRYNA PONOMARYOVA

17. ДАДО. — Ф. Р—2794. — Оп. 2. — Спр. 1865. Решение Донецкого облисполкома об отнесении села Ялта Першотравневого района к категории посёлков городского типа.
18. ДАДО. — Ф. Р—2794. — Оп. 2. — Спр. 6038. Распоряжение Донецкого облисполкома о доведении до сведения постановления Совета Министров СССР от 13 января 1989 г. «Об отмене решений Правительства СССР, связанных с увековечиванием памяти А. Жданова» 28 января 1989 г.
19. ДАДО. — Ф.Р–2794. — Оп. 2. — Спр. 5982. Указ Президиума Верховного Совета УССР о возвращении селу Приморское Донецкой области прежнего наименования Урзуф.

Державний архів Запорізької області (ДАЗО)

1. ДАЗО. — Ф. 12. Александровское уездное казначейство.
2. ДАЗО. — Ф. 12 — Оп. 2. — Спр. 25, 27, 28, 32, 38, 40, 41,71, 74, 82, 86, 92, 161, 169, 170, 172, 180, 181, 183, 191. 195, 206, 208, 212, 265, 284.

Донецький обласний краєзнавчий музей (ДОКМ)

1. ДОКМ. — Фонди. Книга надходжень 1956—1957 рр. Предмети традиційної культури маріупольських греків, передані з Ждановського краєзнавчого музею в 1956—1957.
2. ДОКМ. — Фонди. — МД 1019 (метал), МД 242, 247, 491, 492 (срібло), МД 227, 235, 236, 237, 241, 248, 252, 459, 489, 497, 525—530, 545, 1000 (срібло), МД 221, 224, 238, 249, 344, 448, 480, 487, 513, 524, 1003, 1094 (срібло), МД 208, 209, 211, 213, 214, 217—223, 228, 230—232, 234, 239, 240, 251, 243–246, 255–257, 260, 261, 265, 266, 255—257, 260, 265, 266, 269—276, 279—292, 299, 304—306, 308—313, 317, 321—324, 326, 330, 332, 334—337, 341, 462—465, 730, 472, 675, 474—479, 481—486, 499, 500, 502, 504—506, 509, 515, 516, 519, 531—531, 536—541, 674 (срібло, чеканка), МД 215, 216, 498 (срібло), МД 590 (метал).

Донецьке обласне управління статистики (ДОУС)

1. ДОУС. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Розподіл населення за національністю та рідною мовою. — Таблиця 5.4.
2. ДОУС. Национальный состав населения Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) Статистический сборник № 4. — Донецк, 1992. — 148 с.
3. ДОУС. Программа розроблення матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2001. — 234 с.
4. ДОУС. Распределение населения отдельных национальностей по полу, возрасту, языку, состоянию в браке, уровню образования, общественным группам, отраслям народного хозяйства и занятиям (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). — Донецк, 1981. — 89 с.
5. ДОУС. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001р.
6. ДОУС. — Таб. 30. Сводные таблицы ЦСУ СССР и распределение всего занятого населения отдельных национальностей по возрасту и уровню образования.
7. ДОУС. По итогам Всесоюзной переписи населения в целом по областям. 1979. — 267 с.

Інститут рукописів. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (ІР ЦНБУВ)

1. ІР ЦНБУВ — Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС). — Спр. 449—461, 462—546, 506, 704, 706.
2. ІР ЦНБУВ. — Ф. Х. Архів Академії наук УРСР (ВУАН). — Спр. 4488—4489, 11725, 14773.

Кримський республіканський краєзнавчий музей (КРКМ)

1. КРКМ. — Ф. Архив Бертье-Делагарда. — Оп. 5. — Спр. 64.

Маріупольський краєзнавчий музей (МКМ)

1. МКМ. — Фонди. — Спр. 3354. Карта, представляющая часть Азовской губернии Мариупольского уезда земли, которая определяется вышедшими из Крыма греками. 2 октября 1779 г.
2. МКМ. — Фонди. — Спр. 3471. Жалованная грамота императрицы Екатерины II об устройстве христиан-греков, выведенных из Крыма.
3. МКМ. — Фонди. — Спр. 1520. Указ из Азовской губернской канцелярии от 24 марта 1780 г.
4. МКМ. — Фонди. — Спр. 3461-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Камар Мариупольского уезда Азовской губернии. — 1782.
5. МКМ. — Фонди. — Спр. 3462-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Ялта. — 1782.
6. МКМ. — Фонди. — Спр. 3463-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Урзуф. — 1782.
7. МКМ. — Фонди. — Спр. 3464-Д. Архив Мариупольского греческого суда. Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Мангуш. — 1782.
8. МКМ. — Фонди. — Спр. 3465-Д. Архив Мариупольского греческого суда . Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Константинополь. — 1782.
9. МКМ. — Фонди. — Спр. 3466-Д. Архив Мариупольского греческого суда . Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Игнатьевка. — 1783.
10. МКМ. — Фонди. — Спр. 3468-Д. Архив Мариупольского греческого суда . Документ. Книга переписи населения «Ревизские сказки». — С. Богатырь. — 1782.
11. МКМ. — Фонди. — № 497 ТКО (Маріуполь, поч. XX ст.); № 499 ТКО (с. Константинополь, поч. XX ст.); № 407 ТКО (с. Богатир, поч. XX ст.); № 421 ТКО (с. Старобешево, кін. XIX ст.); № 422, 425 ТКО (с. Чердакли, кін. XIX ст.) № 329, 440, 446 (с. Ст. Ласпа, кін. XIX ст.); № 455 ТКО (с. Ст. Керменчик, кін. XIX ст.); № 437, 464, 484 ТКО (с. Сартана, 1890); № 476 ТКО (с. Ст. Камар, поч. XX ст.); № 471, 472 ТКО (с. Ст. Камар, поч. XX ст.); № 316, 318, 438, 451, 468, 473 ТКО (Маріуполь, кін. XIX ст. — поч. XX ст.); № 238, 431, 432 МД; № 392 ТКО (с. Ст. Крим, поч. XX ст.); № 393 ТКО (с. Стила, поч. XX ст.); № 395 ТКО (с. Ст. Керменчик, поч. XX ст.); № 396 ТКО (Маріуполь, поч. XX ст.); № 409 ТКО (с. Ст. Крим, поч. XX ст.); № 413 ТКО (с. Чердакли, поч. XX ст.); № 415 ТКО (с. Чердакли, поч. XX ст.); №424 ТКО (с. Чердакли, кін. XIX ст.); № 427 ТКО (с.Мар'їнка, церква, поч. XX ст.); № 456 ТКО (с. Сартана,

поч. XX ст.); № 470 ТКО (Маріуполь, поч. XX ст.); № 474 ТКО (с. Ст. Крим, поч. XX ст.); № 475 ТКО (с. Чердакли, поч.XX ст.); № 130 МД (с. Старогнатіївка, поч. XIX ст.); 642 МД (с. Каракуба, поч. XIX ст.); №408 ТКО (с. Богатир, поч. XX ст.); № 108, 109 МД (с. Сартана, поч. XIX ст.); №298 ТКО (Експонат датується XIX століттям, але не вказується його походження; № 293 ТКО (с. Сартана, кін. XIX ст.); №577 ТКО. № 112—117 МД (с. Анадоль, поч. XIX ст., збір 1927 р.); № 141,143—154 МД (с. Каракуба, поч. XIX ст.); №105 МД (с. Сартана, поч. XIX ст.); № 130,105,101, 142, 813 МД; №519, 107,175 МД.

Російський державний військово-історичний архів (РДВІА)

1. РДВІА. — Ф. Военно-учетный архив (ВУА). — Спр. 18723, 18737, 18738.
2. РДВІА. — Ф. 379. Департамент государственного имущества — Оп. 1. — Спр. 108.

Російський державний архів давніх актів (РДАДА)

1. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Ч. 7. — Арк. 263—264 зв.

Російський етнографічний музей (РЕМ)

1. РЕМ. Науковий архів. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 27. — Од. зб. 27. Переписка с В. А. Бабенко, заведующим Верхне-Салтовским народным училищем Харьковской губернии, о собирании этнографических материалов по Екатеринославской и Харьковской губерниям. (Начато 21 августа 1907 — конч. 10 окт. 1912. На 200 листах).
2. РЕМ. Опись коллекции: Греки. Екатеринославская губ. Мариупольский уезд с. Бешево, Мангуш. Передана в дар В.А. Бабенко в 1909 г. — Фонды. Отдел народов Крыма и Кавказа. — Кол. 1737. — 4 е. х.
3. РЕМ. Опись коллекции: Мариупольские греки. Фотографии 1904—1905 гг. с. Стыла, Чермалык, Каракуба, Бешево, Игнатьевка. Передана В.А. Бабенко в 1910 г. — Фототека. — Кол. 3270. — 10 е. х.
4. РЕМ. Опись коллекции: Мариупольские греки. Фотографии, сделанные Н.И. Репниковым в 1914 г. в с. Ласпи, Старый Крым, Каракоба, Волноваха, Бешево, Игнатьевка, Ялта, Урзуф, Сартана, Мангуш, г. Мариуполе. — Фототека. — Кол. 3282. — 44 е. х.
5. РЕМ. Опись коллекции: Мариупольские греки. Фотографии, переданные в дар Мариупольским музеем краеведения в 1929 г. — Фототека. — Кол. 4929. — 71 е. х.
6. РЕМ. Опись коллекции: Предметы традиционной культуры мариупольских греков. Коллекция собрана Н.И. Репниковым в 1913 г. — Фонды. Отдел народов Крыма и Кавказа. — Кол. 3071. — 73 е. х.
7. РЕМ. Опись коллекции: Церкви, храмовая утварь, иконы мариупольских греков. Фотографии, сделанные Н.И. Репниковым в 1913 г. — Фототека. — Кол. 3283. — 125 е. х.

Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО України)

1. ЦДАВО. — Ф. 413. Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК.
2. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 232. Акти, висновки про результати перевірки роботи грецьких національних сільрад.
3. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 322. Документи обстеження стану грецьких сільрад Мангуського та Сартанського районів.
4. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 383. Документи про введення нового тюрко-татарського алфавіту серед тюрко-татарських національних меншостей (витяги, з протоколів, звіт листування).
5. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп.1. — Спр. 382. — 53 арк. Документи про культосвітню роботу серед грецького населення (витяги з протоколів, тези доповідей, резолюції, план).
6. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 351. — 151 арк. Документи про обстеження стану грецьких сільрад (звіт, витяг з резолюції) та листування з видавництвом, товариством «Геть не писемність», Всеукраїнською науковою асоціацією сходознавства про видання кооперативної літератури мовами національних меншостей, створення шкіл, покращення матеріального становища.
7. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — 90 арк. Документи про результати обстеження окрбюро національних меншостей грецького населення (протоколи, резолюції, звіт).
8. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп.1. — Спр. 598. Документи про результати перевірки роботи Маріупольського грецького педагогічного технікуму (доповідні записки; таблиці).
9. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 81. — 81 арк. Документи про роботу бюро національних меншостей Маріупольського окрвиконкому (протоколи, плани, доповідь, звіти).
10. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 283. — 62 арк Документи про роботу Маріупольського окрбюро національних меншостей серед грецького та єврейського населення (протоколи, плани, листування, історична довідка).
11. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 190. — 96 арк. Документи про роботу серед національних меншостей Маріупольського окрвиконкому (протоколи, доповідна записка, звіт, листування).
12. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 258. — 127 арк. Документи про роботу ЦК національних меншостей (акти, резолюції, звіти, висновки, доповідь).
13. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 591. — 59 арк. Доповідні записки та листування з Наркомосом УСРР, обласними комісіями національних меншостей, міськрадами про стан запровадження закону про рівноправність мов серед національних меншостей.
14. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 250. — 67 арк. Матеріали до Всеукраїнської наради робітників грецьких та німецьких національних адміністративних-територіальних одиниць (тези доповідей, протоколи, листування.
15. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 444. — 70 арк. Матеріали першої міжокружної наради по роботі серед греків Маріупольського та Сталінського округів.
16. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 354. — 238 арк. Листування з Нарком здоров'я УСРР, Наркомосом УСРР, Наркомфіном УСРР та іншими установами про культосвітню роботу серед національних меншостей, забезпечення самодіяльності національних меншостей, роботу серед жінок-німкень.
17. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 376. — 82 арк. Листування з Нарком фіном УСРР, окрвиконкомами, редакціями газет, Центрвидавом про видання літератури мовами національних меншостей та доповідна записка Центрвидаву до ЦК КП (б)У про видання книг на мовах національних меншостей.

IRYNA

18. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 461. Листування з ЦВК СРСР, Маріупольським окрбюро національних меншостей про введення національної мови в школах.
19. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 353. — 77 арк. Листування з Наркомосом УСРР про поліпшення культосвітнього обслуговування національних меншостей, видання учбової літератури на національних мовах.
20. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 384. — 14 арк. Листування про організацію виставки досягнень розвитку національних меншостей в УСРР; план виставки та опис експонатів з характеристикою грецького населення.
21. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 146. — 48 арк. Постанови, витяги з протоколів, циркуляри РНК УСРР, УЕН, Наркомосу УСРР, Наркомвнусправ УСРР та листування про діяльність товариств взаємодопомоги національних меншостей, культосвітню роботу.
22. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 150. Протоколи засідань РНК УСРР, Наркомосу УСРР та листування про культосвітню роботу серед національних меншостей.
23. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 481. — 65 арк. Протоколи засідань ЦК національних меншостей при ВУЦВК. Копії.
24. ЦДАВО. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 320. — 185 арк. Списки національних сільрад по УСРР.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУ)

1. ЦДІАУ. — Ф. 1576. Мариупольский греческий суд. — Оп. 1.— Спр. 2.
2. ЦДІАУ. — Ф. 2164. Царичанская воеводская канцелярия.— Оп. 1. — Спр.158.

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА)

1. ЦДКФФА. — Фонди. — № 2-77404, 2-77405, 2-77406. Улица Екатерининская в городе Мариуполе Екатеринославской губернии. (1912 р.); № 2-77437. Здание Государственного банка в Мариуполе (до 1917 г.); № 2-77414. Улица Екатерининская в городе Мариуполе. (1916 р.); № 2-77396. Улица Екатеринославская в городе Мариуполе Екатеринославской губернии. Справа — гостиница «Континенталь» (до 1917 р.).; № 2-77449. Улица Екатерининская в г. Мариуполе Екатеринославской губернии. Слева — гостиница «Континенталь». (1901 р.); № 2-77400. Здание уездного земства в г. Мариуполе Екатеринославской губернии (до 1917 р.) № 2-77446, 2-77408, 2-77444. 2-77418; № 2-77435. Павильон в городском саду. (1903 р.); № 2-774228. Вид со стороны моря. (1916 р.); № 2-77422. Вид г. Мариуполя. (1901 р.); № 2-77409. Александровская площадь; № 2-77395. Общий вид слободки и железнодорожной станции (до 1917 р.); № 2-77418. Общий вид г. Мариуполя со стороны пристани. (1901 р.); № 2-77421. Вид со стороны пристани. (до 1917 р.); № 2-77432. Вид с отходящего парохода. (до 1917 р.); № 2-77403. Окрестности г. Мариуполя. (до 1917 р.).
2. ЦДКФФА. — Фонди. — Кіносюжети. — № 679-I-III-VI; 1863-I-II; 10017-I; 570; 2856; 8769-I; 7648-I; 680-I,V; 2255; 1003-I; 256; 529-VI; 269; 250; 376; 2046-I-II; 5376-1; 2904; 831; 651; 9280; 6748 I, V; 7868-I; 4956-I; 6471-I; 4531; 1279; 7273; 112; 2913; 477; 5434-I-II; 1300-IV; 4011; 2385; 6535-IV; 494; 126; 8066; 2514; 1701-1; 378; 5802; 3847; 3583; 4317-II; 156; 1543-II; 764-II; 642; 6819-II; 782; 1003-III; 200; 237; 1005-V; 1024; 1568; 1203; 668-II; 603; 538; 601; 599-II; 1000-I; 283-I-II; 355; 369; 1034; 278-III; 10093-I; 9354; 9989-I; 10043; 8168; 7835; 1750; 7965-V; 1863; 1706-I; 7822-I; 9070; 270; 651.1437; 16109-I.

Грамплатівки

1. Музыкальный фольклор греков Приазовья / Сост. А. Ашла. — М.: Мелодия, 1991. — С30 30555002.
2. Песни греков Приазовья / Сост. А.А Ашла. — М.: Мелодия, 1988. — С30 26437 002.

Картографічні матеріали

1. Адміністративна карта Сталінської округи. 1929.
2. Карта Мариупольского уезда Екатеринославской губернии. Сост. А.В. Науменко. — Екатеринослав, 1914.
3. Етнографічна мапа УРСР. — К., 1925.
4. Карта Мариупольского уезда. Статистика. 1926. — Рукопись.
5. Карта рекогносцирование его высокопревосходительства г(оспо)д(и)на генерала порутчика к разных орденов кавалера Александра Васильевича Суворова часть полуострова Крым марта дня 1777 года. — Рукопись.
6. Карта полуострова Крым с показанием на оной крепостей городов также магометанских христианских деревень. (1: 336 000), (8 верст в дюйме). — Рукопись.
7. План Екатерининской губернии города Мариуполя // ПСЗ. — Собрание первое. Книга чертежей и рисунков. (Планы городов). — Санктпетербург, 1859.
8. План Мариупольского района с проектом порта к изысканиям и проекту Мариупольского порта. — СПб., 1883.
9. Türkiye Mülki İdare Bölümleri Haritası. — İstanbul, 1998.
10. حا لكحريطهسيلر عثانيه نكاقطار ثحاليه سر Карта, що позначає території областей Османської імперії і кордони з Російською державою (османською мовою). — Рукопис.

Рукописні джерела

1. *Диамантопуло А.А., Шапурма А.А., Харабадот Р.С., Патрича Д.К., Давыдова А.И.* Русско-греческий (румейский) словарь. — Ивано-Франковск, 1989. — 216 с.
2. *Караманица Х.А.* Греки в Донбассе // Рукопись. — Макеевка, 1959. — 112 с.
3. *Наулко В. І.* Польовий зошит. — № 1—4. — Маріуполь, 1967—1970 рр. // Особистий архів В.І. Наулка.
4. Румейско-русский словарь / Сост. Г.А. Анимица, И.Г. Згара, Т.В. Ничепоренко, В.В. Хая, Е.И. Седлецкая и др. — Володарское-Киев, 2003. — 44 с.
5. *Церахто Ф.Н.* Леонтий Ханахбей / Рукопись. — Жданов, 1975. — 132 с.
6. *Церахто Ф.Н.* Так было когда-то (Страницы хроники о событиях необыкновенной эпохи) / Рукопись. — Мариуполь, 1980. — 235 с.
7. *Хонагбей Л.* Алфавіт про неминучість смерті // Рукописний зошит-пісенник.
8. *Хорош А.Н.* Пословицы и поговорки греков Приазовья // Рукопись. — В. Новоселка, 1989. — 14 с.

IRYNA PONOMARIOVA

Інтернет джерела

1. *Новак А. А., Перехвальская Е. В.* Этнолингистическое изучение Приазовья // www. genling. nw. ru
2. *Казарин В.* Язык — это философия мира // www.inforos.ru
3. *Смекалов С. Л.* Археологическая карта Аю Дага. Монастырский комплекс и храм над бухтой Панаир.— № 9, 10, 28. // www. arxaeology.ru.

Література

1. *Агаджанов С.Г.* Огузские племена Средней Азии IX—XIII вв. (Историко-этнографический очерк). — Страны и народы мира. — М.: Наука, 1971. — Вып. X. — С. 179—193.
2. *Агтзидис Вл., Ксанфопулу-Кириаку Арт., Хасиотис И.К.* Греки Российской империи и Советского Союза: переселения и изгнания, организация и идеология (на греч. яз.). — Фессалоники, 1997. — 608 с.
3. *Аджавенко Н.К.* Некоторые элементы сценического искусства древнегреческого театра в свадебных обрядах греков Приазовья // УПСПС. — Мариуполь, 1999. — С. 424—426.
4. *Аджи Мурад.* Европа, тюрки, Великая степь. — М.: Мысль, 1998. — 334 с.
5. *Айбабин А.И.* Византия и Крым в IV—IX вв. // Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье. Тезисы докл. международ. конференц. (Симферополь, 21—27 сентября 1994 г.). — Симферополь, 1994. — С. 3—4.
6. *Аклаев А.Р.* Этноязыковая ситуация и некоторые особенности этнического самосознания грузинских греков (по материалам исследований в Цалкском районе Грузинской ССР) // СЭ. — 1988. — № 5. — С. 38—46.
7. *Акритас П.Г.* Греки Кавказа // Народы Кавказа. — М.: Наука, 1962. — Т. 2. — С. 421—432.
8. *Акритас П.Г.* Свадебные обычаи абхазских греков // СЭ. — 1938. — № 4—5. — С. 84—104.
9. *Аксянова Г. А., Зубов А. А., Кочиев Р. С.* Материалы с одонтологии коми-зырян как этногенетический источник // СЭ. — 1979. — № 3. — С. 60—70.
10. *Александрович (Гончаренко А.А.)* Краткий обзор Мариупольского уезда.— Мариуполь, 1884. — 116 с.
11. *Алексеева В. В.* Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура // Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. П.П. Семенова-Тян-Шанского. — СПб., 1910. — Т. 14. — С. 172—228.
12. *Анторинов Ак.* Домашний быт мариупольских греков // ИОЛЕАЭ. — Т. 13. — Вып. 1. — Труды этнографического отдела. — Кн. 3. — Вып. 1. — 1874. — С. 44—47.
13. *Анфертьев А.Н.* Греки // Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы. — М: Наука, 1988. — С. 206—229.
14. *Анфертьев А.Н.* К истории мартовских обрядов в Греции // СЭ. — 1979. — С. 133—139.
15. *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVII в. — 90-е гг. XX в.) — Симферополь: Издательский дом «Амена», 1999. — 132 с.
16. *Араджиони М.А.* К вопросу об эмиграции христианского населения Крыма в конце XVIII в. // Проблемы истории Крыма. Тезисы докл. и сообщ. научной конференц. 23—28 сентября 1991 г. — Симферополь: б.и., 1991. — Вып. 1. — С. 8—9.
17. *Араджиони М.А.* К вопросу об этнолингвистической ситуации в Крыму в XVI—XVIII вв. (по материалам исследования говоров приазовских греков) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 1998. — Вип. II. — С. 70—86.
18. *Араджиони М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения Горного Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.— Симферополь: Таврия, 1993. — Вып. 3. — С. 184—193.
19. *Араджиони М.А.* К вопросу о некоторых концепциях этногенеза тюркоязычного позднесредневекового христианского населения (греков) Юго-Западного Крыма // История и археология Юго-Западного Крыма. — Симферополь: Таврия, 1993. — С. 143—160.
20. *Араджиони М.А.* К вопросу о переселении приазовских греков в Крым // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 115—117.
21. *Араджиони М.А.* К вопросу о «татах» в Крыму // Греки и греческая культура в Крыму. Тезисы докл. науч.-практич. конференции (21 июля 1993 г., г. Ялта). — Симферополь, 1995. — С.13—14.
22. *Араджиони М.А.* К истории формирования территориальной группы греков в Крыму (1775 г. — первая половина XIX в.) // УГІС. — Київ, 1993. — С. 3—5.
23. *Араджиони М.А.* Кухня старожильческих народов Крыма: традиции и инновации (к постановке проблемы) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження. — Т. 3. — Одеса: Друк, 2002. — С. 274—276.
24. *Араджиони М.А.* Начальный этап изучения этнической истории и культуры мариупольских греков (К истории поиска «крымских древностей» в Приазовье) // Проблемы истории и археологии Крыма. — Симферополь: Таврия, 1994. — С. 175—191.
25. *Араджиони М.А.* О материалах Н.И. Репникова по этнографии мариупольских греков в фондах Крымского республиканского краеведческого музея // Крымский музей. — Симферополь: Таврия, 1994. — С. 82—89.
26. *Араджиони М.А.* Хозяйство греков южного Крыма в середине XVIII в. // Р.Ф. Кайндль і історична наука // Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання». (Чернівці, 22—23 травня 2004 р.). — Вижниця: Черемош, 2004. — С. 211—222.
27. *Араджиони М.А.* Традиционный женский костюм позднесредневековых крымских греков // Южный архив. — Херсон, 1993. — Вып 1. — С. 82—94.
28. *Араджиони М.А.* Эмиграция греков на Украину в XVI — первой трети XIX вв. // Греко-славянское духовное единство. — Донецк: Редакционно-издательский отдел Донецкого областного управления по печати, 1993. — С. 61—75.
29. *Арутюнов С.А.* Этнография питания народов Зарубежной Азии. — М.: Наука, 1981. — 276 с.
30. *Арутюнов С.А., Маркарян Э.С, Мкртумян Ю.И.* Проблемы исследования культуры жизнеобеспечения этноса // СЭ. — 1982. — № 3. — С. 6—11.
31. *Арш Г.Л.* Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII — начале XIX вв. // СЭ. — 1967. — № 3. — С. 85—92.
32. *Ачкинази И.В.* Крымчаки. Историко-этнографический очерк. — Симферополь: Дар, 2000. — 155 с.
33. *Ашла А.* Искусство греков Приазовья // Музыкальная жизнь. — 1983. — № 9. — С. 21.

34. *Бабенко В.А.* Из этнографических наблюдений в Екатеринославской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1905. — Т. 14. — С. 327—344.
35. *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — Екатеринослав, 1905. — 144 с.
36. *Багинская-Гурджи В.* Свадьба в крымчакской семье // Дружба народов. — 1993. — № 8. — С. 220.
37. *Бакуров К.Д.* Быт и нравы греков Северного Приазовья (по источникам XIX вв.) // Етнографічні дослідження південної України. Тези доповід. ювілейної конфер. Я.П. Новицького (6—8 жовтня 1992, м. Запоріжжя). — Запоріжжя, 1992. — С. 45—46.
38. *Балабан и Молочек.* Строение тела шизофренных татар Крыма // Русский антропологический журнал. — Т. 14. — 1926.
39. *Балабанов К.В., Шевченко В.П.* Повышение роли образования в укреплении дружеских связей между украинским и греческим народами: опыт и перспективы // УГІСПС. — Маріуполь, 1999. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 34–45.
40. *Балабанов К.В.* Украина — Греция: с любовью в сердце. Выступления, статьи, интервью, размышления. — Донецк: Национальный Союз писателей Украины, журнал «Донбасс», 2004. — 504 с.
41. *Балабанов К.В. Пахоменко С.П.* Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX — на початку XXI століття. — Маріуполь, 2006. — 260 с.
42. *Баранцевич Е.М.* Остров Крит и события на нем (Историко-географический и этнографический очерк). — С.Пб., 1897. — 98 с.
43. *Белецкий А.А.* Греческая топонимика Крыма // II-я Всесоюзная конференция по классической филологии. Тезисы докл. — Л., 1961. — С. 5—7.
44. *Белецкий А.А.* Греческие диалекты на Юго-Востоке Украины // Балканская филология. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1970. — С. 5—15.
45. *Белецкий А.А.* Греческие элементы в географических названиях Крыма // Этимология. — М.: Наука, 1969. — С. 201—215.
46. *Белецкий А.А.* Результаты двуязычия в говорах румейского языка на Украине (тюркизмы румейского языка) // Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистического наследия Е.Д. Поливанова. Материалы конфер. — Самарканд, 1964. — Т. 1. — С. 120—121.
47. *Белова С.Л.* Церковь Пресвятой Богородицы в г. Бахчисарае. — Симферополь. —1993. — 54 с.
48. *Бертье-Делагард А.Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ИТУАК. — Симферополь, 1920. — Вып. 57. — С. 1[—135.
49. *Бертье-Делагард А.Л.* Керменчик (Крымская глушь). — Одесса: б.и., 1899. — 48 с.
50. Библиотека «Танцова самодейность». Тракийски танци. — София, 1957. — 231 с.
51. *Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И.* Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. — С.Пб., 1998. — 329 с.
52. *Богадица Т.К.* Современный свадебный обряд греков Приазовья // МИП. — Мариуполь, 2002. — С. 157—158.
53. *Богадица Т.К., Саенко Р.И.* Традиционная народная пища мариупольских греков: история и современность // УГІСПС. — Т. 1. — Ч. II. — Маріуполь, 1999. — С. 397—399.
54. *Боданинский У.* Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. — Симферополь, 1930. — 31 с.
55. *Божко Р.П.* Мариуполь в системе административно-территориального устройства украинских земель (XVIII—XX вв.) // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 44—45.
56. *Божко Р.П.* Подвижник музейного дела. — Мариуполь, 2003. — 24 с.
57. *Божко Р.П.* Поселения мариупольских греков конца XVIII—XX вв. // Проблемы истории и археологии Крыма. Сб. науч. Трудов БГИКЗ. — Симферополь: Таврия, 1994. — С. 169—175.
58. *Бонч-Осмоловский Г.А.* Жилища турецких народностей // Материалы по этнографии / Этнографический отдел Государственного русского музея, 1926. — Т. 3. — Вып. 1. — С. 101—111.
59. *Бонч-Осмоловский Г.А.* Крымские татары: Этнографический очерк / За виданням: Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — С. 82—97.
60. *Бонч-Осмоловский Г.А.* Брачные обряды татар Горного Крыма // Известия РГО. — 1926. — Т. LVIII. — Вып. 1. — С. 22—62.
61. *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я. // Під одним небом. Фольклор етносів України. — К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1996. — С. 69—78.
62. *Борисенко В.К.* Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. — К.: Родовід, 1997. — С. 280—309.
63. *Борисенко В.К.* Повсякденна їжа та ритуальні страви // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. — К.: Родовід, 1997. — С. 215—222.
64. *Борисенко В.К.* Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — К.: Унісерв, 2000. — 191 с.
65. *Борисенко В.К., Вишневська Г., Гаврилюк Ю.* Холмщина та Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. — К.: Родовід, 1997. — 383 с.
66. Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы. — М.: Наука, 1988. — 238 с.
67. *Браун Ф.А.* Мариупольские греки // Живая старина. — С.Пб, 1890. — Вып. 2. — С. 78—92.
68. *Брун В., Тильне М.* История костюма: От древности до нового времени. — М.: Наука, 1996. — 629 с.
69. *Будагов Л.З.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. С.Пб., 1869—1871. — Т. I. — 231 с.
70. *Будина О.Р.* Жилище болгар, греков, албанцев // Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище. — М.: Наука, 1979. — С. 83—129.
71. *Будина О.Р.* О некоторых особенностях развития жилища греков Приазовья // Итоги полевых работ ИЭ АН СССР в 1971 г. — М.: Наука, 1972. — С. 97—104.
72. *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области) // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. — М.: Наука, 1979. — С. 92—126.
73. *Бушаков В.А.* Антропонимия в історичній топонімії Крима // Сходнознавство. — 2002. — № 19—20.
74. *Бушаков В.А.* Історичні топоніми Криму, пов'язані з релігією та народними обрядами // Українська ономастика (Матеріали наукового семінару, присвяченого 90-річчю Кирила Кузьмича Цілушка) / Інститут Української мови НАН України. — К., 1998 . — С. 28—32.
75. *Бушаков В.А.* Термины, обозначающие селения и крепости, в топонимии Крыма // Советская тюркология. — Баку, 1985. — № 2.

IRYNA POLOM ARYCH

76. *Бушаков В.А.* Лексічний склад історичної топонімії Криму. — Київ, 2003. — 228 с.
77. *Варнеке Б.В.* Записка об ученых трудах Юлиана Андреевича Кулаковского, профессора Императорского Киевского Университета св. Владимира // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. — Казань, 1907. — Т. XXIII. — Вып. 1.
78. *Васюков С.И.* Крым и горные татары. — С.Пб, 1904. — 124 с.
79. Ведомости Верховного Совета Украины. — 1992. — № 33.
80. Ведомости Верховного Совета УССР. — 1965. — № 3.
81. Ведомости Верховного Совета Украины. — 1995. — № 14.
82. Ведомости Верховного Совета Украины. — 1995. — № 16.
83. Ведомость [А.Л. Бертье-Делагарда] христианского населения, вышедшего из городов и деревень Крыма в 1778 году, и оставшихся после него старых церквей / Публ. А.В. Малыгина // Крымский музей. — Симферополь, — 1995. — № 1/94. — С. 152—169.
84. *Вейсман А.Д.* Греческо-русский словарь. — М., 1991. — 1370 с.
85. *Вовк Х.К.* Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — 336 с.
86. *Водовозова Е.* Как люди на белом свете живут. Турки-албанцы. — С.Пб., 1909. — 98 с.
87. *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. — М.: Мысль, 1992. — 446 с.
88. *Войнович В.* Українська міфологія. — К.: Либідь, 2002. — 663 с.
89. *Волкова Н.Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. — М.: Наука, 1973. — 182 с.
90. *Волошин Ю.А.* Взгляд на сельскую общиеу греков-христиан в Крыму VIII—XVII вв. // УГДДЗПС. — Маріуполь, 1996. — С. 47—48.
91. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. — К.: Оберег, 1991. — Т. 1. — 449 с.
92. Всеволод Іванович Наулко. Біобібліографія вчених України / Упор. Н. Руденко, В. Старков. Авт. вступ. ст. П. Сохань, Ю. Алексеєв. — К., 2003. — 79 с.
93. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. УССР. Степной Днепропетровский и Горнопромышленный подрайоны: Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность / ЦСУ СССР. — М.: Изд-во СССР, 1929. — Т. 13. — 464 с.: карт.
94. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткие сводки. — Вып.4. Народности и родной язык населения СССР / ЦСУ СССР. — М., 1928. — XXIX. — 139 с.
95. *Гавриил, архиеп.* Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии / ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 197—204.
96. *Гавриил, архиеп.* (В.Ф. Розанов) Хронолого-историческое описание церковной епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД.— 1848. — Т. 2. — С. 197—220.
97. *Гаджиева С.Ш.* Одежда народов Дагестана XIX — начало XX вв.— М.: Наука, 1981. — 152 с.
98. *Гаджиева С.Ш.* Кумыки. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 387 с.
99. *Гаджиева С.Ш.* Материальная культура ногайцев в XIX — начале XX вв. — М.: Наука, 1976. — 273 с.
100. Газеты СССР 1917—1960. Библиографический справочник. — М.: Книга,1978. — Т. 3. — 640 с.
101. *Гайдай М.М.* Пісенний фольклор греків Приазов'я // Під одним небом. — К.,1996. — С. 56—68.
102. *Гайдай М.* Народознавча спадщина Михайла Гайдая // НТЕ. — 2003. — № 4. — С. 3—12.
103. *Гайтан М.Г.* Истоки: Документальная повесть на основе фактического материала и архивных справок, фотографий, писем, телеграмм. — Донецк, 2006. — 151 с.
104. *Гаркавец А.Н.* Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI—XVII вв. // Средневековый Восток. — М., 1980. — С. 81—90.
105. *Гаркавец А.Н.* О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья // Советская тюркология. — 1981. — № 2. — С. 46—58.
106. *Гаркавец А.Н.* Развитие согласования в армяно-кыпчакском и урумском языках // Известия АН КазССР. Серия филологии. — Алма-Ата, 1987. — № 1. — С. 8—15.
107. *Гаркавець О.* Уруми Надазов'я. — Алма-Ата: Український культурний центр, 1999. — 624 с.
108. *Гаркавец А.Н.* Тюркские языки на Украине. — Киев: Наук. думка, 1988. — 176 с.
109. *Гаркавець О.М.* Зміна традиційного порядку слів у тюркських мовах на Україні // Мовознавство. — 1983. — № 3. — С. 41—49.
110. *Гаркавець О.М.* Принципи становлення й розвитку урумської пісенної мови // Мовознавство. — 1986. — № 3. — С. 51—55.
111. *Гаркавець О.* Урумський словник. — Алмати: Баур, 2000. — 631 с.
112. *Гаркави А.Я.* О происхождении некоторых географических названий местностей на Таврическом полуострове // Известия РГО.— С.Пб, 1876. — Т. 12. — Вып. 1. — С. 50—57.
113. *Гармаш Л.Н.* Вотивные приношения как элемент христианской культуры греков Приазовья // Проблемы греческой культуры. Междунар. науч.-практ. конф. (15—21 сентября 1996 г. — Крым, мыс Фиолент, Георгиевский монастырь). Материалы. — Симферополь, 1997. — С. 118—120.
114. *Гедьо А.В.* Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кін. XVIII — поч. XX ст.). — К., 2001. — 241 с.
115. *Гедьо А.В.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII — XIX ст. — К., 2005. — 416 с.
116. *Геде А., Новикова С.* Феоктист Хартахай // Підприємці й меценати: Грецькі підприємці й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII—XIX ст. Історико-бібліографічні нариси / Під ред. В. Смолія. — К., 2001. — С. 220—227.
117. Географическо-статистический словарь Российской империи. — С.Пб, 1863. — Т. 1. — 681 с.
118. *Гильденштедт А.Н.* Исследование побережья Азовского моря в 1773—1774 гг. — С.Пб, 1779. — 186 с.
119. *Гозадинов И.И.* По поводу одной старой рукописи // Русская старина. — 1915. — Т. 163. — С. 111—131.
120. *Гомер.* Илиада. — М.: Наука, 1967. — 233 с.
121. *Гончарова Н.О.* Ревізькі реєстри грецьких поселень // Запорізький архів. Студії з історії греків Південної України XIII—XX ст.: Наук.-попул. вид. / Авт.-упоряд.: О.Г. Величко, В.О. Бондар, Н.О. Гончар, І.В. Козлова, Ю.О. Приймак. — Запоріжжя: ТОВ «Оріон-7», 2003. — 140 с.
122. *Георгиева И.* Обичаи при сватба // Пирински край. Етнографски. Фолклорни и езикови проучвания. — София, 1980. — 216 с.
123. *Горбова М.В.* Вотивные привески в собрании Донецкого областного краеведческого музея. Каталог. — Донецк, 2003. — 39 с.
124. *Гордлевский В.А.* Гадания татрок о женихе (Из этнографических материалов, собранных в Уфе) // Избр. соч. Этнография. История востоковедения. Рецензии. — Т. IV. — М.: Наука, 1968. — 608 с.
125. *Гордлевский В.А.* Образцы османского народного творчества. — М., 1916. — Ч.1: Тексты. — С. 99—100.
126. *Гордлевский В.А.* Османская свадьба. — М., 1915. — 60 с.

KYNA РЕКОМАНДУЄ

127. *Горделевский В.А.* Рождение ребенка и его воспитание // ЭО. — М., 1911.— № 3—4. — С. 168.
128. *Грегоровиус Ф.* История города Афин в средние века от эпохи Юстиниана до турецкого завоевания. Перевод с нем. — С.Пб.: Издание Л.Ф. Пантелеева. — 1900. — 392 с.
129. Греки на Дону и в Приазовье. Историко-культурный сборник / Под ред. Р.Г. Тикиджьяна. — Ростов-на-Дону: Папирус, 2001. — 142 с.
130. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлєва, О. Ясь. — К.: Либідь, 2000. — 483 с.
131. Греки России и Украины / Сост., отв. ред. Ю.В. Иванова. — С.Пб.: Алетейя, 2004. — 624 с.; илл.
132. Грецькі актові документи і листи. Каталог рукописів XVI—XIX ст. / Упор. Е.К. Чернухін. — Київ, 1991. — 70 с.
133. *Григорович В.И.* Несколько замечаний о языке Мариупольских греков // Труды Третьего Археологического съезда в России. — Киев, 1878. — Т. 1. — С. LIX.
134. *Григорович В.И.* Записка антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю на южные побережья Днепра и Днестра. — Одесса, 1874. — 48 с.
135. *Григорович В.И.* Записки о пособиях к изучению Южно-Русских земель, находящихся в военно-ученом архиве главного штаба // Собрание соч. Виктора Ивановича Григоровича (1864—1876) / Под ред. М.Г. Попруженко. — Одесса, 1916. — С. 376—423.
136. *Григорович В.И.* Собрание соч. 1864—1876. — Одесса, 1916. — 450 с.
137. *Григорьев В.Н.* Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 г. — Вып. 16. — М.: ЦСУ СССР, 1926. — С.196—201.
138. *Григорьев А.П.* «Книга путешествий» Эвлии Челеби — источник по истории Крыма XIII—XVII вв. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. — Л.: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1974. — Вып. 3. — С. 19—28.
139. *Гордон А.А. Клопов Э.Р.* Что это было. Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30—40-е годы. — М., 1989. — 56 с.
140. *Григорьев В.Н.* Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 г. — Вып. 16. — М.: ЦСУ СССР, 1926. — С. 196—201.
141. *Гроздов А.* Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // ИТУАК. — Симферополь, 1890. — Вып. 9. — С. 62–68.
142. Губернии Российской империи. Истории и руководители. 1708—1917. — М.: Объединенная редакция МВД России, 2003. — 480 с.
143. *Гулая О.С.* Сімейна і календарна обрядовість грецького населення Північного Приазов'я (у контексті сучасних етнокультурних процесів) / Р.Ф. Кайндль і історична наука // Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання». (Чернівці, 22—23 травня 2004 р.). — Вижниця: Черемош, 2004. — С. 205—210.
144. *д'Асколи Эмидио Доротели.* Описание Черного моря и Татарии // ЗООИД. — 1902. — Т. 24. — С. 89—180.
145. *Дашкевич Я.Р.* Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я // УГДДЗПС. — Маріуполь, 1996. — С. 214—216.
146. *Дебец Г.Ф.* Антропологический состав населения средневековых городов Крыма // Сборник МАЭ. — 1949. — Т. 12. — С. 333—387.
147. *Дионисий.* Панагия, или Успенский Бахчисарайский скит в Крыму. — Одесса, 1901. — 86 с.
148. *Дженев К., Харалампиев К.* Теория за строежа на движенията в българската народна хореография. — София, 1956. — 254 с.
149. *Джуха И.Г.* Одиссея мариупольских греков. Очерки истории. — Вологда: ЛиС, 1993. — 160 с.
150. *Дионисий.* Панагия или Успенский Бахчисарайский скит в Крыму.— Симферополь, 1870. — 24 с.
151. *Диханов В.Я.* Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України. Автореф. дис. … канд. іст. наук. — О., 2001. — 20 с.
152. *Дмитриева В.В.* некоторые элементы родитльно-крестильной обрядности греков Приазовья, крымских татар и караимов // Культура народов Причерноморья: Научный журнал. — 1999.— № 9. — С. 176—178.
153. *Дмитрієва В.В.* Традиційна родильна обрядовість півдня України (на прикладі греків Приазов'я) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. — К.: УНІСЕРВ, 2000. — Вип. 6. — С. 39—41.
154. *Дмитрієва В.В.* Комплекс оберегів у родильно-хрестильній обрядовості приазовських греків // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. — К. : УНІСЕРВ, 2001. — Вип. 12. — С. 11—16.
155. *Дмитриева В.В.* Родильно-крестильная обрядность греков Приазовья // УГІС. — К., 1995. — С. 153—155.
156. *Дмитриева В.В.* Магические и рациональные приемы родовспоможения в традиционной культуре мариупольских греков // УГІСПС — Маріуполь, 1999. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 425—427.
157. *Довбыш В.А.* Язык и культура старобешевских греков // ДППСНДР.— Мариуполь, 1993. — С. 177—179.
158. Древнетюркский словарь. — Л., 1969. — 541 с.
159. *Дрон И.В., Курогло С.С.* Современная гагаузская топонимия и антропонимия. — Кишенев, 1989. — 196 с.
160. *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье. 1775—1800 гг. — М.: Наука, 1959. — 280 с.
161. *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4 т. — С.Пб, 1885—1889.
162. *Душка В.* Село над Кальмиусом. Очерки истории села Старая Ласпа. Книга 1. — Донецк: ИД «Кальмиус», 2005. — 236 с.
163. *Дюбуа де Монпере.* Путешествие по Кавказу и проч. — Париж, 1843. — 234 с.
164. *Дяченко В.Д.* Антропологический состав украинского народа в связи с некоторыми вопросами его этногенеза. Автореф. дис. … канд. іст. наук. — М., 1961. — 20 с.
165. *Дяченко В.Д.* Антрополопчний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. — К.: Наук. думка, 1965. — 130 с.
166. *Егошкин В.Е.* Кухня народов арабского Магриба. — М.: Агропромиздат, 1989. — 384 с.
167. *Еремеев Д.Е.* На стыке Азии и Европы. — М.: Наука, 1980. — 362 с.
168. *Ефимов А.В.* Греческое население Крыма в XV—XVIII веках // Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. — Симферополь:Таврия Плюс, 1998. — С. 29—32.
169. Етнічна історія грецької спільноти в Україні. Бібліографічний довідник-покажчик / Відповід. Ред. М.Ф.Дмитриєнко. Упорядники: Я. Іщенко, Л. Маркітан, О. Ясь. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2003. — 288 с.
170. *Жуков К.* Заметки по пути на южный берег Крыма. — С.Пб., 1865. — 111 с.
171. *Журавлева Е.Ф.* Вокализм и некоторые особенности консонантизма тавро-румейского новогреческого диалекта // Традиции

Московской школы и современные проблемы языкознания: Фортунатовские чтения. — М., 1981. — С. 66—84.

172. *[Папуш]-Журавлева Е.Ф.* Данные лингвистической географии о периодизации изме-нений в тавро-румейской фонологии (на материале новокаракубского вокализма) // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докл. и сообщ. Баку, 1975). — Баку, 1975. — С. 144—145.

173. *Журавлева Е.Ф.* Категория твердости-мягкости в новогреческом (тавро-румейском) гусском языках // Октябрьские чтения. Конференц. молодых ученых и специалистов Пермского ун-та. Тезисы докл. — Пермь, 1979. — С. 28—30.

174. *[Папуш]-Журавлева Е.Ф.* Лингвогеографические данные о происхождении морфо-логических чередований в степных тавро-румейских говорах и их генеалогическая классиикация // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докл. и сообщ. (Нальчик, 1977). — М., 1977. — С. 48—49.

175. *Журавлева Е.Ф.* Проблема внутренней реконструкции и относительная хронология в фонетике новогреческих диалектов (на материале новокаракубского таврорумейского говора) // Языковая и историческая реконструкция. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — С. 15—22.

176. *Журавлева Е.Ф.* Развитие шипящих согласных в одном из новогреческих таврору-мейских говоров // Актуальные проблемы общественных, естественных и технических наук. Тезисы докл. межвузовской конференц. — Пермь, 1980. — С. 258—259.

177. *Журавлева Е.Ф.* Фонетические закономерности в системе вокализма новокаракубского греческого говора // Лингвистическая география и проблемы истории языка. Материалы 6-го совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка. — Нальчик, 1981. — С. 119—125.

178. *Заатов І.* Кримськотатарське образотворче і декоративно — прикладне мистецтво XX с. — Сімферополь: Доля, 2002. — 279 с.

179. *Зайченко С.А.* Танцы греков Приазовья. — Мариуполь, 1995. — 43 с.

180. Затус ки лухтар (народна казка надазовських греків). Від редакції // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 1999. — Т. 3. — С. 68.

181. Звіт про роботу секції про вивчення грецької нацменшості на Україні комісії краєзнавства при УАН. — Одеса, 1930. — 42 с.

182. *Зеленин Д.К.* Восточно-славянская этнография. — М.: Наука, 1991. — 511 с.

183. *Зубов А.А.* Одонтология: Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1974. — 64 с.

184. *Зуев Н.* Азовское море с его приморскими и портовыми городами, их жителями, промыслами и торговлею внутри и вне России. — С.Пб, 1855. — 92 с.

185. *Иванова Ю.В.* Греки // Народы мира. Этнографические очерки: Народы Европейской части СССР. М.: Наука, 1964. — Т. 2. — С. 837—838.

186. *Иванова Ю.В.* Влияние социально-экономических условий на одежду сельских жителей (по материалам исследования греческого населения Донецкой области УССР) // СЭ. — 1976. — № 2. — С. 43—56.

187. *Иванова Ю.В.* Греки // Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы (кон. XIX — нач. XX вв.). Весенние праздники. — М.: Наука, 1977. — С. 322—337.

188. *Иванова Ю.В.* Греки // Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы (кон. XIX — нач. XX вв.). Зимние праздники. — М.: Наука, 1973. — С. 308—330.

189. *Иванова Ю.В.* Греки // Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы (кон. XIX — нач. XX вв.). Летне-осенние праздники. — М.: Наука, 1978. — С. 268—282.

190. *Иванова Ю.В.* Греческие этнические группы в СССР // Расы и народы. — М.: Наука, 1988. — Вып. 18. — С. 206—221.

191. *Иванова Ю.В.* Из истории заселения Южной Украины // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М.: Наука, 1979. — С. 3—12.

192. *Иванова Ю.В.* Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. — М.: Наука, 1979. — С. 74—92.

193. *Иванова Ю.В.* Традиционная культура греческого населения России — СССР в её историческом развитии. // ГУИС. — Донецк, 1991. — С. 173—180.

194. *Ивановский А.А.* Об антропологическом составе населения России // Труды антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — Т. XXII. — М, 1904;

195. *Изидинова С.Р.* Современное состояние и проблемы изучения крымскотатарского языка // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симф., 1993. — Вып. 3. — С. 202.

196. Инструкция собирания предметов для Русской этнографической выставки и Русского музея в Москве. — М., 1866. — 12 с.

197. История административно-территориального деления Донецкой области 1919—2000 гг. Сборник документов и материалов. — Донецк, 2001. — 272 с.

198. История Донецкого края в документах и материалах XVII — нач. XX века. — Донецк, 1995. — 66 с.

199. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959. Украинская ССР. — М., 1963. — 113 с.

200. Итоги работы среди греческих нацменьшинств на Украине. — Харьков, 1927. — 152 с.

201. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь—февраль 1923). — Т. 6. Список населенных пунктов Донбасса. — К.: Трест «Киев-Печать» 8-я типография, 1924. — 240 с.

202. *Итс Р.Ф.* Введение в этнографию. — Л.: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1991. — 170 с.

203. *Кабузан В.М.* Изменения в размещении населения России в XVIII—перв. пол. XIX вв. — М.: Наука, 1971. — 192 с.

204. *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII — перв. пол. XIX вв. (Екатеринославская и Херсонская губернии). — М.: Наука, 1976. — 308 с.

205. *Казанский К.К.* Определение составных частей бузы и положение ее в ряду спиртных напитков. Диссертация на степень доктора медицины. — С.Пб, 1890 / За виданням: Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. / Авт.-сост. М.А. Араджиони, А.Г. Герцен. — С. 233—237.

206. Календарные обычаи и обряды народов Передней Азии. Годовой цикл. — М.: Наука, 1998. — 336 с.

207. *Калоеров С.А.* Греки Приазовья: Аннот. библиогр. указ. — Донецк, 1997. — 195 с.

208. *Калоеров С.А.* Греческие населенные пункты Приазовья XVIII — нач. XX века // УГІСПС. — Маріуполь, 1999. — С. 255—258.

209. *Калоеров С.А., Геде А.В.* Из истории переселения греков в Приазовье и основания греческих населенных пунктов (по архивным материалам) / УГДДЗПС. — Маріуполь, 1996. — С. 56—58.
210. *Калоеров С.А., Геде А.В.* Приазовские церкви греков, выведенных из Крыма // Проблемы греческой культуры. Материалы Междун. науч.-прак. конф. — Симферополь, 1997. — С. 127—128.
211. *Кауринкоски К.* Греки Приазовья: особенности этнокультурной идентичности // Диаспора. — 2001. — № 1. — С. 79—105.
212. *Кеппен П.И.* Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. — С.Пб, 1837. — 375 с.
213. *Кеппен П.И.* Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. — С.Пб, 1861. — 270 с.
214. *Кеппен П.И.* Об этнографической карте Европейской России. — С.Пб, 1853. — 40 с.
215. *Киор В.И.* К вопросу о генезисе народностей, переселившихся из Крыма в Приазовье в XVIII в. // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 112—114.
216. *Киор В.И., Тоцкая И.В.* О некоторых парадоксах языковой ситуации в регионе Приазовья // ГУИС. — Донецк: б.и., 1991. — С. 147—151.
217. *Кирьяков Л.Н.* Русско-румейско-новогреческий словарь. — Мариуполь, 1999. — 322 с.
218. *Киселева Н.Н.* Значение топонимики в сохранении исторической памяти народа // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 72—73.
219. *Клименко Н.* Елліністка з Божої ласки (до 70-річчя від дня народження Т.М. Чернишової) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 1998. — Вип. II. — С. 7—21.
220. *Клименко Н.* Він любив Грецію давню та сучасну // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 9—13.
221. *Князева Т.Н.* Магические черты аграрных обрядов греков Приазов'я // МИП. — Мариуполь, 2002. — С. 151—153.
222. *Коваленко И.П.* Музеи краеведения в Донбассе // Просвещение Донбасса. — 1923. — № 5. — С. 90—99.
223. Коллективист (Κολεχτιβίστις). — 1934. — №104 (348). — 30 ноября.
224. *Кондараки В.Х.* История христианства в Тавриде. — Одесса, 1871. — 28 с.
225. *Кондараки В.Х.* Подробное описание Южного берега Крыма. — Николаев, 1867. —142 с.
226. *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма. — С.Пб, 1875. — Ч.8. — 127 с.
227. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. — Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1928. — 210 с.
228. *Косе А.П.* Обряд жертвоприношения как составная часть греческого праздника «Панаир». (по материалам полевых исследований в Старобеш. и Тельманов. р-нах Донец. обл Украины 1993 г.) // УГІС. — К., 1995. — С. 142—144
229. *Костан К.* З літературної творчості маріупольских греків // Східний світ Харків, 1928. — № 3—4. — С. 229—248.
230. *Костан К.* З літератури маріупольських греків. — Харків: РУХ, 1932. — 168 с.
231. Кто ел шашлык и пил серпу // Эллины Украины. — 2003. — № 5. — С. 12.
232. Краткий исторический очерк Екатериненской губернии за 1912 г. — Екатеринослав, 1913. — 209 с.
233. Крымские татары // Народы России. Живописный альбом. — Вып. III. —С.Пб, 1878. — С. 277—303.
234. Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. / Авт.-сост. М.А. Араджиони, А.Г. Герцен. — Симферополь: из-во «Доля», 2005. — 576 с.
235. Крымский Афон. Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях Крымский Афон. Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях / Сост. и общ. ред. В.Н. Борисова. — Симферополь, 1995. — 43 с.
236. Крым: прошлое и настоящее. — М.: Мысль, 1988. — 120 с.
237. *Ксенофонтова-Петренко О.Н.* Семейные обряды в с. Сартана // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. — М.: Наука, 1979. — С. 173—185.
238. *Кузнецов И.В.* Одежда армян Понта. Семиотика материальной культуры. — М., 1995. — 275 с.
239. *Кузьминков Л.Н.* Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778—1780 гг. (Причины и следствия). Историко-критический очерк. — Мариуполь, 1997. — 119 с.
240. *Кулаковский Ю.* Прошлое Тавриды. — К: Стилос, 2001. — 225 с.
241. *Куник А.А.* О записке готского топарха // Записки Императорской Академии наук. — С.Пб., 1874. — Т. 24. — Кн. 1. — 254 с.
242. *Курогло С.С.* Семейная обрядность гагаузов // Женурь ши спечий фольклориче. — Кишинэу, 1972. — С. 12—24.
243. *Курогло С.С.* Семейная обрядность гагаузов в XIX — нач. XX в. — Кишинев: Штиинца, 1980. — 241 с.
244. *Курылев В.П.* Материальная культура турецкого крестьянства. — М.: Наука, 1976. — 186 с.
245. *Куфтин Б.А.* Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. — М., 1925. — 80 с.
246. *Куфтин Б.А.* Южнобережные татары Крыма // Крым. — № 1. — М., 1925. — С. 22—30.
247. *Кухаречко М.К.* Формування національного складу населення Маріуполя наприкінці XVIII — 60-х рр. XIX ст. / МИП. — Мариуполь, 2002. — С. 27—29.
248. *Лаврів П.І.* Історія південно-східної України. — Львів: МП «Слово», 1992. — 152 с.
249. *Латышев В.В.* К начальной истории города Мариуполя // ЗООИД. — Одесса, 1915. — Т. 32. —С. 3—25.
250. *Лашков Ф.Ф.* Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г. // ЗООИД. — 1886. — Т. 14. — С. 91—156.
251. *Лебедева Э.И.* Рецепты караимской кухни. — Симферополь, 1992. — 272 с.
252. *Лебедева Э.И.* Свадьбы. — Симферополь, 2003. — 41 с.
253. *Лисовий И.А., Ревяко К.А.* Античний мир в терминах, именах и названиях: Слов.-справ. по истории и культуре Древ. Греции и Рима.— Минск: Белорусь, 1997. —253 с.
254. *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. — Донецьк: Донбасс, 1996. — 165 с.
255. *Лихолобова З.Г.* Сталинские репрессии 1937—1938 гг. в Донбассе // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 55—58.
256. *Лыганова Л.А.* Заметки о традиционном костюме греков Приазовья // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. — Вып. III. — Донецк: Издательство ООО «Китис», 1995. — С. 21—26.
257. *Лыганова Л.А.* Поселения и жилища греков Приазовья (по материалам этнографических экспедиций) // Літопис Донбасу. Краєзнавчий збірник. — Вип. 7. —Донецьк, 1999. — С. 40—45.

IRYNA POLOM AKROPOLIS

Євангельське читання на весь рік. XIX ст. Урумською мовою. ІР НБУВ. — Ф. V (OTIC). — Спр. 3738. — Арк. 119(223)

Підписання Договору про наукове співробітництво в галузі дослідження грецької діалектології Приазов'я. 23 вересня 2005 р.
Зліва направо: ректор МДГУ К. Балабанов, заступник Міністра закордонних справ Греції П. Скандалакіс,
Генеральний консул Греції в Маріуполі Ф. Костелленос, голова Федерації грецьких товариств України О. Проценко-Пічаджи.

Книга ректора МДГУ проф. К. Балабанова присвячена проблемам сучасних історико-культурних взаємин між Україною та Грецією.

Учені-дослідники греків Приазов'я. Зліва направо М. Араджионі, В. Наулко, С. Сегеда, В. Борисенко.
Фото автора. 2003р.

1

2

Маріуполь - Marioupol

Греческая улица - Rue Grecque

3

Маріуполь - Marioupol

Уѣздное Земство - Zemstvo

4

IRYNA PONOMARENKO

Маріуполь
Marioupol

Александровскій скверъ
Square Alexandrowski

5

IRYNA PONOMARYOVA

1. Вулиця Катеринославська. Маріуполь. 1901 р.
Фото з колекції Н.С. Тагріна. ЦДКФФА. № 2-77410.

2. Вулиця Катеринославська. Маріуполь. 1916 р.
ЦДКФФА України. № 2-77414.

3. Вулиця Грецька. Маріуполь до 1917 р.
ЦДКФФА України. № 2-77444.

4. Будівля повітового земства. Маріуполь до 1917 р.
ЦДКФФА України. № 2-77400.

5. Церква святої Марії Магдалини. Маріуполь, поч. XX ст. МКМ.

6. Відділення Державного банку. Маріуполь до 1917 р.
ЦДКФФА України. № 277437.

7. Олександрівська площа. Маріуполь, 1901 р.
ЦДКФФА. № 3-77409.

8. Вулиця Європейська. Маріуполь, 1916 р.
Фото з колекції Н.С. Тагріна. ЦДКФФА України. № 2-77446.

9. Краєвид м. Маріуполя з боку причалу. 1901 р.
ЦДКФФА України. № 2-77418.

10. Харлампіївський собор. Маріуполь. Поч. XX ст. МКМ.

IRYNA PONOMARYOVA

1. Будинок у с. С. Крим. Поч. XX ст. Фото автора. 2004 р. **2.** Традиційний грецький будинок у с. Анадоль. Фото С. Елініадіса. 2001 р.
3. Будинок у с. Мангуш. Поч. XX ст. Фото автора. 2004 р. **4.** Сучасний будинок у с. С. Крим. Фото О. Рибалка. 2004 р.
5. Подвір'я у с. Малоянісоль. Хата поч. XX ст. та сучасний будинок. Фото автора. 2003 р.

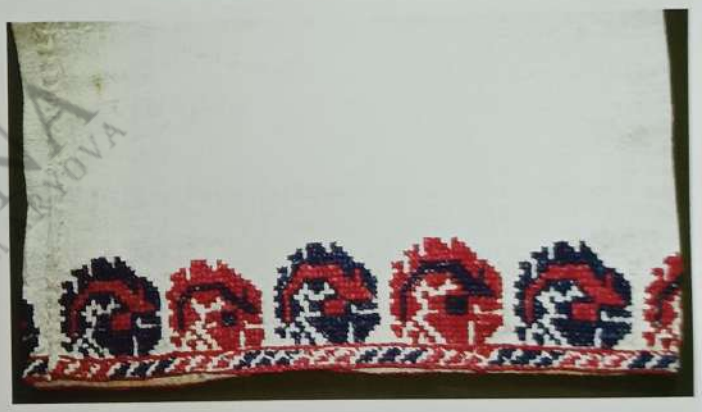

1. Рушник із с. В. Янісоль.
Поч. XX ст. Фото автора. 2004 р.
2. Традиційна грецька вишивка.
3. Рушник. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 426-ТКО.
4. Зразки грецької вишивки.

1. Ткацькі вироби із с. Каракуба.
Фото О. Рибалка. 2004 р.
2. Тохма. МКМ. Фонди. 403-ТКО.
3. Килими із с. Каракуба.
Фото О. Рибалка. 2003 р.
4. Тохма, поч. XX ст.
МКМ. Фонди. 472-ТКО.
5. Тохма, поч. XX ст.
МКМ. Фонди. 449-ТКО.
6. Тохма. Поч. XX ст.
МКМ. Фонди. № 318-ТКО.
7. Тохма. Поч. XX ст.
МКМ. Фонди. № 468-ТКО.
8. Тохма. Поч. XX ст.
МКМ. Фонди. № 316-ТКО.

2

4

5

6

7

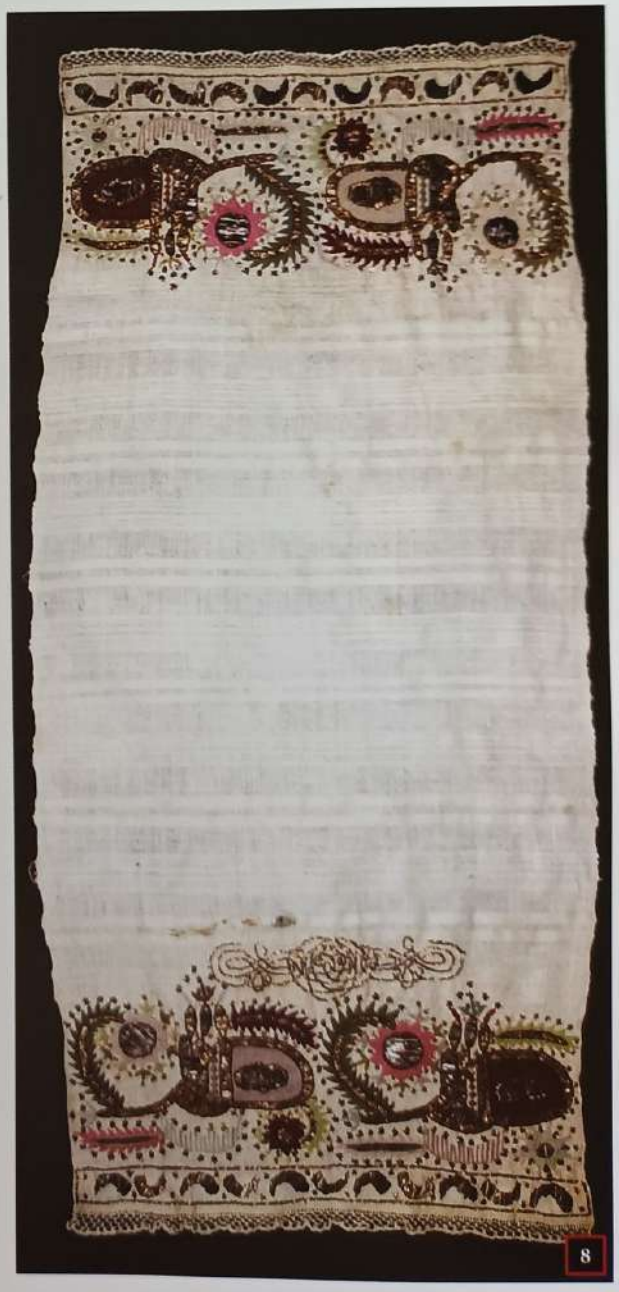

8

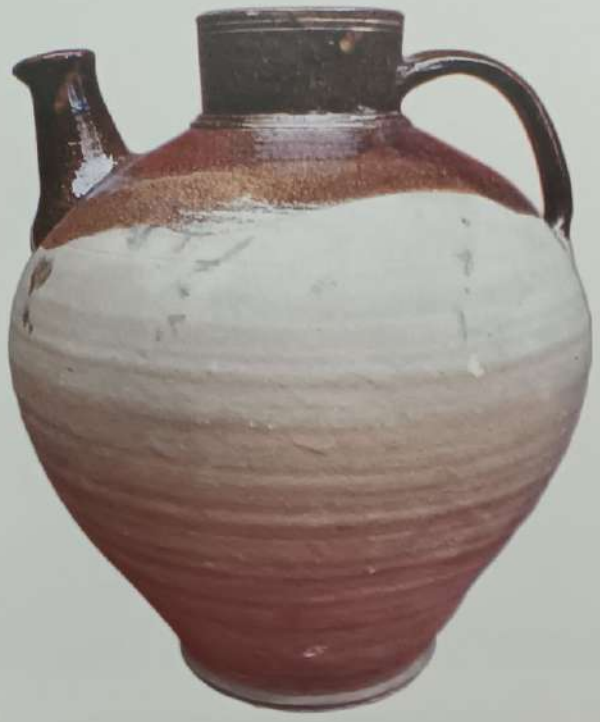

1

3

2

4

IRYNA
PONOMARYOVA

5

1. Судина глиняна. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. 310-КСП. **2.** Глек-самовар мідний. XIX ст. МКМ. Фонди. № 401-МД.
3. Глек глиняний. Кін. XIX ст. МКМ. Фонди. № 216-КСП. **4.** Глек мідний. XIX ст. МКМ. Фонди. 429-МД.
5. Судина мідна. XIX ст. МКМ. Фонди. 515-МД. **6.** Судина для води. XIX ст. МКМ. Фонди. 406-МД.
7. Глек мідний. XIX ст. МКМ. Фонди. № 403-МД.

IRYNA PONOMARYOVA

6

7

1. Фістан — жіночий халат із смугастого шовку. 1913 р. РЕМ. Фонди. Кол. 3071. №17.
2. Прикраси розрізу на жіночому халаті з с. В. Янісоль. 1913 р. РЕМ. Фонди. Кол. 3071. № 17.
3. Прикраса злуф'я. XIX ст. № 610-МД.
4. Комплекс прикрас до періфтара. XIX ст. МКМ. Фонди. № 813-МД.

3

IRYNA PONOMARYOVA

4

1

2

3

1. Прикраса до періфтара ханьяр. МКМ. Фонди. № 685-МД.
2. Пряжка. Кін. XIX ст. МКМ. Фонди. № 1292-МД.
3. Пряжка. Поч. XX ст. МКМ. Фонди. № 607-МД.

1

IRYNA
PONOMARYOVA

2

1. Браслет та кільця. XIX ст. МКМ. Фонди. №№ 643-МД, 717-МД, 640-МД.
2. Срібний браслет. XIX ст. МКМ. Фонди. № 680-МД.
3—4. Перлове намисто, яке передається у спадок у родині Копчекчі. Фото автора. 2004 р.

1. Страва артос із яйцем, с. Каракуба. Фото О. Рибалка. 2004 р.
2. Святкова страва із с. В. Янісоль. Фото автора. 2004 р.
3. Грецька родина Стамбулжи під час свята з традиційними стравами шмуш та хураб'є. Фото автора. 2003 р.
4. Флуто. Святковий пиріг. С. Сартана. Фото автора. 2005 р.
5. Традиційні грецькі страви. Стила. Фото О. Рибалка. 2004 р.

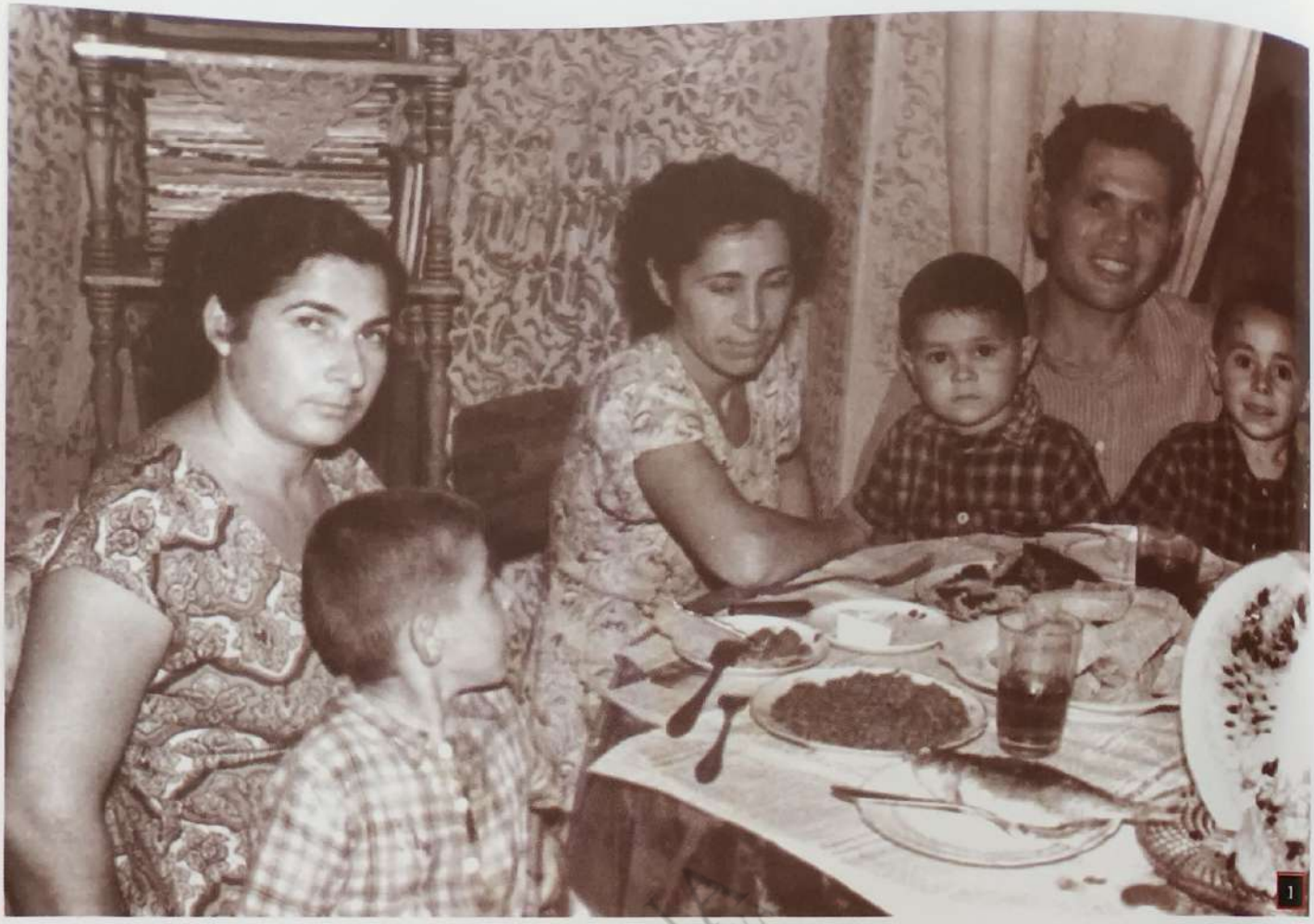

1

IRYNA PONOMARYOVA

2

IRYNA PONOMARENKO

1. Сімейний обід. 1960 р. Особистий архів В. Теленчі.
2. Ф. Теленчі з доньками. 1956 р. Особистий архів В. Теленчі.
3. Реєстрація шлюбу. Л. Теленчі та С. Бездробко. 1953 р. Особистий архів В. Теленчі.

Плащаниця. 1760 р. МКМ. Фонди. № 577-ТКО.

Паломниці в Єрусалимі. Маріупольські грекині Папуш С.К. і Ялі Т.Д. 1910 р.
МКМ. Фонди. № 2428-Ф.

Малюнки писанок, зібрані в грецьких селах Н. Коваленко. 1928 р.
(Робота виконана особисто автором у фондах МКМ)

Храмове свято Панаїр у с. Стила. 2004 р. Фото О. Рибалка.

IRINA PONOMARYOVA

Церква в с. Урзуф. Фото автора. 2005 р.

Хрест із грецького села. МКМ. Фонди. № 660-МД.

Освячення хліба під час Панаїру в с. Стила. 2004 р. Фото О. Рибалка.

Свято Арту в с. Каракуба. Фото О. Рибалка. 2004 р.

Перетягування канату під час свята у с. С. Старий Крим. Фото автора. 2003 р.

Змагання з грецької боротьби куреш. Ялта. Фото О. Рибалка. 2003 р.

Грецька боротьба куреш. Фото С. Елліниадіса. 2001 р.

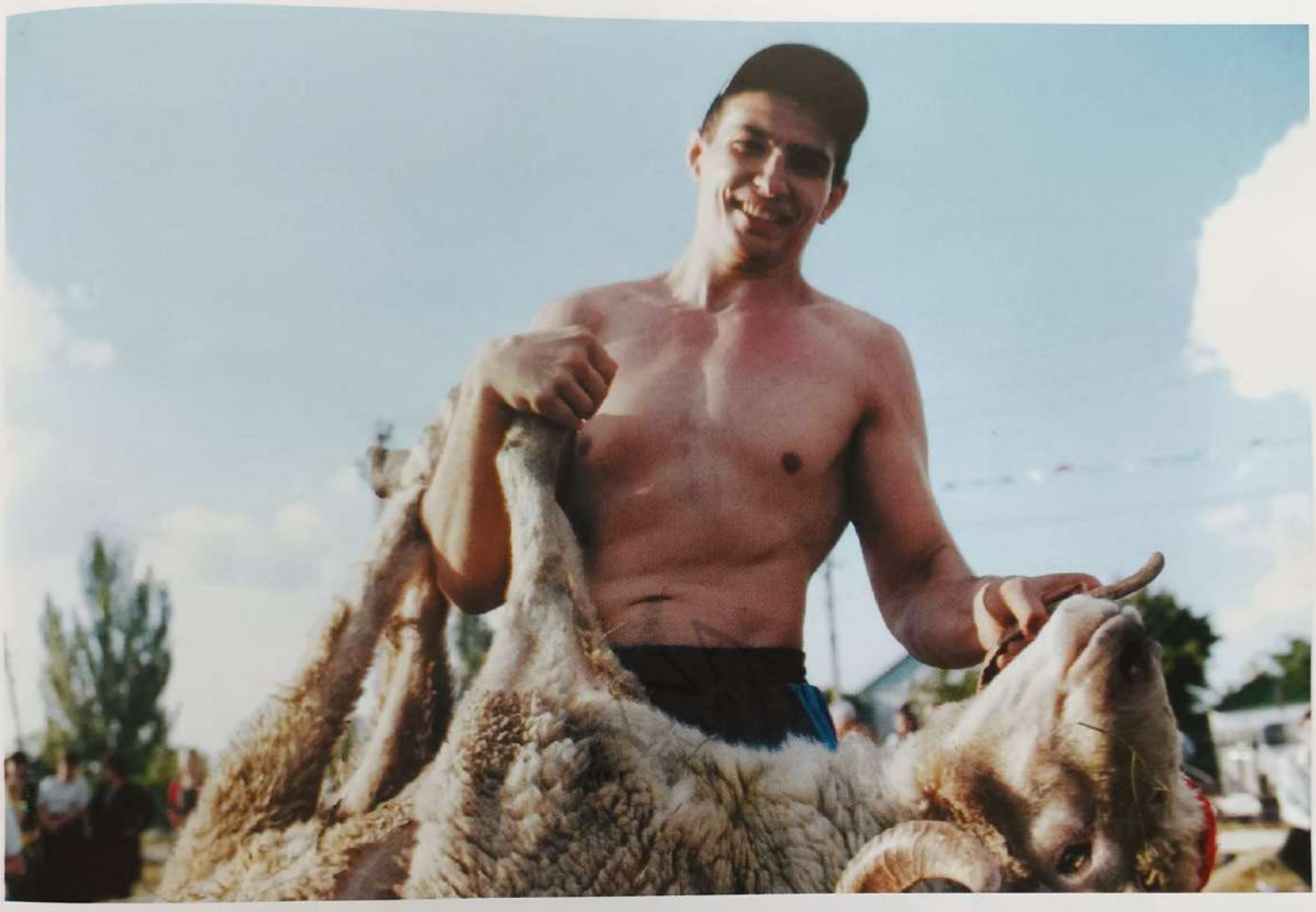

Переможець у боротьбі куреш. Фото С. Елліниадіса. 2001 р.

Традиційні музичні інструменти греків. Музей с. Сартана. 2004 р. Фото автора.

Грецький ансамбль із с. Касьянівка. 2003 р. Фото О. Рибалка.

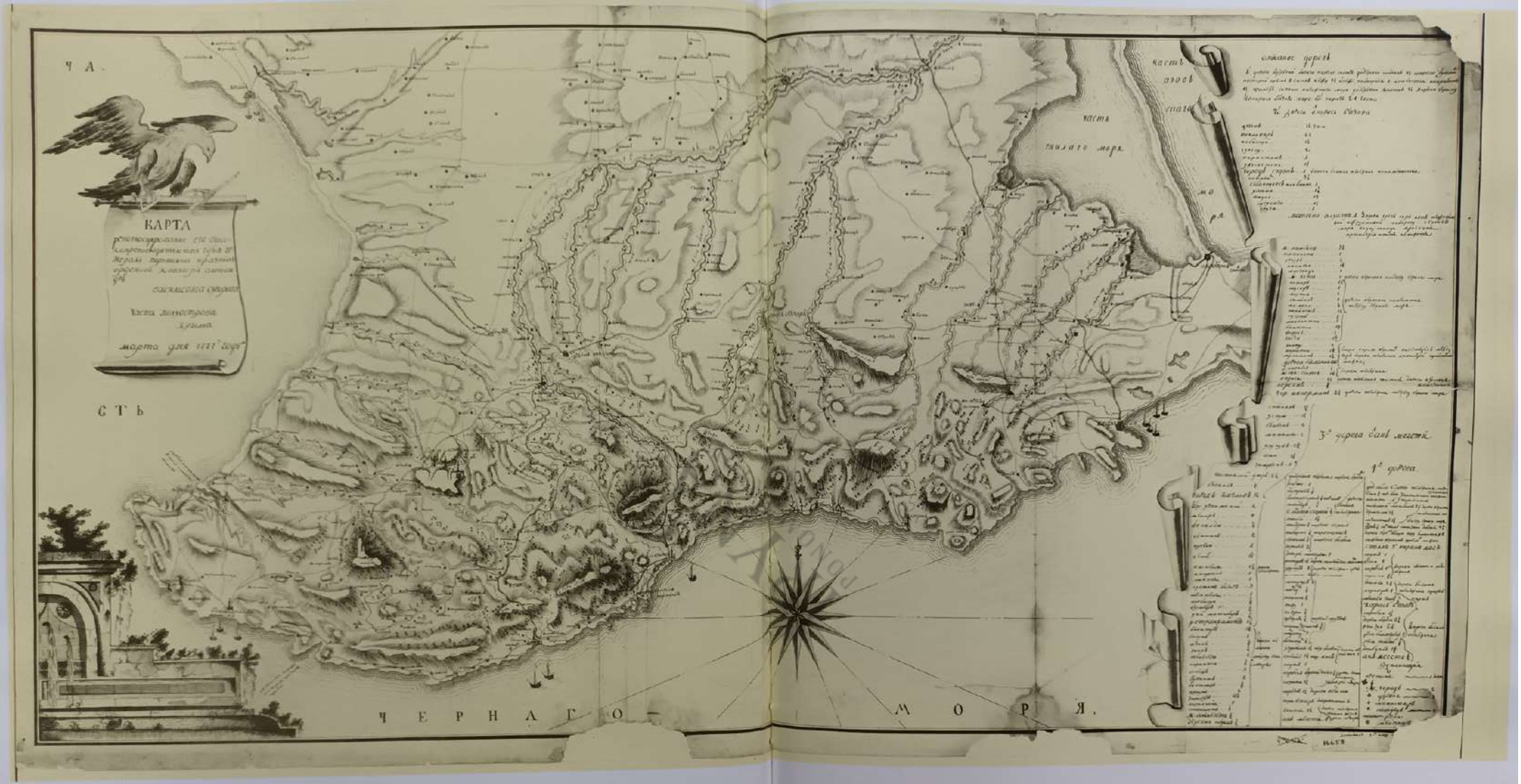

Карта.
Рекогносцирование Его Высокопревосходительства Гд-на Генералъ-Поручика
и разныхъ орденовъ Ковалера Александръ Васильевича Суворова.
Часть полуострова Крыма.

Карта.
Рекогносцирование Его Высокопревосходительства Гд-на Генералъ-Порутчика
и разныхъ орденовъ Ковалера Александръ Васильевича Суворова.
Часть полуострова Крыма.

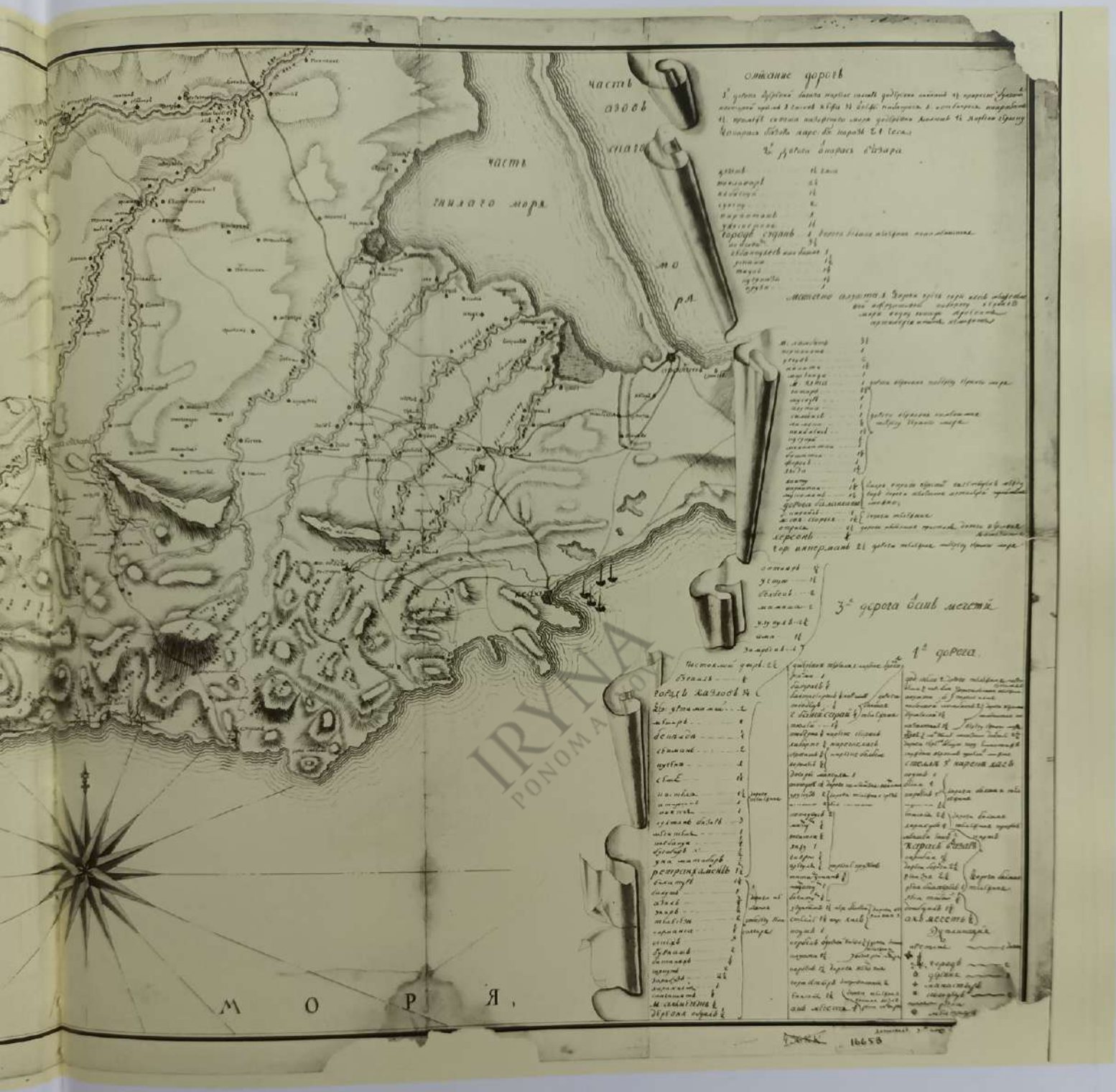

IRYNA PONOMARENKO

16658

Карта магометанських та християнських сіл Тавриди.

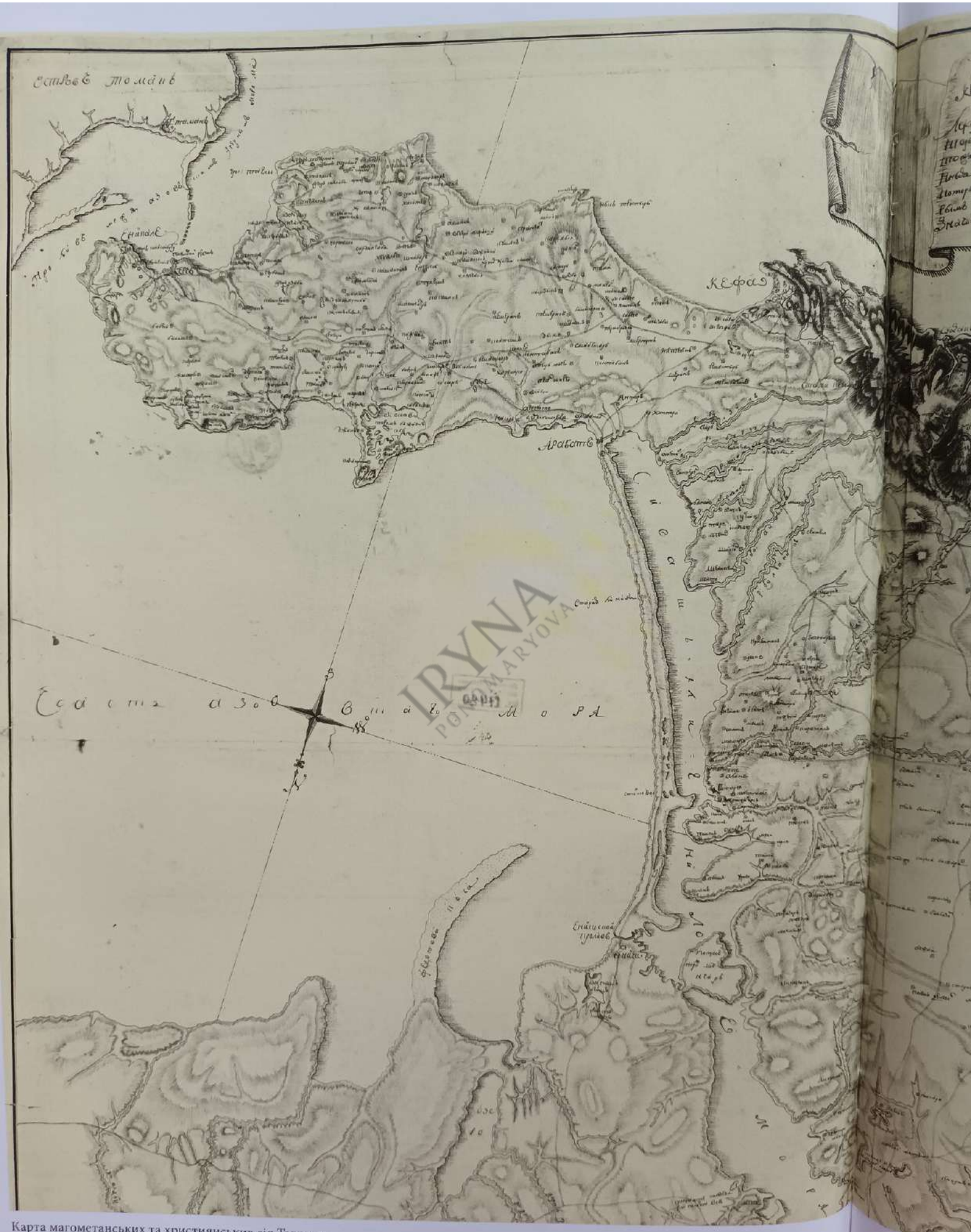

Карта магометанських та християнських сіл Тавриди.

IRYNA POMMARYOVA

Часть 6
Черная

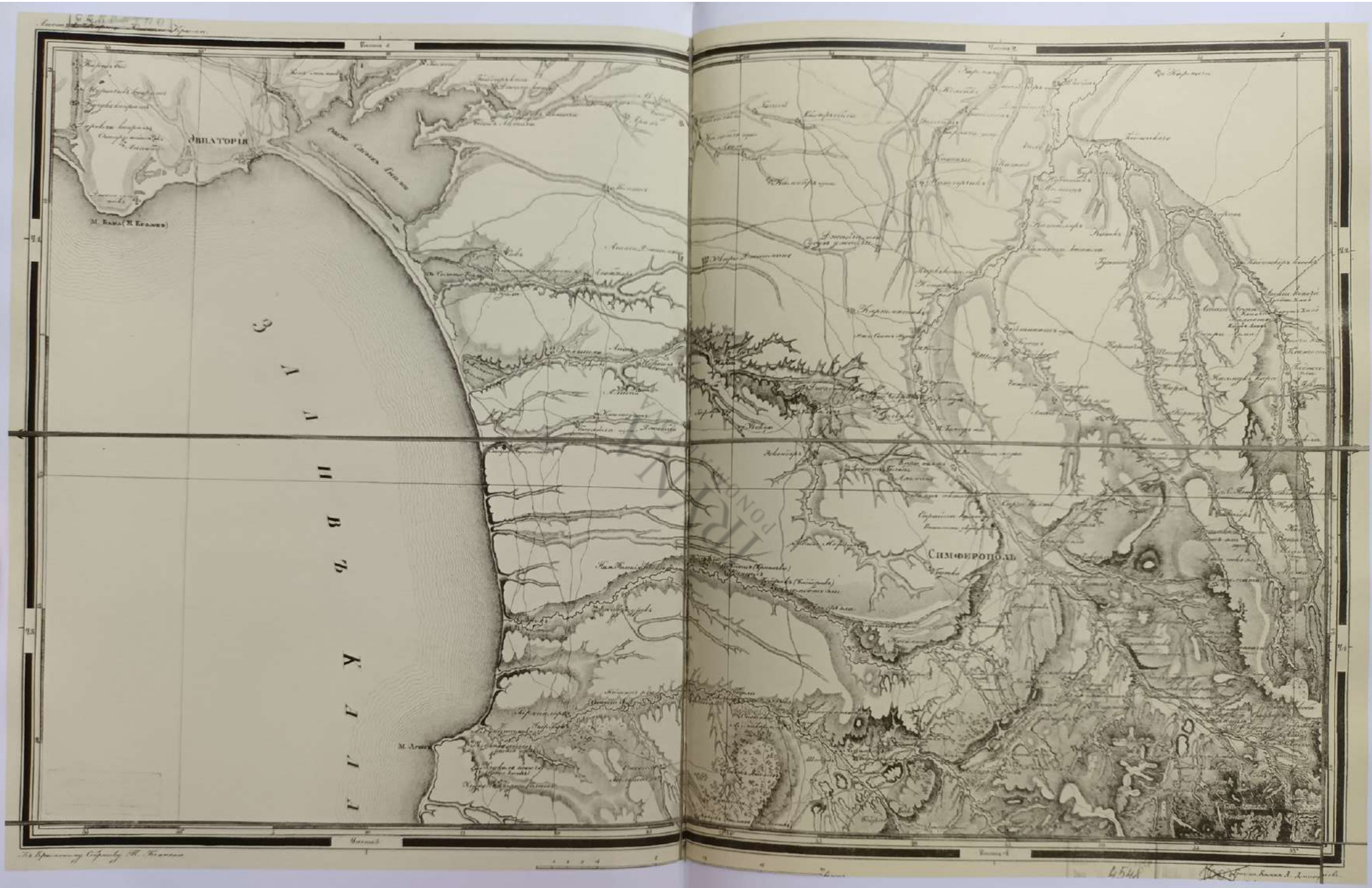

Карта Південного Криму (аркуш I). Кримська збірка Петра Кеппена. СПб, 1856.

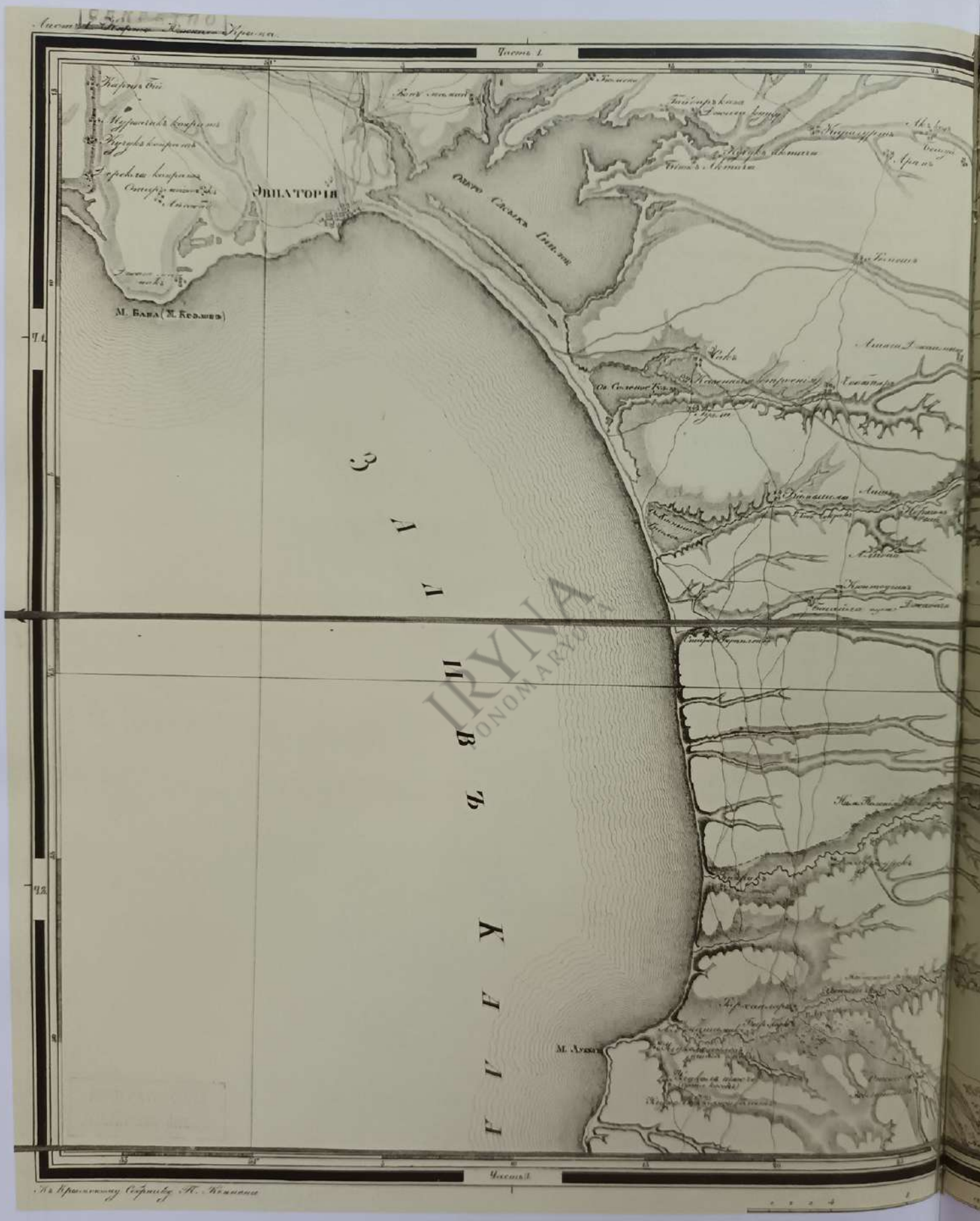
ЭВПАТОРІЯ
М. Бава (М. Козлов)
Озеро Сакское
Чистое
Чистое
Чист

Часть 2
Часть 1
Симферополь

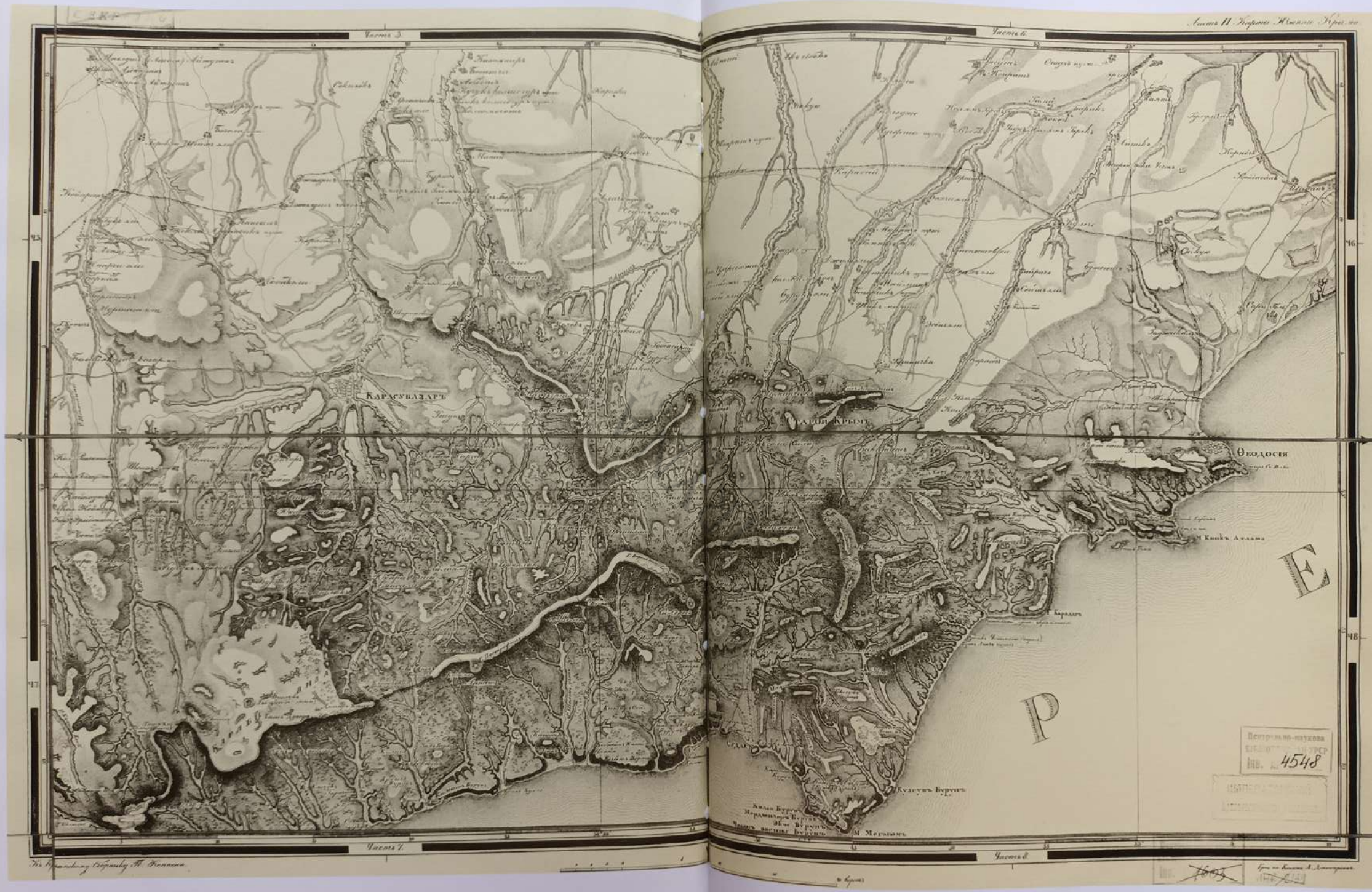

Центрально-наукова
Інв. 4548

Карта Південного Криму (аркуш II). Кримська збірка Петра Кеппена. СПб, 1856.

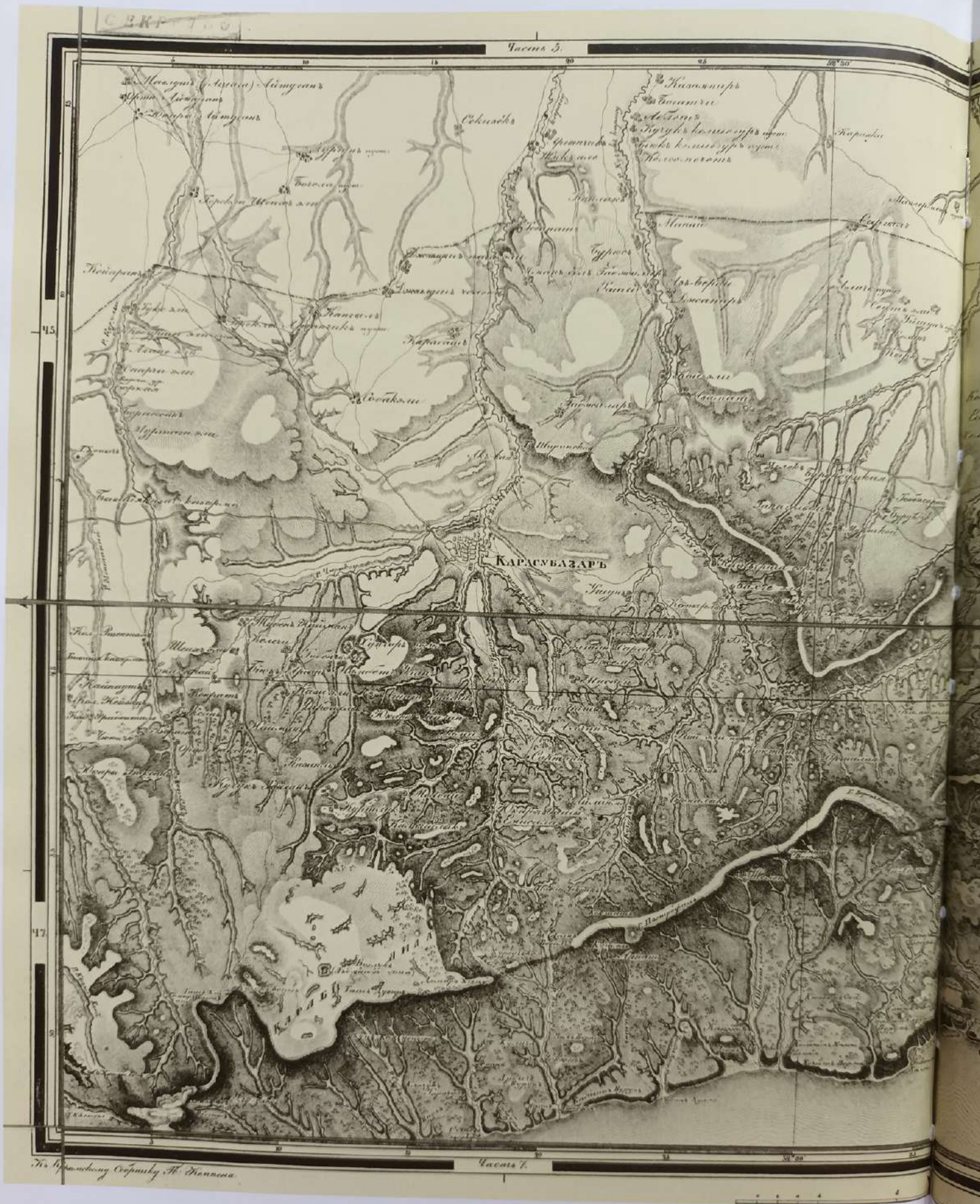

Карта Південного Криму (аркуш II). Кримська збірка Петра Кеппена. СПб, 1856.

Листъ II Карты Южнаго Крыма
Часть 6.
Часть 8.
Старой Крымъ
Ѳеодосія
М. Кинкъ Атлама
Г. Карадагъ
Кузгунъ Бурунъ
М. Меганомъ
Судакъ
Р
Е
Центрально-наукова
Інв. № 4548
Императорской

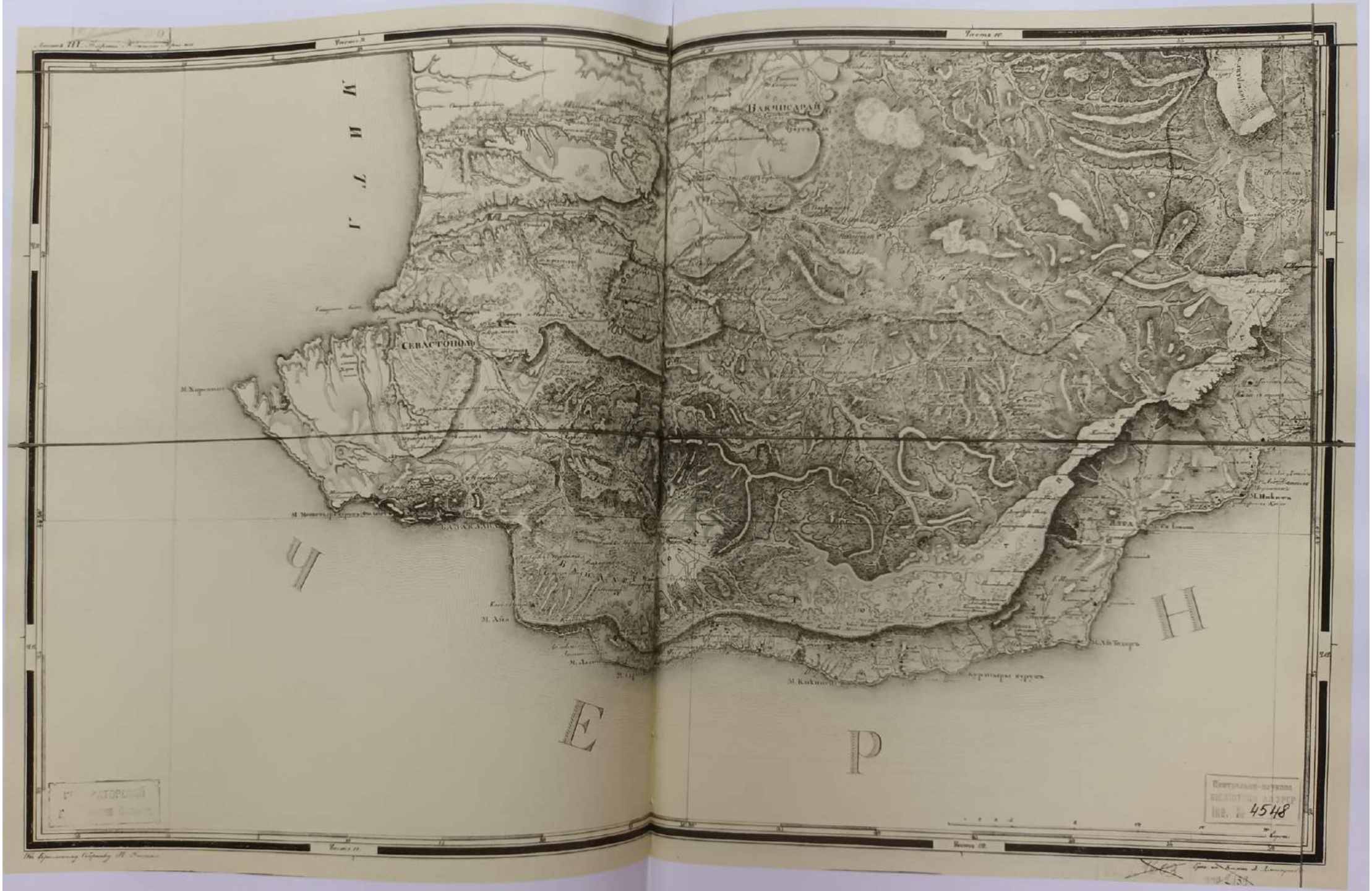

Карта Південного Криму (аркуш III). Кримська збірка Петра Кеппена. СПб, 1856.

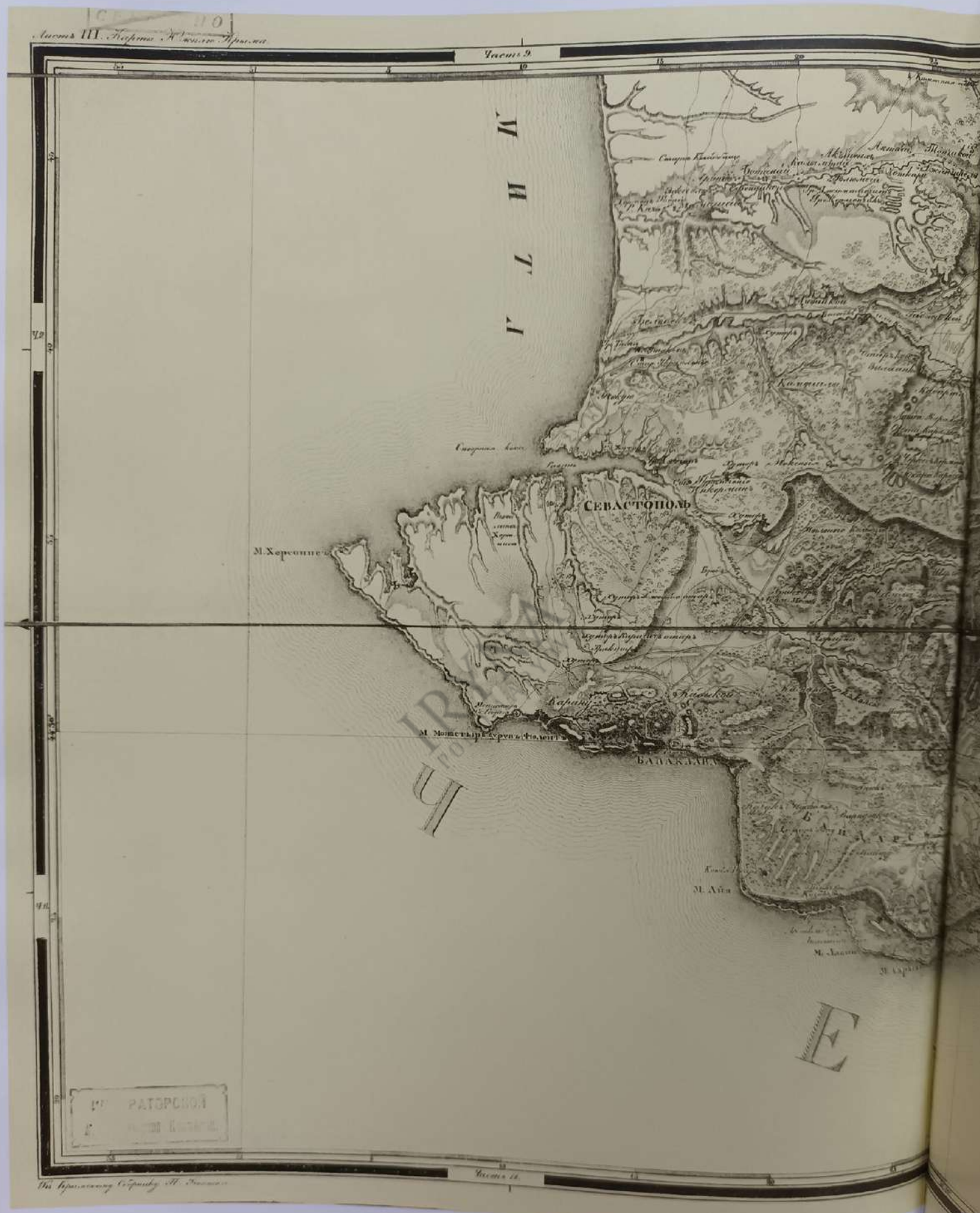
Лист III. Карта Южного Крыма
Часть 9.
Часть 11.
ЧЕРНОЕ
МОРЕ
СЕВАСТОПОЛЬ
М. Херсонесъ
БАЛАКЛАВА
М. Айя
Карань
Кадыкой
Бельбекъ
Кадыкой
Кадыкой
Кадыкой

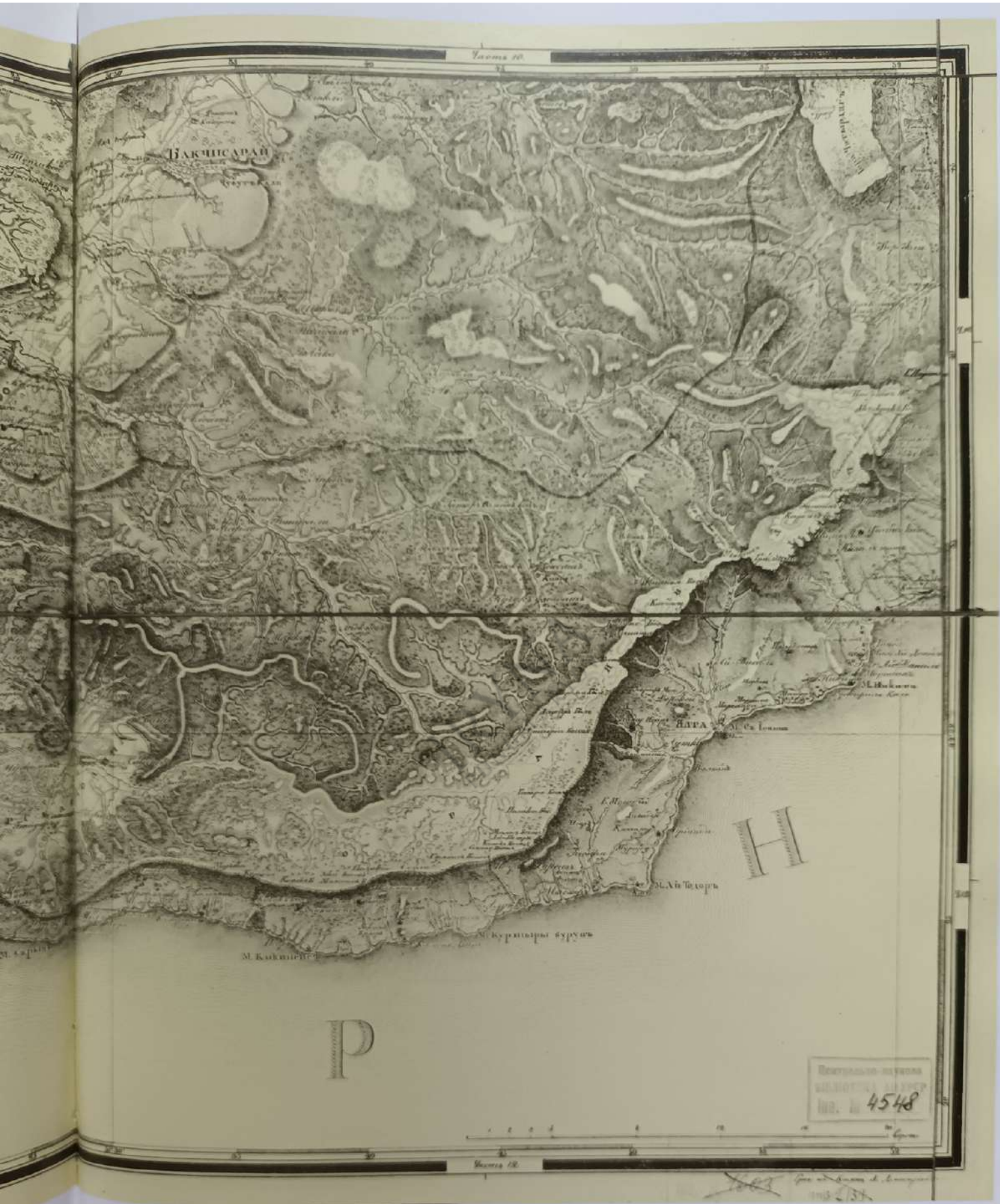

Центральная научная библиотека АН УССР
Инв. № 4548

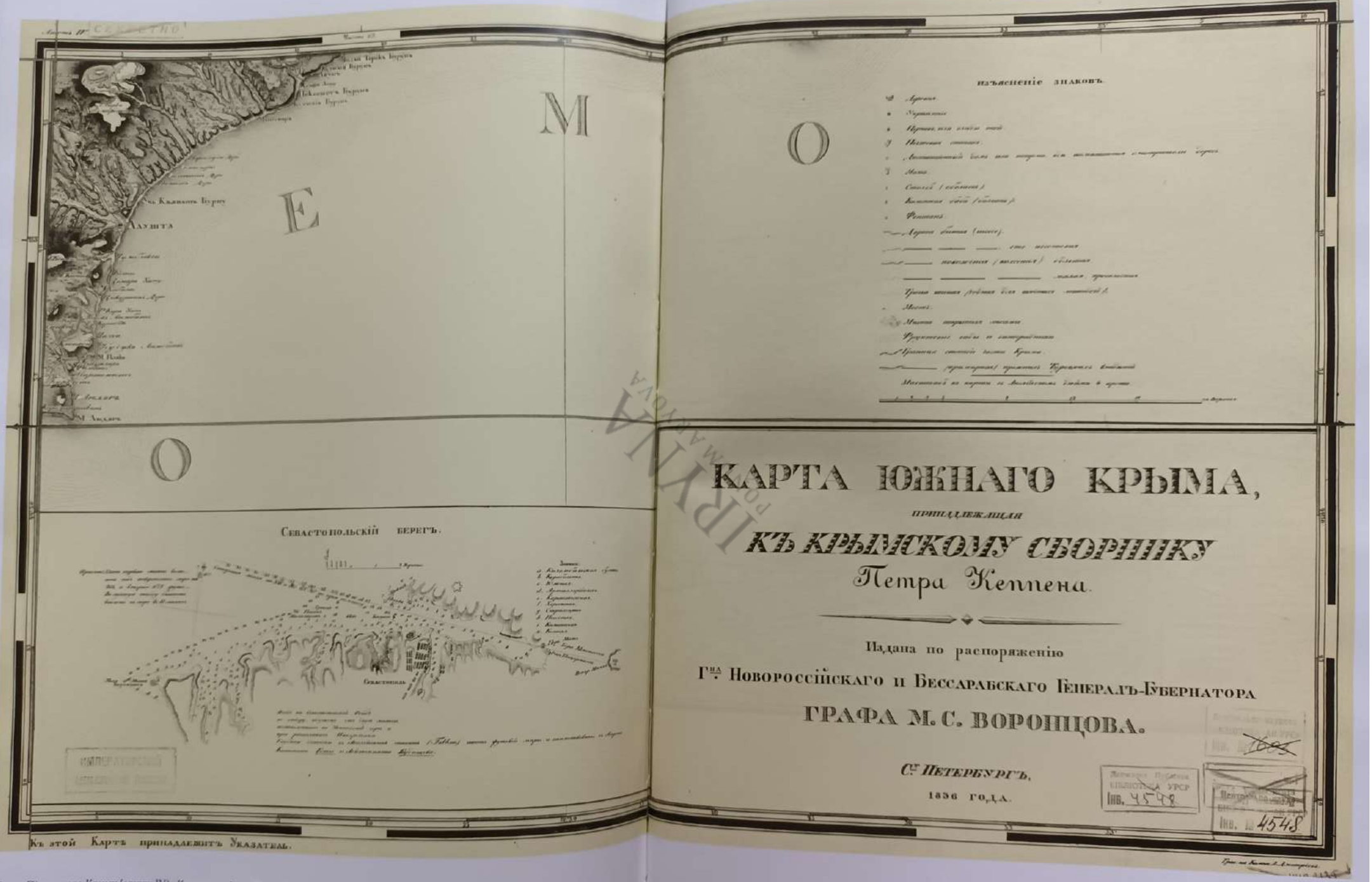

Карта Південного Криму (аркуш IV). Кримська збірка Петра Кеппена. СПб, 1856.

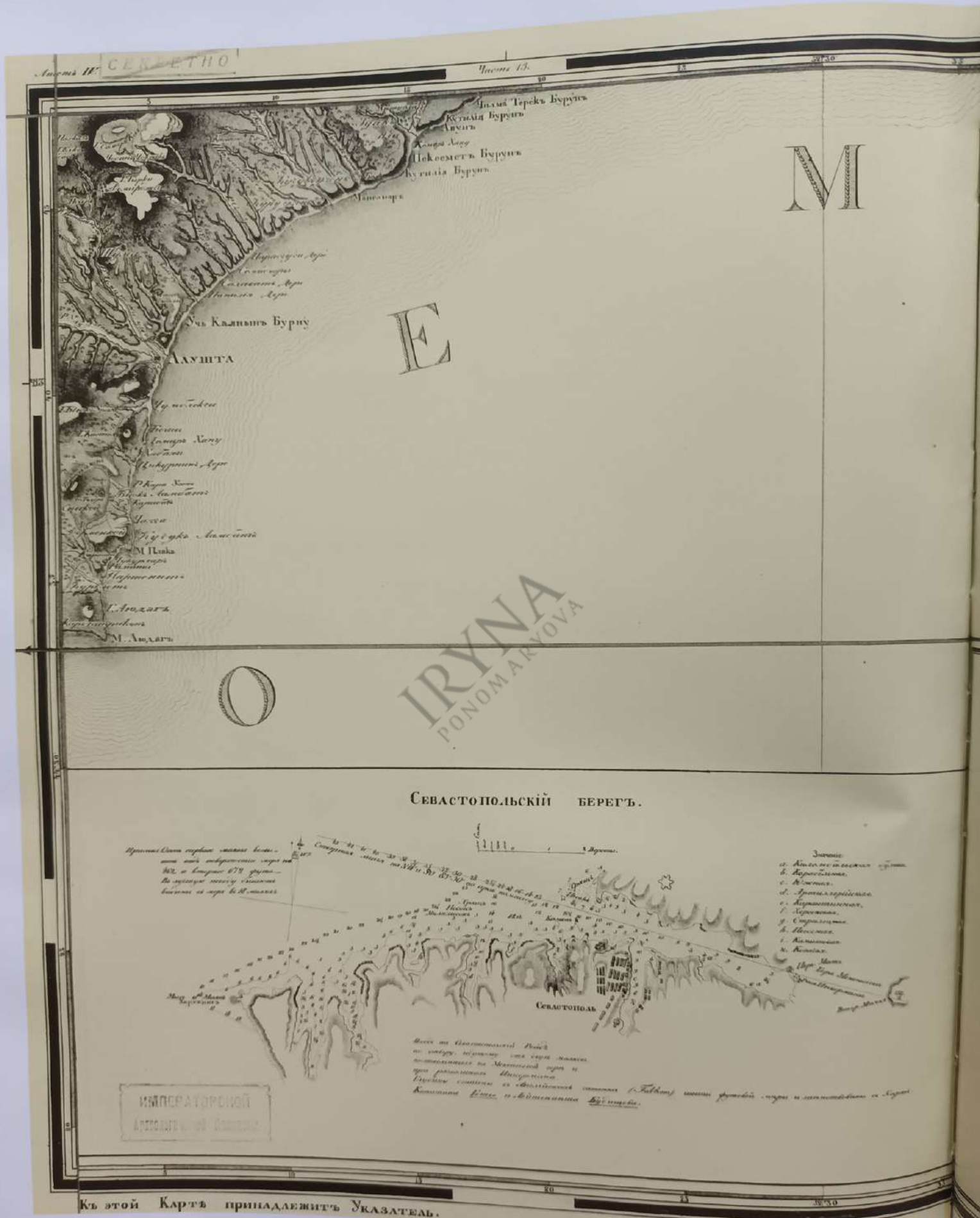

Карта Південного Криму (аркуш IV). Кримська збірка Петра Кеппена. СПб, 1856.

Изъясненіе знаковъ.

- Деревня.
- Укрѣпленіе.
- Церковь, или слѣды оной.
- Почтовая станція.
- Дистанціонный домъ или казармы, гдѣ помѣщаются смотрители дорогъ.
- Маякъ.
- Столбъ (обелискъ).
- Каменная баба (болванъ).
- Фонтанъ.
- Дорога битая (шоссе).
- ——— ——— ———, еще несотовая.
- ——— повозочная (колесная) большая.
- ——— ——— ——— малая, проселочная.
- Тропа конная (ходная для вьючныхъ лошадей).
- Мостъ.
- Мѣста покрытыя лѣсами.
- Фруктовые сады и виноградники.
- Граница степной части Крыма.
- ——— (примѣрная) прежнихъ Турецкихъ владѣній.

Масштабъ къ картѣ въ Англійскомъ дюймѣ 4 версты.

1 2 3 4 8 12 16 20 Верстъ

КАРТА ЮЖНАГО КРЫМА,

принадлежащая

КЪ КРЫМСКОМУ СБОРНИКУ

Петра Кеппена.

Издана по распоряженію

Г^на^ Новороссійскаго и Бессарабскаго Генералъ-Губернатора

ГРАФА М. С. ВОРОНЦОВА.

С^ъ^ Петербургъ,

1836 года.

Державна Публічна Бібліотека УРСР Інв. 4548
Центральна наукова бібліотека АН УРСР Інв. № 4548

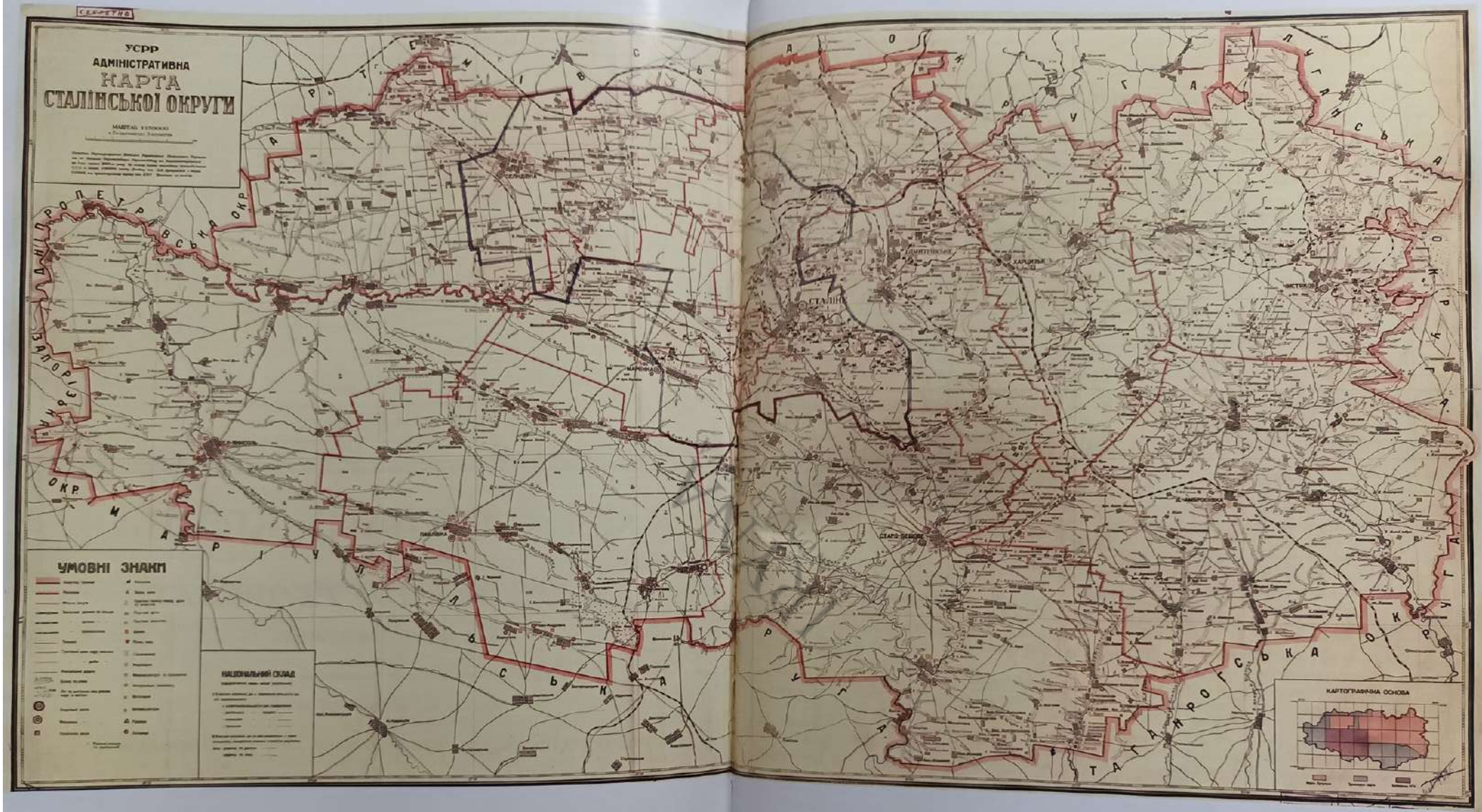

Адміністративна карта Сталінської округи. 1929 р.

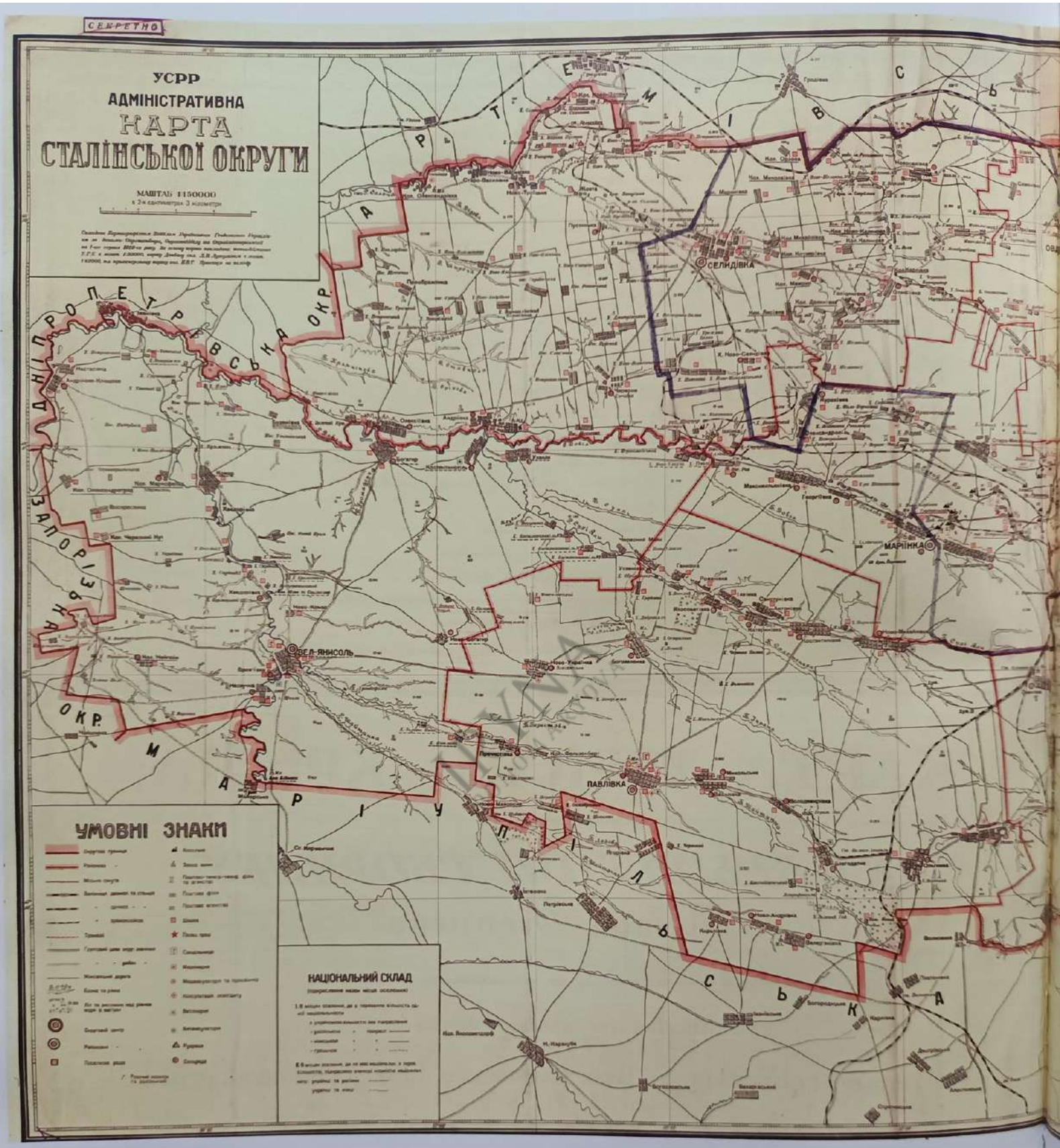

Адміністративна карта Сталінської округи. 1929 р.

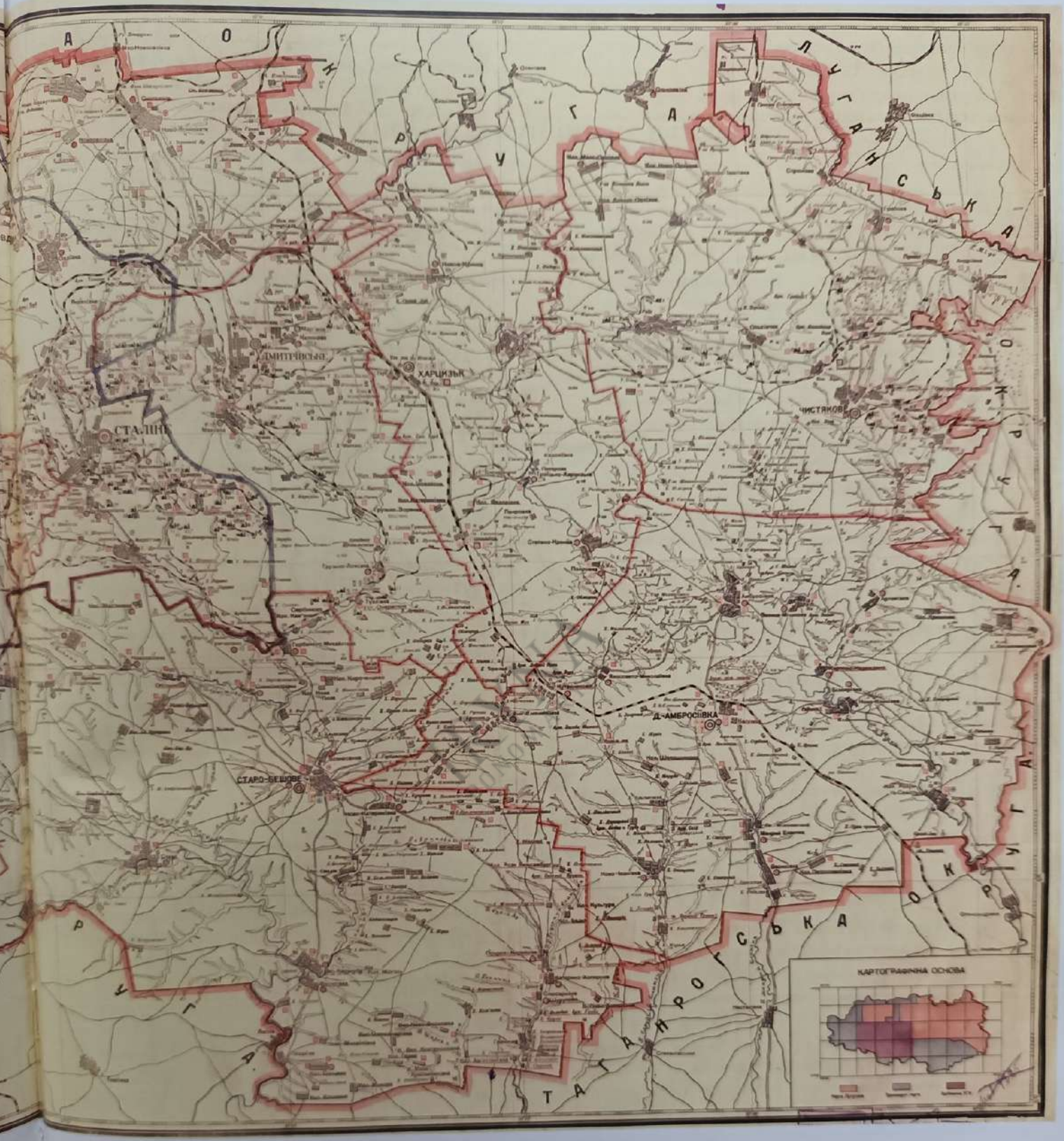
ЛУГАНСЬКА ОКРУГА
ТАГАНРОГСЬКА ОКРУГА
ДМИТРІЙСЬКЕ
ХАРЦИЗЬК
СТАЛІНЕ
ЧИСТЯКОВЕ
Д.-АМБРОСІЇВКА
СТАРО-БЕШОВЕ
КАРТОГРАФІЧНА ОСНОВА

Грецькі населені пункти Приазов'я

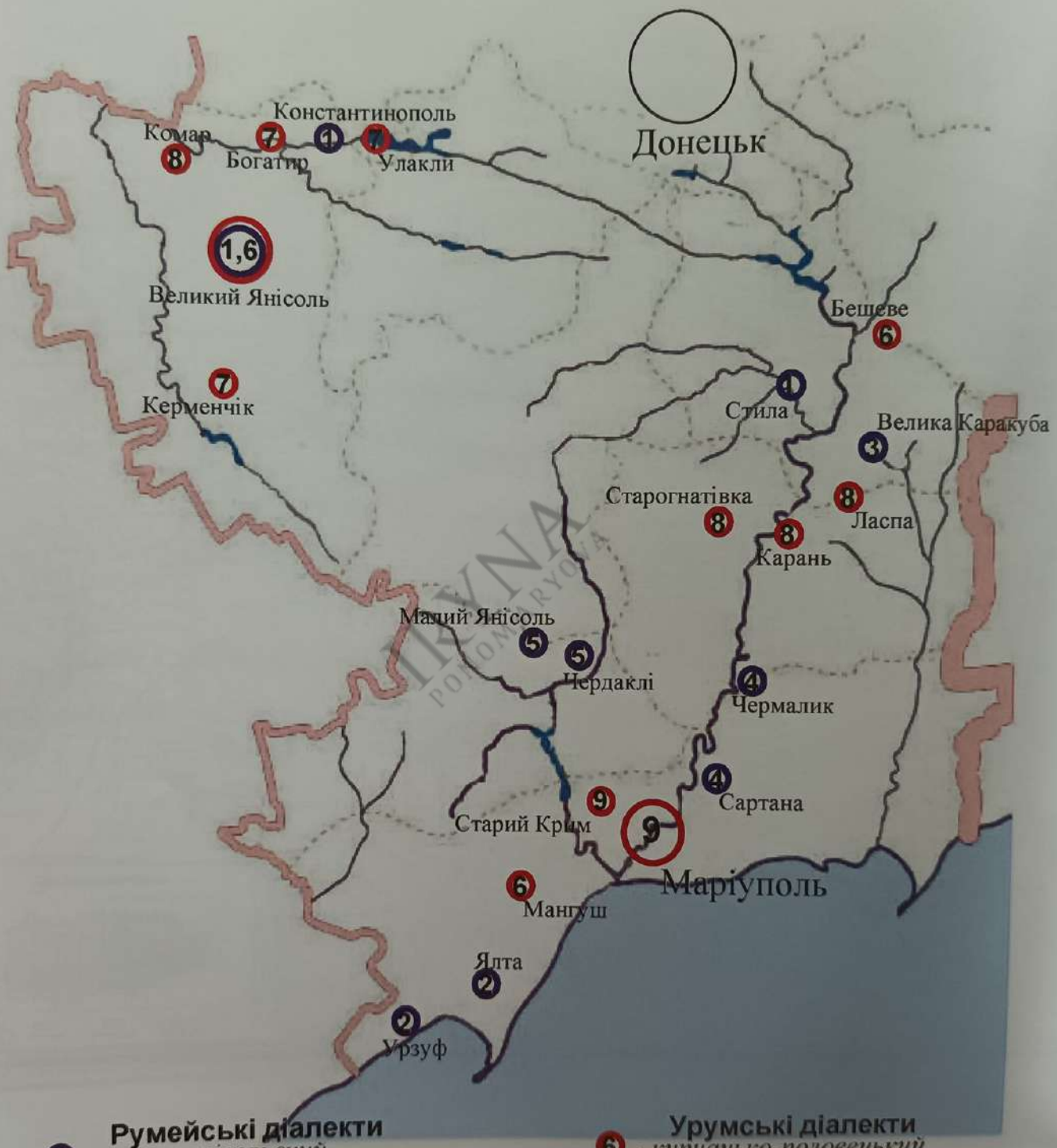

Румейські діалекти

1. - *великоянісольский*
2. - *урзуф-ялтинський*
3. - *каракубський*
4. - *сартанський*
5. - *малоянісольський*

Урумські діалекти

6. - *кипчацько-половецький*
7. - *кипчацько-огузький*
8. - *огузько-кипчацький*
9. - *огузький*

Авторська діалектологічна карта Пріазов'я.

258. *Лыганова Л.А.* Поселения, планировка усадьбы, типология архитектурных особенностей и интерьер греческого жилища в Приазовье (кон. XIX — нач. XX вв.) // Проблемы археологии и архитектуры. — Т. 2: «Архитектура». — Донецк—Макеевка, 2001. — С. 65—75.

259. *Лиганова Л.* Про особливості панаїра — престольного свята греків Приазов'я // Східний світ. — 2000. — № 1. — С. 46—52.

260. *Листова Н.М.* Пища в обычаях и обрядах / Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М.: Наука, 1983. — 234 с.

261. *Луіс (Хорош) М.О.* Яліта. Вірші, легенди, народні усмішки. — Донецьк: Донбасс, 1998. — 128 с.

262. *Луис (Хорош) Н.* Янисольские рассветы. — Великая Новоселка, 2003. — 119 с.

263. *Макаревский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. — 1080 с.

264. *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина. — К.: Обереги, 2002. — 189 с.

265. *Мамбетов С.Х.* Материальная культура населения Кабардино-Балкарии. — Нальчик: Эльбрус, 1971. — 400 с.

266. Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1992. — 498 с.

267. *Маркевич А.И.* К вопросу о положении противомусульманской миссии в Тавриде. — Симферополь, 1911. — 31 с.

268. *Маркевич А.И.* К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества // Таврический церковно-общественный вестник. — 1910. — № 10—11. — С. 442—459, 516—543.

269. *Маркевич А.И.* Краткий очерк деятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму // ИТУАК. — 1901. — № 31. — С. 1—27.

270. *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя // Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С. 406—438.

271. *Маркова Л.В.* Болгары / Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. — М.: Наука, 1999. — С.98—125.

272. *Маруневич М.В.* Материальная культура гагаузов XIX — нач. XX вв. — Кишинев: Штиинца, 1988. — 192 с.

273. Материалы для географии и статистики России, собранные офицепами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — СПб.: Тип. Департамента Ген. штаба, 1862. — 351 с.

274. Материалы по истории и культуре греков Украины: Сборник / Сост. и ред. С.А. Калоерова и Г.Н. Черлакли. — Донецк: КАССИОПЕЯ, 1998. — Вып. 1. — 104 с.

275. *Миронюк Л.И.* Погребальный обряд греков Приазовья. Конец XX в. // МИП. — Мариуполь, 2002. — С. 155—157.

276. Молдоване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. — Кишинев: Штиинца, 1977. — 459 с.

277. *Моруженко О.Б.* Анализ традиционной свадебной обрядности в Греции и у Приазовских греков // Матеріали вуз. наук. конф. професор.-виклад. складу за підсумками наук.-дослід. роботи. — Донецьк, 1997. — Кн. 1. — С. 25—27.

278. *Моруженко О.Б.* Возрождение традиционных праздников и обрядов в греческих общинах Приазовья в 60—90-х гг. XX ст. // Україна — Греція: Історія та сучасність (далі УГІС) — К., 1995. — С. 151—152.

279. *Моруженко О.Б.* Новые и традиционные черты свадебной обрядности греков Приазовья // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 143—145.

280. *Моруженко О.Б.* Традиционная свадебная обрядность в Греции и у приазовских греков // УГІС. — К., 1993. — С. 93—95.

281. *Муратов С.Н.* Материалы по говорам тюркоязычных греков (урумов) Донецкой области УССР // Кратк. сообщ. Ин-та народов Азии. Языкознание. — Л., 1963. — № 72. — С. 178—191.

282. *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. — М.: Мысль, 1984. — 653 с.

283. *Мурзакевич Н.Н.* Описание городов и уездов Азовской губернии // ЗООИД. — 1853. — Т. 3. — С. 289—305.

284. *Мурзакевич Н.Н.* Отвод земли грекам, переселенным из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД. — 1865. — Т. 4. — С. 359—363.

285. *Назар'єв Є.* Ісламізація візантійського населення Малої Азії в епоху сельджукидів // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. — Вип. 6. — К., 2000. — С. 61—65.

286. *Назар'єв Є.* Про питання протогенезу греків України // Етнічна історія народів Європи. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 54—58.

287. *Назарьев Є.* О словообразовательном анализе в историко-этимологических исследованиях (на примере этнонима «таты», бытующего у греков украинского Приазовья) // Материалы 2 итоговой научно-практической конференции преподавателей Мариупольского гуманитарного института. — Мариуполь, 2000. — С. 75—77.

288. Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). — Запоріжжя, 1997. — 175 с.

289. Народне джерело: Пісні греків Приазов'я: рум. та урум. мовами / Упор. Л.Н. Кір'яков. — Донецьк: Донбас, 1994. — 136 с.

290. *Наулко В.І.* Географічне розміщення народів в УРСР. — Київ: Наук. думка, 1966. — 171 с.

291. *Наулко В.* Динаміка етнічного складу населення України в XX ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б.Беренштейн, Н.А. Зіневич та ін.; За ред. В.І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. — С.46 — 69.

292. *Наулко В.І.* Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. — К.: Наукова думка, 1965. — 134 с.

293. *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — К.: Наук. думка, 1975. — 276.

294. *Наулко В.И.* Современный этнический состав населения Украинской ССР // СЭ. — 1963. — № 5. — С. 46—59.

295. *Наулко В.І.* Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б.Беренштейн, Н.А. Зіневич та ін.; За ред. В.І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. — С. 13—45.

296. *Наулко В.І.* Хто і відколи живе в Україні. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. — 79 с.

297. Національні меншості на Україні. (реєстр селищ). — Харків, 1925. — 31 с.

298. Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. — Донецьк, 2003. — 23 с.

299. Национальный состав населения Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989г.). Статистический сборник № 4. —Донецк, 1992. — 148 с.

300. *Нестерцова С.М., Лихачева Л.Б.* Развитие начальной национальной школы в Екатеринославской губернии в кон. XIX — нач. XX вв. // ДППНСДР. — Мариуполь, 1993. — С. 86—87.

301. *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. — К.: Либідь, 1996. — 171 с.

ІКУМА РОНОМАРЕНКО

302. Никольский П.В. Бахчисарай и его окрестности. — Симферополь: Крымгосиздат, 1927. — 80 с.
303. *Никольский В.Н.* Греческая операция // Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк, 1998. — С. 39—48.
304. *Никольский В.Н.* Национальные проблемы 20-х г. и их решение // Новые страницы в истории Донбасса. — Кн. 2. — Донецк, 1992. — С. 51—70.
305. *Никольський В.Н., Бут А.Н., Добров П.В., Шевченко В.А.* Книга памяти греков Украины. — Донецк: Изд-во КП «Регион», 2005. — 336 с.
306. *Носов А.* Кримські татари (антрополопчні нариси) // Східний світ. — Харків, 1930. — № 10—11 (1—2). — С. 301—313.
307. Общий свод империи результатов разработки данных Первой переписи населения по родному языку, вероисповеданию, по группам занятий и т.д. / Под ред. Н. Тройницкого. — С.Пб.:[Б.и.], 1905. — 417 с.
308. *Оглух Ф.І.* Маріупольські греки — хто вони // Здійснення ленінської національної політики на Донбасі: Тези доп. / Донецьк, 1990. — Т. 1. — С. 10—11.
309. *Оглух Ф.І.* Урумська говірка с. Старомлинівка Донецької області // Мовознавство. — 1990. — № 2. — С. 52—61.
310. *Оглух Ф.І., Гаркавець О.М.* Особливості фонетики і морфології однієї з урумських говірок // Мовознавство. — 1980. — № 1. — С. 50—57.
311. *Орлов А.* Греки в контексті сучасного етнонаціонального розвою України // УГІСП. — Маріуполь, 1999. — Т. І. — Ч. 2. — С. 368—369.
312. *Орлов А.В.* Національна самосвідомість сучасних греків: етнокультурний вимір // УГДДЗПС. — Маріуполь, 1996. — С. 217 — 218.
313. *Отин Е.С.* В.И. Григорович — исследователь языка и культуры греков Северного Призовья // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 13—15.
314. *Отин Е.С.* Географические названия крымских греков в топонимии Северного Приазовья // ГУИС. — Донецк: [Б.и.], 1991. — С. 54—66.
315. *Отин Е.С.* Топонимия приазовских греков (историко-этимологический словарь географических названий). — Донецк, 2000. — 195 с.
316. От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). — 2-е изд., перераб. и доп.. — Симферополь: Доля, 2004. — 288 с., ил.
317. *Паллас П.С.* Наблюдение, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Российского государства в 1793—1794 гг. / Пер. с нем. — М.: Наука, 1999. — 246 с.
318. *Паллас П.С.* Поездка во внутренность Крыма вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // ЗООИД. — 1883. — Т. 13. — С. 35—92.
319. *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российского государства. — С.Пб., 1773—1788. — Т. 1—5.
320. Панаир // Донбасс православный. — 2000. — № 7. — С. 5
321. *Пандей Р.Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычаи): Пер. с англ. — М.: Высшая школа, 1982. — 328 с.
322. *Папазоглу Г.К.* Понтийские греки вчера и сегодня (состав населения и диаспора) // Насильственное отуречивание и исламизация турками народов Малой Азии и Кипра. Матер. межд. науч. конф. (Ксанти, 30 июня — 3 июля 1995). — Салоники: Издание Фракийского университета им. Демокрита. — 1995. — С. 11-22.
323. *Папуш И.А.* Сартана: прошлое и настоящее (взгляд сквозь годы). 1778—2000 гг. — Мариуполь, 2002. — 231 с.
324. *Папуш И.А.* История и творчество греков Приазовья: Мариуполь: ЗАО «Газета «Приазовский рабочий», 2005. — 337 с.
325. *Патрича А.Д.* Борьба курэш. — Мариуполь, 2005. — 79 с.
326. *Пашаева А.Б.* Семья и быт Цалкских урумов. — Тбилиси, 1972. — 124 с.
327. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т.13. — Екатеринославская губерния. — С.Пб., 1904. — 234 с.
328. Первая Всеобщая перепись населения российской империи 1897 г. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным первой Всеобщей переписи населения 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб.:[Б.и.], 1905. — 269 с.
329. Пернэшу астру. Вірші, поеми, оповідання, гуморески, прислів'я / Упор. Л.Н. Кір'яков. — Донецк: Донбас, 1989. — 263 с.
330. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Авт. кол. Власенко Н.С. Лібанова Е.М. Осауленко О.Г. та ін.; Наук. ред.: Кураса І.Ф., акад. Пиріжкова С.І.; Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. — К., ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 558 с.
331. *Петров Г.И.* Потомки готов в Советском Крыму // Вестник знания. — 1929. — № 7. — С. 296—297.
332. *Петров Г.И.* Об антропологических материалах Эски-Керменской экспедиции // Известия Академии истории материальной культуры. — Москва, Ленинград, 1935. — Вып. 117. — С. 15—22.
333. *Пірко В.* Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. — Донецьк: Східний видавничій дім, 2003. — 180 с.
334. *Пірко В.* Заселення степової України в XVI — XVIII ст. — Донецьк: Український Культорологічний центр, 1998. — 124 с.
335. *Пірко В.* Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) // Схід. — 2004. — Спецвипуск, вересень. — С. 19—22.
336. *Покровская Л.В.* Земледельческая обрядность // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. —М.: Наука, 1983. — С. 67—90.
337. *Покровский Е.А.* Физическое воспитание детей у разных народов, преимущественно России. — М., 1884. — Т. 45. — Вып. 1.— С. 32—64.
338. *Полканов Ю.А., Полканова А.Ю., Богославская Т.А.* Культура питання крымских Каримов (караев) // Культура народов Причорноморья. — 2001. — № 26. — С. 107—113.
339. *Пономаренко Н.Н.* Быт и культура греков Приазовья (кон. XVII— нач. XX вв.) // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 118—120.
340. *Пономарьова І.С.* Аналіз особливостей мовної ситуації при вивченні етнічної історії греків-румеїв Приазов'я // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. — Вип. 17. — Київ, 2004 . — С. 39—46.
341. *Пономарева И.* Антропологические исследования греков украинского Приазовья. // Історичні і політологічні дослідження. Наук. журнал. — № 3/4 (15/16). — Донецьк, 2003. — С. 188—193.
342. *Пономарьова І.С.* Відображення етнокультури греків Приазов'я в колекції Маріупольського краєзнавчого музею // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. — Вип. 15. — К., 2003. — С. 63—67.

IRYNA NOMARES

343. *Пономарева И.С.* Духовная культура мариупольских греков , как источник изучения этнокультурных связей // УГДДЗПС. — Маріуполь, 1996. — С. 221—223.
344. *Пономарьова І.С.* Історико-етимологічні дослідження греків українського Приазов'я // Історичні і політологічні дослідження. Наук. журнал. — № 3—4 (11/12). — Донецьк, 2002. — С. 60—64.
345. *Пономарьова І.С.* Етномовна ситуація серед греків українського Приазов'я // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. — Вип. 13. — К., 2002. — С. 59—69.
346. *Пономарьова І.С.* Етнічна історія маріупольських греків: проблеми та перспективи дослідження // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. — Вип. 14. — К., 2003. — С. 90—94.
347. *Пономарьова І.С.* Етнічна специфіка духовної культури греків Приазов'я (по матеріалах весільної обрядовості) // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. — № 8 (58). — 2003. — С. 53—59.
348. *Пономарьова І.С.* Етнокультурні контакти греків Приазов'я (на прикладі традиційної грецької кухні) // Схід. — № 3 (61). — 2004. — С. 65—68.
349. *Пономарьова І.С.* Етнокультурні контакти греків Приазов'я (на прикладі традиційного грецького одягу) // Східний світ. — № 3. — 2004. — С. 37—46.
350. *Пономарьова І.С.* Жіночі головні убори греків Приазов'я як джерело вивчення міжетнічних контактів // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології . Зб. наук. праць. — Т. 1 (17). — Чернівці: Прут, 2004. — С. 172—178.
351. *Пономарьова І.С.* Музично-танцювальне мистецтво греків Приазов'я як джерело вивчення етнічної історії // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. — Вип. 16 . — К., 2003. — С. 65—71.
352. *Пономарева И.С.* Об этнокультурных процессах в греческой диаспоре Приазовья // УГІС. — Маріуполь, 1995. — С. 157—158.
353. *Пономарева И.С.* Отражение межэтнических контактов в традиционной культуре греков Приазовья // УГІС. — Київ, 1993. — С. 116—118.
354. *Пономарьова І.С.* Сучасні напрями етнологічних досліджень греків Приазов'я // Схід. Аналітично-інформаційний журнал.— № 7 (57).— 2003. — С. 85—90.
355. *Пономарьова І.С.* Теоретико-практичний комплекс по вивченню грецької спільноти Приазов'я. — Маріуполь, 2003. — 40 с.
356. *Пономарева И.С.* Этническая идентичность греков украинского Приазовья // УГІСПС. — Маріуполь, 1999. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 385—388.
357. *Пономарьова І. Матвійко І.* Етнодемографічна та етносоціальна характеристика греків Приазов'я (на прикладі дослідження погосподарських книг с. Мангуш 1947—1949 рр.) // Схід. — 2005. — № 1. — С. 41—44.
358. *Пономарьова І.С., Назар'єв Є.І.* До питання формування етноніму «тат», що побутує серед етнічних грецьких груп українського Надазовья // Сходознавство. — К., 2000. — № 9—10. — С. 195—210.
359. *Пономарева И.С. Назарьев Е.И.* Практический комплекс по изучению этнического самосознания и этноязыковой ситуации среди греков Приазовья (урумов и румеев). — Мариуполь, 2003. — 15 с.
360. *Пономарева И.С., Сорока Т.И.* Отражение межэтнических контактов в традиционной культуре греков Приазовья // УГІС. — К., 1993. — С. 116—117.
361. *Пономарева И.С., Сорока Т.И.* Традиции свадебной обрядности греков Приазовья // ГУИС. — Донецк, 1991. — С. 181—184.
362. Пономарьов А.П. Українська етнографія. — К.: Либідь, 1994.
363. Потапов Л.Н. Очерки народного быта тувинцев. — М., 1969.
364. Программа для собирания этнографических сведений по Екатеринославской губерний. — Екатеринослав, 1904. — 13 с.
365. Простонародные песни нынешних греков. — С.Пб., 1825. — 68 с.
366. Протокол Коллегии НКО УССР. — 1926. — № 4. — 23 февраля
367. *Протопович М.* Успенский скит в Крыму близ Бахчисарая. — Севастополь, 1905. —59 с.
368. *Проценко-Пичаджи А.И.* Федерация греческих обществ Украины: основные направления деятельности // УГІСПС. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 65—68.
369. *Пулянос А.* К антропологии греков СССР // Вопросы антропологии. —1960. — Вып. 4. — С. 82—102.
370. *Пулянос А.Н., Иванова Ю.В.* Греки // Народы зарубежной Европы / Под ред С.А. Токарева, Н.Н. Чебоксарова. — М.: Наука, 1964. — 590 с.
371. Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. — Екатеринослав: Типография «Польза», 1914. — 351 с.
372. *Пучков П.И.* Этнос и религия // Этнические процессы в современном мире.—М.: Наука, 1987. — С. 68—80.
373. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. — Т. III. — Ч. I. — С.Пб, 1905. — 899 с.
374. *Радлов В.В.* Наречия Крымского полуострова // Образцы народной литературы северных тюркских народностей. — С.Пб, 1896. — Т. 7. — С. 1—125.
375. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Україна: стан виконання / Упор. А. Є. Санченко. — К., 2004. — 62 с.
376. *Рафальський О.О.* Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. — К.: Полюс, 2000. — 447 с.
377. *Рижик Є.* Календарні обряди українців Холмщини і Підляшшя // Холмщина й Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1997. — С. 251—269.
378. Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. М.: Наука, 1999. — 518 с., ил.
379. *Рославцева Л.И.* Одежда крымских татар кон. XVIII — нач. XX в.: историко-этнографическое исследование. — М.: Наука, 2000. — 104 с.
380. *Рославцева Л.И.* Материальная культура // Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С.Я. Козлов, Л.В. Чижова. М.: Наука, 2003. — С. 221—285.
381. *Руссев Н.Д., Пармакли С.И.* К истории изучения античных памятников Бессарабии (по документам Императорского Одесского общества истории древностей) // Скифский квадрат. — 1999. — № 3. — С. 5—18.
382. *Саенко Р.И.* Документы по истории мариупольских греков в фондах Мариупольского краеведческого музея // УГАКСГУ. — 1998. — С. 118—126.
383. *Саенко Р.И.* Из истории основания г. Мариуполя. — Мариуполь, 1997. — 20 с.
384. *Саенко Р.И.* Историко-правовые основы жалованной грамоты Екатерины II христианам-грекам, выведенным из Крыма // УГІСПС. — Маріуполь, 1999. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 279—281.
385. *Саенко Р.И.* К вопросу об основании г. Мариуполя // ДППСДР. — Мариуполь, 1993. — С. 74—76.
386. *Саенко Р.И.* Мариуполь и греческие села Приазовья в конце XVIII — перв. четв. XIX вв. (По материалам Мариупольского краеведческого музея) // УГІС. — К, 1995. — С. 109—112.

387. *Саенко Р.И.* Ревизские сказки г. Мариуполя и Мариупольского уезда как исторический источник (по материалам Мариупольского краеведческого музея) // УГІС. — К., 1993. — С. 129—131.
388. *Сегеда С.П.* Одонтология греков Приазовья // Греки России и Украины // Сост., отв. ред.. Ю.В. Иванова. — С.Пб.: Алетейя, 2004. — С. 532—535
389. Секреты крымчакской кухни. — Симферополь: Таврия, 1990. — 80 с.
390. *Серафимов С.А.* Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // ЗООИД. — 1867. — Т. — С. 591—595.
391. *Серафимов С.А.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Материалы по истории и культуре греков Приазовья / Сост. и ред. С.А. Калоерова и Г.Н. Чердакли. — Донецк: Кассиопея, 1998. — Вып. 1. — С. 69—93.
392. *Сергеева Г.А.* Цахуры : этнокультурный облик в XX веке / Расы и народы. — Вып. 26. — М.: Наука, 2001. — 269 с.
393. *Сергиевский М.В.* Мариупольские греческие говоры // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. — Л., 1934. — С. 533—587.
394. *Серебрякова М.Н.* О знаковой функции народного костюма // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л.: Наука, 1989. — 642 с.
395. *Сивер А.В.* Греки Геленджикского района Краснодарского края // Понтийские греки. — Краснодар, 1997. — С. 135—139.
396. *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Ч. 1. — 364 с.
397. *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1853. — Ч. 2. — 552 с.
398. *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. — К., 1989. — 304 с.
399. *Слончак Н.М.* Проблеми джерелознавчого та архівознавчого аналізу документів // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи // Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. — К., 1996. — Ч. 1. — С. 62—64.
400. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. — С.Пб, 1887. — 772 с.
401. *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — 222 с.
402. *Смолш Ю.О.* Етнографічна діяльність В.О. Бабенка на Катеринославщині // Етнографічні дослідження Південної України. Тез. наук. конференц. (м. Запоріжжя, 6—8 жовтня 1992 р.). — Запоріжжя, 1992. — С. 5—8.
403. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1923. — № 18—19. — С. 562—567.
404. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — Харьков, 1925. — № 29—30.
405. Совещание музейных работников Донбасса // Просвещение Донбасса. —1923. — № 4. — С. 69—72.
406. *Соколов И.И.* Мариупольские греки // Труды института славяноведения АН СССР. — Л., 1932. — Т. 1. — С. 97—117.
407. *Соколов И.И.* О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. — 1930. — Т. 6. — С. 49—67.
408. *Сорока Т.И.* К вопросу о почитании животных в мифологии и религии античности // УГІСП. — Мариуполь, 1999. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 391—392.
409. *Сорока Т.И.* Традиционная и праздничная обрядность греков Приазовья // Межрегион. науч.-практ. семинар «Человек в современном мире»: Тез. докл. — М.,1991. — С. 54—55.
410. *Сорока Т.И., Пономарева И.С.* К проблеме этнической истории мариупольских греков // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 121—124.
411. *Спірідонов Д.С.* Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків // Східний світ. — Харків, 1930. — Т. 12 (3). — С. 171—181.
412. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. — Т. XIII. — С.Пб.: Центральный статистический комитет министерства внутренних дел, 1863. — 152 с.
413. Списки сельских обществ и общин Екатеринославской губернии. — Вып. V. Мариупольский уезд. — Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1899. — 36 с.
414. Статистичний бюлетень Маріупольщини. — 1926 — 1927. — № 9—11.
415. Статистичний бюлетень Маріупольщини. — 1928. — № 3—4 (14).
416. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. — Екатеринослав, 1914. — 112 с.
417. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. — Вып. 2. — Екатеринослав: Издание Екатеринославского губернского земства, 1887. — 439 с.
418. *Сумцов Н.Ф.* К вопросу о влиянии греческого и римского ритуала на малорусскую свадьбу / Киевская старина. — Т. XIV. — К., 1886. — С. 16—40.
419. *Сумцов Н.Ф.* О свадебных обрядах, преимущественно русских. — Х., 1881. — 165 с.
420. *Темир С.К.* Греки Приазовья: очерки по истории и культуре. — Мариуполь, 2004. — 82 с.
421. *Темир С.К.* Забытые ремесла греческих сел // Логос. — 1993. — № 1 (43).
422. *Темир С.К.* Культурно-бытовые процессы в Приазовье в конце XIX — начале XX вв. // Летопись Донбасса. — Донецк, 1992. — Вып. 1. — С. 105—111.
423. *Темир С.К.* Народное толкование топонимов (южные районы Донецкой области УССР // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 185—190.
424. *Темир С.* Кто такие греко-румеи и греко-урумы? // Логос. — 1992. — № 12 (27). — С. 2.
425. *Тенишев Э.Р.* Говор урумов с. Прасковеевки // Советская тюркология. — Баку, 1973. — № 1. —С. 79—96.
426. *Теребинская-Шенгер Н.* Крымские татары // Русский антропологический журнал. — М., 1928. — Т. 17. — Вып. 1—2.
427. *Терентьева Н.А.* Греко-советские взаимосвязи: экономика, наука, культура. — Киев: Наукова думка, 1993. — 123 с.
428. *Терентьєва Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII—XX вв.). — К.: Аквилон-пресс. — 1999. — 351 с.
429. *Тереньтьева Н.А.* Греки Украины: проблемы национально-культурного возрождения (Опыт 20—30-х гг. XX ст. в области нар. образов.) // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 131—133.
430. *Тер-Саркисянц А.Е.* Армяне. История и этнокультурные традиции. — М.: Восточная литература, 1998. — 397 с.
431. *Тимошевский Г.И.* Духовное и гражданское самоуправление. Православные храмы Мариуполя // Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С. 95—121.
432. *Тимошевский Г.И.* Основание г. Мариуполя и некоторые данные к его истории // Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С. 63—95.

IRYNA PONOMARYOVA

433. Тимошевский Г.И. Переселение православных христиан из Крыма в Мариупольский уезд Азовской , ныне Екатеринославской губернии // Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С. 5—44.
434. *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. — Одесса: Тип. Брауна и К. 1849. — 167 с.
435. *Ткаченко Т.* Народные танцы — М.: Искусство, 1979. — 327 с.
436. *Токий Н.Н.* Заимствования и параллели в греческих фамилиях Приазовья // Греко-славянское духовное единство. — Донецк: Ред.-изд. отдел Донецкого обл. управления по печати, 1993. — С. 220—227.
437. *Токарев С.А.* История изучения календарных обычаев и поверий // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М.: Наука, 1983. — С. 8—55.
438. *Токарев С.А.* Эротические обычаи // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М.: Наука, 1983. —С. 98—105.
439. *Токарев С.А.* Обычаи, обряды и поверья, связанные с животноводством //Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М.: Наука, 1983. — С. 90—98.
440. *Токий Н.Н., Лях Р.Д., Лыганова Л.А.* Жилища греков Украины // ГУИС. — Донецк, 1991. — С. 158—173.
441. *Тресков И.В.* Фольклорные связи Северного Кавказа и Крыма. — Нальчик, 1963. — 142 с.
442. Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь: Таврия, 1991. — 104 с.
443. *Туранли Ф.Г.* Літописні твори М.Сена ї та Г. Султана як історичні джерела. —К., 2000. — 309 с.
444. Тысяча жемчужин Афоризмы, пословицы, поговорки приазовских греков / Сост. Л. Кирьяков; Пер. Д. Патрична — Донецк: Донбасс, 1993. — 143 с.
445. *Тыркалова Н.А.* Быт и культура греков Приазовья. — Мариуполь, 1997. — 7 с.
446. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С.Я.Козлов, Л.В.Чижова. — М.: Наука, 2003. — 459 с.
447. *Узун А.Х.* Інтер'єр житла греків на південному сході України // НТЕ. — 1981. — № 4. — С. 76—81.
448. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. — К.: Либідь, 1994. — 254 с.
449. *Усенко П.Г.* Специфіка національного складу населення Маріупольського повіту Катеринославської губерії наприкінці XIX ст. // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 156—158.
450. *Хаджинов Е.В.* З історії фольклору південного Донбасу // НТЕ. — 1976. — № 3. — С. 102—105.
451. *Хаджинов Э.* Леонтий Хонагбей — народный рапсод греков Донбасса (1853—1918) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 187—197.
452. *Харабадот. Р.* Румейская прядильно-ткацкая терминология // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2003. — Вип. IV. — Кн. 1. — С. 53—69.
453. *Хартахай Ф.А.* Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. — 1867. — Июнь. — С. 141—174.
454. Хартахай Ф.А. Собрание сочинений / Авт. вступ. ст. и сост. С. А. Калоеров. — Донецк: Юго-Восток, 2004. — 673 с.
455. *Хартахай Ф.А.* Христианство в Крыму: Посвящ. незабвенной памяти Игнатия, митрополита Готии и Кафы. — М., 2003. — 66 с.
456. *Харузин А.Н.* Заметки о татарах южного берега Крыма // Дневник антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — М., 1890. — Т. 12. — Вып. 2. — С. 59—62, Вып. 3. — С. 80—88, Вып. 7—8. — С. 249—270.
457. *Харузин А.Н.* История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и мон-гольских народностей России. — М., 1896. — 121 с.
458. *Харузин А.Н.* О росте татар Южного берега Крыма // Дневник Антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — М., 1890. — Т. 12. — Вып. 3. — С. 80—88.
459. *Харузин А.Н.* Татары Гурзуфа // Дневник Антропологического отдела ИОЛЕАЭ. — М., 1890. — Т. 12. — Вып. 7—8. — С. 249—270.
460. *Хасхачих В.И.* История села Чермалык. — Мариуполь, 2001. — 165 с.
461. *Хорош Н.А.* Обрядовые песни («колядки») в фольклоре греков Приазовья // УГІС. — К., 1995. — С. 162—164.
462. *Хорош Н.А.* Поговорки и пословицы греков Приазовья // ГУИС. — Донецк, 1991. — С. 155—158.
463. Хорош Н.А. Солдатские песни греков Приазовья // УГІСПС. — Мариуполь, 1999. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 407—411.
464. *Хить Г.Л.* Дерматоглифика греков (к проблеме их происхождения) // Новое в этнографии. — М.: Наука, 1989. — Вып. 1. — С. 114—222.
465. *Хэрольд Р.* Костюмы народов мира. Иллюстрированная энциклопедия. — М.: Эксмо-Пресс, 2002. — 240 с.
466. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. чл. кор. АН СССР О.Н. Трубачева. — М.: Прогресс, 1986—1987.
467. *Феодосий (Макаревский).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. — Екатеринослав, 1880. — Вып. 2. — 374 с.
468. *Царенко Е.И.* Румейско-тюркско-восточнославянское лексическое взаимодействие в условиях Донбасса. // ГУИС. — Донецк, 1991. — С. 128.
469. Центральний кіно-фото-фоноархів України імені Г.С. Пшеничного // Авт. — упор.: Н. Слончак, Н. Топішко, Н. Щербаков. — К., 2002. — 34 с.
470. *Чепурина П.Я.* Орнаментное тканье крымских татар // ИТОИАЭ. — 1929. — Т. III (60). — С. 72—77.
471. *Черлюнчакевич Н.А.* Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. — Харьков, 1925.
472. *Чернышева Т.Н.* Греческий глоссарий Ф.А. Хартахая // Вестник Киевского ун-та. — № 2. Серия филологии и журналистики. — Вып. 2. — К., 1959. — С. 113—124.
473. *Чернышева Т.Н.* Итоги диалектологической экспедиции филологического факуль-тета КГУ в Первомайский район Сталинской области // XI наукова сесія КДУ. Тези доповідей. Секція філології. — К., 1954. — С. 62—65.
474. *Чернышева Т.Н.* Местоимения в урзуф-ялтинском говоре новогреческого языка // Вісник Київского ун-ту. — № 1. — Серія філології та журналістики. — Вип. 2. — Київ, 1958. — С.130-137.
475. *Чернышева Т.Н.* Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Перво-майского района, Сталинской области. — К.: Изд-во Киевск. ун-та, 1958. — 80 с.
476. *Чернышева Т.Н.* Развитие румейского языка на Украине // Актуальные вопросы языкознания и лингвистического наследия

Е.Д. Поливанова. Материалы конференц. — Самарканд, 1964. — Т. 1. — С. 122—125.

477. *Чернышева Т.Н.* Фонетический обзор (гласные) новогреческого говора сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области // Науч. записки Киевского гос. ун-та. — Т. 18. — Вып. 7. — Сборник филологического факультета. — № 14. — К., 1960. — С. 97—116.

478. *Чернишова Т.М.* Про новогрецький фольклор на Україні // НТЕ. — 1960. — № 4. — С. 97—103.

479. *Чернишова Т.М.* Тюркські елементи в соціальній сфері лексики грецьких говірок Донеччини // Мовознавство. — 1975. — № 4. — С. 51—55.

480. *Чернухин Е.К.* Греческие акты в рукописных собраниях ЦНБ им. В.И.Вернадского АН Украины // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 217—238.

481. *Чирко Б.В.* Грецьке національне районування в Україні (1920—1930 гг.) // ДППСНДР. — Мариуполь, 1993. — С. 128—130.

482. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. — М., 1984. — 97 с.

483. Численность сельского населения Екатеринославской губернии на 1-е января 1911 года. — Екатеринослав, 1911. — 103 с.

484. *Шебаниц Ф.Ф.* Плакучая верба. — Донецк: Донбасс, 2001. — 63 с.

485. *Шабашов А.В.* Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. — Одесса: Астропринт, 2002. — 738 с.

486. *Шабашов А.Г.* Гадание по бараньей лопатке как этнокультурный феномен // Археология и этнология Восточной Европы: Материалы исследования. — Одесса, 1997. — С. 56—72.

487. *Шевченко В.И.* Древние верования и обряды в греческих колониях // Наука и техника. — Ленинград, 1927. — № 52 (23 декабря). — С. 11.

488. *Шевченко В.* Спроба описати й витлумачити двоє весняних хліборобських свят маріупольскіх греків // Етнографічний вісник. — 1930. — Кн. 9. — С. 111—126.

489. *Шевчук С.П.* Заселення Куйбишевського району Запорізької області у першій половині XIX ст. // Етнографічні дослідження Південної України. Тези доповідей наук. конференц. (6—8 жовтня 1992). — Запоріжжя, 1992. — С. 39—40.

490. *Щепко Л.Г.* Греки Приазовья: история и язык // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. — Донецк, 2000. — С. 139—147.

491. *Шерфетдинов Я.* Звучи хайтарма. — Ташкент: Изд-во литературы и искусства Г. Гуляма, 1990. — 230 с.

492. *Эвлия Челеби.* Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641—1667 гг). — Симферополь, 1996. — 165 с.

493. Энциклопедический словарь / Изд. Брокгауза и Ефрона. — С.Пб., 1898. — Т. 36.

494. Этнография питания народов зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. — М.: Наука, 1981. — 127 с.

495. *Якубова Л.* Еллінізація приазовських греків (середина 20-х — 30-ті роки) — мовно-культурний аспект // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К. 1998. — Т. II. — С. 87—96.

496. *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — поч. 30-х років XX ст. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — 331 с.

497. *Якубова Л.* Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (серед. 20-х — 30-ті рр. XX ст. // Укр. іст. журнал. — 2004. — № 2. — С. 121—132.

498. *Ялі С.Г.* Греки в УРСР. — Харків: Центріздат народів СРСР, 1931. — 216 с.

499. *Я[лі]. С[ава].* Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесію ВУЦВК // Краєзнавство, 1928. — № 6—10. — С. 75—76.

500. *Ялі С.Г.* До історії грецької колонізації на Україні // Краєзнавство. — 1928. — № 6—10. — С. 57—68.

501. *Ялі С.Г.* До справи вивчення грецького населення на Україні // Краєзнавство. — 1927. — № 2. — С. 30—32.

502. *Ялі. С.* Про Грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — № 2—3. — С. 53—55.

503. *Яруцкий Л.* Куинджи Архип Иванович. Рассказы о художнике. Воспоминания современников. Художественная критика. Документы. — Донецк: Кардинал, 1998. — 338 с.

504. *Яруцкий Л.* Мариупольские храмы: вчера и сегодня. Историко-краеведческий очерк для верующих и неверующих. — Мариуполь, 1991.

505. *Яруцкий Л.* Мариупольская старина. — М.: Советский писатель, 1991. —432 с.

506. *Glassie H.* Turkish traditional art today/ Photographs, drawings and design by the author Henry Glassie. — 2nd. — Ankara: Ministry of Culture of the Turkish Republic, 2002. — 947 p.

507. *Papantoniou I.* Greek costumes. — Nafplion, 1981. — 82 p.

508. The best traditional recipes of Greek Cooking. — Athens: Editions D. Haitalis, 2001. — 124 p.

509. 40 Greek costumes from the Dora Stratou Theatre collection. — Athens. — 102p.

510. *Cucukalo G.J.* Rekove Mariupolsti // Anthrohologie. — Praga, 1930. — T. 8. — № 2—3. — P. 123—131.

511. *Ανωγειανάκης Φ.* Ελληνικά λαϊκά μουσικά όργανα. — Αθήνα: Εργαστάσιο Γραφικών Τεχνών της «Ασπιώτη—Έλκα», 1976. — 400 σ.

512. Άτλας της Ελληνικής Διασποράς. — Εκδόσεις «Αλέξανδρος», 2001. — 1ος- 2ος. τόμοι.

513. *Βουτσίνα Εύη Λ.* Όσες γεύσεις φέρνει ο χρόνος. — ΑΘΗΝΑ: ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 2000. — 287 σ.

514. Ελληνικά λαϊκά μουσικά όργανα. Εθνική τράπεζα της Ελλάδος. — Αθήνα, 1993. — 265 σ.

515. Ελληνικές Φορεσιές. Σύλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. — Αθήνα, 1993. — 270 σ.

516. Η ιστορία του απόδημού Ελληνισμού. Ατλας της Ελληνικής Διασποράς». — Εκδόσεις «Αλέξανδρος», 2001. — 1ος- 2ος τόμοι.

517. Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού. — Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2002. — 270 σ.

518. *Κοκκίνου Α.* Ελληνικοί χοροί. — Θεσσαλονίκη, 1969. — 48 σ.

519. Κοσμήματα της Ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς 18ος — 19ος αι. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. — Αθήνα, 1995. — 103 σ.

520. Κυριακίδη Επαμ., Ιστορία της παρά την Τραπεζούντα Ιεράς Μονής Σουμελά, Αθήνα, 1898. — 142 σ.

521. *Μπίκου Αθανάσιος.* Ελληνικοί Χοροί. Ανάλυσις κινήσεων-χορογράφημα-μουσική. — Αθήνα, 1969. — 84 σ.

522. *Μέγας Γ.Α.* Ελληνικές γιορτές και έθιμα της Λαϊκής λατρείας. — Αθήνα: Εστία, 2004. — 328 σ.

523. Μηνούδη Θ. ΣΠ. Θράκη. Αντίλαλοι της Ανατολικής Ρωμυλίας. Ιστορία και παραδόσεις του Ελληνισμού της Βόρειας Θράκης. — Αθήνα: Ίδρυμα Θρακικής Τέχνες & Παραδόσεις, 2003. — 203 σ.

IRYNA POMOMARENKO

524. *Μπαμπινιώτης Γ.* Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσα. — Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., 1998. — 2064 σ.

525. *Μπίκου Αθανάσιος.* Ελληνικοί Χοροί. Ανάλυσις κινήσεων-χορογράφημα-μουσική. — Αθήνα, 1969. — 167 σ.

526. Οι έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και Εκτοπισμοί, Οργάνωση και Ιδεολογία / Επιμέλεια Ι.Κ. Χασιώτης. University studio press. Εκδόσεις Επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών. — Θεσσαλονίκη, 1997. — 685 σ.

527. Οι Κυπριακές Φορεσιές του εθνικού ιστορικού μουσείου. — Αθήνα, 1999. — 223 σ.

528. *Παπαχρίστου Βασίλειος Κ.* Ελληνικοί Χοροί. — Θεσσαλονίκη, 1979. — 202 σ.

529. *Πολίτης Λίνος.* Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας. — Αθήνα, 2001. — 446 σ.

530. *Πονομαριόβα Ι., Ζάιτσενκο Σ.* Η λαϊκή τέχνη του χόρου των Ελλήνων της Μαριούπολης. Dance beyond frontiers // 8-th International Conference on Dance Research. — Drama, Greece, 1994. — Σ. 85 — 88.

531. *Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου Ε., Λοίζου Χατζηγαβριήλ Λ.* Πούκλες και Ζώνες. Η συλλογή του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας. — Λευκωσία: Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείου Λευκωσίας, 2003. — 87 σ.

532. Σαμουηλίδης Χ. Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού- Αθήνα.: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2002. — 380 σ.

533. Σαμουηλίδης Χ. Οδοιπορικό στον Πόντο. — Αθήνα ,1979. — 65 σ.

534. *Τερέντιεβα Ν.* Ελληνισμός της Ουκρανίας // Καθημερινή Αθήνα:, 1995. — Αύγουστος . — 44 σ.

535. *Τερέντιεβα Ν.* Τίσενκο Α. Εθνική — πολιτιστική ανάπτυξη της ελληνικής κοινώτητας της Ουκρανίας κατά τη μετά σοβιετική περίοδο: 1991 — σήμερα (τομέας εκπαίδευσης) // Η ελλήνικη ως δεύτερ΄η ξένη γλώσσα μια διαπολιτισμική προσέγγιση. ΙΙΙ Διεθνές Συνέδριο (Πάτρα, 6—9 ιούλιου 2000). — Πάτρα, 2001. — Τόμος ΙΙ. — Σ. 89—95.

536. *Τρουμπούκη Α.* Ο Ελληνισμός της Αζοφικής // Ελληνική Διεθνής Γλώσσα. Επιμέλεια του Ιωάννη Μ. Αρβανίτη, Γεωργίου Α. Παυλάκου. — Τεύχος 5 (49). — Σ. 489—497.

537. *Φωτιάδης Κ.* Ο Ελληνισμός της Κριμαιας. Μαριούπολη, δικαίωμα στη μνήμη. — Αθηνα, 1990.

538. *Φωτιάδης Κ.* Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοίτου Πόντου. — Θεσσαλονίκη, 1993.

539. *Χασιώτης Ι.Κ.* Οι Έλληνές της Ρωσίας και Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί. Οργάνωση και ιδεολογία. — Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών, 1997. — 685 σ.

540. *Χρίστου Χ.* Γλωσσική συρρίκνωση στην Κριμαιοαζοφική διάλεκτο. (Ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο — Επαφή με την Κοινή Νεοελληνική — Επιπτώσεις στο αρχαίκό λεξιλόγιο) / Διπλωματική εργασία. — Θεσσαλονίκη, 2005. — 130 σ

541. *Altınkaynak E.* Urum türkleri // Tarih. — 2003. — № 09 (201). — S. 30—33.

542. *Barışta H. Örcün.* Türk el sanatları. — Ankara, 1998. — S.100—106.

543. *Bosworth C.-E.* Islam Devletleri Tarihi. — Istambul, 1994. — 385 s.

544. Giresun'da Kırsalın Sosyal Tarihi. — Giresun: Muhmet Fatsa, 2002. — 336 s.

545. *Görgünay N.* Oğuz damgaları ve Göktürk haflerinin el sanatlarımızdaki izleri. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002. — 120 s.

546. *Deniz Bekir.* Türk Dünyasında Halı Ve Düz Dokuma Yaygıları. — Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000. — 284 s.

547. *Devellioğlu F.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. — Cilt 18. — Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2005. — 1195 s.

548. *Devellioğlu F.* Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat. — Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 2005. — 1184 s.

549. *Sami Ş.* Kamusi Türki. — İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001. — 1574 s.

550. *Süheyl Ünver.* Geçmiş yüzyıllarda kıyafet resimlerimiz. — Ankara: Türk tarih kurumu basimevi. — 1987. — 48 s.

551. Türk ansiklopedisi / Başedaktör H. Eren. — Ankara, 1988-1993. — Cilt 16—32.

552. Türkçe sözlük / Editör İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar. — Cilt 1. — Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1998. — 1136 s.

553. Türkler / Editörler H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. — Ankara, 1989-1994. — Cilt 6—11.

554. *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. — Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, 2002. — Cilt 3—9.

ПЕРЕЛІК УЖИВАНИХ СКОРОЧЕНЬ

араб. — арбський
АМСР — Архів Мангуської Селищної Ради
АТЛПАЕ — Архів товариства любителів природознавства, антропології та етнографії
ВР РНБ — Відділ рукописів Російської національної бібліотеки
ВУА — Военно-учетный архив
ВУАН — Всеукраїнська академія наук (1921—1936 рр.)
грец. — грецький
ГУИС — Греки Украины: история и современность
ДААРК — Державний архів Автономної республіки Крим
ДАДО — Державний архів Донецької області
ДАЗО — Державний архів Запорізької області
ДОУС — Донецьке обласне управління статистики
ДППСНДР — Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД — Записки Одесского общества любителей истории и древностей
ІЕА РАН — Інститут етнології та антропології Російської академії наук
ІІМК — Архів Інституту історії матеріальної культури РАН
ІР ЦНБУВ — Інститут рукописів. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комисси
кр.-тат. — кримсько-татарський
КРКМ — Кримський республіканський краєзнавчий музей
м. — місто
МИП — Мариуполь: история и перспективы
МКМ — Маріупольський краєзнавчий музей
НТЕ — Народна творчість та етнографія
ОТІС — Одеське товариство історії і старожитностей
ПСЗ — Полное собрание законов Российской империи
РГО — Российское географическое общество
РДАДА — Російський державний архів давніх актів
РДІА — Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі
РДВІА — Російський державний військово-історичний архів
РЕМ — Російський етнографічний музей
рос. — російський
рум. — румейський
с. — село
СЭ — Советская этнография
УГАКСГУ — Україна — Греція: архівна та книжкова спадщина греків України
УГІС — Україна — Греція: історія та сучасність
УГІСПС — Україна — Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва
УГДДЗПС — Україна — Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва
урум. — урумський
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
тат. — татарський
ТЛПАЕ — товариство любителів природознавства, антропології і етнографії
тур. — турецький
тюрк. — тюркський
ЦДАВО — Центральний державний архів вищих органів України
ЦДІАУ — Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЦДКФФАУ — Центральний державний кіно-фото-фоноархів України ім. Г.С. Пшеничного
ЦСУ — Центральне статистичне управління

IRYNA BONDMARYOVA

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Александрович, І. 20
Алексеєва, В. 11, 177
Анторінов, А. 71, 176
Араджионі, М. 7, 13, 18, 19, 36, 54, 56, 146, 151, 177, 179, 180
Арутюнов, С. 181
Арш, Г. 16
Аттарінов, А. 23, 105, 117
Афанасьєв, Г. 26, 150, 159, 167
Ашла, О. 226, 250

Б

Бабенко, В. 29, 116, 146, 150, 161
Балабанов, К. 21
Балджі, А. 74
Бацак, Н. 19
Бертьє-Делагар, О. 11, 77, 85
Білецький, А. 14, 57, 63
Блау, О. 71
Богадица, Д. 58
Боголлєнський, М. 26, 145
Борисенко, В. 7, 18, 234, 245
Браун, Ф. 10, 11, 57, 76, 77
Бубенок, О. 54
Будіна, О. 16, 101, 114, 117
Бушаков, В. 86, 209

Г

Гільденштедт, І. 22
Гавриїл, архієпископ Херсонський та Таврійський 10
Гавриленко, В. 61
Гайдай, М. 13, 14, 246, 257
Галла, В. 74
Гаркавець, О. 7, 15, 86
Гедьо, А. 7, 34, 36
Глинський, А. 13
Гордлевський, В. 221
Гоф, В. 144, 148, 161, 167, 168
Григорович, В. 10, 11, 76, 87
Грушевський, М. 219

Д

Данченко, Г. 74
Державін, Н. 61, 72
Джуха, І. 7, 18
Дмитрієнко, М. 19
Душка, В. 138
Дяченко, В. 15

Ж

Журавльова, К. (Папу-Журавльова, К.) 15, 70

З

Загоровський, Е. 12
Зайченко, С. 35
Закруткін, М. 185
Зубов, О. 81
Зурнаджи, Ф. 58

І

Іванова, Ю. 7, 16, 17, 106, 132, 150, 151, 162, 219
Ігнатій, митрополит 36

К

Кабузан, В. 15
Казарін, В. 74
Калоєров, С. 7, 20, 36
Караманіца, Х. 7
Кеппен, П. 9
Кір'яков, Л. 74
Клименко, Н. 14
Ковалевський, А. 61
Коваленко, І. 12, 30
Коваленко, Н. 12
Коваленко^ Н. 215
Кондаракі, В. 9
Косе, Н. 215
Коссе, С. 74
Костан, К. 12, 61
Костоправ, Г. 13, 62, 74
Ксенофонтова-Петренко, Н. 236
Ксенофонтова-Петренко, О. 234
Кузьменков, Л. 34
Кулаковський, Ю. 11, 37
Кунік, А. 76
Куфтін, Б. 100, 107, 116, 131, 150

Л

Латишев, В. 11, 71
Лашков, Ф. 9
Лиганова, Л. 18, 101, 106, 117
Литви, В. 19
Лихолобова, З. 20

М

Маркевич, А. 9, 11
Марков, С. 236
Марков, С. 11, 172, 234
Моруженко, О. 17, 234
Муратов, С. 15
Мурзакевич, М. 9
Мухіна, В. 19

IRYNA PONOMARENKO

Н

Назар'єв, Є. 20
Наулко, В. 7, 16, 25, 33, 47, 54, 101, 117, 132

О

Огел, Б. (Ögel, B.) 138, 181
Оглух, Ф. 15
Орлов, А. 17
Отін, Є. 84

П

Піневич, П. 12
Паллас, П. 22
Пандей, Р. 242
Папу-Журавльова, К. (Журавльова, К.) 15, 70
Папуш, І. 20, 34, 84
Папуш, Д. 74
Папуш, Х. 58
Петров, Г. 76
Пиневич, П. 89
Понадіяді, Д. 61
Пулянос, А. 15, 78

Р

Рєпніков, М. 29, 30, 77, 164, 168, 172
Рославцева, Л. 170, 209
Рославцева, М. 126

С

Саєнко, Р. 18, 36
Саравас, П. 74
Сегеда, С. 7, 80, 82
Семенов-Тян-Шанський, П. 11, 24
Серафимов, С. 20, 200
Сергієвський, М. 13, 61
Скальковський, А. 9
Соколов, І. 13, 15, 57, 61
Сорока, Т. 17
Спірідонов, Д. 13, 15, 57, 61

Т

Тітов, Г. 93, 104
Теленчі, Д. 74
Темир, С. 7, 18
Тенишев, Е. 15
Теохаріді, Т. 12
Терентьєва, Н. 7, 19
Тимошевський, Г. 11, 71, 200
Титов, Г. 22, 76, 145
Тишлек, В. 74
Томазов, В. 19
Туранли, Ф. 86

У

Узун, А. 18
Улахов, М. 12

Ф

Феодосій (Макаревський), єпископ Катеринославської та Таганрозької єпархії 10
Фотіадіс, К. 21

Х

Хаджитакі, А. 57
Хандельди, П. 74
Харабадот, Р. 244
Харакоз, Н. 74
Харама, І. 58
Хартахай, Ф. 9, 28, 54, 57, 71
Хонагбей, Л. 58
Хорош, М. 34
Хорош, О. 7

Ц

Церахто, Ф. 7

Ч

Чердаклі, Г. 20
Чернишова, Т. 14, 57, 88
Чумбаша, П. 74
Чучукало, Г. 77

Ш

Шапурма, А. 74
Шебаніц, Ф. 74, 224
Шевченко, В. 14, 191

Щ

Щербина, П. 20

Я

Яковлєва, Л. 19
Якубова, Л. 7, 19
Ялі, С. 13, 27, 77
Яруцький, Л. 34, 39
Ясь, О. 19

IRYNA PONOMARENKO

ЗМІСТ

Вступ 3

Розділ I
Історіографія та джерельна база дослідження
1.1. Історико-етнографічні дослідження 8
1.2. Джерела 22

Розділ II
Етнодемографічна ситуація у середовищі грецької спільноти Приазов'я
2.1. Переселення греків доАзовської губернії 36
2.2. Грецькі населені пункти у системі адміністративно-територіального поділу. Демографічні та етносоціальні явища 41

Розділ III
Особливості мовної та антропологічної характеристик греків
3.1. Етномовна ситуація у середовищі греків-еллінофонів 52
3.2. Етномовна ситуація у середовищі греків-тюркофонів 68
3.3. Антропологічні особливості греків Північного Приазов'я 76

Розділ IV
Матеріальна культура греків у контексті їхніх етнокультурних зв'язків
4.1. Особливості поселень та житла 83
4.2. Особливості народного одягу кінця XIX—XX ст. 132
4.3. Специфічні риси в системі харчування 176

Розділ V
Духовна культура
5.1. Календарні обряди в іноетнічному оточенні 196
5.2. Особливості сімейної обрядовості 227
5.3. Музично-танцювальне мистецтво 247

Висновки 258
Список використаних джерел та літератури 263
Іменний покажчик 284

IRYNA PRINCIPAL RYOVA

Наукове видання

Ірина Пономарьова

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я
(кінець XVIII— початок XXI ст.)

Оригінал-макет ***В. Горобченка***
Редактор ***Т. Нікольченко***

KYNA
PONOMARYOVA

Видавництво «Реферат»
А/с 19, Київ, 01033, Україна.
Тел. 237–5931, тел./факс 430–7206.
E-mail: ***order@referat-publisher.com***
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 783 від 23.01.2002 р.

Підписано до друку 25.05.2006. Формат 60×84 $^1/_8$.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 19,53. Обл.-вид. арк. 28,58.
Наклад 300 прим.
Зам. 7-045.

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»
м. Київ, вул. Шутова, 13-б.